

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

२००५-०६

*ECONOMIC SURVEY OF
MAHARASHTRA*

2005-06

NIEPA DC

D12795

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE

National Institute of Education
Planning and Administration.

17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC, No. A-12795

Date 4-7-2006

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. मराठी व इंग्रजी अशा संयुक्त स्वरूपातील सदर प्रकाशन २००५-०६ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून प्रकाशनाच्या मालिकेतील हा ४५ वा अंक आहे.

२. प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत् माहिती देण्याच्या प्रयत्नामुळे काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती प्राप्त झाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

द.रा.भोसले

अर्थ व सांख्यिकी संचालक

नियोजन विभाग

मुंबई,

दिनांक २१ मार्च, २००६

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out the publication 'Economic Survey of Maharashtra' every year. The present publication for the year 2005-06 is the 45th issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

D.R.Bhosale
Director of Economics and Statistics
Planning Department

Mumbai,
Dated 21st March, 2006

भाग एक - पाहणी

PART I - SURVEY

अनुक्रमणिका		
प्रकरण क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्र.
1.	समग्र आढावा	1
2.	आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे	7
3.	लोकसंख्या	11
4.	लोकवित्त	17
	राज्यशासनाची वित्तीय स्थिती	17
	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती	25
5.	राज्य उत्पन्न	28
6.	संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा	32
7.	किंमती व वितरण	37
	किंमतीविषयक स्थिती	37
	नागरी पुरवठा	41
8.	उद्योग	45
9.	कृषि व संलग्न कार्ये	57
	कृषि	57
	फलोत्पादन	61
	सिंचन	61
	वने व सामाजिक वनीकरण	68
	पशुसंवर्धन	69
	दुग्धव्यवसाय	70
	मत्स्यव्यवसाय	70
10.	सहकार	72
11.	पायाभूत सुविधा	78
	ऊर्जा	78
	परिवहन व दळणवळण	84
12.	सामाजिक क्षेत्रे	91
	दारिद्र्य	91
	रोजगार	92
	शिक्षण	99
	सार्वजनिक आरोग्य	107
13.	विशेष अभ्यास	119

CONTENTS		
Chapter No.	SUBJECT	Page No.
1.	Executive summary	133
2.	Economic Outlook and Policy Imperatives	140
3.	Population	144
4.	Public Finance	150
	Finances of State Government	150
	Finances of local bodies	159
5.	State Income	163
6.	Institutional Finance	168
7.	Prices and Distribution	174
	Price situation	174
	Civil supplies	178
8.	Industries	182
9.	Agriculture and allied activities	195
	Agriculture	195
	Horticulture	199
	Irrigation	200
	Forests and social forestry	207
	Animal husbandry	208
	Dairy development	209
	Fisheries	209
10.	Co-operation	211
11.	Infrastructure	218
	Energy	218
	Transport & Communications	224
12.	Social sectors	231
	Poverty	231
	Employment	232
	Education	240
	Public Health	248
13.	Special study	263

अनुक्रमणिका / CONTENTS

आलेख पृष्ठ क्रमांक १२० नंतर

Graphs after Page No.120

आलेख	GRAPHS
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	Sectoral Composition of State Income
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	Per capita State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer price index numbers for industrial workers
7. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer Price Index numbers for urban & rural Maharashtra
8. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	Factories and factory employment
9. अन्नधान्य उत्पादन	Foodgrains production
10. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	Index numbers of agricultural production
11. महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन	No. of Sugar factories & Sugar production in Maharashtra & rest of India
12. सहकारी संस्थांची वाढ	Growth of co-operative societies
13. विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर	Total electricity generation and consumption

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	123	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	126	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	128	Selected socio-economic indicators of States in India

अनुक्रमणिका/CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the Maharashtra
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्यू दर	T-2	Birth rates, death rates and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State
4. काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per Population Census, 2001
5. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-4	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
6. महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल	T-5	Trends in receipts on revenue and capital accounts
7. महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल	T-6	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
8. महाराष्ट्र राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-8	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government Budget
9. महाराष्ट्र शासन : दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	T-10	Government of Maharashtra : Budget at a glance
10. राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य	T-11	Capital Formation by State Government and its financing
11. वर्षभरातील कर्ज, इतर दायित्वे आणि इतर प्राप्ती	T-12	Borrowings & Other Liabilities and other receipts during the year
12. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००४-०५ मधील उत्पन्न व खर्च	T-13	Income and Expenditure of Urban LSG Institutions during 2004-05
13. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-14	Gross State domestic product by industry of origin at current prices
14. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-15	Gross State domestic product by industry of origin at constant (1993-94) prices
15. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-16	Net State domestic product by industry of origin at current prices
16. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-17	Net State domestic product by industry of origin at constant (1993-94) prices
17. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-18	Net National domestic product by industry of origin and National Income at current prices

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
18. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न -स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-19	Net National domestic product by industry of origin and National Income at Constant (1993-94) prices
19. निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न	T-20	Net District Domestic Product and Per Capita Net District Domestic Product
20. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे	T-22	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban / metropolitan areas of Maharashtra State
21. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	T-23	All-India Wholesale Price Index numbers
22. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-24	All-India Consumer Price Index numbers for industrial workers
23. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-25	Consumer Price Index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
24. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for urban non-manual employees
25. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for agricultural labourers and rural labourers in Maharashtra and All-India
26. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	T-28	Inflation rates based on important price indices
27. महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-29	Groupwise Consumer Price Index Numbers for urban Maharashtra
28. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक	T-30	Groupwise Consumer Price Index Numbers for rural Maharashtra
29. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-31	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
30. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-31	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
31. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-32	Index numbers of industrial production in India
32. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-33	Important characteristics of industries in Maharashtra State
33. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४	T-35	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 2003-04
34. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००२-०३ २००३-०४	T-36	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 2003-04

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
315. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे	T-38	Important ratios for broad groups of industry divisions of industries in Maharashtra State
316. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-39	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra State
317. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-40	Minerals production in Maharashtra State
318. कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-41	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
319. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-42	Land utilisation statistics of Maharashtra
400. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-43	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
411. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-45	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
422. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-46	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
433. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके	T-48	Livestock and poultry in Maharashtra State
444. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-49	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
455. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-51	Electricity supply in Maharashtra State
466. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	T-53	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by Public Works Department and Zilla Parishads)
477. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-54	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
483. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांनुसार कारखान्यांतील रोजगार	T-55	Factory employment in major industry divisions in Maharashtra State
499. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	T-56	Working factories and factory employment in Maharashtra State
500. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-58	Employment in different industries in Maharashtra State
511. राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	T-59	Registrations in the Employment and Self-Employment guidance centres in the State, the vacancies notified and placements effected

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
52. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००५ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	T-60	Number of persons on the live register of Employment and Self-employment guidance centres as at the end of December, 2005
53. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	T-61	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
54. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती	T-62	Performance of Centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State
55. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-63	Industrial disputes in Maharashtra State
56. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती	T-64	Progress of education in Maharashtra
57. राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता	T-65	Number of Health Science, Nursing colleges / institutions in the State and their intake capacity for the year 2005-06
58. राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी	T-66	Number of Technical Art colleges / institutions in the State, their intake capacity and admitted Students for the year 2005-06
59. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)	T-68	Medical facilities available in Maharashtra State (Public and Government aided)
60. उपभोग्य वस्तूंच्या गटांनुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-70	Monthly per capita expenditure (MPCE) by group of items of consumption
61. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी	T-72	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure class
62. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८	T-73	Economic Census 1990 and 1998 at a glance
63. प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-74	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

भाग एक
पाहणी

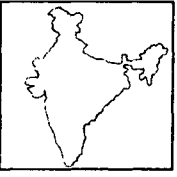
PART I
SURVEY

समग्र आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेत गेल्या दोन वर्षांत ८.५ टक्के आणि ७.५ टक्के वाढ झाल्यानंतर चालू वर्ष २००५-०६ मध्ये ८.१ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर २००५-०६ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व स्मलंगन कार्ये) २.१ टक्के आणि द्वितीय व तृतीय (सेवा) क्षेत्रांत प्रत्येकी ९.८ टक्के इतके अंदाजित आहेत. १९९९-२००० च्या नवीन मालिकेनुसार, २००४-०५ साठी चालू किमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न २८,४३,८९७ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न) २५,३१,२२३ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले आहे. २००४-०५ मधील दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २३,२२२ रुपये इतके अंदाजित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.८ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मोसमी पाऊस (जून ते सप्टेंबर)

१.२ भारतीय हवामानशास्त्र विभागाने संपूर्ण देशातील २००५ मधील मोसमी पावसाचे प्रमाण सरासरीच्या जवळपास म्हणजे दीर्घकालीन सरासरीच्या ९.८ टक्के असेल असे भाकित वर्तविले होते. संपूर्ण मोसमात देशभरात क्षेत्र-भारानुसार दीर्घकालीन सरासरीच्या ९९ टक्के इतका पाऊस पडला, मात्र त्याचे विभागवार प्रमाण एकसारखे नव्हते. याच्या परिणामी उत्तर-पूर्व आणि उत्तर-पश्चिम भारतात सरासरीच्या अनुक्रमे २० टक्के व ९ टक्के कमी पाऊस पडला. मध्य भारतात व दक्षिण द्वीपकल्पात पावसाचे प्रमाण सरासरीपेक्षा अनुक्रमे १० टक्के व १२ टक्के अधिक होते. देशातील हवामानशास्त्र उपविभागांनुसार, ३६ उपविभागांपैकी २५ उपविभागांमध्ये सरासरीइतका पाऊस पडला, ८ उपविभागांमध्ये सरासरीपेक्षा जास्त पाऊस पडला, तर उर्वरित ३ उपविभागांमध्ये अपुरा पाऊस पडला. मोसमाच्या शेवटी झारखंड आणि आसाम व मेघालय या दोन हवामानशास्त्र उपविभागांत मध्यम दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

कृषि उत्पादन

१.३ चांगल्या खरीप व उत्तम रब्बी हंगामामुळे २००५-०६ मध्ये आन्नधान्यांच्या उत्पादनात ५ दशलक्ष टनांनी वाढ होणे अपेक्षित असून ते २००९.३ दशलक्ष टन होईल असा अंदाज आहे. तेलबियांचे उत्पादन

२५ दशलक्ष टन इतके अंदाजित असून ते गेल्या वर्षाच्या २६.१ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे एक दशलक्ष टन कमी असेल असा अंदाज आहे. कापसाचे उत्पादन १५.९ दशलक्ष गासड्या इतके अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षातील १७ दशलक्ष गासड्यांच्या तुलनेत ६.५ टक्क्यांनी कमी असेल. उसाच्या उत्पादनात मात्र २००५-०६ या वर्षात वाढ अपेक्षित असून ते २००४-०५ मधील २३२.३ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत २५७.७ दशलक्ष टन होईल अशी अपेक्षा आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४ २००५-०६ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) २१५.४ होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ७.८ टक्क्यांनी जास्त होता. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या एकूण भारापैकी ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत गेल्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ९.२ टक्के वाढीच्या तुलनेत ८.९ टक्के इतक्या अल्पांशाने कमी असलेल्या दराने वाढला.

सेवा क्षेत्र

१.५ स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात जवळपास ५२ टक्के वाटा असणाऱ्या सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर २००४-०५ मधील ९.९ टक्के दराच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ९.८ टक्के इतका अल्पांशाने कमी असेल असे अपेक्षित आहे.

लोकवित्त

१.६ केंद्र सरकारच्या राजकोषीय तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात अल्पशी घट होऊन ते २००५-०६ (सु.अं.) मधील ४.१ टक्क्यांच्या तुलनेत २००६-०७ (अ.अं.) मध्ये ३.८ टक्के होईल असा अंदाज आहे. २००६-०७ (अ.अं.) मध्ये महसुली तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात देखील घट होऊन ते २००५-०६ च्या २.६ टक्क्यांच्या तुलनेत २.१ टक्के इतके कमी होईल असा अंदाज आहे.

आयात-निर्यात

१.७ देशाची २००५-०६ च्या पहिल्या दहा महिन्यांतील अंदाजित निर्यात ७४,९७८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतकी होती व ती आधीच्या

वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीच्या तुलनेत १८.९ टक्के इतक्या लक्षणीय दराने वाढली. याच कालावधीतील अंदाजित आयात १,०८,८०३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती २६.७ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट ३३,८२५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. मार्च, २००५ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा १,३५,५७१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर जानेवारी, २००६ अखेर तो १,३३,७७० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका झाला. एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीतील सरासरी विनिमय दर ४४.२५ रुपये प्रति अमेरिकन डॉलर होता.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष

१.८ भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषाचा महत्त्वाचा भाग असलेल्या चालू खात्यामध्ये २००१-०२ पासून सततच्या तीन वर्षांच्या शिलकीनंतर २००४-०५ पासून प्रथमच तुटीचा कल दिसण्यास सुरुवात झाली. चालू खात्यातील हा तुटीचा कल २००५-०६ च्या पहिल्या सहामाहीतही (एप्रिल ते सप्टेंबर) पुढे चालू राहिला. चालू वर्षाच्या पहिल्या सहामाहीतील चालू खात्यातील तूट आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील तुटीच्या जवळपास सत्तावीस पट होती. ही अतिशय मोठी तूट एप्रिल ते सप्टेंबर, २००५ या कालावधीत सुमारे १२.९६ अब्ज अमेरिकन डॉलर एवढी होती, जी आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत केवळ ०.४८ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी होती. ही तूट प्रामुख्याने निर्यातीपेक्षा वाणिज्यिक वस्तूंच्या सततच्या मोठ्या प्रमाणातील आयातीमुळे झाली आहे. दक्षिण-पूर्व आशियातील सध्याच्या काही प्रगतिशील अर्थव्यवस्थांपैकी भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक असून तिच्या चालू खात्यातील तूट मोठ्या प्रमाणावर आहे. भांडवली खात्यावर मात्र चालू वर्षातील पहिल्या सहामाही मध्ये १९.४६ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतक्या भरीव आधिक्याची नोंद झाली असून ते एप्रिल-सप्टेंबर, २००४ या कालावधीत नोंदल्या गेलेल्या ७.४२ अब्ज अमेरिकन डॉलरच्या आधिक्यापेक्षा उल्लेखनीय प्रमाणात जास्त होते. मोठ्या प्रमाणातील कर्ज आणि बिगर-कर्जाऊ रकमांचा ओघ यांचा संचित परिणाम हे भांडवली खात्यावरील आधिक्य वाढण्याचे महत्त्वाचे कारण होय. भांडवली खात्यातील आधिक्याच्या या वाढीमुळे देशाच्या संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये आधिक्य राहू शकले.

चलन पुरवठा

१.९ ढोबळ चलन पुरवठ्यातील (M3) वाढ ही चलनविषयक बदल दर्शविते. वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे २० जानेवारी, २००६ रोजी ढोबळ चलन पुरवठ्यातील वाढ १६.४ टक्के होती. ही वाढ केवळ गेल्या वर्षाच्या १३.९ टक्के वाढीपेक्षाच नव्हे, तर भारतीय रिझर्व्ह बँकेने एप्रिल, २००५ मध्ये संपूर्ण वर्षासाठी अनुमानित केलेल्या १४.५ टक्के वाढीपेक्षाही जास्त होती. चालू आर्थिक वर्षातील देशांतर्गत पतपुरवठ्यातील वाढ २० जानेवारी, २००६ पर्यंत १४.४ टक्के होती. २००५-०६ मध्ये चलन पुरवठ्याच्या विविध घटकांपैकी जनतेकडील चलनातील वाढीचा वेग २० जानेवारी, २००६ पर्यंत १६.४ टक्के होता आणि तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील १३.४ टक्के वाढीच्या वेगाच्या तुलनेत जास्त होता.

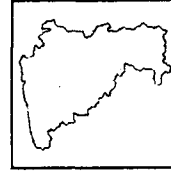
किंमतीविषयक स्थिती

१.१० चालू वर्षात घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित असलेला बिंदू ते बिंदू चलनवाढीचा दर २ एप्रिल, २००५ रोजी ५.७ टक्के होता व तो २७ ऑगस्ट, २००५ रोजी ३.३ टक्के इतका खाली आला. तथापि त्यात सप्टेंबर, २००५ पासून सातत्याने वाढ होण्यास सुरुवात झाली, तरी तो ५ टक्क्यांच्या आतच राहिला. चलनवाढीचा हा दर २० जानेवारी, २००६ रोजी ४.५ टक्के इतका होता व तो वर्षभरापूर्वी नोंदल्या गेलेल्या ५.४ टक्के दराच्या तुलनेत बराच कमी होता. २० जानेवारी, २००६ रोजी नोंदला गेलेला ५२ आठवड्यांचा सरासरी चलनवाढीचा दर ४.७ टक्के इतका होता व हा दर वर्षभरापूर्वी नोंद झालेल्या ६.५ टक्के दरापेक्षा बराच कमी होता.

१.११ आर्थिक वर्ष २००५-०६ च्या सुरुवातीस औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ५.० टक्के होता. त्यानंतर या दरात चढ-उताराचा कल दिसून आला व डिसेंबर, २००५ मध्ये तो दर ५.६ टक्के इतका झाला. या तुलनेत डिसेंबर, २००५ मधील घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित सरासरी चलनवाढीचा दर ४.४ टक्के होता. एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीतील औद्योगिक कामगारांसाठीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ४.२ टक्के होता व तो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील ३.७ टक्के दरापेक्षा जास्त होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

स्थूल राज्य उत्पन्न

१.१२ पूर्वांनुमानानुसार, २००५-०६ मध्ये महाराष्ट्राच्या स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्नात ८.६ टक्के दराने वाढ होणे अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर, प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न कार्य) ५.० टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ८.३ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा) ९.५ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. महाराष्ट्राचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न २००४-०५ साठी २,०८,२५३ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले असून ते २००३-०४ मध्ये १,९२,१९० कोटी रुपये होते. २००४-०५ साठी चालू किंमतीनुसार राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न ३,७१,८७८ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले असून ते आधीच्या वर्षाच्या ३,२८,०५२ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १३.४ टक्क्यांनी अधिक आहे.

राज्य उत्पन्न

१.१३ प्रारंभिक अंदाजानुसार २००४-०५ साठी चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न (निव्वळ राज्य उत्पन्न) ३,२८,४५१ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न ३२,१७० रुपये असेल. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार २००४-०५ मधील राज्य उत्पन्न १,८२,३८९ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १७,८६४ रुपये इतके अंदाजित आहे.

लाकवित्त

१.१४ २००५-०६ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार, राज्य शासनाची महसुली जमा २००३-०४ मध्ये ३४,३७१ कोटी रुपये व २००४-०५ मध्ये ४२,८८३ कोटी रुपये इतकी होती, ती २००५-०६ मध्ये ५०,४३० कोटी रुपये इतकी वाढण्याची अपेक्षा आहे. शासनाचा एकूण महसुली खर्च २००४-०५ मध्ये ५२,०८३ कोटी रुपये इतका होता, तो २००५-०६ मध्ये ५०,१६४ कोटी रुपये इतका कमी होण्याचे अपेक्षित आहे. राज्य शासनाची कर्ज २००३-०४ मधील ८४,२५७ कोटी रुपयांवरून वाढून २००५-०६ मध्ये १,०६,६२७ कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहेत. मात्र त्याच कालावधीत कर्जाच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात अल्पशी घट होऊन ते २५.७ टक्क्यांवरून २५.५ टक्के इतके होईल. राज्य शासनाचा व्याज आणि ऋण सेवा या वरील खर्च २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये अनुक्रमे ८,५२८ कोटी रुपये व ९,११५ कोटी रुपये होता. २००५-०६ मध्ये तो वाढून ९,९४७ कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे. मात्र, याच कालावधीत त्यांच्या महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणात घट होऊन ते २००३-०४ मधील २४.८ टक्क्यांवरून २००४-०५ मध्ये २१.३ टक्के व २००५-०६ मध्ये १९.७ टक्के इतके कमी होईल अशी अपेक्षा आहे. राज्य शासनाची महसुली तूट २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये अनुक्रमे ८,३१० कोटी रुपये व ९,२०० कोटी रुपये होती. राज्याची राजकोषीय तूट २००३-०४ मध्ये १५,४७४ कोटी रुपये होती, ती २००४-०५ मध्ये १३,७७६ कोटी रुपये इतकी कमी झाली असून २००५-०६ मध्ये आणखी कमी होण्याची अपेक्षा आहे. राजकोषीय तूटीच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणातही घट होऊन ते २००३-०४ मधील ४.७ टक्क्यांवरून २००४-०५ मध्ये ३.७ टक्के इतके कमी झाले असून २००५-०६ मध्ये ते आणखी कमी होण्याचे अपेक्षित आहे.

मोसमी पाऊस

१.१५ राज्यात नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन १९ जून, २००५ च्या सुमारास, म्हणजे १२ दिवस उशीराने झाले आणि तो राज्यात २४ जून, २००५ पर्यंत सक्रिय राहिला. त्यानंतर पावसात खंड पडला आणि तो ८ जुलै, २००५ रोजी पुन्हा सक्रिय होऊन २५ जुलै, २००५ पर्यंत हळूहळू वाढत गेला. जुलै, २००५ च्या शेवटच्या आठवड्यात राज्यात अभूतपूर्व असा मुसळधार पाऊस पडून राज्याच्या विविध भागांत, विशेषतः कोकण विभागात मोठ्या प्रमाणावर जीवित व मालमत्तेची हानी/नुकसान झाले. ऑगस्ट, २००५ च्या सुरुवातीस पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभागांत मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडला. ८ ऑगस्ट, २००५ नंतर पावसाची तीव्रता कमी झाली आणि पुन्हा २१ सप्टेंबर, २००५ पासून ती वाढली. या कालावधीत विदर्भ आणि मराठवाडा विभागांत मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडला. राज्यात १० ऑक्टोबर, २००५ रोजी मान्सून संपुष्टात आला. सप्टेंबर-ऑक्टोबर, २००५ मध्ये राज्यभर सर्वत्र चांगला पाऊस पडला. राज्यामध्ये १९ जून ते ३१ ऑक्टोबर, २००५ या कालावधीत पडलेला पाऊस हा दीर्घकालीन सरासरीच्या ११९.३ टक्के होता. भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या निकषानुसार, राज्यातील ३३ जिल्ह्यांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) २ जिल्ह्यांमध्ये (जळगाव व औरंगाबाद) पाऊस अपुऱ्या प्रमाणात म्हणजे सरासरीच्या ४१ ते ८० टक्के, ३ जिल्ह्यांमध्ये (बुलढाणा, धुळे व सिंधुदुर्ग) सरासरीच्या ८१ ते १०० टक्के आणि २८ जिल्ह्यांमध्ये सरासरीच्या १०० टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात पडला.

कृषि उत्पादन

१.१६ २००५-०६ मध्ये राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन १२२.५ लाख टन अपेक्षित असून ते २००४-०५ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे १७ टक्क्यांनी जास्त असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ६.१६ लाख टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत जवळपास २३ टक्क्यांनी जास्त असेल. तेलबियांच्या उत्पादनात ३०.९ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून ते ३३.९५ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात देखील मोठी वाढ अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६९.४ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ३४७ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनातील ही वाढ प्रामुख्याने २००५-०६ मध्ये तोडणी क्षेत्रात ६१ टक्क्यांनी झालेल्या वाढीमुळे असेल.

पशुधन उत्पादन

१.१७ २००५-०६ ह्या वर्षात राज्यातील दूध उत्पादन ६७.९ लाख टन अपेक्षित असून ते २००४-०५ मधील ६५.६ लाख टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ३.४ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००५-०६ मध्ये अंड्यांचे उत्पादन ३५६ कोटी अंडी इतके अपेक्षित असून ते २००४-०५ मधील ३४३ कोटी अंड्यांच्या अंदाजित उत्पादनापेक्षा ३.८ टक्क्यांनी अधिक असेल. २००५-०६ मध्ये मांसाचे उत्पादन २.३५ लाख टन अपेक्षित असून ते २००४-०५ मधील २.३० लाख टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा २.२ टक्क्यांनी अधिक असेल.

१.१८ २००५-०६ मध्ये राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन सरासरी प्रतिदिन ३८.२४ लाख लिटर होईल असा अंदाज आहे व ते २००४-०५ या वर्षाच्या सरासरी प्रतिदिन ३८.१० लाख लिटर दूध संकलनापेक्षा ०.३७ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मत्स्योत्पादन

१.१९ राज्यातील सागरी क्षेत्रातील मत्स्योत्पादन २००५-०६ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत १.३९ लाख टन आणि गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन नोव्हेंबर अखेरपर्यंत ०.७७ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. राज्यातील सागरी क्षेत्रातील वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २००४-०५ मधील मत्स्योत्पादन ४.१८ लाख टन इतके होते, जे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ०.५३ टक्क्यांनी कमी होते. २००४-०५ मध्ये गोड्या पाण्यातील अंदाजित मत्स्योत्पादन १.२१ लाख टन होते आणि ते २००३-०४ मधील उत्पादनापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी कमी होते. २००४-०५ मधील राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील एकत्रित मत्स्योत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,६४८ कोटी रुपये होते.

खनिज उत्पादन

१.२० राज्यातील खनिज उत्पादनक्षम क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. २००४-०५ मध्ये राज्यातील उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य ३,०६३ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये कोळशाचा वाटा जवळपास ९१ टक्के (२,८१० कोटी रुपये) होता.

औद्योगिक उत्पादन

१.२१ उपलब्ध माहितीच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात (वस्तुनिर्माण) २००५-०६ या वर्षातील पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये ९.० टक्के दराने वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षी म्हणजे २००४-०५ मध्ये ही वाढ १०.९ टक्के होती. राज्यातील वार्षिक उद्योग पाहणीत समाविष्ट असणाऱ्या उद्योगांची निव्वळ मूल्यवृद्धी २००३-०४ मध्ये ४२,६१७ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या मूल्यवृद्धीच्या तुलनेत २१.२ टक्क्यांनी अधिक होती.

औद्योगिक संबंध

१.२२ कारखान्यांतील संप व टाळेबंदीमुळे २००५ मध्ये झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या २५ होती व ती २००४ मधील २३ च्या तुलनेत जास्त होती. २००५ मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्यदिवस १२.८ लाख होते व ते २००४ मधील वाया गेलेल्या २७.८ लाख मनुष्यदिवसांच्या तुलनेत बरेच कमी होते.

माहिती व तंत्रज्ञान

१.२३ सिडको व महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ यांच्या सहकार्याने महाराष्ट्र शासन राज्यातील निरनिराळ्या भागांत सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान पार्क्स विकसित करित आहे. या अंतर्गत २७ शासकीय/सार्वजनिक व १४६ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान पार्क्स उभारले जात आहेत. ई-गव्हर्नन्स धोरणाचा उद्देश नागरिकांना चांगल्या सेवा पुरविणे, सेवा पोहोचविण्यातील गुणवत्ता सुधारणे, शासनाचा महसूल वाढविणे आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणणे हा आहे. यानुसार राज्यात 'सेतू' या नावाने सुविधा केंद्रांची २७ जिल्हा मुख्यालयांच्या आणि ३०६ तालुक्यांच्या ठिकाणी स्थापना करण्यात आली असून त्याठिकाणी नियमित लागणारे ८३ प्रकारचे दाखले मागणीनुसार 'सेतू' प्रकल्पामध्ये दिले जातात

नवीन गुंतवणूक प्रस्ताव

१.२४ आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण अवलंबित्यापासून ऑक्टोबर, २००५ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणुकीपैकी २१.५५ लाख रोजगार क्षमतेसह २,८५,१६८ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १२,७०९ औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्रात उभारण्यास भारत सरकारने मंजुरी दिली आहे. यापैकी जून, २००५ अखेर ९१,२०७ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ५,७८१ प्रकल्पांनी प्रत्यक्षात उत्पादन सुरू केले असून अंदाजे ५.६३ लाख रोजगार निर्माण झाला आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

१.२५ उदारीकरणाचे धोरण अवलंबित्यापासून ऑगस्ट, २००५ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकीअंतर्गत ५२,८४० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,८३३ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी मे, २००५ पर्यंत ३२,५३२ कोटी रुपये (६२ टक्के) गुंतवणुकीचे १,३७२ प्रकल्प (३६ टक्के) कार्यान्वित झाले आहेत. विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्र राज्य सातत्याने प्रथम स्थानावर राहिलेले आहे. विदेशी थेट गुंतवणुकीस मान्यता मिळालेले प्रकल्प प्रामुख्याने सेवा (२४ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (२१ टक्के), भायाभूत सेवा (१२ टक्के), ऑटोमोबाईल (१० टक्के), अभियांत्रिकी (५ टक्के), वीज आणि इंधन (५ टक्के), मूलभूत धातू (५ टक्के) या क्षेत्रातील आहेत.

आजारी उद्योग

१.२६ औद्योगिक व वित्तीय पुनर्रचना मंडळाच्या स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २००५ पर्यंत राज्यातून आजारी उद्योगांची ८५१ प्रकरणे मंडळाकडे प्राप्त झाली होती. त्यापैकी १३० प्रकरणांमध्ये पुनर्वसनास मंजुरी देण्यात आली, ९५ प्रकरणांमध्ये उद्योग गुंडाळण्याची शिफारस करण्यात आली, १०७ प्रकरणे फेटाळण्यात आली, तर ५ प्रकरणांमध्ये कामगार सहकारी योजनेद्वारे उद्योगांचे पुनर्वसन करण्यात आले. उर्वरित ५१४ प्रकरणे अद्याप प्रलंबित आहेत. लघुउद्योगांच्या संदर्भात २,६२७ आजारी उद्योगांपैकी ५१६ उद्योगांना नोव्हेंबर, २००५ पर्यंत राज्य शासनाकडून आजारी असल्याचे प्रमाणपत्र प्राप्त झाले व ७ प्रकरणे विचाराधीन आहेत. त्यामुळे या उद्योगांना थकित विक्रीकर व वीज बिले भरण्यास अधिक कालावधी मिळेल.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२७ २००५-०६ मध्ये राज्यातील किंमतवाढ जवळपास देशातील किंमतवाढी इतकीच होती. राज्यातील नागरी व ग्रामीण क्षेत्रांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांनुसार एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ ह्या कालावधीत राज्यातील किंमतवाढ माफक प्रमाणात होती. या कालावधीत नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ३.५ टक्क्यांनी वाढला, तर ग्रामीण भागात ही वाढ ४.४ टक्के इतकी होती. अशा तऱ्हेने राज्यातील किंमतवाढ सलग सातव्या वर्षाही माफक राहिली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत फेब्रुवारी, २००५ अखेरपर्यंत राज्यात अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ५०,०१९ होती. फेब्रुवारी, २००५ अखेरपर्यंत वितरित करण्यात आलेल्या पिवळ्या, केशरी व पांढऱ्या रंगाच्या शिधापत्रिकांची संख्या अनुक्रमे ७३.४० लाख, १४८.८१ लाख व ९.४३ लाख होती. २००५-०६ ह्या वर्षात डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांकडून तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे एकूण नियतनाशी प्रमाण अनुक्रमे ८३ टक्के आणि ८७ टक्के इतके होते. त्याचप्रमाणे अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत तांदूळ व गव्हाच्या उचलीचे प्रमाण अनुक्रमे ८९ टक्के व ८८ टक्के इतके होते. दारिद्र्यरेषेच्या वरील कुटुंबांच्या बाबतीत अन्नधान्यांच्या उचलीचे एकूण नियतनाशी असलेले प्रमाण एक टक्क्यापेक्षाही कमी होते. यावरून असे दिसून येते की, ही कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून बाहेर पडलेली आहेत.

वीज निर्मिती

१.२९ महाराष्ट्रातील विद्युत् निर्मितीची स्थापित क्षमता मार्च, २००५ अखेर, १२,९०९ मेगॅवॅट होती. याशिवाय एनटीपीसी/एनपीसी मधील राज्याचा हिस्सा विचारात घेता महाराष्ट्रासाठीची एकूण उपलब्ध क्षमता १५,०९८ मेगावॅट इतकी होती. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत त्यामध्ये काहीही भर पडलेली नाही. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत राज्यात विजेची निर्मिती ५०,४८६ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली व ती

आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ०.४० टक्क्यांनी कमी होती. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत १६.०४९ मेगॅवॅट विजेची अत्युच्च मागणी २८ डिसेंबर, २००५ रोजी नोंदविण्यात आली आणि त्यासाठी ४,२०५ मेगॅवॅट विजेचे भारनियमन करावे लागले. राज्यात रात्रीचा कमी मागणीचा कालावधी (२२.०० वाजता पासून ते ०६.०० वाजेपर्यंत) वगळता संपूर्ण दिवसभरात विजेचा तुटवडा भासतो आणि त्यामुळे भारनियमन ही नित्याची बाब झाली आहे. २००४-०५ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाने वितरित केलेल्या विजेच्या पारेषण व वितरणातील हानी एकूण विजेच्या ३५.३ टक्के इतकी होती. ३१ मार्च, २००५ अखेर राज्यात वीज पुरवठा करण्यात आलेल्या कृषी पंपांची संचयी संख्या २५.७३ लाख होती. महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाची पुनर्रचना करण्यात आली असून मंडळाचे १) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् निर्मिती कंपनी, २) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् पारेषण कंपनी, ३) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् वितरण कंपनी आणि ४) मराविम होल्डिंग कंपनी या चार कंपन्यांत विभाजन करण्यात आले आहे.

परिवहन व दळणवळण

१.३० मार्च, २००५ अखेर राज्यातील सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकूण लांबी २.२९ लाख कि.मी. होती. मार्च, २००५ अखेर राज्यातील लोहमार्गांची एकूण लांबी ५,५२७ कि.मी. होती व ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या लांबीच्या (६३,४६५ कि.मी.) ८.७ टक्के होती. रस्त्यावरील मोटारवाहनांची राज्यातील संख्या १ जानेवारी, २००६ रोजी १०६.४३ लाख होती. मार्च, २००५ अखेर राज्यातील टपाल कार्यालयांची संख्या १२,६२० होती. त्यापैकी ११,३६३ टपाल कार्यालये ग्रामीण भागात, तर १,२५७ नागरी भागात होती. ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्यात असलेल्या दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ६३.९९ लाख होती. डिसेंबर, २००५ अखेर भारतातील भ्रमणध्वनींची संख्या ५.८५ कोटी होती. त्यापैकी ९३.७९ लाख (१६.०२ टक्के) भ्रमणध्वनी महाराष्ट्रात (मुंबई सर्कलसह) होते.

लोकसंख्या

१.३१.१ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी होती. १ मार्च, २००६ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.४१ कोटी इतकी आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या अनुक्रमे ९८.८२ लाख व ८५.७७ लाख होती. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्याखालोखाल भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ४२.४ टक्के असून भारतातील मोठ्या प्रमाणात नागरीकरण झालेल्या प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा तामिळनाडू खालोखाल (४४.० टक्के) दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. राज्यातील बालकांमधील (० ते ६ वर्षे वयोगटातील) स्त्री-पुरुष प्रमाणात घट होऊन १९९१ मधील ९४५ वरून २००१ मध्ये ते ९१३ वर आले. राज्यामध्ये विविध प्रकारचे अपंगत्व असलेल्या अपंगांचे प्रमाण १.६ टक्के इतके होते आणि ते भारतातील प्रमाणापेक्षा (२.१ टक्के) कमी होते.

१.३१.२ महाराष्ट्रात १९९१-२००१ ह्या कालावधीत राज्याबाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांची संख्या ३२.८० लाख इतकी जास्त होती व त्यामध्ये इतर राज्यांमधून आलेल्या स्थलांतरितांची संख्या ३२.३२ लाख होती. अधिक संख्येने स्थलांतरित उत्तर प्रदेश (२८.५ टक्के), कर्नाटक (१४.७ टक्के), मध्य प्रदेश (८.५ टक्के), गुजरात (७.६ टक्के), बिहार (७.१ टक्के) आणि आंध्र प्रदेश (६.० टक्के) ह्या राज्यांतून आलेले होते. १९९१ नंतर २००१ पर्यंत राज्यातील लोकसंख्येत निव्वळ भर १.८० कोटीने पडली, ज्यामध्ये ३२.८० लाख (१८.२ टक्के) व्यक्ती स्थलांतरित होत्या. अशा तऱ्हेने महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येमध्ये १९९१ नंतर भर पडलेल्या दर ५ व्यक्तींमध्ये एक व्यक्ती स्थलांतरित होती. १९९१-२००१ ह्या कालावधीत बृहन्मुंबईमध्ये राज्याबाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांची संख्या ११.२ लाख इतकी होती व तिचे प्रमाण बृहन्मुंबईच्या निव्वळ भर पडलेल्या लोकसंख्येमध्ये ५४.८ टक्के इतके होते. ह्या दशकात इतर काही जिल्ह्यांमध्ये राज्याबाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांची संख्या पुढीलप्रमाणे होती. ठाणे: ७.६४ लाख, पुणे: ३.१२ लाख, नागपूर: २.१० लाख, कोल्हापूर: १.०४ लाख, नाशिक: ०.९१ लाख आणि रायगड: ०.८७ लाख.

१.३१.३ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित माहितीनुसार २००३ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू दर अनुक्रमे १९.९, ७.२ व ४२.० इतके होते.

रोजगार

१.३२.१ कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार २००४ ह्या वर्षातील राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार ११.९ लाख होता. हा रोजगार २००३ मधील सरासरी दैनिक रोजगारापेक्षा १.८ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.३२.२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमध्ये ३१ मार्च, २००५ रोजी ३५.४ लाख रोजगार होता व तो आधीच्या वर्षी ३५.६ लाख इतका होता.

१.३२.३ २००५-०६ ह्या वर्षात नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत राज्यात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत १२.१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. २००४-०५ या वर्षी २२.२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. या शिवाय संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ३.७ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर २००४-०५ या संपूर्ण वर्षात ६.८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता.

१.३२.४ केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही पहिल्या टप्प्यात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात १२ जिल्ह्यांमध्ये फेब्रुवारी, २००६ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेमध्ये कामाची मागणी करणाऱ्या ग्रामीण भागातील प्रति कुटुंबातील एका व्यक्तीला आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे. रोजगार पुरविला गेला नाही तर अशा व्यक्तींना बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद आहे.

१.३२.५ वर्ष २००५-०६ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची

संख्या ६.५ लाख होती, तर २००४-०५ मधील तत्सम कालावधीत ही संख्या ६.६ लाख होती. २००५-०६ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत प्रत्यक्षात रोजगार पुरविलेल्या जागा १३.९ हजार होत्या, ज्या आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीमध्ये ११ हजार होत्या. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांतील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, २००५ अखेर ४० लाख होती.

शिक्षण

१.३३ राष्ट्रीय तसेच वैयक्तिक विकास साधण्यामध्ये शिक्षण हे एक महत्त्वाचे सर्वमान्य असे साधन समजले जाते. २००५-०६ ह्या वर्षात राज्यात ६८,६४४ प्राथमिक, १५,०३७ माध्यमिक, ३,८०४ उच्च माध्यमिक शाळा, तर ६३९ कनिष्ठ महाविद्यालये कार्यरत होती. वर्ष २००५-०६ मध्ये राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळांतील व कनिष्ठ महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या अनुक्रमे ११८.०६ लाख, ५५.९६ लाख, ४५.४४ लाख व ७.५३ लाख अशी होती.

कृषि पतपुरवठा

१.३४ राज्यात कृषि हंगामासाठी पतपुरवठा हा सहकार क्षेत्रातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, वाणिज्यिक बँका आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँका यांच्याकडून करण्यात येतो. २००४-०५ मध्ये राज्यातील कृषि हंगामासाठी एकूण ५,५४८ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला होता. यापैकी, ४,११५ कोटी रुपयांचा (७४.२ टक्के) कर्जपुरवठा प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांकडून, १,२९९ कोटी रुपयांचा (२३.४ टक्के) कर्जपुरवठा वाणिज्यिक बँका कडून व १३४ कोटी रुपयांचा (२.४ टक्के) कर्जपुरवठा क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांकडून करण्यात आला होता.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१.३५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० सप्टेंबर, २००५ रोजी ६,४४६ इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६८,२४६) ९.४ टक्के इतकी होती. ३० सप्टेंबर, २००५ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ४,२६,२९९ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षांपेक्षा २९ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ४५ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ४,१०,३९८ कोटी रुपये इतका झाला. सप्टेंबर, २००५ अखेर राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण ९६ टक्के होते. ३० सप्टेंबर, २००५ रोजीच्या स्थितीनुसार अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबत भारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक लागतो.

अल्पबचत

१.३६ वित्तीय वर्ष २००४-०५ मध्ये अल्पबचती अंतर्गत ११,१७१ कोटी रुपये इष्टांकांच्या तुलनेत निव्वळ जमा १४,९८१ कोटी रुपये इतकी होती.

म्युच्युअल फंड

१.३७ म्युच्युअल फंड हा सेबीचे नियंत्रण असलेला एक वेगाने वृद्धिंगत होणारा उद्योग आहे. ३१ डिसेंबर, २००५ रोजी देशात ३९ नोंदणीकृत म्युच्युअल फंड असून त्यांच्याकडे २,००,२०९ कोटी रुपये इतकी मालमत्ता होती. यापैकी ३३ (८५ टक्के) म्युच्युअल फंड महाराष्ट्रात नोंदणी झालेले होते. या ३३ फंडांनी २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेर २६,४६७ कोटी रुपये गोळा केले होते.

विशेष अभ्यास

१.३८ राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेच्या ६२ व्या फेरीमध्ये (जुलै, २००५-जून, २००६) 'असंघटित वस्तुनिर्माण', 'रोजगार व बेरोजगार' आणि 'कुटुंबाचा उपभोग बाबींवरील खर्च' यासंबंधी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांमध्ये (जुलै-डिसेंबर, २००५) 'असंघटित वस्तुनिर्माण' या विषयावर राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीतील निवडक बाबींच्या शीघ्रतक्तीकरणार आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष केवळ नमुना आकडेवारीवर आधारित असून ते सांख्यिकीय पध्दतीने अंदाजित केलेले नाहीत.

i) एकूण 'असंघटित वस्तुनिर्माण' उपक्रमांपैकी ग्रामीण भागातील ८६.१ टक्के उपक्रम, तर नागरी भागातील ५५.१ टक्के उपक्रम हे 'स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम' होते आणि त्यापैकी जवळपास सर्वच उपक्रम हे स्वमालकीचे होते.

ii) ग्रामीण भागातील ९३.६ टक्के, तर नागरी भागातील ९८.० टक्के उपक्रम हे बारमाही स्वरूपाचे होते.

iii) खंडित विद्युत पुरवठा व भांडवलाची कमतरता या दोन प्रमुख समस्या ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील असंघटित वस्तुनिर्माण उपक्रमांना भेडसावत होत्या.

iv) ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील जवळपास ६० टक्के स्वकार्यरत उपक्रमांचा तथा आस्थापनांचा व्यवसाय मागील तीन वर्षांत कुंठित होता.

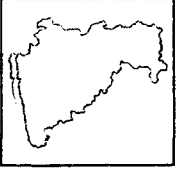
v) ग्रामीण भागातील सुमारे ७२.३ टक्के, तर नागरी भागातील सुमारे ५५.८ टक्के वस्तुनिर्माण उपक्रमांची नोंदणी कोणत्याही अधिकृत संस्थेकडे झालेली नव्हती.

vi) ग्रामीण भागात स्वकार्यरत उपक्रमांसाठी प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी २,५१६ रुपये होती, तर ती नागरी भागात ३,८७८ रुपये होती. ग्रामीण भागात आस्थापनांकरिता प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी ६६,०८२ रुपये होती, तर ती नागरी भागात १,३२,८२५ रुपये इतकी होती.

आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे

राज्याची अर्थव्यवस्था

२.१ आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या १९९३ ते २००२ या कालावधीत राज्याची अर्थव्यवस्था वार्षिक सरासरी ५.० टक्के वृद्धिदराने वाढली. तथापि, त्यानंतर राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत अधिक वेगाने वाढ होत आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या

चार वर्षांमध्ये (२००२ ते २००६) राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वार्षिक सरासरी वृद्धिदर ८.४ टक्के इतका अंदाजित आहे. राज्याने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये निर्धारित केलेले ८.० टक्के स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वृद्धिदराचे लक्ष्य पार केले असून ही वाढ कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्रातील गेल्या काही वर्षांतील प्रभावहीन कामगिरीच्या पार्श्वभूमीवर निश्चितच प्रशंसनीय आहे. त्यामुळे स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वृद्धिदर आगामी कालावधीत सातत्याने ८.० टक्क्यांहून अधिक राहणे हे प्रामुख्याने कृषि क्षेत्रातील सातत्याने कमी होत असलेला वृद्धिदराचा कल पालटण्यावर अवलंबून आहे.

२.२ दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत प्रामुख्याने वस्तुनिर्माण आणि ससेवा क्षेत्रातील उल्लेखनीय कामगिरीमुळे स्थूल राज्य उत्पन्नात राज्य भरीव वाढ साध्य करेल असे अपेक्षित आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील पहिल्या चार वर्षांत (२००२ ते २००६) स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्राकरिता (-) ०.५ टक्के, द्वितीय क्षेत्राकरिता ११.० टक्के आणि तृतीय क्षेत्राकरिता ९.८ टक्के इतका अंदाजित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय वाढीचे एकंदरीत चित्र लक्षात घेता प्रामुख्याने क्षेत्रात मंदीचे चित्र, द्वितीय क्षेत्रात मोठे चढउतार, तर तृतीय क्षेत्रात तुलनेने अधिक चांगल्या दराने वृद्धिगत झाल्याचे दिसून येते.

२.३ राज्याची अर्थव्यवस्था जरी वाढत असली तरी आणखी अधिक वेगाने वाढण्याची क्षमता तिच्यामध्ये आहे. कृषि क्षेत्राच्या वृद्धिदरास चालना मिळाल्यास महाराष्ट्रास १० टक्के किंवा त्याहूनही अधिक वृद्धिदर गाठणे सहज शक्य होईल. आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी आणि या वाढीचे फायदे सर्व स्तरांवर खात्रीशीरपणे पोहोचण्यासाठी कृषि आघाडीवर अधिक काम करण्याची गरज आहे. कृषि क्षेत्राच्या विकासातील अडथळांचा मागोवा घेऊन ते युध्दपातळीवर दूर करणे आवश्यक आहे. पारंपरिक पिकांची उत्पादकता वाढविणे, व्यापारी पिकांकडे कल वळविणे, सुधारित बियाणे आणि इतर सामग्रीचा

परिणामकारकरित्या वापर करून पीक नियोजन करणे, कृषि प्रक्रिया केंद्रांची स्थापना करणे, शीतगृहांची साखळी स्थापन करणे, कार्यक्षम बाजारपेठा निर्माण करणे, बाजाराबाबतची माहिती या कृषि क्षेत्राच्या प्रमुख बाबींकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

२.४ पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेमुळे आर्थिक वाढीला प्रतिबंध होत असल्याने पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. पायाभूत सुविधांमध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक वाढ करणे आणि बाजारात लवचिकता आणणे याकरिता सार्वजनिक खाजगी भागीदारीस आणखी प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे. आर्थिक वाढ सातत्याने भरीव पातळीवर राहण्यासाठी कृषि, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांमधील वाढ अधिक संतुलित असणे आवश्यक आहे.

लोकवित्त

२.५ राजकोषीय उत्तरदायित्व विधेयकाची अंमलबजावणी, मूल्यवर्धित कर प्रणाली, मासिक कॅश फ्लो पध्दती, प्रशासकीय खर्चात कपात या वित्तीय सुधारणांविषयक बाबींची राज्य शासन पुढाकार घेऊन अंमलबजावणी करित असल्याने राज्याच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा अपेक्षित आहे. राजकोषीय तुटीचे राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १९९३-९४ मध्ये २.० टक्के इतके कमी होते, त्यानंतर ते जवळपास सातत्याने वाढून २००३-०४ मध्ये ४.७ टक्क्यांवर पोहोचले. त्यानंतर हे प्रमाण कमी कमी होत असून २००५-०६ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार ते २.१ टक्क्यांपर्यंत कमी होऊन जवळपास १९९३-९४ मधील पातळी गाठण्याचा अंदाज आहे. २००५-०६ मध्ये महसुली जमा ५०,४३० कोटी रुपये इतकी अंदाजित असून आधीच्या वर्षापेक्षा ती १७.६ टक्क्यांनी अधिक असेल. राज्य शासनाकडील एकंदरीत कर्ज १,०६,६२७ कोटी रुपये इतकी असून अर्थसंकल्पीय अंदाज २००५-०६ अनुसार व्याज प्रदान रकमा ९,५३८ कोटी रुपये आहेत. व्याज प्रदान रकमांचे महसुली जमेशी प्रमाण १८.९ टक्के आहे.

२.६ वित्तीय स्थिती सुधारणा प्रयत्नांचे यश महसुली जमा वाढविण्याच्या यशापायशावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. त्याकरिता महसुली उत्पन्नाचा पाया व्यापक आणि वृद्धिगत करणे आवश्यक आहे. १ एप्रिल, २००५ पासून राज्यात मूल्यवर्धित करप्रणालीची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवाक्षेत्राचा वाटा मोठा असल्याने जास्तीत जास्त सेवा करांच्या अंमलाखाली आणल्यास महसूल वाढण्यास मदत होईल. मध्यम मुदत काळात वित्तीय स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी

आणि आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी राज्याचा स्वतःचा कर आणि बिगर-कर म्हसूल वाढविण्यासाठी अधिकाधिक प्रयत्न करणे, योजनेतर खर्चात आणखी कपात करणे आणि व्याज प्रदान खर्च नियंत्रित करणे, पायाभूत सुविधा विकासावर भर देणे, ऊर्जा क्षेत्रात देण्यात येणाऱ्या अनुदानात कपात करणे या काही प्रमुख बाबी कार्यक्षमरित्या संनियंत्रित करणे गरजेचे आहे. राजकोषीय उत्तरदायित्व विधेयकाची परिणामकारक अंमलबजावणी आणि संस्थात्मक सुधारणा या बाबींवर वित्तीय बळकटीकरण अवलंबून आहे.

किंमती

२.७ उदारीकरणानंतरच्या काळात चलनवाढीच्या दरात उतरता कल दिसून येत आहे. २००१-०४ या कालावधीत चलनवाढीचा वार्षिक सरासरी दर ४.१ टक्के इतका माफक राहिला. तथापि, अनियमित व विलंबाने झालेला पाऊस आणि क्रुड ऑईल, खनिजे व धातू संलग्न उत्पादने यांच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील किंमतीत झालेली तीव्र वाढ यामुळे परिस्थिती पूर्णपणे बदलून २००४-०५ मध्ये चलनवाढीचा सरासरी दर ६.५ टक्क्यांपर्यंत वाढला. त्यानंतर चालू आर्थिक वर्षाच्या एप्रिल ते जानेवारी या कालावधीत पेट्रोलियम किंमतीत घट झाल्याने चलनवाढ कमी होऊन ती ४.६ टक्क्यांवर पोहोचली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

२.८ गरिबांना परवडेल अशा किंमतीत अन्न उपलब्ध करून देणे हा दरिद्रय निर्मूलन कार्यक्रमाच्या धोरणाचा एक भाग आहे. लक्ष्य-निर्धारित जनतेस अनुदानित दरांत अन्नधान्य पुरविणारी केंद्र शासनाची सार्वजनिक वितरण योजना राज्य शासन राबविते. अंत्योदय अन्न योजनेखाली जरी उचल चांगल्या प्रमाणात असली तरी लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील उचल त्या तुलनेत कमी आहे. अन्नधान्यांची झालेली कमी उचल ही संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, मध्याह्न आहार योजना आणि प्राथमिक शाळांतील बालकांना पूरक पोषण आहार पुरवठा यांसारख्या विविध आहार आधारित योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे असावी. लाभाध्यांमध्ये त्यांच्या हक्कांबाबत जागृती निर्माण करणे, ग्राहकांना वस्तूंची उपलब्धता, वस्तूंची मात्रा व त्यांच्या किंमती याबाबतच्या माहितीस प्रसिध्दी देणे, रास्त भाव दुकाने दिवसा, तसेच संध्याकाळी उशिरापर्यंत चालू ठेवणे, धान्यांचा अपहार आणि दर्जा याबाबत नियंत्रण ठेवण्याकरिता रास्त भाव दुकानांची योग्य आणि नियमितपणे तपासणी करणे यासारख्या उपाय योजनांमुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत अधिक सुधारणा होण्यास निश्चितपणे मदत होईल.

उद्योग व पायाभूत सुविधा

२.९ महाराष्ट्र हे देशातील सर्वाधिक औद्योगिकीकरण झालेले राज्य असून राज्याने औद्योगिक विकासात सातत्याने लक्षणीय प्रगती केली आहे. देशाच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रात राज्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. देशाच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन मूल्यात राज्याचा वाटा सुमारे २० टक्के आहे. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची वाढ २००० च्या सुरुवातीस

मंद होती. अलिकडील काळात हे चित्र बदलले असून गेल्या तीन वर्षांपासून वस्तुनिर्माण क्षेत्र जास्त वृद्धिदराने प्रगती करीत आहे.

२.१० उदारीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधीकडे लक्ष केंद्रित करून त्यांचा लाभ उठविणे आवश्यक आहे. दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञान ही देशातील झपाट्याने वाढणारी क्षेत्रे आहेत. औद्योगिक क्षेत्रामध्ये सातत्यपूर्ण वाढ साध्य करण्यासाठी गुंतवणुकीस योग्य असे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. भक्कम आणि उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी राज्याने उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. राज्यातील पायाभूत सुविधांमध्ये, विशेषतः वीज, बंदरे आणि रस्त्यांचे जाळे यामध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे. दूरसंचार क्षेत्रातील चांगल्या पायाभूत सुविधा, मोठ्या प्रमाणावरील कुशल मनुष्यबळ आणि साधन सामग्रीवर आधारित वर्धिष्णु अंतर्गत व्यवस्था यांच्या आधारे देशाच्या औद्योगिक वाढीमध्ये आघाडीवर राहण्याची राज्याची क्षमता आहे.

कृषी

२.११ राज्यातील शेती नेहमीच पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून राहिली आहे. राज्यातील सुमारे एक-तृतीयांश क्षेत्र अपुऱ्या आणि अनियमित पावसाचा प्रदेश आहे. चार-पाच वर्षांतील दुष्काळी परिस्थितीनंतर राज्याने ह्या वर्षी अतिवृष्टीचा अनुभव घेतला. राज्यातील कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पादनाच्या वृद्धिदर दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या वर्षी (२००२-०३) (-) १.८ टक्के, दुस-या वर्षी (२००३-०४) (-) ७.६ टक्के आणि तिस-या वर्षी (२००४-०५) (-) २.१ टक्के इतका होता. अशा तऱ्हेने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीच्या तीन वर्षांकरिता कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्रातील स्थूल राज्य उत्पादनाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर (-) ४.९ टक्के इतका आहे. अलिकडील काळात राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत जरी वेगाने वाढ होत असली तरी कृषि क्षेत्रातील ऋण वाढीमुळे राज्याच्या एकंदरीत आर्थिक प्रगतीस बाधा येत आहे. त्यामुळे या क्षेत्राच्या वाढीकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

२.१२ कृषि क्षेत्राची कमी उत्पादकता या क्षेत्राच्या वाढीस मारक ठरत आहे. या बाबतीतील अडथळ्यांवर मात करणे आणि या क्षेत्राची उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कृषि वाढीस पोषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी धोरणे आणि प्राधान्यक्रम यांची पुर्नआखणी करावयास हवी. वाढती सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणूक, पीकबदल, कार्यक्षम पाणी व्यवस्थापन, अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि शीतगृह साखळी यांची स्थापना, कृषि उत्पादनांचे सुलभ चलनचलन इत्यादीद्वारे कृषि क्षेत्राच्या क्षमतेचा पुरेपूर वापर करणे गरजेचे आहे. अल्प भूधारक व सीमांतिक शेतकरी आणि भूमिहीन यांच्या विशिष्ट प्रश्नांकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि पशुवैद्यकीय सेवा यांसारख्या निविष्टांच्या पत पुरवठा व वितरण यंत्रणांचे बळकटीकरण करणे गरजेचे आहे. कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पादनाच्या वाढीची गती जलद करण्यात राज्य यशस्वी झाल्यास नजिकच्या भविष्यकाळात स्थूल राज्य उत्पादनात दोन अंकी वाढ गाठण्यात राज्यास यश येईल.

वीज

२.१३ वीज हा आर्थिक विकासाचा आधारस्तंभ आहे. विजेचे योगदान केवळ उद्योग व कृषि क्षेत्रातच महत्त्वाचे आहे असे नसून मानवी जीवनशैली सुधारण्यासाठी देखील मोलाची मदत करते. 'सर्वांसाठी वीज' हे केंद्र शासनाचे धोरण आहे. जनगणना २००१ अनुसार राज्यातील सुमारे २३ टक्के कुटुंबांकडे वीज जोडणी नाही. सर्वांसाठी वीज हे लक्ष्य गाठण्यासाठी राज्यास निर्मितीक्षमता वाढविणे, पारेषण व वितरण जाळ्याचा विस्तार करणे आणि अधिक कार्यक्षमता आणणे अपरिहाय आहे.

२.१४ महाराष्ट्र राज्यात देशातील सर्वाधिक १२,९०९ मेगावॅटची स्थापित क्षमता आहे. महाराष्ट्र हे मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण झालेले राज्य असून राज्यातील एकूण वीज वापरापैकी सुमारे ४० टक्के विजेचा वापर उद्योग क्षेत्रासाठी आणि सुमारे १९ टक्के वापर कृषि क्षेत्रासाठी केला जातो. राज्यातील विजेची मागणी मोठी असून त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. तथापि, ही वाढती मागणी पूर्ण करण्यास अपुरी स्थापित क्षमता आणि निर्मिती कार्यक्षमता या मूलभूत अडचणी राज्यास भेडसावत आहे. गेल्या पाच वर्षांत स्थापित क्षमतेत भर पडलेली नाही. राज्यात वीज कपात आणि वीज पुरवठ्याचा खराब दर्जा या बाबी मोठ्या प्रमाणात असून ती नित्याची बाब झाली आहे. २००४-०५ मध्ये राज्यातील विजेची कमाल मागणी १४,८२२ मेगावॅट इतकी होती व ती ३,०४५ मेगावॅट भारनियमन करून पुरविण्यात आली. महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळाची पारेषण आणि वितरण हानी ३५ टक्के होती.

२.१५ वीज यंत्रणेत असलेल्या त्रुटी दूर करून कार्यक्षम अंमलबजावणीकरिता राज्य शासनाने अलीकडेच महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची पुनर्रचना करून चार नवीन कंपन्या स्थापन केल्या आहेत. ऊर्जा क्षेत्रात खाजगी क्षेत्राचा सहभाग, मोठ्या प्रमाणावरील सवलतींना प्रतिबंध करणे, ऊर्जा क्षेत्राचे लेखा परीक्षण करून विश्वसनीयता वाढविणे, वितरण व्यवस्थेचे अद्ययावतीकरण, तांत्रिक हानी आणि वाणिज्यिक तूट कमी करणे यांसारख्या तात्काळ उपायांची अंमलबजावणी करून वीज क्षेत्राच्या पायाभूत सुविधांमधील उणीवा दूर केल्या पाहिजेत.

रस्ते

२.१६ मार्च, २००५ अखेरीस सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.२९ लाख कि.मी. होती. राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या दर १०० चौ.कि.मी. मागे रस्त्यांची लांबी ७४.४ कि.मी. होती आणि दर लाख लोकसंख्येमागे ती २२३ कि.मी. होती. राज्यातील ४०,४१२ वस्ती असलेल्या गावांपैकी ३८,२६२ गावे (९४.७ टक्के) बारमाही रस्त्यांनी जोडलेली होती, तर १,५१५ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. गावपातळीवरील रस्ते वाहतुकीचे संपर्क जाळे वृद्धिंगत करण्यासाठी राज्यातील सर्व गावे बारमाही रस्त्यांनी जोडणे आवश्यक आहे. रस्त्यांवरील वाहनांची संख्या गेल्या दोन दशकांत जलदगतीने वाढली आहे. मोटर वाहनांच्या संख्येच्या तुलनेत शहरी भागातील रस्त्यांच्या सोयी अपुऱ्या आहेत.

शिक्षण

२.१७ मानवी विकास आणि आर्थिक वाढ साधण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते. दारिद्र्य निर्मूलन आणि आर्थिक प्रगतीशी शिक्षणाची नाळ जोडली आहे. जन्मदर, मृत्यूदर, अर्भक मृत्यूदर यांसारख्या सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या प्रमुख निर्देशकांमध्ये वाढ किंवा घट होण्यास शिक्षण प्रामुख्याने कारणीभूत ठरत असते. गेल्या अनेक दशकांत साक्षरतेच्या प्रमाणात भरीव वाढ झाली असून गेल्या दोन दशकांपासून राज्यातील विद्यार्थ्यांच्या गळतीच्या प्रमाणात लक्षणीय घट झाली आहे. राज्य शासनाकडून यशस्वीपणे राबविल्या गेलेल्या विविध शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या संयुक्त परिणामी स्त्री-पुरुष साक्षरतेच्या प्रमाणामधील तफावत कमी झाली आहे. तथापि, याबाबत अजूनही बरेच प्रयत्न करण्याची गरज आहे. शाळांमधील गळतीच्या प्रमाणात जरी घट झाली असली तरी अजूनही विशेषतः दुर्गम आणि आदिवासी भागात गळतीचे प्रमाण मोठे आहे. शाळांच्या सोयी, अपुरे शैक्षणिक साहित्य, शिक्षणाचा दर्जा, शिक्षकांची अनुपस्थिती, शालांत परीक्षेतील यशस्वितेचे कमी प्रमाण या शैक्षणिक क्षेत्रास भेडसावणाऱ्या चिंताजनक बाबींकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

२.१८ अर्थव्यवस्थेच्या रचनात्मक बदलांद्वारे निर्धारित विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी केवळ शिक्षण विस्तार करूनच भागणार नाही, तर त्यात दर्जात्मक सुधारणा करून समाजाभिमुख शिक्षणाचे ध्येय पेलणे हे एक राज्यापुढील मोठे आव्हान आहे. जलदगतीने वृद्धिंगत होणाऱ्या ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन शिक्षण पध्दतीत आमूलाग्र बदल घडवून आणावयास हवेत. माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, बीपीओ, जैव-तंत्रज्ञान, कृषि तंत्रज्ञान यांमध्ये असलेली विकासाची क्षमता लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे दूरदृष्टी ठेवून गुंतवणूक करण्याची गरज आहे.

सार्वजनिक आरोग्य

२.१९ 'सर्वांसाठी आरोग्य' या धोरणास राज्य शासन बांधील असून आयुर्मानातील वाढ आणि अर्भक मृत्यू दर व एकूण जनन दरात घट साध्य करून राज्य शासनाने बऱ्यापैकी प्रगती साधली आहे. तथापि, ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्येच्या आरोग्य विषयक निर्देशकांत बरीच तफावत आढळते. राज्यात सर्वत्र प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि उपकेंद्रे यांचे जाळे निर्माण केले असले तरी दुर्गम ग्रामीण व आदिवासी भागात आणि लाभापासून वंचित राहिलेल्या समाज घटकांसाठी आरोग्य विषयक सुविधा अद्यापही अपुऱ्या आहेत. गुणात्मक आणि संख्यात्मकदृष्ट्या राज्याच्या ग्रामीण आणि नागरी क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या वैद्यकीय सुविधांमध्ये बरीच तफावत आहे. बहुतांश रोगनिवारक सुविधा या नागरी भागातच एकवटल्या असून त्यावर खाजगी आरोग्यविषयक संस्थांचे वर्चस्व आहे. ग्रामीण भागातील आरोग्यविषयक सुविधांचे बळकटीकरण करून त्यांच्या रोगनिवारक क्षमतेस चालना द्यावयास हवी. ग्रामीण भागामध्ये आरोग्य सुविधा सुलभपणे प्राप्त होण्यासाठी आणि त्यांचा वापर कार्यक्षमपणे होण्यासाठी पुरेसा निधी सातत्याने उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. आरोग्य सेवांची उपलब्धता, कार्यक्षमता, भेदभाव विरहितपणा आणि दर्जा पुरविण्याची खात्री देणे ही आरोग्य क्षेत्रापुढील आव्हाने आहेत. केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य कार्यक्रमात राज्य शासनही सहभागी झाले आहे.

दारिद्र्य

२.२० राज्यातील दारिद्र्याची तीव्रता सातत्याने कमी करण्यात शासनास यश मिळाले आहे. तथापि, १९९९-२००० च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेच्या निष्कर्षानुसार राज्यातील एक चतुर्थांश लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती. राज्यातील जवळपास ५५ टक्के लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषीवर अवलंबून असल्याने कृषि उत्पादन व उत्पादकता यांत वाढ करणे गरजेचे आहे.

रोजगार

२.२१ गेल्या काही वर्षांत संघटित क्षेत्रातील रोजगारात सातत्याने घट होत आहे. बंद होत असलेले कारखाने आणि ऐच्छिक निवृत्ती योजना यास प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत. राज्यातील कृषीवर अवलंबित्व असलेले मनुष्यबळ कमी होत असले तरी अजूनही त्याचे प्रमाण सुमारे ५५ टक्के आहे. रोजगार हमी योजना समाजाच्या खालच्या स्तरावर रोजगार पुरविण्यास आधारभूत ठरली आहे. रोजगाराची आवश्यकता असलेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांना रोजगार पुरविण्यासाठी सतत वृद्धिंगत होणारे रोजगार पुरविण्याचे माग शोधावयास हवेत.

२.२२ राज्यात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेली युवा पिढी ही राज्याची प्रमुख शक्ती आहे. जनगणना २००१ अनुसार राज्यातील जवळपास ४५ टक्के लोकसंख्या १५ ते ४० या वयोगटात येते. ही शक्ती राज्य अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आणून तिचा पूर्ण क्षमतेने वापर करणे गरजेचे आहे. आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये नव्याने रोजगाराच्या गतिशील संधी निर्माण होत आहेत. क्षेत्र निर्देशित नियोजन करून स्पर्धात्मक संधी आणि पोषक वातावरण या आधारे

रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यास मोठ्या प्रमाणात चालना मिळेल. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस आणि रोजगार निर्मितीस चालना देण्यासाठी मनुष्यबळावर आधारित क्षेत्रांच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावयास हवेत. अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये रोजगार निर्मितीच्या संधीस अधिक वाव आहे.

उपसंहार

२.२३ राज्य शासनाने अंमलात आणलेल्या विविध आर्थिक आणि वित्तीय सुधारणांच्या परिणामी दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य अर्थव्यवस्थेत भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षांत (२००२-०६) स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वार्षिक सरासरी वृद्धिदर ८.४ टक्के इतका अंदाजित केला आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (२००२-०७) महाराष्ट्रासाठी निश्चित केलेले स्थूल राज्य उत्पन्नाचे ८.० टक्के वृद्धिदराचे लक्ष्य राज्याने पार केले आहे हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. गेल्या काही वर्षांतील 'कृषि आणि सलगन सेवा' क्षेत्रातील सलग प्रभावहीन कामगिरीच्या पार्श्वभूमीवर ही प्रगतो विचारात घेणे आवश्यक आहे. याउलट, राज्य अर्थव्यवस्थेच्या प्रशंसनीय विकासामध्ये औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. आगामी कालावधीत अर्थव्यवस्थेमध्ये ८.० टक्क्यांहून अधिक सातत्यपूर्ण वाढ होण्यासाठी कृषि क्षेत्राच्या वाढीकडे गांभोर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे. योग्य धोरणे आणि प्राधान्यक्रम यांद्वारे कृषि क्षेत्राची पूर्ण क्षमता उपयोगात आणावयास हवी. ऊर्जा क्षेत्रातील अडथळे दूर करून ऊर्जा सुधारणा मोहीम गतिशील करणे आवश्यक आहे. सातत्यपूर्ण आर्थिक सुधारणा, वित्तीय संतुलन आणि पायाभूत सुविधांमध्ये वाढती गुंतवणूक या आधारे राज्य अर्थव्यवस्था देशातील जलदगतीने वाढणारी अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास येऊ शकते.

लोकसंख्या

३.१ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.८६ कोटी) ९.४ टक्के इतकी होती. १ मार्च, २००६ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.४१ कोटी इतकी आहे.

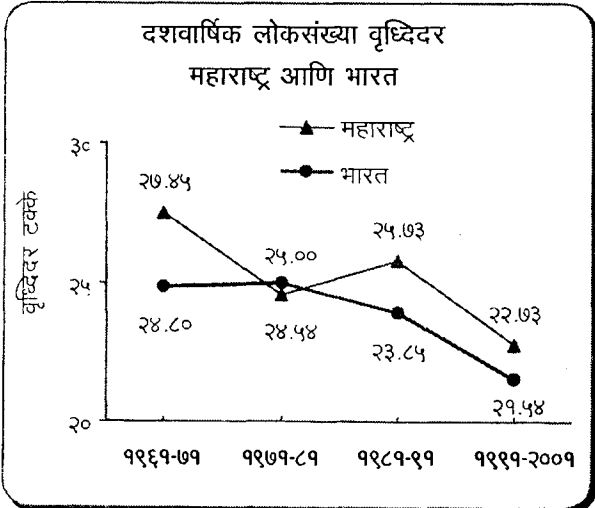
लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्याच्या खालोखाल भारतामध्ये दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे.

३.२ १९९१-२००१ या दशकात राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये २२.७ टक्के वाढ झाली (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.०७ टक्के). ती आधीच्या दशकातील २५.७ टक्के वृद्धिदरापेक्षा कमी होती. मागील चार दशकांमध्ये राज्याच्या लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर, १९७१-८१ या दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या लोकसंख्या वाढीच्या संबंधित वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.३.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ३.१

महाराष्ट्र व भारतासाठीचे दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर

दशक	लोकसंख्येतील दशवार्षिक टक्केवाढ	
	महाराष्ट्र	भारत
१९६१-७१	२७.४५	२४.८०
१९७१-८१	२४.५४	२५.००
१९८१-९१	२५.७३	२३.८५
१९९१-२००१	२२.७३	२१.५४

राज्याच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असण्याच्या प्रमुख कारणांपैकी राज्याबाहेरून राज्यात होणारे स्थलांतर हे एक प्रमुख कारण असून त्याबाबत पुढे माहिती देण्यात येत आहे.

दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर (१९९१-२००१)

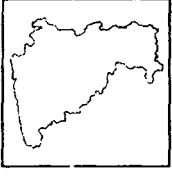
बिहार	- २८.६२	पंजाब	- २०.१०
हरयाणा	- २८.४३	आसाम	- १८.९२
राजस्थान	- २८.४१	पश्चिम बंगाल	- १७.७७
उत्तर प्रदेश	- २५.८५	कर्नाटक	- १७.५१
मध्य प्रदेश	- २४.२६	ओरिसा	- १६.२५
महाराष्ट्र	- २२.७३	आंध्र प्रदेश	- १४.५९
गुजरात	- २२.६६	तामिळनाडू	- ११.७२
भारत	- २१.५४	केरळ	- ९.४३

दृष्टिक्षेपात लोकसंख्याविषयक बाबी महाराष्ट्र व भारत- जनगणना २००१

बाब	महाराष्ट्र	भारत
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)		
एकूण	९.६९	१०२.८६
पुरुष	५.०४	५३.२२
स्त्रिया	४.६५	४९.६४
ग्रामीण	५.५८	७४.२५
पुरुष	२.८५	३८.१६
स्त्रिया	२.७३	३६.०९
नागरी	४.११	२८.६१
पुरुष	२.१९	१५.०५
स्त्रिया	१.९२	१३.५६
अनुसूचित जातींची लोकसंख्या (%)	१०.२	१६.२
अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या (%)	८.९	८.२
दशवार्षिक वाढ टक्केवारीत (१९९१-२००१)	२२.७	२१.५
नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	४२.४	२७.८
स्त्री-पुरुष प्रमाण (प्रति हजार पुरुषांमागे स्त्रिया)	९२२	९३३
क्षेत्रफळ (लाख चौ.कि.मी.)	३.०८	३२.८७
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	३१५	३१३
साक्षरतेची टक्केवारी*	७६.९	६४.८

(*७ वर्ष व त्यावरील लोकसंख्येकरिता)

लोकसंख्येची घनता

३.३ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मी.) ३१५ होती व ती भारताच्या लोकसंख्येच्या घनतेपेक्षा (३१३) थोडी अधिक होती. जनगणना १९९१ अनुसार राज्यातील लोकसंख्येची घनता २५७ इतकी होती. १९९१-२००१ या दशकात त्यात प्रति चौ.कि.मी. ५८ व्यक्तींची भर पडली.

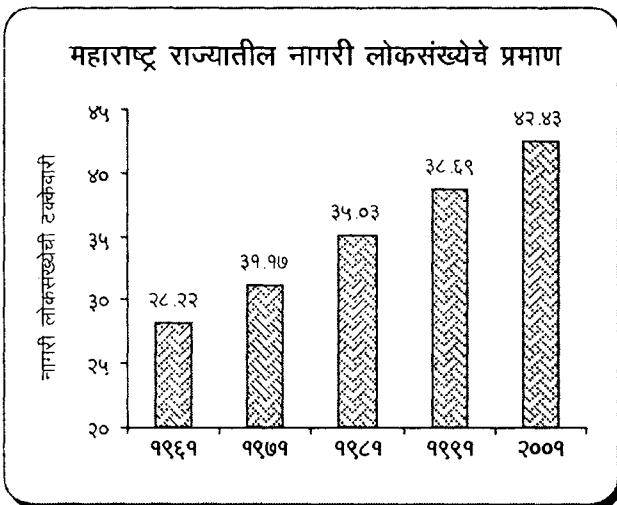
३.४ राज्यात जिल्ह्यांमधील लोकसंख्येच्या घनतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत होती, असे दिसून येते. लोकसंख्येची घनता सर्वात जास्त मुंबई शहर जिल्ह्यामध्ये (२१,१९०) होती, तर ती सर्वात कमी गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये (६७) होती. राज्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये लोकसंख्येची घनता राज्य सरासरीपेक्षा (३१५) जास्त होती आणि २७ जिल्ह्यांमध्ये ती राज्य सरासरीपेक्षा कमी होती.

ग्रामीण लोकसंख्या

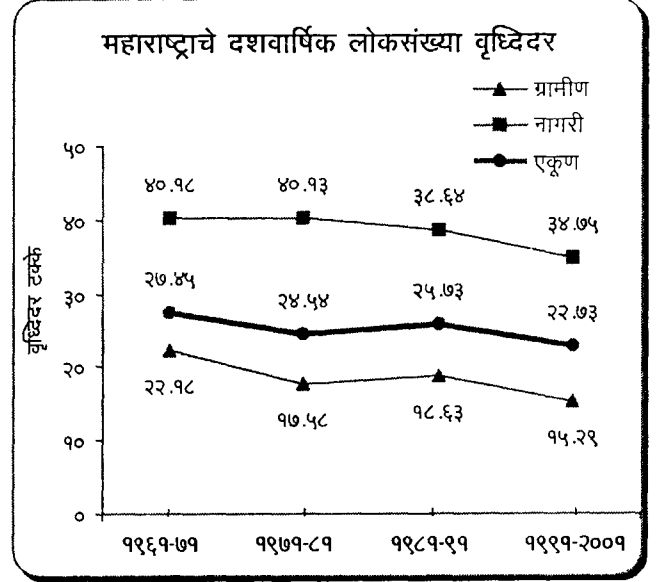
३.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ४१,०९५ खेड्यांमध्ये राहणाऱ्या ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ५७.६ टक्के इतके होते. १९९१-२००१ या दशकात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या १५.३ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारतातील तत्सम वाढीपेक्षा (१८.१ टक्के) कमी होती. तसेच सदर वाढ ही राज्याच्या १९८१-९१ या दशकातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या वाढीपेक्षा (१८.६ टक्के) कमी होती.

नागरी लोकसंख्या

३.६ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के लोक नागरी भागात रहात होते. हे प्रमाण भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (२७.८ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील नागरी

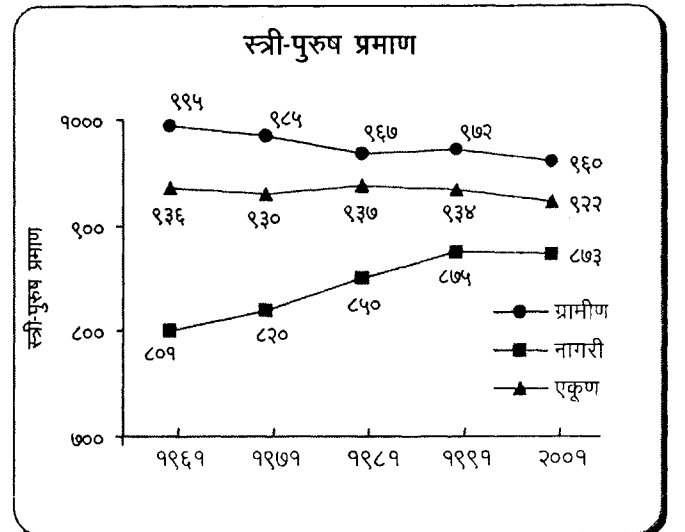
लोकसंख्येचे प्रमाण १९९१ मधील ३८.७ टक्क्यांवरून २००१ मध्ये ४२.४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये तामिळनाडूनंतर (४४.० टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

३.७ राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येच्या दशवार्षिक वृद्धिदरांवरून असे निदर्शनास येते की, नागरी भागातील लोकसंख्या वृद्धिदर हे ग्रामीण भागातील वृद्धिदरांच्या तुलनेत जवळपास दुप्पट किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत. गेल्या चार दशकांमध्ये, १९८१-९१ या दशकाचा अपवाद वगळता, वृद्धिदरांमध्ये उतरता कल दिसून येतो.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.८ जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन ते २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. देश पातळीवर स्त्री-पुरुष प्रमाणांमध्ये वाढ होत असताना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात झालेली घट ही चिंताजनक बाब आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे नागरी भागातील या प्रमाणापेक्षा गेल्या चारही दशकांमध्ये जास्त राहिले.

बालकांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.९ शून्य ते ६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हा राज्याच्या लोकसंख्येतील भविष्यकालीन लिंगनिहाय रचनेचा कल दर्शविणारा महत्त्वाचा निदर्शक आहे. जनगणना २००१ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९४५ वरून कमी होऊन ते ९१३ इतके झाले. राष्ट्रीय स्तरावर ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (९२७) हे महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा (९१३) जास्त होते. मुलगा असावा अशी आत्यंतिक मानसिकता असलेला समाज व गर्भलिंग निश्चितीची सहज उपलब्धता यामुळे कदाचित लिंगनिवडीनुसार गर्भपात करण्याचे प्रमाण वाढले असण्याची शक्यता आहे.

साक्षरता

३.१० भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्याने साक्षरता वाढीमध्ये प्रभावी कामगिरी केल्याचे जनगणना २००१ चे निष्कर्ष दर्शवितात. सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात १९९१ मधील ६४.९ टक्क्यांवरून २००१ मध्ये ७६.९ टक्के अशी सुधारणा झाली. साक्षरता प्रमाणातील १२.० टक्के अंक वाढ ही गेल्या चार दशकांमधील सर्वाधिक वाढ होती. स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात झालेली वाढ अधिक लक्षणीय होती आणि ती ह्या अलिकडील दशकात १४.७ टक्के अंक इतकी होती. ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण तक्ता क्र. ३.२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ३.२
महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण

क्षेत्र	(टक्के)		
	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
जनगणना - २००१			
एकूण	७६.९	८६.०	६७.०
ग्रामीण	७०.४	८१.९	५८.४
नागरी	८५.५	९१.०	७९.१
जनगणना - १९९१			
एकूण	६४.९	७६.६	५२.३
ग्रामीण	५५.५	६९.७	४१.०
नागरी	७९.२	८६.४	७०.९

३.११ तक्ता क्र.३.२ वरून असे दिसून येते की जनगणना २००१ अनुसार पुरुष व स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात अद्यापही बरीच तफावत असून राज्याने स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत. साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा नेहमीच वरच्या पातळीवर राहिला आहे. साक्षरतेच्या प्रमाणात भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

३.१२ राज्याने जरी साक्षरतेच्या प्रमाणात भरीव वाढ साध्य केली असली तरी राज्यातील निरक्षर व्यक्तींची संख्या सुमारे १.९२ कोटी असून

राष्ट्रीय साक्षरता प्रमाणापेक्षा जास्त साक्षरता प्रमाण असणारी राज्ये-जनगणना २००१

केरळ	-	९०.९
महाराष्ट्र	-	७६.९
तामीळनाडू	-	७३.५
पंजाब	-	६९.७
गुजरात	-	६९.१
कर्नाटक	-	६६.६
अखिल भारत	-	६४.८

त्यापैकी सुमारे ८ टक्के व्यक्ती ७-१५ वर्षे वयोगटातील होत्या, तसेच निरक्षरापैकी स्त्रिया सुमारे ६९ टक्के होत्या.

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

३.१३ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ९८.८२ लाख (पुरुष ५०.६३ लाख व स्त्रिया ४८.१९ लाख) होती. त्यापैकी ६१.७ टक्के लोक ग्रामीण भागात रहात होते. राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १०.२ टक्के होते. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९५२ होते व ते संपूर्ण राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा जास्त होते.

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

३.१४ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ८५.७७ लाख (पुरुष ४३.४८ लाख व स्त्रिया ४२.२९ लाख) होती. त्यापैकी ८७.३ टक्के लोक ग्रामीण भागात रहात होते. राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ८.९ टक्के होते. अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९७३ होते व ते संपूर्ण राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त होते.

३.१५ जनगणना २००१ वर आधारित महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येबाबतचे तपशील तक्ता क्र.३.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ३.३
महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या-२००१

बाब	तक्ता क्र. ३.३		
	एकूण	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती
लोकसंख्या (हजारात)			
व्यक्ती	९६,८७९ (१००.०)	९,८८२ (१०.२)	८,५७७ (८.९)
पुरुष	५०,४०९	५,०६३	४,३४८
स्त्रिया	४६,४७८	४,८१९	४,२२९
स्त्री-पुरुष प्रमाण	९२२	९५२	९७३

कंसांतील आकडे एकूणशी टक्केवारी दर्शवितात.

धर्मानुसार लोकसंख्या

३.१६ १९९१ व २००१ च्या जनगणनांनुसार महाराष्ट्रातील व भारतातील लोकसंख्येची धर्मानुसार टक्केवारी तक्ता क्र.३.४ मध्ये दिली आहे.

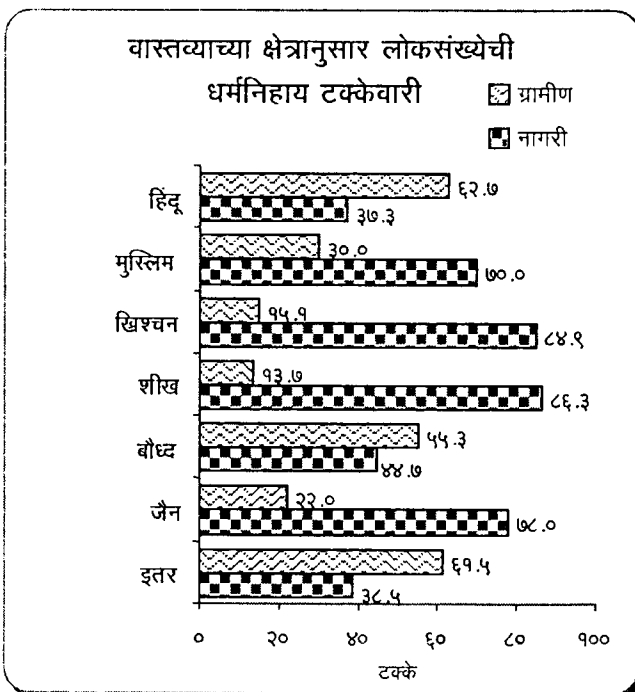
तक्ता क्र. ३.४
लोकसंख्येची धर्मानुसार टक्केवारी

धर्म	एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी			
	महाराष्ट्र		भारत	
	१९९१	२००१	१९९१*	२००१
हिंदू	८१.१	८०.४	८२.०	८०.५
मुस्लिम	९.७	१०.६	१२.१	१३.४
ख्रिश्चन	१.१	१.१	२.३	२.३
शीख	०.२	०.२	१.९	१.९
बौद्ध	६.४	६.१	०.८	०.८
जैन	१.२	१.३	०.४	०.४
इतर@	०.३	०.३	०.५	०.७
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

@ धर्म न सांगितलेले धरून

* जम्मू व काश्मीर वगळून

३.१७ जनगणना २००१ अनुसार राज्यातील हिंदू धर्मीयांपैकी सुमारे ३७.३ टक्के लोक राज्याच्या नागरी भागात रहात होते. ख्रिश्चन आणि शीख धर्मीय लोकसंख्येपैकी बहुतांश (अनुक्रमे ८४.९ आणि ८६.३ टक्के) लोक नागरी भागात रहात होते. आकडेवारीवरून असे दिसून येते की ख्रिश्चन धर्मीयांमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण सर्वाधिक (९९३) होते, तर शीख धर्मीयांमध्ये ते सर्वात कमी (८२९) होते.

अपंगत्वानुसार लोकसंख्या

३.१८ जनगणना २००१ अनुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी १.६ टक्के लोक अपंग असून हे प्रमाण भारताच्या संबंधित प्रमाणापेक्षा (२.१ टक्के) बरेच कमी होते. अपंगांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त होते. अपंगांच्या एकूण लोकसंख्येत पुरुष ५९.५ टक्के आणि स्त्रिया ४०.५ टक्के होत्या. अपंग व्यक्तींची अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी तक्ता क्र.३.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ३.५

अपंग व्यक्तींची अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी-जनगणना-२००१

अपंगत्वाचा प्रकार	महाराष्ट्र	भारत
अंधत्व	३७.०	४८.५
मुकेपणा	७.२	७.५
बहिरेपणा	५.९	५.८
हालचालीच्या बाबतीत अपंग	३६.३	२७.९
मानसिकदृष्ट्या अपंग	१३.६	१०.३
एकूण	१००.०	१००.०
	(१५.७)	(२१९.१)

टीप : कंसांतील आकडे अपंग व्यक्तींची एकूण लोकसंख्या लाखात दर्शवितात.

वयोगटानुसार लोकसंख्या

३.१९ १९९१ व २००१ च्या जनगणनांनुसार लोकसंख्येची वयोगटानुसार टक्केवारी तक्ता क्र. ३.६ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.३.६

राज्यातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार टक्केवारी व स्त्री-पुरुष प्रमाण

वयोगट (वर्षांमध्ये)	लोकसंख्येची टक्केवारी		स्त्री-पुरुष प्रमाण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१
०-६	१७.१०	१४.११	९४५	९१३
७-१४	१८.५०	१७.९९	९३३	९१८
१५-४९	५०.३६	५२.७३	९२२	८९३
५०-५९	६.६५	६.३२	९१४	९२२
६० +	६.९८	८.७३	१०१८	११५०
वय न सांगितलेले	०.४०	०.१२	८३१	७९७
एकूण	१००.०	१००.०	९३४	९२२
	(७.८९)	(९.६९)		

टीप: कंसांतील आकडे एकूण लोकसंख्या कोटीत दर्शवितात.

३.२० जनगणनांवर आधारित माहिती असे दर्शविते की, १९९१-२००१ या दशकात लोकसंख्येमधील ० ते ६ वर्षे आणि ७ ते १४ वर्षे ह्या वयोगटांतील व्यक्तींच्या टक्केवारीत बरीच घट झाली, तर १५ ते ४९ वर्षे या वयोगटातील, म्हणजेच कार्यबलाच्या वयोगटातील,

लोकसंख्येचा प्रमाणात जवळपास २.५ टक्के बिंदू अंकांनी वाढ झाली. यावरून गेल्या दशकात कार्यबलाच्या लोकसंख्येत गेल्या दशकात वाढ झाल्याचे सूचित होते. वृद्ध व्यक्तींची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वय) १९९१ मधील ६.९८ टक्क्यांवरून वाढून २००१ मध्ये ८.७३ टक्के इतकी झाली. यावरून राज्यातील जनतेच्या आयुर्मानात वाढ झाली आहे, असे दिसून येते.

३.२१ वयोगटनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाणांवरून असे दिसून येते की, ० ते ६ वर्षे ह्या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात लक्षणीय घट झाली आहे. सदर वयोगटातील लोकसंख्या ही राज्याच्या लोकसंख्येची भविष्यकालीन संरचना स्पष्ट करीत असल्याने स्त्री-पुरुष प्रमाणात होणारी घट ही चिंताजनक बाब आहे. तसेच त्यामुळे लोकसंख्येच्या रचनेतील कमी वयोगटातील स्त्रियांच्या बाबतीत असलेला पक्षपातीपणा स्पष्ट होतो. याचे कारण लिंगनिवडीनुसार होणारे गर्भपात हे असू शकेल.

जननदर

३.२२ महाराष्ट्रातील महिलांचा जनगणना, २००१ वर आधारित एकूण जननदर २.२३ इतका होता आणि तो संपूर्ण भारतासाठीच्या २.५२ ह्या जननदराच्या तुलनेत बराच कमी होता. धर्मनिहाय एकूण जननदर तक्ता क्र.३.७ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ३.७

महाराष्ट्रातील एकूण जननदर-२००१

धर्म	ग्रामीण	नागरी	एकूण
हिंदू	२.५७	१.७३	२.२२
मुस्लिम	२.९३	२.३२	२.४९
ख्रिश्चन	१.९६	१.३३	१.४१
शीख	२.६२	१.४४	१.५७
बौद्ध	२.६२	१.८५	२.२४
जैन	१.६६	१.३५	१.४१
इतर	२.९९	१.२९	२.२५
एकूण	२.५८	१.८०	२.२३
अ.जा.	२.७१	२.०३	२.४२
अ.ज.	३.३०	२.१७	३.१४

३.२३ तक्त्यावरून असे दिसून येते की मुस्लिमांबाबतचा एकूण जननदर २.४९ हा सर्वाधिक असून त्याखालोखाल तो बौद्ध (२.२४) व हिंदू (२.२२) धर्मीयांबाबत होता. त्याचप्रमाणे अनुसूचित जमातींबाबतचा ३.१४ हा एकूण जननदर राज्य पातळीवरील २.२३ ह्या सरासरी जननदरापेक्षा बराच जास्त होता.

३.२४ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्रातील ४.६५ कोटी स्त्रियांमध्ये आयुष्यात विवाह झालेल्या स्त्रियांची एकूण संख्या २.६६ कोटी (५७.२ टक्के) होती. अशा स्त्रियांमध्ये ०.६३ लाख (०.२३ टक्के) स्त्रिया १५ वर्षांखालील ह्या वयोगटातील होत्या, म्हणजे त्यांच्या बाबतीत

विवाहासमयीचे वय किमान १८ वर्षे असण्याच्या वयोमर्यादेचे उल्लंघन झालेले होते. ह्या स्त्रियांपैकी ९.१ टक्के स्त्रियांनी एका बालकास जन्म दिलेला होता आणि १५.६ टक्के स्त्रियांनी दोन बालकांना जन्म दिलेला होता. याशिवाय १५ ते १९ वर्षे ह्या वयोगटातील विवाहित स्त्रियांची संख्या ७.६० लाख (आयुष्यात विवाह झालेल्या स्त्रियांमध्ये २.९ टक्के) इतकी होती आणि त्यांच्यापैकी १,२,३ व ४ बालकांना जन्म देण्याऱ्या स्त्रियांची टक्केवारी अनुक्रमे २२.५ टक्के, ४.४ टक्के, १.० टक्का व १.१ टक्के इतकी होती.

स्थलांतर

३.२५ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्राच्या ९.६९ कोटी इतक्या लोकसंख्येमध्ये ३२.३२ लाख (३.३४ टक्के) व्यक्ती भारतातील इतर राज्यांतून १९९१-२००१ ह्या दशकात स्थलांतरित झालेल्या होत्या आणि याशिवाय ०.४८ लाख (०.०५ टक्के) व्यक्ती इतर देशांतून त्याच दशकात स्थलांतरित झालेल्या होत्या. इतर राज्यांतून आलेल्या स्थलांतरितांमध्ये मोठ्या संख्येने स्थलांतरित उत्तर प्रदेशातून (२८.५ टक्के), तर त्या खालोखाल ते कर्नाटक (१४.७ टक्के), मध्य प्रदेश (८.५ टक्के), गुजरात (७.६ टक्के), बिहार (७.१ टक्के) व आंध्र प्रदेश (६.० टक्के) ह्या राज्यांतून आलेले होते.

३.२६ १९९१ नंतर २००१ पर्यंत राज्यातील लोकसंख्येत निव्वळ भर १.८० कोटीने पडली, ज्यामध्ये ३२.८० लाख (१८.२ टक्के) व्यक्ती स्थलांतरित होत्या. वेगळ्या शब्दांत नमूद करायचे झाल्यास, १९९१-२००१ ह्या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत भर पडलेल्या प्रत्येक ५ व्यक्तींमध्ये एक व्यक्ती स्थलांतरित होती. बृहन्मुंबईच्या लोकसंख्येमध्ये १९९१-२००१ ह्या दशकात २०.५३ लाख इतकी निव्वळ भर पडली आणि त्यामध्ये राज्याबाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांचे प्रमाण ५४.८ टक्के (११.२४ लाख) इतके होते. याच दशकात राज्यातील इतर काही जिल्ह्यांत आलेल्या स्थलांतरितांची संख्या पुढीलप्रमाणे होती. ठाणे: ७.६४ लाख, पुणे: ३.१२ लाख, नागपूर: २.१० लाख, कोल्हापूर: १.०४ लाख, नाशिक: ०.९१ लाख आणि रायगड: ०.८७ लाख.

३.२७ इतर राज्यांतून स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींच्या स्थलांतरामागील कारणांबाबतच्या माहितीवरून असे दिसून येते की, त्यांच्यापैकी ४२.२ टक्के व्यक्तींनी महाराष्ट्रामध्ये केलेले स्थलांतर काम/रोजगारासाठी होते, आणि ०.९ टक्के व्यक्तींनी स्थलांतर व्यवसायासाठी केलेले होते. स्थलांतराची इतर कारणे शिक्षण (२.३ टक्के), विवाह (१४.५ टक्के), जन्मानंतर स्थानांतर (६.६ टक्के), कुटुंबाबरोबर स्थानांतर (२४.९ टक्के) व अन्य कारणे (८.६ टक्के) अशी होती. अशा तऱ्हेने महाराष्ट्रात आलेल्या स्थलांतरितांचा त्यामागील मुख्य उद्देश काम/रोजगार/व्यवसाय हा असल्याचे दिसून येते. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ३.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ३.८

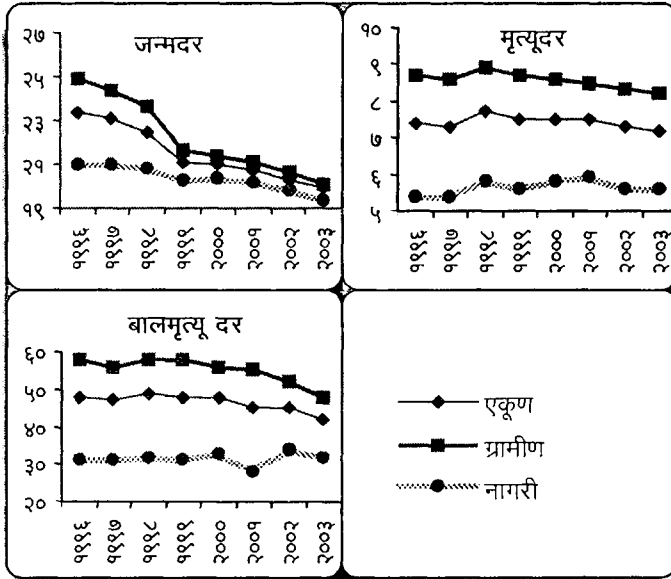
१९९१-२००१ ह्या कालावधीतील महाराष्ट्रातील स्थलांतरामागील कारणे

स्थलांतरामागील कारण	स्थलांतरितांची संख्या (लाखात)	एकूणशी टक्केवारी
काम/रोजगार	१३.६३	४२.२
कुटुंबाबरोबर स्थानांतर	८.०५	२४.९
विवाह	४.६८	१४.५
जन्मानंतर स्थानांतर	२.१५	६.६
शिक्षण	०.७४	२.३
व्यवसाय	०.२९	०.९
इतर	२.७८	८.६
एकूण	३२.३२	१००.०

३.२८ महाराष्ट्रामध्ये इतर देशांतून आलेल्या एकूण ०.४८ लाख स्थलांतरितांमध्ये ६०.३ टक्के व्यक्ती नेपाळमधून, ७.६ टक्के व्यक्ती पाकिस्तानातून आणि ६.७ टक्के व्यक्ती बांगलादेशातून आलेल्या होत्या.

जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यूदर

३.२९ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यू दराबाबतची १९७१-२००३ या कालावधीसाठी राज्यवार व भारतासाठीची माहिती उपलब्ध आहे. २००३ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर,

मृत्यूदर आणि बालमृत्यूदर अनुक्रमे १९.९, ७.२ व ४२ असे होते. हे दर भारतासाठीच्या अनुक्रमे २४.८, ८.० आणि ६० ह्या तत्सम दरापेक्षा बरेच कमी होते. महाराष्ट्र आणि भारतासाठीचे हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्र.३ मध्ये दिले आहेत.

३.३० जन्म-मृत्यू नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागांतील जन्मदरांमध्ये उतरता कल दिसून येत असून त्यांमधील तफावत कमी कमी होत आहे.

लोकसंख्याविषयक नवीन धोरण

३.३१ विविध राष्ट्रीय कार्यक्रम राबविण्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. राज्य शासन कुटुंब कल्याणाच्या विविध योजना राबवित असून त्याच्या परिणामी राज्यातील जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यूदर कमी होत आहेत. राज्य शासनाने कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम राज्यात प्रभावीपणे राबविले आहेत. असे असले तरी राज्यातील लोकसंख्या १९६१ ते २००१ या कालावधीत अडीचपट झाली. राज्याची लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी राज्य शासनाने नवीन लोकसंख्याविषयक धोरण जाहीर केले आहे. नवीन लोकसंख्याविषयक धोरणांन्वये निर्धारित लक्ष्ये तक्ता क्र.३.९ मध्ये दिली आहेत. राज्याची याबाबतची प्रगती विचारात घेता राज्यास लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी कठोर परिश्रम करावे लागणार आहेत.

तक्ता क्र. ३.९

नवीन लोकसंख्याविषयक धोरणानुसार महाराष्ट्रासाठी निर्धारित लक्ष्ये

निर्देशक	२०१० पर्यंत लक्ष्य	२००३ पर्यंत साध्य
जन्मदर *	१५	१९.९
मृत्यूदर *	५	७.२
एकूण जननदर #	१.८	२.३
बालमृत्यूदर@	१५	४२
अभंकमृत्यूदर@	१०	२८

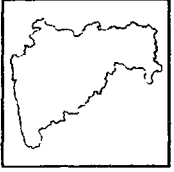
* जन्मदर व मृत्यूदर प्रति हजार लोकसंख्येमागे

@ बालमृत्यूदर व अभंकमृत्यूदर प्रति हजार जीवित जन्मांमागे

एकूण जननदर १५ ते ४९ वर्षे या जननक्षम वयोगटातील प्रति १००० स्त्रियांमागे एकूण जननदराचे आकडे वर्ष २००१ शी संबंधित.

राज्याची वित्तीय स्थिती

४.१ उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यानंतरच्या काळात राबविण्यात आलेल्या राज्यातील आर्थिक सुधारणांमध्ये वित्तीय बळकटीकरणस अग्रक्रम देण्यात आला होता. महसुली जमेतील वाढ साधण्यासाठी राज्याने राबविलेले उचित कर आकारणी धोरण आणि विकासेतर खर्चावर आणलेले निबंध अशा प्रकारच्या राज्याने राबविलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे राज्याची वित्तीय स्थिती सुधारत आहे.

४.२ राजकोषीय तृटीचे सातत्याने कमी होणारे प्रमाण हे शासनाची आर्थिक स्थिती चांगली असल्याचे सूचक आहे. राजकोषीय तूट २००३-०४ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ४.७ टक्के इतक्या अत्युच्च पातळीवर होती, ती २००४-०५ मध्ये ३.७ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात शासन यशस्वी झाले आहे. २००५-०६ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांनुसार ही तूट २.१ टक्के इतकी आणखी खाली येण्याचे अपेक्षित आहे. तथापि, राज्यात जुलैच्या अंतिम आठवड्यात झालेल्या अतिवृष्टीमुळे राज्याच्या वित्तीय स्थितीवर काहीसा प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

४.३ २००३-०४ च्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये कर महसुलात २०.६ टक्क्यांची भरिव वाढ झालेली आहे आणि कर महसुलाबाबत उपलब्ध असलेल्या अलिकडच्या कालानुसार २००५-०६ मध्ये हे प्रमाण वाढण्याचे अपेक्षित आहे. योजनेतर खर्चाला पायबंद घालण्यात शासनाला आलेले यश हे महसुली संतुलनातील सुधारणेचे दुसरे महत्त्वाचे कारण होय. २००५-०६ या वर्षातील वेतन व निवृत्तिवेतन यांवरील खर्चाचे महसुली जमेशी असलेले प्रमाण ४८.१ टक्के इतके अपेक्षित असून व्याजप्रदानावरील खर्चाचे हेच प्रमाण १८.९ टक्के इतके असेल असे अंदाजित आहे.

४.४ राज्याच्या कराव्यतिरिक्त महसुलातसुद्धा २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ४४.९ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा २००३-०४ मधील ३,३७१ कोटी रुपयांवरून २००४-०५ मध्ये ३,६४५ कोटी रुपये इतका वाढला आणि २००५-०६ मध्ये तो ४,७४९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढेल, असे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे, कर्ज आणि इतर दायित्वे २००३-०४ मध्ये १५,२८५ कोटी रुपये होती, ती २००४-०५ मध्ये १३,४७७ कोटी रुपये इतकी कमी झाली व सदरील रक्कम २००५-०६ मध्ये ८,८९३ कोटी रुपयांपर्यंत कमी

होण्याचे अपेक्षित आहे. २०००-०१ ते २००४-०५ या कालावधीत महसुली जमा आणि महसुली खर्च यांचे वार्षिक सरासरी वृद्धिदर अनुक्रमे ९.७ टक्के आणि ८.६ टक्के असे होते आणि २००५-०६ मध्ये ते ११.३ टक्के आणि ६.१ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेली वित्तीय संसाधने २००४-०५ मध्ये १०,०२६ कोटी रुपये इतकी होती, ती २००५-०६ मध्ये १२,८४८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे.

४.५ कर संकलनातील वाढ ही प्रामुख्याने विक्रीकर (मूल्यवर्धित कर), मुद्रांक व नोंदणी फी, विद्युत शुल्क, राज्य उत्पादन शुल्क, मोटार वाहनांवरील कर, इ. द्वारे साध्य केली जाऊ शकते. राज्यात लागू करण्यात आलेली मूल्यवर्धित करप्रणाली हे या दिशेने उचलण्यात आलेले योग्य पाऊल आहे. राज्याच्या महसुली जमाविषयक विविध बाबीचे विश्लेषण केले असता असे निदर्शनास येते की, महसुली साधनसंपत्ती उभी करण्यासाठी राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलावर विशेष भर देणे गरजेचे आहे.

४.६ पायाभूत क्षेत्रातील (विशेषतः ऊर्जाक्षेत्रातील) सुधारणा, किमान आधारभूत किंमतीला कापूस खरेदी करण्याचे अभिवचन, विकासेतर आणि योजनेतर खर्चावर आणखी निबंध आणि निवृत्तिवेतनावरील खर्चाचे ओझे या आव्हानांना आगामी काळात शासनास सामोरे जावे लागेल.

२००५-०६ ची वित्तीय स्थिती

४.७ २००५-०६ च्या राज्य अर्थसंकल्पानुसार महसुली व भांडवली लेख्यांवर अनुक्रमे २६६ कोटी रुपये व २,९७३ कोटी रुपये इतकी शिल्लक अपेक्षित असून एकूण अर्थसंकल्पीय शिल्लक ३,२३९ कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहे. तथापि, वर्षारंभीची (-) ६१६ कोटी रुपयांची शिल्लक आणि अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला २,५८३ कोटी रुपयांचा नियतव्यय लक्षात घेता, २००५-०६ या वर्षाची वित्तीय स्थिती ४० कोटी रुपयांची निव्वळ शिल्लक दर्शविते. याविषयीचा तपशील तक्ता क्र.४.१ मध्ये दिला आहे.

महसुली जमा

४.८ एकूण महसुली जमेचे दोन भागांत वर्गीकरण करण्यात येते. १) कर महसूल आणि २) कराव्यतिरिक्त महसूल. प्रत्यक्ष एकूण महसुली जमा जरी वाढत असली तरी तिचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २०००-०१ ते २००२-०३ या कालावधीत उतरता कल दर्शविते. मात्र

तक्ता क्रमांक ४.१
२००५-०६ ची एकूण वित्तीय स्थिती

(कोटी रुपये)

वाव	जमा	खर्च	आधिक्य(+)/ तूट(-)
अ. महसुली लेखा	५०,४२९.८२	५०,१६३.९६	२६५.८६
ब. भांडवली लेखा (१ ते ८)	६४,५९३.२९	६१,६१९.८६	२,९७३.४३
१) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च	०.००	८,५५१.६३	(-)८,५५१.६३
२) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	७,०७१.५६	२,२१४.७२	४,८५६.८४
३) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	३,४०२.०७	५४३.७१	२,८५८.३६
४) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	४४५.३८	१,३१०.३०	(-)८६४.९२
५) आंतरराज्यीय तडजोड	०.००	०.००	०.००
६) आकस्मिकता निधीत केलेली विनियोजने	०.००	०.००	०.००
७) आकस्मिकता निधी	०.००	०.००	०.००
८) लोक लेखा	५३,६७४.२८	४८,९९९.५०	४,६७४.७८
क. वित्तीय स्थिती (अ+ब)	१,१५,०२३.११	१,११,७८३.८२	३,२३९.२९
१) आरंभीची शिल्लक			(-)६१५.७७
२) अर्थसंकल्पातील असमाविष्ट नियतव्य			(-)२,५८३.३६
३) २००५-०६ ची एकूण वित्तीय स्थिती			४०.१६

२००३-०४ पासून या प्रमाणात वाढता कल दिसून येतो. एकूण महसुली जमेतील कर महसुलाचा हिस्सा हा २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये अनुक्रमे ८३.१ टक्के आणि ८०.३ टक्के असा होता. तो २००५-०६ मध्ये ७९.४ टक्के इतका अपेक्षित आहे. एकूण महसुली जमेतील करारव्यतिरिक्त महसुलाचा हिस्सा हा २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये अनुक्रमे १६.९ टक्के आणि १९.७ टक्के होता, तो २००५-०६ मध्ये २०.६ टक्के इतका अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.४.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.२

महाराष्ट्र राज्याची महसुली जमा

(कोटी रुपये)

वर्ष	कर महसूल	करारव्यतिरिक्त महसूल	एकूण महसुली जमा	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२०००-०१	२२,५०८	७,०५९	२९,५६७	१२.४
२००१-०२	२३,७५६	६,३३७	३०,०९३	११.३
२००२-०३	२५,०७९	६,०२४	३१,१०३	१०.४
२००३-०४	२८,५५२	५,८१९	३४,३७१	१०.५
२००४-०५(सु.अं.)	३४,४४७	८,४३६	४२,८८३	११.५
२००५-०६(अ.अं.)	४०,०४६	१०,३८४	५०,४३०	१२.१

सु.अं. - सुधारित अंदाज

अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

कर महसूल

४.९ राज्याच्या कर महसुलाचे दोन भाग आहेत, १) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल आणि २) केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा. २०००-०१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रत्यक्ष कर महसुलात वाढ दिसत असली तरी स्थूल राज्य उत्पन्नाशी त्याची टक्केवारी मात्र घसरता कल दर्शवीत आहे. मात्र २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांच्या कालावधीत उपरोक्त प्रमाणात काहीसा म्हणजेच अनुक्रमे ८.७ टक्के आणि ९.३ टक्के असा वाढता कल दिसून येतो. २००५-०६ या वर्षात कर महसुलाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण हे ९.६ टक्क्यांपर्यंत वाढेल असे अपेक्षित आहे. एकूण कर महसुलातील राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचा वाटा वर्ष २०००-०१, २००१-०२ आणि २००२-०३ मध्ये अनुक्रमे ८७.६ टक्के, ८९.७ टक्के आणि ९१.० टक्के असा होता. पुढे वर्ष २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये हा वाटा अनुक्रमे ८८.२ टक्के आणि ८९.४ टक्के इतका होता. २००५-०६ या वर्षात तो ८८.१ टक्के इतका अपेक्षित आहे. याच कालावधीत केंद्रीय करांतील राज्याचा हिस्सा ११ ते १२ टक्क्यांच्या दरम्यान राहिलेला आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.३ मध्ये दिला आहे. देशातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्याचा कर महसूल सर्वाधिक आहे.

तक्ता क्र. ४.३

महाराष्ट्र राज्याचा कर महसूल

(कोटी रुपये)

वर्ष	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	केंद्रीय करांतील हिस्सा	एकूण कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२०००-०१	१९,७२७	२,७८१	२२,५०८	९.४
२००१-०२	२१,३०४	२,४५२	२३,७५६	८.९
२००२-०३	२२,८१४	२,२६५	२५,०७९	८.४
२००३-०४	२५,१८१	३,३७१	२८,५५२	८.७
२००४-०५(सु.अं.)	३०,८०२	३,६४५	३४,४४७	९.३
२००५-०६(अ.अं.)	३५,२९७	४,७४९	४०,०४६	९.६

सु.अं. - सुधारित अंदाज

अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

राज्याचा स्वतःचा कर महसूल

४.१० राज्याच्या एकूण कर महसुलात 'राज्याचा स्वतःचा कर महसूल' महत्त्वाची भूमिका बजावतो. एकूण कर महसुलात त्याचा वाटा २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ८८.२ टक्के आणि ८९.४ टक्के इतका होता. पुढे २००५-०६ या अर्थसंकल्पीय वर्षात हा वाटा ८८.१ टक्के इतका अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्याला सर्वात जास्त महसूल विक्रीकरापासून (मूल्यवर्धित कर) मिळतो, तर त्या खालोखाल तो मुद्रांक व नोंदणी शुल्क, राज्य उत्पादन शुल्क आणि विद्युत शुल्क यांपासून मिळतो. राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलातील विक्रीकराचा वाटा (मूल्यवर्धित कर) २००३-०४ आणि २००४-०५ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ६०.९ टक्के आणि ६०.३ टक्के असा होता आणि २००५-०६ मध्ये ६२.७ टक्के इतका अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे मुद्रांक व नोंदणी शुल्क यांचा वाटा २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांसाठी अनुक्रमे १३.३

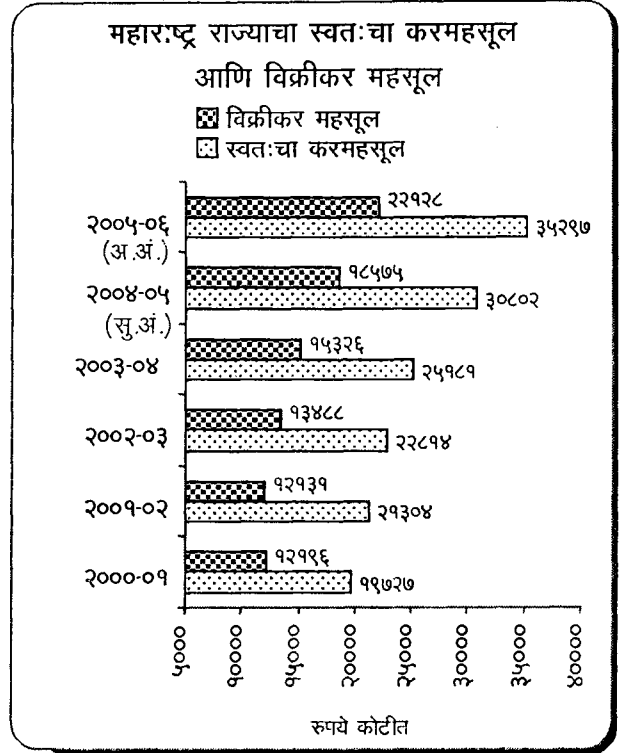
राज्यांचा २००४-०५ चा स्वतःचा कर महसूल (कोटी रुपये)		
राज्य	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
कर्नाटक	१४,९५८	१०.२
केरळ	९,७३३	९.९
तामिळनाडू	१७,४३९	९.५
आंध्र प्रदेश	१७,२६४	८.६
पंजाब	७,१११	८.४
महाराष्ट्र	३०,८०२	८.३
विहार	३,९९६	६.८
उत्तर प्रदेश	१६,०३१	६.६
राजस्थान	८,२८६	६.५
मध्य प्रदेश	७,७९७	६.३
गुजरात	११,९१४	६.०
ओरिसा	३,४७६	५.३
पश्चिम बंगाल	१०,४४९	४.८

टक्के व १३.० टक्के इतका होता व २००५-०६ मध्ये तो १२.७ टक्के इतका अपेक्षित आहे. राज्य उत्पादन शुल्काचा वाटा २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांत अनुक्रमे ९.२ टक्के आणि ८.१ टक्के असा होता व २००५-०६ या वर्षात तो ७.९ टक्के इतका अपेक्षित आहे. विद्युत् शुल्काचा २००३-०४, २००४-०५ आणि २००५-०६ या वर्षांतील वाटा अनुक्रमे २.५ टक्के, ४.५ टक्के आणि ४.१ टक्के इतका दिसून येतो. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.४

महाराष्ट्र राज्याचा स्वतःचा कर महसूल
(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं.)	२००५-०६ (अ.अं.)
१) विक्रीकर	१५,३२६	१८,५७५	२२,१२८
२) मूद्रांक व नोंदणी शुल्क	३,३५४	४,०००	४,५००
३) राज्य उत्पादन शुल्क	२,३२४	२,५००	२,८००
४) विजेवरील कर व शुल्क	६३०	१,३८३	१,४५४
५) उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,०१९	१,०६८	१,०७२
६) वाहनांवरील कर	१,२०६	१,२००	१,३५०
७) विक्रीय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	७२९	१,२४२	१,०५८
८) माल व उतारवरील कर	२३२	४५५	५११
९) जमीन महसूल	३६१	३७९	४२४
१०) कृषि उत्पन्नावरील कर	-	-	-
एकूण (१ ते १०)	२५,१८१	३०,८०२	३५,२९७
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (७.७)		(८.३)	(८.४)
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

राज्यांचा २००४-०५ चा विक्रीकर महसूल

राज्य	विक्रीकर महसूल (रुपये कोटीत)	महसुली जमेशी टक्केवारी
केरळ	७,१२३	५०.०
तामिळनाडू	११,७३२	४७.३
महाराष्ट्र	१८,५७५	४३.३
गुजरात	७,९०२	३८.०
आंध्र प्रदेश	११,२४२	३४.९
कर्नाटक	८,९०९	३१.८
पश्चिम बंगाल	५,८३६	२८.५
राजस्थान	४,४८६	२५.८
पंजाब	४,०२५	२५.७
उत्तर प्रदेश	९,०००	२४.२
मध्य प्रदेश	३,९६०	२३.०
ओरिसा	१,९५८	१७.१
विहार	२,४७५	१५.२

एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ मधील प्रत्यक्ष कर महसूल

४.११ नागरी लेखा विभागाकडून मिळालेल्या प्रत्यक्ष कर महसुलाबाबतच्या माहितीच्या आधारे, एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत कर महसुलात आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत २०.६ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. ही वाढ कराव्यतिरिक्त महसुलाच्या बाबतीत ४१.९ टक्के व एकूण महसुली जमेच्या बाबतीत २३.७ टक्के इतकी झाली आहे. राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १५.२ टक्के वाढ झाली आहे. यामध्ये विक्रीकर

महसुलात ११.४ टक्के, मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात २६.६ टक्के, राज्य उत्पादन शुल्कात ३७.९ टक्के, विद्युत् शुल्कात ३३.१ टक्के आणि जमीन महसुलामध्ये ५७.५ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.५

एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ मधील प्रत्यक्ष कर महसुली जमा
(कोटी रुपये)

बाब	एप्रिल ते डिसेंबर, २००४	एप्रिल ते डिसेंबर, २००५	आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत टक्केवारीतील वाढ
अ) एकूण महसुली जमा (अ+ब)	२६,०३२	३२,१९७	२३.७
अ) कर महसूल	२२,२७४	२६,८६३	२०.६
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	३,७५८	५,३३४	४१.९
स्वतःचा कर महसूल (१ ते ९)	२०,४४०	२३,५५०	१५.२
१) विक्रीकर (मूल्यवर्धित कर)	१३,२६७	१४,७८६	११.४
२) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२,९६०	३,७४६	२६.६
३) राज्य उत्पादन शुल्क	१,३८६	१,९११	३७.९
४) विजेवरील कर व शुल्क	४७८	६३६	३३.१
५) जमीन महसूल	१७९	२८२	५७.५
६) वाहनांवरील कर	८४६	९१९	८.६
७) उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	८०३	८५८	६.८
८) माल व उतारुवरील कर	१०४	५३	(-)४९.०
९) विक्रीय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	४१७	३५९	(-)१३.९

४.११.१ चालू आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांत राज्यातील कर महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६७.१ टक्के होती, तर याच कालावधीत कराव्यतिरिक्त महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५१.४ टक्के होती. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.६

एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ मधील महसुली जमा
(कोटी रुपये)

बाब	अर्थसंकल्पीय अंदाज २००५-०६	पहिल्या ९ महिन्यांतील प्रत्यक्ष जमा	अ.अं.शी टक्केवारी
अ) कर महसूल (१+२)	४०,०४६	२६,८६३	६७.१
१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	३५,२९७	२३,५४९	६६.७
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	४,७४९	३,३१४	६९.८
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल(१+२)	१०,३८४	५,३३४	५१.४
१) कराव्यतिरिक्त महसूल	५,६८७	२,५२८	४४.५
२) केंद्रीय अनुदाने	४,६९७	२,८०६	५९.७
क) एकूण महसुली जमा(अ+ब)	५०,४३०	३२,१९७	६३.८

केंद्रीय करांतील महाराष्ट्राचा हिस्सा

४.१२ महाराष्ट्र राज्याला केंद्रीय करांतून मिळणाऱ्या हिस्स्याचे प्रमाण गेल्या अनेक वर्षांपासून सातत्याने घटत आहे. दुसऱ्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत (१९५७ ते १९६२) राज्याला मिळणारा केंद्रीय करांतील हिस्सा १५.९७ टक्के इतका होता,

तो दहाव्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत (१९९५-२०००) ६.१२६ टक्के इतका खाली घसरला. अकराव्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा हा आधीच्या ६.१२६ टक्क्यांवरून ४.६३२ टक्के इतका खाली आला. यामुळे महाराष्ट्र राज्याला २००० ते २००५ या कालावधीत एकूण ५,६०० कोटी रुपयांचा तोटा सहन करावा लागला. देशातून जमा होणाऱ्या एकूण आयकरापैकी जवळपास ३५ टक्के वाटा एकट्या मुंबई शहरातून केंद्राला मिळतो, मात्र राज्याला केवळ ६ टक्के इतकीच रक्कम परत मिळते. त्यामुळे केंद्रीय करांतून

केंद्रीय करांतील राज्याला मिळणारा हिस्सा वर्ष - २००४-०५

राज्य	केंद्रीय करांतील हिस्सा (कोटी रुपये)	महसुली जमेशी टक्केवारी
बिहार	९,११४	५५.८
उत्तर प्रदेश	१५,०५०	४०.४
ओरिसा	४,४४२	३८.८
पश्चिम बंगाल	६,३८३	३१.१
मध्य प्रदेश	५,३१०	३०.८
राजस्थान	४,४३८	२५.५
आंध्र प्रदेश	६,०५६	१८.८
केरळ	२,१४१	१५.०
तामिळनाडू	३,७१०	१५.०
कर्नाटक	३,७६०	१४.७
गुजरात	२,२०१	१०.६
महाराष्ट्र	३,६४५	८.५
पंजाब	८६८	५.५

राज्याला आणखी जादा सहाय्य मिळण्याची गरज अधोरेखित होते. बाराव्या वित्त आयोगाने डिसेंबर, २००४ मध्ये अहवाल केंद्राला सादर केला असून त्यानुसार सर्व राज्यांना केंद्रीय करांतून ३०.५ टक्के इतका हिस्सा मिळेल, जो आधीच्या वित्त आयोगाच्या एक टक्क्याने जास्त आहे. बाराव्या वित्त आयोगाच्या अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्यासाठी २००६-२०१० या कालावधीकरिता केंद्रीय करांतील हिस्सा ४.९९७ टक्के इतका निश्चित करण्यात आला असून त्यानुसार राज्याला सदर कालावधीसाठी एकूण ३०,६६३.१९ कोटी रुपये मिळतील. याशिवाय त्याच कालावधीसाठी सहाय्य अनुदानापोटी केंद्राकडून राज्याला ५,५३१.०६ कोटी रुपये मिळतील.

केंद्राकडून मिळणारे वित्तीय सहाय्य

४.१३ केंद्र शासनाकडून महाराष्ट्र राज्याला २००२-०३, २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ४,७३३ कोटी रुपये, ६,८९२ कोटी रुपये आणि १०,०२६ कोटी रुपये केंद्रीय वित्तीय सहाय्य मिळाले.

२००५-०६ मध्ये ही रक्कम १२,८४८ कोटी रुपये इतकी होण्याची अपेक्षा आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.७
केंद्राकडून राज्याला मिळणारे वित्तीय सहाय्य
(कोटी रुपये)

बाब	२००२-०३ (प्रत्यक्ष)	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं)	२००५-०६ (अ.अं)
१) केंद्रीय करांतील हिस्सा	२,२६५	३,३७०	३,६४५	४,७४९
२) केंद्रीय अनुदाने	१,५०६	२,२७०	४,०२२	४,६९७
३) केंद्र शासनाकडून कर्जे	९६२	१,२५२	२,३५९	३,४०२
एकूण (१ ते ३)	४,७३३	६,८९२	१०,०२६	१२,८४८
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

कराव्यतिरिक्त महसूल

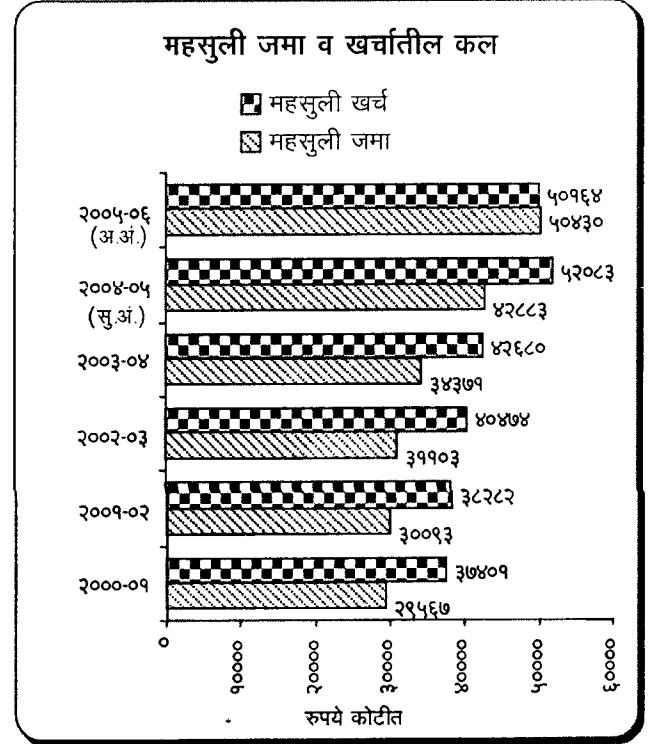
४.१४ कराव्यतिरिक्त महसूलाच्या एकूण चार बाबी आहेत. (१) व्याजाच्या जमा रकमा, (२) नफा व लाभांश, (३) केंद्रीय अनुदाने आणि (४) कराव्यतिरिक्त मिळणारा इतर महसूल, उदा. शुल्क, दंड आणि शिक्षा यांद्वारे मिळणारी प्राप्ती इत्यादी. कराव्यतिरिक्त मिळणारा महसूल हा २००३-०४, २००४-०५ या वर्षांकरिता अनुक्रमे ५,८१९ कोटी रुपये व ८,४३६ कोटी रुपये (महसूली जमेच्या १६.९ टक्के आणि १९.७ टक्के) इतका होता. ही जमा २००५-०६ या वर्षामध्ये १०,३८४ कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहे. एकूण कराव्यतिरिक्त महसूलामध्ये सर्वात मोठा वाटा हा कराव्यतिरिक्त इतर महसूलाचा म्हणजेच शुल्क, दंड आणि शिक्षा यांपासूनचा आहे. एकूण कराव्यतिरिक्त महसूलामध्ये त्याचा वाटा २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांकरिता अनुक्रमे ५४.५ टक्के आणि ४१.७ टक्के इतका होता व २००५-०६ मध्ये तो ४७.२ टक्के इतका अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.८
महाराष्ट्र राज्याचा कराव्यतिरिक्त महसूल
(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं)	२००५-०६ (अ.अं)
१) व्याजाच्या जमा रकमा	३५७	८८८	७८४
२) लाभांश व नफा	१९	४	४
३) केंद्रीय अनुदाने	२,२७०	४,०२२	४,६९७
४) कराव्यतिरिक्त इतर महसूल	३,१७३	३,५२२	४,८९९
एकूण (१ ते ४)	५,८१९	८,४३६	१०,३८४
महसूली जमेशी टक्केवारी	१६.९	१९.७	२०.६
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

महसूली खर्च

४.१५ महसूली खर्चाचे एकूण दोन भाग आहेत. (१) विकास खर्च आणि (२) विकासेतर खर्च. २००३-०४ आणि २००४-०५ मध्ये राज्याच्या एकूण महसूली खर्चातील विकास खर्चाचा वाटा अनुक्रमे ५३.६ टक्के आणि ५६.२ टक्के इतका होता. २००५-०६ मध्ये हे प्रमाण ५०.१ टक्के इतके अपेक्षित आहे. एकूण महसूली खर्चामध्ये विकासेतर खर्चाचे प्रमाण २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांत अनुक्रमे ४६.४ टक्के व

महसूली लेखातील विकास आणि विकासेतर खर्च
(रुपये कोटीत)

वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण महसूली खर्च
२०००-०१	२२,६९९	१४,७०२	३७,४०१
२००१-०२	२०,५५१	१७,७३१	३८,२८२
२००२-०३	२२,५२७	१७,९४७	४०,४७४
२००३-०४	२२,८६०	१९,८२०	४२,६८०
२००४-०५ (सु.अं.)	२९,३८५	२२,७९८	५२,०८३
२००५-०६ (अ.अं.)	२५,१४४	२५,०२०	५०,१६४

४३.८ टक्के इतके होते व ते २००५-०६ मध्ये ४९.९ टक्के इतके होण्याचे अपेक्षित आहे. विकास खर्चाची वर्गवारी तीन बाबींमध्ये केली जाते. (अ) सामाजिक सेवांवरील खर्च, (ब) आर्थिक सेवांवरील खर्च आणि (क) स्थानिक संस्था व पंचायत राज संस्था यांना देण्यात येणारी सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने इत्यादीवरील खर्च. २००३-०४, २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये विकास खर्चातील मोठा वाटा हा सामाजिक सेवांवरील खर्चाचा (६२ ते ७१ टक्क्यांच्या दरम्यान) होता. विकासेतर खर्चाची वर्गवारी (अ) सर्वसाधारण सेवा आणि (ब) व्याज प्रदान व ऋण सेवा

अशा दोन बाबींमध्ये केली जाते. विकासेतर खर्चाचा मोठा वाटा हा सर्वसाधारण सेवांवर होणाऱ्या खर्चाचा असून गेल्या तीन वर्षांमध्ये तो ५७ ते ६० टक्क्यांच्या दरम्यान होता. २००३-०४ चा एकूण महसुली खर्च ४२,६८० कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १३.० टक्के) इतका होता, तो २००४-०५ मध्ये ५२,०८३ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १४.० टक्के) वाढला. मात्र २००५-०६ मध्ये हा खर्च ५०,१६४ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १२.० टक्के) कमी होईल असे अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.९

महाराष्ट्र राज्याचा महसुली खर्च

(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं.)	२००५-०६ (अ.अं.)
(१) विकास खर्च (अ+ब+क)	२२,८६०	२९,२८५	२५,१४४
अ) सामाजिक सेवा	१५,९९०	१८,०३३	१७,८२९
ब) आर्थिक सेवा	५,८८३	१०,३८२	६,६४७
क) स्थानिक/पंचायत राज संस्थांना अनुदाने	१८७	८७०	६६८
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब)	१९,८२०	२२,७९८	२५,०२०
अ) सर्वसाधारण सेवा	११,२९२	१३,६८२	१५,०७३
ब) व्याज प्रदान व ऋणसेवा	८,५२८	९,११६	९,९४७
एकूण महसुली खर्च (१+२)	४२,६८०	५२,०८३	५०,१६४
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	१३.०	१४.०	१२.०
सु.अं. - सुधारित अंदाज			अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

भांडवली जमा आणि खर्च

४.१६ भांडवली जमेचे तीन भाग आहेत, (१) कर्जाची वसुली, (२) इतर जमा, म्हणजे लोक लेखा व्यवहारातील बिनव्याजी जमा रकमा आणि आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधीतील विनियोजन व आकस्मिकता निधी यांपासूनची निव्वळ जमा आणि (३) कर्ज व इतर दायित्वे

४.१७ 'कर्ज व इतर दायित्वे' म्हणजे राज्य शासनाची देशांतर्गत कर्ज, केंद्र शासनाकडील कर्ज व आगाऊ रकमा आणि लोक लेखातील व्याजी गटबंधनापासूनची निव्वळ प्राप्ती (भविष्यनिवाह निधी, राखीव निधी आणि नागरी ठेवी) इ.चा समावेश होतो. २००२-०३, २००३-०४ आणि २००४-०५ या वर्षातील भांडवली जमेमध्ये कर्ज आणि इतर दायित्वे यांचे प्रमाण अनुक्रमे ६१.७ टक्के, ८३.९ टक्के आणि ६८.५ टक्के इतके होते. २००५-०६ या वर्षात हे प्रमाण ६९.३ टक्के इतके होणे अपेक्षित आहे. कर्ज व इतर दायित्वांपासूनच्या जमेचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांत अनुक्रमे ४.७ टक्के आणि ३.६ टक्के इतके होते. हे प्रमाण २००५-०६ मध्ये २.१ टक्क्यांपर्यंत उतरणे अपेक्षित आहे.

४.१८ भांडवली खर्चाचे दोन भाग आहेत. (१) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च आणि (२) राज्य शासनाने दिलेली कर्ज

व आगाऊ रकमा. एकूण भांडवली खर्चातील मोठा वाटा (जवळपास ६८ ते ८७ टक्के) हा महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्चाचा असतो. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.१० मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१०

महाराष्ट्र राज्याची भांडवली जमा व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००२-०३ (प्रत्यक्ष)	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं.)	२००५-०६ (अ.अं.)
भांडवली जमा (१ ते ३)	१४,७५४	१८,२२१	१९,६७९	१२,८३५
१ कर्जाची वसुली	४६९	४८२	१,४९४	४४५
२ इतर जमा	५,१८३	२,४५४	४,७०८	३,४९७
३ कर्ज व इतर दायित्वे	९,१०२	१५,२८५	१३,४७७	८,८९३
भांडवली खर्च (१ ते २)	५,३८८	१०,१०१	१०,७७८	९,८६२
१ महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च	३,६८४	८,१९९	७,६२५	८,५५२
२ राज्य शासनाने दिलेली कर्ज व आगाऊ रकमा	१,७०४	१,९०२	३,१५३	१,३१०
सु.अं. - सुधारित अंदाज			अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

कर्ज व इतर दायित्वे यांद्वारे मिळणारी भांडवली जमा

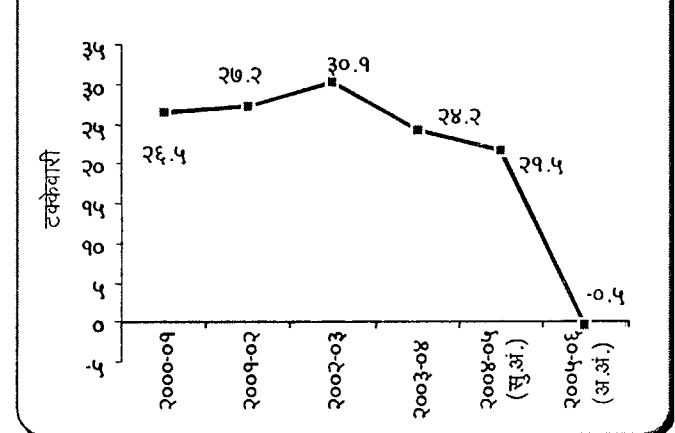
(रुपये कोटीत)

वर्ष	कर्ज व इतर दायित्वे	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२०००-०१	७,६५३	३.२
२००१-०२	९,५५१	३.६
२००२-०३	९,१०२	३.०
२००३-०४	१५,२८५	४.७
२००४-०५ (सु.अं.)	१३,४७७	३.६
२००५-०६ (अ.अं.)	८,८९३	२.१

महसुली तूट

४.१९ महसुली तूट म्हणजे चालू महसुली खर्चाचे महसुली जमेशी असलेले आधिक्य होय. २००२-०३ या वर्षातील महसुली तूटीचे महसुली जमेशी असलेले प्रमाण ३०.१ टक्के होते. त्यामध्ये घट होऊन २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये ते अनुक्रमे २४.२ टक्के व २१.५ टक्के इतके झाले.

महसुली तूटीची महसुली जमेशी टक्केवारी

राजकोषीय तूट

४.२० राजकोषीय तूटीची व्याख्या म्हणजे शासनाने आपल्या मिळकतीपेक्षा केलेला अतिरिक्त खर्च होय. थोडक्यात, गणिती पद्धतीनुसार शासनाच्या एकूण खर्चातून एकूण महसुली जमा, कर्जाची वसुली आणि इतर जमा यांची बेरीज वजा केली असता येणारा फरक म्हणजे राजकोषीय तूट होय. राजकोषीय तूटीच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात २०००-०१ पासून चढउतार दिसून येतो. २०००-०१, २००१-०२ आणि २००२-०३ या वर्षांमध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे २.९ टक्के, ३.८ टक्के आणि ३.० टक्के असे होते. २००३-०४ या वर्षांमध्ये हे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४.७ टक्के होते आणि २००४-०५ मध्ये ते ३.७ टक्के इतके घसरले. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात आणखी घट होईल असे अपेक्षित आहे.

तक्ता क्रमांक ४.११
राज्य अर्थसंकल्पातील तूटीचे कल
(रुपये कोटीत)

वर्ष	महसुली तूट	प्राथमिक तूट	राजकोषीय तूट
२०००-०१	७,८३४ (३.३)	१,७५७ (०.७)	६,९८१ (२.९)
२००१-०२	८,१८९ (३.१)	३,७०३ (१.४)	१०,१३२ (३.८)
२००२-०३	९,३७१ (३.१)	१,९७७ (०.७)	९,१०६ (३.०)
२००३-०४	८,३१० (२.५)	७,१३९ (२.२)	१५,४७४ (४.७)
२००४-०५(सु.अं.)	९,२०० (२.५)	४,८८४ (१.३)	१३,७७६ (३.७)
२००५-०६(अ.अं.)	(-) २६६ (-०.१)	(-) ६८५ (-०.२)	८,८५३ (२.१)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज
कसांतील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

प्राथमिक तूट

४.२१ राजकोषीय तूटीतून व्याजप्रदान रकमा वजा केल्या असता येणारी तूट म्हणजे प्राथमिक तूट होय. प्राथमिक तूटीच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात २०००-०१ पासून चढउताराचा कल दिसून येतो. प्राथमिक तूटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण २०००-०१, २००१-०२ आणि २००२-०३ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ०.७ टक्के, १.४ टक्के आणि ०.७ टक्के असे होते. २००३-०४ मध्ये हे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे २.२ टक्के होते. मात्र २००४-०५ या वर्षात पुन्हा ते १.३ टक्के इतके खाली आले.

स्थूल राजकोषीय तूट

४.२२ स्थूल राजकोषीय तूटीचे तीन भाग आहेत, (१) महसुली तूट (२) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च आणि (३) राज्य शासनाने दिलेली निव्वळ कर्जे व आगाऊ रकमा. गेल्या काही वर्षांपासून राज्य

शासनाची स्थूल राजकोषीय तूट सातत्याने वाढत आहे. स्थूल राजकोषीय तूटीतील वाढते प्रमाण हे मूलतः वाढत्या महसुली तूटीमुळेच दिसून येते. स्थूल राजकोषीय तूटीची प्रत्यक्षातील रक्कम जरी मोठी असली तरी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या तुलनेत महाराष्ट्राची स्थिती इतर प्रमुख राज्यांपेक्षा चांगली असल्याचे दिसून येते. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.४.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१२
स्थूल राजकोषीय तूट

(रुपये कोटीत)

बाब	२००२-०३ (प्रत्यक्ष)	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (सु.अं.)	२००५-०६ (अ.अं.)
१ महसुली तूट	९,३७१	८,३१०	९,२००	(-)२६६
२ महसुली लेख्या- बाहेरील भांडवली खर्च	३,६८४	८,१९९	७,६२५	८,५५२
३ राज्य शासनाने दिलेली निव्वळ कर्जे व आगाऊ रकमा	१,२३५	१,४२०	१,६५९	८६५
एकूण (१+२+३)	१४,२९०	१७,९२९	१८,४८४	९,१५१
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(४.८)	(५.५)	(५.०)	(२.२)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

राज्य निहाय २००४-०५ ची स्थूल राजकोषीय तूट		
राज्य	रुपये कोटीत	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी %
पंजाब	६,०३०	७.१
बिहार	३,३३७	५.७
ओरिसा	३,६५०	५.६
मध्य प्रदेश	६,८८८	५.६
राजस्थान	६,७९१	५.३
महाराष्ट्र	१८,४८४	५.०
केरळ	४,८४८	४.९
पश्चिम बंगाल	१०,२५१	४.७
उत्तर प्रदेश	१०,३९९	४.३
गुजरात	७,६६५	३.९
आंध्र प्रदेश	७,५७०	३.८
तामिळनाडू	६,९२२	३.८
कर्नाटक	३,७९३	२.६

महाराष्ट्राची ऋण स्थिती

४.२३ राज्याच्या एकूण ऋणाचे तीन भाग आहेत, (१) सरकारी ऋण, (२) अल्पबचत व भविष्य निर्वाह निधीतील उचल आणि (३) 'लोकलेखा' व्यवहारातील उचल, म्हणजेच राखीव निधी आणि नागरी ठेवी यांतील व्याजी गठबंधने इत्यादी. राज्यावरील एकूण ऋण, जे २०००-२००१ मध्ये ५०,३१९ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २१.१ टक्के) होते, ते २००३-०४ मध्ये ८४,२५७ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २५.७ टक्के) आणि पुढे २००४-०५ मध्ये ९७,७३४ कोटी रुपयांपर्यंत

तक्ता क्र. ४.१३
महाराष्ट्र राज्याची एकूण ऋणस्थिती

(कोटी रुपये)

बाब	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५ (सु.अ.)	२००५-०६ (अ.अ.)
१. सरकारी ऋण (अ+ब)	३८,१७१	४५,६५२	५४,०५५	६८,१८३	८०,४९६	८८,२१२
अ) राज्य शासनाचे देशातर्गत ऋण	६,४८२	८,५८७	१७,१५१	३७,८६९	५६,८८३	६१,७४०
ब) केंद्र शासनाकडील कर्ज	३१,६८९	३७,०६५	३६,९०४	३०,३१४	२३,६१३	२६,४७२
२. अल्पबचत व भविष्यनिर्वाह निधी	६,५०९	७,१४३	७,२०१	७,६८९	८,३१३	९,१०५
३. इतर व्याजी गठबंधने - (राखीव निधी व नागरी ठेवी मधून)	५,६३९	७,०७५	७,७१५	८,३८५	८,९२५	९,३१०
एकूण ऋण (१ + २ + ३)	५०,३१९	५९,८७०	६८,९७१	८४,२५७	९७,७३४	१,०६,६२७
राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(२१.१)	(२२.४)	(२३.०)	(२५.७)	(२६.३)	(२५.५)
व्याज प्रदानावरील खर्च	५,२२५	६,४२९	७,१३०	८,३३५	८,८९२	९,५३८
महसुली जमेशी टक्केवारी	१७.७	२१.३	२२.९	२४.३	२०.७	१८.९

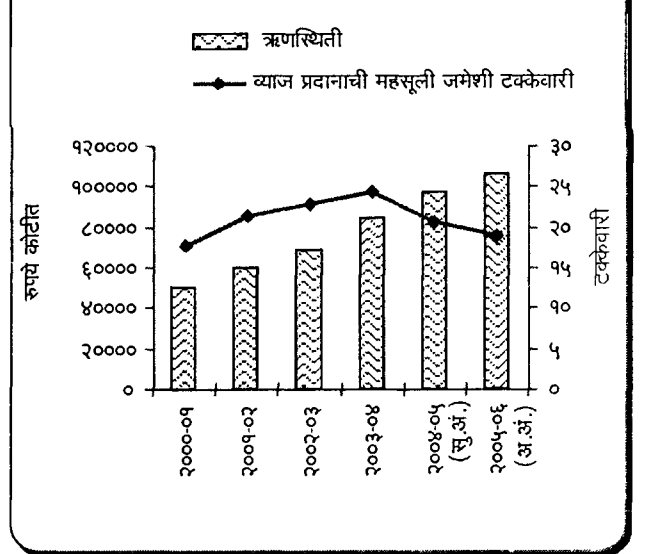
राज्यनिहाय व्याजप्रदान स्थिती - वर्ष २००४-०५

राज्य	व्याजप्रदाने (रुपये कोटीत)	महसुली जमेशी टक्केवारी
पश्चिम बंगाल	९,८२५	४७.९
उत्तर प्रदेश	११,४७७	३०.८
ओरिसा	३,४६२	३०.२
राजस्थान	५,१६६	२९.७
गुजरात	५,११९	२८.४
केरळ	३,७१२	२६.०
पंजाब	३,८७२	२४.७
बिहार	३,८६०	२३.६
आंध्र प्रदेश	७,४७०	२३.२
मध्य प्रदेश	३,६९२	२१.४
तामिळनाडू	५,२२९	२१.१
महाराष्ट्र	८,८९२	२०.७
कर्नाटक	३,९२०	१५.४

राज्यनिहाय ऋणस्थिती - वर्ष २००४-०५

राज्य	एकूण ऋण (रुपये कोटीत)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
बिहार	५५,६५४	९४.६
ओरिसा	३८,०८५	५८.३
पंजाब	४६,१९६	५४.४
उत्तर प्रदेश	१,१४,७३७	४७.४
राजस्थान	५६,५८०	४४.३
पश्चिम बंगाल	९५,२४६	४३.९
मध्य प्रदेश	५३,३७६	४३.२
केरळ	४०,४२०	४१.०
आंध्र प्रदेश	६६,३९२	३३.०
गुजरात	६०,४०८	३०.४
तामिळनाडू	५३,८८७	२९.५
कर्नाटक	४१,६४९	२८.५
महाराष्ट्र	९७,७३४	२६.३

महाराष्ट्राची एकूण ऋणस्थिती

(स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २६.३ टक्के) वाढले. अर्थसंकल्पीय अंदाज २००५-०६ अनुसार हे ऋण १,०६,६२७ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २५.५ टक्के) वाढेल असे अपेक्षित आहे. २००४-०५ या वर्षात एकूण ऋणाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण देशात बिहार राज्यात (९४.६ टक्के) सर्वाधिक होते, तर हे प्रमाण महाराष्ट्रात सर्वांत कमी म्हणजे २६.३ टक्के होते. यावरून महाराष्ट्राची ऋण स्थिती चांगली असल्याचे दिसून येते. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.१३ मध्ये दिला आहे.

४.२४ व्याजप्रदानाचे महसुली जमेशी असलेले प्रमाण २००४-०५ या वर्षात पश्चिम बंगाल या राज्यात सर्वाधिक (४७.९ टक्के) होते, तर कर्नाटक राज्यात हे प्रमाण सर्वांत कमी (१५.४ टक्के) होते. महाराष्ट्र राज्यात हे प्रमाण २००४-०५ मध्ये २०.७ टक्के होते व ते २००५-०६ मध्ये कमी होऊन १८.९ टक्के इतके होण्याची अपेक्षा आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.२५ स्थानिक स्वराज्य संस्था या अतिशय महत्त्वाच्या संस्था असून त्या स्थानिक स्तरावरील विकास सार्वजनिक निधीतून करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण व नागरी भागांत सुस्पष्टपणे विभागल्या गेल्या आहेत.

४.२६ राज्यात मार्च, २००५ अखेर कार्यरत असणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची त्यांच्या विविध प्रकारांनुसार संख्या, त्यांचे २००४-०५ मधील एकूण उत्पन्न (सुरुवातीची शिल्लक धरून) व एकूण खर्च हे तक्ता क्र. ४.१४ मध्ये देण्यात आले आहे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था संख्येने कमी असल्या तरी त्यांचा सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या २००४-०५ मधील एकूण उत्पन्न व खर्च या दोन्हीतील वाटा अनुक्रमे ५८ टक्के व ५९ टक्के इतका होता.

तक्ता क्रमांक ४.१४

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००४-०५ मधील उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

स्थानिक स्वराज्य संस्था	संख्या	एकूण @ उत्पन्न	एकूण खर्च
१. ग्रामपंचायती	२७,९२०	१,०५०.९०	७५८.४४
२. जिल्हा परिषदा	३३	९,१६०.६६	७,८४०.२९
३. महानगरपालिका	२२	१२,४५४.२५	१०,८८३.०७
४. नगरपरिषदा	२२२	१,७६१.१३	१,३६३.५४
५. नगरपंचायती	३	१९.०४	१०.३१
६. कटक मंडळे	७	१५७.७२	१३४.६५
एकूण	...	२४,६०३.७०	२०,९९०.३०

@ आरंभीची शिल्लक धरून

ग्रामपंचायती

४.२७ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींचे २००३-०४ आणि २००४-०५ या वर्षासाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा ढोबळ शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र. ४.१५ मध्ये दर्शविला आहे.

४.२७.१ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींची २००४-०५ मधील एकूण जमा ७७३ कोटी रुपये इतकी होती. २००४-०५ मध्ये जमेच्या विविध शीर्षांमध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत झालेली वाढ ७ ते १२ टक्के या दरम्यान होती, तर एकूण जमेतील वाढ ९ टक्के इतकी होती. कोणत्याही विशिष्ट जमा शीर्षांमध्ये भरीव वाढ दिसून आली नाही. शासकीय अनुदानात २००३-०४ मधील २२७.५९ कोटी रुपये इतक्या रकमेवरून वाढ होऊन २००४-०५ मध्ये ते २४३.१७ कोटी रुपये इतके झाले. शासकीय अनुदानाचा एकूण जमेतील वाटा २००३-०४ मधील ३२ टक्क्यांवरून अल्पशी घट होऊन २००४-०५ मध्ये तो ३१ टक्के झाला. ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा वाटा महत्त्वाचा असून २००३-०४ मध्ये तो सर्वाधिक ३२ टक्के इतका होता. २००४-०५ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत जमा २.७७ लाख रुपये होती.

४.२७.२ सर्व ग्रामपंचायतींच्या २००३-०४ या वर्षातील ६६२ कोटी

तक्ता क्रमांक ४.१५ ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००३-०४		२००४-०५	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी @	प्रत्यक्ष	टक्केवारी @
उत्पन्न				
अ) आरंभीची शिल्लक	२२९.३९	-	२७८.०७	-
ब) जमा				
१. कर				
i) घरे व इतर मालमत्ता	१९७.५७	२७.८	२१४.७६	२७.८
यांवरील कर				
ii) इतर कर	११८.९६	१६.८	१३१.७०	१७.०
एकूण कर (i+ii)	३१६.५३	४४.६	३४६.४६	४४.८
२. शासकीय अनुदाने	२२७.५९	३२.१	२४३.१७	३१.५
३. अंशदान व देणग्या	९९.९०	१४.१	१११.४१	१४.४
४. इतर जमा	६५.६८	९.३	७१.७९	९.३
एकूण जमा (ब)	७०९.७०	१००.०	७७२.८३	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	९३९.०९	-	१०५०.९०	-

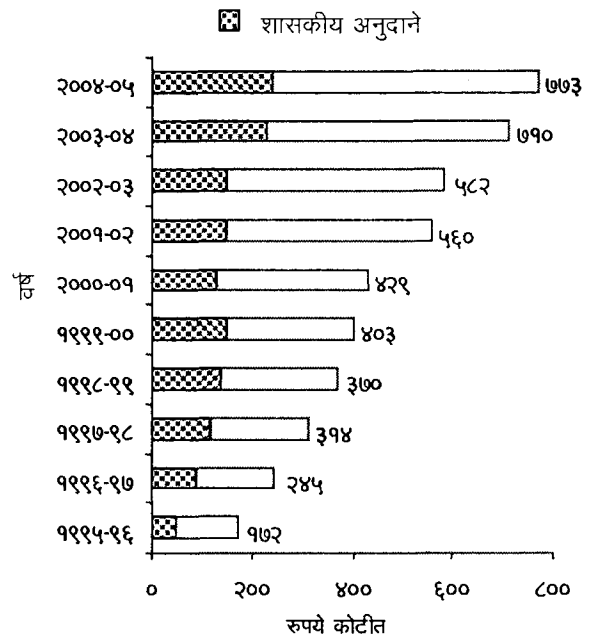
खर्च

१. प्रशासन	१२१.८९	१८.४	१३६.५४	१८.०
२. आरोग्य व स्वच्छता	१६६.५८	२५.२	१९२.३४	२५.४
३. सार्वजनिक बांधकामे	२३६.७५	३५.७	२८२.७४	३७.३
४. सार्वजनिक दिवाबती	३२.६४	४.९	३५.५३	४.७
५. शिक्षण	१६.७३	२.५	२०.१३	२.६
६. लोककल्याण	५७.६३	८.७	५३.९८	७.१
७. इतर खर्च	३०.२५	४.६	३७.१८	४.९
एकूण खर्च (१ ते ७)	६६२.४७	१००.०	७५८.४४	१००.०

@ आरंभीची शिल्लक वगळून

रुपये इतक्या एकूण खर्चात १४ टक्क्यांनी वाढ होऊन २००४-०५ मध्ये तो ७५८ कोटी रुपये इतका झाला. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी

ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेतील शासकीय अनुदाने

सर्वाधिक म्हणजे ३७ टक्के खर्च सार्वजनिक बांधकामांवर व त्या खालोखाल २५ टक्के खर्च आरोग्य व स्वच्छता या बाबींवर झाला. शिक्षणावरील खर्चाचा वाटा केवळ ३ टक्के इतका होता. २००४-०५ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत खर्च २.७२ लाख रुपये होता.

जिल्हा परिषदा

४.२८ राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतांनुसार २००३-०४ (प्रत्यक्ष) आणि २००४-०५ (सुधारित अंदाज) मधील उत्पन्न तक्ता क्र. ४.१६ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१६
जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न

बाब	(रुपये कोटीत)			
	२००३-०४		२००४-०५	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी @	सुधारित अंदाज	टक्केवारी @
अ) आरंभीची शिल्लक	१,०२३.७३	-	१,१६८.६८	-
ब) महसुली जमा				
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	३९१.७१	४.७	३२१.९५	४.०
२. शासकीय अनुदाने	६,३८५.०२	७६.९	५,८६९.१७	७३.५
२.१ सांविधिक अनुदाने				
अ) सहेतुक	२,८७६.७९	३४.६	२,२३५.१५	२८.०
ब) आस्थापना	१,६९५.१४	२०.४	२,०९७.८७	२६.३
क) योजनांतर्गत	५३८.३७	६.५	४८४.०७	६.१
ड) इतर	५८४.७४	७.१	४२७.५३	५.३
एकूण (२.१)	५,६९५.०४	६८.६	५,२४४.६२	६५.७
२.२ अधिकरण योजनांसाठी	६८९.९८	८.३	६२४.५५	७.८
एकूण महसुली जमा (ब) (१+२)	६,७७६.७३	८९.६	६,१९९.१२	७७.५
क) भांडवली जमा	१,५२९.९२	१८.४	१,८००.८६	२२.५
ड) एकूण जमा (ब+क)	८,३०६.६५	१००.०	७,९९९.९८	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ड)	९,३३०.३८	९,१६०.६६

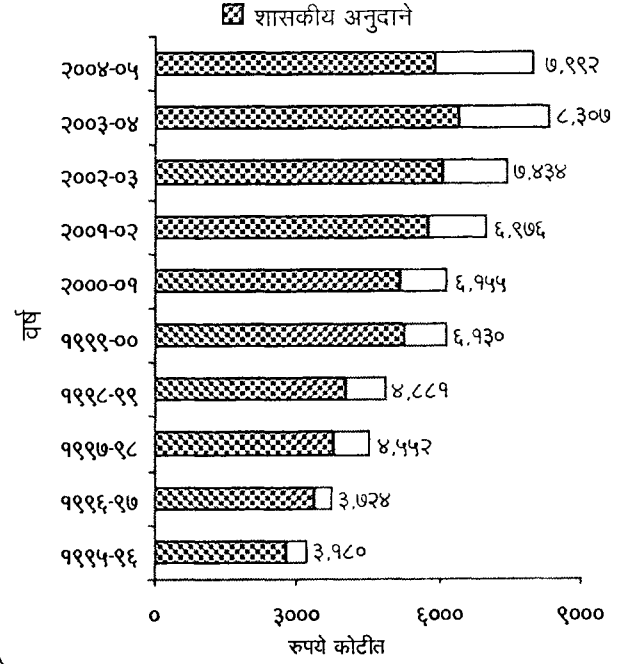
@ आरंभीची शिल्लक वगळून

४.२८.१ जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेपैकी आस्थापना अनुदान व भांडवली जमा यांत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे २४ टक्के व १८ टक्के इतकी वाढ होऊन सुद्धा जिल्हा परिषदांच्या २००३-०४ मधील एकूण जमेच्या ८,३०७ कोटी रुपयांत २००४-०५ या वर्षात ४ टक्क्यांनी घट होऊन ती ७,९९२ कोटी रुपये इतकी झाली. एकूण जमेतील शासकीय अनुदानाच्या हिश्यात देखील २००३-०४ मधील ७७ टक्क्यांवरून घट होऊन २००४-०५ मध्ये तो ७४ टक्के इतका झाला.

४.२८.२ जिल्हा परिषदांचा २००३-०४ (प्रत्यक्ष) व २००४-०५ (सुधारित अंदाज) या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.१७ मध्ये दर्शविला आहे.

४.२८.३ जिल्हा परिषदांच्या २००३-०४ मधील ७,७८७ कोटी रुपये इतक्या खर्चात एक टक्का इतकी अल्पशी वाढ होऊन २००४-०५ मध्ये तो ७,८४० कोटी रुपये इतका झाला. शिक्षण आणि वैद्यकीय

जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेतील शासकीय अनुदाने

तक्ता क्रमांक ४.१७
जिल्हा परिषदांचा खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००३-०४		२००४-०५	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी	सुधारित अंदाज	टक्केवारी
अ) महसुली खर्च				
१. सामान्य प्रशासन	४६४.६९	६.०	६१९.५९	८.०
२. शिक्षण	२,८४४.९८	३६.५	२,६०८.१६	३३.३
३. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकामे)	४०३.७०	५.२	४३८.३५	५.६
४. पाटबंधारे	१४६.३६	१.९	१५२.८६	१.९
५. कृषि	६०.३०	१.०	५६.६७	०.७
६. पशुसंवर्धन	७५.४५	१.०	८१.६३	१.०
७. वने	७.०२	०.१	१४.०२	०.२
८. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	४२४.८३	५.४	४२४.२७	५.४
९. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	२७५.७९	३.५	२१६.३३	२.७
१०. समाजकल्याण	२३७.८२	३.०	२३२.६३	३.०
११. सामूहिक विकास	२७५.४५	३.५	२९१.४५	३.७
१२. इतर खर्च	९०७.६५	११.६	९५८.८४	१२.२
एकूण (अ)	६,१२४.०४	७८.७	६,०९४.८०	७७.९७
ब) भांडवली खर्च	१,६६२.६१	२१.३	१,७४५.५०	२२.३
एकूण खर्च (अ+ब)	७,७८६.६५	१००.०	७,८४०.२९	१००.०

व आरोग्य सेवा कार्यावरील खर्चाची टक्केवारी व प्रत्यक्ष रकमा ह्या दोहोंच्या बाबतीत २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत घट दिसून येते. तथापि, सामान्य प्रशासनावरील खर्चात २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३३ टक्के इतकी वाढ झाली.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.२९ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मार्च, २००५ अखेर २२ महानगरपालिका, २२२ नगरपरिषदा व ३ नगरपंचायती यांचा समावेश होता. राज्यातील २२२ नगरपरिषदांपैकी १८ 'अ' वर्गीय (लोकसंख्या एक लाखपेक्षा जास्त), ६२ 'ब' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० पेक्षा जास्त परंतु एक लाख पेक्षा जास्त नाही) आणि १४२ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्यापेक्षा कमी) नगरपरिषदा होत्या. या व्यतिरिक्त मार्च, २००५ अखेर राज्यात ७ कटक मंडळे होती. नागरी संस्थांचे (नगर पंचायती वगळून) २००३-०४ व २००४-०५ मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र. ४.१८ मध्ये देण्यात आला आहे.

४.२९.१ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००४-०५ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि ढोबळ शीर्षनिहाय खर्च ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१८

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००३-०४	२००३-०४
अ) महानगरपालिका		
१. संख्या	२२	२२
२. उत्पन्न	१९,१३४.७८	१२,४५४.२४
२.१ आरंभीची शिल्लक	१,२३४.५४	१,३७०.७४
२.२ जमा	१,९००.२३	११,०८३.५१
३. खर्च	१,७५०.८७	१०,८८३.०७
ब) नगरपरिषदा		
१. संख्या	२२२	२२२
२. उत्पन्न	१,७४९.१८	१,७६९.९३
२.१ आरंभीची शिल्लक	२४९.८२	३३८.६३
२.२ जमा	१,४९९.३६	१,४३१.५०
३. खर्च	१,४४३.८५	१,३६३.५४
क) कटक मंडळ		
१. संख्या	७	७
२. उत्पन्न	१४५.६८	१५७.७२
२.१ आरंभीची शिल्लक	११.८४	१८.८५
२.२ जमा	१३३.८४	१३८.८७
३. खर्च	१२३.५३	१३४.६५

महानगरपालिका

४.३० सर्व महानगरपालिकांची २००४-०५ मधील एकूण जमा ११,०८४ कोटी रुपये (बेस्ट उपक्रम वगळून) होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १२ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण जमेपैकी जकातीद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा वाटा ४० टक्के, मालमत्ता कराचा वाटा ७ टक्के, शासकीय अनुदाने व अंशदाने ४ टक्के आणि पाणीपट्टी/ शुल्क यापासून जमा होणाऱ्या रकमेचा वाटा ९ टक्के होता.

४.३०.१ सर्व महानगरपालिकांचा २००४-०५ या वर्षातील एकूण

खर्च १०,८८३ कोटी रुपये (बेस्ट उपक्रम वगळून) होता आणि आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत तो १२ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण खर्चापैकी आस्थापनेवर ३४ टक्के, पाणी पुरवठ्यावर १० टक्के, जल व मलनिःसारणावर ४ टक्के आणि बांधकामांवर ७ टक्के खर्च झाला.

४.३०.२ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची (बेस्ट उपक्रम वगळून) २००४-०५ या वर्षातील एकूण जमा ६,६०० कोटी रुपये होती व ती राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण जमेच्या ६० टक्के होती.

४.३०.३ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा २००४-०५ या वर्षातील (बेस्ट उपक्रम वगळून) एकूण खर्च ६,४७७ कोटी रुपये होता व तो राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चाच्या ५९ टक्के होता.

४.३०.४ बेस्ट उपक्रमाची २००४-०५ या वर्षातील एकूण जमा २,३३६ कोटी रुपये इतकी होती. त्यापैकी विद्युत् पुरवठा विभागाचा वाटा ६५ टक्के इतका होता. विद्युत् पुरवठा विभागाला २००४-०५ या वर्षात १०६ कोटी रुपये इतका नफा झाला असला तरी बेस्ट उपक्रमाची एकूण तूट १९६ कोटी रुपये इतकी होती. ही तूट मुख्यत्वे वेतनश्रेण्या सुधारित झाल्यामुळे करावे लागलेले अंशतः रक्कम वाटप व स्वेच्छानिवृत्ती योजनेपोटी करावे लागलेले रकमांचे वाटप यामुळे झाली आहे.

४.३०.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्या १.१९ कोटी होती. राज्यातील सर्व २२ महानगरपालिकांच्या लोकसंख्येच्या ती ४१ टक्के होती. २००४-०५ या वर्षातील मुंबई महानगरपालिकेची दरडोई जमा (बेस्ट उपक्रम वगळून) ५,५४६ रुपये होती व इतर सर्व महानगरपालिकांच्या बाबतीत दरडोई जमा २,६२२ रुपये होती. तत्सम दरडोई खर्चाच्या रकमा अनुक्रमे ५,४४३ रुपये आणि २,५७७ रुपये होत्या.

नगरपरिषदा

४.३१ सर्व नगरपरिषदांची २००४-०५ या वर्षातील एकूण जमा १,४२३ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५ टक्क्यांनी कमी होती. यात 'अ' वर्ग नगरपरिषदांचा वाटा २९ टक्के, 'ब' वर्ग ३९ टक्के व 'क' वर्ग ३२ टक्के होता. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण जमेमध्ये कर, शुल्क आणि भाडे यांचा वाटा २८ टक्के, शासकीय अनुदानांचा वाटा ५९ टक्के आणि ठेवी व कर्जांचा वाटा ७ टक्के होता.

४.३१.१ सर्व नगरपरिषदांचा २००४-०५ वर्षातील एकूण खर्च १,३६४ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६ टक्क्यांनी कमी होता. एकूण खर्चापैकी २९ टक्के 'अ' वर्ग, ३९ टक्के 'ब' वर्ग व ३२ टक्के खर्च 'क' वर्ग नगरपरिषदांनी केला. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण खर्चापैकी ३४ टक्के खर्च आस्थापनेवर, १८ टक्के बांधकामांवर, ८ टक्के पाणीपुरवठ्यावर व ११ टक्के खर्च कर्जसेवांवर झाला.

नगरपंचायती व कटक मंडळे

४.३२ राज्यात तीन नगरपंचायती असून २००४-०५ मधील त्यांची एकूण जमा १४.९३ कोटी रुपये व एकूण खर्च १०.३१ कोटी रुपये इतका होता.

४.३३ राज्यात सात कटक मंडळे असून त्यांची २००४-०५ मधील एकूण जमा १३८.८७ कोटी रुपये व एकूण खर्च १३४.६५ कोटी रुपये इतका होता.

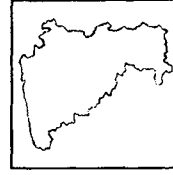

राज्य उत्पन्न

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न २००५-०६ : पूर्वानुमान

५.१ भारत सरकारने अलिकडेच राष्ट्रीय उत्पन्नाची मालिका १९९९-२००० हे पायाभूत वर्ष धरून सुधारित केली आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सुधारित मालिकेवर आधारित केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने प्रसिध्द केलेल्या पूर्वानुमानानुसार २००५-०६ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात म्हणजेच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात ८.१ टक्के एवढी वाढ अपेक्षित आहे. आधीच्या वर्षांच्या देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नातील ७.५ टक्के वृद्धिदराच्या तुलनेत ही वाढ लक्षणीय दिसून येते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील ही वाढ मुख्यत्वे वस्तुनिर्माण व सेवा क्षेत्रातील वाढीमुळे झाली आहे. स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार प्राथमिक क्षेत्राची वाढ २.१ टक्के अपेक्षित असून देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ह्या क्षेत्राचा वाटा २१.७ टक्के असेल. कृषि, वन संवर्धन आणि मासेमारी या उपक्षेत्राच्या २००४-०५ मध्ये झालेल्या ०.७ टक्के इतक्या अल्प वाढीच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये २.३ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे. द्वितीय क्षेत्राची २००५-०६ मध्ये ९.८ टक्के वाढ अपेक्षित असून तिचा देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नातील वाटा २४.२ टक्के इतका राहिल. ही वाढ प्रामुख्याने बांधकाम क्षेत्रातील १२.१ टक्के व वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील ९.४ टक्के इतक्या वेगाने वाढणाऱ्या उपक्षेत्रातील वाढीमुळे आहे. तृतीय क्षेत्रातील व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक आणि दळणवळण या उपक्षेत्रात ११.१ टक्के वाढ अपेक्षित असून त्यामुळे २००५-०६ मध्ये तृतीय क्षेत्रात ९.८ टक्के इतकी वाढ होण्यास मदत होईल. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात तृतीय क्षेत्राचा वाटा ५४.१ टक्के इतका अपेक्षित आहे. २००५-०६ मध्ये चालू किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात १२.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

५.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या धर्तीवर १९९९-२००० हे पायाभूत वर्ष धरून राज्य उत्पन्नाची मालिका तयार करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. तथापि, कृषि व औद्योगिक उत्पादनातील अपेक्षित वाढ आणि तृतीय क्षेत्रातील प्रमुख उपक्षेत्रांचे वृद्धिदर यांवर आधारित पूर्वानुमानानुसार महाराष्ट्राचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न २००५-०६ मध्ये ८.६ टक्के एवढ्या जोमदार दराने वाढेल असे अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नात २००४-०५ मध्ये ८.४ टक्के वाढ झाली होती. राज्यातील काही भागांत पडलेला अभूतपूर्व व मुसळधार पाऊस आणि त्यामुळे झालेली मानवी जीवित, पशुधन व मालमत्ता यांची हानी या नैसर्गिक प्रकोपाच्या पार्श्वभूमीवर राज्य अर्थव्यवस्थेचा २००५-०६ मधील अपेक्षित वृद्धिदर विचारात घेण्यात यावा. कृषि क्षेत्रात मागील सलग तीन वर्षांच्या ऋणात्मक वृद्धिदरानंतर २००५-०६ मध्ये ६.८ टक्के इतकी भरीव वाढ अपेक्षित आहे. त्यानुसार २००५-०६ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार प्राथमिक क्षेत्राची वाढ ५.० टक्के इतकी भरीव अपेक्षित असून, स्थूल राज्य उत्पन्नात सदर क्षेत्राचा वाटा ११.५ टक्के इतका असेल. बांधकाम (७.८ टक्के) आणि वस्तुनिर्माण (८.९ टक्के) या उपक्षेत्रातील उत्साहवर्धक वाढीमुळे द्वितीय क्षेत्राची वाढ ८.३ टक्के इतक्या उच्च दराने होणे अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नामध्ये २००५-०६ या वर्षात द्वितीय क्षेत्राचा हिस्सा २९.१ टक्के इतका अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नात मोठा वाटा असलेले तृतीय क्षेत्र २००५-०६ मध्ये ५९.४ टक्के हिश्यासह ९.५ टक्के इतक्या दराने वाढेल असे अपेक्षित आहे. तृतीय क्षेत्रातील वाढ ही मुख्यत्वे व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे ९.६ टक्के, दळणवळण २४.० टक्के आणि इतर सेवा १२.५ टक्के इतक्या भरीव वाढीमुळे अपेक्षित आहे. तथापि, २००५-०६ मध्ये चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्नात १२.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

२००५-०६ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील वाढीचे अपेक्षित दर

(टक्के)

क्षेत्र	भारत	महाराष्ट्र
प्राथमिक	२.१	५.०
द्वितीय	९.८	८.३
तृतीय	९.८	९.५
एकूण	८.१	८.६

स्थूल राज्य उत्पन्न २००४-०५

५.३ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००४-०५ मधील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,०८,२५३ कोटी रुपये असून ते २००३-०४ मधील १,९२,१९० कोटी रुपयांच्या तुलनेत ८.४ टक्क्यांनी जास्त आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा तत्सम वृद्धिदर ७.५ टक्के होता. २००४-०५ मधील मान्सून हंगामात राज्याच्या काही जिल्ह्यांतील असमाधानकारक व असमतोल पावसामुळे कृषि उत्पादनात घट झाली, परिणामतः प्राथमिक क्षेत्राचा वृद्धिदर (-) १.८ टक्के इतका झाला. वस्तुनिर्माण व बांधकाम या उपक्षेत्रातील भरघोस वाढीमुळे द्वितीय

क्षेत्रात ९.९ टक्के इतकी वाढ झाली. दळणवळण (२३.१ टक्के) आणि व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे (१४.५ टक्के) या उपक्षेत्रात झालेल्या लक्षणीय वाढीमुळे २००४-०५ मध्ये तृतीय क्षेत्रात ९.९ टक्के इतकी वाढ झाली. मागील ११ वर्षांच्या काळात स्थिर किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्नात ८३.८ टक्के वाढ झाली, ही बाब उल्लेखनीय आहे. वर्ष २००३-०४ व २००४-०५ साठी स्थूल राज्य उत्पन्नाचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ५.१

महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

क्षेत्र	आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत बदलाची टक्केवारी	
	२००३-०४*	२००४-०५@
प्राथमिक क्षेत्र	(-)५.७	(-)१.८
कृषि	(-)७.६	(-)२.१
वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	४.३	(-)३.८
मासेमारी	४.४	(-)५.१
खाण आणि दगड खाणकाम	१०.४	५.९
द्वितीय क्षेत्र	११.०	९.९
वस्तुनिर्माण (अ) नोंदणीकृत	१३.२	९.५
(ब) अनोंदणीकृत	९.६	९.८
बांधकाम	९.१	१२.३
वोज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	६.०	७.९
तृतीय क्षेत्र	१०.०	९.९
रेल्वे	६.४	५.३
परिवहन व साठवण	६.२	९.६
दळणवळण	४०.१	२३.१
व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९.६	१४.५
बँका व विमा उद्योग	७.४	२.६
स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची		
मालकी व व्यवसाय सेवा	४.२	५.१
सार्वजनिक प्रशासन	२.४	१०.७
इतर सेवा	३.४	५.३
एकूण (स्थूल उत्पन्न)	७.९	८.४

* अस्थायी @ प्रारंभिक

५.४ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००४-०५ मधील चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न ३,७९,८७८ कोटी रुपये होते व ते २००३-०४ मधील ३,२८,०५२ कोटी रुपयांपेक्षा १३.४ टक्क्यांनी जास्त होते.

राज्य उत्पन्न

५.५ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००४-०५ मधील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न, म्हणजेच निव्वळ राज्य उत्पन्न ३,२८,४५९ कोटी रुपये होते व ते २००३-०४ च्या तुलनेत १३.१ टक्क्यांनी जास्त होते. २००४-०५ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रातील निव्वळ उत्पन्नात ६.१ टक्के इतकी

वाढ झाली, तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात अनुक्रमे १६.० टक्के आणि १३.५ टक्के वाढ झाली. राज्य उत्पन्नाबाबत क्षेत्रनिहाय तपशील तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ५.२

महाराष्ट्राचे क्षेत्रवार निव्वळ राज्य उत्पन्न

(रुपये कोटीत)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	एकूण
चालू किंमतीनुसार				
२००३-०४	३९,७५४	७३,४३१	१,७७,२२५	२,९०,४१०
२००४-०५	४२,१६९	८५,१८१	२,०१,१०९	३,२८,४५९
शेकडा बदल	६.१	१६.०	१३.५	१३.१
स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार				
२००३-०४	२३,७९३	४२,७९४	१,०२,१८९	१,६८,७७६
२००४-०५	२३,३४६	४७,०७५	१,११,९६८	१,८२,३८९
शेकडा बदल	(-)१.९	१०.०	९.६	८.१

दरडोई राज्य उत्पन्न

५.६ स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्नात (दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न) २००३-०४ च्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ६.६ टक्के वाढ झाली, तर चालू किंमतीनुसार ही वाढ ११.५ टक्के इतकी झाली. दरडोई राज्य उत्पन्नाबाबत तपशील तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ५.३

महाराष्ट्राचे दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न

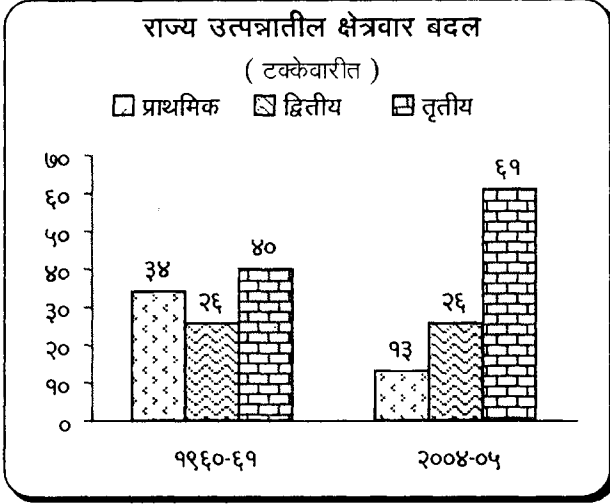
(रुपये)

	चालू किंमतीनुसार	स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
२००३-०४	२८,८४८	१६,७६५
२००४-०५	३२,१७०	१७,८६४
शेकडा बदल	११.५	६.६

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

५.७ २००४-०५ मधील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीवरून प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १२.९ टक्के, २५.९ टक्के व ६१.२ टक्के असल्याचे दिसून येते.

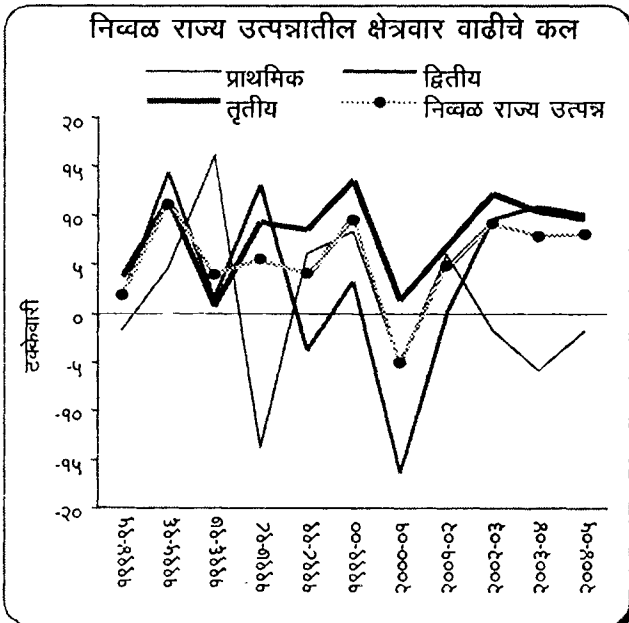
५.८ १९६०-६१ ते २००४-०५ या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. या ४४ वर्षांच्या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३४ टक्क्यांवरून १३ टक्क्यांपर्यंत खाली आला आणि द्वितीय क्षेत्राचा वाटा २६ टक्क्यांच्या जवळपास राहिला. तथापि, तृतीय क्षेत्राचा वाटा मात्र ४० टक्क्यांवरून ६१ टक्के इतका वाढला. याप्रमाणे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत आहे. हे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे चांगले द्योतक आहे.

वाढीचे कल

५.९ १९९३-९४ ते २००४-०५ या अकरा वर्षांच्या काळात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ५.१ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्न ३.२ टक्के वार्षिक वृद्धिदराने वाढले. राज्यातील प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा या कालावधीतील वृद्धिदर अनुक्रमे १.१ टक्के, २.३ टक्के आणि ७.९ टक्के होता.

५.१० स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार मागील अकरा वर्षांत राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल अर्थव्यवस्थेतील तीनही क्षेत्रांत एकसारखा नाही. प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न जरी १९९३-९४ मधील २१,५९९ कोटी रुपयांवरून २००४-०५ मध्ये २३,३४६ कोटी रुपयापर्यंत वाढले असले तरी, दरम्यानच्या काळात त्यात मोठ्या प्रमाणात चढउतार झाले. १९९४-९५, १९९७-९८, २०००-०१ व २००२-०३ ते २००४-०५ या वर्षातील अवर्षणाच्या परिस्थितीमुळे प्राथमिक क्षेत्राचा वृद्धिदर ऋण होता. १९९८-९९, २०००-०१ व २००१-०२ ही वर्षे वगळता या काळात द्वितीय क्षेत्रात भरीव वाढ दिसून आली, तर तृतीय क्षेत्रात १९९३-९४ ते २००४-०५ या कालावधीत सातत्याने वाढ दिसून आली.

५.११ अर्थव्यवस्थेचा नियोजनबद्ध विकास हे शासनाचे उत्तरदायित्व असल्यामुळे व राज्य उत्पन्न हे अर्थव्यवस्थेच्या विकास पातळीची मोजदाद करण्याचा सर्वसमावेशक निर्देशक असल्यामुळे, विविध पंचवार्षिक योजनांच्या काळात राज्य उत्पन्नात झालेली वाढ लक्षात घेणे क्रमप्राप्त ठरते. आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे ७.२ व ३.३ टक्के इतका होता. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (२००२-०७) महाराष्ट्रासाठी स्थूल राज्य उत्पन्नात ८.० टक्के इतक्या सरासरी वार्षिक वृद्धिदराचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षांत (२००२-०६) स्थूल राज्य उत्पन्नात ८.४ टक्के इतकी सरासरी वार्षिक वृद्धिदराने वाढ झाली आहे.

आंतरराज्य तुलना

५.१२ १९९३-९४ ते २००३-०४ या कालावधीचे भारतातील प्रमुख राज्यांचे राज्यनिहाय राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे सरासरी वार्षिक वृद्धिदर आणि २००३-०४ या वर्षातील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतीनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ५.४ मध्ये देण्यात आली आहे. दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे (हरयाणा राज्यानंतर) दुसऱ्या क्रमांकावर होते, तर राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत ते प्रथम क्रमांकावर होते.

तक्ता क्र. ५.४

प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न, दरडोई राज्य उत्पन्न आणि वार्षिक सरासरी वृद्धिदर

राज्य	चालू किंमतीनुसार (२००३-०४)		*वार्षिक सरासरी वृद्धिदर (टक्के)	
	निव्वळ राज्य उत्पन्न (रु.कोटीत)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रु.)	राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न
हरयाणा	६६,३२५	२९,९६३	५.८	३.३
महाराष्ट्र	२,९०,४१०	२८,८४८	४.९	२.९
पंजाब	६९,८४१	२७,८५१	४.०	२.३
गुजरात	१,४२,५५९	२६,९७९	५.७	३.६
हिमाचल प्रदेश	१५,९३३	२४,९०३	६.२	४.४
केरळ	८०,११६	२४,४९२	५.०	४.१
तामिळनाडू	१,४८,९०७	२३,३५८	४.७	३.७
कर्नाटक	१,१८,३२९	२१,६९६	७.२	५.७
भारत	२२,६८,५७६	२१,१४२	@५.६	@३.८
पश्चिम बंगाल	१,७३,६७४	२०,८९६	७.१	५.६
आंध्र प्रदेश	१,६२,१५३	२०,७५७	५.५	४.४
मध्य प्रदेश	८९,२३६	१४,०११	४.०	१.८
ओरिसा	४७,००२	१२,३८८	३.८	२.४
उत्तर प्रदेश	१,८९,५९८	१०,८१७	३.२	०.९
बिहार	५०,३८१	५,७८०	४.८	२.२

*१९९३-९४ ते २००३-०४ या कालावधीतील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
@१९९९-२००० ते २००३-०४ या कालावधीतील स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार

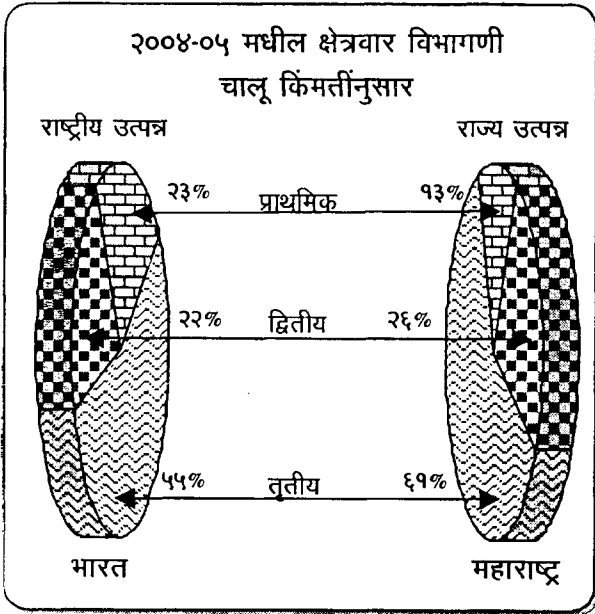
राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

५.१३ सुधारित मालिकेप्रमाणे (पायाभूत वर्ष १९९९-२०००) चालू किंमतीनुसार २००४-०५ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न २५,३१,२२३ कोटी रुपये असून ते २००३-०४ मधील २२,६८,५७६ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा ११.६ टक्क्यांनी अधिक होते.

राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ १३.१ टक्के इतकी होती. २००४-०५ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २३,२२२ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न ३२,१७० रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्राबल्य हे होय. २००३-०४ च्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ७.८ टक्क्यांची वाढ दिसून आली. याच कालावधीत स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ८.१ टक्के वाढ झाली. महाराष्ट्र राज्याने राष्ट्रीय उत्पन्नातील १३ टक्के वाट्यासह देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील आपले आघाडीवरील स्थान सातत्याने कायम राखले आहे हे गौरवास्पद आहे.

५.१४ चालू किंमतीनुसार २००४-०५ या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २३.० टक्के, २२.३ टक्के व ५४.७ टक्के होता. याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात तत्सम वाटा अनुक्रमे १२.९ टक्के, २५.९ टक्के व ६१.२ टक्के होता.

५.१५ चालू व स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न, राज्य उत्पन्न आणि चालू व स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतचा क्षेत्रनिहाय तपशील या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्का क्रमांक १३ ते १८ मध्ये दर्शविला आहे.

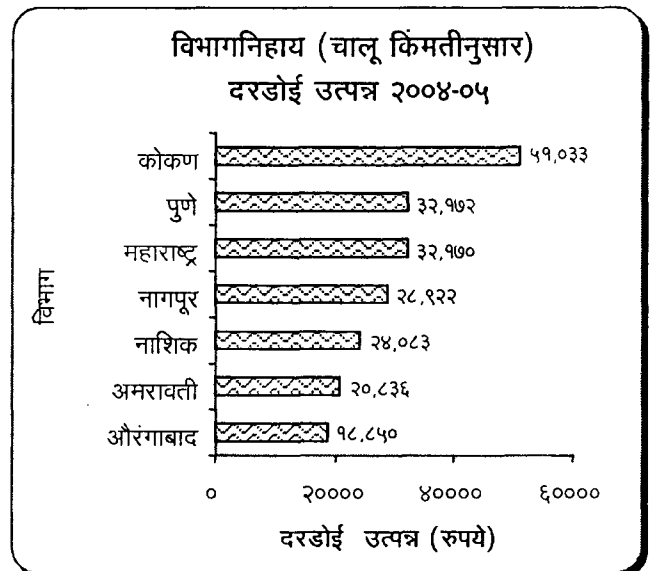
जिल्हा उत्पन्न - महाराष्ट्र

५.१६ राज्य उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता वापरण्यात येणाऱ्या पध्दतीप्रमाणेच 'उत्पन्न स्रोत पध्दती' या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आले आहेत.

जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज तयार करण्यासाठी 'प्रदेशात संचयित होणारे उत्पन्न' ही संकल्पना वापरणे अधिक चांगले असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढालीचा परिणाम जिल्ह्यापुरताच मर्यादित रहात नसल्याने, तसेच संबंधित जिल्ह्याला बाहेरून प्राप्त होणाऱ्या व संबंधित जिल्ह्यातून बाहेर जाणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप पूर्णतः करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही. त्यामुळे राज्य उत्पन्न अंदाजातील सर्व अंगभूत मर्यादा जिल्हा उत्पन्न अंदाजाबाबतही लागू पडतात. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी जिल्हावार मूलभूत माहिती अजूनही समाधानकारकरित्या उपलब्ध नाही. वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे. मात्र इतर क्षेत्राकरिता आकडेवारी अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे ज्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध आहे, त्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज राज्य उत्पन्न अंदाज तयार करण्याची कार्यपध्दती अवलंबून तयार केले आहेत. अशी माहिती ज्या क्षेत्राकरिता उपलब्ध नाही, त्या क्षेत्राकरिता जिल्हावार अनुरूप असे निदर्शांक वापरून त्याआधारे राज्यस्तरावरील उत्पन्नाची जिल्ह्यांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निदर्शांकांचा वापर, तसेच पध्दतीमधील अंगभूत उणीवा या सर्वांमुळे जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने, हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्ह्यातील उत्पन्नाची पातळी अजमाविण्याकरिता वापरावेत. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज हे या प्रकाशनातील भाग - २ मधील तक्ता क्र. १९ मध्ये दिलेले आहे.

दरडोई जिल्हा उत्पन्न

५.१७ २००४-०५ मधील चालू किंमतीनुसार जिल्हावार दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता बृहन्मुंबई जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न राज्यात सर्वाधिक म्हणजे ६९,६९६ रुपये इतके होते. त्या खालोखाल पुणे (३९,८८२ रुपये), नागपूर (३७,९१७ रुपये), रायगड (३७,५४१ रुपये) व ठाणे (३५,९२४ रुपये) या जिल्ह्यांचा क्रम लागतो. गडचिरोली जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न सर्वात कमी (१४,५१३ रुपये) होते.

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ भारतामध्ये उदारीकरणाची प्रक्रिया १९९१ मध्ये सुरू झाली, तेव्हापासून भारतीय वित्तीय क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेशी अधिकाधिक निगडित होत आहे आणि त्यातील माहिती तंत्रज्ञान हे अर्थव्यवस्थेच्या निर्यामित कार्यप्रणालीचा एक अविभाज्य घटक बनले आहे. ठेवींचे संकलन करणे, तसेच अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांसाठी पतपुरवठा करणे व त्याद्वारे आर्थिक विकास साधणे यामध्ये देशातील वित्तीय संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.२ भारतातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विभागणी त्यांच्या मालकीचे स्वरूप आणि/किंवा कामाचे स्वरूप यावरून वेगवेगळ्या पाच गटात करण्यात आली आहे. त्यामध्ये १) स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँका, २) राष्ट्रीयीकृत बँका, ३) विदेशी बँका, ४) प्रादेशिक ग्रामीण बँका व ५) इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचा समावेश आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये ह्या संस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. वाणिज्यिक बँकांनी त्यांचे व्यवहार बळकट करण्यासाठी विविध योजनांचा अंगीकार केला आहे. संस्थानिहाय येणे कर्जाबाबतची अगदी अलिकडील माहिती तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१

महाराष्ट्रातील संस्थानिहाय येणे कर्ज

(रुपये कोटीत)

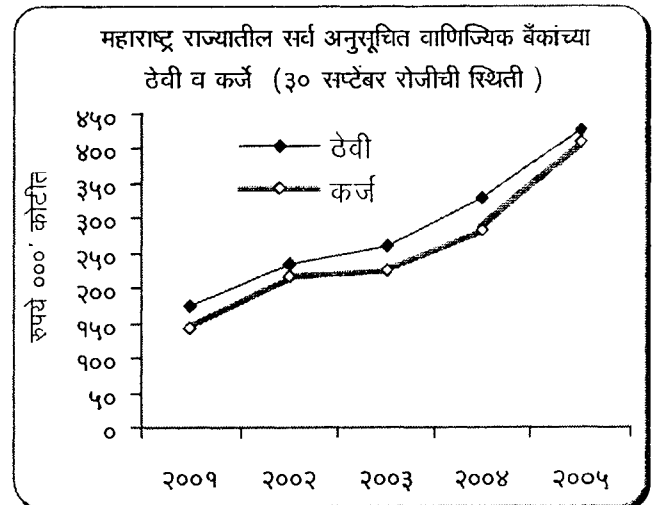
प्रकार	३१ मार्च, २००३ रोजी		३१ मार्च, २००४ रोजी	
	येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी	येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी
स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँका	३४,६८५	१७.९	३५,९५८	१७.०
राष्ट्रीयीकृत बँका	९१,४९८	४७.३	९६,३०३	४५.४
विदेशी बँका	२२,४१०	११.६	२६,६११	१२.६
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७५३	०.४	७७१	०.४
इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँका	४४,००२	२२.८	५२,१०८	२४.६
एकूण	१,९३,३४८	१००.०	२,११,७५१	१००.०

६.३ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च, २००४ रोजी एकूण येणे कर्ज २,११,७५१ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षांपेक्षा ९.५ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण येणे कर्जांमध्ये राष्ट्रीयीकृत

बँकांचा वाटा ४५.४ टक्के इतका मोठा होता, त्या खालोखाल स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँकांचा वाटा १७ टक्के, विदेशी बँकांचा वाटा १२.६ टक्के आणि इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचा वाटा २४.६ टक्के इतका होता.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० सप्टेंबर, २००५ रोजी ६,४४६ इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६८,२४६) ९.४ टक्के इतकी होती. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत (०.३ टक्के) राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत एक वर्षात १.८ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी ३४ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, १८ टक्के कार्यालये निमनागरी (लोकसंख्या १०,००० व त्यापेक्षा जास्त परंतु एक लाखपेक्षा कमी) भागात, तर ४८ टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ४९ टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण, निमनागरी आणि नागरी भागांत अनुक्रमे ४७, २३ आणि ३० टक्के बँक कार्यालये होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या ३० सप्टेंबर, २००५ रोजी ६.२ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येइतकीच होती.

६.५ ३० सप्टेंबर, २००५ च्या स्थितीनुसार बँकांकडील एकूण ठेवी आणि स्थूल पतपुरवठा या दोन्हीबाबत महाराष्ट्राचा भारतात पहिला क्रमांक लागतो. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा हिस्सा जरी १.४ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवींमध्ये व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा हिस्सा मोठा म्हणजे अनुक्रमे २३ टक्के व ३२ टक्के इतका होता. ३० सप्टेंबर, २००५ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ४,२६,२९९ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा २९ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ४५ टक्के वाढ होऊन तो ४,१०,३९८ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावरील बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे २० टक्के व ३६ टक्के इतकी होती.

६.६ राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ३० सप्टेंबर, २००५ अखेर अनुक्रमे २६,९०८ कोटी रुपये व १८,२५६ कोटी रुपये इतका होता आणि आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे ११ टक्के व २७ टक्के इतकी वाढ दिसून आली. देशातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १२ टक्के व ३१ टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ५२ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात असल्या तरी एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे केवळ ६ टक्के आणि ४ टक्के इतकाच होता. सप्टेंबर, २००५ अखेरीस संपणाऱ्या मागील पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील या बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठा हे दोन्ही दुप्पट झाले.

६.७ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या संख्येमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा हिस्सा २४ टक्के होता. तथापि, ठेवी व पतपुरवठ्यातील बृहन्मुंबईचा हिस्सा अनुक्रमे ८० टक्के व ८७ टक्के इतका जास्त होता.

६.८ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याचा सर्विस्तर तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. २० मध्ये दिला आहे.

६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३० सप्टेंबर, २००५ रोजी दरडोई ठेवींची रक्कम ४१,१८८ रुपये इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम रकमेच्या (१६,९५० रुपये) दुपटीपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई पतपुरवठा ३९,६५२ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (११,५३९ रुपये) तिपटीपेक्षा अधिक होता. बृहन्मुंबई वगळता, राज्यातील दरडोई ठेवी व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ ८,४३७ रुपये आणि ५,००५ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम दरडोई रकमांच्या जवळजवळ निम्मा होता.

६.१० राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवींशी प्रमाण सप्टेंबर, २००५ अखेर ९६ टक्के इतके होते, तर आधीच्या

वर्षी ते ८६ टक्के होते. बृहन्मुंबईतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवींशी प्रमाण सप्टेंबर, २००५ अखेर १०६ टक्के इतके बरेच जास्त होते. ग्रामीण व निमनागरी भागातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील एकत्रित पतपुरवठ्याचे ठेवींशी प्रमाण ६८ टक्के होते, तर आधीच्या वर्षी ते ५९ टक्के इतके होते. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण (९६ टक्के) हे अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम प्रमाणापेक्षा (६८ टक्के) बरेच जास्त होते.

६.११ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्जाबाबतची उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडील माहिती तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.२

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्ज
(रुपये कोटीत)

अनु क्र.	क्षेत्र	३१ मार्च, २००३ रोजी		३१ मार्च, २००४ रोजी	
		येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी	येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	७,४६२	३.९	१०,०१५	४.७
२.	खाणकाम व दगड खाणकाम	६,८४९	३.५	४,२४८	२.०
३.	वस्तुनिर्माण *	७३,६५१ (८,२६२)	३८.१ (४.३)	७५,४२२ (७,८०८)	३५.६ (३.७)
४.	वीज, वायू व पाणीपुरवठा	२,५८९	१.३	२,९६०	१.४
५.	बांधकाम	५,२०४	२.७	७,३२९	३.४
६.	परिवहन	३,२७५	१.७	४,३९५	२.१
७.	व्यावसायिक व इतर सेवा	८,१८९	४.२	१०,७८५	५.१
८.	व्यापार	३३,१७४	१७.२	२८,८५७	१३.६
९.	व्यक्तिगत कर्ज	१६,५६२	८.६	२९,२९१	१३.९
१०.	इतर	३६,३९३	१८.८	३८,४४९	१८.२
एकूण		१,९३,३४८	१००.०	२,११,७५१	१००.०

* कंसातील आकडे कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योगाचे आहेत.

६.१२ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च, २००४ रोजी एकूण येणे कर्ज २,११,७५१ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा ९.५ टक्क्यांनी जास्त होती. देशातील एकूण येणे कर्जामध्ये ३१ मार्च, २००४ रोजी महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा २४.१ टक्के इतका होता व तो इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक होता. मार्च, २००४ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ३५.६ टक्के इतका मोठा होता, त्या खालोखाल व्यक्तिगत कर्ज १३.९ टक्के होता. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा वाटा फक्त ४.७ टक्के इतका होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जामधील वाटा ३.७ टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

६.१३ वार्षिक ग्रामीण पतपुरवठा वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या हेतूने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने क्षेत्र सेवा पध्दती (सर्व्हिस एरिया अप्रोच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. ह्या क्षेत्र सेवा पध्दतीनुसार खेड्यांच्या एका समूहातील ग्रामीण जनतेच्या पतपुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तीय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. या योजनेखाली पतपुरवठा वितरणाची वार्षिक लक्ष्ये वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे साध्य करणे अपेक्षित असते. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्ये जिल्ह्याशी संबंधित अग्रणी बँकेकडून निश्चित करण्यात येते. राज्यामध्ये या योजनेचे सनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक म्हणून कार्यरत आहे. या योजनेअंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची २००४-०५ आणि २००५-०६ या वर्षांसाठीची लक्ष्ये व साध्ये तक्ता क्र. ६.३ मध्ये दर्शविली आहेत.

६.१४ वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागात एकूण ८,९५७ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण ९.२३ लाख लाभधारकांना करण्यात आले व ८५ टक्के लक्ष्यपूर्ती गाठली. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रांमध्ये ती ७६ टक्के होती. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००५-०६ अंतर्गत सप्टेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ६,३६१ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण ५.३२ लाख लाभधारकांना करण्यात आले. या लाभधारकांपैकी ३.३३ लाख (६३ टक्के) लाभधारक कृषि व संलग्न कार्ये ह्या क्षेत्रातील होते. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००६-०७ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे प्रस्तावित लक्ष्य १५,००९ कोटी रुपये इतके ठेवण्यात आले आहे.

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१५ महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च, २००३ रोजी १,३४,३५२ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षापेक्षा ४.१ टक्क्यांनी जास्त

होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ३.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. मार्च, २००३ अखेर भारतात असलेल्या एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी २१.९ टक्के संस्था महाराष्ट्रात होत्या. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी १,२२,२६० (९१ टक्के) खाजगी मर्यादित संस्था आणि १२,०९२ (९ टक्के) सार्वजनिक मर्यादित संस्था होत्या. वर्ष २००२-०३ ह्या कालावधीत राज्यातील खाजगी मर्यादित संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा ४.६ टक्क्यांना वाढ झाली, तथापि त्याच कालावधीत सार्वजनिक मर्यादित संस्थांच्या संख्येत ०.६ टक्के घट झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, २००२ अखेर असलेल्या ७८,०३२ कोटी रुपयांवरून वाढून मार्च, २००३ अखेर ८६,१८६ कोटी रुपये इतके झाले. ही वाढ १०.५ टक्के होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील वाढीपेक्षा (७.३ टक्के) जास्त होती. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, २००२ अखेर आणि मार्च, २००३ अखेर अनुक्रमे ४,०५,७५३ कोटी रुपये आणि ४,३५,३११ कोटी रुपये होते. मार्च, २००३ अखेर भारतातील संयुक्त भांडवली संस्थांच्या भरणा केलेल्या भांडवलामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा १९.८ टक्के होता.

अल्पबचत

६.१६ वित्तीय वर्ष २००४-०५ मध्ये अल्पबचती अंतर्गत ११,१७१ कोटी रुपयांच्या इष्टांकाच्या तुलनेत प्रत्यक्षात निव्वळ १४,९८१ कोटी रुपये जमा करण्यात आले होते व ते अल्पबचतीच्या निर्धारित इष्टांकापेक्षा ३,८१० कोटी रुपयांनी (३४ टक्के) जास्त होते. वर्ष २००५-०६ मध्ये सप्टेंबर, २००५ पर्यंत राज्य शासनास अल्पबचत योजनेअंतर्गत ९,३४७ कोटी रुपये केंद्र शासनाकडून केंद्रीय कर्ज सहाय्य म्हणून प्राप्त झाले. वर्ष २००४-०५ मध्ये सप्टेंबर, २००४ पर्यंत ८,५१२ कोटी रुपये केंद्रीय कर्ज सहाय्य म्हणून मंजूर करण्यात आले होते.

तक्ता क्र. ६.३

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील पतपुरवठ्याचे वितरण

(रुपये कोटीत)

क्षेत्र	२००४-०५			२००५-०६		
	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (संख्या)	लक्ष्य	साध्य (*)	लाभधारक (*) (संख्या)
कृषि व संलग्न कार्ये	७,०८१	५,३९२ (७६)	५,७३,६९०	८,७१९	४,३५३ (५०)	३,३२,७४०
ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग	८२४	८३५ (१०१)	६,७९२	९६२	४०६ (४२)	४,०७०
इतर क्षेत्रे	२,६६९	२,७३० (१०२)	३,४२,८३२	३,०३९	१,६०२ (५३)	१,९५,४५५
एकूण	१०,५७४	८,९५७ (८५)	९,२३,३१४	१२,७२०	६,३६१ (५०)	५,३२,२६५

टीप : कंसातील आकडे साध्याची टक्केवारी दर्शवितात. * सप्टेंबर २००५ अखेरपर्यंतची स्थिती

लॉटरी

६.१७ राज्य शासनाने सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्यामध्ये १ मार्च, १९६९ पासून लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली भव्यतम, मासिक, साप्ताहिक आणि २ अंकी सोडती काढण्यात येतात. २००४-०५ मध्ये लॉटरीपासून ५.१० कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला होता, तर आधीच्या वर्षी हा नफा ९.२० कोटी रुपये झाला होता. २००४-०५ मध्ये लॉटरी सोडतीपोटी १५.१३ कोटी रुपये विक्रीकर भरण्यात आला. २००५-०६ मध्ये नोव्हेंबर, २००५ पर्यंत लॉटरीपासून अंदाजित १५.२७ कोटी रुपये नफा झाला. त्या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत १५.७३ कोटी रुपये नफा झाला होता. २००५-०६ मध्ये लॉटरी सोडतीवरील ७.१६ कोटी रुपये कराच्या खर्चासह लॉटरीपासून १५.१३ कोटी रुपये निव्वळ नफा अपेक्षित आहे. ऑन-लाईन महाराष्ट्र राज्य लॉटरी, जुलै, २००५ पासून सुरू करण्यात आली आहे. ऑन-लाईन लॉटरीपासून २००५-०६ मध्ये २०० कोटी रुपये उलाढाल अपेक्षित आहे.

भांडवली बाजार.

६.१८ अतिरिक्त बचत विविध उत्पादक कार्याकडे वळवून अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यामध्ये भांडवली बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. महाराष्ट्रामध्ये मुंबई शेअर बाजार (बीएसई), राष्ट्रीय शेअर बाजार (एनएसई) व पुणे शेअर बाजार (पीएसई) असे तीन प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. त्याशिवाय, ओव्हर दि काऊंटर स्टॉक एक्स्चेंज (ओटीसीईआय) व इंटर कनेक्टेड स्टॉक एक्स्चेंज (आयसीएसई) हे दोन शेअर बाजार सुध्दा कार्यरत आहेत. गेल्या दशकात भांडवल उभारणी, रोजगार व महसूल निर्मितीमध्ये भांडवली बाजाराची भूमिका महत्त्वाची ठरली असल्याचे दिसून आले आहे.

बाजारातील भांडवली मूल्य

६.१९ भारतीय शेअर बाजारातील समभागाच्या भांडवली मूल्यामध्ये २००४-०५ मध्ये भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारातील भांडवली मूल्य मार्च, २००५ अखेर अनुक्रमे १५,८५,५८५ कोटी रुपये व १६,९८,४२८ कोटी रुपये इतके होते. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारामध्ये उपलब्ध रोखे व्यवहारातून २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत भांडवली रकमांमध्ये सारखीच म्हणजे ४१ टक्के एवढी वाढ झाली. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजाराचे २००४-०५ मधील भांडवली मूल्याचे प्रमाण मूल्याचे प्रमाण ४८:५२ असे पूर्वीप्रमाणेच राहिले.

प्राथमिक रोखे बाजार

६.२० सेबी ह्या संस्थेने पुरविलेल्या माहितीनुसार एप्रिल-ऑक्टोबर, २००५ या कालावधीत ३३ देकारांद्वारे उभारण्यात आलेली भांडवली रक्कम ५,१२३ कोटी रुपये ही पूर्वीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत केवळ १० देकारांद्वारे उभारण्यात आलेल्या १०,४६८ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत ५० टक्क्यापेक्षा कमी होती.

दुय्यम रोखे बाजार

६.२१ सर्व शेअर बाजारांतील रोखे व्यवहारात गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. भारतातील सर्व २३ शेअर बाजारातील उलाढाल १९९४-९५ मधील १,६४,०५७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये १६,६६,८९६ कोटी रुपयांपर्यंत वाढलेली दिसून येते. २००४-०५ मध्ये देशातील सर्व शेअर बाजारांच्या उलाढालीमध्ये राष्ट्रीय शेअरबाजार व मुंबई शेअरबाजाराचा वाटा ९९.५ टक्के इतका होता. शेअरबाजारनिहाय उलाढाल तक्ता क्र. ६.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.४

शेअर बाजारातील उलाढाल

(रुपये कोटी)

शेअर बाजार	उलाढाल	
	२००३-०४	२००४-०५
राष्ट्रीय	१०,९९,५३४ (६७.९)	११,४०,०७२ (६८.४)
मुंबई	५,०२,६१८ (३१.०)	५,१८,७९६ (३१.१)
इतर सर्व	१८,३४५ (१.१)	८,१०८ (०.५)
एकूण	१६,२०,४९७ (१००.०)	१६,६६,८९६ (१००.०)

आधार :- सेबी वार्षिक अहवाल २००४-०५

कंसांतील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.

राष्ट्रीय शेअर बाजार

६.२२ राष्ट्रीय शेअर बाजार एप्रिल, १९९३ पासून मान्यताप्राप्त शेअर बाजार म्हणून सुरू झाला. भारतातील रोखे बाजारातील सुधारणासंबंधी ही एक महत्त्वाची घटना होती. राष्ट्रीय शेअर बाजार स्थापण्यामागील उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती. अ) सर्व प्रकारच्या रोखे व्यवहारांसाठी देशभर सुविधा निर्माण करणे, ब) संपर्क जाळे उभारून त्याद्वारे देशातील सर्व गुंतवणुकदारांसाठी व्यवहाराची समान संधी उपलब्ध करून देणे, क) इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पद्धतीचा वापर करून चांगला सक्षम व पारदर्शी असा रोखे बाजार उपलब्ध करून देणे, ड) कमी वेळात व्यवहार पूर्ण करणे आणि हिशोबाच्या पुस्तकी नोंदी पूर्ण करणे व इ) शेअरबाजारास सद्यःस्थितीतील आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त करून देणे.

६.२३ २००३-०४ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजारात झालेल्या एकूण १०,९९,५३४ कोटी रुपयांच्या उलाढालीच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ३.७ टक्के वाढ होऊन ती ११,४०,०७२ कोटी रुपये इतकी झाली.

व्हेरी स्मॉल अॅपेरचर टर्मिनल्स

६.२४ एनएसईची ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी ३१ मार्च, २००५ रोजी देशातील ३४५ शहरांमध्ये २,८२९ व्हेरी स्मॉल अॅपेरचर

टर्मिनल्स (व्हीसेंट) चालू होती. त्यापैकी ६०८ व्हीसेंट (२१ टक्के) महाराष्ट्रातील १८ शहरात कार्यरत होती.

मुंबई शेअर बाजार

६.२५ शंभर वर्षांहून अधिक काळ कार्यरत असलेला मुंबई शेअर बाजार हा देशातील भांडवली बाजारात फार महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. इतर शेअर बाजारांप्रमाणे २००४-०५ मध्ये मुंबई शेअर बाजारातील उलाढालीतसुध्दा वाढीचा कल दिसून आला. मुंबई शेअर बाजारातील २००३-०४ मधील उलाढाल ५,०२,६१८ कोटी रुपये होती, ती ३.२ टक्क्यांनी वाढून २००४-०५ मध्ये ५,१८,७१६ कोटी रुपये झाली.

सिक््युरिटी अँड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया

६.२६ गुंतवणूकदारांचे संरक्षण व बाजाराचा विकास या दुहेरी उद्दिष्टांची पूर्तता सेबी अधिनियम, १९९२ च्या तरतुदीनुसार करीत आहे. शेअर बाजारांचे कामकाज सक्षमतेने चालावे आणि गुंतवणूकदारांचे हितसंबंध सुरक्षित राखावेत यासाठी सेबी त्यांची विद्यमान धोरणे व कार्यक्रम यांचा सातत्याने आढावा घेऊन मूल्यमापन करते, व त्याप्रमाणे नवीन धोरणे व नवीन अधिनियम तयार करण्यामध्ये कार्यरत असते.

६.२७ गुंतवणूकदारांचे हित जपण्यासाठी सेबी त्यांची तपास यंत्रणा अलिकडच्या वर्षात अधिक बळकट करण्यात दक्ष रहात आहे. सेबीने २००४-०५ अखेरपर्यंत प्राप्त झालेल्या एकूण तक्रारींपैकी ९४.६ टक्के प्रकरणांचे निवारण केले आहे. आधीच्या वर्षापर्यंत तक्रार निवारणाची टक्केवारी ९४.५ एवढी होती. २००४-०५ मध्ये सेबीकडे ५४,४३५ तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या आणि वर्ष अखेर १,५४,१०२ तक्रारी निवारणार्थ सेबीकडे प्रलंबित होत्या.

रोखे दलाल

६.२८ २००४-०५ मध्ये २३९ नवीन दलालांनी नोंदणी केली, तर जुन्या ४७९ दलालांनी नूतनीकरण केले नाही. दि. ३१ मार्च, २००५ रोजी दलालांची संख्या ९,१२८ होती. ती आधीच्या वर्षापेक्षा २४० ने कमी होती.

डिमटेरियलायझेशन

६.२९ भांडवली बाजारात रोखे किंमत व जोखीम पत्करण्याची क्षमता हे दोन फार महत्त्वाचे घटक आहेत. अभौतिकीकरणामुळे शेअर्सची मालकी व त्यासंबंधीचे बरेचसे व्यवहार पूर्ण होण्यास गती प्राप्त होऊन त्यातील जोखीम जवळजवळ नाहीशी झाली आहे. अ) नॅशनल सिक््युरिटीज अँड डिपॉझिटरी लिमिटेड (एनएसडीएल) व ब) सेंट्रल डिपॉझिटरी सर्व्हिसेस लिमिटेड (सीडीएसएल) ह्या दोन संचयिका गुंतवणूकदारांना मान्यताप्राप्त संचयिका सहभागकर्त्यांमार्फत (डीपी) डिमेंट सेवा पुरवित आहेत. ७ जानेवारी, २००६ रोजी एनएसडीएलकडे २२१ डीपी होत्या, तर सीडीएसएलकडे मार्च, २००५ अखेर २४४ डीपी होत्या. २००४-०५ पर्यंत अभौतिकीकरणासाठी एनएसडीएलकडे ५,५३७ कंपन्यांनी, तर सीडीएसएलकडे ५,०६८ कंपन्यांनी करारनामा केला होता. डिमटेरियलाईज्ड करण्यात आलेल्या स्वरूपात रोख्यांच्या संख्येत वाढ झाली असून एनएसडीएल व सीडीएसएल मध्ये अनुक्रमे १२,८६६ कोटी व १,९०८ कोटीचे रोखे डिमटेरियलाईज्ड होते.

६.३० एनएसडीएल डिपॉझिटरी पध्दत वापरणाऱ्यांच्या संख्येमध्ये सातत्याने वाढ होते आहे, १४ जानेवारी, २००६ रोजी देशामध्ये ७३ लाख गुंतवणूकदारांची खाती चालू होती, त्यापैकी १९ टक्के (१४ लाख) खातेदार हे महाराष्ट्रातील होते.

म्युच्युअल फंड

६.३१ भारतामध्ये युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाच्या स्थापनेपासून (१९६४) म्युच्युअल फंड उद्योगाची सुरुवात झाली. वर्ष १९८७ पासून सार्वजनिक बँका व वित्तीय संस्थांनी म्युच्युअल फंड स्थापन करण्यास सुरुवात केली. १९९३ पासून खाजगी क्षेत्रातील बँकांना व विदेशी संस्थांना म्युच्युअल फंड स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. ह्या वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगाचे सेबीकडून नियमन केले जाते. दि. ३१ डिसेंबर, २००५ पर्यंत एकूण ३९ म्युच्युअल फंड असून त्यांच्याकडे २,००,२०९ कोटी रुपये मत्ता (संपत्ती) होती. दि.३१ डिसेंबर, २००५ पर्यंत भारतातील एकूण म्युच्युअल फंडांपैकी ३३ (८५ टक्के) म्युच्युअल फंडांची महाराष्ट्रात नोंदणी झालेली असून त्यांनी २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेर या फंडांनी संकलित केलेली मत्ता २६,४६७ कोटी रुपये (९९ टक्के) इतकी होती.

किंमती व वितरण

चलनवाढ

७.१ उच्च पातळीवरील चलनवाढीला आळा घालणे ही शासनाच्या कार्यक्रमातील सर्वांत प्राथम्याची बाब असते. किंमतपातळीत होणा-या असाधारण वाढीस सर्वसामान्यपणे उच्च चलनवाढ असे म्हटले जाते व त्यामुळे जनतेच्या, विशेषतः गरीब जनतेच्या राहणीमानावर विपरीत परिणाम होतो. तसेच किंमतींमधील असाधारण वाढीमुळे विकासाच्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. याउलट २ ते ५ टक्के इतकी सौम्य चलनवाढ आर्थिक वृद्धीसाठी पोषक समजली जाते.

७.२ एखाद्या कालावधीत किंमतींच्या पातळीत होणारा बदल हा 'किंमतींचा निर्देशांक' या सांख्यिकीय पध्दतीने मोजला जातो. किंमतींचे निर्देशांक हे किंमतींच्या घाऊक व किरकोळ अशा दोन्ही पातळ्यांवर तयार केले जातात. घाऊक किंमती निर्देशांक हा घाऊक व्यापार व देवाणघेवाण यांतील वस्तूंच्या किंमतींतील बदल मोजण्यासाठी वापरला जातो, तर ग्राहक किंमती निर्देशांक हे सर्वसाधारणपणे दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंच्या किरकोळ किंमतींतील बदल मोजण्यासाठी वापरले जातात. सध्या राष्ट्रीय पातळीवर ग्राहक किंमती निर्देशांकाच्या चार मालिका औद्योगिक कामगार, शेतमजूर, ग्रामीण मजूर व नागरी श्रमिकेतर कर्मचारी यांच्यासाठी प्रत्येक महिन्याकरिता तयार करण्यात येतात. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक हा प्रत्येक आठवड्याकरिता उपलब्ध होत असल्यामुळे सदर निर्देशांक हा अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीचा दर मोजण्याचा निर्देशक म्हणून भारतामध्ये वापरला जातो. राज्यातील चलनवाढ मोजण्यासाठी राज्य पातळीवर ग्रामीण आणि नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांक दरमहा तयार करण्यात येतात.

अ. भारतातील किंमतींविषयक स्थिती

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ

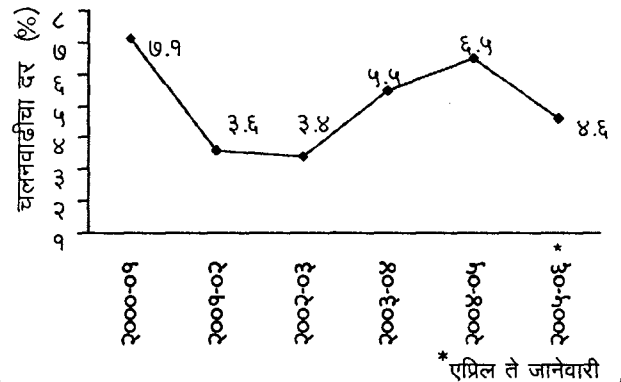
७.३ उदारीकरणानंतरच्या काळात चलनवाढीत उतरता कल दिसून आला आहे. देशांतर्गत व विदेशी व्यापार ह्या दोहोत झालेले उदारीकरण, तसेच कर पध्दतीचे सुसूत्रीकरण आणि करात सातत्याने केलेली कपात यामुळे व्यापारातील स्पर्धा वाढून खर्चात झालेली घट हे

भारतातील चलनवाढ : एक दृष्टिक्षेप

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९७० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत आणि त्यानंतर पुन्हा १९९० च्या दशकाच्या पहिल्या चार वर्षांत दोन अंकी होता. हा दोन अंकी असलेला चलनवाढीचा दर १९९१-९२ मध्ये १३.७ टक्के या उच्चतम पातळीवर पोहोचला. चलनवाढीचा वेग १९९५-९६ पासून सातत्याने कमी होत राहिला आणि १९९६-९७ ते २०००-०१ या कालावधीत चलनवाढीचा सरासरी दर ५.० टक्के इतका माफक राहिला. २००१ - ०४ या तीन वर्षांत ४.१ टक्के इतका कमी राहिलेला चलनवाढीचा सरासरी दर २००४-०५ मध्ये ६.५ टक्क्यांपर्यंत वाढला व पुढे २००५-०६ मध्ये (जानेवारी, २००६ पर्यंत) तो ४.६ टक्के इतका राहिला. घाऊक किंमतींचा निर्देशांक भारत सरकारचे आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, हे प्रकाशित करते.

याचे कारण आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) आधारित चलनवाढीचा सरासरी वार्षिक दर जो १९९० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात १०.६ टक्के होता, तो २००१-०४ या काळात ४.१ टक्क्यांपर्यंत घसरला. परंतु २००४-०५ या वर्षाच्या पहिल्या सहा महिन्यांत चलनवाढीच्या पातळीत अचानक वाढ झाली. याची कारणे म्हणजे उशीरा सुरू झालेला व अनियमित पाऊस, त्याचप्रमाणे

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर

कच्चे तेल, खनिजे व धातू संबंधित उत्पादनांच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील वाढलेल्या किंमती ही आहेत. २००४-०५ च्या सुरुवातीला एप्रिल, २००४ मध्ये बिंदू ते बिंदू वार्षिक चलनवाढीचा दर ४.४ टक्के होता, तो ऑगस्ट, २००४ मध्ये त्यामागील चार वर्षांतील उच्चतम म्हणजे ८.५ टक्के इतका झाला. भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि केंद्र शासनाने तातडीने केलेल्या वित्तीय आणि करविषयक उपाययोजनांमुळे आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत पेट्रोलियमच्या किंमती अल्प प्रमाणात कमी झाल्यामुळे चलनवाढीचा दर कमी होऊन फेब्रुवारी, २००५ मध्ये तो ५.० टक्क्यांवर आला. तथापि, २००५-०६ या वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या दोन महिन्यांत चलनवाढीचा दर ६.० टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. त्यानंतर त्यात सतत उतरता कल दिसून आला व ऑगस्ट, २००५ मध्ये चलनवाढीचा वार्षिक दर ३.७ टक्के झाला. नंतरच्या महिन्यात त्यात वाढ झाली तरी चलनवाढीचा दर जानेवारी, २००६ च्या अखेरीस ५.० टक्क्यांच्या खालीच राहिला. अखिल भारतीय घाऊक

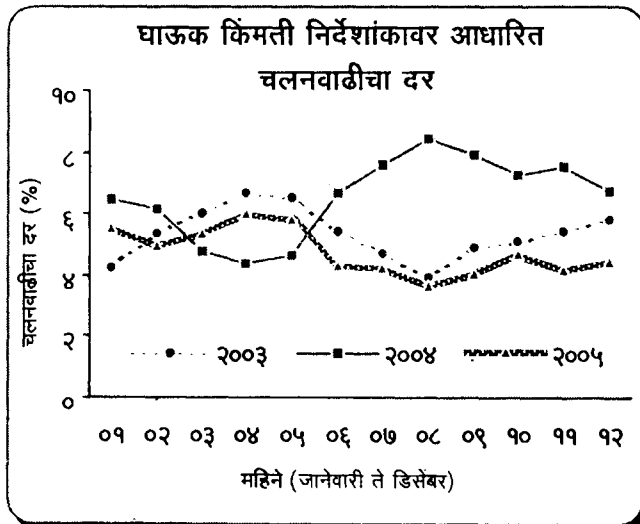
तक्ता क्रमांक ७.१

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक
(पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००)

वर्ष/महिना	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक				चलन वाढीचा दर
	प्राथमिक वस्तू	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण	वस्तुनिर्माण उत्पादने	सर्व वस्तू	
भार	२२.०२	१४.२३	६३.७५	१००.००	-
२०००-०१	१६२.५	२०८.१	१४१.७	१५५.७	७.१
२००१-०२	१६८.४	२२६.७	१४४.३	१६१.३	३.६
२००२-०३	१७४.०	२३९.२	१४८.१	१६६.८	३.४
२००३-०४	१८१.५	२५४.६	१५६.४	१७५.९	५.५
२००४-०५	१८७.९	२८०.२	१६६.३	१८७.३	६.५
२००४-०५*	१८८.७	२७८.४	१६५.७	१८६.८	६.७
२००५-०६*	१९३.८	३०५.२	१७१.५	१९५.४	४.६
एप्रिल, ०५	१८७.७	२९२.९	१७०.४	१९१.६	६.०
जाने., ०६(अ)	१९४.५	३११.०	१७२.१	१९६.८	४.४

*१० महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी)

(अ) अस्थायी

किंमती निर्देशांकांचे प्रमुख गटानुसार अलिकडच्या काळाकरिता निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्र.७.१ मध्ये दिले आहेत.

७.४ 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटाच्या एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा २.७ टक्क्यांनी वाढला. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकामध्ये 'प्राथमिक वस्तू' ह्या गटाचा भार २२.० टक्के असून एकूण चलनवाढीमध्ये सदर गटाचा वाटा २६.९ टक्के होता. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत सदर वाटा ४.३ टक्के एवढा होता. 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटातील 'खाद्य वस्तू' ह्या उपगटाचा भार १५.४ टक्के असून सदर उपगटाचा एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीतील एकूण चलनवाढीतील वाटा २३.९ टक्के एवढा होता. आधीच्या वर्षाकरिता सदर वाटा ४.८ टक्के होता. या वर्षातील किंमतीतील वाढ खाद्य पदार्थांच्या किंमतींमुळे झाली असल्याचे दिसून येते.

७.५ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीत ९.७ टक्के एवढी वाढ झाली. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात सदर गटाचा भार १४.२ टक्के असून एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा वाटा ३८.३ टक्के होता. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सदर गटाचा एकूण चलनवाढीतील वाटा ३९.० टक्के होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकातील समाविष्ट तीन प्रमुख गटांपैकी 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या गटाचा चलनवाढीचा दर सर्वांत जास्त होता.

७.६ 'वस्तु निर्माण उत्पादने' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीत ३.५ टक्के वाढ झाली. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ही वाढ ६.५ टक्के एवढी होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात 'वस्तु निर्माण उत्पादने' ह्या गटाचा भार ६३.८ टक्के असून एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा वाटा एप्रिल, २००५ ते जानेवारी, २००६ या कालावधीत (मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ५६.५ टक्क्यांच्या तुलनेत) ३५.२ टक्के इतका झाला. १ एप्रिल, २००५ पासून ब-याचशा राज्यांत लागू केलेल्या मूल्यवर्धित कर (VAT) प्रणालीमुळे या गटाच्या चलनवाढीवर परिणाम झाला आहे. वित्तीय वर्षाच्या सुरुवातीला ५.० टक्के असलेला चलनवाढीचा दर सप्टेंबर, २००५ च्या अखेरीस २.३ टक्के एवढा कमी झाला आणि २००५ च्या शेवटच्या तीन महिन्यांत तो ३.० टक्क्यांच्या आसपास राहिला.

७.७ २००५-०६ या वित्तीय वर्षातील मासिक अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २००५ मध्ये १९१.६ होता, तो २.७ टक्क्यांनी वाढून जानेवारी, २००६ मध्ये १९६.८ झाला.

तक्ता क्रमांक. ७.२

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी,तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक	चलन- वाढीचा दर
भार	५७.००	३.१५	६.२८	८.६७	८.५४	१६.३६	१००.००	-
२०००-०१	४५३	५९२	४५४	४६३	३१५	४४२	४४४.२	३.८
२००१-०२	४६६	६२०	४८३	५१४	३२५	४६३	४६३.३	४.३
२००२-०३	४७७	६३३	५३४	५५६	३३२	४८९	४८९.८	४.०
२००३-०४	४९५	६५५	५६६	५८२	३३८	५०७	५००.३	३.९
२००४-०५	५०६	६७४	६१३	६५२	३४६	५२५	५१९.५	३.८
२००४-०५*	५०७	६७३	६०९	६३१	३४५	५२२	५१७.६	३.७
२००५-०६*	५२६	६८६	५८१	७२२	३५३	५४४	५३९.६	४.२
एप्रिल, २००५	५०७	६८२	६२०	७१३	३५२	५३६	५२९.०	५.०
डिसेंबर, २००५	५३९	६९१	५९०	७२७	३५३	५५५	५५०.०	५.६

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

७.८ पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे विविध सामाजिक व आर्थिक गटांकरिता राष्ट्रीय पातळीवर ग्राहक किंमती निर्देशांकांच्या चार मालिका सध्या प्रचलित आहेत. सदर निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे विवेचन खाली करण्यात आले आहे.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक

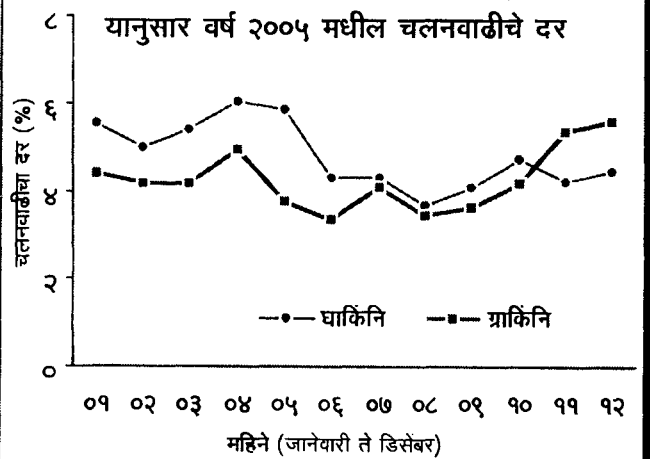
७.९ या निर्देशांकाद्वारे देशातील औद्योगिक दृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ मासिक

किंमतीतील बदल मोजले जातात. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्रातील आहेत. सदर निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - १९८२) श्रम केंद्र, सिमला या कार्यालयाकडून प्रकाशित करण्यात येतो. सर्वांत अलिकडच्या काळाकरिता प्रमुख गटानुसार औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिले आहेत. या शिवाय जळगाव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला या पाच केंद्रांसाठी सुध्दा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन यांच्या कार्यालयाकडून तयार केले जातात. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक हा किरकोळ किंमतींवर (ज्यामध्ये काही निवडक सेवाही समाविष्ट आहेत) आधारित असल्यामुळे किंमतवाढीचा सामान्य माणसाच्या राहणीवरील खर्चावर होणारा परिणाम ठरविणारा हा योग्य निर्देशांक आहे असा साधारणपणे युक्तिवाद केला जातो. त्यामुळेच सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांतील कर्मचा-यांचा महागाई भत्ता ठरविण्यासाठी या निर्देशांकाचा उपयोग केला जातो.

७.१० औद्योगिक कामगारांकरिता चलनवाढीचा दर वित्तीय वर्ष २००५-०६ च्या सुरुवातीला ५.० टक्क्यांच्या आसपास होता. तो वाढून डिसेंबर, २००५ च्या अखेरीस ५.६ टक्के इतका झाला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक ५३९.६ हा आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.२ टक्क्यांनी अधिक होता. २००५-०६ या वित्तीय वर्षात डिसेंबर, २००५ मध्ये औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक ५५० होता. मार्च, २००५ मधील निर्देशांकापेक्षा (५२५) तो ४.८ टक्क्यांनी अधिक होता.

घाऊक किंमती निर्देशांक (घाकिंनि) व
औद्योगिक कामगारांकरिता
ग्राहक किंमती निर्देशांक (ग्राकिंनि)

यानुसार वर्ष २००५ मधील चलनवाढीचे दर

तक्ता क्रमांक ७.३

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

नागरी							ग्रामीण							
खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी, व तंबाखू	इंधन वीज व दिवाबत्ती	कापड व पादत्राणे	संकीर्ण व	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर	वर्ष/महिना	खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी व तंबाखू	इंधन वीज व दिवाबत्ती	कापड, व पादत्राणे	संकीर्ण व	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर
(पायाभूत वर्ष १९८२= १००)														
५४.१२	२.०२	६.६७	५.९५	३१.२४	१००.००	—	भार	६१.६६	—	७.९२	७.७८	२२.६४	१००.००	—
४२१	५९४	३८०	५१८	४५४	४३७.८	३.३	२०००-०१	४१५	—	४०५	३८०	५०३	४३१.२	(-)१.२
४३०	६०८	४२०	५३८	४८१	४५५.३	४.०	२००१-०२	४१५	—	४३६	३८३	५१८	४३७.७	१.५
४४१	६२६	४५८	५४४	४९६	४६८.९	३.०	२००२-०३	४२६	—	४५६	३९४	५२२	४४७.८	२.३
४५७	६४५	४६१	५५०	५०२	४८०.८	२.६	२००३-०४	४४२	—	४५९	४१३	५२३	४६१.४	३.०
४६९	६५७	४७२	५५०	५१४	४९२.३	२.३	२००४-०५	४६७	—	४६४	४१९	५४९	४८१.३	४.३
(पायाभूत वर्ष २००३= १००)														
४५.८०	१.५४	१०.२८	७.५१	३४.८७	१००.००	—	भार	५२.८५	२.१५	१०.६७	८.५३	२५.८०	१००.००	—
१०५	१०३	१०३	१०२	१०४	१०४	—	२००४-०५	१०४	१०५	१०३	१०२	१०२	१०४	—
१०५	१०३	१०३	१०२	१०४	१०४	—	२००४-०५*	१०४	१०५	१०२	१०२	१०२	१०३	—
११०	१०६	१०७	१०२	१०७	१०८	३.५	२००५-०६*	११०	१०८	१०७	१०३	१०४	१०८	४.४
१०५	१०५	१०६	१०२	१०६	१०६	३.५	एप्रिल, ०५	१०५	१०७	१०६	१०३	१०४	१०५	२.६
११०	१०८	१०७	१०३	१०७	१०८	३.२	डिसेंबर, ०५	१११	१०८	१०७	१०४	१०३	१०८	४.४

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

७.११ राज्यातील दहा केंद्रांतील औद्योगिक कामगारांकरिता प्रमुख गटवार ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.१२ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेद्वारे देशातील ५९ शहरांकरिता मासिक मालिकेच्या स्वरूपात नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८४-८५) प्रकाशित केला जातो. या शहरांपैकी मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे आणि सोलापूर ही पाच शहरे महाराष्ट्रातील आहेत.

७.१३ हा निर्देशांक विविध शहरांतील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा यांच्या किरकोळ किंमतीतील बदल दर्शवितो. बँका आणि विदेशी राजदूतावास त्यांच्या कर्मचा-यांच्या वेतन भरपाईकरिता या निर्देशांकांचा उपयोग करतात. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांकानुसार २००५-०६ या वर्षातील (एप्रिल ते डिसेंबर) चलनवाढीचा दर आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.७ टक्के होता, तर २००४-०५ या संपूर्ण वर्षासाठी तो ३.६ टक्के होता. २००५-०६ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात राज्यातील शहरांतील चलनवाढीचा दर अखिल भारतीय पातळीवरील ४.७ टक्क्यांपेक्षा कमी होता.

शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.१४ श्रम केंद्र, सिमला हे देशस्तरावर व प्रत्येक राज्यासाठी शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता स्वतंत्रपणे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७) मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करते. २००५-०६ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीसाठी ग्राहक किंमतीचे निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा सरासरी दर शेतमजूर व ग्रामीण मजूर या दोन्हीसाठी ३.५ टक्क्यांच्या जवळपास राहिला. शेतमजुरांकरिता असलेल्या ग्राहक किंमतीचे निर्देशांकाचा वापर कृषि क्षेत्रातील किमान वेतन ठरविणे आणि सुधारित करणे याकरिता केला जातो.

ब. महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती

७.१५ राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रांतून जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमतीसंबंधी माहिती नियमितपणे गोळा करते. या किंमतीच्या आधारे राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागांकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - १९८२) तयार करण्यात येत होते. सदर निर्देशांकाची मालिका आता २००३ हे नवीन पायाभूत वर्ष धरून सुधारित करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५९ व्या फेरीतील कुटुंबाच्या घरगुती खर्चविषयक माहितीचा उपयोग करून नवीन मालिकेसाठी भारांकन रचना तयार करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील

ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ६८ ग्रामीण केंद्रांतून व नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ७४ नागरी केंद्रांतून गोळा केलेल्या साप्ताहिक किंमतींचा वापर करण्यात आलेला आहे. अशा प्रकारे पायाभूत वर्ष २००३ धरून राज्यस्तरावर तयार करण्यात आलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावरून असे निदर्शनास येते की, राज्यातील नागरी आणि ग्रामीण भागातील चलनवाढीचा दर २००५-०६ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात अखिल भारतीय पातळीवरील ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराप्रमाणेच ५ टक्क्यांच्या खाली राहिला.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

७.१६ २००५-०६ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.५ टक्क्यांनी जास्त होता.

७.१७ मार्च, २००५ (१०४.९) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००५ चा नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (१०८.२) ३.१ टक्क्यांनी अधिक होता. या वाढीस प्रामुख्याने 'खाद्यपदार्थ' या गटातील तांदूळ, गहू, बटाटे, कांदे इत्यादी वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत होती. अगदी अलिकडील कालावधीसाठी महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

७.१८ २००५-०६ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.४ टक्क्यांनी जास्त होता.

७.१९ ग्रामीण ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक मार्च, २००५ (१०५.०) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००५ (१०८.०) मध्ये २.८ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ मुख्यत्वे 'खाद्यपदार्थ' या गटातील गहू, हरभराडाळ, बटाटे, कांदे इत्यादी वस्तूंच्या किंमतीत झालेल्या वाढीमुळे होती. अगदी अलिकडील कालावधीकरिताचे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक व चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.२० श्रम केंद्र, सिमला यांच्याकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र राज्यातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकांच्या मालिकेनुसार २००५-०६ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या काळातील शेतमजूर व ग्रामीण मजूरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकाची दोन्ही मालिकांतील वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा अनुक्रमे ४.० टक्के आणि ४.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२१ प्रमुख गटवार घाऊक आणि ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक व चलनवाढीचे दर या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २१ ते २८ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.२२ राज्यातील दारिद्र्यरेषेखालील आणि दुर्गम भागातील कुटुंबांना प्रामुख्याने निवडक जीवनावश्यक वस्तू पुरवठ्याच्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे 'सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' हे प्रमुख माध्यम असून ते शासनाच्या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. 'सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' ही केंद्र व राज्य शासन यांच्या संयुक्त जबाबदारीने चालविली जाते. केंद्र शासनाकडे धान्य खरेदी, धान्याची साठवणूक, राज्यांना एकठाक अन्नधान्याचे वाटप इत्यादी बाबींची जबाबदारी आहे. राज्य शासनाकडे शिधावाटप दुकानांमार्फत ग्राहकापर्यंत अन्नधान्य वितरित करण्याची जबाबदारी, तसेच राज्यातील दारिद्र्य-रेषेखालील कुटुंबांची नोंदणी करणे, पुरवठापत्रिकांचे वाटप करणे, शिधावाटप दुकानांचे पर्यवेक्षण व सनियंत्रण करणे यांचा समावेश होतो.

७.२३ राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना सुरू केली आहे. धान्य केवळ गरजू कुटुंबांनाच मिळावे या उद्देशाने कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नानुसार कुटुंबाला पुरवठापत्रिका पुरविण्यात येते. ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न १५,००० रुपयांपर्यंत आहे त्याला पिवळ्या रंगाची, ज्याचे उत्पन्न १५,००१ रुपये ते एक लाख रुपये आहे त्याला केशरी रंगाची, तर ज्याचे वार्षिक उत्पन्न एक लाख रुपयांपेक्षा जास्त आहे अशा कुटुंबास पांढऱ्या रंगाची पुरवठापत्रिका देण्यात येते. सधन कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून धान्य विकत घेत नाहीत, असा सर्वसाधारण अनुभव लक्षात घेऊन पांढऱ्या रंगाच्या पुरवठापत्रिका धारकांना धान्य, साखर व डाळीचा पुरवठा बंद करण्यात आला आहे.

वितरित केलेल्या पुरवठापत्रिका (फेब्रुवारी, २००५ पर्यंत)	
प्रकार	संख्या
पिवळी	७३,४०,६६०
केशरी	१,४८,८१,६२९
पांढरी	९,४३,३२०
एकूण	२,३१,६५,६०९

७.२४ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर आणि केरोसिन यांचे वितरण २००५-०६ या वर्षामध्ये चालू राहिले. उपरोक्त वस्तूंबरोबरच विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत आदिवासी आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्रांत आयोडिनयुक्त मीठ, चहा पावडर, स्नानाचा आणि धुण्याचा साबण उपलब्ध करून देण्यात येतात.

७.२५ राज्यात फेब्रुवारी, २००५ अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ५०,०१९ होती. एप्रिल, २००२ पासून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केशरी पुरवठापत्रिका धारकांना धान्यवाटपाचे प्रमाण

दरमहा प्रति पुरवठापत्रिका ३५ किलो करण्यात आलेले असून तांदूळ आणि गहू यांची विक्री किंमत सप्टेंबर, २००४ पासून अनुक्रमे १०.०० रुपयावरून ९.५० रुपये आणि ७.२५ रुपयांवरून ७.०० रुपये प्रति किलो अशी कमी करण्यात आली आहे.

लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.२६ गरीब जनता केंद्रस्थानी मानून सर्वसाधारण किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला असून त्यासाठी 'लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण (लसावि) व्यवस्था' लागू केली. ही व्यवस्था दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी असून ती जून, १९९७ पासून संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता या व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६५.३४ लाख इतकी निश्चित केली आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत पिवळी पुरवठापत्रिका धारक दरमहा ३५ किलो धान्य (गहू व/किंवा तांदूळ) मिळण्यास पात्र आहे. गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ किंमती ऑक्टोबर, २००१ पासून अनुक्रमे ५ रुपये व ६ रुपये प्रति किलो अशा निर्धारित करण्यात आल्या आहेत.

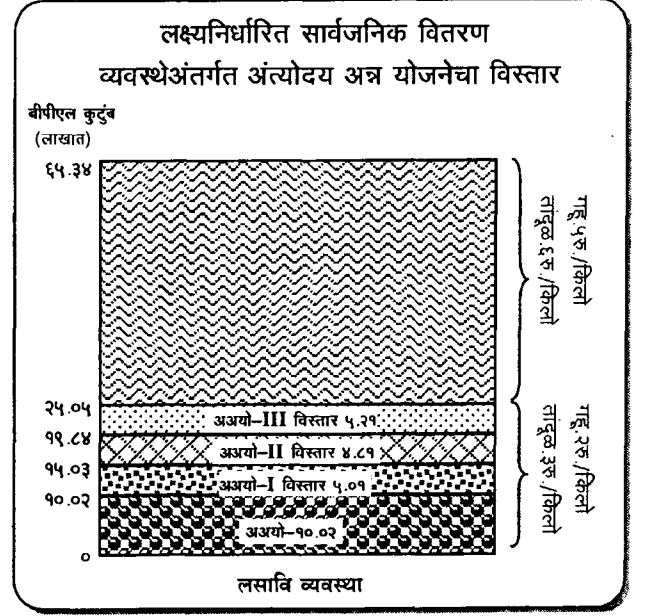
अंत्योदय अन्न योजना

७.२७ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अधिक प्रभावशाली आणि गरिबांमुख करण्यासाठी डिसेंबर, २००० मध्ये केंद्र शासनाने अंत्योदय अन्न योजना (अंअयो) सुरू केली. या योजनेचा लाभ गरिबांतील अत्यंत गरीब कुटुंबांना द्यावयाचा असून केंद्र शासनाने या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्याकरिता १०.०२ लाख लाभार्थ्यांचा इष्टांक ठरवून दिला. त्यानुसार लाभार्थी निश्चित करण्यात आलेले असून त्यांना या योजनेअंतर्गत दरमहा ३५ किलो धान्य, गहू २ रुपये व तांदूळ ३ रुपये प्रति किलो अशा कमी दराने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

विस्तारित अंत्योदय अन्न योजना

७.२८ केंद्र शासनाने अंत्योदय अन्न योजनेचा ऑक्टोबर, २००३ मध्ये विस्तार केला असून या योजनेअंतर्गत ५.०१ लाख अतिरिक्त लाभार्थी संख्या राज्यासाठी निर्धारित केली आहे. या योजनेचा लाभ कुटुंबप्रमुख विधवा स्त्री, अपंग, दुर्धर रोगग्रस्त व्यक्ती, ६० वर्षांवरील वृद्ध, तसेच आदिम आदिवासी अशा प्रकारच्या प्राधान्य गटातील दुबळ कुटुंबांना द्यावयाचा आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार लाभार्थ्यांची निवड करून लाभ देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने २००४ मध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची व्याप्ती दुस-यांदा विस्तारित करून ४.८१ लाख अतिरिक्त लाभार्थ्यांचा इष्टांक राज्यास दिलेला असून त्यानुसार लाभार्थ्यांची निवड करून त्यांना लाभ देण्यात येत आहे.

केंद्र शासनाने २००५ मध्ये तिस-यांदा अंत्योदय अन्न योजनेचा विस्तार केला असून ५.२१ लाख लाभार्थ्यांचा इष्टांक दिलेला आहे, त्यानुसार लाभार्थी निवडीची कार्यवाही चालू आहे.

अन्नधान्याचे नियतन आणि उचल

७.२९ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत राज्य शासनाला भारत सरकारकडून भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गव्हाचे नियतन करण्यात येते.

७.२९.१ २००४-०५ या वर्षात अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे शोकडा प्रमाण अनुक्रमे ८५ टक्के आणि ९० टक्के इतके होते. २००५-०६ या वर्षात डिसेंबरअखेर तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे शोकडा प्रमाण अनुक्रमे ८९ टक्के आणि ८८ टक्के एवढे होते. नियतन आणि उचल यांची माहिती तक्ता क्रमांक ७.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक..७.४

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत नियतन आणि उचल

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
२००४-०५	२.४९	३.९४	२.११ (८५)	३.५५ (९०)
२००५-०६ *	२.५३	३.७९	२.२५ (८९)	३.२८ (८८)

कंसांतील आकडेवारी उचलीची नियतनाशी टक्केवारी दर्शवितात.

* डिसेंबर, ०५ पर्यंत

७.२९.२ २००४-०५ या वर्षात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत, अंत्योदय अन्न योजनेमधील लाभार्थी वागळून, ज्यांची कुटुंबसंख्या जवळपास ४०.२९ लाख आहे, तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे एकूण प्रमाण अनुक्रमे ७९

टक्के आणि ८४ टक्के एवढे होते. २००५-०६ या वर्षात डिसेंबरअखेर तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे शकडा प्रमाण अनुक्रमे ८३ टक्के आणि ८७ टक्के एवढे होते. नियतन व उचल यांची माहिती तक्ता क्रमांक ७.५ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.५

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबासाठी (बीपीएल) अन्नधान्याचे नियतन आणि उचल (अंत्योदय अन्न योजना वगळून)

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
२००४-०५	७.९७	१३.०४	६.३१ (७९)	१०.९७ (८४)
२००५-०६*	५.६५	८.६९	४.७१ (८३)	७.५८ (८७)

कंसातील आकडे उचलीची नियतनाशी टक्केवारी दर्शवितात.

* डिसेंबर, ०५ पर्यंत

७.२९.३. दारिद्र्यरेषेच्या वरील कुटुंबांबाबत अन्नधान्यांच्या उचलीचे नियतनाशी प्रमाण नगण्य म्हणजेच एक टक्क्यापेक्षा कमी आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीमधील आणि खुल्या बाजारातील अन्नधान्यांचे भाव यांच्यात असलेली कमी तफावत याचा हा परिणाम असू शकेल. यावरून असे दिसून येते की, दारिद्र्यरेषेच्यावरील कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या बाहेर आहेत. नियतन आणि उचल यांची माहिती तक्ता क्रमांक ७.६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.६

दारिद्र्यरेषेच्यावरील कुटुंबासाठी (ए.पी.एल.) अन्नधान्याचे नियतन आणि उचल

(लाख टन)

वर्ष	नियतन		उचल	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
२००४-०५	१६.५	३०.५१	०.०९	०.५०
२००५-०६*	१२.३७	२२.८८	०.०७	०.६८

* डिसेंबर, ०५ पर्यंत

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

७.३० आदिवासी तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील जनतेची अपुरी क्रयशक्ती विचारात घेऊन राज्य शासनाने आदिवासी, तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रासाठी दैनिक गरजेच्या काही अतिरिक्त वस्तू, जसे आयोडिनयुक्त मीठ, चहा पावडर, स्नानाचा साबण, धुण्याचा साबण पुरविण्यासाठी 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना' नोव्हेंबर, १९९२ पासून सुरू

केली आहे. ही योजना राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रातील १५ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांमध्ये, तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील १२ जिल्ह्यांच्या ५६ तालुक्यांमध्ये राबविण्यात येते. तथापि, २००५-०६ मध्ये अतिरिक्त वस्तूंचे नियतन करण्यात आले नाही. या योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणा-या अतिरिक्त वस्तू, त्यांचे प्रति शिधापत्रिकेवरील दरमहा प्रमाण आणि विक्री किंमत तक्ता क्र. ७.७ मध्ये दर्शविलेले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.७

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत प्रति पुरवठापत्रिकेमागे प्रमाण व वस्तूंची अनुदानित किंमत

वस्तू	प्रति पुरवठापत्रिका दरमहा प्रमाण	प्रति एकक किरकोळ विक्रीची किंमत (रु.)
१. आयोडिनयुक्त मीठ	१ कि.ग्रॅ.	१.६५ टी.एस.पी. २.९० डी.पी.ए.पी.
२. चहा पावडर	३ पाकिटे @	१०.५०
३. स्नानाचा साबण	२ वड्या @	३.४०
४. धुण्याचा साबण	२ वड्या \$	२.४०

@- प्रत्येकी १०० ग्रॅम, \$- प्रत्येकी १२५ ग्रॅम

टी.एस.पी. - आदिवासी उपयोजना

डी.पी.ए.पी.- अवर्षणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम

द्वारवितरण योजना

७.३१ राज्यात आदिवासी व अवर्षणप्रवण क्षेत्रात अनुक्रमे आदिवासी विकास महामंडळ व महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाद्वारे द्वारवितरण योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत धान्यांची वाहतूक शासकीय खर्चाने केली जाते.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

७.३२ जानेवारी, २००२ पासून महाराष्ट्राला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना वाटपाकरिता दरमहा १३,९१८ टन इतके नियंत्रित साखरेचे नियतन मिळते. तथापि ऑगस्ट, २००५ ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत राज्याला दरमहा होणा-या नियंत्रित साखरेच्या नियतनामध्ये ६,५०० टन कपात करण्यात आली होती. नियंत्रित साखरेच्या वितरणाचे प्रमाण दारिद्र्यरेषेखालील पुरवठापत्रिका धारकांना दरमहा दरडोई ५०० ग्रॅम इतके असून मार्च, २००२ पासून १३.५० रुपये प्रति किलो दराने साखर पुरविण्यात येते.

७.३२.१ केंद्र शासनाकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सणासुदीसाठी ऑगस्ट आणि नोव्हेंबर, २००५ या महिन्यात प्रत्येकी ४,५०७ टन इतके अतिरिक्त नियतन प्राप्त झाले. हे अतिरिक्त नियतन नेहमीच्या परिमाणासह ऑगस्ट व नोव्हेंबर, २००५ या महिन्यांत दरडोई ५०० ग्रॅम या प्रमाणे पात्र पुरवठा पत्रिकाधारकांना वाटप करण्यात आले.

केरोसीन

७.३३ केंद्र शासनाकडून राज्यास १९९९-२००० मध्ये जानेवारी, २००० अखेरपर्यंत दरमहा १,६८,९७२ किलोलिटर केरोसिनचे नियतन प्राप्त झाले. तथापि, केंद्र शासनाने राज्यांना वार्षिक नियमित गॅस कनेक्शन्सच्या व्यतिरिक्त, वितरित होणा-या अतिरिक्त गॅस कनेक्शनकरिता प्रति वर्ष प्रति गॅस कनेक्शन १४३ लिटर या दराने केरोसिनची कपात करण्याचा निर्णय घेतला. या निर्णयाच्या अनुषंगाने केंद्र शासनाने फेब्रुवारी, २००० ते मार्च, २००५ या कालावधीत राज्याच्या मासिक केरोसिन नियतनात एकूण ३२,२४० किलोलिटरने कपात केली. एप्रिल, २००५ या महिन्यापासून दरमहा १,३६,७३२ किलोलिटर केरोसिनचे नियतन प्राप्त होत आहे. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात केरोसिनची किरकोळ विक्री ९.०५ रुपये प्रति लिटर दराने, तर इतर जिल्ह्यांसाठी वाहतूक अंतर लक्षात घेऊन ९.२५ रुपये ते १०.८० रुपये प्रतिलिटर या दराने करण्यात येते. या किंमती ऑक्टोबर, २००२ पासून लागू आहेत. राज्यात केरोसिनचे एकूण ६०,२५१ परवानाधारक असून त्यापैकी ८०१ घाऊक परवानाधारक आहेत.

आधारभूत किंमत योजना

७.३४ राज्य शासनाने २००५-०६ मध्येही पूर्वीप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास

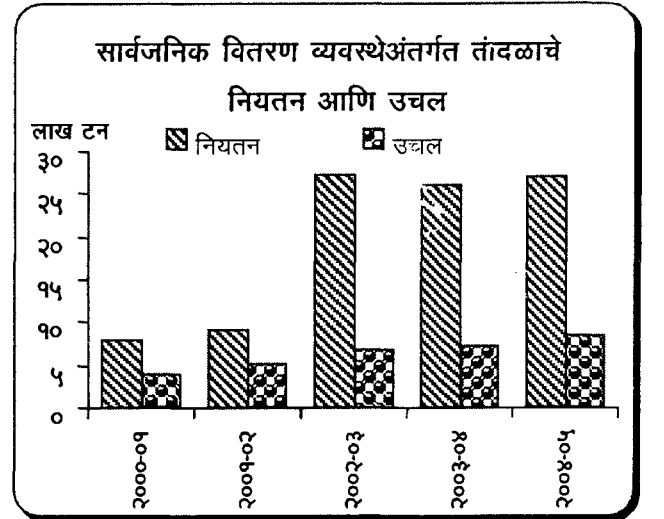
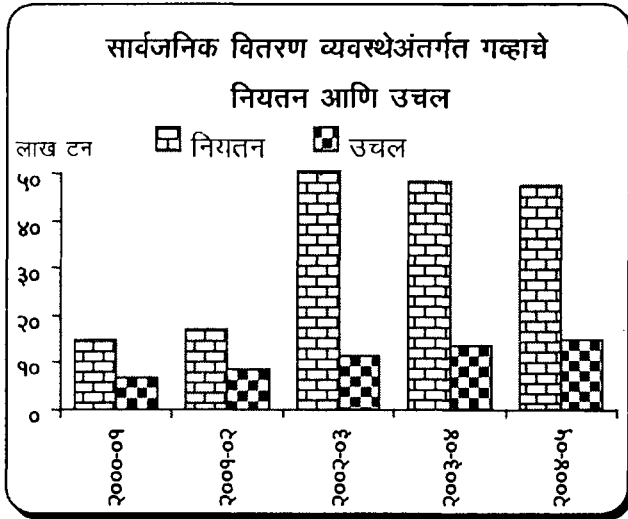
महामंडळामार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण प्रतीची (एफ.ए.क्यू.)ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. चालू वर्षाच्या पणन हंगामात फेब्रुवारी, २००६ अखेर १,४५,२५४ टन भात, ६०,९१९ टन ज्वारी, ५९ टन बाजरी आणि २७,६८६ टन मका खरेदी करण्यात आला. तथापि, २००४-०५ मध्ये ह्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ७१,९७२ टन, ११,९२७ टन, ४,८११ टन आणि १४,७५७ टन इतके होते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या अन्नधान्यांच्या आधारभूत किंमती तक्ता क्र. ७.८ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.८

तांदूळ, (एफ अे क्यू) ज्वारी, बाजरी आणि मका यांच्या
आधारभूत किंमती

(रु. /किंक्टल)

अ.क्र.	अन्नधान्य	२००४-०५	२००५-०६
१.	भात (श्रेणी -१)	५९०	६००
२	भात (साधारण)	५६०	५७०
३	ज्वारी	५१५	५२५
४	बाजरी	५१५	५२५
५	मका	५२५	५४०

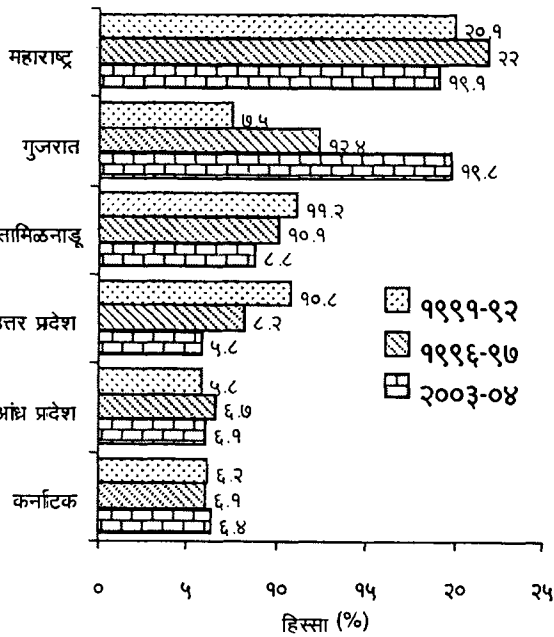

उद्योग

८.१ राज्याच्या आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. स्थूल राज्य उत्पन्नात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा जवळजवळ २० टक्के असून अखिल भारतीय स्तरावर तत्सम वाटा जवळपास १४ टक्के आहे. यावरून राज्याने औद्योगिकीकरणाची उच्च पातळी गाठलेली असल्याचे दिसून येते. वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) ही उद्योगांसंबंधीच्या माहितीचा मुख्य स्रोत असून सदर पाहणीवरून संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील भांडवल संरचना, रोजगार, उत्पादनमूल्य, मूल्यवृद्धी इ. बाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. देशातील संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निव्वळ मूल्यवृद्धीत राज्याचा वाटा गेल्या अनेक वर्षांपासून २० टक्क्यांहून अधिक होता आणि औद्योगिक क्षेत्रामधील राज्याचे स्थान आघाडीवर होते असे सदर पाहणीनुसार दिसून येते. अगदी अलिकडील वाउपा २००३-०४ च्या निष्कर्षानुसार राज्याने देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील मूल्यवृद्धीतील अग्रस्थान गमावले असून ते गुजरात राज्याकडे (१९.८ टक्के) गेले आहे. महाराष्ट्राचा सदर मूल्यवृद्धीतील वाटा १९.१ टक्के झाला आहे.

भारताच्या संघटित औद्योगिक क्षेत्राच्या निव्वळ मूल्यवृद्धीत प्रमुख वाटा असलेली राज्ये *

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक

८.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक यामध्ये खाणकाम, वस्तुनिर्माण व वीज या क्षेत्रांचा समावेश होत असून देशातील औद्योगिक वाढ मोजण्याचे हे एक साधन आहे. अखिल भारतासाठी असे निर्देशांक केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येतात. २००५-०६ या वर्षाच्या एप्रिल ते डिसेंबर या काळात औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) औद्योगिक वाढ ७.८ टक्के होती. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा भार ७९ टक्के आहे. या निर्देशांकानुसार २००४-०५ मध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वाढ ८.८ टक्के होती. तर २००३-०४ मध्ये सदर वाढ ७.२ टक्के होती. २००५-०६ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीमधील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वाढ २००४-०५ मधील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ८.९ टक्के होती. डिसेंबर, २००५ या महिन्याचा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (वस्तुनिर्माण) २४५.० (अस्थायी) होता. डिसेंबर, २००४ च्या निर्देशांकापेक्षा तो ५.९ टक्क्यांनी जास्त होता.

तक्का क्रमांक ८.१

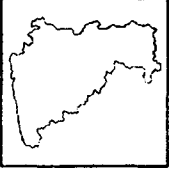
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९९३-९४ = १००)

बाब	सरासरी निर्देशांक		शेकडा वाढ		
	भार	२००४-०५	२००४-०५	२००५-०६*	
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	२०४.२	२१५.४	८.०	७.८
खाणकाम	१०.४७	१५३.२	१५०.०	४.३	०.४
वस्तुनिर्माण	७९.३६	२१३.९	२२७.४	८.८	८.९
विद्युत्	१०.१७	१८१.५	१८९.०	५.२	४.८

* एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीकरिता (अस्थायी)

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

८.३ अखिल भारतीय पातळीवरील, तसेच राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनामध्ये शुध्द पेट्रोलियमची उत्पादने; रसायने व रासायनिक उत्पादने; यंत्रे व यंत्र सामग्री (इतरत्र वर्गीकरण न केलेली); खाद्य उत्पादने; मोटार वाहने, ट्रेलर्स; मूलभूत धातू, वस्त्रोद्योग, फर्निचर

हया उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा असल्याचे दिसून येते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या गटांचा २००३-०४ मधील एकत्रित वाटा ७५.४ टक्के इतका होता. सदर उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकाच्या (एप्रिल ते डिसेंबर, २००५) आधारे २००५-०६ मध्ये राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) ९.० टक्क्यांनी वाढेल असे अनुमान आहे. २००४-०५ या वर्षाकरिता तत्सम कालावधीतील सदर वाढ ८.२ टक्के होती.

८.४ वार्षिक उद्योग पाहणीच्या अगदी अलिकडील (२००३-०४) निष्कर्षानुसार देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील राज्याचा वाटा स्थूल

तक्का क्रमांक ८.२

वाउपानुसार प्रति कारखान्याकरिता निर्देशक (रूपये लाखात)

निर्देशक	२००२-०३	२००३-०४
१) स्थिर भांडवल गुंतवणूक		
महाराष्ट्र	४२९	४८१
भारत	३४६	३६५
२) वस्तु व सेवा यांचे उत्पादन मूल्य		
महाराष्ट्र	१,२६६	१,३५२
भारत	८८४	९९६
३) निव्वळ मूल्यवृद्धी		
महाराष्ट्र	१९७	२४१
भारत	१३४	१६९
४) व्यक्तीसाठी रोजगार (संख्या)		
महाराष्ट्र	६६	६३
भारत	६२	६१

वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा)

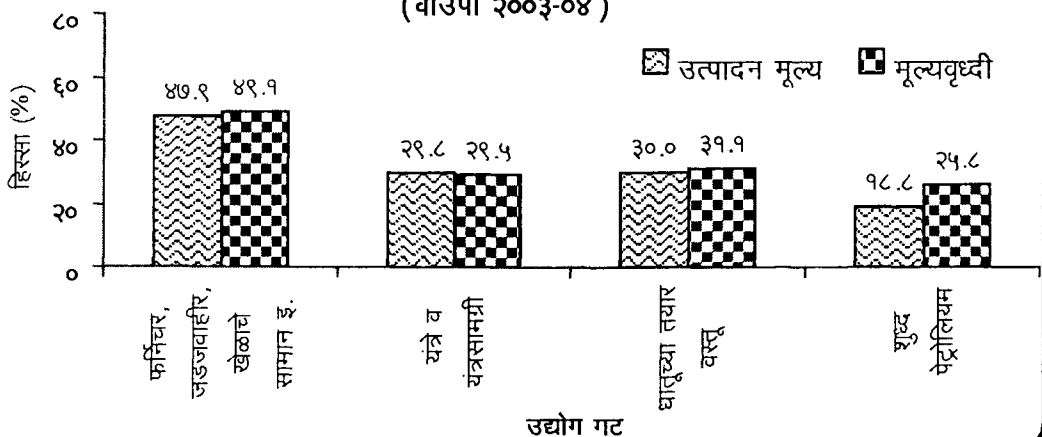
औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी हा मुख्य स्रोत असून देशामध्ये सदर पाहणी केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेद्वारे केली जाते. या पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग- २ एम् (एक) आणि २ एम् (दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिगारेट या आस्थापनांचा समावेश आहे. यात केंद्रीय वीज प्राधिकरणाखाली नोंद झालेले वीज उपक्रम, तसेच शीतगुहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सारख्या सेवांचा सुध्दा समावेश होता. वार्षिक उद्योग पाहणीतील नमुन्याची रचना व व्याप्ती या मध्ये १९९७-९८ व पुन्हा १९९८-९९ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. सर्व विभागीय उपक्रम व वीज उपक्रम सध्या या पाहणीमधून वगळण्यात आले आहेत. १९९८-९९ पासून पाहणीसाठी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८ चा वापर सुरू करण्यात आला आहे.

उत्पादन मूल्यात १८.५ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत १९.१ टक्के होता, तर तो स्थिर भांडवलात १७.६ टक्के व उत्पादक भांडवलात १७.१ टक्के असा होता. वाउपा अंतर्गत समाविष्ट दोन अंकी संकेतांकांच्या स्तरावरील (राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, १९९८) प्रमुख २५ उद्योग गटांपैकी १७ उद्योग गटांच्या उत्पादन मूल्यांच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक होते. या १७ उद्योग गटांपैकी पुढील ९ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचे स्थान प्रथम क्रमांकावर होते. ते उद्योग गट (१) खाद्य व पेये, (२) कागद व कागदाची उत्पादने, (३) मुद्रण व प्रकाशने, (४) रबर व प्लॅस्टीक, (५) मूलभूत धातू, (६) धातूची उत्पादने, (७) यंत्रे, (८) विद्युत यंत्रे, (९) फर्निचर हे होत. देशातील ४ उद्योग गटांच्या एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीमध्ये राज्याचा वाटा एक-चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता.

भारताच्या गटनिहाय उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीत

महाराष्ट्राचा २५ टक्क्यांपेक्षा जास्त हिस्सा असलेले उद्योग गट

(वाउपा २००३-०४)

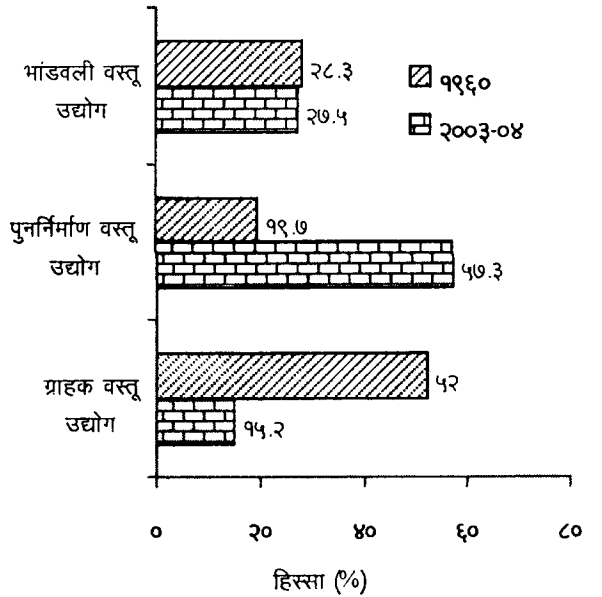
वार्षिक उद्योग पाहणी २००३-०४ च्या निष्कर्षानुसार, महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ४,१६४) संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रुपये २,०५१) २.० पट होती.

८.५ वाउपा २००३-०४ अनुसार राज्यातील औद्योगिक उत्पादनातील ७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त एकत्रित वाटा असलेले उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (१५.७ टक्के), (२) शुध्द पेट्रोलियमची उत्पादने, अणुशक्ती इंधन (१४.० टक्के), (३) खाद्य उत्पादने (११.७ टक्के), (४) मूलभूत धातू (१०.३ टक्के), (५) यंत्रे व यंत्रसामग्री (६.९ टक्के), (६) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (६.५ टक्के), (७) फर्निचर (४.९ टक्के) आणि (८) वस्त्रोद्योग (४.७ टक्के) हे होत. त्याचप्रमाणे निविष्टीच्या बाबतीत राज्यातील वाउपा अंतर्गत सर्व उद्योगांतील निविष्टीच्या वापरामध्ये वरील उद्योग गटांच्या वापराचा वाटा सुमारे ७५ टक्के होता. तसेच गुंतवणुकीच्या बाबतीत सुध्दा वरील उद्योग गटांचा एकूण स्थिर भांडवलामधील वाटा ७४ टक्के होता. या उद्योग गटांच्या एकूण उत्पादन मूल्यातील वाट्यामध्ये गेल्या काही वर्षांमध्ये बदल होत असल्याचे दिसून येते. एकूण उत्पादनातील 'मूलभूत धातू' या उद्योग गटाचा वाटा सतत वाढत जात असल्याचे, तर 'खाद्य उत्पादने' या गटाचा वाटा कमी होत जात असल्याचे दिसून आले. 'रसायने,' 'यंत्रे व यंत्र सामग्री' व 'वस्त्रोद्योग' या उद्योग गटांचा एकूण उत्पादनामधील वाटा २००२-०३ पर्यंत कमी होत होता, तर त्यात २००३-०४ या वर्षात अल्प प्रमाणात वाढ झाली आहे. 'मोटार वाहने' या उद्योग गटाचा एकूण उत्पादनातील वाटा २००२-०३ पर्यंत वाढत होता. तथापि, या गटाचा

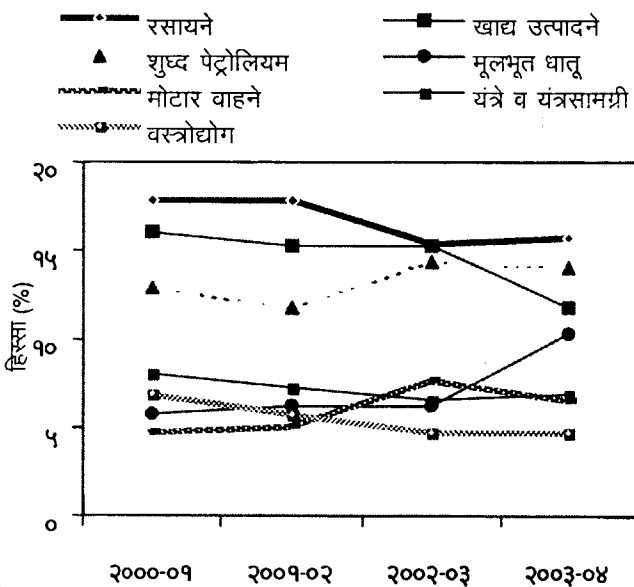
तसेच 'पेट्रोलियम उत्पादन' या गटाचा २००३-०४ मधील वाटा मागील वर्षाइतकाच स्थिर राहिला.

८.६ महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या रचनेत गेल्या काही दशकांत लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे होते आणि सर्व उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा सुमारे ५२ टक्के इतका होता. राज्यातील ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होत असून पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढत आहे. २००३-०४ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा केवळ १५.२ टक्के इतकाच होता.

मूल्यवृद्धीनुसार महाराष्ट्रातील उद्योगांची रचना

महाराष्ट्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यातील प्रमुख उद्योग गटांच्या हिश्यातील कल

८.७ वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची २००२-०३ व २००३-०४ मधील ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांची राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २००३-०४ मध्ये ४२,६९७ कोटी रुपये होती व ती २००२-०३ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा २१.२ टक्क्यांनी जास्त होती.

८.८ उद्योगांच्या एकंदर कामगिरीची कल्पना येण्यासाठी काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ८.३ मध्ये देण्यात आले आहेत. २००३-०४ मध्ये राज्यातील कामगार उत्पादकता व प्रति कामगार उत्पादन ही गुणोत्तरे अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम गुणोत्तरापेक्षा जास्त होती. त्याचप्रमाणे राज्यातील बेतन दर सुध्दा अखिल भारतीय पातळीवरील दरापेक्षा जास्त असल्याचे दिसून आले.

तक्का क्रमांक ८.३
उद्योगासंबंधी काही आर्थिक निर्देशक

निर्देशक	२००२-०३	२००३-०४
१) कामगार उत्पादकता गुणोत्तर *		
महाराष्ट्र	६.०८	७.२३
भारत	५.४९	७.१८
२) प्रति कामगार उत्पादन (रुपये लाखात)		
महाराष्ट्र	२६.४५	३१.०१
भारत	१८.३७	२१.१६
३) प्रति कामगार वार्षिक वेतन (रुपयात)		
महाराष्ट्र	७०,२३१	७६,३६८
भारत	५०,७९७	५०,०३७

* कामगारांच्या प्रति एक रुपया वेतनामागे झालेली निव्वळ मूल्यवृद्धी

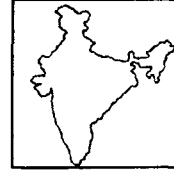
८.९ २००१-०२ ते २००३-०४ या वर्षासाठी ढोबळ उद्योग गटांनुसार राज्यातील संघटित उद्योगांबाबत आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाची गुणोत्तरे भाग २ मधील तक्का क्रमांक ३५ मध्ये दिली आहेत. एक रुपया निव्वळ मूल्यवृद्धी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलचे मोजमाप स्थिर भांडवल व मूल्यवृद्धी यांच्या गुणोत्तराने दर्शविले जाते. हे गुणोत्तर २००२-०३ मध्ये २.२ होते तर २००३-०४ मध्ये ते २.० झाले. निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी येणारे गुणोत्तर उद्योगांची कार्यक्षमता दर्शविते. हे गुणोत्तर २००२-०३ मध्ये ०.१६ होते, तर २००३-०४ मध्ये ते ०.१८ झाले.

औद्योगिक प्रदूषण

८.१० वार्षिक उद्योग पाहणी १९९७-९८ (ज्या मध्ये औद्योगिक उत्पादनासंबंधी अद्ययावत माहिती उपलब्ध आहे.) अनुसार महाराष्ट्रातील एकूण कारखान्यांपैकी जवळजवळ ५० टक्के कारखाने प्रदूषणकारी होते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन व मूल्यवृद्धी यांमध्ये सदर कारखान्यांचा वाटा अनुक्रमे सुमारे ५८ व ५० टक्के होता, तसेच सुमारे ५० टक्के कामगार प्रदूषणकारी कारखान्यांत कार्यरत होते. या तुलनेत सदर पाहणीनुसार देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात सदर कारखान्यांचा वाटा ६८ टक्के होता व ६० टक्के कामगार प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये कार्यरत होते. तथापि प्रदूषणाच्या कारणामुळे प्रदूषणकारी कारखाने बंद करणे अर्थव्यवस्थेला परवडणारे नाही. त्याऐवजी प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये प्रदूषण कमी करण्याच्या उपाययोजनांची कठोरपणे अंमलबजावणी करण्याची आवश्यकता आहे.

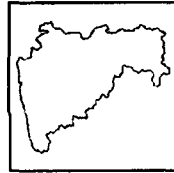
औद्योगिक धोरण

केंद्रीय धोरण

८.११ भारतीय औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर देशात तांत्रिक सहाय्याने उद्योजकतेच्या विकासाला व स्थानिक उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान मिळविण्यासाठी पोषक वातावरण तयार करणे हा आहे. या धोरणांतर्गत भारत सरकारने काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पध्दती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता इतरत्र उद्योगांच्या स्थान नियमनावरील निर्बंध उठविणे, निवडक उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये विदेशी भागभांडवल गुंतवणुकीबाबत उदारीकरण, एकाधिकार व प्रतिबंधक व्यवसाय पध्दती (एमआरटीपी) अधिनियमात व्यापक दुरुस्ती, इत्यादींच्या अनुषंगाने अनेक पावले उचलली आहेत.

राज्याचे धोरण

८.१२ देशाच्या औद्योगिक धोरणास पूरक अशी योग्य पावले राज्य शासनाने वेळोवेळी उचलली आहेत. पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल हे विचारात घेऊन माहिती तंत्रज्ञान, उच्च तंत्रज्ञान, ज्ञानाधिष्ठित व जैव-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील उद्योगांना उत्तेजन देऊन उद्योग व पायाभूत सुविधा यांकडे गुंतवणुकीचा ओघ आणखी वाढविणे, राज्यातील औद्योगिक घटकांकडून होत असलेली निर्यात वाढविणे आणि रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर निर्माण करणे ही उद्दिष्टे ठेवून शासनाने 'औद्योगिक धोरण, २००१' जाहीर केले.

८.१३ 'औद्योगिक धोरण, २००१' ची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत: १) नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली राज्याच्या मागास भागातील नवीन औद्योगिक घटकांना विद्युत् शुल्क, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क माफी आणि जकात/प्रवेश कर परतावा, २) राज्याच्या मागास भागात नवीन लघु उद्योग घटक स्थापन करण्यासाठी अनुदानाच्या स्वरूपात विशेष भांडवली प्रोत्साहन आणि नवीन वस्तोद्योग, होजिअरी व निटवेअर लघु उद्योग घटकांना व्याज अनुदान, ३) खादी व ग्रामोद्योग यांना विक्रीकर भरण्यातून सूट, ४) माहिती तंत्रज्ञान उत्पादनांवर किमान विक्रीकर व उलाढाल करात पूर्ण सूट, ५) आजारी लघु उद्योग घटकांच्या थकबाकींची सुलभ हप्त्यांत परतफेडीची सुविधा, ६) बृहन्मुंबईतील कापड गिरण्यांच्या जमिनींवर माहिती तंत्रज्ञान/जैव-तंत्रज्ञान घटकांची उभारणी, ७) माहिती तंत्रज्ञान घटकांसाठी वाढीव चटई क्षेत्र, ८) राज्यात बारा विविध ठिकाणी स्वयंशासित औद्योगिक वसाहतींची स्थापना, ९) अपारंपरिक ऊर्जा विकास, १०) विशेष आर्थिक क्षेत्रांची स्थापना, ११) औद्योगिक क्षेत्रे/वसाहतींमध्ये राष्ट्रीय तथा आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या शैक्षणिक व संशोधन संस्थांना सवलतीच्या दरात जागा उपलब्ध करून देणे, १२) निजी

वापरासाठी विद्युत निर्मितीस परवानगी आणि १३) राज्याच्या मागास भागात स्थापल्या जाणाऱ्या औद्योगिक घटकांना मुद्रांक शुल्कात माफी.

८.१४ शासनाने राज्यात दोन ठिकाणी या आधीच विशेष आर्थिक क्षेत्रे विकसित केली असून त्याव्यतिरिक्त सहा ठिकाणी अशी आर्थिक क्षेत्रे विकसित करण्याचे नियोजिले आहे. 'औद्योगिक धोरण, २००१' मध्ये घोषित केलेल्या बारा ठिकाणांव्यतिरिक्त अजून पाच ठिकाणी स्वयंशासित औद्योगिक वसाहती विकसित करण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे. राज्याच्या निर्यातीत वाढ व्हावी या हेतूने शासनाने राज्यात कृषि-निर्यात व इतर निर्यात क्षेत्रे स्थापन करण्याचे ठरविले आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची स्थाने

★ सोझ (मुंबई)	★ द्रोणागिरी (नवी मुंबई)
★ बुटीबोरी (नागपूर)	★ कागल-हातकणंगले (कोल्हापूर)
★ सिन्नर (नाशिक)	★ शेंद्रा (औरंगाबाद)
★ गुहागर (रत्नागिरी)	★ खोपटा (रायगड)

स्वयंशासित औद्योगिक वसाहतीची स्थाने

★ चिळे भागड (रायगड)	★ ऐरोली (नवी मुंबई)
★ तळेगाव-दाभाडे (पुणे)	★ हिंजवडी (पुणे)
★ शेंद्रा (औरंगाबाद)	★ लातूर अतिरिक्त
★ नांदगाव पेठ (अमरावती)	★ यवतमाळ अतिरिक्त
★ तडाळी (चंद्रपूर)	★ बुटीबोरी (नागपूर)
★ सिन्नर अतिरिक्त (नाशिक)	★ नरदाणा (धुळे)
★ वाळूज (औरंगाबाद)	★ पैठण (औरंगाबाद)
★ नांदेड	★ हिंगोली
★ उस्मानाबाद	

कृषि-निर्यात क्षेत्रांची स्थाने

★ नाशिक	★ सातारा	★ पुणे
★ सोलापूर	★ सांगली	★ अहमदनगर
★ ग्रेप वाईन पार्क	- विंचूर (नाशिक)	
	- पलूस (सांगली)	
★ फूड पार्क	- अलकुड-मनेराजुरी (सांगली)	
★ फ्लॉरिकल्चर पार्क	- तळेगाव (पुणे)	
★ ऑरेंज सिटी पार्क	- नागपूर	

इतर निर्यात क्षेत्रांची स्थाने

★ जेम्स अँड ज्वेलरी पार्क	- अंधेरी (मुंबई)
	- नवापूर (नंदूरबार)
★ टेक्सटाईल पार्क	- बुटीबोरी (नागपूर)
	- ऐरोली (नवी मुंबई)
★ सिलव्हर पार्क	- हुपरी (कोल्हापूर)

जैव-तंत्रज्ञान धोरण

८.१५ राज्य शासनाच्या 'जैव-तंत्रज्ञान धोरण, २००१' अंतर्गत जैव-तंत्रज्ञान उद्योगांना मुद्रांक शुल्कात सूट, निजी वापरासाठी विद्युत निर्मितीस परवानगी, वीज शुल्क माफी, जकात परतावा आणि 'सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००१' अनुसार निश्चित केलेली विशेष भांडवली प्रोत्साहने देण्यात येतात. राज्य शासनाने जालना व हिंजवडी (पुणे) या ठिकाणी जैव-तंत्रज्ञान पार्क विकसित केले आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान धोरण

८.१६ राज्य शासनाने १९९८ मध्ये पहिले 'माहिती तंत्रज्ञान धोरण' जाहीर केले. या धोरणाचे घोषवाक्य 'संपर्क जाळ्याद्वारे अधिकार प्रदान' हे असून 'केव्हाही, कसाही व कोठेही' संपर्क साधण्याची क्षमता असणारी यंत्रणा राज्यात निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे. राज्य शासनाने नवीन 'माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण' २००३ मध्ये जाहीर केले आहे. माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा उद्योगांमध्ये गुंतवणूक होण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्रास सर्वाधिक पसंतीस्थानाचा दर्जा प्राप्त करून देणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. या धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी: १) माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवाक्षेत्राकरिता संस्थात्मक आराखडा तयार करणे, २) सर्वोत्तम पायाभूत सुविधा पुरविणे, ३) जागतिक स्तरावर रोजगार प्राप्त करण्याची क्षमता असलेले कुशल कामगार तयार करणे, ४) उद्योगास पोषक व सहाय्यभूत ठरणाऱ्या वातावरणाची निर्मिती करणे, ५) आय टी पार्कना आर्थिक सवलती पुरविणे आणि ६) माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा उद्योगांना सहाय्य देण्यासाठी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निर्देश देणे, यासाठी राज्य शासन बांधील आहे.

८.१७ शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) आणि महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी) यांच्या मदतीने राज्य शासन राज्याच्या विविध भागांत माहिती तंत्रज्ञान (आय टी) पार्क विकसित करीत आहे. त्यानुसार राज्यात २७ सार्वजनिक व १४६ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान (आय टी) पार्क विकसित करण्यात येत आहेत. ३१ मार्च, २००५ अखेर राज्यातील माहिती-तंत्रज्ञान पार्क बदलची माहिती तक्ता क्र. ८.४ मध्ये दिली आहे. नागरिकांना उच्चतम सुविधा पुरविणे, सेवाक्षमतेत वाढ करणे, राज्याच्या महसुलात वाढ करणे आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणणे ही उद्दिष्टे ठरवून राज्याचे ई-गव्हर्नन्स धोरण आखण्यात आले आहे. त्यानुसार २७ जिल्ह्यांच्या व ३०६ तालुक्यांच्या ठिकाणी 'सेतू' या नावाने नागरी सुविधाकेंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. या केंद्रांत जनतेला त्यांच्या मागणीनुसार नेहमी लागणारे ८३ विविध प्रकारचे दाखले दिले जातात. तक्ता क्र. ८.५ मध्ये विभागनिहाय सेतू केंद्रांची संख्या दिली आहे. अशा प्रकारची सुविधा केंद्रे गाव पातळीवर सुध्दा स्थापन करण्याबाबत केंद्र शासनाच्या सूचना आहेत. रेल्वे/बस आरक्षण, दूरध्वनी/वीज देयकांचा भरणा, महानगर पालिकेच्या विविध

तक्ता क्रमांक ८.४
राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान पार्क
(३१ मार्च, २००५ अखेर)

शहर	माहिती तंत्रज्ञान पार्क	
	सार्वजनिक	खाजगी
बृहन्मुंबई	३	५६
ठाणे	५	४
नवी मुंबई	२	१
पुणे	५	८५
नाशिक	१	-
औरंगाबाद	१	-
नागपूर	२	-
कोल्हापूर	१	-
सोलापूर	१	-
सांगली	१	-
अहमदनगर	१	-
सातारा	१	-
अलिबाग	१	-
लातूर	१	-
अमरावती	१	-
एकूण	२७	१४६

देयकांचा भरणा, जन्म-मृत्यूचे दाखले, इत्यादी सेवा पुरविण्यासाठी मोठ्या शहरात आय-सेतू सुविधाकेंद्रे स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे. बृहन्मुंबईत ५० ठिकाणी पथदर्शी तत्वावर आय-सेतू केंद्र स्थापन करण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे. राज्यातील सर्व विभागीय आयुक्त कार्यालये व जिल्हाधिकारी कार्यालये ही व्ही-सॅटद्वारे मंत्रालयाशी जोडली असून त्याद्वारे व्हिडिओ-कॉन्फरन्सिंग व माहितीची देवाणघेवाण होते.

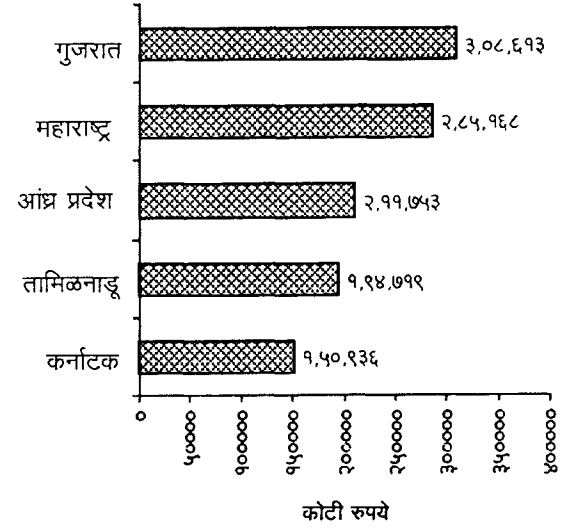
तक्ता क्रमांक ८.५
राज्यातील विभागनिहाय सेतू सुविधा केंद्रे

विभाग	सेतू सुविधा केंद्रांची संख्या
कोकण	
(बृहन्मुंबई सह)	३२
नाशिक	५३
पुणे	५७
औरंगाबाद	७६
अमरावती	५३
नागपूर	६२
एकूण	३३३

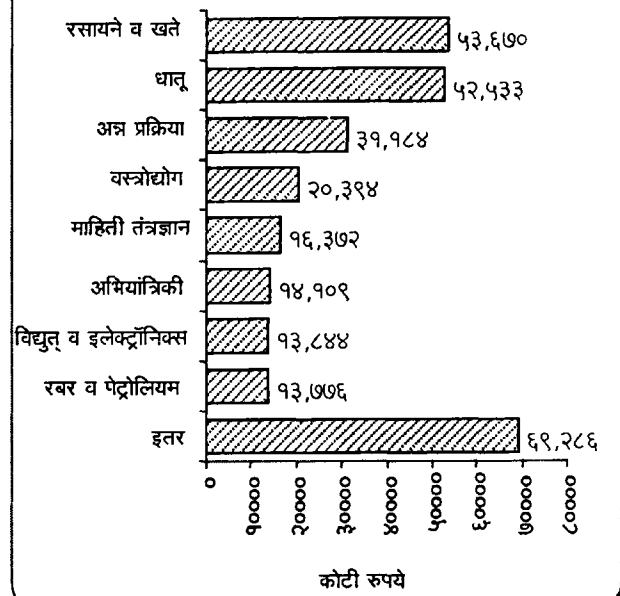
औद्योगिक गुंतवणूक

८.१८ ऑगस्ट, १९९१ मध्ये उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून ३१ ऑक्टोबर, २००५ अखेर राज्यात उद्योगांच्या उभारणीसाठी एकूण २,८५,१६८ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १२,७०९ औद्योगिक प्रकल्प भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले आहेत. या प्रकल्पांमध्ये जवळपास २१.५५ लाख रोजगार निर्माण होण्याची क्षमता आहे. भारतातील इतर राज्यांच्या

औद्योगिक गुंतवणूक
(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑक्टोबर, २००५)

उद्योग गटनिहाय औद्योगिक गुंतवणूक
(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑक्टोबर, २००५)

तुलनेत औद्योगिक गुंतवणुकीसाठी महाराष्ट्र हे दुसरे पसंतीस्थान असलेले राज्य आहे. देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणूक व अपेक्षित रोजगारामध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे १४ व १७ टक्के होता. एकूण १२,७०९ औद्योगिक प्रकल्पांपैकी जून, २००५ अखेरपर्यंत ११,२०७ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या (३२ टक्के) ५,७८१ प्रकल्पांनी (४५ टक्के) उत्पादन सुरू केले असून या प्रकल्पांमधून ५.६३ लाख (२६ टक्के) इतका रोजगार निर्माण झाला, तर १,५३९ प्रकल्पांची उभारणी चालू होती. महाराष्ट्रातील औद्योगिक गुंतवणुकीची प्रगती तक्ता क्र ८.६ मध्ये दिली आहे. राज्यातील एकूण

तक्का क्रमांक ८.६
महाराष्ट्रातील औद्योगिक गुंतवणुकीची प्रगती

वर्ष	त्या वर्षात नोंदणी झालेले प्रकल्प			संबंधित वर्षात नोंदणी झालेल्या एकूण प्रकल्पांपैकी जून, २००५ अखेर कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची संख्या		
	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	अपेक्षित रोजगार (हजारात)	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	रोजगार निर्मिती (हजारात)
१९९१-९२ *	७७८	२०,६७३	१५१	४४८	१२,६३५	६९
१९९२-९३	९९४	२१,१७२	१७८	५५३	८,५२६	६९
१९९३-९४	१,४८०	१८,०९२	२३०	८७२	९,८७९	९०
१९९४-९५	९७९	१९,६५४	१६०	५८३	११,४०२	५७
१९९५-९६	१,०७७	२०,७८०	२१०	६२७	१०,४०२	४६
१९९६-९७	८१२	१६,५६८	१३०	४७६	३,८३८	३४
१९९७-९८	५७६	६,९४७	८५	३७१	३,२०६	२७
१९९८-९९	१,३०३	४२,४६८	२९२	४६०	४,६९३	४७
१९९९-२०००	८४१	३७,७८९	१५०	३८७	३,०६६	२४
२०००-०१	७२४	१५,११४	१२०	३२४	१,८००	१९
२००१-०२	७०३	९,९९७	१०१	२८६	२,५२६	२२
२००२-०३	६२६	२१,५८३	७५	१८९	१४,५०३	३५
२००३-०४	६८५	८,८७८	१२५	८६	१,०८२	९
२००४-०५	७४४	१३,८१६	९४	११८	३,१५९	१५
२००५-०६**	३८७	११,६३७	५४	१	४९०	०
एकूण	१२,७०९	२,८५,१६८	२,१५५	५,७८१	९१,२०७	५६३

* ऑगस्ट, १९९१ पासून

** ऑक्टोबर, २००५ पर्यंत

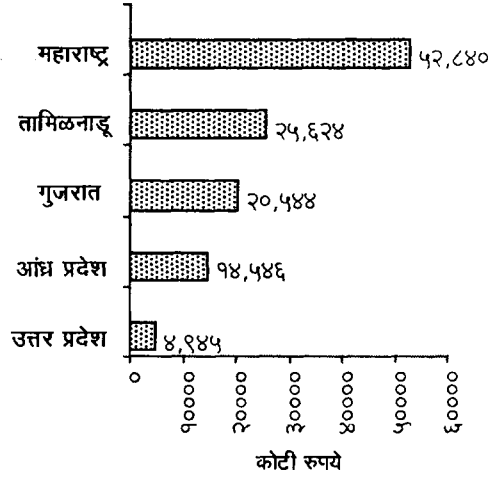
गुंतवणुकीमध्ये रसायने व खते (१९ टक्के), धातू उत्पादने (१८ टक्के), अन्न प्रक्रिया (११ टक्के), वस्त्रोद्योग (७ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (६ टक्के), अभियांत्रिकी (५ टक्के), विद्युत व इलेक्ट्रॉनिक्स (५ टक्के) आणि रबर व पेट्रोलियम (५ टक्के) या प्रकल्पांचा वाटा मोठा होता.

८.१९ राज्यात २००४-०५ मध्ये मध्यम व मोठे उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने दोन इरादा पत्रे व १२ औद्योगिक परवाने दिले असून ७४४ आवेदन पत्रे जारी केली आहेत. ही मुख्यतः मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद आणि नागपूर जिल्ह्यांतील होती. या उद्योगांमध्ये वस्त्रोद्योग, माहिती तंत्रज्ञान, लोखंड व पोलाद, अभियांत्रिकी आणि औषधी द्रव्ये व औषध निर्मिती हे प्रमुख उद्योग होते. एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००५ या कालावधीत भारत सरकारने महाराष्ट्रात उद्योग स्थापन करण्यासाठी दोन औद्योगिक परवाने व ३८७ आवेदन पत्रे जारी केली आहेत.

विदेशी थेट गुंतवणूक

८.२० ऑगस्ट, १९९१ मध्ये स्वीकारलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे आणि राज्य शासनाने निर्माण केलेल्या पोषक वातावरणामुळे राज्याचा औद्योगिक विकास झपाट्याने झाला. या औद्योगिक विकासामध्ये विदेशी थेट गुंतवणुकीचा वाटा मोलाचा आहे. ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २००५ अखेर विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ५२,८४० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,८३३ प्रकल्प राज्यात सुरू करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी मे, २००५ अखेर ३२,५३२ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या (६२ टक्के) १,३७२ प्रकल्पांनी (३६ टक्के) उत्पादन सुरू केले होते. देशातील विदेशी थेट गुंतवणुकीमध्ये २१ टक्के हिस्सा प्राप्त करून महाराष्ट्राने त्याचे सर्वोच्च असलेले स्थान कायम राखले आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक मिळवणारी प्रमुख राज्ये (ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २००५)

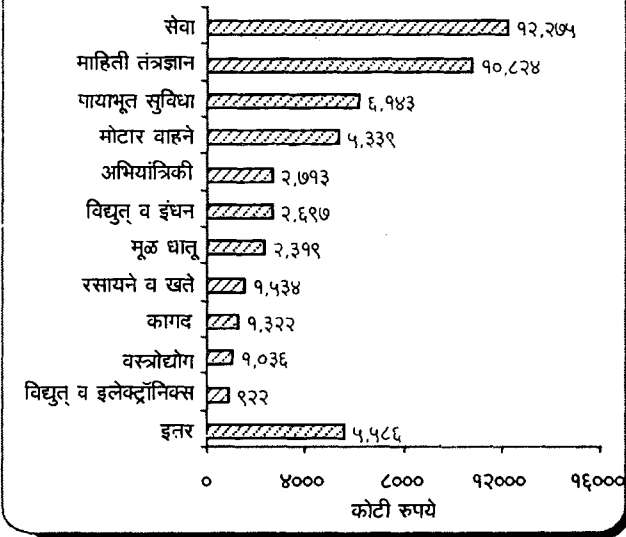
विदेशी थेट गुंतवणूक ही प्रामुख्याने सेवा (२४ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (२१ टक्के), पायाभूत सुविधा (१२ टक्के), मोटार वाहने (१० टक्के),

महाराष्ट्रातील विदेशी थेट गुंतवणूक (ऑगस्ट, १९९१ पासून ऑगस्ट, २००५ पर्यंत)

★ मंजूर प्रकल्प (संख्या)	-	३,८३३
★ गुंतवणूक (कोटी रुपये)	-	५२,८४०

उद्योग गटनिहाय विदेशी थेट गुंतवणूक

(ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २००५)

अभियांत्रिकी (५ टक्के), विद्युत् व इंधन (५ टक्के) आणि मूळ धातू (५ टक्के) या क्षेत्रांत होती.

महाराष्ट्रातून झालेली निर्यात

८.२१ राज्यातून प्रामुख्याने संगणक प्रणाली, हिरे व आभूषणे, तयार कपडे, सुती धागे, कृत्रिम धागे, यंत्रसामग्री व उपकरणे, धातू व धातू उत्पादने व कृषि उत्पादने, इत्यादीची निर्यात होते. २००४-०५ मध्ये राज्यातून झालेली एकूण निर्यात १,९३,८३२ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या निर्यातीपेक्षा दुपटीने अधिक होती. महाराष्ट्र व भारतातून झालेल्या निर्यातीचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.७ मध्ये दिला आहे. भारताच्या एकूण निर्यातीपैकी महाराष्ट्रातील निर्यात ४५ टक्के इतकी होती.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.२२ मुंबई-ठण्णे-पुणे पट्ट्यातील उद्योगांचा राज्यातील अविकसित व इतर विकासाभिमुख भागात प्रसार होण्यासाठी राज्य सरकारने १९६४ मध्ये सामूहिक प्रोत्साहन योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत जकात/प्रवेशकर परतावा, वीज शुल्कात माफी, विद्युत् पुरवठ्यात

तक्ता क्रमांक ८.७ महाराष्ट्र व भारतातून झालेली निर्यात (कोटी रुपये)

वर्ष	महाराष्ट्र	भारत
२०००-०१	६९,४७४	२,३०,८०९
२००१-०२	७३,८६५	२,४४,२४५
२००२-०३	९९,७७८	३,००,२९०
२००३-०४	८५,९१६	३,४९,६१७
२००४-०५	१,९३,८३२	४,३४,९७९

सुलभता, इत्यादी प्रोत्साहने उद्योगांना देण्यात येतात. ही योजना मध्यम व मोठ्या उद्योगांसाठी उद्योग संचालनालय आणि लघु उद्योगांसाठी जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. नवीन सामूहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून अंमलात आली असून ती पाच वर्षे कार्यरत राहणार आहे. 'सामूहिक प्रोत्साहन योजना, १९९३' अंतर्गत पात्र असलेले उद्योग नवीन योजने अंतर्गत सुद्धा पात्र असतील. त्याशिवाय माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, अपारंपरिक ऊर्जा उद्योग, तसेच बायो-गॅस, नागरी विभागातील घनकचरा, इत्यादीपासून वीज निर्मिती करणारे नवीन उद्योग आणि पारंपरिक नवीन ऊर्जा उद्योग सुद्धा या योजनेखाली पात्र आहेत. राज्याच्या औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये उद्योग जावेत यासाठी प्रोत्साहनांमध्ये वाढ करून 'सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००१' अंतर्गत औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या तालुक्यांचे पुनर्वर्गीकरण करण्यात आले असून ते तक्ता क्रमांक ८.८ मध्ये दर्शविले आहे. २००५-०६ या वर्षात फेब्रुवारी, २००६ अखेर राज्य शासनाकडून लघु उद्योग घटकांना वाटप करण्यासाठी अनुदान म्हणून २० कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले.

लघु उद्योग क्षेत्र

८.२३ उत्पादन, रोजगार व निर्यातीमधील लक्षणीय वाट्यामुळे लघु उद्योग क्षेत्र अर्थव्यवस्थेत एक महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. राज्यात लघु उद्योग क्षेत्राची जलद गतीने वाढ होण्यासाठी शासनाने लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत या आधीच सुलभता आणली आहे. हस्त अवजारे (हॅंड टूल्स) व होजिअरी संबंधित लघु उद्योग घटकांसाठी कमाल गुंतवणूक मर्यादा ५ कोटी रुपये, तर इतर लघु उद्योग घटकांकरिता ही मर्यादा १ कोटी रुपये इतकी ठेवण्यात आली आहे. छोटे उद्योग, सेवा व व्यापार क्षेत्रातील लघु उद्योगांसाठी ही मर्यादा अनुक्रमे

तक्ता क्रमांक ८.८

'सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००१' अंतर्गत तालुक्यांचे पुनर्वर्गीकरण

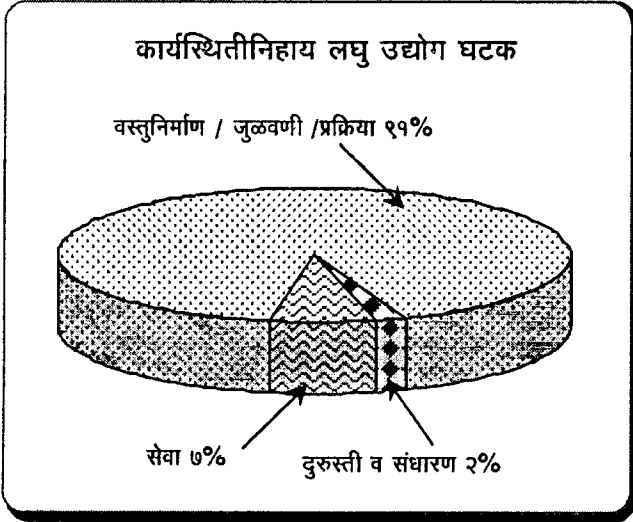
विभाग	तालुक्यांची संख्या	वर्गवारीनुसार तालुक्यांची संख्या					
		अ	ब	क	ड	ड+	एकूण
कोंकण	४७	१४	३	७	३	२०	४७
पुणे	५८	५	-	७	१७	२९	५८
नाशिक	५४	-	२	३	१८	३१	५४
औरंगाबाद *	७६	-	-	-	१	७०	७१
अमरावती	५६	-	-	-	-	५६	५६
नागपूर *	६४	-	-	-	१	५१	५२
एकूण	३५५	१९	५	१७	४०	२५७	३३८

* हिंगोली आणि गडचिरोली हे जिल्हे उद्योग विरहित जिल्हे म्हणून घोषित केले आहेत.

२५ लाख रुपये व १० लाख रुपये ठरविण्यात आली आहे. लघु उद्योगांकरिता मुदत कर्जाची एकत्रित कमाल मर्यादा ५ लाख रुपये इतकी आहे. लघु उद्योग घटकांची सुरुवातीला तात्पुरती नोंदणी करण्यात येते आणि उत्पादन सुरू केल्यानंतर त्यांची स्थायी नोंदणी करण्यात येते. जानेवारी, २००६ अखेर राज्यात एकूण २.७५ लाख नोंदणीकृत लघु उद्योग (अस्थायी व स्थायी) घटक होते. त्यांची एकूण भांडवली गुंतवणूक ६१,६५६ कोटी रुपये होती, तर त्यातून निर्माण झालेला रोजगार ३१.७९ लाख होता.

लघु उद्योग घटकांची तिसरी गणना

८.२४ लघु उद्योग घटकांची तिसरी गणना २००१-०२ अनुसार राज्यात ३१ मार्च, २००१ रोजी एकूण १,३७,३४१ नोंदणीकृत लघु उद्योग घटक होते. त्यापैकी ८३,०९८ (६१ टक्के) लघु उद्योग घटक प्रत्यक्षात कार्यान्वित होते. या कार्यरत लघु उद्योग घटकांपैकी सर्वात जास्त लघु उद्योग पुणे जिल्ह्यात (२६,१७७) होते, तर त्याखालोखाल ते ठाणे (७,४३३), मुंबई उपनगर (६,७१८), नागपूर (५,७६१) आणि नाशिक (४,७३१) ह्या जिल्ह्यांत होते. एकूण नोंदणीकृत कार्यरत लघु उद्योगांपैकी ७२ टक्के लघु उद्योग हे व्यक्तिगत मालकीचे, तर १८ टक्के भागीदारी स्वरूपातील होते. त्यामधील ९१ टक्के लघु उद्योग वस्तुनिर्माण/जुळवणी क्षेत्रात, सात टक्के सेवा क्षेत्रात, तर उर्वरित दोन टक्के दुरुस्ती व संधारण क्षेत्रात कार्यरत होते. जवळपास ९४ टक्के नोंदणीकृत कार्यरत लघु उद्योग हे पूर्णतः विजेवर अवलंबून असल्याचे आढळून आले.

८.२५ तिसऱ्या नोंदणीकृत लघु उद्योग घटकांच्या गणनेबरोबर नोंदणी न झालेल्या लघु उद्योग क्षेत्रातील घटकांची नमुना पाहणी सुध्दा घेण्यात आली होती. त्याप्रमाणे कार्यरत लघु उद्योगांची संख्या (नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत एकत्रित) आणि त्यातील रोजगाराची माहिती तक्ता क्रमांक ८.९ मध्ये दिली आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.२६ राज्याच्या नागरी भागात केंद्रित झालेल्या उद्योगांचे ग्रामीण भागात स्थलांतर व्हावे आणि त्याद्वारे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण कराव्या हा सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यामागचा

तक्ता क्रमांक ८.९ महाराष्ट्र व भारतातील कार्यरत लघु उद्योगांची संख्या व त्यातील रोजगार

(हजारात)

बाब	महाराष्ट्र		भारत	
	नोंदणीकृत	अनोंदणीकृत*	नोंदणीकृत	अनोंदणीकृत*
लघु उद्योग	८३	७२०	१,३७५	९,१४६
रोजगार	६३१	१,४२१	६,१६३	१८,७६९

*अंदाजित

मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर ठिकाणी सहकारी तत्त्वावर औद्योगिक वसाहतींचा विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासनाने हाती घेतला आहे. सहकारी औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २० टक्के इतके भाग भांडवल देते व वित्तीय संस्थांकडून ६० टक्के कर्ज शासकीय हमीवर उपलब्ध करून देते आणि प्रकल्प खर्चाची उर्वरित २० टक्के रक्कम सहकारी औद्योगिक वसाहतीत उद्योग स्थापन करणाऱ्या सभासदांकडून भाग भांडवल म्हणून गोळा करावी लागते. सहकारी औद्योगिक वसाहतीसाठी आवश्यक असलेले भूसंपादन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाद्वारे करण्यात येते. या अंतर्गत सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याच्या स्रोतांबाबत सल्ला, इत्यादी तांत्रिक बाबींसंबंधी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडून सहाय्य अपेक्षित आहे. ३१ डिसेंबर, २००५ अखेर राज्यातील सहकारी औद्योगिक वसाहतींची स्थिती तक्ता क्र. ८.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१०

३१ डिसेंबर, २००५ अखेर राज्यातील सहकारी औद्योगिक वसाहतींची स्थिती

विभाग	औद्योगिक वसाहती		उद्योग घटक	रोजगार
	मंजूर	कार्यरत		
बृहन्मुंबई	३	३	२२४	११,१२३
कोकण	१४	१२	५००	९,६५३
नाशिक	३३	२६	१,२७२	३८,२९४
पुणे	४४	३३	२,७८३	४८,२०३
औरंगाबाद	२६	१३	४३०	३,९६१
अमरावती	१०	३	७४	५७५
नागपूर	१०	४	२६७	२,७१०
एकूण	१४०	९४	५,५५०	१,१४,५१९

आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

मध्यम आणि मोठे उद्योग

८.२७ मध्यम व मोठ्या उद्योगांच्या पुनर्वसनासाठी भारत सरकारने आजारी उद्योग कंपनी कायदा (खास तरतूद), १९८५ अंतर्गत औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाची स्थापना केली आहे. ज्या उद्योगांची निव्वळ मत्ता संपुष्टात आली आहे अशा उद्योगांनी आजारी उद्योगांसंबंधीच्या

सवलती मिळण्यासाठी औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाकडे संपर्क साधणे आवश्यक आहे. आजारी उद्योगांना खालील प्रकारच्या सवलती दिल्या जातात : १) वीज कपात/वीज वापरावरील प्रतिबंधात विशेष सवलत, २) कामगारांशी वाटाघाटी करण्यासाठी शासकीय यंत्रणेमार्फत मदत, ३) विक्रीकर, खरेदी कर, जमीन महसूल, इत्यादी शासकीय शुल्क भरण्यासाठी हप्त्यांची पुनर्बांधणी आणि ४) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् महामंडळाची थकित रक्कम भरण्यासाठी दिलेली मुदत व बोर्डाकडे केलेल्या अर्जाचा दिनांक या दरम्यानचा विलंब आकार पूर्णतः माफ करणे. ३० नोव्हेंबर, २००५ अखेर मध्यम व मोठ्या आजारी उद्योगांची स्थिती तक्ता क्र. ८.११ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.११

३० नोव्हेंबर, २००५ अखेर मध्यम व मोठ्या आजारी उद्योगांची स्थिती

वर्णन	संख्या
मंडळाकडे प्राप्त झालेली प्रकरणे	८५१
पुनर्वसनासाठी मंजूर केलेली प्रकरणे	१३०
उद्योग गुंडाळण्याची शिफारस केलेली प्रकरणे	९५
फेटाळण्यात आलेली प्रकरणे	१०७

आजारी लघु उद्योग घटक

८.२८ लघु उद्योग आजारी असल्याबाबतचे प्रमाणपत्र राज्य शासनाने दिल्यानंतर अशा आजारी घटकांकडील थकित विक्रीकर व वीज शुल्क रकमांच्या हप्त्यांची पुनर्बांधणी करता येते. नोव्हेंबर, २००५ अखेर राज्यात एकूण २,६२७ आजारी लघु उद्योग घटक होते. त्यापैकी आजारी असल्याबाबतची प्रमाणपत्रे ५१६ लघु उद्योग घटकांना प्राप्त झाली असून सात लघु उद्योग घटक विचाराधीन होते.

तक्ता क्रमांक ८.१२

राज्यातील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्राबाबत महत्त्वाची आकडेवारी

विभागाचे नाव	महामंडळाची औद्योगिक क्षेत्रे				कार्यरत उद्योग घटक			भूखंडांची संख्या#	
	मोठी	लहान	विकास केंद्रे	एकूण	संख्या	गुंतवणूक	रोजगार	विकसित	वितरित
बृहन्मुंबई	१	०	०	१	३०५	३०५	२४,८२३	३५३	३३१
कोकण	२२	३	२+१	२७+१	७,८८२	४,७६५	१,७२,२४९	१५,९७०	१४,०८४
नाशिक	८	९	१०+१	२७+१	४,७१६	७९०	४१,५०६	८,३३४	७,३११
पुणे	२७	१७	१४	५८	७,१४५	१६,००६	१,२६,७९७	१३,८९०	११,८३९
औरंगाबाद	१४	१८	१०+१	४२+१	३,५७७	१,३६९	४६,१२८	८,६८७	७,४४८
अमरावती	७	३२	७+१	४६+१	१,१८३	४६२	१५,३४४	४,१९८	२,६९४
नागपूर	११	२५	९+१	४५+१	१,८१२	४,४९८	४९,३५२	५,२४३	३,९५२
एकूण	९०	१०४	५२+५*	२४६+५*	२६,६२०	२८,१९५	४,७६,१९९	५६,६७५	४७,६५९

* भारत सरकारद्वारे विकसित होणारी विकास केंद्रे

३१ मार्च, २००५ अखेरपर्यंतची स्थिती

उद्योगांना सहाय्य

८.२९ राज्याचा औद्योगिक विकास होण्यासाठी आणि राज्याच्या अविकसित भागात उद्योग सुरू करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे व आर्थिक प्रोत्साहने देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. तांत्रिक व वित्तीय सहाय्य पुरवून महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ, इत्यादी संस्थांमार्फत राज्य शासन ही उद्दिष्टे साध्य करित असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आयडीबीआय), भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित, इत्यादी सारख्या देश पातळीवरील वित्तीय संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य पुरवितात. या सर्व संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना पुरविण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदांत थोडक्यात दिला आहे.

(अ) राज्यस्तरीय औद्योगिक विकास संस्था

(i) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.३० राज्याचा सुनियोजित आणि सुव्यवस्थित औद्योगिक विकास होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राची उभारणी करण्याच्या उद्देशाने १९६२ मध्ये महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना औद्योगिक क्षेत्रांतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा यासारख्या आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांसह विकसित भूखंड उपलब्ध करून देते. राज्य शासन पुढील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे करित आहे: (१) विकास केंद्रांची स्थापना, (२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लहान औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना आणि (३) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण, १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या महाड (रायगड), बुटीबोरी (नागपूर), सिन्नर अतिरिक्त

(नाशिक), इंदापूर (पुणे), हातकणंगले (कोल्हापूर), शेंद्रा (औरंगाबाद), वाळूज (औरंगाबाद), कुशनूर (नांदेड) आणि नांदगाव पेठ (अमरावती) या ठिकाणी 'पंचताराकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

८.३१ राज्यातील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्राबाबत महत्त्वाची आकडेवारी तक्ता क्र. ८.१२ मध्ये, तर ३१ मार्च, २००५ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची प्रगती तक्ता क्र. ८.१३ मध्ये दिली आहे..

तक्ता क्रमांक ८.१३

३१ मार्च, २००५ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची प्रगती

i) अधिसूचित क्षेत्र (हेक्टर)	६४,३६१.५०
ii) ताब्यात असलेले क्षेत्र (हेक्टर)	५३,०२७.९१
iii) आखणी केलेले भूखंड	
अ) संख्या	५६,६७५
ब) क्षेत्रफळ (हेक्टर)	२२,२०२.१३
iv) वितरित केलेले भूखंड	
अ) संख्या	४७,६५९
ब) क्षेत्रफळ (हेक्टर)	१९,६६०.३०
v) गाळा/शेड्स (संख्या)	
अ) बांधलेले	६,३६२
ब) वितरित केलेले	५,१०८
vi) औद्योगिक घटक (संख्या)	
अ) उत्पादन चालू असलेले	२६,६२०
ब) बांधकाम चालू असलेले	२,६२३
vii) पाणी पुरवठा क्षमता (द.ल.लि.प्रतिदिन)	१,९४१

(ii) महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ

८.३२ लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची १९६२ साली स्थापना करण्यात आली. महामंडळाची प्रमुख कार्ये १) लघु उद्योग घटकांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची प्राप्ती करणे व त्याचे वितरण करणे, २) तयार मालाच्या विक्रीसाठी मदत पुरविणे आणि मालाच्या साठवणुकीकरिता गोदामाची व मालाच्या चढ-उतारणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, ३) लघु उद्योग घटकांना आयात आणि निर्यातीसाठी सहाय्य करणे, ४) हस्तकला कारागिरांना मदत करणे आणि ५) प्रदर्शने आयोजित करणे ही आहेत. महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची प्रगती तक्ता क्र. ८.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१४

महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची प्रगती

बाब	उलाढाल (कोटी रुपये)		
	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६*
कच्च्या मालाची खरेदी	३४.६८	१२०.२८	१८.२०
विपणन	८६.४८	११४.१८	५२.१६
इतर	३.४५	३.९८	२.६६
एकूण	१२४.६१	२३८.४४	७३.०२

* डिसेंबर, २००५ पर्यंत

(iii) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

८.३३ महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली. राज्यातील खादी व ग्रामोद्योगातील उपक्रमांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना मंडळ आर्थिक सहाय्य पुरविते. तसेच लाभार्थी व्यक्तींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण आणि ग्रामोद्योगातील उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

८.३४ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला विविध वित्तीय संस्था व राज्य शासन यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१५

खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्रास पुरविलेले वित्तीय सहाय्य

(लाख रुपये)

तपशील	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६ (अपेक्षित)
अ) अनुदान :			
खादी व ग्रामोद्योग आयोगाकडून	२४१	६२२	१,१७१
राज्य शासनाकडून	१,४११	१,७६४	-
ब) कर्ज :			
* बँकांकडून	१,५५९	१,६४३	-

* यामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश आहे.

८.३५ खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११६ प्रकारचे उद्योग येतात. कारागीर रोजगार हमी योजनेअंतर्गत आधीच्या वर्षाच्या ३.७४ लाख कारागिरांना पुरविण्यात आलेल्या रोजगार संधीच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ३.८६ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. २००५-०६ मध्ये ४.१७ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील असे अपेक्षित आहे.

८.३६ राज्याच्या पश्चिम घाट विभागात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. सध्या ६,५९६ मधुमक्षिका पेट्या कार्यरत असून या पेट्यांपासून ३१.३१ लाख रुपये किंमतीच्या २०,९२९ किलोग्रॅम मधाचे उत्पादन झाले.

८.३७ महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने सहाय्यित केलेल्या घटकांचे उत्पादन मूल्य आणि निर्माण झालेला रोजगार या बाबतची माहिती तक्ता क्रमांक ८.१६ मध्ये दिली आहे.

(ब) राज्य व केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्था

८.३८ केंद्र, तसेच राज्यस्तरीय विविध वित्तीय संस्था महाराष्ट्रातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्याचा पुरवठा करतात. भारतीय जीवन विमा निगम, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, सर्वसाधारण जीवन विमा निगम,

तक्ता क्रमांक ८.१६

खादी व प्रामोद्योग घटकांचे उत्पादन मूल्य आणि रोजगार निर्मिती

वर्ष	सहाय्यित घटक	उत्पादन मूल्य (कोटी रुपये)	रोजगार (लाखात)
२००३-०४	२,४८,०८९	१,१३२	५.१८
२००४-०५	२,५९,१६२	१,३३३	५.४६
२००५-०६*	२,७२,१२०	१,३९९	५.७३

* अंदाजित

भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक व भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्यादित या केंद्रस्तरीय, तर सिकॉम मर्यादित व महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ या राज्यस्तरीय वित्तीय संस्था आहेत. महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर व वितरित केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.१७ मध्ये दर्शविला आहे. २००४-०५ मध्ये महाराष्ट्रातील उद्योग घटकांसाठी या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण ५,३४५ कोटी रुपयांचे वित्तीय सहाय्य मंजूर केले आहे, तर ४,९२० कोटी रुपयांचे वाटप केले. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्रातील

उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३६ मध्ये दिला आहे.

खनिज संपत्ती

८.३९ महाराष्ट्रामध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनीज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, डोलोमाईट, लॅटेराईट, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी खनिजे सापडतात. ही खनिजे प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत सापडतात. राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे सुमारे ५८ हजार चौरस कि.मी. इतके क्षेत्र असून ते एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. राज्यातील महत्त्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिले आहे.

८.४० २००४-०५ मध्ये राज्यातील खनिजांच्या उत्पादनाचे एकूण मूल्य ३,०६३ कोटी रुपये असून ते आधीच्या वर्षाच्या एकूण मूल्यापेक्षा सहा टक्क्यांनी जास्त होते. २००४-०५ मध्ये उत्खनन केलेल्या कोळशाचे एकूण मूल्य २,६१० कोटी रुपये होते व ते राज्यातील सर्व खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ९१ टक्के होते.

तक्ता क्रमांक ८.१७

महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर आणि वितरित केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील

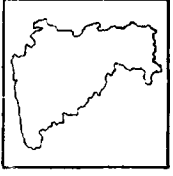
(कोटी रुपये)

वित्तीय संस्था	संस्था (संख्या)	२००३-०४		२००४-०५	
		मंजूर	वितरित	मंजूर	वितरित
केंद्रीय	४	६,४४२	८,१५४	४,५४८	४,३३९
राज्य	२	२२६	२३४	७९७	५८१

कृषि व संलग्न कार्ये

महाराष्ट्रातील स्थिती

१.१ कृषि क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्रातील काम करणाऱ्यांची एकूण संख्या (मुख्यतः च सौमार्तिक काम करणारे मिळून) ४.१२ कोटी इतकी होती आणि त्यामध्ये शेतकरी व शेतमजूर अनुक्रमे २८.७ टक्के व २६.३ टक्के होते. अशा तऱ्हेने राज्यातील कामगारांपैकी जवळपास ५५ टक्के कामगार हे स्वतःच्या उपजीविकेसाठी शेतीवर प्रत्यक्षपणे अवलंबून होते. २००४-०५ मधील स्थूल राज्य उत्पन्नामध्ये कृषि व पशुसंवर्धन यांचा वाटा कमी, म्हणजे जवळपास १०.१ टक्के इतका राहिला आहे. याचे कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे शेततीच्या दृष्टीने फारसे अनुकूल नाही. राज्यातील जवळपास एक-तृतीयांश क्षेत्र हे पर्जन्यछायेच्या भागात मोडते. परिणामी, राज्यातील शेतती ही देशपातळीवरील शेततीइतकी उत्पादक नाही. राज्यातील शेततीखालील क्षेत्राचे ५७.२ टक्के हे प्रमाण देशपातळीवरील तत्सम प्रमाणापेक्षा (४०.४ टक्के) तुलनेने जास्त असले तरी सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राचे प्रमाण महाराष्ट्रात केवळ १६.४ टक्के इतके आहे, तर देशपातळीवर ते ४१.२ टक्के इतके आहे. परिणामी, महाराष्ट्रातील सरासरी प्रतिहेक्टर पीक उत्पादन हे देशपातळीवरील सरासरीपेक्षा बरेच कमी आहे.

मान्सून २००५

१.२ राज्यात नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन १९ जून, २००५ च्या सुमारास, म्हणजे १२ दिवस उशीराने झाले आणि तो राज्यात २४ जून, २००५ पर्यंत सक्रिय राहिला. त्यानंतर ८ जुलै, २००५ रोजी मान्सून पुन्हा सक्रिय होईपर्यंत पावसात खंड पडला आणि त्यानंतर त्यामध्ये २५ जुलै, २००५ पर्यंत हळूहळू वाढ होत गेली. जुलै, २००५ च्या शेवटच्या आठवड्यात राज्याच्या विविध भागांत, विशेषतः कोकण विभागात अभूतपूर्व असा मुसळधार पाऊस पडून जीवित व मालमत्तेची मोठ्या प्रमाणावर हानी/नुकसान झाले. ऑगस्ट, २००५ च्या सुरुवातीच्या काळात पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभागांत खूप मोठ्या प्रमाणावर पाऊस झाला. याचा प्रतिकूल परिणाम सातारा, सांगली, कोल्हापूर, परभणी, चंद्रपूर, यवतमाळ, इ. जिल्ह्यांत झाला. ८ ऑगस्ट, २००५ नंतर पावसाची तीव्रता कमी झाली आणि पुन्हा २१ सप्टेंबर, २००५ पासून ती वाढली. या कालावधीत मराठवाडा आणि विदर्भ विभागांत मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडला व त्यामुळे लातूर, नांदेड, परभणी, बीड, चंद्रपूर, इ. जिल्ह्यांत प्रतिकूल परिणाम झाला. राज्यात १० ऑक्टोबर, २००५ रोजी मान्सून संपुष्टात आला.

१.२.१ जून महिन्यात दीर्घकालीन सरासरीच्या १०२ टक्के इतक्या प्रमाणात पाऊस पडला, तर हे प्रमाण जुलै मध्ये १२५.४ टक्के, ऑगस्ट मध्ये १०१.७ टक्के, सप्टेंबर मध्ये १५१ टक्के आणि ऑक्टोबर मध्ये ११९.७ टक्के इतके होते. राज्यामध्ये १९ जून ते ३१ ऑक्टोबर, २००५ या कालावधीत पडलेला पाऊस हा दीर्घकालीन सरासरीच्या ११९.३ टक्के इतक्या प्रमाणात होता. भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या निकषांनुसार, राज्यातील ३३ जिल्ह्यांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) २ जिल्ह्यांमध्ये (जळगाव व औरंगाबाद) पाऊस अपुऱ्या प्रमाणात म्हणजे सरासरीच्या ४१ ते ८० टक्के, ३ जिल्ह्यांमध्ये (बुलढाणा, धुळे व सिंधुदुर्ग) सरासरीच्या ८१ ते १०० टक्के आणि २८ जिल्ह्यांमध्ये सरासरीच्या १०० टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात पाऊस पडला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण तक्ता क्र. १.१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक १.१

मान्सून २००५ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण

पडलेल्या पावसाची सरासरीशी टक्केवारी	जिल्ह्यांची संख्या *
४० पर्यंत	- (०.० %)
४१ - ८०	२ (६.१ %)
८१ - १००	३ (९.१ %)
१०१ - ११९	१७ (५१.५ %)
१२० व अधिक	११ (३३.३ %)
एकूण	३३ (१००.० %)

* मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

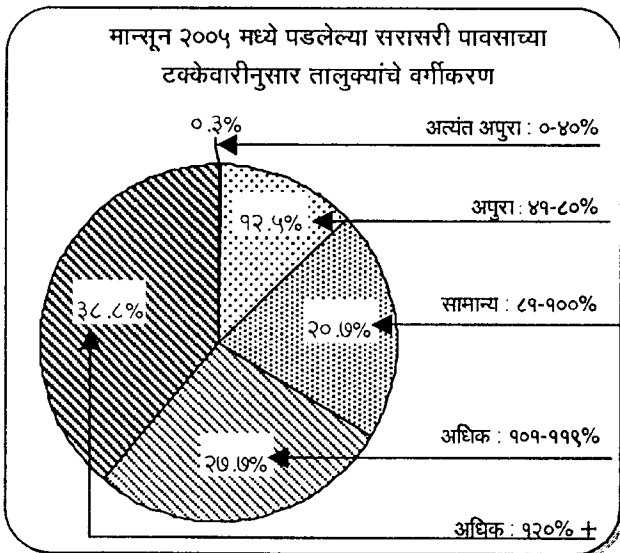
१.२.२ राज्यात एप्रिल व मे मध्ये मान्सूनपूर्व पाऊस झाला व तो हंगामपूर्व मशागतीच्या कामासाठी उपयुक्त ठरला. परंतु मान्सूनचे आगमन उशीरा झाल्यामुळे त्याचा भात रोपवाटिका व नाचणीच्या पेरण्यांवर परिणाम झाला. राज्यात जुलै अखेर झालेल्या अतिवृष्टीमुळे पेरणी केलेल्या खरीप पिकांचे, विशेषतः सोयाबीन, कापूस, भात, ज्वारी आणि ऊस यांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले. सततच्या पावसामुळे जमिनीच्या वापशाची स्थिती दीर्घकाळापर्यंत लांबली व त्यामुळे त्या भागातील पेरण्या उशीराने झाल्या. अतिवृष्टीमुळे २९ जिल्ह्यांतील खरीप पिकांखालील १२.४३ लाख हेक्टर क्षेत्र बाधित झाले. बाधित झालेल्या एकूण खरीप क्षेत्रापैकी दोन-तृतीयांश क्षेत्रातील पिकांचे ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त नुकसान झाले. परंतु राज्यात सर्वत्र चांगला पाऊस झाल्यामुळे खरीप पिकांखालील सर्वसाधारण क्षेत्रामध्ये वाढ

होऊन १०२ टक्के क्षेत्रावर पेरण्या झाल्या आणि मका, सूर्यफूल, सोयाबीन व ऊस या पिकांच्या क्षेत्रामध्ये भरीव वाढ झाली. सप्टेंबर-ऑक्टोबर, २००५ या काळात राज्यात चांगला पाऊस झाला. परिणामी रब्बी पिकांची पेरणी आधीच्या वर्षातील ९८ टक्के प्रमाणाच्या तुलनेत १०७ टक्के क्षेत्रात झाली. राज्यातील रब्बी पिकांची एकंदरीत परिस्थिती समाधानकारक होती.

९.३ पर्जन्यमानाबाबतच्या तालुकावार आकडेवारीवरून असे दिसून येते की राज्यातील एकूण ३५३ तालुक्यांपैकी फक्त एका (आटपाडी, जि. सांगली) तालुक्यात भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या निकषानुसार अत्यंत अपुरा (म्हणजे सरासरीच्या ४० टक्क्यांपर्यंत) पाऊस पडला, ४४ तालुक्यांमध्ये अपुरा (४१ ते ८० टक्के), ७३ तालुक्यांमध्ये ८१ ते १०० टक्के, तर २३५ तालुक्यांमध्ये सरासरीच्या १०० टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात पाऊस पडला. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ९.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.२
मान्सून २००५ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या
टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

सरासरी पर्जन्यमान टक्केवारी वर्ग	तालुक्यांची संख्या				
	कोकण नाशिक	पुणे औरंगाबाद	अमरावती नागपूर	एकूण	
०-४०	-	१	-	-	१ (०.३%)
४१-८०	१ १७	३	८ १३	२ ४४	(१२.५%)
८१-१००	९ १२	४ १४	१८ १६	७३	(२०.७%)
१०१-११९	१७ ८	९ २२	१४ २८	९८	(२७.७%)
१२० व अधिक	२० १७	४० ३२	११ १७	३५३	(१००.०%)
एकूण	४७ ५४	५७ ७६	५६ ६३	३५३	

९.४ अत्यंत कमी व अपुरा पाऊस पडलेल्या ४५ तालुक्यांपैकी १५ (३३.३ टक्के) तालुके विदर्भ विभागातील, ८ (१७.८ टक्के) मराठवाड्यातील, २१ (४६.७ टक्के) मध्य महाराष्ट्रातील (नाशिक व पुणे विभाग) आणि एक (२.२ टक्के) तालुका कोकण विभागातील होता. अशा तऱ्हेने मान्सून, २००५ मध्ये राज्यात पडलेल्या पावसाबाबतचे एकंदरीत चित्र बरेच समाधानकारक होते. परंतु जोरदार पडलेल्या पावसाचा प्रतिकूल परिणाम कडधान्ये व भुईमूग या खरीप पिकांच्या कृषी उत्पादनात घट होण्यामध्ये झाला आहे.

९.५ राज्यातील ३५३ तालुक्यांचे पावसाच्या प्रत्यक्ष पडलेल्या मात्रेनुसार तालुक्यांच्या टक्केवारीचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ९.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ९.३

प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाच्या मात्रेनुसार गट (मि.मी.)	मात्रेनुसार तालुक्यांची टक्केवारी	
	मान्सून २००५	दीर्घकालीन सरासरीनुसार
२५० पर्यंत	०.३	-
२५१ - ५००	११.०	८.२
५०१ - ७५०	२०.१	२९.४
७५१ - १,०००	१५.३	२४.९
१,००१ - २,०००	३३.७	२२.३
२,००१ - ५,०००	१७.६	१४.७
५,००० पेक्षा जास्त	२.०	०.५
एकूण	१००.० (३५३)	१००.० (३५३)

जलाशयांतील जलसाठ्याची स्थिती

९.६ राज्यातील सर्व मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये दिनांक १५ ऑक्टोबर, २००५ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २७,८५७ दशलक्ष घनमीटर (दलघमी) इतका होता आणि तो प्रकल्पीय क्षमतेच्या जवळपास ८८ टक्के इतका होता. तत्सम दिनांकास ही टक्केवारी २००४ मध्ये ६९ आणि २००३ मध्ये ६५ इतकी होती. तक्ता क्र. ९.४ मध्ये दिलेल्या विभागावार माहितीवरून असे दिसून येते

तक्ता क्रमांक ९.४

जलाशयांतील उपयुक्त जलसाठ्याची स्थिती

विभाग जलाशयांची संख्या	प्रकल्प/ उपयुक्त प्रकल्पीय	जलसाठा (दलघमी) १५ ऑक्टोबर रोजी	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी			
			२००५	२००४	२००३	
कोकण	११४	५१४	४९२	९६	९६	८८
नाशिक	३२०	३,७४३	३,४८१	९३	९६	८०
पुणे	४८८	९,४५९	८,६१८	९१	८६	५७
औरंगाबाद	४८५	६,२२८	४,९३०	७९	४६	३८
अमरावती	३३१	२,४६०	१,९२८	७८	३२	६६
नागपूर	३५९	३,४५१	३,०५२	८८	२७	८५
इतर*	१४	५,६३६	५,३५६	९५	९१	८६
एकूण	२,१११	३१,४९१	२७,८५७	८८	६९	६५

* पिण्याच्या पाण्यासाठीचे जलसाठे व जलविद्युत् प्रकल्प

की, उपयुक्त जलसाठ्याची दिनांक १५ ऑक्टोबर, २००५ ची टक्केवारी कोकण (९६), नाशिक (९३) व पुणे (९१) ह्या विभागांत तुलनेने जास्त आणि नागपूर (८८), औरंगाबाद (७९) व अमरावती (७८) ह्या विभागांत ती तुलनेने कमी होती.

२००५-०६ मधील कृषि उत्पादन

१.७ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २००५-०६ मधील अन्नधान्यांचे राज्यातील एकूण उत्पादन १२२.४७ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १०४.६ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १७.०८ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे. अन्नधान्यांच्या उत्पादनाबाबतचा ढोबळ तपशील तक्ता क्र. ९.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.५
महाराष्ट्रातील अन्नधान्यांचे उत्पादन
(लाख टनांत)

पीक	२००५-०६ (तात्पुरते)	२००४-०५ (अंतिम अंदाज)	वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
खरीप + रब्बी			
(i) तृणधान्ये	१०४.५४	८७.९३	१८.८९
(ii) कडधान्ये	१७.९३	१६.६७	७.५६
एकूण अन्नधान्ये	१२२.४७	१०४.६०	१७.०८
तेलबिया	३३.९५	२५.९३	३०.९३

खरीप पिके

१.८ २००५-०६ मध्ये राज्यातील खरीप पिकांखालील क्षेत्र आणि त्या पिकांचे उत्पादन यांबाबतीतील स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

खरीप तृणधान्ये

१.८.१ २००५-०६ मध्ये खरीप तृणधान्यांच्या पिकांखालील क्षेत्र ५१.७ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा एक टक्क्याने जास्त होते. मात्र २००५-०६ मध्ये खरीप तृणधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील ५८.१ लाख टनांपेक्षा ११.८ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ६५.० लाख टन इतके होईल, असा अंदाज आहे. २००५-०६ मध्ये भात पिकाखालील क्षेत्र १४.८ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ०.३ टक्क्यांनी कमी आहे, तर त्याचे उत्पादन २३.५ लाख टन इतके, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ११.९ टक्क्यांनी जास्त होईल, असे अपेक्षित आहे. खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र १५.२ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा एक टक्क्याने कमी होते आणि उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ९.१ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे १९.६ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. बाजरीखालील क्षेत्र (१४.४ लाख हेक्टर) हे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५.६ टक्क्यांनी कमी होते आणि बाजरीचे उत्पादन ११.४ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत जास्त (१.५ टक्के) होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप कडधान्ये

१.८.२ राज्यातील २००५-०६ मधील खरीप कडधान्यांखालील क्षेत्र २१.६ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १२.३ टक्क्यांनी कमी होते, आणि त्यांचे उत्पादन १०.३ लाख टन इतके कमी, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १२.६ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. प्रारंभिक अंदाजानुसार २००५-०६ मध्ये तुरीखालील क्षेत्र ११.२ लाख हेक्टर म्हणजे ४.४ टक्क्यांनी जास्त इतके अंदाजण्यात आले आहे. मात्र उत्पादन केवळ ६.३ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३.८ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप तेलबिया

१.८.३ २००५-०६ मध्ये खरीप तेलबियांखालील क्षेत्र ३०.३ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १०.८ टक्क्यांनी जास्त होते, आणि उत्पादन ३०.५ लाख टन, म्हणजे २९.७ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. खरीप तेलबियांपैकी सोयाबीन हे प्रमुख पीक असून त्याखालील क्षेत्र ७९.३ टक्के होते. सोयाबीन पिकाखालील हे क्षेत्र आधीच्या वर्षापेक्षा १४.२ टक्क्यांनी जास्त होते आणि त्याचे २००५-०६ मधील उत्पादन २६.३ लाख टन इतके बरेच म्हणजे ३८.९ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. खरीप भुईमुगाचे २००५-०६ मधील क्षेत्र ३.२ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी कमी होते व त्याचे उत्पादन २.८ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २१.७ टक्क्यांनी कमी असेल, अशी अपेक्षा आहे.

कापूस

१.८.४ राज्यातील २००५-०६ मधील कापसाखालील क्षेत्र २८.९ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १.७ टक्क्यांनी जास्त होते आणि कापसाचे (रुई) उत्पादन ६.२ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २३.२ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे.

ऊस

१.८.५ २००५-०६ मध्ये उसाखालील क्षेत्रामध्ये बरीच वाढ होऊन ते ५.२ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६१.४ टक्क्यांनी वाढले आहे. उसाचे उत्पादन ३४७ लाख टन इतके बरेच जास्त, म्हणजे आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा ६९.४ टक्क्यांनी जास्त असेल, असा अंदाज आहे.

१.८.६ राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता क्रमांक ९.६ मध्ये दिले आहे.

रब्बी पिके

१.९ रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र (उन्हाळी पिके वगळता) २००५-०६ मध्ये ५४.५ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.६ टक्क्यांनी जास्त होते. २००५-०६ मध्ये रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ३.३ टक्क्यांनी कमी असेल, तर गव्हाखालील क्षेत्र बरेच जास्त म्हणजे ३६.४ टक्क्यांनी वाढेल असा

तक्ता क्रमांक ९.६
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनांत)

पीक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००४-०५ (अंतिम अंदाज)	२००५-०६ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००४-०५ (अंतिम अंदाज)	२००५-०६ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी
तांदूळ	१,४८८	१,४८४	(-) ०.३	२,०९७	२,३४७	११.९
बाजरी	१,५२९	१,४४३	(-) ५.६	१,१२६	१,१४३	१.५
खरीप ज्वारी ..	१,५३३	१,५१७	(-) १.०	१,७९२	१,९५५	९.१
इतर खरीप तृणधान्ये ..	५७३	७२९	२७.२	७९६	१,०५१	३२.०
एकूण खरीप तृणधान्ये	५,१२३	५,१७३	१.०	५,८११	६,४९६	११.८
तूर	१,०७४	१,१२१	४.४	६५८	६३३	(-) ३.८
इतर खरीप कडधान्ये ..	१,३९०	१,०३९	(-)२५.३	५१५	३९२	(-)३१.४
एकूण खरीप कडधान्ये	२,४६४	२,१६०	(-)१२.३	१,१७३	१,०२५	(-)१२.६
एकूण खरीप अन्नधान्ये	७,५८७	७,३३३	(-) ३.३	६,९८४	७,५२१	७.७
सोयाबीन	२,१०२	२,४०१	१४.२	१,८९२	२,६२८	३८.९
भुईमूग (शेंगा) ..	३४७	३१७	(-) ८.६	३५९	२८१	(-)२१.७
इतर तेलबिया ..	२८४	३१०	९.२	९९	१४०	४१.४
एकूण खरीप तेलबिया	२,७३३	३,०२८	१०.८	२,३५०	३,०४९	२९.७
कापूस (रुई) ..	२,८४०	२,८८९	१.७	५००	६१६	२३.२
ऊस	३२४*	५२३*	६१.४	२०,४७५	३४,६९०	६९.४
एकूण	१३,४८४	१३,७७३	२.१	-	-	-

* = तोडणीक्षेत्र

अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या बाबतीत त्या पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ३२.१ टक्क्यांनी जास्त असेल, असा अंदाज आहे. ढोबळ अनुमानानुसार २००५-०६ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी तृणधान्ये वगळता) जवळपास ४७.२६ लाख टन, म्हणजे २००४-०५ मधील ३४.७६ लाख टन उत्पादनापेक्षा ३६.० टक्क्यांनी

जास्त असेल असा अंदाज आहे. २००५-०६ मध्ये ढोबळ अंदाजानुसार रब्बी ज्वारी, रब्बी गहू आणि रब्बी तेलबिया यांचे उत्पादन अनुक्रमे ३०.३ टक्के, ३९.८ टक्के आणि ४२.४ टक्के इतके जास्त होण्याची शक्यता आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती तक्ता क्र. ९.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ९.७
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनांत)

पीक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००४-०५ (अंतिम अंदाज)	२००५-०६ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००४-०५ (अंतिम अंदाज)	२००५-०६ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी
रब्बी ज्वारी	३,२२३	३,११७	(-) ३.३	१,८३२	२,३८७	३०.३
गहू	७५६	१,०३१	३६.४	१,०१६	१,४२०	३९.८
इतर रब्बी तृणधान्ये	७४	८८	१८.९	१३४	१५१	१२.७
एकूण रब्बी तृणधान्ये	४,०५३	४,२३६	४.५	२,९८२	३,९५८	३२.७
हरभरा	८३०	१,०७४	२९.४	४६६	७०४	५१.१
इतर रब्बी कडधान्ये	९१	१४३	५७.१	२८	६४	१२८.६
एकूण रब्बी कडधान्ये	९२१	१,२१७	३२.१	४९४	७६८	५५.५
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	४,९७४	५,४५३	९.६	३,४७६	४,७२६	३६.०
तेलबिया (रब्बी)	५१५	५९३	१५.१	२४३	३४६	४२.४
एकूण	५,४८९	६,०४६	१०.१	-	-	-

तक्ता क्रमांक ९.८
पिकांच्या गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००)

पिकांचा गट	वर्ष							
	भार	१९८२-८३	१९८७-८८	१९९२-९३	१९९७-९८	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५
तृगधान्ये	४२.२२	८८.५	१०३.३	१३१.३	९२.८	९४.५	८८.९	९५.५
कडधान्ये	१०.४४	९९.२	१३९.३	१८०.३	११७.५	२०६.८	१९५.०	१७०.०
एकूण अन्नधान्ये	५२.६६	९०.६	११०.४	१४१.९	९७.७	११६.८	१०९.९	११०.३
तेलबिया	९.१६	७३.३	१३३.४	१२१.०	९५.६	८४.६	७८.५	९३.४
तंतू पिके	९.९३	११०.१	१०२.७	१२९.३	११५.८	१७७.४	२१०.४	२००.८
संकीर्ण	२८.२५	११३.३	१०२.८	१२७.४	१४२.८	१५४.३	९४.५	७६.८
एकूण अन्नधान्येतर	४७.३४	१०४.९	१०८.७	१२६.६	१२८.०	१४५.६	११५.७	२०६.०
सर्व गट	१००.००	९७.४	१०९.६	१३४.२	११२.०	१३०.४	११२.७	१०८.३

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

१.१० महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा २००४-०५ चा निर्देशांक (पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १०८.३ होता आणि तो २००३-०४ मधील निर्देशांकापेक्षा ३.९ टक्क्यांनी कमी होता. निर्देशांकातील ही घट जवळपास सर्व पीक गटांमध्ये दिसून येते. १९८२-८३ ते २००४-०५ ह्या कालावधीकरिता राज्यातील कृषि उत्पादनाचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धिदर एक टक्क्यापेक्षा कमी होता. तक्ता क्र. ९.८ मध्ये पिकांच्या विविध गटांसाठी कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४२ मध्ये दिले आहेत. राज्यातील कृषि उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धिदर अखिल भारतीय पातळीवरील वृद्धिदरापेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी आहे. निर्देशांकातील मोठे चढउतार महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादन हे बरेचसे अनिश्चित स्वरूपाचे आहे, असे सूचित करतात.

फलोत्पादन विकास

१.११ फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे पारंपरिक अन्नधान्यांच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. १९९०-९१ पर्यंत राज्यातील फळपिकांखालील एकूण क्षेत्र २.४२ लाख हेक्टर इतके होते. राज्य शासन विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतकऱ्यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे यांद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम राबवीत आहे. १९९०-९१ पासून फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी (रोहयो) घालण्यात आली आहे. २००५-०६ मध्ये ऑक्टोबर, २००५ अखेरपर्यंत ०.४४ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ ०.५५ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला. ह्या कार्यक्रमाखाली ऑक्टोबर, २००५ अखेरपर्यंत एकूण संचयी ११.६४ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली

आणण्यात आले असून त्याचा लाभ १५.६३ लाख शेतकऱ्यांना देण्यात आला.

१.१२ मार्च, २००५ अखेर राज्यातील रोहयो निगडित योजनेखालील क्षेत्र धरून एकूण १३.६६ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली होते आणि त्यामध्ये प्रमुख फळपिकांचा वाटा पुढीलप्रमाणे होता. आंबा : ४.३३ लाख हेक्टर, काजू : १.६४ लाख हेक्टर, संत्री : १.१९ लाख हेक्टर, डाळिंब : ०.८९ लाख हेक्टर, मोसंबी : ०.८५ लाख हेक्टर, केळी : ०.७२ लाख हेक्टर आणि द्राक्षे : ०.४४ लाख हेक्टर.

१.१३ पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादनमूल्य केवळ ४ हजार ते १२ हजार रुपये इतके असते. या तुलनेत २००४-०५ मधील आकडेवारीवर आधारित प्रमुख फळपिकांची प्रति हेक्टर उत्पादनमूल्ये पुढीलप्रमाणे होती. द्राक्षे : ५.८८ लाख रुपये, मोसंबी : २.८२ लाख रुपये, केळी : ३.५९ लाख रुपये आणि आंबा : १.२८ लाख रुपये. फळपिकांखाली आणलेल्या अतिरिक्त क्षेत्रामुळे राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरीव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे. राज्यातील प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ९.९ मध्ये दिली आहे.

सिंचन

१.१४ २००३-०४ मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २९.४ लाख हेक्टर होते व ते जवळपास आधीच्या वर्षातील क्षेत्राइतकेच होते. सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १९.१ लाख हेक्टर होते. २००३-०४ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र ३६.४ लाख हेक्टर होते. २००३-०४ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी १६.४ होती. ही टक्केवारी १९९०-९१ पासून सर्वसाधारणपणे १५ ते १७ टक्के इतकी कायम राहिली आणि सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राचे पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी असलेल्या प्रमाणांमध्ये जमेस धरण्याजोगी वाढ झाली नाही. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र.४१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ९.९
राज्यातील प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन

(क्षेत्र ००' हेक्टरांत, उत्पादन ००' मेट्रिक टनांत)

फळपिकाचे नाव	बाब	१९९०-९१	१९९५-९६	१९९९-००	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५
केळी	क्षेत्र	२९०	३८५	६१३	७२१	७२१	५७४	५७४	७२२
	उत्पादन	१६,०४०	२२,१६८	३६,७८०	४३,३०५	४३,३१३	३६,०७५	३५,५८८	४५,३४६
संत्री	क्षेत्र	३००	५३४	१,४११	१,३२२	१,४८४	१,५०८	१,३०३	१,१८५
	उत्पादन	२,२९०	५,५७८	१३,२३३	१०,७७६	८,३३१	८,८१५	८,७५४	७,१८४
द्राक्षे	क्षेत्र	१५०	२७५	२९८	२९८	२९८	३५२	३९०	४३८
	उत्पादन	२,४५०	६,७८४	७,७९२	७,७९०	७,७९०	९,८८७	८,९६०	१२,३३९
आंबा	क्षेत्र	७७६	२,६५९	३,७६४	४,०३५	४,०९५	४,१९८	४,२५४	४,३२७
	उत्पादन	२,४४४	३,५१०	५,००५	५,००५	५,५९०	६,१५९	६,८४७	४,३४३
काजू	क्षेत्र	१५०	१९९	१,३०५	१,३८४	१,५३३	१,५९१	१,६१५	१,६३८
	उत्पादन	११२	१६१	९५५	१,०१५	१,२५२	१,३४५	१,५७६	१,५९८

सिंचन प्रकल्प

१.१५ महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने (१९९९) राज्यातील नदीखोऱ्यांतील पाण्याची उपलब्धता, लागवडीयोग्य जमीन, भूजलाची वाढ, पाणलोट क्षेत्र विकासाद्वारे पडणारी भर, आधुनिक सिंचनतंत्रांचा वापर व शेतीला पाणी देण्याच्या पध्दतीतील सुधारणा ह्या बाबी विचारात घेता राज्याची सिंचनक्षमता कमाल १२६ लाख हेक्टरपर्यंत वाढविता येईल, असे

अनुमान काढले. शिवाय आयोगाने असेही अनुमानित केले आहे की, लाभक्षेत्रामध्ये भूपृष्ठावरील जलसाठ्यांचा आणि विहिरींचा वाटा जवळपास ८५ लाख हेक्टर इतका असेल. राज्यातील सिंचन क्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर करण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्प आणि त्यांपासून निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ९.१० मध्ये दिला आहे.

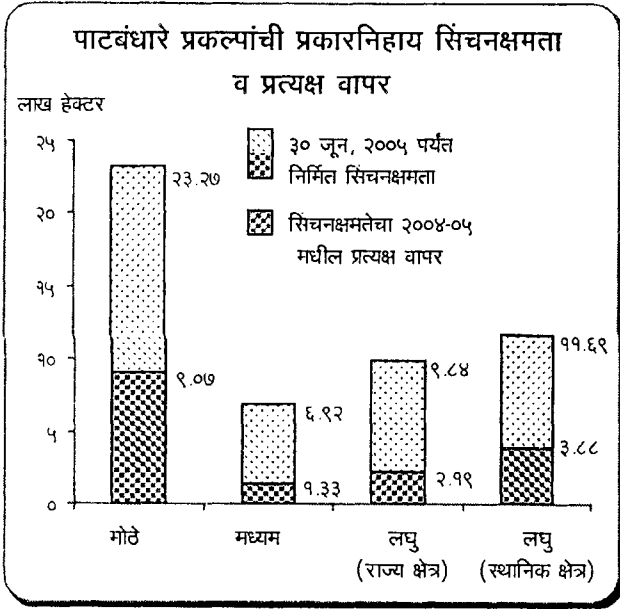
तक्ता क्र. ९.१०

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यांपासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता

अनु. क्र.	बाब	मोठे	मध्यम	लघु	लघु (स्थानिक क्षेत्र)					एकूण लघु	एकूण
					(राज्य क्षेत्र) को.प. बंधारे	पाझर तलाव	उपसा जलसिंचन	ल.पा. तलाव	इतर		
१.	३०.६.२००५ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची संख्या *	३२	१७८	२,२७४	८,९४३	१७,९०६	२,८४७	१,९३६	१६,८०३	४९,९०३	-
२.	३०.६.२००५ पर्यंत बांधकामाधीन प्रकल्पांची संख्या **	२१	३९	१८३	१,८९४	३,३०४	११५	३६०	२,०८५	७,९४९	-
३.	निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)										
	अ) ३०.६.२००५ पर्यंत ***	२३.२७	६.९२	९.८४	२.५१	५.४३	०.३६	१.९८	१.४१	२१.५३	५१.७२
	ब) ३०.६.२००४ पर्यंत	२२.८५	६.६७	९.६१	२.४६	५.३०	०.३६	१.९६	१.३९	२१.०८	५०.६०
४.	सिंचनक्षमतेचा २००४-०५ मधील प्रत्यक्ष वापर (लाख हेक्टर)	९.०७	१.३३	२.१९	०.८६	१.३२	०.१४	०.५९	०.९७	६.०७	१६.४७
५.	अनु.क्र. ४ व्यतिरिक्त लाभक्षेत्रातील विहिरीखालील सिंचनक्षेत्र (लाख हेक्टर)	३.५१	०.५५	०.३४	-	-	-	-	-	०.३४	४.४०

* सिंचनक्षमता पूर्णतः निर्मित, ** सिंचनक्षमता अंशतः निर्मित, *** अस्थायी

१.१६ राज्यातील मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे जून, २००५ अखेर निर्माण करण्यात आलेली एकत्रित सिंचनक्षमता ५१.७२ लाख हेक्टर इतकी होती. निर्माण करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये मोठे, मध्यम, लघु (राज्य क्षेत्र) आणि लघु (स्थानिक क्षेत्र) पाटबंधारे प्रकल्पांचा वाटा अनुक्रमे ४५.० टक्के, १३.४ टक्के, १९.० टक्के आणि २२.६ टक्के इतका होता. २००४-०५ मध्ये निर्माण करण्यात आलेली अनिश्चित सिंचनक्षमता १.१२ लाख हेक्टर इतकी होती आणि त्यामुळे जून, २००४ अखेर साध्य करण्यात आलेल्या संचयी सिंचनक्षमतेमध्ये २.२ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. जून, २००४ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेल्या ५०.६ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर १६.५ लाख हेक्टर (३२.५ टक्के) इतका होता.

पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा

१.१७ पाटबंधारे क्षेत्रात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने खालील काही उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत.

१.१७.१ राज्य जलनीती :- महाराष्ट्र शासनाने जुलै, २००३ मध्ये राज्य जलनीती प्रस्तुत केली आहे. त्यामध्ये जनतेला सामाजिक व आर्थिक लाभ देण्यासाठी टिकाऊ स्वरूपाचा विकास, सक्षम व्यवस्थापन आणि भोवतालची सजीवसृष्टी व पर्यावरण विषयक मुल्यांचे महत्त्व कायम राखून नद्या व लगतच्या जमिनींवरील अपुऱ्या जलस्रोतांचा इष्टतम वापर यांची हमी देण्यात आली आहे.

१.१७.२ महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम, २००४ :- महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम, २००५ मान्य केला असून तो मे, २००५ पासून अस्तित्वात आला आहे. जलसंपत्तीचे नियमन करून समन्यायी वाटप आणि वापर सुकर करणे हा या अधिनियमाचा उद्देश आहे. त्याचप्रमाणे या अधिनियमामध्ये जलसंपत्तीचे टिकाऊ व्यवस्थापन आणि कृषि, औद्योगिक, घरगुती व इतर प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या पाण्याचे दर निश्चित करणे, यांची हमी देण्यात आली आहे. या अधिनियमातील तरतुदीनुसार

महाराष्ट्र जलसंपत्ती अधिनियम प्राधिकरण ऑगस्ट, २००५ मध्ये गठित करण्यात आले आहे.

१.१७.३ महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ :- निर्मित सिंचनक्षमता आणि तिचा प्रत्यक्ष वापर यांतील तफावत भरून काढण्यासाठी, तसेच सिंचन व्यवस्थेतील वितरण, वाटप, वापर आणि निःसारण यांचा वाढीव कार्यक्षमतेने वापर करून त्याद्वारे भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील पाण्याचा यथोचित वापर करून जास्तीत जास्त फायदा होण्यासाठी पाणीवापर संस्थांची रचना आणि कार्यचलन यांना संविधानिक मान्यता देण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ हा मान्य झाला व मे, २००५ पासून कार्यान्वित झाला.

१.१७.४ पाणी वापर संस्था :- राज्य शासनाने पाणी वापर संस्था स्थापन करण्याचा आणि सर्व पाटबंधारे प्रकल्पांमधील सिंचन व्यवस्थापन ह्या संस्थांकडे हस्तांतरित करण्याचा धोरणात्मक निर्णय जुलै, २००१ मध्ये घेतला आहे. ह्या धोरणामागील उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. १) निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र यांतील तफावत कमी करणे, २) पाणी वापरासाठी सिंचन व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता वाढविणे, ३) सिंचन प्रणालीच्या देखभाल व दुरुस्तीवरील खर्च मर्यादित करणे, ४) हस्तांतरापूर्वी सिंचनप्रणाली दुरुस्त करणे, ५) पाण्याचा वापर अधिक कार्यक्षमतेने करणे आणि ६) पाणीपट्टीची प्रभावीपणे वसुली करणे.

सिंचन विकास महामंडळे

१.१८ राज्यातील सिंचन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी शासनाने फेब्रुवारी, १९९६ ते ऑगस्ट, १९९८ या कालावधीत पुढील पाच सिंचन विकास महामंडळांची स्थापना केली आहे. १) महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, २) विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, ३) तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, ४) कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ आणि ५) गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ. या महामंडळांनी मिळून मार्च, २००५ पर्यंत खुल्या बाजारातून एकूण १२,०४८ कोटी रुपयांचा निधी उभारला. या महामंडळांमध्ये मार्च, २००५ पर्यंत शासनाचे भागभांडवल ६,७७० कोटी रुपये होते. रोखांवरील व्याजापेटी मार्च, २००५ अखेर राज्य शासनाने ५,८९६ कोटी रुपये इतकी रक्कम प्रदान केली. या महामंडळांचा तपशील तक्ता क्र. १.११ मध्ये दिला आहे.

एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

१.१९ राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास थांबविणे यांसाठी राज्यामध्ये पाणलोटक्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे १९८३ पासून राबविण्यात येत आहेत. विविध कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्यात येत आहेत. ठरवून देण्यात आलेल्या निकषानुसार राज्यात एकूण १५,७३९ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी १२,११९ गावांमध्ये २५,९०६ पाणलोटक्षेत्रांत कामे प्रत्यक्षात हाती घेण्यात आली. ह्या कार्यक्रमावर २००४-०५ मध्ये ५९५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आणि २००५-०६ ह्या वर्षात सप्टेंबर

तत्का क्रमांक १.११
राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील

अनु. क्र.	महामंडळाचे नाव व स्थापनेचा महिना	सिचन क्षमतेचे लक्ष्य (लाख हे.)	समाविष्ट पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या	एकूण आवश्यक निधी (कोटी रु.) (१.४.०५ रोजी बाकी असलेला खर्च)	शासनाचे भागभांडवल (१) एकूण (२) २००४-०५ पर्यंत \$ (३) २००४-०५ पर्यंत कर्जरोख्यांवरील व्याज\$\$ (कोटी रु.)	२००४-०५ पर्यंत कर्जरोख्यांद्वारे उभारलेला निधी (कोटी रु.)
१.	महाराष्ट्र कृषणा खोरे विकास महामंडळ (फेब्रुवारी, १९९६)	१०.८५	२० * ४१** २६०@ १९+	११,६३२	३,५००.०० २,८८०.१४ ३,४७२.१९	६,२३४.५५
२.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	११.००	१४ * २७** ५५@	९,९५०	३,३३५.०० १,५५४.६० ९७९.८९	२,०६४.६२
३.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसेंबर, १९९७)	५.२३	५ * २६** १०७@ १०+	५,८०७	२,३३७.०० ५१०.१० ५४२.८९	१,३२०.५९
४.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसेंबर, १९९७)	०.८०	१* ४** ३३@	२,०५२	४२८.०० २७४.३८ २३३.००	५९४.५५
५.	गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ (ऑगस्ट, १९९८)	५.६१	१२ * १७** २५८@ ९+	४,०१४	१,९५०.०० १,५५०.२९ ६६८.१०	१,८३४.१७

* मोठे, **मध्यम, @ लघु, + उपसा सिचन योजना, \$ २००४-०५ अखेरपर्यंत अदा केलेले भागभांडवल, \$\$ ही रक्कम शासनाने संबंधित महामंडळांना दिली आहे.

अखेरपर्यंत २४६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ३९८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये कार्यान्वित केल्यापासून सप्टेंबर, २००५ अखेरपर्यंत त्यावर करण्यात आलेला एकूण संचयी खर्च ४,१२९ कोटी रुपये इतका होता.

सुधारित बियाणे

१.२० राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या संकरित व सुधारित वाणांच्या प्रमाणित/दरिंदार बियाण्यांचे वितरण ही एक अत्यंत महत्त्वाची उपाययोजना आहे. अशा बियाण्यांच्या वितरणामध्ये सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे लक्षणीय भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रात बियाणे बदलाचा कार्यक्रम बहुतांश पिकांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येतो. खरीप २००४ हंगामात एकूण ११.९४ लाख किंवल व रब्बी २००४ हंगामात एकूण ३.८८ लाख किंवल बियाणे वितरित करण्यात आले. खरीप २००५ हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे १२.२१ लाख किंवल व ४.२३ लाख किंवल प्रमाणित/दरिंदार बियाणे वितरित

करण्यात आले, असा अंदाज आहे. २००५-०६ मध्ये २२ पिकांच्या निरनिराळ्या जातींचे बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले. काही प्रमुख पिकांच्या बियाणे वितरणाबाबतची माहिती तत्का क्र. १.१२ मध्ये दिली आहे.

रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर

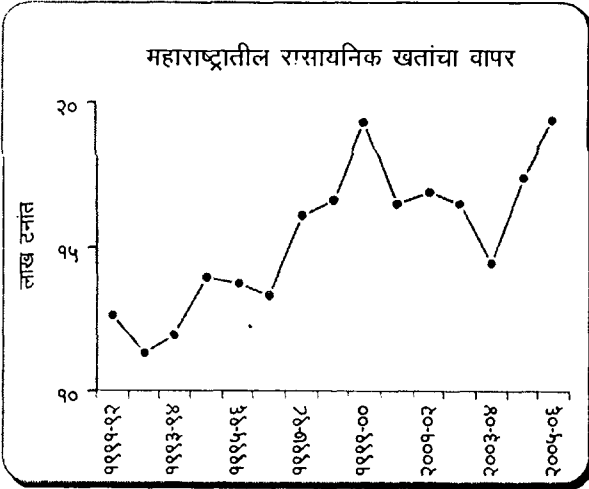
१.२१ राज्यातील २००५-०६ मधील खतांचा वापर १९.४ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १७.४ लाख टन खतांच्या वापरापेक्षा ११.५ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. राज्यात २००४-०५ मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण ३७,२९३ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ४,६७२ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २५२ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर ३२,३६९ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. २००४-०५ मध्ये राज्यात तांत्रिक दर्जाच्या ३,२०३ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला, जो आधीच्या वर्षातील वापरापेक्षा २ टक्क्यांनी कमी होता. खरीप २००४ मध्ये कीटकनाशकांचा वापर १,९५३ टन झाला. खरीप २००५ मध्ये तो १,९२८ टन, म्हणजे खरीप २००४ मधील वापरापेक्षा ३ टक्क्यांनी कमी असेल असा अंदाज आहे.

तक्ता क्रमांक १.१२

महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत करण्यात आलेले बियाण्यांचे वितरण

(हजार क्विंटलमध्ये)

पिकाचे नाव	२०००			२००१			२००२			२००३			२००४		
	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण
खरीप															
सोयाबीन	१५६	१२६	२८२	१६९	८०	२४९	२१६	२२३	४३९	३७३	२२६	५९९	४५४	२९०	७४४
संकरित ज्वारी	२१	१०८	१२९	१९	९५	११४	१६	९८	११४	१२	९८	११०	१३	८४	९७
भात	६१	१४	७५	६४	१७	८१	८३	२५	१०८	५८	२८	८६	७३	१५	८८
संकरित कापूस	६	३९	४५	६	४२	४८	६	३५	४१	५	३९	४४	५	४४	४९
संकरित बाजरी	२	३२	३४	१	२५	२६	२	३१	३३	२	२३	२५	२	५८	६०
रब्बी															
गहू	१५१	५५	२०६	१५९	६३	२२२	१४६	८५	२३१	१७३	६१	२३४	१६६	१४६	३१२
हरभरा	१८	९	२७	१४	१०	२४	१३	१८	३१	३०	१५	४५	२३	१७	४०
ज्वारी	१५	९	२४	९	७	१६	११	१२	२३	१०	१३	२३	१२	१७	२९

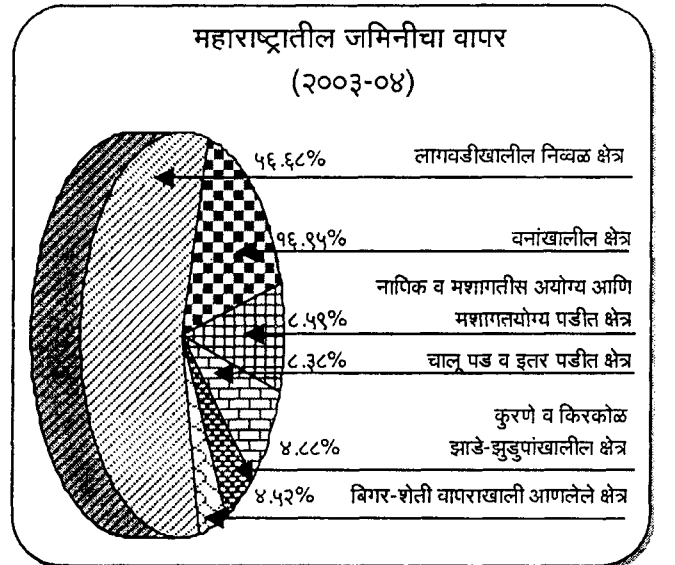

तुषार व ठिबक सिंचन

१.२२ तुषार व ठिबक सिंचन पद्धतींचा अवलंब केल्याने सिंचनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या मात्रेमध्ये २८ ते ५६ टक्क्यांची बचत होते आणि त्यामुळे २५ ते ४० टक्के अतिरिक्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे शक्य होते. शिवाय त्यामुळे जमिनीची धूप होण्याचे प्रमाण कमी होते, मशागतीची कामे सुलभ होतात, खतांची कार्यक्षमता वाढते, किडींमुळे होणारे नुकसान घटते आणि परिणामी पीक उत्पादनात पिकाच्या प्रकारानुसार १२ ते ३१ टक्के इतकी वाढ होते. शेतकऱ्यांनी ह्या सिंचनपद्धतींचा अवलंब करावा यासाठी राज्य शासन त्यांना तुषार/ठिबक सिंचन संच खरेदी करण्यासाठी आखलेल्या योजनांमधून अनुदान देऊन उत्तेजन देते. मार्च, २००५ अखेरपर्यंत राज्यामध्ये तुषार व ठिबक सिंचनाखाली आणलेले एकूण क्षेत्र अनुक्रमे १.३५ लाख हेक्टर व ३.१८ लाख हेक्टर इतके होते आणि त्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना दिलेल्या अनुदानाची रक्कम अनुक्रमे १३५.६ कोटी रुपये व ४३६.७ कोटी रुपये होती.

जमिनीचा वापर

१.२३ २००३-०४ मधील जमीनवापराबाबतच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या ३०७.६ लाख हेक्टर एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी १७४.३ लाख हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्र, ५२.१ लाख हेक्टर वनांखालील क्षेत्र, ३१.२ लाख हेक्टर मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र, २४.२ लाख हेक्टर मशागत न केलेले इतर क्षेत्र आणि २५.८ लाख हेक्टर पडित जमिनीखालील क्षेत्र होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३९ मध्ये दिली आहे.

राष्ट्रीय कृषि विमा योजना

१.२४ भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार महाराष्ट्रात सर्वकष पीक विमा योजना १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत

होती. भारत सरकारने 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' ह्या नावाने नवीन पीक विमा योजना सुरू केली असून ही योजना राज्यामध्ये रब्बी हंगाम १९९९-२००० पासून राबविण्यात येत आहे.

९.२५ नवीन योजनेमध्ये मूळ योजनेमधील भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी ही दहा खरीप पिके आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात ही सात रब्बी पिके, ह्या पिकांव्यतिरिक्त ऊस, कांदा, मका, मूग, उडीद व कापूस यांचा समावेश करण्यात आला असून यापैकी ऊस वर्ष २००२ पासून वगळण्यात आला होता, परंतु २००५ या वर्षापासून पुन्हा त्याचा समावेश करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या कार्याव्यवनाबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ९.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१३

राज्यातील राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेची प्रगती

हंगाम	लाभ दिलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाखात)	विम्याची एकूण रक्कम (कोटी रु.)	जमा केलेल्या हप्त्यांची रक्कम (कोटी रु.)	दिलेली भरपाई (कोटी रु.)
खरीप २००१-०२	२६.६७	१,८१४	८०.२६	९३.१५
रब्बी २००१-०२	०.८६	२०	०.५०	२.१२
खरीप २००२-०३	१७.९३	१,०१३	५२.०५	२८.२४
रब्बी २००२-०३	२.४८	८४	२.७५	१६.३३
खरीप २००३-०४	१७.२७	९२१	३५.८४	१००.९५
रब्बी २००३-०४	१०.३५	३४९	१०.१७	१९३.८२
खरीप २००४-०५	२०.७०	१,१२१	४६.०४	१२६.०७
रब्बी २००४-०५	१.४१	६५	१.९९	३.९५

वहिती खातेदार

९.२६ महाराष्ट्रात १९९५-९६ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेच्या निष्कर्षानुसार राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या १०६.५३ लाख इतकी होती आणि ती त्याआधीच्या १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत १२.५ टक्क्यांनी वाढलेली होती. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९९०-९१ मधील एकूण २०९.३ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये ५.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे १९८.८ लाख हेक्टर होते. वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर होते, ते कमी होऊन १९९५-९६ मध्ये १.८७ हेक्टर इतके झाले आणि ते १९७०-७१ च्या गणनेतील प्रति वहिती खातेदार सरासरी क्षेत्राच्या (४.२८ हेक्टर) निम्म्यापेक्षाही कमी होते. कृषि गणना १९९५-९६ मधील काही महत्त्वाची माहिती तक्ता क्र. ९.१४ आणि भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ९.१४

महाराष्ट्रातील कृषिगणना १९९५-९६ चे तपशील

आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या (शंभरात)	वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरमध्ये)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)
०.० - १.०	४२,६६१	२०,८६६	०.४९
१.० - २.०	३१,७५५	४६,०५९	१.४५
२.० - ५.०	२५,३९३	७५,९३३	२.९९
५.० - १०.०	५,५५८	३७,१५०	६.६८
१०.० - २०.०	१,०२९	१३,५१४	१३.१३
२०.० व अधिक	१३२	५,२७४	३९.९५
एकूण	१,०६,५२८	१,९८,७९६	१.८७

कृषि वित्तपुरवठा

९.२७ राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था होत. २००४-०५ अखेर राज्यातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २१,०४७ होती आणि त्यांच्या सभासदांची एकूण संख्या १०६.८० लाख होती. ह्या संस्थांनी २००४-०५ मध्ये शेतकऱ्यांना ४,१०९ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यापैकी १,७६७ कोटी रुपयांची म्हणजे ४३ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व सीमांतिक शेतकऱ्यांना देण्यात आली होती.

९.२८ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयीकृत बँका धरून) आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्त पुरवठा याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ९.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१५

बँकांनी राज्यात शेतीसाठी दिलेली सहेतुक कर्जे

(रुपये कोटीत)

हेतू	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयीकृत बँका धरून)	प्रादेशिक ग्रामीण बँका	एकूण			
	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५		
शेतीच्या हंगामी कामासाठी	१,०५४	१,२९९	१००	१३४	१,१५४	१,४३३
दुग्धविकास	९६	१३३	३	३	९९	१३६
कुक्कुटपालन	२२	११	-	-	२२	११
मत्स्यव्यवसाय	२५	२	-	-	२५	२
कृषि अवजारे	४०	६४	१७	१	५७	६५
फलोत्पादन व वृक्ष लागवड	१५३	२०७	-	३	१५३	२१०
इतर	१८७	७५३	८	२९	१९५	७८२
एकूण	१,५७७	२,४६९	१२८	१७०	१,७०५	२,६३९

१.२९ प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयकृत बँका धरून) व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी राज्यात २००४-०५ मध्ये एकत्रितपणे ६,७४८ कोटी रुपयांची कृषी कर्जे दिली. ती २००३-०४ मध्ये दिलेल्या कृषी कर्जापेक्षा (५,४७४ कोटी रुपये) २३.३ टक्क्यांनी जास्त होती.

नाबार्ड

१.३० राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही शेतीच्या व ग्रामीण विकासास हातभार लावून उत्तेजन देणारी देशातील शिखर बँक आहे. ह्या बँकेने राज्यात २००४-०५ मध्ये पुढील महत्त्वाची भूमिका बजावली.

पतमर्यादा

१.३०.१ नाबार्डने २००४-०५ मध्ये राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी एकूण ५५९.८ कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची पतमर्यादा मंजूर केली. या तुलनेत २००३-०४ मध्ये मंजूर केलेली पतमर्यादा ३३६.६ कोटी रुपये इतकी होती. येणे कर्जाची उच्चतम पातळी ५५०.७ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली होती, म्हणजे ही रक्कम, मंजूर करण्यात आलेल्या पतमर्यादेच्या ९५ टक्के इतकी होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ६.१३ कोटी रुपये मंजूर केले होते व त्या संदर्भातील येणे रक्कम अधिकतम ३.६३ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली. नाबार्डने २००५-०६ या वर्षासाठी राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी १०५९.६६ कोटी रुपये इतकी पतमर्यादा मंजूर केली. जानेवारी, २००६ अखेर येणे कर्जाची उच्चतम पातळी ८१३.२३ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ५.९ कोटी रुपये मंजूर केले होते व त्यासंदर्भातील येणे रक्कम नोव्हेंबर, २००५ अखेर अधिकतम ३.६८ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली होती.

गुंतवणूक पतपुरवठा

१.३०.२ नाबार्डने राज्यात २००४-०५ मध्ये गुंतवणूक पतपुरवठ्यांतर्गत विविध पतपुरवठा अभिकरणांना ४७५.८८ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य वितरित केले व ते आधीच्या वर्षात वितरित केलेल्या सहाय्यापेक्षा ३.९ टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डकडून २००४-०५ मध्ये पुनर्वितीय सहाय्य मिळालेल्या, देशातील प्राप्तकर्त्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहाय्या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा ५.६ टक्के होता, जो आधीच्या वर्षातील ६ टक्के वाट्याच्या तुलनेत घटलेला होता.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

१.३०.३ नाबार्डने ग्रामीण पायाभूत सुविधा निधी (आरआयडीएफ) अंतर्गत ७,४७५ प्रकल्पांसाठी महाराष्ट्र शासनास एकंदर ३,१६३ कोटी

रुपये कर्ज मंजूर केले असून ह्यापैकी नोव्हेंबर, २००५ अखेर २,२२० कोटी रुपये वितरित करण्यात आले. आतापर्यंत मंजूर करण्यात आलेल्या ७,४७५ प्रकल्पांपैकी ५,९९४ प्रकल्प नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत पूर्ण करण्यात आले होते. ह्या ७,४७५ प्रकल्पांपैकी ४०९ पाटबंधारे प्रकल्प, ५,४८४ ग्रामीण रस्ते, १,३२१ पूल, २२८ ग्रामीण पाणी पुरवठा योजना आणि ३३ लघु पाटबंधारे प्रकल्प होते. पूर्ण झालेल्या ५,९९४ प्रकल्पांमध्ये १७१ पाटबंधारे प्रकल्प, ५,६७६ ग्रामीण रस्ते व पूल आणि १४७ ग्रामीण पाणी पुरवठा योजना होत्या. वितरित केलेल्या एकूण २,२२० कोटी रुपये इतक्या रकमेपैकी २००४-०५ व २००५-०६ (नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत) मध्ये वितरित करण्यात आलेली रक्कम अनुक्रमे ५१३ कोटी रुपये व १०२ कोटी रुपये इतकी होती.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

१.३१ राज्यामध्ये शेतजमीनविषयक पध्दतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू आहे. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या कालावधीत जारी करण्यात आलेल्या कूळकायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मार्च, २००४ अखेरपर्यंत जवळपास १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली.

१.३२ भूमि अभिलेखाचे संगणकीकरण या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत राज्यात गाव नमुना क्रमांक ७/१२ चे संगणकीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे. राज्यामध्ये एकूण २१२ लाख इतके ७/१२ उतारे असून या सर्व उतार्यांची संगणकावर माहिती नोंदणी करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. संगणकावर नोंदविलेल्या माहितीचे वैधतीकरण व पडताळणी करण्याचे कामही पूर्ण झाले आहे. संगणकीकृत स्वरूपातील अधिकार अभिलेख तालुकास्तरावर उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत.

जागतिक व्यापार परिषद

१.३३ जागतिक व्यापार संघटनेशी करण्यात आलेल्या शेतीविषयक आंतरराष्ट्रीय करारामुळे कृषि उत्पादनाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने मोठ्या प्रमाणावर शिथिल करण्यात आली आहेत. ह्या कराराचा उद्देश असा आहे की खुल्या व्यापारामध्ये सर्वांना समान संधी असावी आणि कोणत्याही देशाने अवाजवी आयातशुल्क आकारून किंवा निर्यातीसाठी अनुदाने देऊन आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील संतुलन बिघडवू नये. यामुळे देशांना स्वतःच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कार्यक्षमतेने वापर करून कृषि उत्पादने कमी उत्पादन खर्चात घेणे आणि स्वतःची उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारात कोठेही निर्वेधपणे विकणे शक्य होते. ह्या पार्श्वभूमीवर राज्य शासनाने लोकशिक्षण, उत्पादकतेत वाढ, काढणीपश्चात् तंत्रज्ञानास प्रोत्साहन यासारखी कार्यवाही सुरू केली आहे.

जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील कार्यवाही

१.३४.१ वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी कृषि उत्पादन वाढविण्याकरिता कृषि क्षेत्रामध्ये जैवतंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे गरजेचे झाले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने जैविक व्याप्ती व विकास समितीची स्थापना केली. महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी, २००२ मध्ये

जैवतंत्रज्ञान धोरण जाहीर केले असून मा. मुख्यमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र जैवतंत्रज्ञान मंडळाची स्थापना केली आहे. ह्या मंडळास व्यापारविषयक धोरणाशी संबंधित विविध बाबींबाबत सल्ला देण्यासाठी प्रमुख सल्लागार म्हणून महाराष्ट्र जैवतंत्रज्ञान आयोग काम पाहतो.

१.३४.२ शासनाने कृषि जैवतंत्रज्ञान उद्योगांना कृषि क्षेत्रातील दराने वीज पुरवठा करण्याचा, तसेच संशोधन व विकासासाठी केंद्र स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे. याशिवाय राज्य शासनाने पुणे (हिंजवडी) येथे औषधी जैवतंत्रज्ञान केंद्र आणि शेंद्रा (जालना) व अकोला येथे कृषि जैवतंत्रज्ञान केंद्रे उभारली आहेत. जैवतंत्रज्ञान केंद्रांना उद्योग विभागाच्या 'ड' व 'ड+' गटात अंतर्भूत होणाऱ्या उद्योगांना मिळणाऱ्या सर्व लाभांसाठी पात्र ठरविण्यात आले आहे.

वने

१.३५ राष्ट्रीय वन धोरण-१९८८ अनुसार देशातील ३३ टक्के भौगोलिक क्षेत्र वने व वृक्ष लागवडीखाली आणण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. राज्यातील वनांखालील क्षेत्र ६१,९३९ चौ.कि.मी. (अस्थायी) असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के आणि देशाच्या एकूण वन क्षेत्राच्या ८ टक्के आहे. वनस्थिती अहवाल-२००३ (अस्थायी) अनुसार, एकूण ६१,९३९ चौ.कि.मी. क्षेत्रापैकी ४६,८६५ चौ.कि.मी. क्षेत्र वनव्याप्त होते व ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या १५.२ टक्के असून राष्ट्रीय वनव्याप्तीच्या प्रमाणकाच्या तुलनेत बरेच कमी आहे. एकूण वनव्याप्तीपैकी १७.२ टक्के अत्यंत घनदाट जंगले, ४३.४ टक्के साधारण घनदाट जंगले आणि ३९.४ टक्के खुली जंगले या प्रकारात मोडते.

राज्य	वनव्याप्ती (टक्के)
छत्तीसगड	४१.४२
ओरिसा	३१.०६
मध्य प्रदेश	२४.७९
कर्नाटक	१९.००
तामिळनाडू	१७.४१
आंध्र प्रदेश	१६.१५
महाराष्ट्र	१५.२३
गुजरात	७.६२
उत्तर प्रदेश	५.८६
राजस्थान	४.६२

पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने समृद्ध सागरी जीवसृष्टीसाठी तिवरांच्या जंगलांचे महत्त्व वादातीत आहे. महाराष्ट्रात ११६ चौ.कि.मी. क्षेत्र तिवरांच्या जंगलाखाली येते. वनांखालील क्षेत्र वाढविण्याच्या हेतूने राज्य सरकार विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविते. २००४-०५ मध्ये ३८,६०० हेक्टर वन जमीन, तसेच सामूहिक गावजमीन विविध वनीकरण कार्यक्रमांखाली आणण्यात आली व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत (२४,२०० हे.) बरीच जास्त आहे.

वन उत्पादन

१.३६ राज्यातील वनांमधून प्राप्त इमारती लाकूड आणि जळाऊ लाकूड यांचे उत्पादन आणि मूल्य तक्ता क्र. १.१६ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. १.१६

इमारती लाकूड आणि जळाऊ लाकूड यांचे उत्पादन आणि मूल्य

(उत्पादन: लाख घ.मी./मूल्य: कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४		२००४-०५	
	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
इमारती लाकूड	१.२८	९५	१.२३	९६
जळाऊ लाकूड	८.०४	२२	४.८६	२५

१.३७ २००५-०६ मध्ये गौण वन उत्पादनांचे अपेक्षित मूल्य ५८.३० कोटी रुपये असून त्यापैकी तेंदू पानांचे मूल्य ३७.७४ कोटी रुपये आणि बांबूचे मूल्य १९.८७ कोटी रुपये अपेक्षित आहे. २००३-०४ आणि २००४-०५ या वर्षांकरिता गौण वन उत्पादनांचे मूल्य याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.१७

गौण वन उत्पादनांचे मूल्य

(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४	२००४-०५
बांबू	३०.५६	२७.३१
तेंदू	३४.५४	२८.४१
गवत चराई	०.३५	०.३०
गोंद	०.२४	०.३२
इतर	१.८५	०.४८
एकूण	६७.५४	५६.८२

सामाजिक वनीकरण

१.३८ सार्वजनिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देऊन त्याद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखणे यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. २००४-०५ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सामूहिक जमिनीवर सुमारे ३.८० हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणासाठी २० कलमी कार्यक्रमांतर्गत सुमारे ३.४० कोटी रोपे पुरविण्यात आली. २००५-०६ ह्या वर्षात ऑक्टोबर, २००५ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे २.७० हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता २० कलमी कार्यक्रमांतर्गत ४.१० कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

रेशीम उत्पादन

१.३९ रेशीम उद्योग हा एक शेतीवर आधारित कुटीरोद्योग असून त्यामध्ये ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती करण्याची मोठी क्षमता आहे.

तसेच तो शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती करण्यासाठी देखील उपयोगी ठरतो. राज्यातील पर्यावरण रेशीम उद्योगास अनुकूल असून रेशीम उद्योग विकासास भरपूर वाव असल्याचे निदर्शनास आले आहे. रेशीम उद्योगात तुती व ऐन या वृक्षांची लागवड, रेशीम किड्यांची जोपासना, कोष उत्पादन आणि रेशीम उत्पादन यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्रातील २० जिल्ह्यांमध्ये तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात असून विदर्भातील गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा आणि गोंदिया या ४ जिल्ह्यांमध्ये टसर रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे. राज्य शासनाच्या रेशीम उद्योग विकास कार्यक्रमांतर्गत लागवडीखालील क्षेत्र, रेशीम उत्पादन आणि रोजगार निर्मिती याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ९.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ९.१८

रेशीम उत्पादन उपक्रमांतर्गत प्रगती

बाब	मलबेरी		तुती	
	२००४-०५	२००५-०६*	२००४-०५	२००५-०६*
लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टर)	१,६६६	१,३७३	१,१००	१,१००
रेशीम सूत उत्पादन (किलो)	९,६५४	२,९०१	१,७००	७०२
निर्मित रोजगार (संख्या)	५०,०००	२३,०००	२५,०००	१४,०००

* ऑक्टोबर, २००५ अखेरपर्यंत

पशुसंवर्धन

९.४० कृषि अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पशुसंवर्धन क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. पशुगणना, २००३ च्या अस्थायी निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील एकूण पशुधन सुमारे ३.६८ कोटी असून पशुगणना १९९७ च्या पशुधनापेक्षा (३.९६ कोटी) ते ७.२ टक्क्यांनी कमी आहे. एकूण कोंबडया-बदके यांची संख्या ३.७९ कोटी आहे. महाराष्ट्र राज्यात पशुधनाची घनता दर चौ.कि.मी.मागे ११९ इतकी होती. एकूण पशुधन आणि कोंबडया-बदके यांमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा देशामध्ये अनुक्रमे ७.६ टक्के आणि ७.८ टक्के आहे. पशुगणना १९९७ आणि पशुगणना २००३ करिता पशुधनाच्या प्रकारानुसार पशुधनाचा तपशील तक्ता क्र. ९.१९ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ९.१९

महाराष्ट्रातील पशुधन आणि कोंबडया-बदके यांची संख्या

(हजारात)

प्रकार	पशुगणना		शेकडा बदल
	१९९७	२००३	
गाई- बैल	१८,०७१	१६,३०३	(-)१.८
म्हशी-रेडे	६,०७३	६,१४५	१.२
मेंढया आणि शेळया	१४,८०२	१३,७७९	(-)६.९
इतर पशुधन	६९२	५४८	(-)२०.८
एकूण पशुधन	३९,६३८	३६,७७५	(-)७.२
एकूण कोंबडया व बदके	३५,३९२	३७,९६८	७.३

९.४१ २००५-०६ मध्ये झालेल्या अतिवृष्टीमुळे राज्यातील पशुधनाची मोठया प्रमाणावर हानी झाली आहे. एकूण हानीत पशुधन २७,७८८, कोंबडया-बदके १,९६,१५७ आणि गाढवे, घोडे व डुकरे यांसारखे इतर प्राणी १,३८१ यांचा समावेश आहे. अतिवृष्टीच्या परिणामी होणाऱ्या साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव टाळण्यासाठी सरकारने पशुधनाच्या लसीकरणाची मोहीम राबविली. एकूण ८,९६,०८४ प्राण्यांचे लसीकरण करण्यात आले.

९.४२ दूध, अंडी, मांस आणि लोकर ही मुख्य पशुधन उत्पादने दैनंदिन जीवनातील महत्त्वाचे घटक आहेत. गेल्या दहा वर्षांच्या माहितीवरून असे निदर्शनास येते की, या चारही बाबींच्या उत्पादनामध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. विशेषतः दूध, अंडी आणि मांस यांच्या उत्पादनात वाढ दिसून येते.

दूध, अंडी, मांस आणि लोकर यांचे उत्पादन

बाब	१९९४-९५	२००४-०५	शेकडा वाढ
दूध @	४,८११	६,५६७	३६
अंडी \$	२५०	३४३	३७
मांस @	१७०	२३०	३५
लोकर #	१५.३२	१६.२०	६

@ हजार टन, \$ कोटी, # लाख किलो

९.४३ २००४-०५ मध्ये राज्यातील दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १७५ ग्रॅम्स इतकी होती, ती राष्ट्रीय पातळीवरील (२३२ ग्रॅम्स) दुधाच्या दैनिक उपलब्धतेपेक्षा बरीच कमी होती. २००४-०५ मध्ये राज्यातील दरडोई प्रतिवर्ष अंडी उपलब्धता ३३ इतकी होती, ती राष्ट्रीय पातळीपेक्षा (४१) बरीच कमी होती.

९.४४ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २००५-०६ मध्ये ६,७९२ हजार टन दूध, ३५६ कोटी अंडी, २३५ हजार टन मांस व १६.४० लाख किलो लोकर यांचे उत्पादन होईल असा अंदाज आहे. दूध, अंडी, मांस व लोकर यांच्या उत्पादनाबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ९.२० मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र ९.२०

पशुधनाची मुख्य उत्पादने

बाब	२००३-०४	२००४-०५	शेकडा बदल
एकूण दूध @	६,३७७	६,५६७	२.९
त्यापैकी गाईंचे @	३,१६१	३,३२६	५.२
अंडी \$	३३६	३४३	२.१
मांस @	२२५	२३०	२.२
लोकर #	१६.७४	१६.२०	(-) ३.२

@ हजार टन, \$ कोटी, # लाख किलो

१.४५ गाई-बैल, म्हशी-रेडे आणि कुक्कुटपक्षी यांना होणा-या साथीच्या रोगांवर प्रतिबंधक उपचार उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन पशुवैद्यकीय सेवा पुरविते. ३१ मार्च, २००५ रोजी उपलब्ध असलेल्या पायाभूत पशुवैद्यकीय सेवा केंद्रांचा तपशील तक्ता क्र. १.२१ मध्ये देण्यात आला आहे. गोठित वीर्यांच्या उत्पादनासाठी राज्यात पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद येथे प्रत्येकी एक याप्रमाणे तीन प्रयोगशाळा होत्या. २००४-०५ मध्ये गायवर्गात एकूण विदेशी जातींची २.७२ लाख व संकरित जातींची ७.६० लाख कृत्रिम रेतने (प्रथम) करण्यात आली, तर आधीच्या वर्षातील ह्या संख्या अनुक्रमे ३.११ लाख व ९.१३ लाख इतक्या होत्या. २००४-०५ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.२८ लाख होती, तर २००३-०४ मध्ये ती ४.४६ लाख इतकी होती.

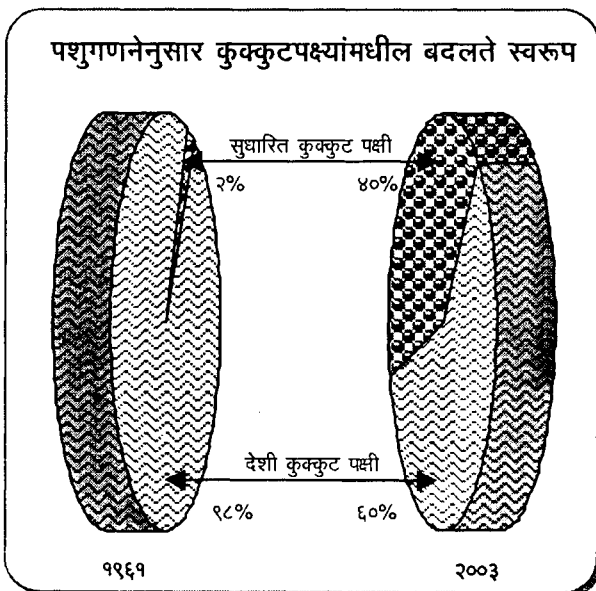
तक्ता क्र. १.२१

३१ मार्च २००५ रोजी पशुवैद्यकीय सेवा केंद्रे

प्रकार	संख्या
पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये	३१
पशुवैद्यकीय दवाखाने	१,५२३
प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे	२,३९२
फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये	६५
जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे	२६
कृत्रिम रेतन केंद्रे असलेल्या संस्था	४,६९१

कुक्कुट विकास

१.४६ खेडेगाव, तालुका, तसेच जिल्हा पातळीवर कुक्कुट केंद्रे, तसेच शेतक-यांना सुधारित कॉंबडया-अंडी उपलब्ध व्हावीत यासाठी शासनाने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे स्थापन केली आहेत. २००४-०५ मध्ये शासनाच्या मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेल्या कुक्कुट पक्ष्यांची संख्या ५.२० लाख होती, तर २००३-०४ मध्ये ती ५.४८ लाख होती.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

१.४७ २००५-०६ मध्ये राज्यात एकूण ६३ प्रक्रिया दुग्धशाळा कार्यरत होत्या. हया सर्व प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ७१.६५ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. हया प्रक्रिया दुग्धशाळांव्यतिरिक्त राज्यात २००५-०६ मध्ये १२७ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता २२.७६ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती.

१.४८ राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २००५-०६ मध्ये (डिसेंबर अखेरपर्यंत) ३८.२४ लाख लिटर इतके होईल असा अंदाज असून ते २००४-०५ मधील सरासरी दैनिक ३८.१० लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ०.३७ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मत्स्यव्यवसाय

१.४९ समुद्र किनाऱ्यावर राहणाऱ्या बहुतांश व्यक्तींचा मासे हा दैनंदिन आहारातील प्रमुख घटक आहे. मासळीच्या उत्पादनात वाढ, तसेच मच्छीमारींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती करणे हे मत्स्यव्यवसाय विभागाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्र रोजगार निर्मिती आणि अनेक दुय्यम उद्योगांच्या निर्मितीला पूरक आहे. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. असून कालव्यांची लांबी सुमारे १२.८ हजार कि.मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३.०१ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि १८.६ हजार हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील (१० हजार हेक्टर शासकीय खाजण जमीन व उर्वरित खाजणी खाजण जमीन) मच्छीमारीस योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजेच ३० ते ४० बाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छीमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. या तुलनेत २००४-०५ मधील मत्स्योत्पादन ४.१८ लाख टन इतके होते, ते २००३-०४ मधील मत्स्योत्पादनापेक्षा ०.५३ टक्क्यांनी कमी आहे. या मत्स्योत्पादनापैकी २.८५ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.१० लाख टन मासे खारविण्यात आले आणि ०.९६ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. २००४-०५ मध्ये १,०३८ कोटी रुपये किंमतीचे ११२ हजार टन मासे निर्यात करण्यात आले. २००५-०६ या वर्षात सप्टेंबर अखेरपर्यंत अंदाजे १.३९ लाख टन सागरी मत्स्योत्पादन मिळाले.

१.५० मत्स्योत्पादनाची पूर्ण क्षमता (वार्षिक ६.३ लाख टन) साध्य करण्याकरिता शासनाने सागरी आर्थिक क्षेत्रातील २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छीमार

नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजित केले आहे. त्यासाठी आतापर्यंत मध्यम आकाराच्या ६१ मच्छीमार नौकांना अर्थसहाय्य देण्यात आले. खोल समुद्रात मासेमारी करण्यासाठी यंत्रचलित बोटोंचा वापर केल्यामुळे मत्स्योत्पादनात वाढ झाली आहे. २००३-०४ मध्ये सागरी मच्छीमारीसाठी वापरण्यात आलेल्या बोटोंची संख्या २२,३२२ इतकी होती, त्यात वाढ होऊन २००४-०५ मध्ये ती २२,४२३ इतकी झाली. एकूण मच्छीमारी नौकांपैकी ११,७२५ (५२ टक्के) यंत्रचलित होत्या. राज्याच्या सागरी किना-यावर मासळी उतरविण्याची १८४ केंद्रे होती. सागरी क्षेत्रात कोकण विकास कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित करण्यात आलेल्या १३ बंदरे आणि ३८ जेट्टीच्या कामांपैकी १४ जेट्टीची कामे पूर्ण झाली असून २ बंदरे आणि ७ जेट्टीची कामे प्रगतिपथावर आहेत.

१.५१ २००४-०५ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२१ लाख टन होते आणि ते २००३-०४ मधील उत्पादनापेक्षा ३ टक्क्यांनी कमी होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितक्या प्रमाणात वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. २००४-०५ मध्ये राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित स्थूल मूल्य अंदाजे १,६४८ कोटी रुपये होते. २००५-०६ ह्या वर्षात नोव्हेंबर अखेरपर्यंत अंदाजे ०.७७ लाख टन गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन मिळाले.

१.५२ राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली २००४-०५ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व राज्यातील मत्स्यबीजांचे उत्पादन २२.३९ कोटी इतके होते, तर आधीच्या वर्षी तितक्याच केंद्रांमधून मत्स्यबीजांचे उत्पादन २१.६५ कोटी इतके झाले होते.

सहकार

१०.१ विविध आर्थिक उपक्रमांमध्ये कार्यरत असलेल्या दुर्बल व असंघटित लोकांना संरक्षण देण्यामध्ये सहकार चळवळ महत्त्वाची भूमिका बजावते. सर्वसामान्य ग्रामीण जनतेची भांडवदारांकडून होणारी पिळवणूक टाळण्यामध्ये आणि लहान शेतकरी, ग्रामीण कारागीर, भूमिहीन शेतमजूर इत्यादींचा आर्थिक दर्जा उंचावण्यामध्ये सहकारी चळवळ सहाय्यभूत ठरली आहे. ह्या चळवळीने ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करणारी, उत्पादनक्षमता वाढविणारी व समाजातील दुर्बल घटकांची स्पर्धात्मक क्षमता वृद्धिंगत करणारी विकास केंद्रे विकसित केली आहेत. तथापि, उदारीकरणानंतरच्या काळात सहकारी चळवळीस उत्पादन व सेवांचा दर्जा उंचावणे ह्या तीव्र स्पर्धेतील नवनवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

१०.२ सुरुवातीच्या काळात महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. नंतरच्या काळात या चळवळीचा कृषिमाल प्रक्रिया, कृषि पणन, ग्रामीण उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादी क्षेत्रांत वेगाने विस्तार होत गेला.

याचा परिणाम लोकांचे जीवनमान लक्षणीयरित्या उंचावण्यात झाला आहे. तथापि, नवीन आर्थिक घडामोडी व बाजारपेठेचा कल विचारात घेऊन सहकारी चळवळ स्पर्धात्मक होण्यासाठी सुयोग्य धोरणांचा अंगीकार करणे गरजेचे आहे.

१०.३ राज्यातील सहकारी संस्थांची १९६१ पासूनची संस्थांच्या प्रकारानुसार संख्या तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शविली आहे.

१०.४ राज्यातील सहकारी संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेली भरीव वाढ ही प्रामुख्याने गृहनिर्माण संस्था, बिगर-कृषि पतसंस्था व उत्पादक उपक्रम या प्रकारांतील संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेल्या मोठ्या प्रमाणातील वाढीमुळे झाली आहे. १९६१ पासून ते १९८१ पर्यंत प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची सभासद संख्या बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या सभासद संख्येपेक्षा अधिक होती. तथापि, १९९१ पासून बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची सभासद संख्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या सभासद संख्येपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढली. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांमधील एकत्रित सभासद संख्या ३१ मार्च, २००४ रोजी ४५१ लाख इतकी होती, ती १.६ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, २००५ रोजी ४५८ लाख

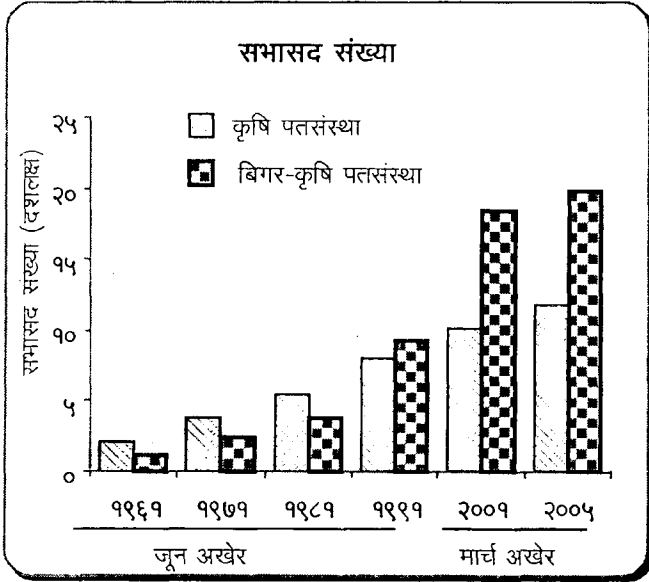
तक्ता क्रमांक १०.१

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

अनु.	सहकारी संस्थेचा प्रकार	३० जून रोजी		३१ मार्च रोजी		
		१९६१	१९८१	२००१	२००४	२००५
१	शिखर व मध्यवर्ती-पतसंस्था					
	i) कृषि	३७	२८	३२	३२	३३
	ii) बिगर-कृषि	२	३	२	२	२
२	प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	१८,५७७	२०,५५१	२१,०००	२१,०९१
३	बिगर-कृषि पतसंस्था	१,६३०	५,४७४	२२,०१४	२५,६६४	२६,१४५
४	पणन संस्था	३४४	४२३	१,११५	१,२२२	१,३१४
५	उत्पादक उपक्रम*	४,३०६	१४,३२७	३९,०७०	४०,८८५	४१,६९९
६	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था**	३,८४६	२१,९१५	७५,२३२	९०,०४९	९४,१०६
	एकूण संस्था	३१,५६५	६०,७४७	१,५८,०१६	१,७८,८५४	१,८४,३९०

* साखर कारखाने, भात गिरण्या, दुग्ध संस्था इत्यादी

** ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण संस्था, मजूर कंत्राट संस्था इ.

इतकी झाली. या संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००४ रोजी १,७०,४६६ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये ४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ३१ मार्च, २००५ रोजी १,७७,४९० कोटी रुपये इतके झाले. या सर्व संस्थांचे एकूण येणे कर्ज ३१, मार्च, २००४ रोजी ८७,०७९ कोटी रुपये इतके होते, ते २.५ टक्क्यांनी वाढून मार्च, २००५ अखेर ८९,२३१ कोटी रुपये इतके झाले.

१०.५ महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या, खेळते भांडवल, कर्जपुरवठा, येणे कर्ज व उलाढाली याबाबतचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.४४ मध्ये दिला आहे.

१०.६ राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या काही महत्त्वाच्या बाबीसंबंधीची एकत्रित माहिती तक्ता क्रमांक १०.२ मध्ये दिली आहे.

१०.७ राज्यातील सहकारी संस्थांनी केलेल्या स्थूल कर्ज वाटपात, तसेच निव्वळ कर्ज वाटपात २००४-०५ या वर्षात वाढ झाली. सहकारी संस्थांनी केलेल्या स्थूल कर्ज वाटपात आधीच्या वर्षापेक्षा ४.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्य शासनाचा वाटा १,५७३ कोटी रुपये (१३.९ टक्के) इतका होता. एकूण १,८४,३९० संस्थांपैकी ३४ टक्के संस्था नफ्यामध्ये, २४ टक्के संस्था तोट्यामध्ये, ७ टक्के संस्था ना नफा ना तोटा स्थितीमध्ये होत्या, तर ३५ टक्के संस्थांची याबाबतची स्थिती उपलब्ध झाली नाही.

शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्था

१०.८ राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्थांमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण

तक्ता क्रमांक १०.२
राज्यातील सहकारी संस्थांसंबंधी महत्त्वाच्या बाबी
(रुपये कोटीत)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा बदल
	२००४	२००५*	
१. संस्थांची संख्या	१,७८,८५४	१,८४,३९०	३.१
२. सभासदांची संख्या (लाखात)	४५१	४५८	१.६
३. i) भरणा भाग भांडवल	१०,८१८	११,३१५	४.६
ii) पैकी शासनाचे	१,५५८	१,५७३	१.०
४. ठेवी	१,००,९६१	१,०७,३७४	६.४
५. खेळते भांडवल	१,७०,४६६	१,७७,४९०	४.०
६. कर्ज वाटप (स्थूल)	७७,१००	८०,७३५	४.७
७. कर्ज वाटप (निव्वळ)	५८,६३७	६१,४०२	४.७
८. नफ्यातील संस्था			
i) संख्या	६०,४५२	६२,१६५	२.८
ii) नफा	२,२५५	२,३८१	५.६
९. तोट्यातील संस्था			
i) संख्या	४३,६६९	४४,९४०	२.९
ii) तोटा	३,०६३	३,१६९	३.५
१०. नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	१२,४७९	१३,२०९	५.८
११. नफा/तोटा न कळविलेल्या संस्था	६२,२५४	६४,०७६	२.९

* अस्थायी

बहुउद्देशीय विकास बँक, ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक व महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण वित्त महामंडळ यांचा समावेश आहे. या सर्व शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००५ रोजी ५४,३७६ कोटी रुपये होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा ४ टक्क्यांनी जास्त होते आणि सर्व सहकारी संस्थांच्या एकत्रित खेळत्या भांडवलामध्ये ते ३१ टक्के इतके होते. या ३५ संस्थांनी २००४-०५ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाची एकत्रित रक्कम १९,३३६ कोटी रुपये होती. शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्थांनी केलेले कर्जवाटप सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी केलेल्या एकूण कर्जवाटपाच्या २४ टक्के होते. ३१ मार्च, २००५ रोजी या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम २६,०२३ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या अशा रकमेपेक्षा ०.२ टक्क्याने कमी होती. या संस्थांमधील एकूण रोजगार मार्च, २००४ अखेरीस २८,७७४ इतका होता व तो आधीच्या वर्षापेक्षा १५ टक्क्यांनी कमी होता.

१०.८.१ राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि सहकारी पतसंस्थांच्या काही महत्त्वाच्या बाबींची मार्च, २००४ व २००५ अखेरची माहिती तक्ता क्र. १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १०.३

राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि सहकारी पतसंस्थांच्या काही महत्त्वाच्या बाबी

(रुपये कोटीत)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा बदल
	२००४	२००५*	
कृषि पतपुरवठा			
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक			
सभासद	४३,२५९	४७,४४८	९.७
ठेवी	१३,३००	१३,४०४	०.८
खेळते भांडवल	१७,६९४	१८,०८२	२.२
स्थूल कर्जवाटप	६,९४६	६,९०६	(-)०.६
येणे कर्ज	८,४३२	७,६४३	(-)९.४
थकबाकी	१,५०८	१,३७३	(-)९.०
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)			
सभासद	१,२८,६१६	१,२२,७९१	(-)४.५
ठेवी	२३,८८७	२४,८२३	३.९
खेळते भांडवल	३२,९०३	३४,५०६	४.९
स्थूल कर्जवाटप	११,५१७	१२,४२७	७.९
येणे कर्ज	१६,३५८	१७,९३३	४.७
थकबाकी	५,३३२	४,३९०	(-)१७.७
महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक			
सभासद	८२८	८२७	(-)०.१
ठेवी	-	-	-
खेळते भांडवल	१,३१८	१,३९४	५.८
स्थूल कर्जवाटप	-	-	-
येणे कर्ज	१,०४६	१,०३९	(-)०.७
थकबाकी	२७३	२३९	(-)१२.५
बिगर-कृषि पतपुरवठा			
सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक			
सभासद	१,९७१	१,९७१	०.०
ठेवी	३३	३२	(-)३.०
खेळते भांडवल	४९	४७	(-)४.१
स्थूल कर्जवाटप	१२	-	-
येणे कर्ज	२८	२६	(-)७.१
थकबाकी	२८	२६	(-)७.१
महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ			
सभासद	११,८०९	११,७४२	(-)०.६
ठेवी	०.७३	०.६१	(-)१६.४
खेळते भांडवल	३५८	३४७	(-)३.२
स्थूल कर्जवाटप	८.४३	३.१४	(-)६२.८
येणे कर्ज	२००	१८२	(-)९.३
थकबाकी	१२९	१३३	३.४

* अस्थायी

कृषि पतपुरवठा

१०.८.२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या बाबतीत ३१ मार्च, २००५ रोजीची थकबाकी ३१ मार्च, २००४ रोजीच्या थकबाकीपेक्षा ९ टक्क्यांनी कमी होती. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या बाबतीत देखील त्यांची थकबाकी आधीच्या वर्षापेक्षा १७.७ टक्क्यांनी कमी होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेची दिनांक १ ऑक्टोबर, २००१ पासून संघीय स्वरूपात पुनर्रचना करण्यात आली आणि मुंबई येथे महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक या शिखर बँकेसह २९ जिल्हा सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँका (प्राथमिक) निर्माण करण्यात आल्या.

बिगर-कृषि पतपुरवठा

१०.८.३ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक ७ फेब्रुवारी, २००४ पासून अवसायनात निघाल्यामुळे २००४-०५ मध्ये नवीन कर्ज देण्यास असमर्थ होती. तिची थकबाकी आधीच्या वर्षापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी कमी होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळाच्या बाबतीत २००४-०५ मध्ये स्थूल कर्ज वाटप ३.१४ कोटी रुपये होते व ते आधीच्या वर्षाच्या रकमेपेक्षा ६२.८ टक्क्यांनी कमी होते.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या निम्नतम स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून अल्प मुदतीच्या कृषिविषयक कर्जांचे वितरण करण्यामध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. तथापि, थकबाकीचे मोठे प्रमाण, शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठीच्या निधीचा अपुरेपणा व निधीच्या उपलब्धतेबाबतचा अनियमितपणा आणि साधनसामग्रीची जमवाजमव करण्यामधील अभाव ही प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत राहण्यामागील प्रमुख कारणे आहेत.

१०.९.१ राज्यात ३१ मार्च, २००५ रोजी २१,०९१ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या ११८ लाख होती. या संस्थांमध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था (२०,०७४), कृषक सेवा संस्था (२१), आदिवासी सहकारी संस्था (९४२), धान्य बँका (२५) व जिल्हा सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँका (२९) यांचा समावेश आहे. या संस्थांचे खेळते भांडवल मार्च, २००५ अखेरीस आधीच्या वर्षातील १०,४६७ कोटी रुपये खेळत्या भांडवलापेक्षा १.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १०,६२४ कोटी रुपये झाले. ह्या संस्थांनी २००४-०५ या वर्षी ४,११५ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला व तो २००३-०४ मधील ४,०५० कोटी रुपये कर्ज पुरवठ्याच्या तुलनेत १.६ टक्क्यांनी अधिक होता. ह्या कर्जांचे वाटप ३४.९८ लाख सभासदांना करण्यात आले, त्यापैकी ८.३६ लाख अल्पभूधारक होते व जवळपास ९.३७ लाख अत्यल्प भूधारक होते. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी ५१ टक्के सभासद अल्प व अत्यल्प भूधारक

होते. तथापि, प्रति अत्यल्प व अल्प भूधारक सभासदांना केलेला सरासरी कर्ज पुरवठा अनुक्रमे ९,३०४ रुपये व १०,७०८ रुपये होता आणि तो प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या प्रति सभासद वाटप केलेल्या सरासरी कर्ज पुरवठ्याच्या ११,७४५ रुपये या रकमेपेक्षा कमी होता.

१०.९.२ केवळ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००५ रोजी ८,१५१ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या ७,४३८ कोटी रुपयांपेक्षा १० टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००५ रोजी ६,४८८ कोटी रुपये इतकी होती, तर ३१ मार्च, २००४ रोजी ही रक्कम ६,४३८ कोटी रुपये इतकी होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००४-०५ मध्ये ३,६९२ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली केली व ही कर्ज वसुलीची रक्कम मागील वर्षाच्या कर्ज वसुलीच्या रकमेपेक्षा १ टक्क्याने जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीपात्र कर्जाशी असलेली मागील वर्षातील टक्केवारी ५७ टक्के होती. कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००५ रोजी २,७९६ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१ मार्च, २००५ रोजी ३९ टक्के इतके होते. हे प्रमाण आधीच्या वर्षांपेक्षा ४ टक्क्यांनी कमी होते. ३१ मार्च, २००५ रोजी असलेल्या एकूण थकबाकीपैकी ५२ टक्के थकबाकी ही दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची होती. प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००४ अखेरीस २९,२८८ इतका होता. प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांनी २००४-०५ या वर्षात केलेल्या प्रति कर्जदार कर्ज पुरवठ्याचा वहितधारणा वर्गनिहाय तपशील तक्ता क्र. १०.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.१०.४

प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांनी (धान्य बँका वगळून) केलेला कर्जपुरवठा वहितधारणा वर्गनिहाय

आकारमान वर्ग (हेक्टर)	सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी	प्रति कर्जदार सभासद कर्ज पुरवठा (रुपये)
< १	२५.८६	९.३७	३६.२	९,३०४
१ - २	२६.८६	८.३६	३१.१	१०,७०८
२ - ४	१८.९३	७.३१	३८.६	१९,९१७
४ - ८	११.८६	५.८४	४९.३	१३,३०३
> ८	५.५४	४.०२	७२.६	१६,९७७
इतर	१६.७०	०.०८	०.५	१३,७८२
एकूण	१०५.७५	३४.९८	३३.१	११,७४५

१०.९.३ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००४-०५ मध्ये अल्प व अत्यल्प भूधारकांना केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १०.५

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी (धान्य बँका वगळून)

२००३-०४ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील

बाब	अत्यल्प भूधारक	अल्प भूधारक	सर्व सभासद
कर्जपुरवठा (कोटी रुपये)	८७९.७९	८९५.११	४,१०८.६५
कर्जपुरवठ्यामधील शेकडा हिस्सा	२१.२	२१.८	१००.०
येणे कर्ज (कोटी रुपये)	१,३९७.४८	१,४९३.९९	७,१३८.७४
येणे कर्जांमधील शेकडा हिस्सा	१८.६	१९.९	१००.०
प्रति सभासद दिलेले कर्ज (रुपये)	९,३०४	१०,७०८	११,७४५
प्रति कर्जदार सभासद येणे कर्ज (रुपये)	१४,९१४	१७,८७२	२०,४०७

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.१० ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २६,१४५ होती. या सर्व संस्थांची सभासद संख्या १९८.४१ लाख होती व ती आधीच्या वर्षातील सभासद संख्येपेक्षा १.५ टक्क्यांनी जास्त होती. सर्व सहकारी संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांतील सभासद ४३ टक्के होते. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, २००५ रोजी ६७,३९८ कोटी रुपये होत्या व त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ८.६ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, २००५ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल ९६,४४० कोटी रुपये होते व ते सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण खेळत्या भांडवलाच्या ५४ टक्के इतके होते. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी २००४-०५ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यामध्ये बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांचा वाटा ७१ टक्के इतका होता. ह्या पतपुरवठा संस्थांनी २००४-०५ मध्ये ५६,९६५ कोटी रुपयांची कर्ज दिली व आधीच्या वर्षाच्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती ५ टक्क्यांनी अधिक होती. या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००५ रोजी ५३,९९१ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या ५२,५६१ कोटी रुपयांपेक्षा ३ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००५ रोजी ४,३९५ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षाच्या अखेरीस ती ४,१८६ कोटी रुपये होती.

सहकारी पणन संस्था

१०.११ सहकारी पणनाचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे शेतकऱ्यांची व्यापाऱ्यांकडून होणारी पिळवणूक टाळणे व शेती उत्पादनाच्या विक्रीची व्यवस्था करून शेतकऱ्यास उत्पादनाचा चांगला मोबदला मिळण्यास मदत करणे, आणि त्याचबरोबर ग्राहकास वाजवी किंमतीमध्ये चांगल्या प्रतीचा माल उपलब्ध करून देणे हे आहे. ही उद्दिष्टे विचारात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना त्यांच्या कार्याचा विस्तार करण्यासाठी राज्य शासनाकडून भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते.

१०.११.१ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००५ रोजी २०.६७ कोटी रुपये होते. या महासंघाचे एकूण भरणा केलेले भाग भांडवल १३ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये राज्य शासनाचे १२.३५ कोटी रुपये होते. भरणा केलेल्या एकूण भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ९५ टक्के इतका होता. या महासंघाची २००४-०५ मधील एकूण उलाढाल २९२.३० कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शोर्टीविषयक साधनांच्या उलाढालीचा वाटा ५५.८१ टक्के होता.

१०.११.२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००५ रोजी ४.९२ कोटी रुपये होते. या महासंघाची एकूण उलाढाल २००४-०५ मधील हंगामामध्ये वाढून ती ३.७८० कोटी रुपये झाली. २००३-०४ च्या हंगामात ती ०.९६ कोटी रुपये होती.

१०.११.३ जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, २००५ अखेर १,३१४ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ९.३० लाख आणि खेळते भांडवल १,२२९ कोटी रुपये होते. या संस्थांच्या २००३-०४ मधील २,१०४ कोटी रुपये उलाढालीच्या तुलनेत २००४-०५ या वर्षामधील उलाढाल २,१४६ कोटी रुपये होती.

एकाधिकार कापूस खरेदी

१०.१२ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ अंतर्गत एकाधिकार कापूस खरेदी योजनेची मुदत ३० जून, २००६ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. २००५-०६ च्या हंगामामध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघामार्फत कापूस खरेदी करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. राज्य शासनाने २००५-०६ या हंगामाकरिता जाहीर केलेली वेगवेगळ्या जातीच्या एफ.ए.क्यू. ग्रेडच्या कापसाची प्रती क्विंटल खरेदी किंमत (हमी किंमत) १,६७५ रुपये ते २,०१० रुपये इतकी आहे. २००५-०६ या हंगामातील कापूस खरेदीस ११ नोव्हेंबर, २००५ पासून विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश ह्या मुख्य कापूस उत्पादक विभागात सुरुवात करण्यात आली. २००५-०६ या हंगामात ६ मार्च, २००६ पर्यंत २६८.३७ कोटी रुपये किंमतीचा १३.९७ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

१०.१२.१ ह्या योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये ४,७१९.४५ कोटी रुपयांचा २११.६५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. २००४-०५ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून त्यापासून ४४.९४ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व १३० लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या ४४.९४ लाख गासड्यांपैकी अंदाजे ३५.५३ लाख गासड्यांच्या विक्रीचे करार ७ मार्च, २००६ पर्यंत करण्यात आले आहेत. १३० लाख क्विंटल सरकी ७२७ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. हंगाम २००४-०५ च्या २८ फेब्रुवारी, २००६ पर्यंत ३१.०४ लाख गासड्यांची उचल झाली असून गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ७,०३१ रुपये आली.

१०.१२.२ कापूस एकाधिकार योजनेचे २००३-०४ च्या हंगामातील अंतिम लेखे पूर्ण झाले असून हमी किंमतीनुसार ४३.२९ कोटी रुपये तोटा झाला आहे.

उत्पादक उपक्रम

१०.१३ कृषि उत्पादनावर प्रक्रिया करण्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. कृषि मालावर सहकारी तत्त्वावर केलेल्या प्रक्रियेमुळे शेतकऱ्यांना चांगला मोबदला मिळण्यास व ग्रामीण कृषि उद्योगामध्ये शोषणरहित औद्योगिक वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते.

१०.१३.१ उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००५ रोजी ४१,६९९ आणि त्यांची सभासद संख्या ६७.९० लाख व त्यांचे खेळते भांडवल १०,५५५ कोटी रुपये होते. त्यापैकी ८४९ सहकारी संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. या ८४९ संस्थांपैकी ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्यात २०२ नोंदणीकृत साखर कारखाने होते व त्यापैकी ८३ सहकारी साखर कारखाने २००४-०५ मध्ये कार्यरत होते. २००४-०५ या वर्षात ८३ सहकारी व १८ खाजगी साखर कारखान्यांनी एकूण १९४.५४ लाख मे.टन उसाचे गाळप केले आणि २२.३३ लाख मे.टन साखर उत्पादन केले. हंगामपूर्व अंदाजानुसार २००५-०६ या हंगामात अंदाजे ४३० लाख मे.टन उसाचे गाळप होऊन अंदाजे ५० लाख मे.टन साखर उत्पादन होईल असे अपेक्षित आहे.

१०.१३.२ साखर कारखान्यांशिवाय स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या नोंदणीकृत सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च २००५ रोजी ६४७ होती. त्यापैकी ६०८ सहकारी प्रक्रिया संस्था २००४-०५ मध्ये उत्पादन करीत होत्या. या संस्थांची एकत्रित सदस्य संख्या ५.४८ लाख होती व भरणा केलेले भागभांडवल ५५ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये शासनाचा वाटा १० कोटी रुपये (१८ टक्के) इतका होता. या संस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल २५६ कोटी रुपये इतके होते. या संस्थांची येणे कर्ज ३४ कोटी रुपये इतकी होती.

१०.१३.३ कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या २३८ संस्थांनी २००४-०५ मध्ये ४.९ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.२ टक्क्यांनी अधिक होती. ८८ भात गिरण्यांनी ९७ हजार टन भातावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी आधीच्या वर्षाच्या राशी इतकीच होती.

१०.१३.४ स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक १०.६ मध्ये दिला आहे.

१०.१४ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००४ अखेर एकूण १९१ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. या सहकारी सूत गिरण्यांची सदस्य संख्या ५.२१ लाख इतकी होती. त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ७५८ कोटी रुपये होते व त्यापैकी ६३९ कोटी रुपये भाग भांडवल राज्य शासनाचे होते. एकूण भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ८४ टक्के इतका होता. या गिरण्यांचे खेळते भांडवल १,५०८ कोटी रुपये होते. ३१ मार्च, २००४ रोजी सूत गिरण्यांचे येणे कर्ज ७४७ कोटी रुपये होते. राज्यातील १९१ सहकारी सूत गिरण्यांपैकी फक्त ४५ सूत गिरण्या उत्पादन करीत होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या १६ लाख होती. या गिरण्यांनी २००३-०४ या

तक्ता क्रमांक १०.६

कृषि मालावर स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था

संस्थेचा प्रकार	एकूण संस्थांची संख्या		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल † (हजार टनात)	
	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५*	२००३-०४	२००४-०५*
साखर कारखाने	२०१	२०२	१२०	८३	२९,०६४	१९,४५४
कापूस पिजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्था	२४८	२४८	२३४	२३८	४८४	४९०
भात गिरण्या	८९	९२	८८	८८	९७	९७
तेल गिरण्या	१३	१४	१२	१२	३०	३०
इतर	३०२	२९३	२७८	२७०	२२	२०
एकूण	८५३	८४९	७३२	६९१

† प्रक्रिया केलेल्या मालाचे स्वरूप, ऊस, कच्चा कापूस, भात, तेलबिया

*अस्थायी

वर्षामध्ये ७२७ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले. उर्वरित १४६ सूत गिरण्यांपैकी ४ गिरण्यांचे रूपांतर करण्यात येत होते, ११ गिरण्यांनी उत्पादन बंद केले होते, ४२ गिरण्यांची उभारणी चालू होती आणि ८९ गिरण्यांची नोंदणीनंतर पुढे कोणतीच प्रगती झाली नाही.

१०.१५ राज्यात २००३-०४ अखेर ६८० सहकारी हातमाग संस्था व १,०३९ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे ३२.२ हजार हातमाग असून त्यांनी २००२-०३ मधील ८४.५३ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००३-०४ मध्ये ८९.३५ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले. यंत्रमागाची संख्या ३०.४ हजार असून त्यांनी आधीच्या वर्षाच्या ३६.७८ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००३-०४ मध्ये ३५.६५ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले.

१०.१६ राज्यात २००४-०५ मध्ये २६,२७७ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ८३ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १९.९९ लाख व ०.३४ लाख होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे ३८९.२६ कोटी रुपये आणि ४४१.७० कोटी रुपये होते. २००४-०५ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत १,०४९.५६ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,४५५.३० कोटी रुपये होती. २००३-०४ मध्ये या किंमती अनुक्रमे १,६८५.०६ कोटी रुपये आणि १,९६६.८९ कोटी रुपये होत्या.

१०.१७ राज्यात २००४-०५ मध्ये २,७५२ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३० मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि २ महासंघ कार्यरत होते. या सर्व संस्थांची सभासद संख्या २.३ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल १०२.१ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासोळी व मासोळीपासूनचे उत्पादन यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत १२३.१ कोटी रुपये होती. २००३-०४ मध्ये अशा विक्रीची किंमत १२०.८ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१०.१८ राज्यात मार्च, २००५ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १५० घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,२७६ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. शिखर ग्राहक महासंघाची २००४-०५ मधील एकूण विक्री ७० कोटी रुपये होती, तर २००३-०४ मध्ये ती ६९ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक भांडाराचा नफा मार्च, २००५ अखेर रु. २४.५० लाख होता, तर मार्च, २००४ अखेरचा नफा ३४.६० लाख होता. या सर्व ग्राहक भांडारांची २००४-०५ मधील एकूण विक्री १,०३८ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षी ती १,०१८ कोटी रुपये होती.

१०.१९ मार्च, २००५ अखेर राज्यात ६३,४७५ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १७.०४ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्या ३१ डिसेंबर, २००४ रोजी २.१९ लाख होती. ३१ डिसेंबर, २००५ पर्यंत त्यापैकी बहुतांश सदनिकांचे बांधकाम पूर्ण झाले होते. या संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००५ अखेरीस ४६,०७१ इतका होता.

१०.२० राज्यात २००४-०५ च्या अखेरीस मजूर कंत्राट संस्थांची संख्या १०,१६३ होती व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७.१४ लाख होती. २००४-०५ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ५८४ कोटी रुपयांची कामे केली, तर आधीच्या वर्षामध्ये ५७३ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती. या संस्थांमध्ये मार्च, २००४ अखेरीस ८३,८३० इतका रोजगार होता.

१०.२१ मार्च, २००५ अखेर राज्यामध्ये २७० वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ६९ हजार होती. २००४-०५ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ५९ कोटी रुपये इतकी होती.

११.१ पायाभूत सुविधांमध्ये ढोबळमानाने ऊर्जा, पाटबंधारे, दळणवळण आणि रेल्वे, रस्ते, हवाई व जल याद्वारे वाहतूक, इत्यादींचा समावेश होतो. आर्थिक विकासाच्या वृद्धीसाठी पायाभूत सुविधांच्या वृद्धीमध्ये तितक्याच क्षमतेने वाढ होणे आवश्यक आहे. विकसनशील देशांमध्ये सर्वसाधारणतः ऊर्जा मागणीतील वाढ ही देशांतर्गत स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीपेक्षा जास्त असते. यास्तव देशांतर्गत स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ७ टक्के पेक्षा जास्त वार्षिक वृद्धिदरास सहाय्यभूत ठरण्याकरिता ऊर्जा पुरवठ्याचा वार्षिक वृद्धिदर १० टक्क्यांपेक्षा अधिक असणे आवश्यक आहे. ऊर्जा क्षेत्रामध्ये आवश्यक असलेल्या निधींची तरतूद पूर्वीपासून मुख्यत्वे सार्वजनिक उपक्रमांद्वारे उभारली जात असे. परंतु ऊर्जा क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांची क्षमता वाढविण्यासाठी व त्यांचा दर्जा सुधारण्यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची आवश्यकता असल्याने खाजगी गुंतवणूक ही काळाची गरज झाली आहे. विद्युत क्षमता, निर्मिती, पारेषण व वितरण यांमध्ये वाढ होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने काही ठोस पावले उचलली असून ऊर्जा क्षेत्र खाजगी क्षेत्रासाठी खुले केले आहे.

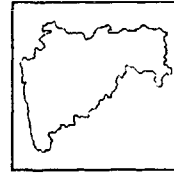
११.२ पायाभूत सुविधांसाठी सुसूत्रित व नियोजनपूर्वक केलेली गुंतवणूक केवळ आर्थिक विकासाला चालना देते असे नाही, तर ती दीर्घकालीन टिकाऊ आर्थिक वृद्धीची हमी देते. उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा तत्परतेने व किमान दरात ग्राहकांना व संस्थांना पुरविणे हे पायाभूत सुविधांच्या धोरणाचे अंतिम ध्येय आहे. आंतरराष्ट्रीय मानकांच्या तुलनेत ग्राहकास पुरविलेल्या पायाभूत सेवेची गुणवत्ता, प्रमाण व आकारलेली किंमत या तीन बाबींवर पायाभूत सुविधांच्या धोरणाचे यशापयश मोजले जाणे आवश्यक आहे.

ऊर्जा

वीज

११.३ स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ऊर्जा क्षेत्रात झालेली उन्नती उल्लेखनीय अशी आहे. तथापि, अलिकडील वर्षांत राज्यातील ऊर्जेची मागणी आणि उपलब्ध असलेली वीज यांमधील तफावत वाढत आहे. याचे कारण विजेची निर्मिती, पारेषण व वहन यांची कमतरता व विजेचा अकार्यक्षम वापर हे आहे. त्यामुळे तांत्रिक व व्यापारी तोटे होत आहेत. तसेच व्यापारी दृष्टिकोनाच्या अभावामुळे ऊर्जा क्षेत्रामध्ये वित्तीय व्यवहारात प्रमाणाबाहेर तोटे होत आहेत. वीज क्षेत्राची वाढ गतिशील करणे आणि सर्व क्षेत्रांना वीज पुरवठा करणे हे राष्ट्रीय वीज धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

यामध्ये उपलब्ध ऊर्जा संसाधनाचा कमाल वापर, विविध स्त्रोतांतील वीज निर्मितीचे अर्थशास्त्र, उपलब्ध तंत्रज्ञानाचा वीज निर्मितीसाठी वापर आणि ऊर्जा सुरक्षितता यासह ग्राहक आणि इतर भागधारकांच्या हितांचे रक्षण यांचा अंतर्भाव होतो. २०१२ पर्यंत विजेची प्रतिवर्षी दरडोई उपलब्धता १,००० युनिटच्या वर वाढविणे या धोरणांतर्गत अपेक्षित आहे.

११.४ महाराष्ट्र राज्य हे देशातील लोकसंख्येने दुस-या क्रमांकाचे राज्य आहे. राज्याने औद्योगिकीकरणामध्ये उच्च श्रेणी प्राप्त केली आहे व ते देशातील औद्योगिक दीपस्तंभ म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे राज्यात विजेची मागणी सातत्याने वाढत आहे. राज्यात विजेची मागणी बहुतांशी महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून भागविली जाते व अंशतः केंद्र शासनाच्या वीज प्रकल्पाद्वारे, टाटा इलेक्ट्रिक कंपनी, रिलायन्स एनर्जी व महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) यांच्याकडून भागविली जाते.

११.५ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची शासनाने केंद्रीय वीज नियमन कायदा, २००३ अन्वये पुनर्रचना करून कंपनी कायदा, १९५६ अंतर्गत, १) महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी (महानिर्मिती), २) महाराष्ट्र राज्य विद्युत पारेषण कंपनी (महापारेषण), ३) महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी (महावितरण) आणि ४) मराविम हॉलिंग कंपनी अशा चार कंपन्या स्थापन केल्या असून त्यांच्याकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची मालमत्ता, हितसंबंध, हक्क, दायित्वे, बंधने, कार्यवाही व कर्मचारी यांचे हस्तांतर केले आहे.

स्थापित क्षमता

११.६ महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २००५ रोजी १२,९०९ मेगॅवॅट इतकी होती, ती आधीच्या वर्षाच्या स्थापित क्षमतेपेक्षा ६ मेगॅवॅटने जास्त होती. राज्याच्या एकूण १२,९०९ मेगॅवॅट इतक्या स्थापित क्षमतेत मराविमचा वाटा ७५ टक्के, टाटाचा १४ टक्के, रिलायन्स एनर्जीचा ४ टक्के, दाभोळ वीज प्रकल्पाचा (डीपीसी) ६ टक्के आणि तारापूरचा १ टक्का असा होता. डीपीसीची स्थापित क्षमता मे, २००१ पासून वापरत नाही. परंतु शासन तो प्रकल्प पुनःश्च चालू करण्याच्या प्रयत्नात आहे आणि मे, २००६ पर्यंत वीज निर्मिती सुरू होणे अपेक्षित आहे.

११.६.१ वरील स्थापित क्षमतेव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ आणि अणुशक्ती महामंडळ यांच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा २,१८९ मेगॅवॅट इतका आहे. अशा प्रकारे ३१ मार्च, २००५ रोजी

राज्यासाठी उपलब्ध असलेली विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १५.०९८ मेगॅवॅट होती. तिल्लारी ऊर्जा प्रकल्पाची क्षमता ६० मेगॅवॅट वरून ६६ मेगॅवॅटपर्यंत वाढल्याने जलजन्य विद्युत निर्मितीत २००३-०४ च्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ६ मेगॅवॅटने वाढ झाली. प्रकारानुसार राज्यासाठी उपलब्ध असलेल्या स्थापित क्षमतेचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.१ मध्ये दिला आहे.

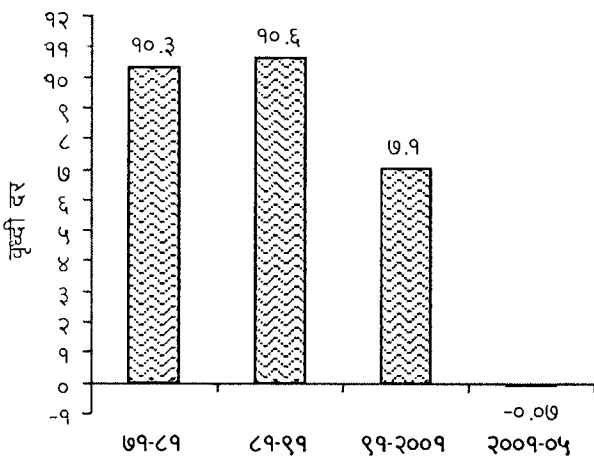
तक्ता क्रमांक ११.१
स्थापित क्षमता

निर्मितीचा प्रकार	३१ मार्च रोजी	
	२००४	२००५
(अ) राज्यातील		
औष्णिक	८,०७५	८,०७५
जलजन्य	२,८७८	२,८८४
नैसर्गिक वायुजन्य	१,७६०	१,७६०
अणुशक्तिजन्य (राज्याचा वाटा)	१९०	१९०
एकूण (अ)	१२,९०३	१२,९०९
(ब) राज्याचा वाटा *	२,१८९	२,१८९
एकूण (अ + ब)	१५,०९२	१५,०९८

* राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ/अणुशक्ती महामंडळातील वाटा

११.६.२ राज्यातील विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत १९६०-६१ ते २००४-०५ या कालावधीत ७.३ टक्के वार्षिक चक्रवाढ दराने वाढ झाली. १९६१-७१ या दशकात राज्याच्या स्थापित क्षमतेत १०.६ टक्के वार्षिक चक्रवाढ दराने वाढ झाली होती. तथापि, १९९५-२००५ या कालावधीत राज्याच्या स्थापित क्षमतेत ४.६ टक्के इतक्या कमी वार्षिक चक्रवाढ दराने वाढ झाली. ती १९६१-७१ या दशकातील वाढीच्या दराच्या जवळजवळ निम्मी होती. राज्यात विजेच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे. त्या तुलनेत अलिकडील कालावधीत राज्याच्या स्थापित क्षमतेत विशेष वाढ झाली नाही, ही गंभीर बाब असून हे एक चिंतेचे कारण आहे. राज्यातील विजेची अतिरिक्त मागणी भागविण्याच्या दृष्टीने

महाराष्ट्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर

महानिर्मिती कंपनीने मराठिविमंच्या स्थापित क्षमतेत वाढ करणे, तसेच केंद्रीय आणि आंतरराज्यीय प्रकल्पांमध्ये हिस्सा मिळविणे यासारख्या उपाययोजना आखल्या आहेत. भविष्य कालावधीत उपलब्ध होऊ शकणारी अंदाजित स्थापित क्षमता तक्ता क्रमांक ११.२ मध्ये दिला आहे.

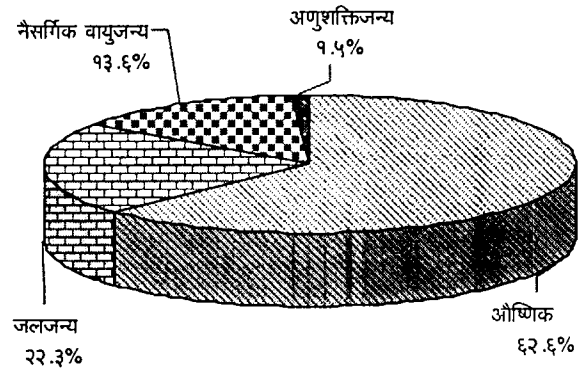
तक्ता क्र. ११.२

राज्यातील अपेक्षित अतिरिक्त स्थापित क्षमता

वर्ष	अतिरिक्त क्षमता (मेगॅवॅट)
२००५-०६	२४७
२००६-०७	१,१९१
२००७-०८	९३५
२००८-०९	१७२
२००९-१०	२६४
एकूण	२,८०९

११.६.३ या व्यतिरिक्त केंद्र शासनाकडून कोळशाच्या खाणीजवळ व सागरी किनाऱ्याजवळ अल्ट्रा मेगा पॉवर प्रोजेक्ट्स विकसित करण्याची कार्यवाही चालू आहे. प्रमाणित खर्चात प्रकल्प उभारणे व तुलनात्मक कमी किंमतीत वीज जाळ्यात ऊर्जा पुरविणे हे या प्रकल्पाचे उद्दिष्ट आहे. या ऊर्जा प्रकल्पातून महाराष्ट्र राज्यास अंदाजे ३,८०० मेगॅवॅट ऊर्जा मिळणार आहे, त्यापैकी ८०० मेगॅवॅट मुंबई (गुजरात) प्रकल्पाकडून, २,००० मेगॅवॅट रत्नागिरी (महाराष्ट्र) प्रकल्पाकडून व १,००० मेगॅवॅट कर्नाटकाच्या सागरी किनाऱ्यावरील प्रकल्पाकडून मिळणार आहे.

२००४-०५ मधील स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)

११.६.४ ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्यातील एकूण १२,९०९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ६२.६ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्य २२.३ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्य १३.६ टक्के आणि अणुशक्तिजन्यचा वाटा (महाराष्ट्र राज्याकरिता) १.५ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००५ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता १२,८५० मेगॅवॅट होती. २००५-०६ या वर्षात डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झालेली नाही.

विद्युत निर्मिती

११.७ २००४-०५ मध्ये एकूण विद्युत निर्मिती (अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांमधून प्राप्त वीज निर्मिती धरून) ६८,५०७ दशलक्ष किलोवॅट तास होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २.२६ टक्क्यांनी जास्त होती. राज्यातील एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ८१ टक्के होता. एकूण विद्युत निर्मितीत टाटा पॉवर व रिलायन्स एनर्जीचा वाटा अनुक्रमे १६ टक्के व ६ टक्के होता. २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.३ मध्ये दिला आहे.

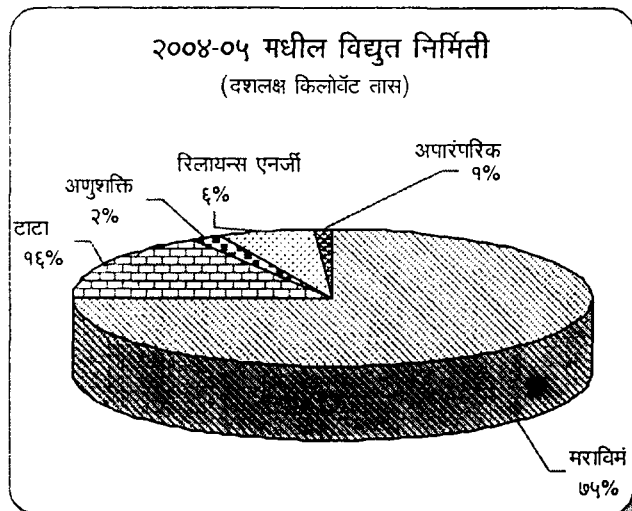
तक्ता क्रमांक ११.३
राज्यातील विद्युत निर्मिती
(दशलक्ष किलोवॅट तास)

प्रकार	२००३-०४	२००४-०५	शेकडा बदल
औष्णिक	५४,०७१	५५,४८४	(+)२.६
जलजन्य	५,४२५	५,५१४	(+)१.६
नैसर्गिक वायुजन्य	५,४३२	५,४५०	(+)०.३
अणुशक्तिजन्य *	१,१३१	१,१७६	(+)३.९
इतर	९३२	८८३	(-)५.३
एकूण	६६,९९१	६८,५०७	(+)२.२६

* राज्याचा वाटा

वीज निर्मितीचे खाजगीकरण

११.७.१ केंद्र शासनाच्या पायाभूत सुविधांसाठी घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयासह अनुसरून महाराष्ट्र शासनाने खाजगी क्षेत्रास ऊर्जा निर्मिती क्षेत्रामध्ये सहभागी करण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. त्यास अनुसरून महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनीने एकूण १२,५०० मेगॅवॅट क्षमतेची वाढ करण्यासाठी आठ खाजगी कंपन्यांशी सामंजस्य करार केला आहे. १) सिपको (२,००० मेगॅवॅट), २) इस्सार (१,५०० मेगॅवॅट), ३) जीएचआर एनर्जी (१,००० मेगॅवॅट), ४) इस्पात एनर्जी (१,००० मेगॅवॅट), ५) रिलायन्स एनर्जी (४,००० मेगॅवॅट), ६) स्पेक्ट्रम टेक्नॉलॉजी (५०० मेगॅवॅट), ७) टाटा पॉवर कॉर्पोरेशन (१,५०० मेगॅवॅट) आणि ८) जिंदाल पॉवर कॉर्पोरेशन (१,००० मेगॅवॅट). महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी त्यांच्याकडून स्पर्धात्मक किंमतीत वीज खरेदी करणार आहे.

११.७.२ २००५-०६ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत राज्यात ५०,४८६ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती झाली, ती २००४-०५ वर्षातील तत्सम कालावधीतील वीज निर्मितीपेक्षा ०.४० टक्क्यांनी कमी होती.

विजेची खरेदी

११.७.३ २००४-०५ मध्ये राज्याने एकूण ३,६२४.८० कोटी रुपयांची १९,४५७ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज खरेदी केली. त्याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ११.४ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र.११.४
२००४-०५ मध्ये विजेची खरेदी

कंपनीचे नाव	दशलक्ष कि.वॅ.तास	कोटी रुपये
राष्ट्रीय औष्णिक महामंडळ	१६,५७०	२,८९६.९६
अणुशक्ती महामंडळ		
डॉडसन (बीएचईपी)	३६	९.४८
पॉवर ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया	१,९५९	४८७.३५
अदाणी एक्स्पॉर्ट लिमिटेड	५२५	१३२.९७
एनव्हीव्हीएन	३५६	९५.५४
ग्लोबल एनर्जी लिमिटेड	११	२.५०

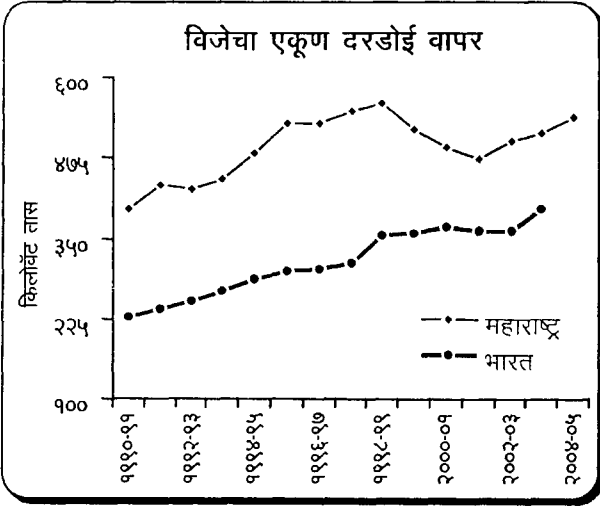
विजेचा वापर

११.८ २००४-०५ मध्ये राज्यात विजेचा वापर ५५,६८४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतका झाला (इतर राज्यांना विक्री केलेली वीज वगळून). तो २००३-०४ मधील एकूण ५२,२३३ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज वापराच्या तुलनेत ६.६ टक्क्यांनी अधिक होता. राज्यातील विजेचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात सर्वात मोठ्या प्रमाणात (४०.४ टक्के), त्या खालोखाल घरगुती (२३.२ टक्के) व कृषि (१९.३ टक्के) या क्षेत्रांत झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील एकूण वीज वापरामध्ये या तीन क्षेत्रांचा एकत्रित वाटा ८२.९ टक्के होता. महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्रमांक ११.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.५
राज्यातील विजेचा वापर

प्रकार	२००३-०४	२००४-०५	शेकडा बदल
घरगुती	१२,६१७	१२,९१६	२.३
वाणिज्यिक	५,०१५	५,४२०	८.०
औद्योगिक	१९,८०६	२२,५१५	१३.७
कृषि	१०,५७२	१०,७३३	१.५
सार्वजनिक दिवाबत्ती	६३२	६३०	(-)०.३
रेल्वे	१,७४९	१,८५०	५.८
सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१,४९३	१,५४४	३.४
संकीर्ण	३४९	७६	(-)७८.२
एकूण	५२,२३३	५५,६८४	६.६

टीप : तक्त्यात दर्शविलेल्या विजेच्या वापरात इतर राज्यांना केलेल्या वीज विक्रीचा समावेश नाही.

११.८.१ अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार, २००३-०४ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३९० किलोवॉट तास, ११६.१४ किलोवॉट तास आणि ८३.६ किलोवॉट तास इतका होता. त्याच कालावधीत महाराष्ट्रासाठी तो अनुक्रमे ५११.६ किलोवॉट तास, १९४ किलोवॉट तास व १२३.६ किलोवॉट तास होता. २००४-०५ मध्ये महाराष्ट्रासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ५३७.९ किलोवॉट तास, २१७.५ किलोवॉट तास व १२४.७ किलोवॉट तास होती.

माच अखेर	विद्युतीकरण केलेली शहरे व खेडी	वीजपुरवठा केलेल्या कृषी पंपाची संख्या (हजारात)	वीजपुरवठा केलेल्या ग्राहकांची संख्या (लाखात)
१९६२	१,१९१	८	१.४१
१९७५	१९,०८५	३८१	१८.३५
१९९०	३९,४१३	१,४७५	७७.०४
२०००	३९,४१३	२,२२३	१२९.८३
२००४	४०,६८७	२,२७४	१३५.३२
२००५	४०,६८७	२,५७३	१३६.५६

वीज विक्री

११.८.२ २००४-०५ या वर्षात महाराष्ट्राने इतर राज्यांना ०.३९ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज विकली, तर २००३-०४ या वर्षात ८.६४ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज विकली होती.

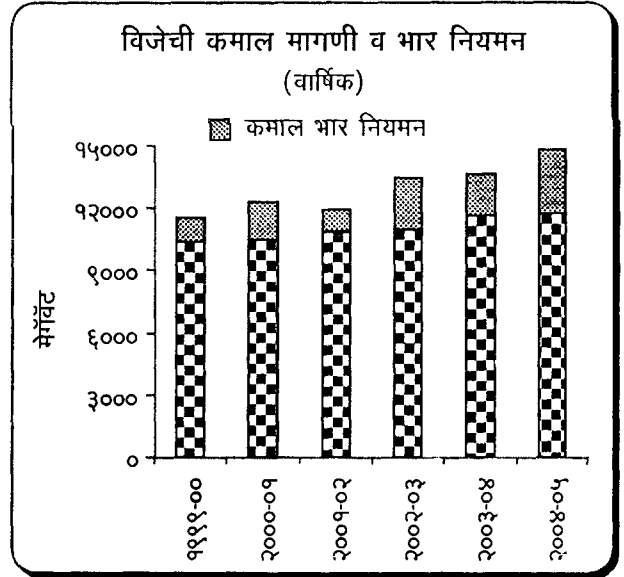
संयंत्र उपलब्धता आणि भार अंक

११.९ २००४-०५ मध्ये मराठमिंच्या औष्णिक विद्युत केंद्राचा, तसेच टाटा विद्युत कंपनीचा सरासरी संयंत्र उपलब्धता अंक अनुक्रमे ८५.५७ टक्के आणि ९४ टक्के असा होता. तसेच, मराठमिंच्या संयंत्रभार अंक ७६.६२ टक्के आणि टाटा विद्युत कंपनीचा संयंत्रभार अंक ८१.६ टक्के

इतका होता. राष्ट्रीय स्तरावर २००३-०४ मध्ये सरासरी संयंत्रभार अंक ७५.९ टक्के होता. संयंत्र उपलब्धता अंक व संयंत्रभार अंक यामधील तफावत मराठमिंच्या आणि टाटा विद्युत मंडळाकरिता अनुक्रमे ८.९५ टक्के अंक आणि १२.४ टक्के अंक होता. तत्त्वतः संयंत्र उपलब्धता अंक आणि संयंत्र भार अंक हे जवळपास सारखेच असणे आवश्यक आहे. कोळशाचा दर्जा, देखभालीचा दर्जा, तसेच संयंत्राचा कार्य कालावधी अशा अनेक घटकांचा संयंत्र उपलब्धता अंकावर परिणाम होतो, तर संयंत्र भार अंक हा भार व्यवस्थापनाच्या दर्जावर अवलंबून असतो.

कमाल मागणी

११.९.१ २००४-०५ मध्ये विजेची १४,८२२ मेगॅवॉटची कमाल मागणी दिनांक २८ मार्च, २००५ रोजी होती व ती ३,०४५ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत २८ डिसेंबर, २००५ रोजी विजेची कमाल मागणी १६,०४९ मेगॅवॉट होती व ती ४,२०५ मेगॅवॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

पारेषण व वितरणातील हानी

११.१० सदोष मीटर्स बदलणे, कमी दाबाच्या परिपत्रांची विभागणी करणे, अत्याधिक भार असलेल्या वाहिन्यावरील (फिडर्स) भार दुसरीकडे वळविणे, वीज चोरी आणि अनधिकृत वीज वापर यांचा तपास लावणे असे अंतर्गत सुधारणा कार्यक्रम अंमलात आणून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने पारेषण आणि वितरणातील हानीचे प्रमाण आधीच्या वर्षापेक्षा ३ टक्क्यांनी खाली आणले आहे. २००४-०५ मध्ये पारेषण आणि वितरण हानीचे प्रमाण ३५.३ टक्के इतके होते.

११.१०.१ विजेच्या चोऱ्या शोधून काढण्यासाठी व चोऱ्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी राज्याच्या निरनिराळ्या भागांत ३६ भरारी पथके कार्यरत आहेत.

सदर फिरत्या पथकांना २००४-०५ मध्ये १२,८०२ विद्युत जोडण्या नियमबाह्य/अनधिकृत आढळून आल्या व त्यापैकी १,८४७ प्रकरणे वीज चोरीची होती

११.१०.२ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.६

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची वित्तीय आकडेवारी
(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४	२००४-०५
१.अ.महसुली जमा	१४,४५३.७	१५,०७२.४
ब.राज्य शासनाकडून अनुदान	-	-
एकूण जमा (अ+ब)	१४,४५३.७	१५,०७२.४
२.अ. खर्च	१४,३५२.२	१५,५६३.९
ब. वजा : भांडवली खर्च		
(१) व्याज आणि वित्तीय सेवा	८६.१	९२.४
(२) इतर खर्च	१६३.९	१९०.४
एकूण (१+२)	२५०.०	२८२.८
क.इतर खर्च	३९८.७	३४७.०
एकूण खर्च (अ-ब+क)	१४,५०१.०	१५,६२८.१
३.अ.करपूर्व नफा	(-)४७.३	(-)५५५.६
ब.पूर्वकालीन खर्च	(-)५०१.७	(-)२४८.३
नफा	(-)५४९.०	(-)८०३.९

११.१०.३ मराविमंला २००४-०५ यावर्षी १५,०७२ कोटी रुपये इतका एकूण महसूल (शासकीय अनुदान वगळून) प्राप्त झाला. हा महसूल आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.२८ टक्क्यांनी अधिक होता. २००४-०५ मध्ये मंडळाचा एकूण खर्च १५,८७६ कोटी रुपये इतका झाला व तो आधीच्या वर्षापेक्षा ५.८२ टक्क्यांनी अधिक होता.

ग्रामीण विद्युतीकरण

११.११ लघुउद्योगांच्या वाढीस उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच संतुलित व बदलत्या अर्थव्यवस्थेस उत्तेजन देण्यासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण तातडीने करणे गरजेचे होते व त्यासाठी राज्यस्तरावर जोमाने पाठपुरावा करण्यात आला. राज्यातील विद्युतीकरण शक्य असलेल्या सर्व हरिजन वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण करण्यात आले. २००४-०५ मध्ये ८६ वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या आता ३७,८२३ झाली आहे.

११.११.१ २००४-०५ मध्ये ८१,२९४ कृषिपंपांना वीज पुरवठा करण्यात आला होता. त्यामुळे राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या कृषिपंपांची एकूण संख्या मार्च,२००५ अखेर २५.७३ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००५ रोजी कृषिपंपांसाठी वीज मागणीसंबंधी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.५४ लाख होती, तर ३१ मार्च, २००४ रोजी ती ४.०३ लाख इतकी होती.

महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

११.१२ उर्जा क्षेत्रातील वित्तीय व्यवस्थापनेसाठी व विजेच्या दरात सुसूत्रीकरण आणण्यासाठी शासनाने वीज नियामक आयोग अधिनियम, १९९८ अंतर्गत महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची स्थापना केली आहे. या आयोगाकडे प्रामुख्याने तर्कशुद्धरित्या व पारदर्शकतेने वीजदर ठरविण्याचे काम सोपविण्यात आले आहे.

११.१२.१ महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या दिनांक १० मार्च, २००४ च्या आदेशानुसार प्रति युनिट वीज पुरविण्याचा सरासरी खर्च २.८३ रु. येतो. तथापि सर्वच ग्राहकांना समान दराने वीज बिलाची आकारणी केली जात नाही. विविध प्रकारच्या ग्राहकांना आकारले जाणारे प्रति युनिट शुल्क आणि प्रति युनिट सरासरी दराचे प्रति युनिट वीज पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण याचा तपशील तक्ता क्र. ११.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक. ११.७

आकारलेले प्रति युनिट सरासरी शुल्क व त्याचे प्रति युनिट पुरवठा खर्चाशी प्रमाण (१० मार्च, २००४)

ग्राहकाचा प्रकार	आकारलेले सरासरी शुल्क (रु.प्रति युनिट)	प्रति युनिट आकारलेल्या सरासरी शुल्काचे प्रति युनिट पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण (%)
घरगुती	२.७९	९९
अनिवासी	३.९४	१३८
सर्वसाधारण प्रेरक शक्ती	२.८३	१००
सार्वजनिक पाणीपुरवठा		
अ) नागरी	२.८२	१००
ब) ग्रामीण	१.५४	५५
शेती	१.९४	६९
सार्वजनिक दिवाबत्ती	२.४१	८५
उच्च दाबाने वीज पुरवठा	३.२०	११३

कमी दाबाने वीज पुरवठा

घरगुती	२.७९	९९
अनिवासी	३.९४	१३८
सर्वसाधारण प्रेरक शक्ती	२.८३	१००
सार्वजनिक पाणीपुरवठा		
अ) नागरी	२.८२	१००
ब) ग्रामीण	१.५४	५५
शेती	१.९४	६९
सार्वजनिक दिवाबत्ती	२.४१	८५
उच्च दाबाने वीज पुरवठा	३.२०	११३

टीप : प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.२.८३

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती

११.१३ औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज निर्मितीकरिता उभारलेल्या विद्युत संचास बंदिस्त विद्युत निर्मिती संच असे म्हणतात. या योजनेअंतर्गत उद्योगाने उभारलेल्या बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती घटकाच्या स्वतःच्या वीज वापरासाठी मर्यादा पातळी विहित करण्यात आली असून अतिरिक्त वीज विकण्याची अनुमती त्यांना देण्यात आली आहे. या धोरणाला अनुसरून डिसेंबर, २००५ अखेर मंडळाने एकूण १,७५७ मेगॅवॅट क्षमतेच्या १६३ प्रकल्पांना पारंपरिक ऊर्जवर

आधारित बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत. आतापर्यंत अशा प्रकल्पांपैकी, ५ मेगॅवॅटपेक्षा कमी क्षमता असलेल्या ३६ प्रकल्प व ५ मेगॅवॅटपेक्षा जास्त क्षमता असलेल्या ४२ प्रकल्पांनी एकूण ९२१ मेगॅवॅट विद्युत निर्मिती चालू केली आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

११.१४ गेल्या दोन दशकांत पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा क्षेत्रात विकास, परीक्षण व तऱ्हेतऱ्हेच्या ऊर्जा तंत्रज्ञानाचा विकास, प्रायोगिक वापर व प्रसार यांच्याशी संबंधित उपक्रमांचा मोठ्या प्रमाणात पाठपुरावा करण्यात आला आहे. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते. महाराष्ट्रात अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात.

११.१४.१ मेडाने त्यांच्या स्थापनेपासून दहा वर्षांत पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात काम केले आहे आणि ग्रामीण भागावर व स्वयंपूर्ण उपकरणे तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच राज्यातील जवळपास ३८८ औद्योगिक कारखान्यांत ऊर्जा संवर्धनाचे काम देखील घेण्यात आले आहे.

११.१४.२ २००४-०५ मध्ये खाजगी क्षेत्राच्या उत्कृष्ट सहभागामुळे महाराष्ट्रातील तेरा वेगवेगळ्या ठिकाणी सुमारे ७१० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेच्या पवन ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पांची स्थापना सुलभपणे करणे मेडास शक्य झाले आहे. गेल्या दोन वर्षांत मेडाने इतर पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोत असलेले विद्युतनिर्मितीचे प्रकल्प उभारण्यासही सुरुवात केली आहे. उसाच्या चिपाडापासून सहनिर्मिती, भाताच्या तुसासारख्या शेतीतील इतर टाकाऊ पदार्थांवर आधारित ऊर्जा प्रकल्प, औद्योगिक व शहरातील कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मिती इत्यादी अशी इतर क्षेत्रे आहेत ज्यामध्ये लक्षणीय प्रगती साधण्यात आली आहे.

११.१४.३ पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा स्रोतांपासून वीजनिर्मिती करण्यात महाराष्ट्र राज्य देशात दुसऱ्या क्रमांकावर असून राज्यात जवळपास ९०३ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेचे (लघु जल विद्युत प्रकल्पांसहित) प्रकल्प आहेत व ही क्षमता राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या एकूण स्थापित क्षमतेच्या ६.३ टक्के एवढी आहे.

साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

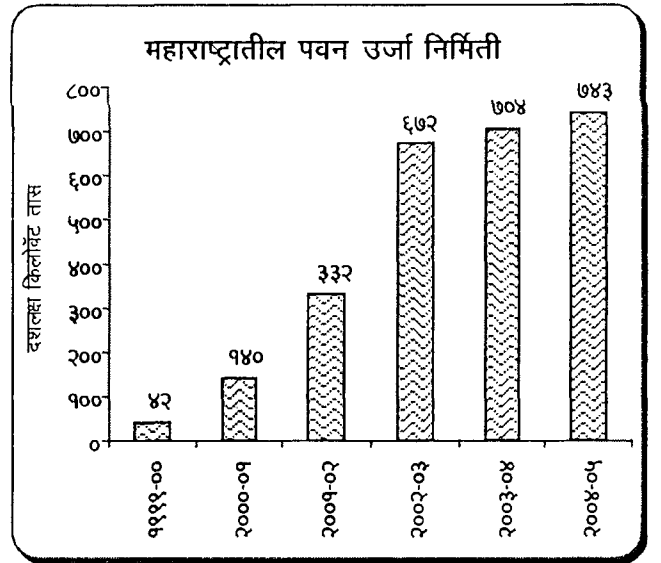
११.१४.४ महाराष्ट्रात एकूण १३५ साखर कारखाने असून, त्यांची विद्युत निर्मितीची क्षमता सुमारे १,२५० मेगॅवॅट आहे. त्यातून एकूण ७३.५ मेगॅवॅट वीज निर्मिती झालेली असून त्यातील ३२.५ मेगॅवॅट वीज ही राष्ट्रीय वीज जाळ्यास निर्यात केली आहे. याशिवाय मेडाने २३३.५ मेगॅवॅट क्षमता असलेल्या १५ प्रकल्पांना मान्यता दिलेली आहे.

११.१४.५ महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने एकूण ४११ मेगॅवॅट क्षमतेच्या ३३ साखर/ कागद कारखान्यांकडून वीज खरेदी करण्यासाठी

करार केले आहेत आणि त्यापैकी १० कारखान्यांनी ७९.५० मेगॅवॅट विद्युत निर्मिती चालू केली आहे.

पवन ऊर्जा

११.१५ महाराष्ट्राची पवन ऊर्जेची क्षमता ३,६५० मेगॅवॅट इतकी आहे. वार्षिक सरासरी पवन ऊर्जा घनता २०० वॅट प्रति चौरस मीटरपेक्षा जास्त असलेली स्थाने पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी सक्षम स्थाने समजली जातात. महाराष्ट्रात अशी २८ स्थाने आहेत. पथदर्शी प्रकल्पांमुळे दिसून आलेली तांत्रिक व्यवहार्यता, तसेच महाराष्ट्र शासनाने घोषित केलेले आकर्षक गुंतवणूक धोरण यामुळे पवन ऊर्जा क्षेत्रात ४,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खाजगी गुंतवणूक झाली आहे. राज्यात तेरा ठिकाणी जवळपास ७१० मेगॅवॅटचे खाजगी पवन ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. २००४-०५ मध्ये या प्रकल्पांद्वारे ७४३ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज निर्मिती झाली. महाराष्ट्र शासनाने २००४ मध्ये जाहिर केलेल्या नवीन पवन ऊर्जा धोरणानुसार उभारण्यात येणाऱ्या प्रकल्पांपासून २००७ पर्यंत ७५० मेगॅवॅट ऊर्जा निर्मिती होईल.

जैविक (बायोमास) ऊर्जा

११.१६ राज्यात अतिरिक्त असलेल्या कृषिजन्य टाकाऊ जैविक पदार्थांपासून पारेषण जाळ्याच्या दर्जाची वीजनिर्मिती करण्याची ७८१ मेगॅवॅट इतकी क्षमता आहे. महाराष्ट्रात खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक आकर्षित होण्यासाठी घेतलेल्या निर्णयानुसार गुंतवणूकदारांचा कल उत्साहवर्धक दिसून येत आहे. याचा परिणाम म्हणून के पल्प अॅन्ड पॉवर लिमिटेड, सातारा येथे ६ मेगॅवॅटचा प्रकल्प उभारण्यात आला असून तो सुरू झाला आहे. गोंदिया जिल्हयातील तुम्बखेडा गावात ८ मेगॅवॅट क्षमतेचा टाकाऊ कृषिजन्य पदार्थांपासून ऊर्जा निर्मितीचा प्रकल्प कार्यान्वित झाला आहे. तसेच ३९४ मेगॅवॅट क्षमतेच्या आणखी ४१ प्रकल्पांची कामे चालू आहेत.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

११.१७ औद्योगिक आस्थापनातील ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर शोधून काढण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची ऊर्जा तपासणी केली जाते व ऊर्जेची बचत करण्यासाठी मार्ग व उपाय सुचविण्यात येतात. औद्योगिक, कृषि, घरगुती आणि वाणिज्यिक क्षेत्रांमध्ये ऊर्जा संधारणासाठी असलेला अंदाजित वाव अनुक्रमे २५ टक्के, ३० टक्के, २० टक्के आणि ३० टक्के इतका आहे.

११.१७.१ मेडातर्फे राबविल्या जाणा-या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्रमांक ११.८ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.८

मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची प्रगती

बाब	२००४-०५ मध्ये	संचित मार्च, ०५ अखेर
(१) अपारंपरिक ऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)		
(अ) पवन ऊर्जा प्रकल्प	४८.८	४५६.४
(ब) बायोमास ऊर्जा प्रकल्प	०.०	६.०
(क) बॅगस सहनिर्मिती विद्युत प्रकल्प	०.०	३२.५
(ड) औद्योगिक घन कचऱ्यापासून वीज निर्मिती	०.०	६.१
(२) सौर ऊर्जा कार्यक्रम		
(अ) विकलेले सौर कुकर्स (संख्या)	३९५	४७,६५२
(ब) पाणी गरम करण्याच्या सौर संयंत्रांची एकूण क्षमता (लाख लिटर प्रतिदिन)	५.७	६३.९
(क) पाणी क्षारविरहित करण्यासाठी स्थापन केलेली सौर संयंत्रे (संख्या)	०.०	९५४
(ड) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे सौर कॅंडील (संख्या)	७७६	९,७५३
(इ) वितरित केलेले फोटोव्होल्टेक सौर बॅटरी चार्जर्स (संख्या)	०.०	३१०
(फ) पुरविलेले सौर फोटोव्होल्टेक स्प्रेअर्स (संख्या)	०.०	१७९
(३) बायोगॅस कार्यक्रम		
(अ) सामूहिक बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	०.०	७२
(ब) संस्थांकडील बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	०.०	३५
(क) मानवी मलावर आधारित बायोगॅस संयंत्रे (संख्या)	०.०	३५२
(४) बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम		
(अ) सुधारीत दहन संयंत्रे (संख्या)	२३	९७५

परिवहन व दळणवळण

परिवहन

११.१८ परिवहन व्यवस्था ही विविध माध्यमे व सेवा यांनी युक्त असून त्यामध्ये प्रामुख्याने रस्ते व त्यावरील वाहतूक, रेल्वे, जल आणि विमान वाहतूक यांचा समावेश होतो. सातत्यपूर्ण आर्थिक विकासासाठी कार्यक्षम परिवहन सेवा हा एक महत्त्वाच्या घटक आहे. परिवहन हा केवळ विकास प्रक्रियेच्या पायाभूत सुविधांमधील वाढीचा महत्त्वाचा घटक नसून राष्ट्रीय व सांस्कृतिक एकात्मिकतेच्या संवर्धनामध्येही ते महत्त्वाची भूमिका बजावते. उदारीकरणानंतरच्या आर्थिक संरचनेमध्ये उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मक क्षमता उंचावण्यासाठी कार्यक्षम परिवहन यंत्रणेची भूमिका महत्त्वाची आहे. मागासक्षेत्र मुख्य प्रवाहाशी संलग्न करण्यामध्ये सुद्धा ते महत्त्वाची भूमिका बजावते.

११.१९ वाहनांच्या संख्येत सतत होणा-या प्रचंड वाढीमुळे राज्यातील मोठ्या शहरांमध्ये वाहतुकीची कोंडी होणे ही नित्याचीच बाब झाली आहे. परिवहन क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांच्या अपुरेपणामुळे अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर बंधने येण्याबरोबरच त्याचा परिणाम पर्यावरणाची हानी, अनारोग्यात वाढ आणि सामाजिक स्वास्थ्याचा न्हास यामध्ये होत आहे. वाहतूक सेवा सुरळीत राहण्यासाठी सतत वाढणा-या रस्त्यांच्या जाळ्यांची नियमित देखभाल व दुरुस्ती होणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. विशेषतः मोठ्या शहरांमध्ये होणारी वाहतुकीची कोंडी टाळण्यासाठी वाहतूक वाढीच्या प्रमाणात रस्त्यांच्या जाळ्यांमध्येही वाढ होणे जरूरीचे आहे.

रस्ते

११.२० राज्यामध्ये रस्त्यांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास प्रामुख्याने महाराष्ट्र शासनाचा सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा, महानगरपालिका व महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (MSRDC) यांच्याकडून करण्यात येतो. मार्च, २००५ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (स्थानिक संस्थांकडील अंतर्गत रस्त्यांची लांबी वगळून) २.२९ लाख कि.मी. इतकी होती. रस्त्यांच्या प्रकारानुसार रस्त्यांची लांबी तक्ता क्र. ११.९ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.९

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

(कि.मी. मध्ये)

रस्त्याचा प्रकार	मार्च, अखेर		टक्के वाढ
	२००४	२००५	
राष्ट्रीय महामार्ग	४,२२५	४,३६७	३.३६
राज्य महामार्ग	३३,६३३	३३,४०६	(-) ०.६७
प्रमुख जिल्हा रस्ते	४८,२२०	४८,८२४	१.२५
इतर जिल्हा रस्ते	४४,३२१	४४,७९२	१.०६
ग्रामीण रस्ते	९६,५९३	९७,९१३	१.३७
एकूण	२,२६,९९२	२,२९,३०२	१.०२

११.२१ रस्त्यांच्या लांबीच्या माहितीवरून असे दिसून येते की, मार्च २००५ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांच्या लांबीत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.०२ टक्क्यांनी वाढ झाली. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी ३.३६ टक्क्यांनी वाढली आणि प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीमध्ये अनुक्रमे १.२५ टक्के, १.०६ टक्के व १.३७ टक्के इतकी वाढ झाली. राज्य महामार्गांच्या काही भागाचे राष्ट्रीय महामार्गात रूपांतर झाल्याने राज्य महामार्गांच्या लांबीत ०.६७ टक्के इतकी अल्पशी घट झाली.

११.२२ मार्च, २००५ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या एकत्रित लांबीमध्ये पृष्ठांकित (२,००,४३० कि.मी.) आणि अपृष्ठांकित (२८,८७२ कि.मी.) रस्त्यांच्या लांबीचे प्रमाण आधीच्या वर्षाप्रमाणे अनुक्रमे ८७.४ टक्के व १२.६ टक्के इतके होते.

११.२३ मार्च, २००५ अखेर राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी प्रति १०० चौरस

कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे ७४.४ कि.मी. इतकी होती, तसेच प्रति लाख लोकसंख्येमागे रस्त्यांची लांबी २२३.१ कि.मी. होती.

११.२४ मार्च, २००५ अखेर जनगणना १९९१ अनुसार राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४०,४१२ गावांपैकी ३८,२६२ गावे (९४.७ टक्के) बारमाही रस्त्यांनी, तर १,५१५ गावे (३.७ टक्के) हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. उर्वरित ६३५ वस्ती असलेली गावे बारमाही किंवा हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली नव्हती. या गावांपैकी २४४ गावे (त्यातील डोंगरी भागात १०४) आदिवासी क्षेत्रात होती, तर ३९१ गावे (त्यातील डोंगरी भागात १३७) बिगर-आदिवासी क्षेत्रात होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

११.२५ खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून रस्ते विकासाचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी १९९६ मध्ये महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळामार्फत 'बांधा, वापरा व हस्तांतरण' या मूलभूत तत्वावर हाती घेण्यात आलेल्या विविध प्रकल्पांची व त्यावर डिसेंबर, २००५ अखेर झालेल्या खर्चाची माहिती तक्ता क्र. ११.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१०

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेले प्रमुख प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

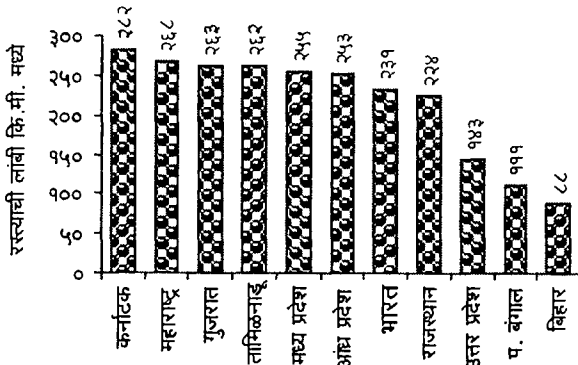
प्रकल्पाचे नाव	एकूण किंमत	डिसेंबर, ०५ अखेर खर्च
अ) पूर्ण झालेले प्रकल्प		
१ मुंबई-पुणे द्रुतगती मार्ग	२,१३६	२,१०५.२१
२ मुंबईतील ५० उड्डाणपूल व ५ पादचारी भुयारीमार्ग	१,६१७	१,१८९.१९
३ महाराष्ट्रातील रेल्वे उड्डाणपूल	१९५	१९८.५६
४ कल्याण-दुर्गाडी पूल	४	६.३१
५ ठाणे-घोडबंदर रस्ता	११८	७३.१८
६ वर्धा-नाकोडा रस्ता	उ.ना.	७.६९
७ सार्वजनिक बांधकाम प्रकल्प	४३	७६.६४
८ लातूर शहरातील रस्ते	३३	३२.५०

ब) चालू स्थितीतील प्रकल्प

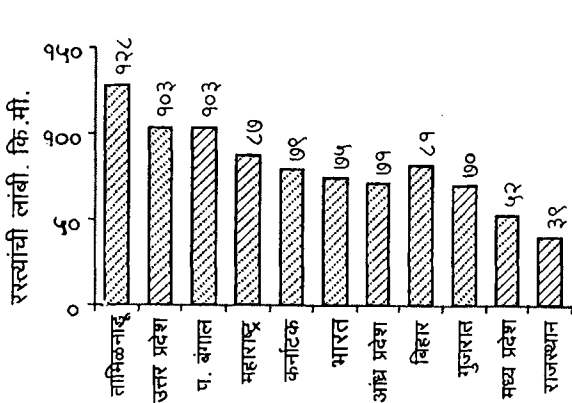
१ वांद्रे-वरळी सागरीपूल प्रकल्प	१३०६	४६४.३६
२ पश्चिम सागरी मुक्त मार्ग	३७५१	उ.ना.
३ मुंबई पारबंदर सागरी मार्ग प्रकल्प	४०००	उ.ना.
४ नागपूर-औरंगाबाद-सिन्नर-घोटी रस्ता विकास	५२५	४२१.९७
५ सातारा-कोल्हापूर ते महाराष्ट्र राज्य सीमेपर्यंत राष्ट्रीय महामार्ग-४ रस्त्यांचे चौपदरीकरण	६३२	७६३.५८
६ नागपूर शहरातील रस्ते (७५ पैकी ४८ कामे पूर्ण)	४२२	२७७.०८
७ औरंगाबाद शहरातील रस्ते (१० पैकी ४ कामे पूर्ण)	१४२	३१.१२
८ नंदूरबार शहरातील रस्ते	२१	९.३५
९ अमरावती शहरातील रस्ते	११५	४९.४०
१० नांदेड शहरातील रस्ते	८८	७.८६
११ पुणे शहरातील रस्ते	२७१	१००.७१
१२ बारामती शहरातील रस्ते	३६	३१.२८
१३ सोलापूर शहरातील रस्ते	८८	३४.४१
१४ कोल्हापूर शहरातील रस्ते	१७२	०.७०

उ.ना.- उपलब्ध नाही

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति लाख लोकसंख्यामागे रस्त्यांची लांबी (३१ मार्च २००२)

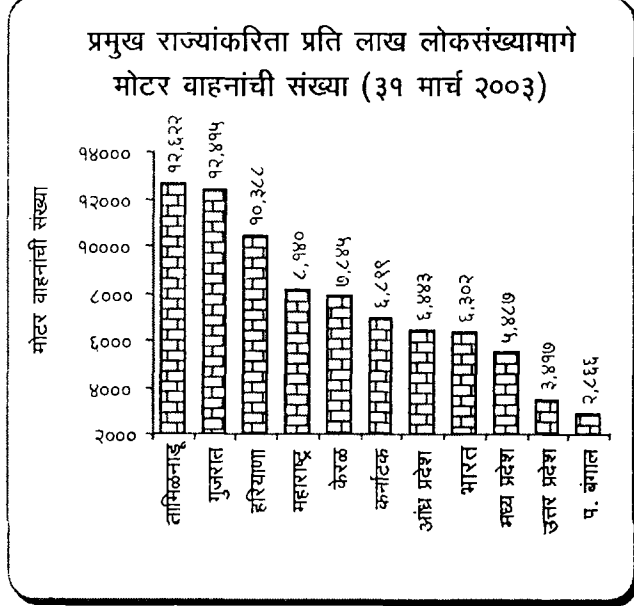

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति १०० चौ. कि.मी. क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी (३१ मार्च २००२)

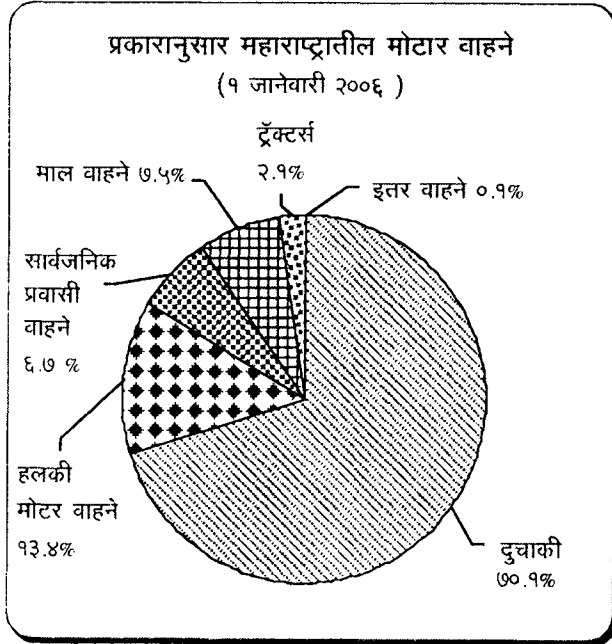

मोटार वाहने

११.२६ १ जानेवारी, २००६ रोजी राज्यात १०६.४३ लाख मोटार वाहने होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.२२ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण वाहनांपैकी १२.८१ टक्के वाहने एकट्या बृहन्मुंबईत होती. निवडक वर्षाकरिता १ जानेवारी रोजी राज्यात असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४७ मध्ये दिला आहे.

११.२७ ३१ मार्च, २००५ रोजी राज्यातील मोटार वाहनांची एकूण संख्या ९९.३६ लाख, तर प्रति लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या ९,६६६ इतकी होती.

११.२८ मार्च, २००५ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तीची संख्या १४४.८८ लाख होती, तर मार्च, २००४ अखेर ती

१३५.४० लाख होती. यावरून राज्यातील प्रत्येक सातव्या व्यक्तीकडे वाहन चालविण्याची वैध अनुज्ञप्ती असल्याचे दिसून येते. मार्च, २००५ अखेर राज्यात १,३९३ मान्यताप्राप्त प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे होती.

११.२९ २००४-०५ मध्ये मोटारवाहनावरील कर आणि फी द्वारे राज्याच्या महसुली जमेत ९.७८ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती १,५८४.७६ कोटी रुपये इतकी झाली. त्या तुलनेत आधीच्या वर्षी ती ३६.४ टक्के होती.

११.३० २००४-०५ मध्ये प्राप्त झालेल्या एकूण महसुलापैकी मुंबई मोटार वाहन कर व प्रवासी कर यांची टक्केवारी अनुक्रमे ७४ व २६ होती. सीमा तपासणी नाके, भरारी पथके, अवैध मार्गांनी केलेली वाहतूक, प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे व अतिभार मालवाहतूक यांपासून २००३-०४ मधील १३२.१३ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये १७६.२४ कोटी रुपये वसूल करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

११.३१ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची २००४-०५ मध्ये वाहतुकीपोटी जमा २,९१० कोटी रुपये झाली. ती आधीच्या वर्षीच्या जमेपेक्षा ८.३६ टक्क्यांनी जास्त होती. २००४-०५ मध्ये प्रत्येक बसमागे वाहतुकीपोटी १९.११ लाख रुपये प्राप्ती झाली. आधीच्या वर्षी ती १७.६९ लाख रुपये होती. २००४-०५ मध्ये मार्गस्थ गाड्यांच्या आसनक्षमतेचा सरासरी वापर आधीच्या वर्षांइतकाच म्हणजेच ५६ टक्के इतका होता. या महामंडळाने २००४-०५ मध्ये वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या ५८.६५ लाख होती व ती आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ४ टक्क्यांनी जास्त होती. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची २००३-०४ व २००४-०५ करिताची वाहतूकविषयक आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.११ मध्ये दिली आहे.

११.३२ मार्च, २००५ अखेर राज्यातील सुमारे १,४३३ गावांमधील जनतेला जवळच्या महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी सरासरी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या बसमध्ये प्रवासासाठी विद्यार्थी, ज्येष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील), कर्करोग रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक इत्यादींना बस भाड्यामध्ये सवलती दिल्या जातात. दुर्गम भागातील जनतेला सेवा पुरविण्यासाठी कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या चालविल्यामुळे महामंडळाला २००४-०५ मध्ये २२६.१८ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले. हे नुकसान आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ५९.२५ कोटी रुपयांनी जास्त होते.

११.३३ २००४-०५ मध्ये महामंडळाला ३,२६३ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला. तो आधीच्या वर्षापेक्षा १८.८ टक्क्यांनी जास्त होता. चालन खर्चात आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत १६.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. करपूर्व नफ्यात २००३-०४ मधील २२३ कोटी रुपये रकमेत २००४-०५ मध्ये वाढ होऊन तो २९६ कोटी रुपये झाला. कर भरल्यानंतर आणि पूर्वकालीन समायोजन वगळून महामंडळाला

तक्ता क्रमांक ११.११

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	परिमाण	वर्ष		शेकडा बदल
		२००३-०४	२००४-०५	
१. वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	१७,८३५	१७,५८४	(-) १.४०
२. वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	१२.८१	१२.६६	(-) १.१७
३. वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ कि.मी.	लाख	४८.२३	४९.२५	२.११
४. वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	लाख	५६.४२	५८.६५	३.९९
५. महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	१६,१२०	१५,९५२	(-) १.०४
६. मार्गस्थ असणाऱ्या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी	संख्या	१५,१७९	१५,२२९	०.३२
७. बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	९४.१६	९५.४७	१.३१
८. मार्गस्थ गाड्यांच्या आसनक्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	५५.९८	५६.२०	०.२२
९. वाहतूकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपये	२,६८५.२४	२९०९.७२	८.३६

२००४-०५ मध्ये १२९ कोटी रुपये तोटा झाला. हा तोटा आधीच्या वर्षातील २०५ कोटी रुपये तोट्याच्या तुलनेत कमी आहे. राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१२

राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी

(रुपये कोटीत)

अनु.क्र.	बाब	२००३-०४	२००४-०५
१	एकूण जमा	२,७४७.०७	३,२६३.४५
२	एकूण खर्च (कर वगळून)	२,५२४.२१	२९६७.३२
	पैकी		
	(अ) चालन खर्च	२,४७३.२०	२९१३.५२
	(ब) चालनेतर खर्च	५१.०१	५३.८०
३	करपूर्व नफा (१ - २)	२२२.८६	२९६.१३
४	एकूण कर	४०२.९०	४२९.३१
	(अ) प्रवासी कर	३९३.१७	४१९.७८
	(ब) मोटार वाहन व इतर कर	९.७३	९.५३
५	एकूण खर्च (२ + ४)	२,९२७.११	३३९६.६३
६	निव्वळ नफा/तोटा (१ - ५)	(-)१८०.०४	(-)१३३.१८
७	पूर्वकालीन समायोजन (नफा/तोटा)	(-)२५.०३	३.८१
८	एकूण नफा/तोटा (६ + ७)	(-)२०५.०७	(-)१२९.३७

शहरांतर्गत वाहतूक

११.३४ राज्यातील ३४ शहरांत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. ३१ मार्च, २००५ रोजी या शहरांपैकी १२ शहरांत (नालासोपारा, रत्नागिरी, वसई, अमरावती, अकोला, नागपूर, चंद्रपूर, औरंगाबाद, नांदेड,

सांगली-मिरज, कराड आणि नाशिक) राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व उर्वरित शहरांत संबंधित महानगरपालिका / नगरपरिषदा सार्वजनिक वाहतूक सेवा पुरवित आहेत. २००४-०५ मध्ये मरामापमकडे यासाठी ६९४ बसगाड्या कार्यरत होत्या, तर महानगरपालिका / नगरपरिषदांच्या ४,८७२ बसेस वापरात होत्या. त्यापैकी एकट्या मुंबईत बीईएसटीच्या मालकीच्या ३,३८७ बसेस (७० टक्के) वापरात होत्या.

रेल्वे

११.३५ ३१ मार्च, २००५ अखेर महाराष्ट्रातील लोहमार्गांची एकूण लांबी ५,५२७ कि.मी. होती. तसेच ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या लांबीच्या (६३,४६५ कि.मी.) ८.७१ टक्के एवढी होती. रेल्वे मार्गांचे त्यांच्या दोन रुळांमधील अंतर मीटरमध्ये विचारात घेऊन ब्रॉड गेज (१.६७६ मी.), मीटर गेज (१ मी.) व नॅरो गेज (०.७६२ मी. व ०.६१० मी.) असे वर्गीकरण केले जाते. राज्यातील एकूण लोहमार्गांपैकी ७८.६ टक्के ब्रॉडगेज, ७.८ टक्के मीटरगेज आणि उर्वरित १३.६ टक्के नॅरोगेज लोहमार्ग होते. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ७५.२, २०.० आणि ४.८ होती. ३१ मार्च, २००५ अखेर प्रति १,००० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गांची लांबी राज्यात १८.० कि.मी., तर देशात ती १९.३ कि.मी. होती. मार्च, २००५ अखेर राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ४०.० टक्के लोहमार्गांचे विद्युतीकरण झाले होते, तर अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २८.० टक्के होते. राज्यात दुपदरीकरण झालेल्या रेल्वे मार्गांचे प्रमाण ३२.५ टक्के होते.

११.३६ राज्यात चालू असलेल्या रेल्वेच्या कामाच्या प्रगतीबाबत मार्च, २००५ अखेरची स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

११.३६.१ अमरावती ते नारखेड (१३८ कि.मी.) या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ४० टक्के काम पूर्ण झाले आहे. उर्वरित भागाचे काम मार्च, २००८ अखेर पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. या

लोहमार्गाचा अंदाजित खर्च २८४.२७ कोटी रुपये इतका आहे.

११.३६.२ अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ या २६१.२५ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. त्यापैकी २०९ कि.मी. लोहमार्गाचे काम (८० टक्के) पूर्ण झाले आहे. या लोहमार्गाचा एकूण अंदाजित खर्च १५.७९ कोटी रुपये इतका आहे.

११.३६.३ बारामती-लोणंद या ५४ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ७ टक्के काम पूर्ण करण्यात आले आहे व त्याचा एकूण खर्च १३८.४८ कोटी रुपये आहे.

११.३६.४ पुणतांबे-शिर्डी या १७.८ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून २१ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. या प्रकल्पाचा एकूण खर्च ४८.७८ कोटी रुपये इतका आहे.

११.३६.५ मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. प्रथम टप्प्यातील कुर्दुवाडी ते पंढरपूर (५२ कि.मी.) गेज रूपांतराचे काम पूर्ण झाले असून मार्च, २००१ मध्ये हा मार्ग सुरू करण्यात आला. दुसऱ्या टप्प्यातील लातूर ते लातूर रोड (४२ कि.मी.) काम पूर्ण झाले असून तिसऱ्या टप्प्यातील कुर्दुवाडी ते लातूर (१५२ कि.मी.) हे काम प्रगतिपथावर आहे. या लोहमार्गावरील ४३ लहान आणि ३ मोठ्या पुलांची कामे देखील पूर्ण झाली आहेत. शेवटच्या चौथ्या टप्प्यातील मिरज-पंढरपूर (१३७ कि.मी.) या लोहमार्गाचे काम सुद्धा प्रगतिपथावर आहे.

११.३६.६ नवीन पनवेल-कर्जत या २८.०५ कि.मी. नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम पूर्ण झाले आहे. १३७.४४ कोटी रुपये अंदाजित खर्च असलेला हा प्रकल्प मार्च, २००५ मध्ये कार्यान्वित करण्यात आला.

११.३६.७ पनवेल-जसई-जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट (२८.५ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाचे काम २३ टक्के पूर्ण झाले. दिवा-कल्याण (१०.७३ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या ५व्या / ६व्या मार्गांच्या दुपदरीकरणाचे ४५ टक्के काम पूर्ण झाले. या खेरीज पनवेल-रोहा (७५.४४ कि.मी.) आणि पाकणी-सोलापूर (१६.२८ कि.मी.) या लोहमार्गांच्या दुपदरीकरणाची कामे अनुक्रमे ७० व २० टक्के पूर्ण झाली आहेत.

११.३६.८ मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी पुढील कामे प्रगतिपथावर आहेत.

(१) ठाणे-तुर्भे-नेरूळ-वाशी (२३.३ कि.मी.) या लोहमार्गापैकी ठाणे-तुर्भे-वाशी (१८.५ कि.मी.) हा लोहमार्ग १९.११.२००४ रोजी कार्यान्वित झाला आहे. उर्वरित लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. (२) बेलापूर-सिवड-उरण (२७ कि.मी.) या ४९५ कोटी रुपये खर्चाच्या नवीन ब्रॉडगेज मार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. त्याचे १५ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. (३) कल्याण येथील रेल्वे यार्डाचे नूतनीकरण (किंमत १४.५० कोटी रुपये), कल्याण येथील स्टेबलिंग लाईन (किंमत ३३.७० कोटी रुपये) कामे प्रगतिपथावर आहेत. (४) ठाणे-मुंब्रा

या ९.४४ किमी अतिरिक्त ५ व्या व ६ व्या नवीन ब्रॉडगेज मार्गासाठी एमयूटीपी ची मंजूरी प्रतीक्षित आहे. (५) कुर्ला-ठाणे १७ कि.मी. अतिरिक्त ५ व्या व ६ व्या नवीन ब्रॉडगेज मार्ग (किंमत १०२.९ कोटी रुपये) या प्रकल्पाचे काम प्रगतिपथावर आहे. या मार्गावरील अतिक्रमणे काढल्यानंतर व खाजगी जागा रेल्वेला सुपूर्द केल्यानंतर १८ महिन्यात हा प्रकल्प पूर्ण करण्याचे अपेक्षित आहे. पहिल्या टप्प्यातील कुर्ला-भांडूप (१० कि.मी) या लोहमार्गाचे ४६.५ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. (६) बोरीवली-विरार (१५.६ कि.मी) रेल्वे मार्गाच्या चौपदरीकरणातर्गत, बोरीवली-वसईरोड दरम्यानचे काम प्रगतिपथावर असून त्याचा एकूण अंदाजित खर्च १५.६० कोटी रुपये इतका आहे.

बंदरे

११.३७ राज्याच्या ७२० कि.मी. लांबीच्या किनारपट्टीवर मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व न्हावा शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट ही दोन मोठी बंदरे कार्यान्वित आहेत. याखेरीज राज्य शासनाच्या बंदरे विकासाच्या धोरणानुसार प्रवासी व माल वाहतूक करण्यासाठी 'बांधा, मालक व्हा, चालवा व हस्तांतर करा' या तत्त्वावर खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ४८ अधिसूचित लहान बंदरे विकसित करण्यात आली आहेत. त्याकरिता १९९६ मध्ये महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना करण्यात आली. अवजड माल, पेट्रोलियम व रसायन कंटेनर्स या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी मालवाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांचा विकास करण्यासाठी शासनाने बंदरांचा विकास करण्याचे धोरण जाहीर केले आहे.

११.३८ २००४-०५ मध्ये मुंबई पोर्ट ट्रस्टने २८२.४० लाख टन मालाची वाहतूक केली. त्यातील १०१.१० लाख टन किनारी मालाची व १८१.३० लाख टन समुद्रपार मालाची वाहतूक होती. त्या तुलनेत आधीच्या वर्षी केलेल्या २६५.५१ लाख टन माल वाहतुकीपैकी ८८.९२ लाख टन किनारी मालाची व १७६.५९ लाख टन समुद्रपार मालाची वाहतूक होती. २००४-०५ मध्ये केलेल्या एकूण मालवाहतुकीपैकी आयात १६७.६४ लाख टन व निर्यात ११४.७६ लाख टन होती. २००४-०५ मध्ये मुंबई बंदरातून एकूण २.७७ हजार प्रवासी वाहतूक झाली जी पूर्णतः समुद्रपार होती. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत २०१.७४ लाख टन आयात व १२९.९१ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली. तसेच या कालावधीत ७.८५ हजार समुद्रपार प्रवासी व ५४.९९ हजार किनारी प्रवासी वाहतूक झाली.

११.३९ जेएनपीटीत प्रामुख्याने कन्टेनर, द्रव माल वाहतूक आणि अवजड माल / प्रकल्प माल या मालांची वाहतूक केली जाते. जेएनपीटीच्या स्वतःच्या टर्मिनलची क्षमता प्रतिवर्षी ११ लाख TEU's (१३२ लाख टन) व 'बांधा, वापरा आणि हस्तांतर करा' या माध्यमातून उभारलेल्या खाजगी टर्मिनलची क्षमता प्रतिवर्षी १२ लाख TEU's (१४४ लाख टन) आहे. २००४-०५ मध्ये जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टने ३२८ लाख टन मालाची वाहतूक केली होती. त्या आधीच्या वर्षी ही वाहतूक ३१२ लाख टन इतकी होती. २००४-०५ मध्ये केलेल्या ३२८.०८ लाख टन मालापैकी ८७.६२ टक्के कन्टेनर आणि १०.६३ टक्के द्रव

माल वाहतूक होती. २००५-०६ मध्ये ऑक्टोबर अखेरपर्यंत २१८ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली. ही वाहतूक आधीच्या तत्सम कालावधीत केलेल्या वाहतूकीपेक्षा १४.६ टक्क्यांनी जास्त होती.

११.४० २००४-०५ मध्ये ४८ लहान बंदरांनी मिळून १३३.६७ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. त्यापैकी यांत्रिक बोटीतून ११४.७१ लाख व विंगर-यांत्रिक बोटीतून १८.९६ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली.

११.४१ २००४-०५ मध्ये ४८ लहान बंदरांनी मिळून १२७.२३ लाख टन माल वाहतूक केली, तर २००३-०४ मध्ये १२३.२३ लाख टन माल वाहतूक केली होती. २००४-०५ वर्षातील १२७.२३ लाख टन मालवाहतूकीपैकी आयात ८७ टक्के व निर्यात १३ टक्के होती. २००५-०६ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत या लहान बंदरातून ४३.१४ लाख टन मालवाहतूक करण्यात आली.

विमान वाहतूक

११.४२ महाराष्ट्रामध्ये तीन आंतरराष्ट्रीय विमानतळ असून ते मुंबई (छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ), नागपूर आणि पुणे येथे आहेत. महाराष्ट्रातील आंतरराष्ट्रीय विमान तळ व देशांतर्गत पाच विमानतळांवरून करण्यात आलेल्या विमान वाहतूकीची प्रवासी व माल वाहतूकीबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक ११.१३ मध्ये देण्यात आली आहे. २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत आंतरराष्ट्रीय विमान उड्डाणांत १६.५ टक्क्यांनी वाढ झाली, तर देशांतर्गत विमान उड्डाणांत ३.४ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील विमानतळांवरून देशांतर्गत २००४-०५ मध्ये झालेल्या एकूण विमान उड्डाणांपैकी ८८ टक्के उड्डाणे मुंबई विमानतळावरून झाली. तसेच या विमानतळावरून देशांतर्गत विमानाने जाणाऱ्या व येणाऱ्या प्रवाशांचे प्रमाण २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये सारखेच म्हणजेच ९०.४ टक्के इतके होते.

तक्ता क्रमांक ११.१३

महाराष्ट्रातील विमानतळांवरून विमान उड्डाणे आणि प्रवासी व माल वाहतूक

विमानतळ	विमान उड्डाणे		प्रवासी (संख्या)				माल वाहतूक (टनांत)			
	२००३-०४	२००४-०५	विमानाने गेलेले		विमानाने आलेले		पाठविलेला		आलेला	
	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५
देशांतर्गत										
मुंबई	९९,६५२	१,०९४२३	३९,८१,२१०	४८,०३,४५२	३९,६७,०८३	४७,७४,७०५	४१,९७६	६१,२०१	५०,५२१	६८,२४६
पुणे	७,४६२	७,७४५	२,३३,३०६	२,९९,३६९	२,३२,९६९	३,०१,५८०	३,३६८	३,९४५	४,०११	४,८४६
नागपूर	४,२७१	४,१९२	१,१६,९९६	१,३९,९४३	१,१३,८१०	१,३५,४६६	७८९	४८२	१,३१०	१,७९८
औरंगाबाद	२,६६८	२,२७६	५६,७५९	६७,८४०	५३,६२४	६५,३५९	४७९	५५०	४०१	५०८
कोल्हापूर	९०	६६२	२२२	५,२३९	२२२	५,९८१	-	-	-	-
एकूण	१,१४,१४३	१,२४,२९८	४३,८८,४९३	५३,१५,८४३	४३,६७,७०८	५२,८३,०९१	४६,६१२	६६,६८७	५६,२४३	७५,३९८
आंतरराष्ट्रीय										
मुंबई	३७,५६०	४३,७४३	२५,३१,९६१	२८,६४,१००	२२,८४,९०५	२६,३५,७६२	१,४९,६२५	१,६९,००६	८४,३५५	१,०४,२५९
नागपूर	१८	२४	-	२,४२१	-	-	-	-	-	-
पुणे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

यांची पीसीओसह एसटीडी आणि आयएसडी सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्राची संख्या अनुक्रमे ३२,६११ आणि ११,०६७ इतकी होती.

११.४६ मार्च, २००५ अखेर महानगर टेलिफोन निगमकडे नोंदणी करण्यात आलेल्या इंटरनेट खात्यांची संख्या २.४३ लाख होती.

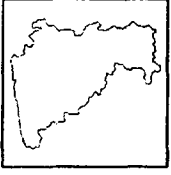
११.४७ सेल्युलर तंत्रज्ञान हे अलिकडील काळात विकसित झालेले व जागतिक पातळीवरील जलद संपर्काचे आधुनिक तंत्रज्ञान असून त्याची वाढ झपाट्याने होत आहे. या सेल्युलर सेवा खाजगी व सार्वजनिक उपक्रमांतील कंपन्या पुरवित आहेत. डिसेंबर, २००५ अखेर भारतात ५.८५ कोटी सेल दूरध्वनी होते. त्यापैकी ९३.७१ लाख (१६.०१ टक्के) महाराष्ट्रात होते (मुंबई सर्कल धरून). सेल्युलर सेवा पुरवणाऱ्या कंपनीनिहाय महाराष्ट्र व मुंबई सर्कल साठी उपलब्ध होऊ शकलेली आकडेवारी तक्ता क्र. ११.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१४
विभाग/मोबाईल सुविधा पुरविणाऱ्या कंपनीनिहाय माहिती
(डिसेंबर, २००५ अखेर)

मुंबई		
	बीपीएल मोबाईल	१३,२८,४४७
	हचिसन मॅक्स	१७,७८,१४४
	एमटीएनएल	८,३२,४३१
	भारती मोबाईल	१०,६६,४२६
महाराष्ट्र (बृहन्मुंबई वगळून)		
	बीपीएल मोबाईल	६,७३,१४१
	आयडिया मोबाईल	१५,३९,४४९
	भारती मोबाईल	१०,९६,४८६
	बीएसएनएल	१०,५६,०५३

आधार : सेल्युलर ऑपरेटर्स असोसिएशन ऑफ इंडिया.

दारिद्र्य

१२.१ केंद्र व राज्य शासनांच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमाला नेहमीच अग्रस्थान दिले जाते. राष्ट्रीय नमुना पाहणी (रानपा) संघटना उपभोक्ता खर्चाबाबत घेत असलेल्या पंचवार्षिक नमुना पाहणीतील (मोठा नमुना आकार) आकडेवारीच्या आधारे राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील दारिद्र्याचे प्रमाण (दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची टक्केवारी) योजना आयोगाद्वारे नियमितपणे अंदाजित केले जाते. दारिद्र्याबाबतचे सर्वांत अलिकडील अंदाज १९९९-२००० या वर्षाकरिता उपलब्ध असून सदर अंदाज रानपाच्या ५५व्या फेरीच्या निष्कर्षावर आधारित आहेत.

१२.२ राज्यातील दारिद्र्याच्या प्रमाणात १९७३-७४ मधील ५३.२ टक्क्यांवरून १९९३-९४ मध्ये ३६.९ टक्क्यांपर्यंत आणि पुढे १९९९-२००० मधील २५.० टक्क्यांपर्यंत मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते. १९९९-२००० मध्ये राज्याचे सदर प्रमाण (२५.० टक्के) अखिल भारतीय पातळीवरील २६.१ टक्के या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. सदर आकडेवारीवरून राज्यातील दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमांचे यश दिसून येते. परंतु राज्यात अजून २.५ कोटीपेक्षा जास्त लोकांकडे ठराविक उपभोग्य वस्तूंच्या, ज्यांच्या आधारे दारिद्र्यरेषा ठरविली जाते, खरेदीसाठी पुरेसे उत्पन्न नाही. दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्या २.५ कोटी लोकसंख्येपैकी १.४ कोटी लोकसंख्या ग्रामीण भागातील आहे. योजना आयोगाने दहाव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर दारिद्र्यरेषेखाली राहणारी लोकसंख्या अनुमानित केली आहे. सदर अनुमानानुसार २००६-०७ च्या अखेर राज्यात १.७ कोटी लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली असेल, त्यापैकी १.१ कोटी (६५ टक्के) ग्रामीण भागातील असेल.

१२.३ दहाव्या पंचवार्षिक योजनेकरिता स्थूल राज्य उत्पन्न, कृषि उत्पादकता व योजनांवरील दरडोई खर्च इत्यादी करिता निर्धारित केलेले लक्ष्य विचारात घेऊन योजना आयोगाने सदर पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस (२००६-०७) दारिद्र्याचे प्रमाण अनुमानित केले आहे. प्रमुख राज्यांकरिता सदर माहिती तक्ता क्रमांक १२.१ मध्ये दिली आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमधील अपेक्षित लक्ष्ये साध्य झाल्यास भारतामधील दारिद्र्याचे प्रमाण १९९९-२००० मधील २६.१ टक्क्यांवरून २००६-०७

तक्ता क्रमांक १२.१

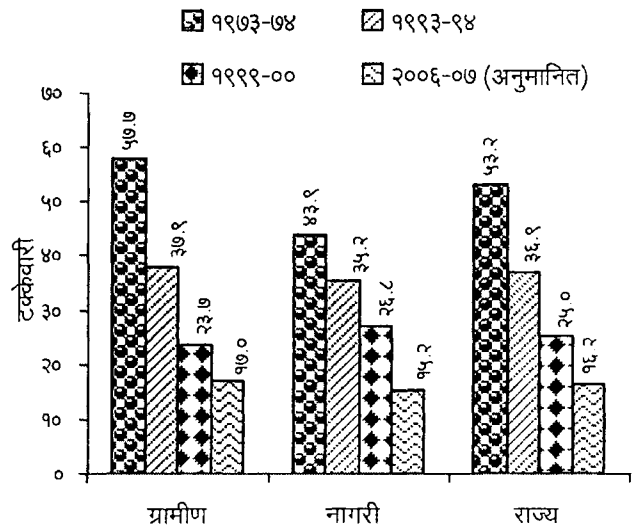
काही प्रमुख राज्यांकरिता दारिद्र्य प्रमाणांचे अनुमान -२००६-०७
(टक्केवारी)

राज्ये	ग्रामीण	नागरी	एकूण
बिहार	४४.८	३२.७	४३.२
ओरिसा	४१.७	३७.५	४१.०
मध्य प्रदेश	२८.७	३१.८	२९.५
उत्तर प्रदेश	२४.२	२६.२	२४.७
पश्चिम बंगाल	२१.९	९.०	१८.३
महाराष्ट्र	१७.०	१५.२	१६.२
राजस्थान	११.१	१५.४	१२.१
आंध्रप्रदेश	४.६	१९.०	८.५
कर्नाटक	७.८	८.०	७.९
तामिळनाडू	३.७	९.६	६.६
भारत	२१.१	१५.०	१९.३

आधार: दहावी पंचवार्षिक योजना (२००२-०७)

अखेरीस १९.३ टक्के इतके कमी होईल अशी अपेक्षा आहे. महाराष्ट्रामधील दारिद्र्याचे प्रमाण सदर कालावधीत २५ टक्क्यांवरून १६.२ टक्के इतके कमी होईल अशी अपेक्षा आहे.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण

१२.४ १९९३-९४ व १९९९-२००० या वर्षांमधील नियोजन आयोगाच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रासह बहुतांश राज्यांमध्ये दारिद्र्याच्या प्रमाणात झालेली घट नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागामध्ये जास्त वेगाने झाली असल्याचे निदर्शनास येते. राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मधील ५७.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन १९९९-२००० मध्ये ते २३.७ टक्के इतके झाले. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेर (२००६-०७) हे प्रमाण १७ टक्क्यांपर्यंत कमी होण्याचे अपेक्षित आहे. सदर कालावधीमध्ये नागरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण ४३.९ टक्क्यांवरून २६.८ टक्क्यांपर्यंत कमी होऊन २००६-०७ पर्यंत १५.२ टक्के इतके कमी होण्याचे अपेक्षित आहे.

१२.५ अतिरिक्त रोजगार निर्माण करणे, उत्पादक ^{मूल्या} निर्माण करणे, तांत्रिक व उद्योजकतेसंबंधित प्रशिक्षण देणे आणि गरिबांची उत्पन्न पातळी वाढविणे या उद्देशाने काही वर्षांपासून दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचे बळकटीकरण करण्यात आले आहे. रोजगार निर्मितीमधील वाढच दारिद्र्याचे प्रमाण सतत कमी करण्याकरिता उपयुक्त ठरेल, अशी पूर्वीपासूनच राज्याची धारणा होती व राज्यात रोजगार हमी योजनेची झालेली अंमलबजावणी हे त्याचे फलित आहे. राज्याच्या रोजगार हमी योजनेचा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायद्यासाठी देशपातळीवर केलेला स्वीकार ही राज्य धोरणास मिळालेली पुष्टी होय. रोजगार हमी योजनेचे व्यतिरिक्त राज्यात राबविण्यात येणा-या मुख्य दारिद्र्य निर्मूलन योजना म्हणजे संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना, पंतप्रधान रोजगार योजना, इत्यादी होत. या व्यतिरिक्त राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायद्याखाली अगदी अलिकडे सुरू करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील कामाची मागणी करणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबास आर्थिक वर्षात १०० दिवसांच्या कामाची

तक्ता क्रमांक १२.२

राज्यातील काम करणा-यांचे प्रमाण

अनु- क्रमांक	बाब	महाराष्ट्र		भारत	
		१९९९	२००१	१९९९	२००१
काम करणा-यांचे प्रमाण					
१)	एकूण	४३.०	४२.५	३७.७	३९.३
	अ) ग्रामीण	४९.७	४८.९	४०.२	४२.०
	ब) नागरी	३२.३	३३.८	३०.५	३२.२
२)	पुरुष	५२.२	५३.३	५१.५	५१.९
	अ) ग्रामीण	५३.२	५३.९	५२.४	५२.४
	ब) नागरी	५०.६	५२.४	४९.०	५०.९
३)	स्त्रिया	३३.९	३०.८	२२.७	२५.७
	अ) ग्रामीण	४६.०	४३.६	२७.१	३१.०
	ब) नागरी	११.४	१२.६	९.७	११.६
४)	एकूण काम करणा-या मध्ये काम करणा-या पुरुषांचे प्रमाण	६२.८	६५.२	७१.०	६८.४
५)	एकूण काम करणा-या मध्ये काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण	३७.२	३४.८	२९.०	३१.६

कायद्याने हमी दिली आहे. पहिल्या टप्प्यात सदर योजनेखाली देशभरात २०० जिल्हे निवडण्यात आले असून त्यातील १२ जिल्हे महाराष्ट्रातील आहेत. चार वर्षांच्या कालावधीत सदर योजना संपूर्ण देशात राबविण्याची अपेक्षा आहे.

रोजगार

१२.६ देशातील जनगणना २००१ अनुसार काम करणाऱ्यांचे प्रमाण आणि त्यांचे वर्गीकरण या संबंधी माहिती उपलब्ध आहे. काम करणाऱ्यांचे प्रमाण याची व्याख्या एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी अशी करण्यात येते. जनगणनेनुसार, काम करणाऱ्यांचे मुख्यतः दोन प्रकारांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे. १) मुख्यतः काम करणारे म्हणजे वर्षभरात जास्त काळ (६ महिने वा त्यापेक्षा अधिक) काम केलेले व २) सीमांतिक काम करणारे, म्हणजे वर्षभरात ६ महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम केलेले. काम करणाऱ्यांचे प्रमाण अगदी अलिकडील दोन जनगणनांनुसार तक्ता क्रमांक १२.२ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे. काही राज्यांकरिता काम करणाऱ्यांचे प्रमाण सुध्दा तक्ता क्रमांक १२.३ मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता क्रमांक १२.३

काही प्रमुख राज्यांकरिता काम करणा-यांचे प्रमाण - २००१

राज्य	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	५०.९	३२.३	४५.८
तामिळनाडू	५०.३	३७.५	४४.७
कर्नाटक	४९.१	३५.७	४४.५
मध्य प्रदेश	४७.१	३०.६	४२.७
महाराष्ट्र	४८.९	३३.८	४२.५
राजस्थान	४५.९	२९.६	४२.१
गुजरात	४७.२	३३.१	४१.९
पश्चिम बंगाल	३७.९	३३.९	३६.८
बिहार	३४.७	२५.६	३३.७
उत्तर प्रदेश	३३.९	२६.९	३२.५
भारत	४१.८	३२.३	३९.१

काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

१२.७ २००१ मधील काम करणाऱ्यांच्या वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की राज्यांतील मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३९.३ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ३५.९ टक्के झाले. तथापि, सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण १९९१ मधील ३.७ टक्क्यांवरून मोठ्या प्रमाणात वाढून २००१ मध्ये ते ६.६ टक्के इतके झाले. एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९९१ मधील ९१.४ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ८४.४ टक्के झाले. परंतु, १९८१ व १९९१ या दोन्ही जनगणनांमध्ये सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे हे प्रमाण जवळपास ९ टक्क्यांवर स्थिर होते, ते वाढून २००१ मध्ये १५.६ टक्के इतके झाले.

तक्ता क्रमांक . १२.४
जनगणना १९९१ व २००१ अनुसार काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) ढोबळ
वर्गीकरणानुसार टक्केवारी

काम करणाऱ्यांचा वर्ग	ग्रामीण		नागरी		एकूण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१	१९९१	२००१
१. शेतकरी	४६.७	४२.४	३.२	१.८	३४.०	२८.७
२. शेतमजूर	३७.४	३७.८	५.५	३.६	२८.१	२६.३
३. घरगुती उद्योग*	१.५	२.३	२.१	३.४	१.७	२.६
४. इतर वर्ग	१४.४	१७.५	८९.२	९१.२	३६.२	४२.४
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
एकूण काम करणारे (०००')	(२४,०३३)	(२७,२६१)	(९,८७७)	(१३,९१२)	(३३,९१०)	(४१,१७३)

* घरगुती उद्योगातील उत्पादन, प्रक्रिया, सेवा, दुरुस्ती किंवा वस्तू तयार करणे आणि विकणे यांच्याशी संबंधित.

१२.८ सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी असल्याचे जनगणना २००१ वरून दिसून येते. राज्यातील पुरुषांमधील सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ ५.९ टक्के होते, तर स्त्रियांमधील सदर प्रमाण ९.७ टक्के होते. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण नागरी भागाच्या (२.५ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (९.७ टक्के) बरेच जास्त आढळते. यावरून ग्रामीण भागात काम करणाऱ्यांमध्ये साधारणपणे हंगामी काम करणाऱ्यांची संख्या जास्त असल्याचे दिसते.

१२.९ १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार (मुख्यतः व सीमांतिक) काम करणाऱ्यांची ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ गटांनुसार) टक्केवारी तक्ता क्रमांक १२.४ मध्ये दिली आहे.

१२.१० राज्यातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९९१ मधील ३४.० टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते २८.७ टक्के इतके झाले. याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांचे प्रमाण सुध्दा २८.१ टक्क्यांवरून कमी होऊन २६.३ टक्के इतके झाले. राज्यात ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९९१ मधील ४६.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ४२.४ टक्के झाले असले तरी शेतमजुरांच्या संदर्भात हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३७.४ टक्के होते, त्यात २००१ मध्ये (३७.८ टक्के) अल्प प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसते. घरगुती उद्योगातील काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणात १९९१ मधील १.७ टक्क्यांवरून वाढ होऊन ते २००१ मध्ये २.६ टक्के झाल्याचे दिसून येते. २००१ मधील काम करणाऱ्यांच्या वर्गीकरणानुसार गेल्या दशकात काम करणाऱ्यांचा ओघ कृषि क्षेत्राकडून इतर क्षेत्रांकडे वळल्याचे दिसते. यावरून रोजगाराबाबत गेल्या दशकाच्या तुलनेत अर्थव्यवस्थेचे कृषि क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी झाल्याचे दिसून येते. तथापि अद्याप ५५ टक्के काम करणारे कृषि क्षेत्रावर अवलंबून आहेत.

कारखान्यांतील रोजगार

१२.११ कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम १९४८ च्या विभाग २ एम. (i), २ एम्. (ii) व विभाग ८५ खालील नोंद

झालेल्या कारखान्यांतील रोजगारांचा समावेश आहे. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी २००२ या वर्षाची असून त्यानुसार कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत देशातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्र द्वितीय क्रमांकावर आहे.

१२.१२ मागील काही वर्षांच्या आकडेवारीनुसार राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार कमी होत असल्याचे दिसून येते. कारखाने बंद होणे किंवा कारखान्यांचे आधुनिकीकरण या कारणास्तव कामगारांची संख्या कमी झाली असण्याची शक्यता आहे. कारखान्यांतील रोजगाराबाबत २००४ या अगदी अलिकडील वर्षाच्या माहितीनुसार राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार ११.९ लाख इतका होता, तो २००३ मधील सरासरी दैनिक रोजगारापेक्षा (११.७ लाख) १.८ टक्क्यांनी जास्त होता. तसेच गेल्या काही वर्षांमध्ये कारखान्यांतील एकूण रोजगारामधील स्त्रियांचे प्रमाण ६ ते ७ टक्के इतके स्थिर राहिल्याचे आढळले. कारखान्यांतील एकूण रोजगारांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ९२ टक्के असून त्या अंतर्गत ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांचा समावेश होतो. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक ४८ मध्ये दर्शविला आहे.

१२.१३ कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्त्वात १९६१ ते २००४ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. त्यांचा हा हिस्सा कमी होऊन तो २००४ मध्ये ३४ टक्के इतका झाला. रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण वस्त्रोद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे आहे. वस्त्रोद्योग गटातील रोजगार १९६१ मधील ३.७ लाखांवरून निम्यापेक्षा कमी होऊन २००४ मध्ये १.८ लाख इतका झाला. याउलट, याच कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू व भांडवली वस्तू उद्योगात भरिव वाढ दिसून आली, कारण

त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३२ टक्के होता तो वाढून २००४ मध्ये ५९ टक्के इतका झाला.

१२.१४ पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांतील (रसायने, पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक आणि मूलभूत धातू) रोजगार १९६१ मधील १.३ लाखांवरून वाढून २००४ मध्ये तो ३.८ लाख इतका झाला. याच कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगांमधील (यंत्रे व यंत्रसामग्री आणि परिवहन सामग्री) रोजगार १.२ लाखांवरून वाढून तो ३ लाख इतका झाला.

दीर्घकालीन वृद्धिदर

१२.१५ १९६१ ते २००४ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर एक टक्का इतका होता. परंतु याच कालावधीकरिता पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या एकत्रित रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर जास्त असून तो १.९ टक्के इतका होता. कारखान्यांतील रोजगाराचा १९६१ ते १९९० या कालावधीतील वार्षिक वृद्धिदर १.३ टक्के इतका होता, तर १९९१ ते २००४ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगारात काहीही वृद्धीची नोंद झाली नाही. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक (३.२ टक्के); कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (३.१ टक्के); रसायने व रासायनिक उत्पादने (२.९ टक्के); खाद्य उत्पादने आणि पेये इत्यादी (२.९ टक्के) आणि मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (२.१ टक्के) या उद्योग गटांबाबत १९६१ ते २००४ या कालावधीतील कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर, सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या वृद्धिदरापेक्षा (१ टक्के) दुपटीहून जास्त होता. त्याच कालावधीत कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.५ टक्के होता.

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

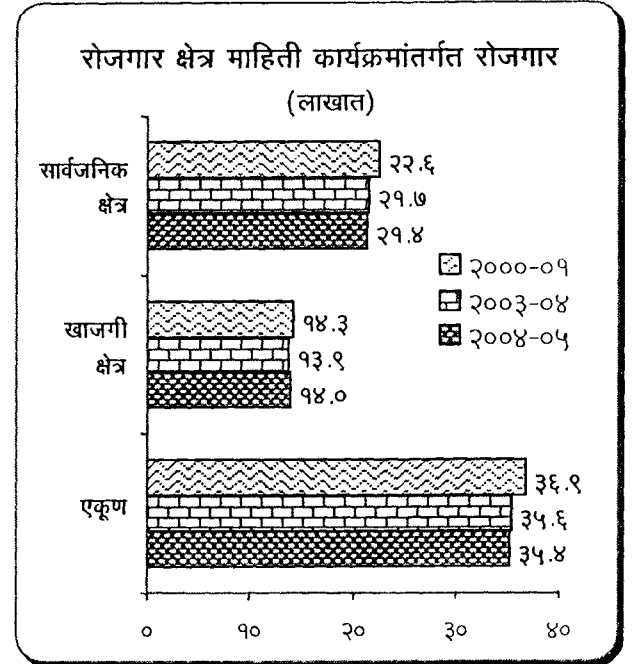
१२.१६ कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत राज्यात २००४ मध्ये १,५७७ नवीन कारखाने नोंदविले गेले. या कारखान्यांतील रोजगार ६३ हजार इतका होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ७० टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत रोजगारामध्ये जास्त प्रमाण (१) वस्त्रोद्योग (१८.६ टक्के); (२) यंत्रे व यंत्रसामग्री (११.९ टक्के); (३) धातूच्या तयार वस्तू (७.४ टक्के); (४) कागद व कागदाची उत्पादने (५.५ टक्के); (५) पेट्रोलियम, रबर (५.२ टक्के) व रसायने (४.७ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

१२.१७ मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे व पुणे या औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत जिल्ह्यांव्यतिरिक्त इतर भागात उद्योग स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यावर शासकीय धोरणाचा भर आहे. या धोरणाच्या परिणामी राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वरील चार जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांचा वाटा १९७५ मध्ये असलेल्या २३ टक्क्यांवरून २००४ मध्ये ४४ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

रोजगार क्षेत्र माहिती

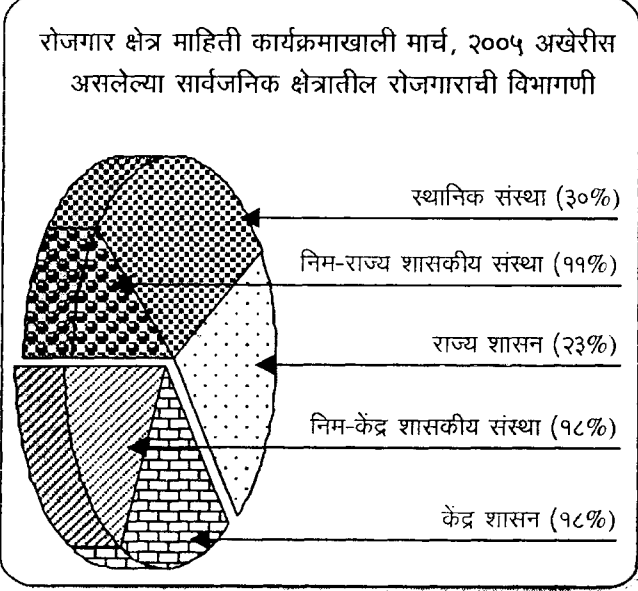
१२.१८ रोजगार क्षेत्र माहिती या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांची संख्या व त्यांतील रोजगार याबाबत दर तिमाहीची आकडेवारी सेवायोजन कार्यालये अधिनियम, १९५९ (रिक्त पदे अधिसूचित करण्याची सक्ती) मध्ये केलेल्या तरतुदीनुसार गोळा केली जाते. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागांत ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते.

१२.१९ 'रोजगार क्षेत्र माहिती' कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००५ रोजी एकूण ३५.४ लाख रोजगार होता व तो ३१ मार्च, २००४ रोजीच्या ३५.६ लाख रोजगाराच्या तुलनेत ०.६ टक्क्यांनी कमी होता. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांत २०००-०१ मध्ये एकूण रोजगार ३६.९ लाख होता. तो ४.१ टक्क्यांनी कमी होऊन २००४-०५ मध्ये ३५.४ लाख इतका झाला. मार्च, २००५ अखेरीस सार्वजनिक क्षेत्रात २१.४ लाख व खाजगी क्षेत्रात १४ लाख इतका रोजगार होता आणि तो मार्च, २००१ अखेरीस सार्वजनिक क्षेत्रातील २२.६ लाख व खाजगी क्षेत्रातील १४.३ लाख रोजगाराच्या तुलनेत अनुक्रमे ५.३ टक्के व २.१ टक्क्यांनी कमी होता. या कार्यक्रमांतर्गत संकलित केलेल्या आकडेवारीनुसार मागील काही वर्षांपासून सार्वजनिक व खाजगी या दोन्ही क्षेत्रांमधील रोजगारात होणारी घट कमी प्रमाणात असली तरी ती सतत होत आहे.

१२.२० मार्च, २००५ अखेरीच्या २१.४ लाख सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये स्थानिक संस्था ३० टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन १८ टक्के तर निम-केंद्र शासकीय संस्था आणि निम-राज्य

शासकीय संस्था यांचा वाटा अनुक्रमे १८ टक्के आणि ११ टक्के असा होता. खाजगी क्षेत्रातील रोजगार मार्च, २००५ अखेरीस १४ लाख होता, तो आधीच्या वर्षी मार्च, २००४ अखेरीस १३.९ लाख होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००५ अखेरीस नोंद झालेल्या एकूण रोजगारापैकी १५.३ टक्के स्त्रिया होत्या.

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील रोजगार

१२.२१ शासकीय कर्मचारी गणना, २००४ अनुसार राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये काम करीत असलेल्या नियमित व इतर कर्मचाऱ्यांची एकूण संख्या १२.२ लाख होती. त्यापैकी ५.९ लाख कर्मचारी राज्य शासनाचे, ४.४ लाख कर्मचारी जिल्हा परिषदांचे, ०.६ लाख कर्मचारी नगरपरिषदांचे, तर १.३ लाख कर्मचारी बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून उर्वरित महानगरपालिकांचे होते. राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील (बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून) १ जुलै, २००४ रोजीची कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.५

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कर्मचारी - १ जुलै, २००४ रोजी

(लाखात)

प्रकार	नियमित	इतर @	एकूण	पैकी, स्त्रिया
राज्य शासन	५.१७	०.७३	५.९०	०.९७
जिल्हा परिषदा (३३)	३.०६	१.३६	४.४२	२.००
नगरपरिषदा (२२८)	०.५४	०.०४	०.५८	०.१५
महानगरपालिका** (२१)	१.२७	-	१.२७*	०.३६
एकूण	१०.०४	२.१३	१२.१७	३.४८

@ यात रोजंदारीवरील/मानधनावरील व अंशकालीन कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे.

* नियमित व इतर कर्मचारी अशी विंगतवारी उपलब्ध नाही.

** बृहन्मुंबई वगळून

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

१२.२२ महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांत २००४-०५ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ८.४ लाख होती, ती २००३-०४ मध्ये नोंदणी झालेल्या ८.५ लाख व्यक्तींच्या संख्येपेक्षा १.२ टक्क्यांनी कमी होती. २००४-०५ या वर्षी अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या आणि भरलेल्या पदांची संख्या ही अनुक्रमे ६९.२ हजार व १४.२ हजार इतकी होती, तर ती आधीच्या वर्षी अनुक्रमे ५१.६ हजार व १७.६ हजार इतकी होती. २००५-०६ या वर्षामध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.५ लाख होती व ती २००४-०५ च्या तत्सम कालावधीत नोंदणी झालेल्या ६.६ लाख व्यक्तींपेक्षा १.५ टक्क्यांनी कमी होती. २००५-०६ (डिसेंबर अखेरपर्यंत) मध्ये अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या आणि प्रत्यक्ष भरलेली पदे ही अनुक्रमे ४४.२ हजार व १३.९ हजार इतकी होती. २००४-०५ च्या त्याच कालावधीत ती ३१.७ हजार व ११ हजार इतकी होती. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे ह्याबाबतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५१ मध्ये दिला आहे.

१२.२३ रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००५ अखेरीस असलेल्या व्यक्तींची संख्या ४०.० लाख होती व त्यापैकी ८.५ लाख (२१.२ टक्के) स्त्रिया होत्या. चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत नोंद झालेल्या व्यक्तींपैकी सुमारे १६.२ टक्के व्यक्ती, निरक्षर धरून, माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या होत्या. सुमारे ४६ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या आणि २०.९ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. बहुतांश पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते. चालू नोंदवहीत पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.९४ टक्के) होते व त्यापैकी बहुतेक सर्व पदव्युत्तर पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखांतील होते. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००५ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.५२ मध्ये दिली आहे.

राज्य पुरस्कृत रोजगार योजना/कार्यक्रम

(१) रोजगार हमी योजना

१२.२४ राज्यात १९७२ पासून रोजगार हमी योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा या योजनेचा मूलभूत उद्देश आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, नापीक जमिनीवर वृक्ष लागवड व रेशीम उद्योग या उपयोजनांची सुध्दा अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत घेतलेल्या कामांची संख्या, मनुष्यदिवस आणि झालेला खर्च

या संबंधीची अलिकडील आकडेवारी तक्ता क्रमांक १२.६ मध्ये देण्यात आली आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये २२.२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते, तर २००३-०४ मध्ये ते १८.५ कोटी मनुष्यदिवस इतके होते. रोजगार हमी योजनेखाली २००५-०६ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत १२.१ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००४-०५ आणि २००५-०६ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत मजुरांची प्रतिदिन सरासरी उपस्थिती अनुक्रमे ४.३ लाख आणि २.८ लाख होती. रोजगार हमी योजनेखाली पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ७३ टक्के कामे ही मृदुसंधारण व भू-विकासाची आणि ३ टक्के कामे सिंचनाची होती. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.६

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत कामांची संख्या, मनुष्य दिवस आणि खर्च

वर्ष	पूर्ण केलेल्या कामांची संख्या (मार्च अखेर)	मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्धी (कोटी)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)
२००१-०२	३०,५७९	१६.२	९१४
२००२-०३	४२,५००	१५.५	८८९
२००३-०४	६८,७८२	१८.५	१,०५१
२००४-०५	७४,७२४	२२.२	१,२५९
२००५-०६(अ) (नोव्हेंबर पर्यंत)	९१,६६५	१२.१	६६७

(अ) अस्थायी

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.२५ या कार्यक्रमाखाली रो.स्व.मा.केंद्रांत नोंदणी झालेल्या बेरोजगारांच्या गटांना सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. २००४-०५ मध्ये प्रशिक्षणाख्यांची संख्या ६,७८६ होती, तर २००३-०४ मध्ये ती ४,३९५ होती. २००४-०५ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणाख्यांची संख्या ५,०१२ होती, ती २००३-०४ मध्ये ३,१०२ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी विविध नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतल्या गेलेल्या उमेदवारांची संख्या २००४-०५ मध्ये ९६० होती, तर आधीच्या वर्षी ती ७९६ होती. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत प्रशिक्षण घेतलेल्या ६,३३७ उमेदवारांपैकी २१६ उमेदवार (३.४ टक्के) स्त्रिया होत्या, या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ४,३४७ उमेदवारांपैकी ६३६ उमेदवार (१४.६ टक्के) स्त्रिया होत्या.

(३) बीज भांडवल अर्थसहाय्य योजना

१२.२६ या योजनेद्वारे महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या आणि किमान सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' म्हणून देण्यात येते. या कार्यक्रमांतर्गत २००४-०५ या वर्षात ५९६ लाभार्थ्यांना २.७ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले. एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीत ७२८ लाभार्थ्यांना ३.१ कोटी रुपये अर्थसहाय्य देण्यात आले.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.२७ शैक्षणिक वर्ष २००५-०६ मध्ये (जुलै ते जून) विविध व्यवसाय शाखांत प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २९.१ हजार असून ती पूर्वीच्या शैक्षणिक वर्षात शिक्षण घेतलेल्या २७.६ हजार उमेदवारांपेक्षा ५.४ टक्क्यांनी जास्त आहे.

(५) उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.२८ सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व त्यांना प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पध्दतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली एक ते तीन आठवड्यांचे प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम राबविले जातात. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या २००४-०५ मध्ये ४,९७७ होती, तर २००५-०६ या वर्षामध्ये डिसेंबर अखेर ती ५,०११ होती.

केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

(१) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

१२.२९ भारत सरकारने 'आश्वसित रोजगार योजना' व 'जवाहर ग्राम समृद्धी योजना' या दोन योजनांचे विलिनीकरण करून 'संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना' ही नवीन योजना देशात सप्टेंबर, २००१ पासून सुरू केली. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेत संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना ही दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आयोजित महत्त्वाच्या योजनांपैकी एक आहे. महाराष्ट्र राज्यात ही योजना जानेवारी, २००२ पासून राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेची सांगड धान्याच्या हमीशी घालण्यात आली आहे. ग्रामीण भागात अतिरिक्त रोजगार पुरविणे व त्यासोबत गरीब जनतेला धान्याची हमी देऊन त्या जनतेचा पोषण स्तर सुधारणे असा या योजनेचा प्राथमिक उद्देश आहे. या योजनेचा दुसरा उद्देश ग्रामीण भागात सामूहिक, सामाजिक व आर्थिक टिकाऊ मत्ता निर्माण करणे व पायाभूत सोयींचा विकास करणे असा आहे. ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून केंद्र व राज्य शासनांचे योजनेवरील रोखीच्या खर्चाचे प्रमाण ७५:२५ असे आहे. तथापि, वस्तु स्वरूपात दिल्या जाणाऱ्या अन्नधान्याचा १०० टक्के खर्च केंद्र शासन भागवीत असून केंद्राकडून राज्यास मोफत धान्य पुरविले जाते.

या योजनेअंतर्गत मजुरांना प्रति मनुष्यदिवस ५ कि.ग्रॅ. अन्नधान्ये, गहू प्रति कि.ग्रॅ. ५ रुपये व तांदूळ प्रति कि.ग्रॅ. ६ रुपये या दराने उपलब्ध करून देण्यात येतात. एकूण मजुरीतून अन्नधान्याची किंमत वजा करून उर्वरित मजुरी रोखीने देण्यात येते.

१२.३० ही योजना जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत अशा तीन स्तरांवर राबविण्यात येत असून त्याअंतर्गत उपलब्ध निधीचे प्रमाण अनुक्रमे २० टक्के, ३० टक्के व ५० टक्के असे आहे. जिल्हा परिषद व पंचायत समित्यांना मिळणाऱ्या एकूण निधी व अन्नधान्यापैकी २२.५ टक्के हिस्सा दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातींच्या कुटुंबांसाठीच्या वैयक्तिक लाभधारक योजनांकरिता पुरवावयाचा असतो. तसेच ग्रामपंचायत स्तरावरील निधी व अन्नधान्यापैकी ५० टक्के हिस्सा अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातींच्या वस्त्यांमध्ये गरजेच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी पुरवावयाचा असतो.

१२.३१ या योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये ६.८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर २००३-०४ मध्ये ६.३ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. २००५-०६ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ४१४.७ कोटी रुपये (मागील वर्षाचा अखर्चित निधी ३२.९ कोटी रुपये जमस धरून) उपलब्ध करून देण्यात आले व त्यापैकी २८५.८ कोटी रुपये खर्च झाले असून सदर कालावधीत ३.७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला.

(२) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१२.३२ 'एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम' व इतर स्वयंरोजगार कार्यक्रमांची पुनर्रचना करून केंद्र सरकारने 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' एप्रिल, १९९९ पासून सुरू केली आहे. बँकेचे कर्ज व शासकीय अनुदान याद्वारे योजनेअंतर्गत लाभधारक गरीब कुटुंबांना कायमस्वरूपी उत्पन्न निर्माण करणारी मत्ता पुरवून तीन वर्षे कालावधीत दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे हा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेसाठी वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र व राज्य शासन यांमध्ये ७५:२५ या प्रमाणात आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली एका व्यक्तीला किंवा अनेक व्यक्ती मिळून बनलेल्या स्वसहाय्यित गटांना सहाय्य केले जाते. ग्रामीण भागातील गरिबांना स्वसहाय्यित गटांमध्ये संघटित करून या कार्यक्रमाद्वारे गट पध्दतीने सहाय्य देण्यावर भर दिला जातो. या कार्यक्रमाखालील लाभधारकांना स्वरोजगारी म्हणून ओळखले जाते. २००४-०५ मध्ये स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत ७०,१४६ स्वरोजगारींना (वैयक्तिक व स्वसहाय्यित गट) ७० कोटी रुपयांचे अनुदान व १११ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ३६,०८१ स्वरोजगारींना ३४.९ कोटी रुपयांचे अनुदान व ५७.६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २८,८०३ स्वरोजगारींना २८.९ कोटी रुपयांचे अनुदान व

४८.१ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००४-०५ मध्ये ७०,१४६ स्वरोजगारींपैकी ५३,१७७ स्वरोजगारी (७६ टक्के) स्त्रिया होत्या. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एकूण स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण ७५ टक्के इतके होते.

१२.३३ २००४-०५ मधील एकूण ७०,१४६ स्वरोजगारींपैकी ५९,१९४ स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी हे १०,९५२ स्वसहाय्य गटातील होते. स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण २००४-०५ मध्ये ७६ टक्के होते. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत हे प्रमाण ७५ टक्के आहे. स्वसहाय्यित गट स्वयंरोजगारींना दिलेले अनुदान व कर्जाचा तपशील तक्ता क्रमांक १२.७ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.७
स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत स्वसहाय्यित गट
स्वरोजगारींना दिलेले अनुदान व कर्ज

वर्ष	सहाय्यित स्वसहाय्यित गट (संख्या)	स्वसहाय्यित गट स्वरोजगारी (संख्या)	अनुदान (कोटी रुपये)	कर्ज (कोटी रुपये)
२००१-०२	२,३५०	२५,३५७	२८.९०	३९.९३
२००२-०३	३,२२७	३४,१२९	३६.२०	५१.४२
२००३-०४	४,२६६	४५,०७४	४४.२४	६६.७९
२००४-०५	५,६०३	५९,१९४	६९.५५	११०.५८
२००५-०६*	२,९९९	३१,९१२	३०.१६	४७.९६

*डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत

(३) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१२.३४ केंद्र शासनाने 'नेहरू रोजगार योजना', 'नागरी भागातील गरिबांसाठी असलेली मूलभूत सेवा योजना' आणि 'पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम' या तीन योजनांऐवजी 'स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना' डिसेंबर, १९९७ मध्ये सुरू केली आहे. या योजनेसाठी केंद्र व राज्य शासनांकडून ७५:२५ या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो. ही योजना दारिद्र्यरेषेखालील इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या शहरी बेरोजगारांना किंवा अर्धरोजगारांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून किंवा वेतनी रोजगार पुरवून रोजगारासाठी सहाय्य करते. या योजनेत 'शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम' आणि 'शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम' या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

१२.३५ शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली २००४-०५ मध्ये २.७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभधारकांची संख्या ७,८२२ होती. चालू वर्षी डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत १.१४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या २,७४४ होती, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत १.४७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व लाभार्थ्यांची संख्या ४,०३७ होती. २००४-०५ मध्ये १८,२५५

लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ३.०४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ४,५२१ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ०.७३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ७,७१३ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १.११ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००४-०५ मध्ये ४.७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व २.४४ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ पर्यंत १.७८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व ०.८७ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत १.९६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व १.१८ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला.

(४) पंतप्रधान रोजगार योजना

१२.३६ पंतप्रधान रोजगार योजना राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत १८ ते ३५ वयोगटातील (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या अपंग आणि स्त्रिया यांना १० वर्षे शिथिल) किमान इयत्ता ८ वी उत्तीर्ण किंवा आयटीआय उत्तीर्ण किंवा सरकारमान्य संस्थेतून कमीत कमी ६ महिन्यांचा तांत्रिक शिक्षण कोर्स घेतलेले व ज्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रुपयांपेक्षा जास्त नाही अशा व्यक्ती योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. या योजनेखाली व्यापार क्षेत्रासाठी १ लाख रुपयांच्या व इतर (उद्योग व सेवा) क्षेत्रासाठी २ लाख रुपयांच्या प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. उद्योजकास ५ ते १६.२५ टक्के नगदी भांडवल उभारणे आवश्यक आहे. उर्वरित रक्कम कर्जाच्या स्वरूपात बँक देते. या योजनेखाली २००४-०५ वर्षात ३७,००७ लाभार्थ्यांना २११.१ कोटी रुपयांचे कर्ज बँकेने मंजूर केले व २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत १५,६३७ लाभार्थ्यांना ८७.५ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

(५) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

१२.३७ केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना) ही पहिल्या टप्प्यात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात १२ जिल्ह्यांमध्ये फेब्रुवारी, २००६ पासून राबविण्यात येत आहे. ते जिल्हे अहमदनगर, नंदुरबार, धुळे, औरंगाबाद, हिंगोली, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली असे आहेत. सदर योजनेमध्ये कामाची मागणी करणाऱ्या ग्रामीण भागातील एका घरातील एका व्यक्तीला आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे. रोजगार पुरविला गेला नाही तर अशा व्यक्तींना बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद आहे.

निर्माण झालेला एकूण रोजगार

१२.३८ वर नमूद केलेल्या सर्व केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००४-०५ मध्ये एकूण ६.८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत २००३-०४ मध्ये ६.३ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ३.७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३.९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती भाग-२ मधील तक्ता क्र.५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

औद्योगिक संबंध

१२.३९ कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे राज्यात काम थांबलेल्या प्रकरणांची जानेवारी ते डिसेंबर, २००४ या वर्षातील संख्या २३ होती. त्यात वाढ होऊन जानेवारी ते डिसेंबर, २००५ मध्ये ती २५ झाली. काम थांबल्याच्या प्रकरणांमुळे जानेवारी ते डिसेंबर, २००५ मध्ये त्यात सहभागी असलेल्या कामगारांची संख्या (१४,४४९) ही २००४ मधील सहभागी असलेल्या कामगारांच्या संख्येपेक्षा १२९ टक्क्यांनी वाढली. तसेच मागील वर्षापासून चालू असलेले व २००५ या काळातील संप व टाळेबंदी यामुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची १२.८ लाख ही संख्या २००४ मधील तत्सम संख्येपेक्षा (२७.८ लाख) ५४ टक्क्यांनी कमी झाली. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवादांची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५५ मध्ये दिली आहे.

बंद पडलेले उद्योग

१२.४० राज्यातील बंद पडलेले लघु, मध्यम व मोठे उद्योग आणि बाधित कामगारांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १२.८

बंद झालेले उद्योग व बाधित कामगार

वर्ष	लघु उद्योग		मध्यम व मोठे उद्योग	
	बंद (संख्या)	बाधित कामगार (संख्या)	बंद (संख्या)	बाधित कामगार (संख्या)
२००१-०२	५,७२६	३०,७६९	२०३	२७,८०७
२००२-०३	६,२४९	२८,९९६	३३९	४५,५०९
२००३-०४	४,६८६	२९,३७९	२१३	५१,८०४
२००४-०५	२,५६६	१२,८३०	३४३	३३,६२१
२००५-०६*	२,२१६	११,७७९	१७	११,७२३

* डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत

शिक्षण

१२.४१ मानव जातीच्या प्रगतीमध्ये शिक्षण ही नेहमीच निर्णायक बाब राहिलेली आहे. आधुनिक युगात शिक्षणाचा उपयोग सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी वाढत्या प्रमाणात करण्यात येत आहे. शिक्षण हे मानवी कार्यक्षमता व सामाजिक न्यायाच्या विकासासाठी प्रमुख साधन म्हणून सिद्ध झालेले आहे. सर्वांना शिक्षण देण्यासाठी राज्य शासन कटिबद्ध आहे.

१२.४२ राज्याच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणावर भर देण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रामध्ये राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे शैक्षणिक सेवांचे, विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाचे सनियंत्रण केले जाते. मूलभूत शिक्षणाची अधिकांश जबाबदारी जरी राज्य शासनाची असली तरी शैक्षणिक यंत्रणा स्थानिक परिस्थितीशी अधिक प्रतिसादशील व्हावी व त्यामध्ये सामाजिक सहभागास अधिकाधिक वाव मिळावा या हेतूने ग्रामीण भागामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी भागामध्ये नगरपरिषदा यांनासुध्दा शालेय शिक्षणामध्ये सहभागी करून घेण्यात आले.

शैक्षणिक प्रगती

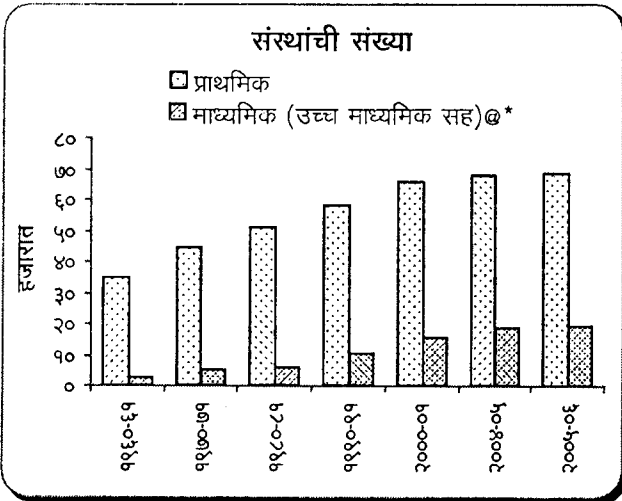
१२.४३ प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झाल्याने माध्यमिक शिक्षणाची गरज मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. महाराष्ट्र राज्यात माध्यमिक शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य प्रामुख्याने खाजगी संस्थांकडून केले जाते. महाराष्ट्रातील बहुतांश शाळा खाजगी संस्थांकडून चालविल्या जातात व शासन त्यांना अनुदानाच्या स्वरूपात सहाय्य करते. या बरोबरच महानगरपालिका, नगरपालिका यासारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्था आपापल्या कार्यक्षेत्रात माध्यमिक शाळा चालवीत असल्याने पटावरील विद्यार्थ्यांच्या एकंदरीत संख्येत मोठी वाढ झाली आहे.

१९६०-६१ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या तिप्पट झाली, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक संस्थांतील विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत तेरा पटींनी वाढ झाली. प्राथमिक शाळांतील प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांचे प्रमाण १९६०-६१ ते २०००-०१ या कालावधीत ३३ ते ३९ दरम्यान बदलत राहिले आणि त्यानंतर ते जवळपास ३५ ते ३६ इतके राहिले. तथापि, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांसाठी एकत्रितरित्या या प्रमाणात १९६०-६१ मधील २५ विद्यार्थ्यांवरून २००५-०६ मध्ये ३८ विद्यार्थी अशी वाढ झाली. राज्यातील प्राथमिक शाळांची संख्या २००४-०५ मधील ६७,९६४ वरून २००५-०६ मध्ये ६८,६४४ अशी वाढली, तर पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत अल्पशी वाढ झाली. त्या तुलनेत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची एकत्रित संख्या २००४-०५ मधील १८,७१७ वरून २००५-०६ मध्ये १९,४८० एवढी वाढली. त्याचबरोबर पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येतही तत्सम वाढ झाली. राज्यातील शैक्षणिक प्रगतीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५६ मध्ये दिली आहे.

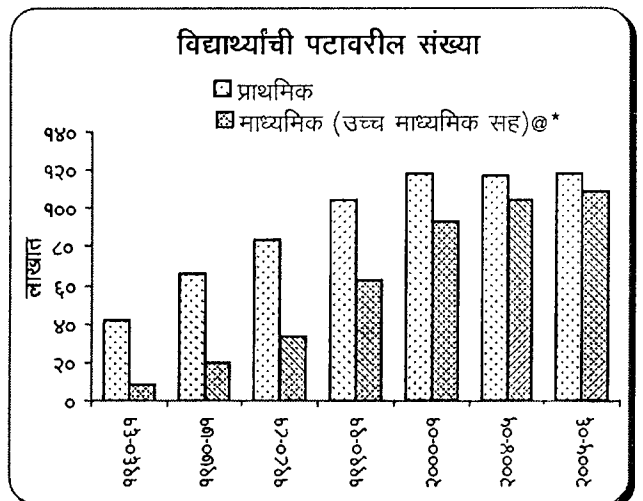
१२.४४ राज्यातील २००४-०५ व २००५-०६ या वर्षांसाठी प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. १२.९ मध्ये दिली आहे.

१२.४५ आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व कनिष्ठ महाविद्यालय या स्तरांवर, पटावरील मुलींच्या संख्येतील शेंकडा वाढ मुलांच्या संख्येतील शेंकडा वाढीपेक्षा जास्त होती. ही वाढ मुलींच्या शिक्षणाबाबत राज्यात झालेल्या वाढत्या जाणिवेमुळे झाली असावी. २००५-०६ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांकरिता ३५, उच्च माध्यमिक शाळांकरिता ४१ आणि कनिष्ठ महाविद्यालयांसाठी ५८ होती.

राज्यातील शैक्षणिक प्रगती

* शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण; संस्थामधील विद्यार्थी वगळून

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालये व त्यातील विद्यार्थी धरून

तक्ता क्रमांक १२.९
महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची
व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या
(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार@	२००४-०५*	२००५-०६*
१. प्राथमिक		
१) शाळा (१ ली ते ७ वी)	६७,९६४	६८,६४४
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	११,७४७	११,८०६
(ब) त्यापैकी मुली	५,६३३	५,६६१
३) शिक्षक	३३०	३३८
२. माध्यमिक		
१) शाळा (१ ली ते १० वी)	१४,३९१	१५,०३७
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	५,४६६	५,५९६
(ब) त्यापैकी मुली	२,५६८	२,६४५
३) शिक्षक	१५८	१६१
३. उच्च माध्यमिक		
१) शाळा (१ ली ते १२ वी)	३,६९३	३,८०४
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	४,३३१	४,५४४
(ब) त्यापैकी मुली	१,९७१	२,०९६
३) शिक्षक	१०७	११०
४. कनिष्ठ महाविद्यालय		
१) संस्था (११ वी व १२ वी)	६३३	६३९
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	७०२	७५३
(ब) त्यापैकी मुली	२८८	३१०
३) शिक्षक	१३	१३

* अंदाजित

@ शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

१२.४६ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्ता गटनिहाय पटावरील संख्या २००४-०५ व २००५-०६ या वर्षांकरिता तक्ता क्र.१२.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१०

इयत्ता गटानुसार पटावरील एकूण विद्यार्थी संख्या

(हजारात)

इयत्ता गट		२००४-०५*	२००५-०६*
१ ते ४	ग्रामीण	५,४७३	५,५९१
	नागरी	३,६४८	३,७२१
५ ते ८	ग्रामीण	५,०७२	५,१७३
	नागरी	३,३८१	३,४४९
९ व १०	ग्रामीण	१,७३५	१,७७०
	नागरी	१,१५७	१,१८०
११ व १२	ग्रामीण	७१२	७२६
	नागरी	१,०६८	१,०८९

* अंदाजित

१२.४७ ग्रामीण व नागरी या भागातील सर्व इयत्ता गटांकरिता पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ या वर्षांमध्ये सुमारे २.० टक्के वाढ झाली.

वस्तीशाळा

१२.४८ शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा एक भाग म्हणून किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्तीसाठी १.५ कि.मी. च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचा निकष शासनाने निश्चित केला आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हा निकष १०० लोकसंख्या व १.० कि.मी. परिसर असा आहे. परंतु तरीदेखील काही वस्त्यांच्या बाबतीत वरील निकषांची पूर्तता होत नाही. अशा वस्त्यांसाठी शासनाने १.० कि. मी.च्या परिसरात किमान १५ विद्यार्थी उपलब्ध असतील अशा ठिकाणी पर्यायी शिक्षण म्हणून वस्तीशाळा सुरू केल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण ९,६९१ वस्तीशाळा चालू असून त्यापैकी ९१५ वस्तीशाळा २००५-०६ मध्ये सुरू केलेल्या आहेत. या योजनेखाली २००५-०६ मध्ये १,३८४.९८ लाख रुपयांची आर्थिक तरतूद केली असून त्याचा लाभ जवळपास २.०६ लाख विद्यार्थ्यांना मिळणे अपेक्षित आहे. या शाळांपैकी प्रत्येक शाळा एकशिक्षकी आहे.

महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना

१२.४९ नागरी व ग्रामीण भागात, मुख्यतः शेती, पशुपालन या क्षेत्रात, बाल कामगार म्हणून काम करणारी मुले आणि/किंवा हलाखीच्या आर्थिक स्थितीमुळे प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेली निराधार मुले यांच्याकरिता 'महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना' राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत राज्यात एकूण २०,२६९ केंद्रांमधून ३.९४ लाख विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा लाभ घेतला आहे.

स्त्री शिक्षण

१२.५० राज्यात २००४-०५ मध्ये केवळ मुलींसाठी १,९८१ प्राथमिक शाळा, ८८५ माध्यमिक शाळा व २७७ उच्च माध्यमिक संस्था कार्यरत होत्या. राज्यात २००४-०५ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे शकडा प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४७ व ४६ होते. १९८५-८६ मध्ये जेव्हा मुलींसाठी १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले तेव्हा हे शकडा प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ होते. लोकसंख्येतील त्या त्या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण विचारात घेता प्राथमिक शाळांतील मुलींची पटसंख्या ही स्त्री-पुरुष प्रमाणाशी मिळतीजुळती दिसून येते, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील स्त्री-पुरुष प्रमाणात अतिकडच्या काळात तफावत वेगाने कमी होत आहे.

१२.५१ दर्जेदार शिक्षणाचा सतत प्रसार राज्यभर करण्यासाठी बऱ्याच मोठ्या निधीची आवश्यकता आहे. २००४-०५ या वर्षात राज्य शासनाचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील एकूण

खर्च ८,६३९ कोटी रुपये होता व तो स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.३ टक्के होता. २००४-०५ मध्ये प्रति विद्यार्थी सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक स्तराकरिता २,८४५ रुपये (इयत्ता १ ते ७), माध्यमिक स्तराकरिता ७,६२७ रुपये आणि उच्च माध्यमिक स्तराकरिता ३,०९६ रुपये होता. राज्य शासनाचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च तक्ता क्र. १२.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.११

राज्य शासनाचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च

(रु. कोटीत)

वर्ष	प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	एकूण
२०००-०१	३,५४५	२,८५२	४२९	६,८२६
२००१-०२	४,१७२	२,७६९	४२९	७,३७०
२००२-०३	४,०३९	३,००४	४७८	७,५२१
२००३-०४	४,१२१	३,३११	५२१	७,९५३
२००४-०५	४,४७४	३,६१४	५५१	८,६३९

शालेय शिक्षणासंबंधित माहिती तंत्रज्ञान धोरण

१२.५२ माहिती तंत्रज्ञानाचे विकास प्रक्रियेतील महत्त्व ओळखून राज्य शासनाने १९९८ मध्ये माहिती तंत्रज्ञान धोरण जाहीर केले आहे. या धोरणास अनुसरून राज्य शासनाने शालेय अभ्यासक्रमांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान हा वैकल्पिक विषय म्हणून इयत्ता ८ ते १० वी च्या अभ्यासक्रमात जून, १९९९ पासून आणि इयत्ता ११ वी व १२ वी च्या अभ्यासक्रमात जून, २००० पासून समाविष्ट केला आहे. राज्य शासनाने या विषयाच्या अध्यापनासाठी शाळांमध्ये संगणक प्रयोगशाळेची स्थापना करण्यासाठी विविध पर्याय सुचविले आहेत. संगणक शिक्षण देण्यासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याकरिता शाळा व्यवस्थापनाच्या स्वतःच्या निधी शिवाय खाजगी औद्योगिक संस्था, सहकारी संस्था, व्यापारी संस्था यांच्याकडून प्राप्त देणग्यांचा वापर करता येईल. त्याशिवाय शाळांना खाजगी संगणक संस्थांच्या चालकांना शाळेमध्ये जागा उपलब्ध करून देऊन त्यांच्याकडून स्थापिल्या जाणाऱ्या संगणक प्रयोगशाळेचा शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त व्यापारी तत्वावर वापर करण्यास आणि त्या मोबदल्यात शाळेतून विद्यार्थ्यांना विनामूल्य संगणक प्रशिक्षण देण्याच्या अटीवर परवानगी देण्यात आली आहे. राज्यातील १५,००० माध्यमिक शाळांपैकी सुमारे ७,००० शाळांमध्ये संगणकाचा वापर करण्यात येत आहे. त्यापैकी ३,०६० शाळांना स्थानिक विकास कार्यक्रमाच्या निधीतून ५,३०२ संगणक प्राप्त झाले आहेत.

महाराष्ट्र छात्र सेना

१२.५३ या योजनेचा उद्देश विद्यार्थ्यांत नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा इत्यादी गुणांचे संवर्धन करणे हा आहे. या

योजनेची वर्ष २००० मध्ये पुनर्रचना करण्यात आली असून ही योजना सर्व शाळांमध्ये आठवी व नववीमधील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येत आहे. तथापि, ही योजना विद्यार्थ्यांसाठी ऐच्छिक ठेवण्यात आली आहे. शाळेत किमान एक छात्र सेना तुकडी असावी. प्रत्येक छात्र सेना तुकडीत नागरी भागात किमान १०० विद्यार्थी, ग्रामीण भागात किमान ५० विद्यार्थी आणि आदिवासी व डोंगराळ भागात किमान ३० विद्यार्थी समाविष्ट असावेत. मुलामुलींचे प्रमाण शक्यतो ५०:५० असे असावे. २००४-०५ मध्ये या योजनेखाली १८.९८ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता व २००५-०६ मध्ये या योजनेखाली १९.५० लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

गळतीचे प्रमाण

१२.५४ १९८०-८१ मध्ये राज्यातील शाळांमधील मुलांचे आणि मुलींचे इयत्ता पाचवीसाठी गळतीचे प्रमाण अनुक्रमे ५३ टक्के व ६३ टक्के इतके होते. २००२-०३ मध्ये मुलांचे आणि मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी होऊन ते अनुक्रमे १३ टक्के व १४ टक्के झाले. १९८०-८१ मध्ये मुलांचे व मुलींचे इयत्ता आठवीसाठी गळतीचे प्रमाण अनुक्रमे ६५ टक्के व ७८ टक्के होते, त्या तुलनेने ते कमी होऊन २००२-०३ मध्ये अनुक्रमे ३१ टक्के व ३६ टक्के झाले.

गळतीचे प्रमाण

$DOR_{(i,j)}$ = इयत्ता 'i' मधील विद्यार्थ्यांचा 'j' ह्या वर्षाशी संबंधित गळतीचे प्रमाण

$$= 100 \times \left[1 - \frac{B_{(i,j)}}{A_{(1,j-i+1)}} \right],$$

जिथे, $B_{(i,j)}$ = 'j' वर्षाकरिता इयत्ता 'i' मधील पटावरील विद्यार्थी संख्या

$A_{(1,j-i+1)}$ = (j-i+1) वर्षातील इयत्ता पहिली मधील पटावरील विद्यार्थी संख्या

गेल्या २० वर्षांत इयत्ता १० वी साठी मुलांचे व मुलींचे गळतीचे प्रमाण जरी कमी झाले असले तरी अद्याप मुलांच्या बाबतीत ते ५० टक्के व मुलींच्या बाबतीत ५५ टक्के आहे. मुलांचे व मुलींचे इयत्ता ८ वी व १० वी पर्यंतचे गळतीचे प्रमाण जास्त असण्याचे कारण कुटुंबाच्या आर्थिक व घरगुती कार्यांमध्ये त्या विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची गरज हे असू शकेल. २००२-०३ या वर्षाच्या गळतीच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, एकूण मुलामुलींपैकी सुमारे ८७ टक्के मुला-मुलींनी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले होते, ६७ टक्के मुला-मुलींनी ८ वी पर्यंतचे व ४८ टक्के मुला-मुलींनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले होते. विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण तक्ता क्र. १२.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्का क्रमांक १२.१२
विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण

(टक्केवारी)

इयत्ता	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२००२-०३
५ वी मुले	५३	२९	१५	१३
मुली	६३	३९	१९	१४
८ वी मुले	६५	४७	३५	३१
मुली	७८	६२	४१	३६
१० वी मुले	७४	६४	५२	५०
मुली	८६	७६	५७	५५

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार

१२.५५ विद्यार्थ्यांची शाळांतील उपस्थिती वाढविण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना पोषण आहार पुरविण्याची ही योजना राज्यातील प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येत आहे. ही योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत असून राज्यामध्ये ती १९९५-९६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली राज्यातील शासकीय व शासन अनुदानित खाजगी शाळा, वस्तीशाळा, महात्मा फुले शिक्षण हमी योजनेअंतर्गत शैक्षणिक केंद्रे, अपंग व मूकबध्द विद्यार्थ्यांसाठीच्या शाळा इत्यादी शाळांतील इयत्ता १ ते ५ मधील दरमहा किमान ८० टक्के उपस्थिती असणा-या विद्यार्थ्यांस दरमहा तीन किलो तांदूळ पोषण आहार म्हणून देण्यात येत होता. तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार विद्यार्थ्यांना २००२-०३ पासून शिजवून अन्न देण्यात येत आहे आणि अन्न शिजवून देण्याची जबाबदारी संबंधित शाळेच्या व्यवस्थापनाकडे सोपविली आहे. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाकडून मोफत तांदूळ, ७५ रुपये प्रति किंवलप्रमाणे वाहतूक खर्च आणि शाळेच्या प्रतिदिवशी प्रतिविद्यार्थी एक रुपया याप्रमाणे अन्न शिजवून देण्यासाठी अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. या व्यतिरिक्त राज्य शासनाकडून शाळेच्या प्रतिदिवशी प्रतिविद्यार्थी ५० पैसे अन्न शिजवून देण्यासाठी अनुदान दिले जाते. तसेच योजनेचे कामकाज पाहणारे मुख्याध्यापक/शिक्षक यांना विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात मानधन दिले जाते. २००४-०५ मध्ये या योजनेखाली सुमारे ८०.८७ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आलेला आहे. २००५-०६ मध्ये या योजनेसाठी एकूण ३०७.६२ कोटी रुपयांची आर्थिक तरतूद करण्यात आली असून त्यामध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा १२४.७५ कोटी रुपये व केंद्र शासनाचा हिस्सा १८२.८७ कोटी रुपये इतका आहे.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पुस्तकांचे वाटप

१२.५६ राज्यातील ज्या पंचायत समिती क्षेत्रांत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (जनगणना १९९१ अनुसार ३९.३ टक्के) कमी आहे, अशा १०३ पंचायत समिती क्षेत्रांत साक्षरतेच्या प्रमाणात

वाढ होण्यास उत्तेजन देण्यासाठी राज्य शासन १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळांतील इयत्ता १ ते ४ च्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पाठ्यपुस्तके पुरवित आहे. २००४-०५ या वर्षी राज्य शासनाने सर्व शिक्षा अभियान मोहिमेअंतर्गत इयत्ता १ ली ते १० वी च्या सर्व विद्यार्थ्यांना (विना अनुदानित व इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वगळून) मोफत पाठ्यपुस्तके पुरविली. या योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये ५५.३२ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला व त्यासाठी एकूण ६५.८३ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला. त्यामध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा २० कोटी रुपये इतका होता. या योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये इयत्ता १ ली व २ री मधील ३.७२ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ मिळणे अपेक्षित असून त्यासाठी १.२८ कोटी रुपये इतका खर्च अपेक्षित आहे.

सैनिकी शाळा

१२.५७ विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम, सांघिकवृत्ती, शिस्त, नेतृत्वगुण, आत्मविश्वास, शौर्य आणि देशभक्ती इत्यादी गुणांचा विकास व्हावा हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. १९९६-९७ मध्ये राज्य शासनाने प्रत्येक जिल्ह्यांत सैनिकी शाळा सुरू करण्यासाठी अशासकीय संस्थांना परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेखाली नोव्हेंबर, २००५ अखेरीस ३३ जिल्ह्यांत ४२ सैनिकी शाळा (पूर्वीच्या ३ सैनिकी शाळा धरून) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. यापैकी सहा शाळा केवळ मुलींसाठी आहेत. या शाळांतील इयत्ता पाचवी ते बारावीच्या प्रत्येक तुकडीसाठी प्रवेशक्षमता ४५ इतकी निर्धारित करण्यात आली आहे. या सर्व सैनिकी शाळांमध्ये एकूण ९,५४९ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

अहिल्याबाई होळकर योजना

१२.५८ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजनेअंतर्गत मुलींना मोफत प्रवासाची सवलत सुरू केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ वी ते १० वी मधील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसेल तर शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या बसमधून मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या योजनेखाली २००४-०५ मध्ये सुमारे १५.०६ लाख मुलींनी लाभ घेतला आणि २००५-०६ मध्ये साधारण तितक्याच मुली लाभ घेतील असे अपेक्षित आहे. या योजनेखालील एकूण खर्चापैकी एक-तृतीयांश खर्च राज्य शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळास देण्यात येतो. या योजनेवर २००४-०५ मध्ये झालेल्या खर्चामध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा ६३.७८ कोटी रुपये होता.

प्राथमिक शाळेतील मुलींना उपस्थिती भत्ता

१२.५९ शाळेत जाणाऱ्या मुलींच्या उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी व त्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना

क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील सर्व मुलींकरिता व उर्वरित क्षेत्रांतील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमातींतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील मुलींकरिता ही योजना राज्यात १९९२ पासून राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील मुलींना प्रतिदिन एक रुपया दराने उपस्थिती भत्ता देण्यात येतो. २००४-०५ मध्ये या योजनेअंतर्गत ४.५८ लाख मुलींना लाभ देण्यात आला आणि २००५-०६ मध्ये अंदाजे ४.३६ लाख मुलींना लाभ देण्यात येईल असे अपेक्षित आहे.

पुस्तक पेढी योजना

१२.६० या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांतील आणि इतर दुर्बल समाज घटकांतील विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे संच पुरविले जातात. जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा आणि महानगरपालिकांकडून संचालित प्राथमिक व माध्यमिक शाळा आणि मान्यता प्राप्त/अनुदानित माध्यमिक शाळांतील मुलांकरिता शासनाने पुस्तक पेढ्या स्थापन केल्या आहेत. पुस्तक पेढीद्वारे वितरित केलेले क्रमिक पुस्तकांचे संच शैक्षणिक वर्षाच्या अखेरीस पुस्तक पेढीस परत करावयाचे असतात. या योजनेत इयत्ता १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. २००४-०५ या शैक्षणिक वर्षात शासकीय, अशासकीय मान्यताप्राप्त व अनुदानित शाळा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्व शाळांमधील (इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वगळून) इयत्ता १ ली ते १० वी पर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके पुरविण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. २००५-०६ मध्ये या योजनेअंतर्गत सुमारे १.१० लाख विद्यार्थ्यांना लाभ मिळणे अपेक्षित असून त्यासाठी १४९.०६ लाख रुपयांची तरतूद केली आहे.

शिक्षण सेवक योजना

१२.६१ शिक्षणाचा विस्तार आणि गुणात्मक वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने विविध प्रकारच्या योजना सुरू केलेल्या आहेत. त्यामुळे शैक्षणिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणात रिक्त असलेली शिक्षकांची पदे भरता यावीत यासाठी शासनाने वर्ष २००० पासून शिक्षण सेवक योजना सुरू केली आहे. शासनाने सर्व मान्यताप्राप्त/अनुदानित प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालये इत्यादींमध्ये शिक्षण सेवक नियुक्त करण्यास परवानगी दिली आहे. या शिक्षण सेवकांना त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार दरमहा ३,००० रुपये ते ५,००० रुपये पर्यंत मानधन देण्यात येते. शिक्षण सेवक पदावरील नियुक्ती प्रथमतः तीन शैक्षणिक वर्षांसाठी करण्यात येते.

या पदावर तीन वर्षे समाधानकारक काम केल्यानंतर संबंधित उमेदवारांना शिक्षकाच्या पदावर नियमित वेतनश्रेणीत नियुक्ती दिली जाते.

प्रौढ शिक्षण

१२.६२ १५ ते ३५ वर्षे या वयोगटातील निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्यासाठी १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' स्थापन करण्यात आली. राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यासाठी व साक्षरता कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यासाठी १९९६ मध्ये राष्ट्रीय साक्षरता मिशनच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार महाराष्ट्र राज्य साक्षरता परिषदेची स्थापना करण्यात आली. राज्यात संपूर्ण साक्षरता अभियान, साक्षरोत्तर कार्यक्रम आणि निरंतर शिक्षण कार्यक्रम अधिकाधिक प्रमाणात राबविण्यात येतात. साक्षरता कार्यक्रमांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात नोंदणीकृत जिल्हा साक्षरता प्रसार समिती स्थापन करण्यात आली आहे.

१२.६३ राष्ट्रीय साक्षरता मिशनच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील सर्व निरक्षरांसाठी साक्षरता कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये संपूर्ण साक्षरता कार्यक्रम कार्यान्वित करून पूर्ण करण्यात आला आहे. ह्या कार्यक्रमांतर्गत १५ ते ३५ वयोगटातील ६९.५ लाख निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. नोंदणी झालेल्या ६४.४ लाख निरक्षरांपैकी ५४.१ लाख निरक्षरांनी त्यासाठी विहित करण्यात आलेला अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे. जनगणना २००१ अनुसार राज्यातील एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ७६.९ टक्के असून त्यामध्ये पुरुष साक्षरता ८६.० टक्के, तर स्त्री साक्षरता ६७.० टक्के आहे.

१२.६४ नवसाक्षरांनी प्राप्त केलेली साक्षरता कौशल्ये टिकविण्यासाठी आणि साक्षरतेची टक्केवारी वाढविण्यासाठी राज्यात एक वर्ष मुदतीचा साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. साक्षरोत्तर कार्यक्रम राज्यात २७ जिल्ह्यांत पूर्ण झाला असून रायगड व नाशिक ह्या जिल्ह्यांत आणि पुणे शहर क्षेत्रात तो प्रगतीपथावर आहे. मुंबई, ठाणे, वाशिम, धुळे व नंदूरबार या जिल्ह्यांचे साक्षरोत्तर कार्यक्रमासाठीचे प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे मान्यतेसाठी विचाराधीन आहेत.

१२.६५ साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झाल्यानंतर निरंतर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत एकूण २०,०७० निरंतर शिक्षण केंद्रांना मान्यता देण्यात आलेली आहे. सध्या राज्यातील १८ जिल्ह्यांत कार्यक्रम राबविण्यात येत असून त्यांत ११,६७८ निरंतर शिक्षण केंद्रे कार्यरत आहेत.

उच्च शिक्षण

१२.६६ उच्च शिक्षणामुळे सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी मुख्य निविष्टी म्हणून आवश्यक असलेले तांत्रिक व कुशल मनुष्यबळ निर्माण होते. या प्रकाशनामध्ये उच्च शिक्षण या प्रकारात सर्वसाधारण उच्च शिक्षणाबरोबरच कृषि, पशुवैद्यक, वैद्यकीय/औषध निर्माण विद्याशास्त्र, अभियांत्रिकी, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण, इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

१२.६७ राज्यात एकूण चार कृषि विद्यापीठे, आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरिता एक विद्यापीठ, एक पशुवैद्यक विद्यापीठ, एक तंत्रशास्त्र विद्यापीठ आणि १२ बिगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये केवळ महिलांसाठी असणारे एस्एनडीटी विद्यापीठ, मुंबई, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक आणि संस्कृत भाषेचा अभ्यास,संशोधन, विकास व प्रसार करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले कवि कुलगुरू कालीदास विद्यापीठ, रामटेक यांचा समावेश आहे. याशिवाय राज्यात महा अभिमत विद्यापीठे आहेत.

सर्वसाधारण उच्च शिक्षण

१२.६८ राज्यात २००५-०६ मध्ये सर्वसाधारण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर शैक्षणिक संस्था (वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये आणि त्यांच्या संस्था वगळून) अशा एकूण १,६५४ संस्था असून आधीच्या वर्षापेक्षा त्या १.५ टक्क्यांनी जास्त आहेत. यामध्ये १,१४५ विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालये, ७६ विधि महाविद्यालये, २५८ अध्यापक महाविद्यालयांचा समावेश आहे. या सर्व १,६५४

तक्ता क्रमांक १२.१३

सर्वसाधारण शिक्षणाची महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व पटावरील विद्यार्थी

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी संख्या हजाराला)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	२००४-०५	२००५-०६	शेकडा वाढ
१. सर्वसाधारण शिक्षणाची महाविद्यालये			
१) संख्या	१,५९०	१,६१२	१.४
२) (अ)पटावरील विद्यार्थी	१,००६	१,०५६	५.०
(व) त्यापैकी मुली	४३४	४५६	५.१
३) शिक्षक	२९	३०	३.४
२. उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था			
१) संख्या	३९	४२	७.७
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	३६	३८	५.६
(व) त्यापैकी मुली	१३	१४	७.७
३) शिक्षक	२	२	-
३. एकूण			
१) संख्या (८)	१,६२९	१,६५४	१.५
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१,०४२	१,०९४	५.०
(व) त्यापैकी मुली	४४७	४७०	५.१
३) शिक्षक	३१	३२	३.२

(८) कनिष्ठ, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये आणि पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

महाविद्यालयांतील व इतर संस्थांमधील पटावरील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या १०.९४ लाख असून ती २००४-०५ च्या तुलनेत ५.० टक्क्यांनी जास्त आहे. २००५-०६ मध्ये या महाविद्यालये/ संस्थांतील मुलींच्या संख्येत आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ५.१ टक्क्यांनी वाढ झाली. सर्वसाधारण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची आणि पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.१३ मध्ये दिली आहे.

कृषि शिक्षण

१२.६९ राज्यातील चार कृषि विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या शासन अनुदानित व विनाअनुदानित महाविद्यालयांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक १२.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१४

कृषि महाविद्यालयांची २००५-०६ मधील संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

महाविद्यालयाचा प्रकार	अनुदानित		विनाअनुदानित			
	संख्या	प्रवेश-क्षमता	संख्या	प्रवेश-क्षमता		
१. कृषि	१३	१,५६४	१,५७३	२१	२,०१६	१,९५७
२. उद्यानविद्या	४	१३२	१३६	६	५७६	५२५
३. वनशास्त्र	२	६४	६७	-	-	-
४. मत्स्य	१	४०	३८	-	-	-
५. कृषि अभियांत्रिकी	४	२१५	२०८	५	४८०	४००
६. अन्न तंत्रज्ञान	१	६४	६२	६	५७६	४०४
७. गृह विज्ञान	१	३२	३०	-	-	-
८. जैव तंत्रज्ञान	-	-	-	५	४८०	३७०
९. कृषि-पणन व व्यवस्थापन	-	-	-	३	२८८	२३६
एकूण	२६	२,११९	२,११४	४६	४,४९६	३,८९२

१२.६९.१ २००५-०६ या वर्षात अनुदानित व विनाअनुदानित महाविद्यालयांतील प्रवेशक्षमता अनुक्रमे २,११९ आणि ४,४९६ विद्यार्थी होती व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी अनुक्रमे २,११४ आणि ३,८९२ होते. या चारही कृषि विद्यापीठांत पदव्युत्तर आणि पीएच्.डी. ची सुविधा उपलब्ध आहे. पदव्युत्तर व पीएच्.डी. अभ्यासक्रमांकरिता असलेली प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती अनुक्रमे तक्ता क्र.१२.१५ व १२.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१५

पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, त्यांतील प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी २००५-०६

अभ्यासक्रम	प्रवेशक्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
एम्.एस्.सी. (कृषि)	६६६	६६९
एम्.टेक. (कृषि अभियांत्रिकी)	५२	५४
एम्.टेक. (अन्न विज्ञान)	६	७
एम्.एस्.सी. (गृह विज्ञान)	१२	७
एम्.एफ.एस्.सी.	१८	१६
एकूण	७५४	७५३

तक्ता क्रमांक १२.१६

पीएच.डी. अभ्यासक्रम, त्यातील प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
२००५-०६

अभ्यासक्रम	प्रवेशक्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
कृषि	९९	७८
गृह विज्ञान	२	१
मत्स्य	३	२
एकूण	१०४	८१

पशुवैद्यक शिक्षण

१२.७० महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठाची स्थापना वर्ष २००० मध्ये झाली. या विद्यापीठाअंतर्गत ६ पशुवैद्यक महाविद्यालये आणि एक दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालय आहे. २००५-०६ मध्ये या सहा पशुवैद्यक व एका दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालयांची पदवीपूर्व अभ्यासक्रमासाठी प्रवेशक्षमता ३२३ विद्यार्थी इतकी होती, तर पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या २९१ होती. याशिवाय या सर्व सहा पशुवैद्यक महाविद्यालयांमध्ये व अकोला येथील पशुवैद्यक संस्थेमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. २००५-०६ मध्ये पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी प्रवेशक्षमता १८६ विद्यार्थी इतकी होती, तर पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या १५२ होती. या महाविद्यालयांतील प्रवेशक्षमता व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र.१२.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१७

पशुवैद्यक व दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालयांतील २००५-०६
मधील प्रवेशक्षमता व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	प्रवेश- क्षमता	विद्यार्थी संख्या	अभ्यासक्रमाचा कालावधी (वर्ष)
१. पशुवैद्यक महाविद्यालये			
१. पदवीपूर्व (बी.व्ही.एस.सी. आणि ए.एच.)	२८७	२६०	५
२. पदव्युत्तर (एम.व्ही.एस.सी.)	१८६	१५२	२
३. पीएच.डी.	५४	१३	३
२. दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालय			
पदवीपूर्व डी.टी. (बी.टेक)	३६	३१	४

वैद्यकीय शिक्षण

१२.७१ राज्य शासनाने सर्व आरोग्य शास्त्रविषयक अभ्यासक्रमांचे एकत्रीकरण करण्याच्या उद्देशाने १९९८ मध्ये नाशिक येथे महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली. राज्यात २००५-०६ मध्ये ३१ अॅलोपॅथिक, ५३ आयुर्वेदिक, ४३ होमिओपॅथिक, ५ युनानी व १९ दंत पदवी महाविद्यालये/संस्था आहेत. संस्थेच्या प्रकारानुसार ह्या महाविद्यालयांची (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५७ मध्ये दिली आहे.

ह्या आरोग्य शास्त्रविषयक महाविद्यालयांशिवाय महाराष्ट्रामध्ये अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा असलेली ६ वैद्यकीय महाविद्यालये व ४ दंत महाविद्यालये आहेत.

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रम

१२.७२ आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून गणले जाणारे वैद्यकीय प्रयोगशाळा व तंत्रज्ञान पदविका (डी.एम.एल.टी.), फिजिओथेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपी, ऑडिऑलॉजी अॅन्ड स्पीच लॅंग्वेज पॅथॉलॉजी, प्रोस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स असे बरेच अभ्यासक्रम आहेत. राज्यातील अशा इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रमांच्या २००५-०६ मधील संस्थांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १२.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१८

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रमांच्या २००५-०६ मधील संस्थांची संख्या,
प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

विद्याशाखा	संस्थांची संख्या	प्रवेश- क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
डी.एम.एल.टी.	१०	१७६	१७६
फिजिओथेरेपी	१७	५१०	५१०
ऑक्युपेशनल थेरेपी	६	१२०	१२०
ऑडिऑलॉजी अॅन्ड स्पीच लॅंग्वेज पॅथॉलॉजी	२	२५	२५
प्रोस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स	१	१०	१०

परिचर्या शिक्षण

१२.७३ राज्यात २००५-०६ मध्ये मूलभूत परिचर्या पदवीच्या २३ संस्था, मूलभूत परिचर्येनंतरच्या पदवीच्या ६ संस्था आणि परिचर्या पदविका शिक्षणाच्या १५६ संस्था आहेत (सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविकाच्या ९१ संस्था, सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकाच्या ४६ संस्था, सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका आणि सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकाच्या १९ संस्था), तसेच सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणपत्रोत्तर शिक्षणाच्या ५ संस्था आहेत. संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) त्यांची प्रवेशक्षमता या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५७ मध्ये दिली आहे.

तंत्र व व्यावसायिक शिक्षण

१२.७४ राज्यात २००५-०६ या शैक्षणिक वर्षात १५४ अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये (व्ही.जे.टी.आय., मुंबई, अभियांत्रिकी महाविद्यालय, पुणे, यू.आय.सी.टी., मुंबई व एस.जी.जी.एस. कॉलेज, नांदेड या चार स्वायत्त संस्था धरून), ३४ वास्तुशास्त्र पदवी व १०३ व्यवस्थापन शास्त्राची महाविद्यालये/संस्था आहेत. याशिवाय ९ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदवी, ८१ औषधनिर्माण शास्त्र पदवी, १५८ अभियांत्रिकी पदविका, दोन वास्तुशास्त्र पदविका, १७ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदविका, १०६ औषध निर्माण शास्त्र पदविका,

५५ एम.सी.ए. अभ्यासक्रमाच्या संस्था आणि ५६३ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आहेत. संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५८ मध्ये दिली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे, ता.माणगाव, जि. रायगड ही संस्था अभियांत्रिकी पदवी संस्थांमध्ये समाविष्ट आहे.

१२.७५ २००५-०६ या वर्षासाठी विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये/संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक १२.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१९

२००५-०६ मधील विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये/संस्थांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

विद्यापीठ	संस्थांची संख्या	प्रवेश क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
१. मुंबई विद्यापीठ	४३	१२,४५०	१२,०२५
२. पुणे विद्यापीठ	३५	१०,९८५	१०,९२१
३. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव	१३	३,०३०	२,३७१
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	१३	३,३८४	२,५०२
५. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड	३	८७०	४७०
६. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१४	४,९७०	४,७३७
७. संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ	१०	३,०१५	२,७६४
८. राष्ट्रसत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ	१७	५,७१३	५,४७६
९. एस.एन.डी.टी.विद्यापीठ,मुंबई	१	१८०	१८३
१०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे (रायगड)	१	३९०	३७९
एकूण	१५०*	४४,९८७	४१,८२८

*प्रवेशक्षमता १,५८८ व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी १,५०७ असलेल्या ४ स्वायत्त संस्था वगळून.

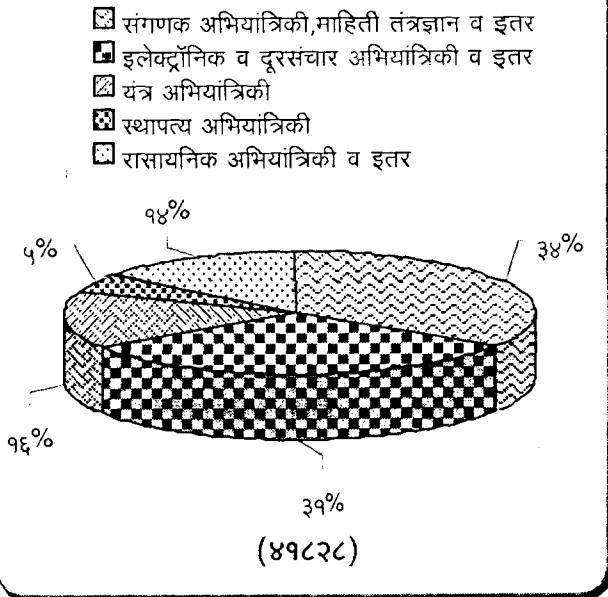
१२.७६ अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालयांत शैक्षणिक वर्ष २००५-०६ मध्ये प्रवेश दिलेल्या ४१,८२८ विद्यार्थ्यांपैकी ९,७०४ (२३ टक्के) मुली होत्या, तर ३,१५९ (७ टक्के) जागा रिक्त राहिल्या.

१२.७७ मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने राष्ट्रीय प्रकल्प कार्यान्वय एककामाफॅट (एन.पी.आय.यू.) भारत सरकारच्या तंत्रशिक्षण दर्जा सुधार कार्यक्रमासाठी (टी.ई.क्यू.आय.पी.) महाराष्ट्रातील १७ संस्थांची निवड केलेली आहे. सदर प्रकल्पासाठी ह्या संस्थांना १६८.६७ कोटी रुपये इतका एकूण निधी उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. याकरिता शासनाने २००४-०५ या वर्षात २० कोटी रुपये व

२००५-०६ मध्ये ४५ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिलेले आहेत. ३१ डिसेंबर, २००५ पर्यंत एकूण ३०.१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आला आहे. या १७ संस्थांपैकी व्ही.जे.टी.आय., मुंबई, अभियांत्रिकी महाविद्यालय, पुणे, यु.आय.सी.टी., मुंबई व एस.जी.जी.एस. कॉलेज, नांदेड या चार संस्थांना पूर्ण स्वायत्तता प्रदान करण्यात आलेली आहे.

१२.७८ राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील कला महाविद्यालये/संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती या प्रकाशनाच्या भाग दोन मधील तक्ता क्रमांक ५८ मध्ये दिली आहे.

महाराष्ट्रातील अभियांत्रिकी/तांत्रिक अभ्यासक्रमनिहाय २००५-०६ मधील प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

क्रीडा प्रबोधिनी

१२.७९ ८ ते १४ वर्षे ह्या वयोगटातील विद्यार्थ्यांमधून त्यांना ८ ते १० वर्षांचे प्रशिक्षण देऊन राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने राज्यात पुणे येथे मध्यवर्ती क्रीडा केंद्र आणि राज्यात विविध ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९५ मध्ये घेतला. त्यानुसार राज्यात ११ ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी सुरू करण्यात आल्या. या ११ क्रीडा प्रबोधिनींतून अॅथलेटिक्स, जलतरण, डायव्हिंग, व्हॉलीबॉल, फूटबॉल, हॅण्डबॉल, कुस्ती, ज्युडो, हॉकी, सायकलिंग, ट्रायथलॉन, धनुर्विद्या, रोईंग, शूटींग व नेमबाजी, जिम्नॅस्टिक्स या खेळांचे प्रशिक्षण देण्यात आले. २००४-०५ व २००५-०६ या वर्षांत प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या अनुक्रमे ४७१ व ४६५ होती. २००४-०५ या वर्षात ३५४ प्रशिक्षणाथ्यांना राज्यस्तरावर, १५२ प्रशिक्षणाथ्यांना राष्ट्रीय स्तरावर व ४ प्रशिक्षणाथ्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सन्मान प्राप्त झाले आहेत. २००५-०६ या वर्षांत निवड झालेल्या ४६५ प्रशिक्षणाथ्यांमध्ये ७७ (१७ टक्के) मुली आहेत.

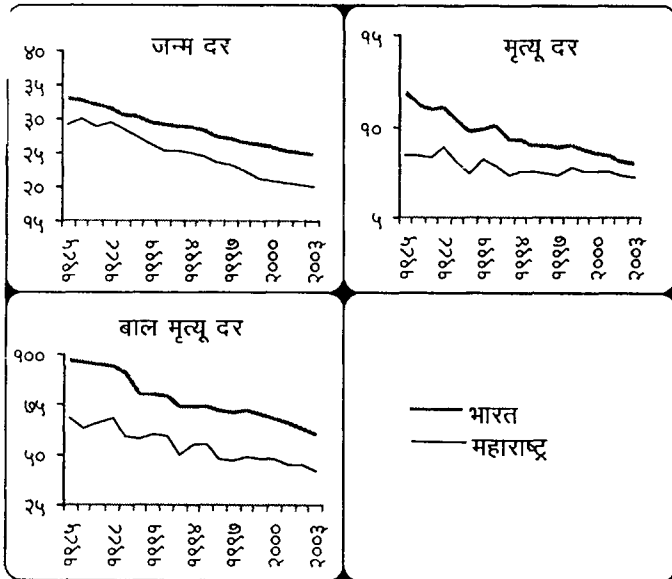
सार्वजनिक आरोग्य

१२.८० रोगप्रतिबंधक व वैद्यकीय उपचार परिणामकारकरित्या जनतेस सुलभपणे व कार्यक्षमतेने उपलब्ध करून देणे ही सार्वजनिक आरोग्य सेवेची भूमिका आहे. स्वस्त व सहजगत्या उपलब्ध अशा पोषणविषयक, रोगप्रतिबंधक आणि रोगनिवारक उपचारांद्वारे जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण, जतन आणि सुधारणा करणे हे सार्वजनिक आरोग्य सेवेचे उद्दिष्ट आहे.

१२.८१ राज्यात आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी २००४ अखेर १,०२८ सार्वजनिक व शासन अनुदानित रुग्णालये, २,०५८ दवाखाने व १,८०७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे कार्यरत होती. ह्या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील जनतेच्या आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारण्यास मदत होत असल्याचे महाराष्ट्र राज्यातील भारताच्या तुलनेत कमी असणारे २००३ अखेरचे मृत्यू दर (७.२) व बालमृत्यू दर (४२) यावरून दिसून येते. हे दर अखिल भारतासाठी अनुक्रमे ८ आणि ६० इतके होते. जन्माच्या वेळच्या आयुर्मानाबाबतच्या आकडेवारीतही महाराष्ट्र राज्याने सातत्याने सुधारणा दाखविली आहे. १९७०-७५ मध्ये पुरुषांचे व स्त्रियांचे जन्माच्या वेळी आयुर्मान अनुक्रमे ५३.३ व ५४.५ वर्षे होते, ते २००१-०६ साठीच्या प्रक्षेपित अनुमानानुसार पुरुषांसाठी ६६.८ वर्षे व स्त्रियांसाठी ६९.८ वर्षे असे आहे. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकीबाबतची आणि उपलब्ध असलेल्या वैद्यकीय सेवांबाबतची सविस्तर माहिती अनुक्रमे भाग-दोन मधील तक्ता क्र. ३ व ५९ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.८२ लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतात उत्तर प्रदेश खालोखाल दुस-या क्रमांकाचे राज्य आहे. मोठ्या लोकसंख्येमुळे लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा, अर्थव्यवस्था व इतर अनेक बाबींवर परिणाम होतो. राज्यातील लोकसंख्यावाढ नियंत्रणासाठी राज्य शासनाने

९ मे, २००१ रोजी नवीन लोकसंख्याविषयक धोरण जाहीर केले. या धोरणाची लक्ष्ये तक्ता क्र. १२.२० मध्ये दाखविण्यात आली आहेत.

तक्ता क्र. १२.२०

लोकसंख्याविषयक धोरण २००१ नुसार महाराष्ट्र राज्यासाठीची लक्ष्ये

निर्देशक	२००४ पर्यंतची लक्ष्ये	२००३ अखेर साध्य
जन्मदर	१८	१९.९*
मृत्यूदर	६.४	७.२*
बालमृत्यूदर	२५	४२*
माता मृत्यूदर	१५०	३६५**
अर्भक मृत्यूदर	२०	२८@
जननक्षमता	२.१	२.३@

* - ननोंपा २००३ **-भारतीय आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था

@- ननोंपा २००२ जन्मदर/मृत्यूदर :- प्रति हजार लोकसंख्येमागे

बालमृत्यूदर/माता मृत्यूदर/अर्भक मृत्यू दर :- प्रति हजार जीवित जन्मांमागे

१२.८२.१ राज्य शासन विविध कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबवीत असून त्याच्या परिणामी जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यूदरात घट झालेली आहे. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश लोकसंख्येमध्ये स्थिरता आणणे व लोकांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारणे हा आहे. लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात प्रभावीपणे राबविल्यामुळे २००३ ह्या वर्षाकरिता राज्यातील १९.९ हा जन्मदर अखिल भारताच्या २४.८ इतक्या जन्मदराच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-१९९८ (राकुआपा-२) अनुसार राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत कुटुंब नियोजनाच्या विविध पध्दतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ६०.९ टक्के होते, तर अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४८.२ टक्के इतके होते. पाहणी अहवालावरून असे दिसून येते की, राज्यातील एकूण जननक्षम जोडप्यांपैकी ५२.२ टक्के जोडपी नसबंदी पध्दतीने संरक्षित होती.

१२.८२.२ राज्यात २००४-०५ ह्या वर्षात ६,८९,७४७ नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या, तर २००३-०४ या वर्षात त्या ६,८९,०७० इतक्या करण्यात आल्या होत्या. राज्यात २००५-०६ मध्ये ऑक्टोबर अखेरपर्यंत, २,८५,७३७ नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या २००४-०५ मधील तत्सम कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ३ टक्क्यांनी कमी आहे.

१२.८३ पूर्वी कुटुंबकल्याण कार्यक्रमात मुख्य भर नसबंदी शस्त्रक्रियांवर होता, तरी दोन अपत्यांच्या जन्मांत योग्य अंतर ठेवणे ही बाब तितकीच महत्त्वाची झालेली आहे. त्यामुळे शासन तांबी, इन्ट्रायुटेरिन साधने (आय.यू.डी.), पारंपरिक संतती प्रतिबंधक साधने, इत्यादी पध्दतींच्या प्रसारावर जास्त भर देत आहे. याचा परिणाम म्हणून एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी, नसबंदी शस्त्रक्रियांव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पध्दतींनी संरक्षित असलेल्या जोडप्यांची टक्केवारी ८.७ आहे (राकुआपा-२). २००५-०६ मध्ये ऑक्टोबर अखेरपर्यंत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.३६ लाख इतकी होती व ती २००४-०५ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा १ टक्क्याने कमी होती.

१२.८४ जननक्षमतेचा दर कमी करण्यासाठी कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा परिणाम प्रभावीपणे होण्याकरिता, ज्यांना एक किंवा दोन मुले आहेत, अशा तरुण जोडप्यांकडून कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा स्वीकार होणे गरजेचे आहे. पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत, त्यांच्या हयात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मध्ये ४.३ होती, तर २००३-०४ मध्ये ती २.६१ इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.४९ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत मुलांची सरासरी संख्या १९७९-८० मधील २.३ वरून २००३-०४ मध्ये १.४९ अशी कमी झाली. त्याचप्रमाणे, त्याच कालावधीत, कुटुंब नियोजन पद्धती स्वीकारल्या वेळीचे सरासरी वय, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ३९.५ वरून २८.८ वर्षे असे कमी झाले, तर स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ते ३२.४ वरून २७.० वर्षे असे कमी झाले, आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वरून २४.८ वर्षे असे कमी झाले, हे सुचिन्ह आहे. पुरुष नसबंदी करून घेणा-या प्रत्येकास महाराष्ट्र शासनाकडून रुपये ३५१ व केंद्र शासनाकडून रुपये १५० अशी प्रोत्साहनपर रक्कम दिली जाते.

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम

१२.८५ अभंकमृत्यू व बाळंतपणातील मृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ह्या उपक्रमांचा तपशील आणि कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता क्रमांक १२.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.२१

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाखालील
महाराष्ट्रातील लाभधारकांची संख्या

अ.क्र.	योजनेचे नाव	(लाखात)	
		२००४-०५	२००५-०६*
(अ)	फॉलिक अॅसिड व फेरस सल्फेट गोळ्यांचे वितरण		
१.	गरादर स्त्रियांसाठी -		
	(अ) प्रतिबंधात्मक	१३.६५	७.५३
	(ब) उपचारात्मक	८.३५	४.३२
२.	१-५ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी	३०.४३	१६.६८
(ब)	लसीकरण		
१.	त्रिगुणी-तिसरा डोस	२०.४८	११.१५
२.	पोलिओ-तिसरा डोस	२०.४९	११.०७
३.	क्षय प्रतिबंधक	२१.६४	१२.१७
४.	गोवर प्रतिबंधक	१९.९७	११.१२
५.	धनुर्वात प्रतिबंधक (गरादर स्त्रियांना)	२०.९२	११.२८
(क)	इतर प्रतिबंधक लस/मात्रा -		
१.	धनुर्वात प्रतिबंधक (१ ते १० वर्षे)	२०.६६	१३.६१
२.	धनुर्वात प्रतिबंधक (१० ते १६ वर्षे)	१९.२२	११.८७
३.	मुद्गाद्वारे 'अ' जीवनसत्व (९ महिने ते ३ वर्षे)	८७.७४	४७.८२

* ऑक्टोबर, २००५ अखेर

पल्स पोलिओ कार्यक्रम

१२.८६ पोलिओच्या क्रूर व हानिकारक परिणामांपासून बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने जग 'पोलिओमुक्त' करण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात राबविण्याचा निर्णय घेतला. पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाव्यतिरिक्त पोलिओचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६ ते २००४-०५ या कालावधीत ०-५ वर्षे वयोगटातील बालकांना (आधी दिलेला डोस विचारात न घेता) प्रत्येक वर्षी पोलिओचे दोन अतिरिक्त मौखिक डोस (१९९९-२००० मधील चार डोस व २००४-०५ मधील तीन डोस हे अपवाद वगळता) देण्यात आले. २००४-०५ या वर्षात राज्यातील सुमारे ११६ लाख बालकांना पोलिओचे डोस देण्यात आले. राष्ट्रीय लसीकरण मोहिमेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये १७ एप्रिल व १५ मे रोजी अनुक्रमे ११६.३ लाख व ११३.७ लाख बालकांना हे दोन अतिरिक्त डोस देण्यात आले. तसेच एसएनआयडी लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत २७ फेब्रुवारी, २६ जून, २८ ऑगस्ट व २५ सप्टेंबर या दिवशी पोलिओचे डोस देण्यात आले. २००५ मध्ये महाराष्ट्रात पोलिओ विषाणू संसर्गाची एकही घटना आढळली नाही. पोलिओ विषाणू संसर्गाच्या मागील पाच वर्षांत आढळून आलेल्या घटनांपैकी बऱ्याचशा घटना या नागरी भागातील होत्या. म्हणून नागरी आणि निमनागरी भागात पोलिओ लसीकरणाच्या फेऱ्यांची समावेशकता वाढविण्यासाठी आवश्यक ती पावले उचलण्यात येत आहेत.

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.८७ शालेय आरोग्य कार्यक्रम हा नियमित उपक्रम म्हणून राबविण्यात येतो. या अंतर्गत सर्व सेवा मोफत पुरविल्या जातात. गरजू विद्यार्थ्यांसाठी हृदय शस्त्रक्रियेसारख्या मोठ्या शस्त्रक्रियादेखील मोफत केल्या जातात. या कार्यक्रमाखाली दरवर्षी इयत्ता पहिली ते चौथी मधील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात येते. २००४-०५ या वर्षांत असा कार्यक्रम १७ ते ३१ जानेवारी, २००५ या कालावधीमध्ये घेण्यात आला आणि राज्यातील ६७,५९४ शाळांमधील सुमारे ६२.८७ लाख विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याची तपासणी करण्यात आली, किरकोळ आजारांसाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत संदर्भसेवा पुरविण्यात आल्या. या योजनेखाली २००५-०६ मध्ये १.१५ कोटी रुपये खर्च होतिल अशी अपेक्षा आहे. वर्ष २००५-०६ मध्ये जुलै, २००५ पासून हा कार्यक्रम नियमितरित्या राबविण्यात येत आहे.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.८८ सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजनेत राज्याच्या नवीन लोकसंख्या विषयक धोरणानुसार १ एप्रिल, २००० पासून बदल करण्यात आला आहे. एक किंवा दोन मुली असताना व मुलगा नसताना नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील जोडप्यांना सदर योजना लागू करण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये जोडप्यास मुलगा नसताना आणि एक मुलगी झाल्यानंतर नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास जोडप्याच्या मुलीच्या नावे १०,००० रुपये १८ वर्षांच्या मुदत

ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात, आणि जोडप्यास मुलगा नसताना आणि दोन मुली झाल्यानंतर नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास, प्रत्येक मुलीस ५,००० रुपये प्रमाणे १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात मुलींच्या नावे देण्यात येतात. योजनेच्या दुसऱ्या भागात प्रत्येक लाभार्थी मुलीस तिने १० वी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यास व वयाची २० वर्षे पूर्ण होण्याआधी लग्न न केल्यास अतिरिक्त लाभ ५,००० रुपये पाच वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांत अनुक्रमे १,३३१ व १,७१७ लाभार्थी होते आणि त्यावर अनुक्रमे १३३.१ लाख व १७१.७ लाख रुपये इतका खर्च झाला. या योजनेवर सुरुवातीपासून सप्टेंबर, २००५ अखेर पर्यंत एकूण ६.५४ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला व त्याअंतर्गत एकूण ६,५३८ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला.

नवसंजीवनी योजना

१२.८९ आदिवासी भागातील अर्भक मृत्यू दर आणि बाळंतपणातील मातामृत्यू दर कमी करण्यासाठी सदर योजनेची सुरुवात १९९५-९६ मध्ये करण्यात आली. ही योजना महाराष्ट्रातील १५ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेतील खालील बाबी ह्या आरोग्य विभागाशी संबंधित आहेत.

१) अंगणवाडीमधील मुलांची नियमित वैद्यकीय तपासणी केली जाते. आजारी मुलांना औषधोपचार केले जातात आणि गरज भासल्यास संदर्भसेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. श्रेणी-३ व श्रेणी-४ च्या बालकांसाठी नियमितरित्या वैद्यकीय तपासणी केली जाते आणि त्वरित औषधोपचार केले जातात.

२) आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यामध्ये मोफत जेवणाची सोय केली जाते.

३) अति संवेदनशील जिल्ह्यांमध्ये जर कुपोषणग्रस्त बालकाला रुग्णालयामध्ये दाखल करण्यात आले, तर त्या बालकाच्या नातेवाईकाला त्याच्या बुडीत रोजगाराची भरपाई म्हणून दर दिवशी रु.४० दिले जातात. तसेच त्या नातेवाईकाला दिवसातून दोन वेळा मोफत जेवण दिले जाते.

विविध योजनांखाली प्राप्त झालेले अनुदान व केलेला खर्च यांची आकडेवारी तक्ता क्र. १२.२२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १२.२२

नवसंजीवनी योजने अंतर्गत प्राप्त अनुदान व केलेला खर्च

(रु.हजारमध्ये)

कार्यक्रमाचे नांव	प्राप्त अनुदान	केलेला खर्च*
पाडा स्वयंसेविका मानधन	३८,२२१	६,१०८
भरारी पथक योजना	४१,८०८	५,२५१
मातृत्व अनुदान योजना	८८,६६१	३३,०६०
माता व श्रेणी-३ व श्रेणी-४च्या	९८,१४५	६,१४७
बालकांना औषधोपचार		
दाईच्या वैठकांसाठी	२,८६६	१,०५९
एकूण अनुदान	२,६६,८३५	५१,६२५

* अस्थायी

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.९० एड्सच्या फैलावाला अटकाव करण्यासाठी धोरणे, कार्यपध्दती निश्चित करणे आणि एचआयव्ही/एड्स नियंत्रित करण्यासाठीच्या योजनांची देशभरात अंमलबजावणी करणे यासाठी भारत सरकारने १९९२ मध्ये राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संस्था (नेको) या स्वतंत्र संस्थेची स्थापना केली. नेकोने जागतिक बँकेच्या आर्थिक सहकार्याने राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या दुसऱ्या टप्प्यातील योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी १९९८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था (एमएसएसीएस) स्थापन केली. २००४-०५ मध्ये एमएसएसीएसला रु.१४ कोटींचे अनुदान प्राप्त झाले आणि रु. १३.२५ कोटी खर्च झाले. यावर्षी ऑक्टोबर, २००५ पर्यंत रु. १७ कोटींचे अनुदान प्राप्त झाले आणि रु. १०.१८ कोटी खर्च झाले. प्राप्त झालेले अनुदान आणि एकूण खर्चाची आकडेवारी तक्ता क्र. १२.२३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १२.२३

प्राप्त अनुदान व केलेला खर्च

(रु.कोटीमध्ये)

अ.क्र.	वर्ष	प्राप्त अनुदान	केलेला खर्च
१)	२००२-०३	१०.५०	८.९३
२)	२००३-०४	१०.००	१०.७७
३)	२००४-०५	१४.००	१३.२५
४)	२००५-०६*	१७.००	१०.१८

* ऑक्टोबर, २००५ अखेरपर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील आकडेवारी तक्ता क्रमांक १२.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.२४

महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी

(संख्या)

अ.क्र.	बाब	२००५-०६ मध्ये सप्टेंबर अखेर	२००५ सप्टेंबर अखेर
१.	अतिजोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	२,९८,४८९	१६,३३,७८९
	अ) दोन चाचण्यांवरून एचआयव्ही बाधित	२०,०६७	१,७३,५३०
	ब) एचआयव्ही बाधित प्रमाण (टक्के)	६.७	१०.६
२.	एड्स रुग्ण	२,१६४	२८,१४२
३.	एड्सने मृत्यू	१७३	२,४३३
४.	तपासलेले रक्त नमुने	६,४३,१४७	८५,२६,५५५
५.	एलिसा रिअॅक्टिव्ह रक्त नमुने	४,१६६	९८,८६५
६.	एलिसा रिअॅक्टिव्हिटी प्रमाण (टक्के)	०.६	१.२

एच.आय.व्ही. - ह्युमन इमनो डेफिशियन्सी व्हायरस

१२.११ रक्तनमुना गोळा करताना एचआयव्हीचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी प्रत्येक नमुन्याची एचआयव्ही, गुप्तरोग, रक्तातील कावीळ व हिंवताप जंतूची तपासणी केली जाते. राज्यात एकूण २८५ रक्तपेढ्यांची नोंदणी झालेली असून त्यापैकी २५२ रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. तसेच, राज्यात एकूण १३५ ऐच्छिक समुपदेश व रक्त तपासणी केंद्रे असून त्यापैकी ३८ मुंबईमध्ये व ९७ इतर जिल्ह्यांमध्ये आहेत. गुप्तरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत राज्यात १११ गुप्तरोग चिकित्सा केंद्रांची स्थापना करण्यात आली असून त्यापैकी ३७ मुंबईमध्ये आहेत. एच.आय.व्ही. बाधित मातेकडून तिच्या अर्भकास एचआयव्ही संसर्ग होण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी मातेकडून अर्भकास संसर्ग प्रतिबंधक केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी १०३ केंद्रे शासकीय रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालये यांत कार्यरत आहेत. या १०३ केंद्रांपैकी २६ मुंबईमध्ये व ७७ इतर जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

प्रहरी सर्वेक्षण

१२.१२ राज्यात एच.आय.व्ही.च्या लागणीचे प्रमाण तपासण्यासाठी १ ऑगस्ट ते ३१ ऑक्टोबर, २००५ दरम्यान प्रहरी सर्वेक्षण घेण्यात आले. सदरच्या काळात राज्यात एकूण ८८ ठिकाणी रक्तनमुने घेण्यात आले. त्यामध्ये ९ गुप्तरोग चिकित्सा केंद्रे, ६७ जन्मपूर्व/प्रसूतिपूर्व दक्षता केंद्रे, १० स्वयंसेवी संस्थांची केंद्रे, १ क्षयरोग्यांसाठीचा विभाग आणि १ विशेष वयोगटातील प्रसूतिपूर्व दक्षता केंद्र यांचा समावेश होता. हे रक्तनमुने एच.आय.व्ही. व गुप्तरोग यांच्या बाधेसंदर्भात जिल्हा तपासणी प्रयोगशाळांमध्ये तपासण्यात आले. सदरचा अभ्यास रोगाच्या फैलाबाबतचा कल अजमाविण्यासाठी दरवर्षी घेतला जातो. त्यानुसार एच.आय.व्ही. बाधेसंबंधीचे प्रमाण प्रसूतिपूर्व दक्षता केंद्रांमध्ये ०.८८ टक्के असून गुप्तरोग चिकित्सा केंद्रात ते १०.४ टक्के इतके आहे. क्षयरोग्यांच्या बाबतीत हे प्रमाण ४.२ टक्के असून देह विक्रय करणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २० टक्के आहे.

शालेय एड्स प्रतिबंधक शैक्षणिक कार्यक्रम

१२.१३ युनिसेफच्या सहाय्याने राज्यात १९९४ पासून शालेय एड्स प्रतिबंधक शैक्षणिक कार्यक्रम माध्यमिक शाळांतील ९ वी व ११ वी, तसेच आश्रम शाळांतील ७ वी ते ९ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येतो. हा कार्यक्रम शिक्षकांद्वारे राबविण्यात येत असून त्यास शासकीय संस्था व स्वयंसेवी संस्थांचेही पाठबळ मिळते. आतापर्यंत राज्यातील १५,५१० शाळांपैकी १३,००० शाळांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात आला आहे. २००४-०५ मध्ये ठराविक जिल्ह्यांमध्ये सर्व शाळांतील नववीच्या विद्यार्थ्यांना या कार्यक्रमात सहभागी करून घेण्यात आले. २००५-०६ मध्ये राज्यातील माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालये यांतील विद्यार्थ्यांना या योजनेत समाविष्ट करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले आहे.

ॲंटी रिट्रोव्हायरल थेरपी (एआरटी)

१२.१४ एआरटी चे प्राथमिक उद्दिष्ट विषाणूची वाढ रोखणे व ती अतिशय कमी प्रमाणावर नेणे हे आहे. एआरटी केंद्रांमुळे एचआयव्ही चे रूपांतर दीर्घकालीन, नियंत्रणात ठेवण्याजोग्या आजारपणात करणे शक्य झाले आहे. प्रतिकार यंत्रणेचे संतुलन पुन्हा प्राप्त करून देणे, रोगाची वाढ कमी करणे किंवा काबूत ठेवणे, औषधांच्या प्रतिकारकांना प्रतिबंध करणे आणि जीवनमान उंचावणे यासाठी एआरटी केंद्रे मदत करतात. महाराष्ट्र राज्यात एकूण ७ एआरटी केंद्रे कार्यरत आहेत. ६ नवीन केंद्रे स्थापन करण्यास मंजूरी मिळाली आहे. एआरटी केंद्रांमध्ये त्या केंद्रास भेट देणाऱ्या एड्स रुग्णांना एआरव्ही (ॲंटी रिट्रोव्हायरल) औषधे मोफत पुरविण्यात येतात. या वर्षी नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत एकूण ५,१२१ रुग्णांवर या केंद्रांमध्ये उपचार करण्यात आले.

बृहन्मुंबईसाठी एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.१५ बृहन्मुंबईतील वाढती लोकसंख्या आणि एकेकटया पुरुषांचे शहरात सातत्याने होणारे मोठ्या प्रमाणावरील स्थलांतर यामुळे शहरातील आरोग्यविषयक प्रश्नांमध्ये एच.आय.व्ही./एड्स हा सर्वात गंभीर प्रश्न बनला आहे.

तक्ता क्र. १२.२५

मुंबईतील एड्स संसर्गाचे गटनिहाय प्रमाण (टक्केवारी)

अ.क्र.	गट	प्रमाण
१)	गरोदर माता काळजी विभाग	१.००
२)	देह विक्रय करणारे	३०.७
३)	गुप्तरोग	१९.४
४)	शिरेतील इंजेक्शनाद्वारे अंमली पदार्थ ग्रहण करणारे	१२.८
५)	समलिंगी संबंध ठेवणारे पुरुष	६.४०
६)	तृतीयपंथीय	४३.९
७)	रक्तपेढ्या	०.७६

बृहन्मुंबई महानगरात २००५ मध्ये ३,९९६ एड्सचे रुग्ण व १७० एड्समुळे झालेले मृत्यू नोंदले गेले. मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्थेस २००४-०५ मध्ये ७.७५ कोटी रुपये इतका निधी प्राप्त झाला व संस्थेने ७.६१ कोटी रुपये खर्च केले. २००५-०६ मध्ये ३१ डिसेंबर, २००५ पर्यंत संस्थेला ६.२५ कोटी रुपये इतका निधी प्राप्त झाला असून ५.४३ कोटी रुपये खर्च झाले. बृहन्मुंबईत अतापर्यंत सुमारे ८५ टक्के शाळांमध्ये एड्स प्रतिबंधक व शिक्षण कार्यक्रम विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या हितासाठी हाती घेण्यात आला आहे. मुंबईतील वेगवेगळ्या २२ भागांमध्ये १४ स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने एमडीएसीएस एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राबवित आहे.

सामाजिक न्यायासाठीच्या योजना

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१२.९६ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना सामाजिक सहाय्य पुरविण्याचे धोरण प्रस्तुत करण्यात आले आहे. या कार्यक्रमांमध्ये केंद्र पुरस्कृत दोन योजनांचा समावेश होतो- १) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ योजना, आणि २) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना.

१) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तिवेतन योजना :- या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या प्रत्येक निराधार व्यक्तीस दरमहा ७५ रुपये केंद्र शासनाकडून निवृत्तिवेतन व त्याशिवाय राज्य शासनाकडून श्रावणबाळ सेवा योजनेअंतर्गत प्रत्येक लाभार्थ्यांस दरमहा १७५ रुपये देण्यात येतात. २००४-०५ मध्ये ६,१५,३७४ लाभार्थ्यांना केंद्र शासनाकडून ७३.७५ कोटी रुपये आणि राज्य शासनाकडून १३७ कोटी रुपये देण्यात आले.

२) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना :- दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील १८ ते ६४ वर्षे वयोगटातील प्रमुख कमावत्या व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास त्याच्या बाधित कुटुंबास एक रकमी रुपये १०,००० चे अर्थसहाय्य देण्यात येते. २००४-०५ मध्ये २५,१५८ बाधित कुटुंबांना केंद्र शासनाच्या निधीतून २५.१६ कोटी रुपये देण्यात आले.

संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना

१२.९७ सदर योजना ६५ वर्षांखालील निराधार स्त्री पुरुष, निराधार विधवा आणि अंधत्व, अपंगत्व, पक्षाघात, कर्करोग व एड्स यासारख्या दुर्घट शारीरिक / मानसिक आजारांमुळे स्वतःची उपजीविका चालवू न शकणारे यांना लागू आहे. सदर योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांस दरमहा २५० रुपये देण्यात येतात. एखाद्या कुटुंबात दोन लाभार्थी असल्यास दरमहा ५०० रुपये आणि दोन पेक्षा जास्त लाभार्थी असल्यास दरमहा ६२५ रुपये एवढे अर्थसहाय्य त्या कुटुंबास देण्यात येते. २००४-०५ मध्ये या योजनेचे राज्यात एकूण ३,२६,५०६ लाभार्थी होते व त्यांना ९०.८४ कोटी रुपये अर्थसहाय्य देण्यात आले.

इंदिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना

१२.९८ सदर योजनेअंतर्गत ६५ वर्षांखालील महिला, ज्या निराधार भूमिहीन शेतमजूर, निराधार विधवा, परित्यक्ता, घटस्फोट प्रक्रियेतील, अत्याचारित, कुटुंबप्रमुख पती तुरुंगात शिक्षा भोगत आहेत अशा, वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या स्त्रिया आणि अनाथ मुली यांना अर्थसहाय्य पुरविले जाते. लाभार्थ्यांचे कायमस्वरूपी पुनर्वसन होईपर्यंत त्यांना प्रति महिना २५० रुपये दिले जातात. या स्त्रियांच्या पुनर्वसनाचे काम महिला व बालकल्याण विभागाकडून केले जाते. पात्रतेच्या इतर अटी व अर्थसहाय्याचे स्वरूप संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजनेप्रमाणेच आहेत. सदर योजनेअंतर्गत २००४-०५ मध्ये १,१०,७६८ लाभार्थी महिला/मुलींना २८.६५ कोटी रुपयांचा लाभ देण्यात आला.

महिला धोरण

१२.९९ महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १९७९ मध्ये ठराव संमत केला होता. महिलांबाबतचे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करणे हे या ठरावावर स्वाक्षरी करणाऱ्या सर्व देशांना बंधनकारक आहे. १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य ठरले. भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. १९९४ च्या महिलाविषयक धोरणाचा आढावा दर तीन वर्षांनी घेण्याची तरतूद आहे आणि त्यानुसार महिला धोरण, २००१ मध्ये विविध शिफारशी/उपाययोजनांची तरतूद करण्यात आली आहे. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती, त्यांच्या क्षमतेचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती या सर्वांचा समावेश ह्या महिला धोरणात केला आहे. महिला धोरण २००१ ची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

i) निर्णय प्रक्रियेमधील महिलांच्या सहभागामध्ये वाढ.

ii) कृषी व ग्रामीण विकासासंबंधित कार्यक्रम महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून तयार करणे.

iii) शासकीय व बिगर-शासकीय संस्थांमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी कृती कार्यक्रम तयार करणे.

iv) स्वसहाय्यित गटांमार्फत आर्थिक विकास.

बाल विकास धोरण

१२.१०० राष्ट्रसंघाच्या बाल हक्क परिषदेने सर्व राष्ट्रांना बालकांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आवाहन केले होते. भारताने या ठरावास संमती दिली आहे. बालकांना जगण्याचा अधिकार, त्यांची वाढ, विकास आणि सुरक्षा या हक्कांचा भारतीय राज्य घटनेत या आधीच अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे. याशिवाय, राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरांवरील विविध कायदांमध्ये बालकांची सुरक्षितता व त्यांचे हक्क याबाबत उल्लंघन वा धोका पोहोचविणाऱ्याविरुद्ध शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे. भारतामध्ये बालकांशी संबंधित अनेक कायदे अस्तित्वात असले तरी त्यापैकी बरेच कायदे आंतरराष्ट्रीय बाल हक्क परिषदेच्या दर्जाची पूर्तता करण्यास तोकडे पडतात. १९७४ मध्ये 'राष्ट्रीय बाल धोरण' जाहीर करण्यात आले होते. त्यामुळे महाराष्ट्रात बालकांचे हक्क सुरक्षित राखण्यासाठी 'बाल विकास धोरण' निश्चित करणे ही काळाची गरज ठरली. केंद्र शासनाने आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संस्थांशी व्यक्त केलेल्या बाधिलकीनुसार महाराष्ट्र शासनाने प्रथमतः २००२ मध्ये 'बाल विकास धोरण' जाहीर केले. बालविकास धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

१. बालकांच्या गर्भावस्थेतील व अर्भक अवस्थेतील आरोग्याच्या दक्षता सुविधांमध्ये वाढ करणे.

२. बालसंगोपन, प्रायोजकत्व व दत्तक विधान कार्यक्रमातील शैक्षणिक व मनोरंजन विषयक सुविधा विनामूल्य पुरविणे.

३. बालकांचे लैंगिक शोषण व अर्भक बाल व्यापार यास प्रतिबंध करणे आणि बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम, १९२९ ची अंमलबजावणी करणे.

४. एच.आय. व्ही. बाधित बालके, हरविलेली बालके, शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अपंग बालके यांच्या सुरक्षा, शिक्षण व प्रशिक्षणाकरिता पुरेशा प्रमाणात संस्था स्थापन करणे.

महिला व बाल विकास

१२.१०१ शासनाचा महिला व बालकल्याण विकास विभाग राज्यात महिला व बालकांचा विकास वेगाने व परिणामकारकपणे साधण्यासाठी कार्यरत आहे. राज्यातील महिलांच्या व बालकांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य तक्ता क्र. १२.२६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. १२.२६

महिलांच्या व बालकांच्या उन्नतीसाठी राज्यातील महत्त्वाच्या योजनांतर्गत प्रगती : २००४-०५

अ.क्र.	योजनेचे नाव	लाभधारकांची संख्या	खर्च (लाख रुपये)
१.	निराधार महिलाकरिता शासकीय महिला वसतिगृहे	५००	३४४.०१
२.	स्वयंसेवी आधारगृहे	२४८	२२३.३०
३.	महिला बहुउद्देशीय समाज केंद्रे	५**	६.१२
४.	देवदासींच्या मुला-मुलींसाठी वसतिगृहे	१३४	१२.०३
५.	देवदासींच्या मुला-मुलींसाठी शैक्षणिक मदत	१२५	०.४८
६.	देवदासींना निर्वाह अनुदान	३,७५१	१२३.७९
७.	देवदासी प्रथा निर्मूलनासाठी स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्य	१*	०.१०
८.	हुडा प्रतिबंध	३३@	१.४४
९.	शासकीय सस्थांतील मुलींच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य	६	०.६०
१०.	विधवांच्या मुलींच्या लग्नासाठी अर्थसहाय्य	३८१	७.६२
११.	देवदासी अथवा त्यांच्या मुलींच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य	३	०.३०
१२.	स्वयंसेविकांसाठी स्त्रियांना व्यक्तिगत सहाय्य	६,४२६	३२.१३
१३.	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलींना विद्यावेतन	२,९६२	२९.६२
१४.	महिला मंडळांच्या प्रशिक्षण केंद्रास आर्थिक मदत (२६२ केंद्रे)	६,११५	६१.१५
१५.	जिल्हा परिषदेच्या महिला व बाल कल्याण समितीच्या योजना (२४ योजना)	३३#*	७९.८२

* संस्था, @ जिल्हे, # जि.प., ** केंद्रे

१२.१०२ राज्यात बाल कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध शासकीय/स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. बाल कल्याण योजनांची प्रगती तक्ता क्र. १२.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.२७

राज्यात बालकांच्या विकासासाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली २००४-०५ मध्ये केलेले कार्य

योजनेचे नाव	लाभधारकांची संख्या	खर्च (लाख रुपये)
शासकीय व स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे	४,५८८	६२०.८६
शासकीय व स्वयंसेवी बालगृहे	१४,९५०	१,१५९.२९
बालसदन व निराधारांसाठी बालगृहे	६,७७९	३३५.१२
अनाथालये	१,४०५	६५.२५
स्वयंसेवी अनुरक्षण गृहे	१५०	१.५९
बाल संगोपन	८६५	२७.९८
बाल मार्गदर्शन/चिकित्सा केंद्रे	९	०.३९

पोषण कार्यक्रम

१२.१०३ बालके, गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या पोषणाच्या किमान गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनांखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

पूरक पोषण आहार योजना

१२.१०३.१ एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत पूरक पोषण आहार योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे ६ वर्षांखालील बालकांना पौष्टिक आहार देऊन त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावणे, समाजातील वंचित कुटुंबांतील गरोदर महिला आणि स्तनदा माता यांना आहार देणे, दुर्गम आणि संवेदनशील क्षेत्रातील कुपोषणावर लक्ष केंद्रित करून ते नियंत्रणात आणणे आणि बालभृत्युचे प्रमाण कमी करणे ही आहेत. हा कार्यक्रम गावपातळीवर अंगणवाड्यांमार्फत राबविला जातो. अंगणवाडी स्थापन करण्यासाठी निर्धारित लोकसंख्या बिगर आदिवासी क्षेत्रात १,०००, तर आदिवासी क्षेत्रात ७०० आहे. डिसेंबर, २००५ पर्यंत राज्यात ६४,०४० अंगणवाड्या कार्यरत होत्या. राज्यातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना कार्यक्रमांचे सनियंत्रण प्रकल्प (तालुका/गट) पातळीवर स्थापन करण्यात आलेल्या ३७२ बालविकास प्रकल्प कार्यालयांकडून करण्यात येते. यापैकी ९९ प्रकल्पांना जागतिक बँकेकडून सहाय्य दिले जात आहे.

तक्ता क्र. १२.२८

राज्यातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना प्रकल्प

प्रकार	ग्रामीण	आदिवासी	नागरी	एकूण
सर्वसाधारण	१९५	५०	२८	२७३
जागतिक बँक सहाय्यित	६३	-	३६	९९
एकूण	२५८	५०	६४	३७२

१२.१०३.२ बालकांच्या आहारामधील ३०० उष्मांकांची आणि १० ते १२ ग्रॅम प्रथिनांची कमतरता भरून काढण्याकरिता प्रतिदिन प्रति लाभार्थी १.५० रुपये इतकी तरतूद करण्यात आली आहे. अंगणवाडी केंद्राद्वारे त्यांना ग्रामीण भागात 'उसळ' किंवा 'खिचडी' आणि शहरी भागात तयार स्वरूपातील अन्न (शिरा किंवा उसळ) पुरविण्यात येते. आहारावरील खर्च राज्य शासन भागविते, तर आहाराव्यतिरिक्त खर्चाची प्रतिपूर्ती केंद्र शासनाकडून पूर्णतः केली जाते.

१२.१०३.३ या योजनेखाली २००४-०५ मध्ये ग्रामीण भागातील ०-६ वर्षे वयोगटातील बालके, गरोदर स्त्रिया आणि स्तनदा माता या लाभार्थ्यांची संख्या ४६.८५ लाख होती व त्यावर १६७.९८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ पर्यंत ४५.८२ लाख लाभार्थ्यांवर १५३.१० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१२.१०३.४ या योजनेखाली २००४-०५ मध्ये नागरी भागातील ०-६ वर्षे वयोगटातील बालके, गरोदर स्त्रिया आणि स्तनदा माता या लाभार्थ्यांची संख्या २.३३ लाख होती व त्यावर ११.१४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर, २००५ पर्यंत ६.०६ लाख लाभार्थ्यांवर १०.५८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

गृहनिर्माण

१२.१०४ सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राच्या प्रभावी सहभागातून गृहनिर्माणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सातत्यपूर्ण विकास होण्यासाठी येणाऱ्या अडचणींचे निवारण करण्याकरिता राष्ट्रीय आवास-निवास धोरण, १९९८ ठरविण्यात आले आहे. पायाभूत सुविधा क्षेत्रास ज्याप्रमाणे प्राधान्य क्षेत्र मानण्यात येते, त्याप्रमाणेच गृहनिर्माण क्षेत्रास आधारभूत सेवांसह तो दर्जा मिळणे ह्या धोरणामध्ये अपेक्षित आहे. गृहनिर्माणासाठी पोषक वातावरण तयार व्हावे याकरिता आर्थिक सवलती देणे आणि कायद्यात व नियमांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक असल्याची राज्य शासनास जाणीव आहे. शहरी भागात निवाऱ्याची गरज भागविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित यांची स्थापना केली आहे. नागरी भागात वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना व बिडी कामगार घरकुल योजना यांची म्हाडा मार्फत अंमलबजावणी करण्यात येते. याशिवाय शहरातील झोपडपट्टीवासियांना घरे बांधून देण्यासाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना व शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पाचीही अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. बृहन्मुंबईत मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयूटीपी) व मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयूआयपी) हे प्रकल्प मुंबई महानगर प्रादेशिक विकास प्राधिकरणाकडून राबविले जात असून या प्रकल्पांतर्गत बाधित कुटुंबांना घरे बांधून देण्यात येत आहेत. ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे व दुर्बल घटकांना घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी इंदिरा आवास योजना व प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना राबविण्यात येत आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण

१२.१०५ महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरणाचे (म्हाडा) प्रमुख उद्दिष्ट राज्यातील नागरी भागातील निवासाची गरज भागविणे हे

आहे. म्हाडा गृहनिर्माण उपक्रमासाठी लागणारा निधी गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ (हुडको), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि राज्य शासन यांच्याकडून मिळविते.

१२.१०६ म्हाडाने सुरुवातीपासून मार्च, २००५ अखेरपर्यंत एकूण ४,०३,५३५ सदनिका बांधल्या असून त्यापैकी ६,८१० सदनिका २००४-०५ या वर्षामध्ये बांधल्या आहेत. म्हाडाने १९९९-२००० या वर्षापासून प्रवर्गानिहाय बांधलेल्या सदनिकांची संख्या व झालेला खर्च याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १२.२९ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

१२.१०७ राज्यातील शहरी भागात विकास कामे करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये 'शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ' (महाराष्ट्र) मर्यादित (सिडको) ची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. समाजाच्या सर्व घटकांतील जनतेस शाळा, रुग्णालये, समाज केंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीची ठिकाणे, सार्वजनिक सुविधा, रमणीय भूप्रदेश इत्यादी सर्व संरचनेसह घरे देण्याचा महत्त्वाकांक्षी विकास कार्यक्रम सिडको राबवित आहे.

१२.१०८ सिडकोने स्थापनेपासून मार्च, २००५ पर्यंत नवी मुंबईमध्ये निरनिराळ्या भागांत १,१५,२०० सदनिका (जागा व सेवा धरून) बांधल्या आहेत व त्यासाठी १,१५७ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेर पर्यंत गृहनिर्माणावर ३३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. सिडकोने पुढील घरबांधणी प्रकल्प हाती घेतले आहेत.

उच्च उत्पन्न गटाकरिता सानपाडा येथील 'मिलेनियम टॉवर' योजना

फेज-२ मध्ये उच्च उत्पन्न गटासाठी तरण तलाव व क्लब हाऊससह ४५६ सदनिका व फेज-३ मध्ये १५६ सदनिका मिलेनियम टॉवर योजनेअंतर्गत सानपाडा प्रभागात बांधण्याचा कार्यक्रम राबविण्यात येत असून ह्या प्रकल्पावर २००४-०५ मध्ये ३० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेर ९.८४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००५ अखेर १,२०० सदनिकांचे काम चालू आहे.

तक्ता क्र. १२.२९

म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका

वर्ष	प्रवर्ग					एकूण सदनिका	खर्च (रुपये लाखात)
	आर्थिक दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	इतर		
	१९९९-००	१,५९५	९,८९०	५२३	१६५		
२०००-०१	१,०४४	२,४६२	२७९	२९०	७९	४,१५४	९,८५६
२००१-०२	१,०१३	३,५४९	४१८	२२३	५७	५,२६०	१५,२३५
२००२-०३	९३	१,७९६	१,२३५	५१६	६९८	४,३३८	२४,५४६
२००३-०४	१,३६१	३,८६२	९७५	६४२	१,३०१	८,१४१	२०,६१९
२००४-०५	९९७	२,८२४	९०३	१,२७०	८१६	६,८१०	३०,५४१
२००५-०६*	-	३११	४५४	१४	१६	७९५	११,२३०

* सप्टेंबर, २००५ अखेरपर्यंत

अल्प व मध्यम गटांकरिता 'स्पॅगेटी' योजना

'स्पॅगेटी' योजनेअंतर्गत खारघर येथे अल्प व मध्यम उत्पन्न गटांसाठी १,४५६ सदनिका यावर २००४-०५ मध्ये २१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ३.३३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

अल्प व मध्यम गटांकरिता 'घरोंदा' योजना

'घरोंदा' या योजनेअंतर्गत घनसोली प्रभागातील सेक्टर-९ येथे अल्प व मध्यम उत्पन्न गटासाठी ३,२३६ सदनिका यावर २००४-०५ मध्ये २२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत २७.९८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१२.१०९ सिडकोने मार्च, २००५ अखेरपर्यंत औरंगाबाद येथे २१,०८८ सदनिका, नाशिक येथे २४,५४४ सदनिका, नांदेड येथे ७,८८४ सदनिका आणि वाळुंज (औरंगाबाद) येथे ९७२ सदनिका बांधल्या असून त्यासाठी १०७ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. सिडकोने राज्यातील विविध ठिकाणी बांधलेल्या प्रवर्गनिहाय सदनिका व त्यावरील खर्चाचा तपशील तक्ता क्र. १२.३० मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३०

सिडकोने मार्च, २००५ अखेरपर्यंत बांधलेल्या सदनिका

ठिकाण	प्रवर्ग			एकूण सदनिका	खर्च (रुपये कोटीत)
	आर्थिक दुर्बल गट/अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट		
	नवी मुंबई	५७,००३	३२,५५५		
औरंगाबाद	१८,७५९	१,८९७	४३२	२१,०८८	४७
नाशिक	२१,३४३	२,६१९	५८२	२४,५४४	४२
नांदेड	७,७५८	१२६	०	७,८८४	९
वाळुंज (औरंगाबाद)	७४२	२३०	०	९७२	९

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.११० झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेअंतर्गत ऑक्टोबर, २००५ अखेरपर्यंत प्राधिकरणाकडे एकूण १,४५३ पुनर्वसन प्रस्ताव प्राप्त झाले, त्यापैकी ७६० प्रस्तावांना मंजूरी देण्यात आली. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ४७,०१६ झोपडपट्टीवासी कुटुंबियांचे पुनर्वसन करण्यात आले.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प लि.

१२.१११ शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पांतर्गत आतापर्यंत ५६ इमारतींमधील ४,७५१ सदनिकांचे काम पूर्ण झाले आहे व ५५ इमारतींमधील ५,९३० सदनिकांचे काम प्रगतिपथावर आहे.

लोक आवास योजना

१२.११२ भारत सरकारने राष्ट्रीय झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रम (रा.झो.सु.का.) ऑक्टोबर, १९९९ पासून सुरू केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या निधीतून १० टक्के रक्कम घरबांधणी व निवास सुधार याकरिता खर्च करण्यात येते. अल्प उत्पन्न गटातील कुटुंबांसाठी राज्यातील मुंबई व्यतिरिक्त ६१ नगरांमध्ये ५०,००० सदनिका बांधण्यासाठी सदर योजनेत राज्य शासन ऑगस्ट, २००० मध्ये सहभागी झाले आहे. ह्या योजनेतील बांधकामे म्हाडाकडे सोपविण्यात आली आहेत. या योजनेखाली सप्टेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ७,०५६ सदनिका बांधून पूर्ण झाल्या आहेत. राज्य शासनाने वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना राज्यात राबविण्याचा निर्णय सप्टेंबर, २००२ मध्ये घेतला असून लोक आवास योजनेस स्थगिती दिली आहे.

वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना

१२.११३ वाल्मिकी आंबेडकर आवास ही केंद्र पुरस्कृत योजना सप्टेंबर, २००२ पासून महाराष्ट्र राज्यातील ८० शहरांत राबविण्यात येत आहे. ही योजना शहरातील झोपडपट्ट्यांमधील आरोग्यास घातक परिस्थितीत राहणाऱ्या झोपडपट्टीवासियांचे जीवनमान उंचाविण्यासाठी आणि दारिद्र्य रेषेखालील व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील लोकांसाठी राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक लाभधारकास देण्यात यावयाचा प्रतिघरकुल बांधकामाचा खर्च मोगा सिटीसाठी ६०,००० रुपये, मेट्रोसिटीसाठी ५०,००० रुपये आणि उर्वरित शहरांसाठी ४०,००० रुपये इतका आहे. या योजनेसाठी एकूण खर्चापैकी केंद्र व राज्य शासनाने प्रत्येकी ५० टक्के वाटा उचलावयाचा आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी म्हाडास नोडल एजन्सी म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे. या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर, २००५ पर्यंत २५७.४० कोटी रुपये खर्च करण्यात आलेले आहेत. या योजनेची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) लाभधारकांनी नवीन घराचे बांधकाम स्वतः करून घेणे
- २) सध्या अस्तित्वात असलेल्या झोपड्यांची श्रेणीवाढ/दुरुस्ती
- ३) निर्मल भारत अभियान विकास कार्यक्रमांतर्गत शौचालयांचे बांधकाम

१२.११४ २००४-०५ वर्षामध्ये या योजनेअंतर्गत राज्यात सुमारे २९१ कोटी रुपये खर्चाच्या ४६,९०८ घरकुलांचे बांधकाम, ५०१ घरांची श्रेणीवाढ व २१,३८० शौचालये बांधकामासाठी केंद्र शासनाने मान्यता दिली. २००४-०५ या वर्षात २१,६२७ घरकुलांचे बांधकाम, १०३ घरांची श्रेणीवाढ व निर्मल भारत अभियान अंतर्गत ६,२५२ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले असून त्यासाठी १२५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

बिडी कामगार घरकुल योजना

१२.११५ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील बिडी कामगारांचे जीवनमान उंचावण्याकरिता महाराष्ट्र शासन राज्यात बिडी कामगार घरकुल योजना जुलै, २००१ पासून राबवीत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य शासन व केंद्र शासन यांच्याकडून २०,००० रुपये प्रत्येकी प्रति घरकुल अर्थसहाय्य दिले जाते. या

योजनेअंतर्गत मार्च, २००५ पर्यंत १५.२४ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले आहेत. या योजनेअंतर्गत सोलापूर शहरामधील बिडी कामगारांच्या दोन सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना वित्त सहाय्य देण्यात आले. या दोन सहकारी संस्थांनी १०,३०९ घरे बांधण्याचे प्रस्तावित केले असून त्यापैकी नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ७,३८१ घरांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे.

मुंबई महानगर प्रादेशिक विकास प्राधिकरण

१२.११६ बृहन्मुंबईमध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासास चालना देण्यासाठी व नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी मुंबई महानगर प्रादेशिक विकास प्राधिकरणाने (एमएमआरडीए) मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयूटीपी) व मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयूआयपी) हे दोन महत्त्वाकांक्षी व नावीन्यपूर्ण प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्य व केंद्र शासनाचा संयुक्त उपक्रम असलेल्या एमयूआयपी अंतर्गत रेल्वे क्षेत्राच्या विकासावर विशेष भर देण्यात येत आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत पश्चिम व पूर्व उपनगरांना जोडण्यासाठी जोगेश्वरी-विक्रोळी (जेव्हीएलआर) व सांताक्रुझ-चेंबूर (एससीएलआर) असे दोन जोड रस्ते तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे. एमयूटीपी व एमयूआयपी ही दोन्ही प्रकल्प जागतिक बँक सहाय्यित असून त्यांचा अंदाजित खर्च अनुक्रमे रु. ४,५२६ कोटी व रु. २,६४८ कोटी इतका आहे.

१२.११७ एमयूटीपी व एमयूआयपी या दोन्ही प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी रस्त्यांच्या मध्ये येणाऱ्या व रेल्वे मार्गालगतच्या झोपडपट्ट्यांत राहणाऱ्या जवळपास ३.५ लाख लोकसंख्या असलेल्या ५८,००० कुटुंबांचे स्थलांतर करावे लागणार आहे. एमयूआयपी च्या अंमलबजावणीमुळे २३,००० झोपडपट्टीवासी बाधित होणार आहेत. एमएमआरडीएने २२५ चौ.फू. इतके क्षेत्रफळ असलेल्या ५०,०२४ सदनिका बृहन्मुंबईत ३१ विविध ठिकाणी बांधल्या आहेत. ह्या सदनिका बांधण्यासाठी डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत १,६५० कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.११८ ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना मोफत घरकुले पुरविणे हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. टिकाऊ दर्जाची घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रति घरकुल ३०,००० रुपये इतका खर्च निश्चित केला आहे. घर बांधण्यासाठी निधी पुरवठ्याचा एप्रिल, २००४ पासून अंमलात असलेला सध्याचा आकृतिबंध खालीलप्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन हिस्सा (७५ टक्के)	रुपये	१८,७५०
ब) राज्य शासन हिस्सा (२५ टक्के)	रुपये	६,२५०
उप - एकूण	रुपये	२५,०००
क) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा	रुपये	३,५००
ड) लाभाध्यांचा हिस्सा	रुपये	१,५००
एकूण	रुपये	३०,०००

१२.११९ इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याच्या स्वरूपानुसार नवीन घरे बांधण्यास मर्यादित वाच आहे आणि ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची श्रेणीवाढ करणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या व वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी अंशतः वित्त पुरवठा करणे सर्वाधिक परिणामकारक ठरेल असे वाटल्याने शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये योग्य ते बदल करण्याचे ठरविले आहे. या सुधारित योजनेनुसार इंदिरा आवास योजनेखालील निधीपैकी ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी आणि २० टक्के निधी अस्तित्वात असलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी वापरवायाचा आहे. वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी प्रति घटक १२,५०० रुपये निश्चित करण्यात आले आहेत. हा २० टक्के निधी घरांना जोडलेली सांडपाणी व्यवस्था, शौचालय व निधूर चुली यापैकी ज्यामध्ये सुधारणा करावयाची आहे त्यासाठीसुद्धा वापरता येऊ शकतो.

१२.१२० नवीन घरे बांधण्यासाठी व घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी २००४-०५ मध्ये आधीच्या वर्षातील अर्खचित निधीसह २३५ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता व त्यापैकी २२६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००४-०५ मध्ये ७०,४१५ घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते, त्यापैकी ६९,५७० घरकुले बांधण्यात आली आणि २७,५९३ घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. २००५-०६ मध्ये ७८,४७८ घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून डिसेंबर अखेरपर्यंत ४४,१९० घरकुले बांधण्यात आली आणि ५६,८०६ घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत आधीच्या वर्षातील अर्खचित निधीसह १६५ कोटी रुपये एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि त्यापैकी १२३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. केंद्रपुरस्कृत इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत गेल्या चार वर्षातील लक्ष्य व साध्य आणि झालेला खर्च तक्ता क्र. १२.३१ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३१

इंदिरा आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरांची संख्या		खर्च (कोटी रुपयांत)
	लक्ष्य	साध्य	
२००२-०३	८८,६२५	८०,९२८	२११
२००३-०४	१,००,३६५	१,०१,७९४	२२७
२००४-०५	१,०५,६२२	१,०५,०८३	२२६
२००५-०६*	७८,४७८	४४,१९०	१२३

*डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत

१२.१२१ इंदिरा आवास योजनेखाली वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी २००४-०५ मध्ये ४४ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता, त्यापैकी ४० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००४-०५ मध्ये वापरयोग्य नसलेल्या ३५,२०७ घरांची श्रेणीवाढ करण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. त्या तुलनेत ३५,५१३ घरांची श्रेणीवाढ करण्यात आली आणि १३,२७७ घरांची श्रेणीवाढ करण्याचे काम २००५-०६ मध्ये प्रगतिपथावर होते.

प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना

१२.१२२ महाराष्ट्र शासन ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, बेघर आणि अत्यल्प भूधारक यांच्यासाठी असलेल्या केंद्र पुरस्कृत प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजनेमध्ये ऑक्टोबर, २००१ पासून सहभागी झाले आहे. या योजनेअंतर्गत एप्रिल, २००४ पासून मैदानी क्षेत्रातील लाभधारकांना प्रति घरकुल २५,००० रुपये, तर डोंगरी दुर्गम क्षेत्रात प्रति घरकुल २७,५०० रुपये एवढे सहाय्य देण्यात येते. या शिवाय अस्तित्वात असलेल्या घराच्या दुरुस्तीसाठी प्रत्येक लाभार्थ्याला १२,५०० रुपये एवढे सहाय्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २००२-०३ मध्ये २४.७५ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले. तथापि २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षासाठी या योजनेखालील केंद्रशासनाकडून अनुक्रमे १०.४६ व ३.४३ कोटी रुपये एवढा निधी प्राप्त झाला. यापैकी २००३-०४ व २००४-०५ या वर्षांमध्ये अनुक्रमे ७.०२ कोटी रुपये व १.२६ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले.

पाणीपुरवठा

१२.१२३ आरोग्यपूर्ण राहणीसाठी पिण्याचे शुद्ध पाणी व सांडपाण्याच्या निःसारणाची व्यवस्था या दोन किमान आवश्यक गरजा आहेत. या सुविधा नागरी जनतेस पुरविण्याची जबाबदारी राज्य शासन व स्थानिक नागरी स्वराज्य संस्थांवर आहे. पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा आणि पिण्याच्या पाण्याचे नवीन स्रोत शोधण्यामधील नागरी प्रशासनाची असमर्थता यामुळे पिण्याच्या पाणी पुरवठ्यासंबंधी गंभीर समस्या निर्माण होत आहे याबाबतची जाणीव वाढत आहे. उन्हाळ्यामध्ये निर्माण होणारी पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई ही नित्याची बाब झाली आहे. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेत १८२ नगरांच्या पाणीपुरवठ्याच्या विस्ताराच्या योजना हाती घेण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी मार्च, २००५ पर्यंत ४४ नगरांच्या पाणीपुरवठ्याच्या योजना हाताळण्यात आल्या आहेत आणि २००५-०६ या वर्षात ३२ शहरांच्या पाणीपुरवठ्याच्या योजना हाताळण्याचे प्रस्तावित आहे. २००५-०६ या वर्षात नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ९२ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.१२४ केंद्र व राज्य शासनाने पिण्याच्या पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले आहे. या कार्यक्रमाचा २० कलमी कार्यक्रमात, तसेच 'राष्ट्रीय किमान गरजा' कार्यक्रमातही अंतर्भाव करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या उपलब्ध पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या या बाबी विचारात घेऊन नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी याद्वारे राबविण्यात येताना. राज्यात केंद्र शासनाच्या सहाय्याने आवर्धित ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम, क्षेत्र सुधारणा, स्वजलधारा व जलस्वराज योजना याद्वारे जागतिक बँक व के.एफ.डब्ल्यू. (जर्मन) यांच्या सहाय्याने पाणीपुरवठा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे अस्तित्वातील योजना पूर्ववत

कार्यक्षम करण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्यात येत आहेत.

१२.१२५ दिनांक १ एप्रिल, २००५ रोजी घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणानुसार राज्यात पिण्याच्या पाण्याची तीव्र समस्या असलेली ३२७ गावे/वाड्या, तर अंशतः समस्या असलेली २२,४११ गावे/वाड्या होत्या. २००५-०६ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमासाठी ४५०.२३ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. २००५-०६ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ४८३ गावे/वाड्यांतील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या आणि त्याकरिता १५५.५६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आला.

१२.१२६ राज्यामध्ये अपुऱ्या पावसामुळे व पाण्याच्या नियमित स्रोतांत कमतरता निर्माण झाल्यामुळे दरवर्षी बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावांत राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. दुष्काळी कामे राबविण्याचे व संनियंत्रणाचे पुरेसे अधिकार जिल्हाधिकारी आणि विभागीय आयुक्तांना देण्यात आलेले आहेत. दरवर्षी हे कार्यक्रम ऑक्टोबर ते जून ह्या कालावधीत राबविले जातात. तथापि, ह्या वर्षी राज्याच्या काही भागात पाऊस अपुऱ्या प्रमाणात पडल्यामुळे, नाशिक विभागातील जळगाव व अहमदनगर जिल्हे, पुणे विभागातील सोलापूर जिल्हा आणि औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये टंचाई निवारणार्थ उपाययोजना करण्यास दि. ३१ ऑगस्ट, २००५ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली होती. ऑक्टोबर, २००४ ते ऑगस्ट, २००५ या कालावधीत सदर कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १२.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.३२

ऑक्टोबर, २००४ ते ऑगस्ट, २००५ या कालावधीत तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या

योजनेचे नाव	गावे	वाड्या
नवीन विंधण विहिरी बांधणे	१,५३३	२४४
नळ पाणीपुरवठा योजनाबाबत विशेष दुरुस्त्या	१,४९८	३००
विंधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	३,३२४	५३९
तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	५८७	३५
टँकर/बैलगाडीने पाणीपुरवठा	३,५९६	३,७५७
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	४,७७८	५४५
अस्तित्वात असलेल्या खाजगी		
विहिरी खोल करणे/गाळ काढणे	१,५३४	१३
बुडक्या विहिरी बांधणे	६३	४

१२.१२७ राज्यात पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवर १९९९-२००० पासून २००४-०५ पर्यंत झालेला खर्च तक्ता क्र. १२.३३ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३३

पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवरील खर्च

वर्ष	खर्च (रु. कोटी)
१९९९-००	१,४७५
२०००-०१	९८१
२००१-०२	५७२
२००२-०३	६९२
२००३-०४	५०३
२००४-०५	३४९

पर्यावरण संवर्धन

१२.१२८ चांगले वातावरणाच्या निर्मितीसाठी सामाजिक, जैविक, भौतिक आणि रासायनिक असे सर्व प्रकारचे घटक पोषक असावे लागतात. त्यामुळे चांगल्या दर्जाचे जीवन जगणे शक्य होते. टाकाऊ द्रव्यांची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुयोग्य व शास्त्रीय पध्दतीने व्यवस्था न करता वेगाने वाढणारे नागरीकरण व औद्योगिकीकरण यांमुळे पर्यावरणाची सातत्याने वाढत्या प्रमाणात हानी होत आहे. कार्बन मोनॉक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड, तरंगणारे विषारी घन पदार्थ, नायट्रोजन ऑक्साईड, वजनाने हलके हायड्रोकार्बन ऑक्सिडेंट्स, ओझोन वायू व जस्त यांचा उत्सर्ग हवा, पाणी व जमीन यात मिसळला जाण्यामुळे पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणात प्रतिकूल परिणाम होतो. राज्यात पाणी व हवा यांच्या संबंधीच्या प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण कायद्याची अंमलबजावणी कठोरतेने होण्यासाठी राज्य शासनाकडून पुरेशी खबरदारी घेतली जात आहे. राज्यातील महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ हे जागतिक पर्यावरण संनियंत्रण यंत्रणा (जेम्स) व भारतीय राष्ट्रीय जलस्त्रोत संनियंत्रण (मिनार्स) प्रकल्पांखाली राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या पाण्याच्या पर्यावरणीय दर्जाचे संनियंत्रण दरमहा ४८ ठिकाणी नियमितपणे करते. २००४-०५ मध्ये ह्या ४८ ठिकाणांपैकी १९ ठिकाणी, बायोऑक्सिजन डिमांडचे प्रमाण मर्यादेबाहेर असल्यामुळे, पाणी जास्तीत जास्त प्रमाणात दूषित झालेले आढळले. त्याचे प्रमुख कारण घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया न करता पावसाळ्यानंतर नदीत सोडणे हे आहे.

राष्ट्रीय हवा प्रदूषण गुणवत्ता मानके

प्रदूषण घटक	कालभारित सरासरी	औद्योगिक क्षेत्र	निवासी क्षेत्र	संवेदनशील क्षेत्र
		मायक्रो.ग्रॅ./घनमीटर	मायक्रो.ग्रॅ./घनमीटर	मायक्रो.ग्रॅ./घनमीटर
सल्फर	वार्षिक	८०	६०	१५
	२४ तास	१२०	८०	३०
डायऑक्साईड	वार्षिक	८०	६०	१५
	२४ तास	१२०	८०	३०
नायट्रोजन	वार्षिक	३६०	१४०	७०
	२४ तास	५००	२००	१००

१२.१२९ बृहन्मुंबईतील हवेची प्रदूषणाच्या दृष्टीने गुणवत्ता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून ६ ठिकाणी तपासण्यात येते. राज्यात २८ ठिकाणी राष्ट्रीय दूषित हवा गुणवत्ता संनियंत्रण (नाकाम) प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र

प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व निरनिराळ्या शैक्षणिक संस्थाद्वारे संनियंत्रण करण्यात येत आहे. यापैकी ४ ठिकाणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून हवेची गुणवत्ता तपासली जाते व उर्वरित २४ ठिकाणी हवेची गुणवत्ता शैक्षणिक संस्थांकडून तपासली जाते. २००४-०५ मध्ये मंडळास १९ ठिकाणी हवेतील सल्फर डायऑक्साईड व नायट्रोजन ऑक्साईडचे प्रमाण विहित मर्यादेत आढळून आले, तर १७ ठिकाणी धूलिकणांचे प्रमाण विहित मर्यादेत आढळून आले. नाकाम प्रकल्पांतर्गत २००४-०५ मध्ये घेतलेल्या हवेच्या गुणवत्तेबाबतची स्थिती तक्ता क्र. १२.३४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. १२.३४

नाकाम प्रकल्पांतर्गत २००४-०५ मध्ये घेतलेल्या हवेच्या गुणवत्तेबाबतच्या सरासरी वार्षिक नोंदी

क्षेत्र	प्रकार	ठिकाण	सडाओं	नाओं	धूलिकण
ठाणे	नि	धोबीघाट, कोपरी	७.६	११.४	४५.५
	नि	शाहू मार्केट, नौपाडा	७.९	१२.२	४६.३
नाशिक	औ	बाळकूम आणि कोलशेत	९.१	२५.५	४८.४
	औ	आरटीओ	-	-	७६.०
नागपूर	नि	व्हीआयपी	-	-	७३.४
	नि	एनएमसी	-	-	७५.६
सोलापूर	नि	शासकीय तंत्रनिकेतन	८.५	२०.५	४४.०
	औ	आयओई अंबाझरी रोड	८.३	२०.४	५१.०
मुंबई	नि	हिंणगा रोड	९.१	२२.२	५०.६
	औ	डब्ल्यूआयटी कॅम्पस अशोक चौक	१८.२	४०.१	१३७.९
चंद्रपूर	नि	सात रस्ता	१८.५	४०.३	१४४.३
	नि	काळबादेवी	६.३	१८.९	६३.६
कल्याण	नि	परळ	६.४	१६.३	७०.८
	नि	वरळी	७.२	१४.२	७६.१
चंद्रपूर	नि	एसआरओ ऑफिस	१८.९	२८.५	८७.७
	औ	म.औ.वि.मं., चंद्रपूर	२५.८	३७.१	११०.५
कल्याण	औ	डॉंबिवली	५६.७	४१.७	७४.९
	नि	अंबरनाथ	३२.८	४७.७	९३.०

नि : निवासी औ : औद्योगिक

सडाओं : सल्फर डाय ऑक्साईड नाओं : नायट्रोजन ऑक्साईड

१२.१३० भारत सरकारने अलिकडेच जैविक-वैद्यकीय (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९९८ तयार केले असून महाराष्ट्र शासनाने त्यांची अंमलबजावणी करणारे प्राधिकरण म्हणून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची नियुक्ती केली आहे. मंडळाने जैविक-वैद्यकीय कचरा निर्माण करणारी इस्पितळे/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास आधीच सुरुवात केली आहे. मंडळाने डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ७,७७० वैद्यकीय संस्थांना अधिकारपत्रे दिली आहेत.

१२.१३१ सदर मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व वायू प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते आणि त्याबाबत

नियमितपणे सनियंत्रण करते. मंडळाने जल व वायू प्रदूषण अधिनियमाखाली २००४-०५ मध्ये १२,१२५ विविध उद्योगांना स्थापना किंवा विस्ताराबाबत अनुमती दिली. २००३-०४ मध्ये ८,९२३ उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. २००५-०६ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत मंडळाने ११,२६८ विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगांकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. २००४-०५ मध्ये मंडळाने उपकरापोटी १९.१४ कोटी रुपये गोळा केले.

१२.१३२ प्रदूषणकारक उद्योगांच्या प्रदूषण नियंत्रणाबाबत मंडळाकडून सनियंत्रण केले जाते आणि दोषी आढळलेल्यांविरुद्ध कारवाई करण्यात येते. दोषी उद्योगांविरुद्ध करण्यात आलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील तक्ता क्र. १२.३५ मध्ये दर्शावण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३५

(अ) जल व वायू प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण अधिनियमाखाली
मार्च, २००५ अखेरपर्यंत नोंदविलेल्या तक्रारी

खटल्यांचा तपशील	खटल्यांची संख्या	
	४३/४४ कलम *	३७/३९ कलम @
दाखल करण्यात आलेले	४४१	१४९
मंडळाविरुद्ध निकाली निघालेले	१४५	११५
मंडळाच्या बाजूने निकाली निघालेले	१६०	३२
प्रलंबित	१३६	२

(ब) जल व वायू प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण अधिनियमाखाली
डिसेंबर, २००५ अखेरपर्यंत दाखल केलेले अर्ज

तपशील	प्रकरणांची संख्या	
	३३ कलम *	२२ अ कलम @
दाखल करण्यात आलेले अर्ज	१४०	३
मंडळाच्या बाजूने अंतरिम आदेश	८७	१
मंडळाविरुद्ध निकाली निघालेले अर्ज	५२	२
प्रलंबित अर्ज	१	-

*जल (प्रप्रवनि) १९७४

@वायू (प्रप्रवनि) १९८१

राष्ट्रीय नदी कृती योजना

१२.१३३ केंद्र शासनाने राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत देशातील मुख्य नद्यांच्या प्रदूषित भागाची स्वच्छता करण्याचे निश्चित केले आहे. राष्ट्रीय नदी कृती योजना महाराष्ट्र राज्यात १९९५ मध्ये कार्यान्वित करण्यात आली. ही योजना एप्रिल, १९९७ पर्यंत १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत होती. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत भारत सरकारने त्यात बदल केला असून त्यानुसार खर्चाचा ७० टक्के हिस्सा केंद्र शासनाचा व ३० टक्के हिस्सा संबंधित महानगरपालिका/नगरपरिषदेचा राहिल. या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरी घरगुती सांडपाण्यामुळे होणा-या नदीच्या पाण्याच्या प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. या योजनेत सुरुवातीस गोदावरी नदीकाठावरील नाशिक व नांदेड आणि कृष्णा नदीकाठावरील सांगली व कराड या शहरांचा समावेश करण्यात आला आणि दहाव्या

पंचवार्षिक योजनेत त्यात त्र्यंबकेश्वर शहराचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. या योजनेअंतर्गत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सांडपाणी अडविणे व वळविणे, नदी घाटाचा विकास करणे, कमी खर्चाची स्वच्छतागृहे बांधणे, शवदाहिन्यांचा विकास व वनीकरण यासारख्या उपयोजना करण्यात येतात. सदर योजनेचा संचयी खर्च सुरुवातीपासून नोव्हेंबर, २००५ अखेरपर्यंत तक्ता क्र. १२.३६ मध्ये दर्शावण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३६

राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत झालेला खर्च

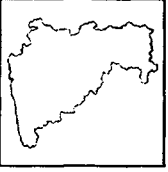
शहराचे नाव	संचयी खर्च (रुपये लाखात)
त्र्यंबकेश्वर	१,०३१
नाशिक	५,३७४
नांदेड	१,१८५
कराड	२९१
सांगली	६३९

राष्ट्रीय सरोवर संधारण योजना

१२.१३४ केंद्र शासनाने देशातील पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या सरोवरांचे संरक्षण करण्यासाठी राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना हाती घेतली आहे. योजनेच्या सुरुवातीस शहरी भागात असणाऱ्या सरोवरांचा समावेश करण्याचे प्रस्तावित आहे. केंद्र शासनाने या योजनेअंतर्गत देशातील २० महत्त्वाच्या तलावांचा समावेश केला आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात ११ तलावांची निवड करण्यात आली असून त्यात मुंबईतील पवई तलावाचा समावेश करण्यात आला आहे. ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे. पवई तलावाच्या संवर्धन योजनेसाठी केंद्र शासनाने ६.६२ कोटी रुपये निधी मंजूर केला असून त्यापैकी ४.७ कोटी रुपये इतकी रक्कम मुंबई महानगरपालिकेस दिली आहे. सदर ४.७ कोटी रुपये खर्चात या योजनेचे काम मार्च, २००५ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले.

१२.१३५ या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००२ पासून ठाणे जिल्ह्यातील ९ तलावांचा समावेश करण्यात आला आहे. तलावाचे पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी ह्या योजनेखालील कामांना पूरक म्हणून बायोरेमिडिएशन ह्या प्रक्रियेची जोड देण्यात आली आहे. बायोरेमिडिएशन प्रक्रियेद्वारे तलावाचे पाणी शुद्ध करण्यासाठी केंद्र शासनाने २.५३ कोटी रुपये एवढे अर्थसहाय्य मंजूर केले आहे. त्यापैकी १.५० कोटी रुपये इतकी रक्कम ठाणे महानगरपालिकेला प्राप्त झाली आहे. सप्टेंबर, २००५ अखेरपर्यंत ६५ टक्के काम पूर्ण झाले आहे.

१२.१३६ केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वने मंत्रालयाने मार्च, २००५ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील वडगाव येथील महालक्ष्मी सरोवराच्या संवर्धनास मान्यता दिली आहे. या योजनेच्या १.८५ कोटी रुपयांच्या खर्चास मान्यता दिलेली असून एप्रिल, २००५ मध्ये ५० लाख रुपये निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे. या योजनेच्या कामास नुकतीच सुरुवात झाली आहे.

१३.१ अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांबाबत सामाजिक व आर्थिक पैलूसंबंधी माहिती गोळा करण्यासाठी भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी (रानपा) संघटनेमार्फत नियमितपणे राष्ट्रव्यापी नमुना पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होऊन राज्य नमुन्यावरील आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ६१ पाहणीच्या फेऱ्या घेण्यात आल्या असून ६२ व्या फेरीचे पाहणी काम प्रगतिपथावर आहे. रानपा संघटनेच्या ६२ व्या फेरीमध्ये (जुलै, २००५ - जून, २००६) 'असंघटित वस्तुनिर्माण', 'रोजगार व बेरोजगार' आणि 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' यासंबंधी माहिती गोळा करण्यात येत आहे.

१३.२ या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांमध्ये (जुलै-डिसेंबर, २००५) 'असंघटित वस्तुनिर्माण' या विषयावर राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीतील निवडक बाबींच्या शीघ्रतक्तीकरणाने आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष केवळ नमुना आकडेवारीवर आधारित असून सांख्यिकीय पध्दतीने अंदाजित केलेले नाहीत. हे निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून संपूर्ण आकडेवारीवरील तपशीलवार तक्तीकरण उपलब्ध झाल्यानंतर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

१३.३ असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उद्योगांची (कारखाने कायदा, १९४८ अधिनियम-२म(१) व २म(२) अंतर्गत नोंदणी झालेले उद्योग वगळून) आर्थिक व कार्यान्वयीन वैशिष्ट्ये यासंबंधीची माहिती गोळा करणे हा या पाहणीचा उद्देश आहे. येथे दिलेले निष्कर्ष ग्रामीण भागातील १०४ गावांमधून आणि नागरी भागातील ४१७ नागरी गटांमधून निवडलेल्या एकूण ४,०२२ असंघटित वस्तुनिर्माण उद्योगांकडून गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत. निवडलेल्या ४,०२२ नमुना उद्योगांपैकी ९३१ उद्योग हे ग्रामीण भागातील, तर ३,०९१ उद्योग हे नागरी भागातील होते.

१३.४ ज्या उपक्रमांची क्रियाशीलता कोणत्याही कायद्यान्वये नियंत्रित केली जात नाही किंवा कायद्याच्या आधारे त्यांची आकडेवारी गोळा केली जात नाही आणि/किंवा जे उद्योग नियमित लेखे ठेवीत नाहीत अशा उपक्रमांना असंघटित क्षेत्रातील उपक्रम असे संबोधले जाते. निविष्टीच्या

(इनपुट्स) या मूळ स्वरूपात बदल घडवून नवनिर्मिती करणाऱ्या उपक्रमास वस्तुनिर्माण असे संबोधले जाते. या पाहणीसाठी वापरण्यात आलेल्या निवड यादीमध्ये कारखाने कायदा, १९४८ अधिनियम-२म(१) व २म(२) अंतर्गत नोंदणी न झालेले सर्व वस्तुनिर्माण उपक्रम, तसेच वार्षिक उद्योग पाहणीच्या कार्यक्षेत्राबाहेरील कापूस पिंजणी, सफाई आणि गासड्या बांधणारे, तसेच विडी आणि सिगारेट बनविणारे उपक्रम यांचा समावेश आहे. असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उपक्रमांचे स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम (स्व.व.उ.), अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (अनि.व.आ.) आणि निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (नि.व.आ.) असे वर्गीकरण केले आहे. सर्वसाधारणतः नियमितपणे मजुरी/वेतनावर एकही कामगार न ठेवता कुटुंबातील व्यक्तींनी चालविलेला उपक्रम म्हणजे स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम होय. मजुरी/वेतनावरील किमान एक कामगार धरून कुटुंबातील व्यक्तीसह कमाल पाच कामगार मर्यादित असलेल्या वस्तुनिर्माण उपक्रमास अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना म्हणतात. मजुरी/वेतनावरील किमान एक कामगार धरून सहा किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असलेल्या (कुटुंबातील व्यक्तींसह) उपक्रमास निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना म्हणतात. यापुढे या प्रकरणात अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना आणि निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना यांना एकत्रितरित्या आस्थापना असेच संबोधण्यात आले आहे.

१३.५ ग्रामीण भागातील ८६.१ टक्के उपक्रम हे स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम होते, तर नागरी भागात ही टक्केवारी ५५.१ इतकी होती. असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.१

असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उपक्रमांची टक्केवारी

क्षेत्र	स्व.व.उ.	आस्थापना	एकूण
ग्रामीण	८६.१	१३.९	१००.०
नागरी	५५.१	४४.९	१००.०

१३.६ वस्त्र प्रावरणे, फरच्या कपड्यांची सफाई व रंगकाम आणि त्याखालोखाल खाद्य उत्पादने व पेये हे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागातील महत्त्वाचे वस्तुनिर्माण उपक्रम गट होते. उपक्रमातील रोजगाराची टक्केवारी विचारात घेता राज्याच्या ग्रामीण भागात (१) वस्त्र प्रावरणे;

तक्ता क्र. १३.२

प्रमुख उद्योग गटनिहाय असंघटित वस्तुनिर्माण उपक्रमांची टक्केवारी

प्रमुख उद्योग गट	उपक्रम		कामगार	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
खाद्य उत्पादने व पेये	२०.२	११.५	१४.८	९.२
वस्त्र उत्पादने	१.४	७.०	१.६	९.२
वस्त्र प्रावरणे; फरच्या कपड्यांची सफाई व रंगकाम	३१.६	३३.६	१९.५	२२.३
लाकूड व लाकडाची उत्पादने	१६.५	३.०	१८.८	२.८
प्रकाशन, छपाई आणि मुद्रित माध्यमांची पुनर्निर्मिती	१.१	४.४	१.३	५.८
इतर बिगर-धातू खनिज उत्पादने	८.८	२.९	१७.२	४.०
यंत्रे व उपकरणे वगळून धातूची तयार उत्पादने	९.३	११.५	११.९	१३.८
विद्युत् यंत्रे आणि उपकरणे	०.८	३.७	०.५	५.८
फर्निचर व खेळांचे साहित्य	४.१	१०.६	३.३	९.९
इतर	६.२	११.८	११.१	१७.२
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

फरच्या कपड्यांची सफाई व रंगकाम, (२) लाकूड व लाकडाची उत्पादने आणि (३) इतर बिगर-धातू खनिज उत्पादने हे महत्त्वाचे वस्तुनिर्माण उपक्रम गट होते, तर नागरी भागात (१) वस्त्र प्रावरणे; फरच्या कपड्यांची सफाई व रंगकाम, (२) धातूची तयार उत्पादने आणि (३) फर्निचर व खेळांचे साहित्य हे महत्त्वाचे वस्तुनिर्माण उपक्रम गट होते. प्रमुख उद्योग गटनिहाय असंघटित वस्तुनिर्माण उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.२ मध्ये दिली आहे.

१३.७ काम करणाऱ्या व्यक्तींची प्रति उपक्रम सरासरी ग्रामीण भागात २.५ होती, तर नागरी भागात ती ३.६ होती.

१३.८ ग्रामीण भागातील ९१.९ टक्के, तर नागरी भागातील ८८.९ टक्के स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रमांमध्ये एक किंवा दोन कामगार असल्याचे आढळले. ग्रामीण भागातील सुमारे ५४.३ टक्के आस्थापनांमध्ये दोन ते पाच कामगार होते, तर नागरी भागात ही टक्केवारी ६२.३ इतकी होती. कामगारांच्या संख्येनुसार उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.३

कामगारांच्या संख्येनुसार उपक्रमांची टक्केवारी

कामगारांची संख्या	ग्रामीण		नागरी	
	स्व.व.उ.	आस्थापना	स्व.व.उ.	आस्थापना
१	६६.०	२.३	६३.९	०.७
२	२५.९	२२.५	२५.०	१६.१
३	३.१	१६.३	६.४	१८.१
४	१.९	१०.१	२.९	१६.१
५	०.३	५.४	०.४	१२.०
६-९	०.३	३०.१	०.२	२६.२
१० आणि अधिक	२.५	१३.३	१.२	१०.८
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१३.९ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील जवळपास सर्वच स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम हे स्वमालकीचे होते. स्त्रियांची मालकी असलेल्या स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रमांची टक्केवारी ग्रामीण भागात १९.१, तर नागरी भागात १६.६ इतकी होती. ग्रामीण भागातील ८८.३ टक्के, तर नागरी भागातील ८९.७ टक्के आस्थापना सुध्दा स्वमालकी स्वरूपाच्याच होत्या. स्त्रियांची मालकी असलेल्या आस्थापनांची टक्केवारी ग्रामीण भागात १.६, तर नागरी भागात ४.१ इतकी होती. मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.४

मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांची टक्केवारी

मालकीचा प्रकार	ग्रामीण		नागरी	
	स्व.व.उ.	आस्थापना	स्व.व.उ.	आस्थापना
पुरुष मालकीचे	७९.१	८६.७	८०.१	८५.६
स्त्री मालकीचे	१९.१	१.६	१६.६	४.१
उप-बेरीज	१८.२	८८.३	९६.७	८९.७
भागीदारीतील	०.७	१०.९	२.२	९.१
सहकारी संस्था	०.०	०.८	०.१	०.१
इतर	१.१	०.०	१.०	१.१
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१३.१० ग्रामीण भागातील ९३.६ टक्के, तर नागरी भागातील ९८.० टक्के उपक्रम बारमाही स्वरूपाचे होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील प्रासंगिक स्वरूपाच्या उपक्रमांची टक्केवारी अतिशय नगण्य होती. उपक्रमांच्या कार्यस्वरूपानुसार त्यांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.५

उपक्रमांच्या कार्यस्वरूपानुसार त्यांची टक्केवारी

कार्यस्वरूप	ग्रामीण	नागरी
बारमाही	९३.६	९८.०
हंगामी	६.१	१.५
प्रासंगिक	०.३	०.५
एकूण	१००.०	१००.०

१३.११ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील वस्तुनिर्माण उपक्रमांना 'खंडित विद्युत् पुरवठा' व 'भांडवलाची कमतरता' या दोन प्रमुख समस्या भेडसावत होत्या. ग्रामीण भागातील ५१.९ टक्के आस्थापनांना 'खंडित विद्युत् पुरवठा' या समस्येस सामोरे जावे लागले, तर त्याउलट नागरी भागात अशा आस्थापनांची टक्केवारी (२७.६) तुलनेने कमी होती. उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार त्यांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.६

उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार त्यांची टक्केवारी

समस्येचा प्रकार	ग्रामीण		नागरी	
	स्व.व.उ.	आस्थापना	स्व.व.उ.	आस्थापना
विजेची अनुपलब्धता	९.४	८.५	३.८	२.३
खंडित विद्युत् पुरवठा	२२.१	५१.९	१९.०	२७.६
भांडवलाची कमतरता	४२.९	३३.३	२८.४	२६.६
कच्च्या मालाची अनुपलब्धता	७.५	१५.५	५.९	४.३
उत्पादन विक्री	१३.६	२३.३	१०.०	८.३
इतर समस्या	४८.६	३७.३	३५.५	३३.६

१३.१२ मागील तीन वर्षांत ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील बहुतांश स्वकार्यरत उपक्रमांच्या तथा आस्थापनांच्या व्यवसाय स्थितीत विशेष बदल झाला नाही. मागील तीन वर्षांत ग्रामीण भागातील १६.० टक्के, तर नागरी भागातील १६.४ टक्के स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रमांचा व्यवसाय कमी होत होता. तीन वर्षांपेक्षा जास्त काळ कार्यरत असलेल्या उपक्रमांची त्यांच्या व्यवसाय स्थितीनुसार टक्केवारी तक्ता क्र. १३.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.७

तीन वर्षांपेक्षा जास्त काळ कार्यरत असलेल्या उपक्रमांची त्यांच्या व्यवसाय स्थितीनुसार टक्केवारी

व्यवसाय स्थिती	ग्रामीण		नागरी	
	स्व.व.उ.	आस्थापना	स्व.व.उ.	आस्थापना
स्थिर	६३.५	४७.४	६१.१	६३.१
कमी होणारी	१६.०	११.९	१६.४	१६.१
वाढणारी	२०.५	४०.७	२२.५	२०.८
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१३.१३ ग्रामीण भागातील सुमारे ७२.३ टक्के, तर नागरी भागातील सुमारे ५५.८ टक्के वस्तुनिर्माण उपक्रमांची नोंद नोंदणी करणाऱ्या कोणत्याही संस्थांकडे झालेली नव्हती. एकाच संस्थेकडे नोंदणी झालेल्या नोंदणीकृत उपक्रमांची टक्केवारी ग्रामीण भागात २०.२, तर नागरी भागात ३०.२ इतकी होती. नोंदणीच्या स्थितीनुसार उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.८

नोंदणीच्या स्थितीनुसार उपक्रमांची टक्केवारी

क्षेत्र	नोंदणी		नोंदणी न झालेले	एकूण
	एक संस्था	अनेक संस्था		
ग्रामीण	२०.२	७.५	७२.३	१००.०
नागरी	३०.२	१४.०	५५.८	१००.०

१३.१४ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील एकूण स्वकार्यरत उपक्रमांच्या तीन-चतुर्थांश उपक्रम हे नोंदणीकृत नव्हते. एकूण नोंदणीकृत स्वकार्यरत उपक्रमांपैकी बहुतांश उपक्रम (१८.३ टक्के ग्रामीण व २०.५ टक्के नागरी) हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे नोंदणीकृत झाले होते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांतील एकूण आस्थापनांपैकी एक-चतुर्थांश पेक्षा जास्त आस्थापनांची नोंदणी कोणत्याही कायद्यांतर्गत अथवा संस्थेकडे झालेली नव्हती. ग्रामीण भागातील एकूण वस्तुनिर्माण आस्थापनांपैकी २९.५ टक्के आस्थापनांची नोंदणी लघु उद्योग म्हणून झाली होती, तर ४७.३ टक्के आस्थापनांची नोंद स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे झाली होती. नागरी भागात तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १८.० व ५९.३ इतकी होती. विविध कायद्यांतर्गत अथवा संस्थांकडे नोंदणी झालेल्या उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १३.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.९

विविध कायद्यांतर्गत अथवा संस्थांकडे नोंदणी झालेल्या उपक्रमांची टक्केवारी

कायदा/संस्था	ग्रामीण		नागरी	
	स्व.व.उ.	आस्थापना	स्व.व.उ.	आस्थापना
नोंदणी				
लघु उद्योग	०.४	२९.५	२.०	१८.०
स्थानिक स्वराज्य संस्था	१८.३	४७.३	२०.५	५९.३
कारखाने अधि. ८५ अंतर्गत	०.२	७.८	१.५	४.५
इतर	४.२	१९.४	३.७	१२.८

१३.१५ ग्रामीण भागात स्वकार्यरत उपक्रमांसाठी प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी २,५१६ रुपये होती, तर ती नागरी भागात ३,८७८ रुपये होती. ग्रामीण भागातील आस्थापनांकरिता प्रति उपक्रम मासिक स्थूल

मूल्यवृद्धी ६६,०८२ रुपये होती, तर ती नागरी भागात १,३२,८२५ रुपये इतकी होती. ग्रामीण भागात प्रति उपक्रम स्थिर मत्ता ३९,७९३ रुपये होती, तर नागरी भागात ती ८५,९३४ रुपये इतकी होती. ग्रामीण भागात प्रति

आस्थापना स्थिर मत्ता ५,०१,८२७ रुपये होती, तर नागरी भागात ती ६,८४,८२० रुपये होती. प्रति उपक्रम व प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी व स्थिर मत्ता तक्ता क्र. १३.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.१०

प्रति उपक्रम व प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी व स्थिर मत्ता

(रुपयांत)

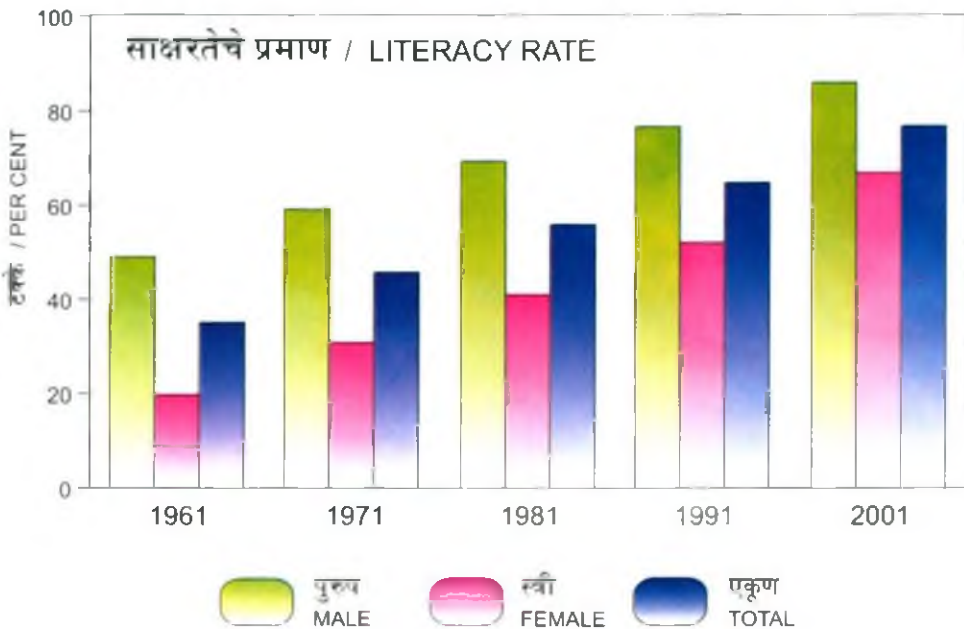
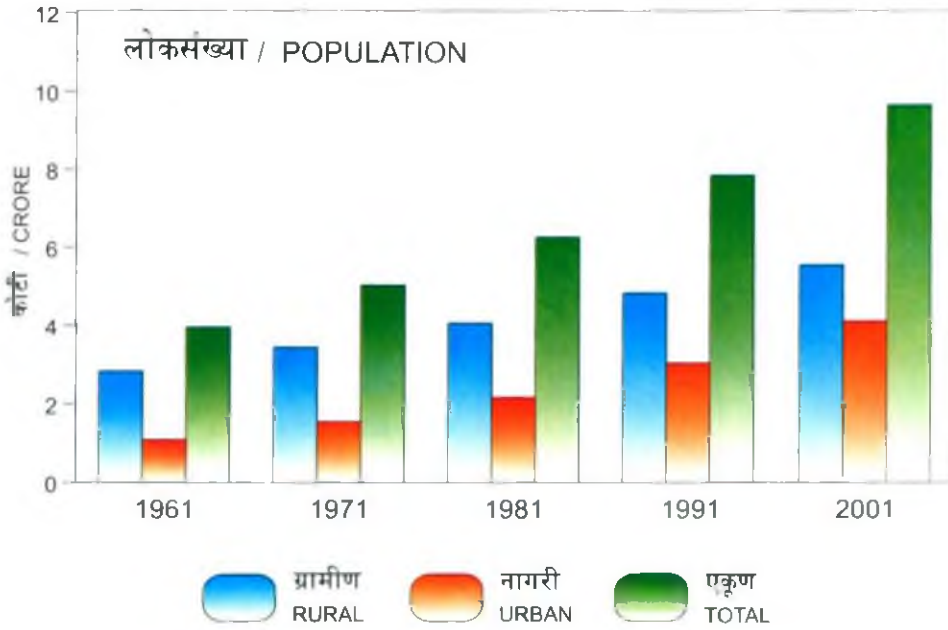
उपक्रमाचा प्रकार	क्षेत्र	मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी		स्थिर मत्ता	
		प्रति उपक्रम	प्रति कामगार	प्रति उपक्रम	प्रति कामगार
स्व.व.उ.	ग्रामीण	२,५१६	१,२८५	३९,७९३	२०,३२७
	नागरी	३,८७८	२,१३२	८५,९३४	४७,२३९
आस्थापना	ग्रामीण	६६,०८२	१०,९८५	५,०१,८२७	८३,८२२
	नागरी	१,३२,८२५	२३,३३७	६,८४,८२०	१,२०,३२०

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण

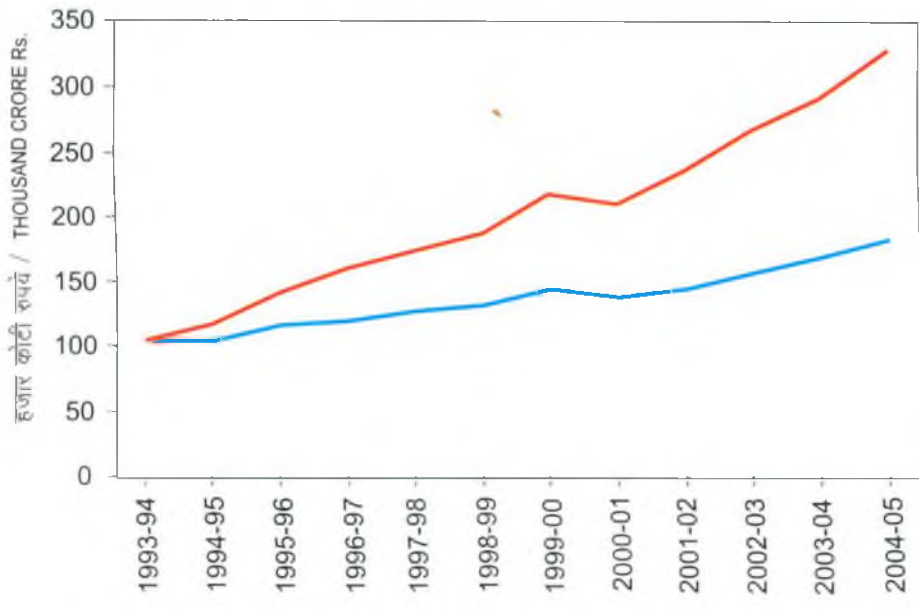
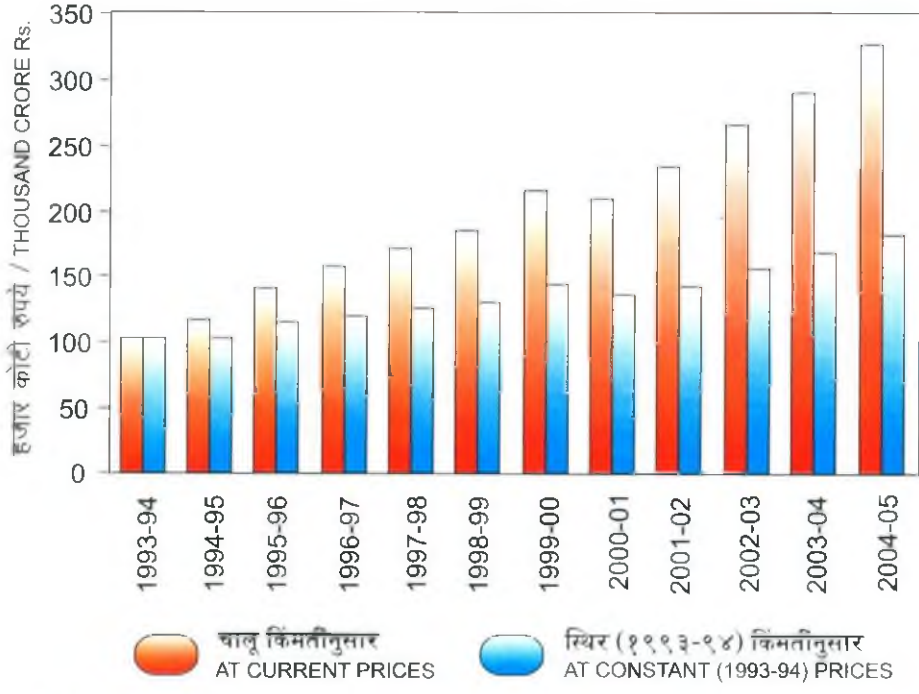
(जनगणनेनुसार)

POPULATION AND LITERACY RATE

(As per Population Census)

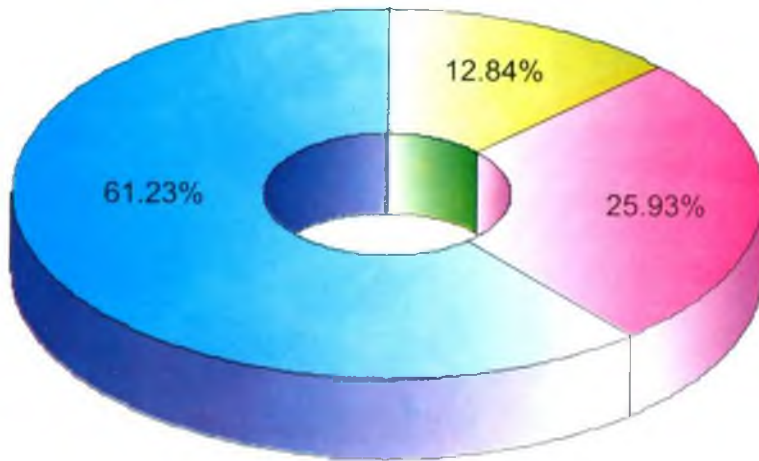
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

SECTORAL COMPOSITION OF STATE INCOME

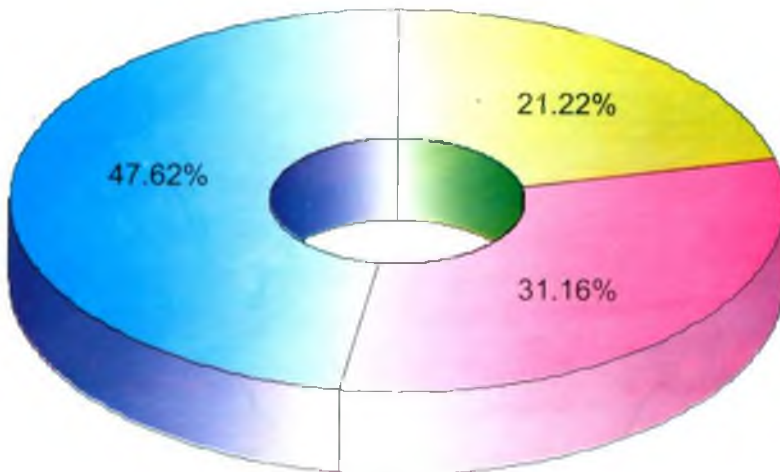
चालू किंमतीनुसार / AT CURRENT PRICES

2004-05

3,28,451 कोटी रुपये / Rs. CRORE

● प्राथमिक PRIMARY
 ● द्वितीय SECONDARY
 ● तृतीय TERTIARY

1993-94

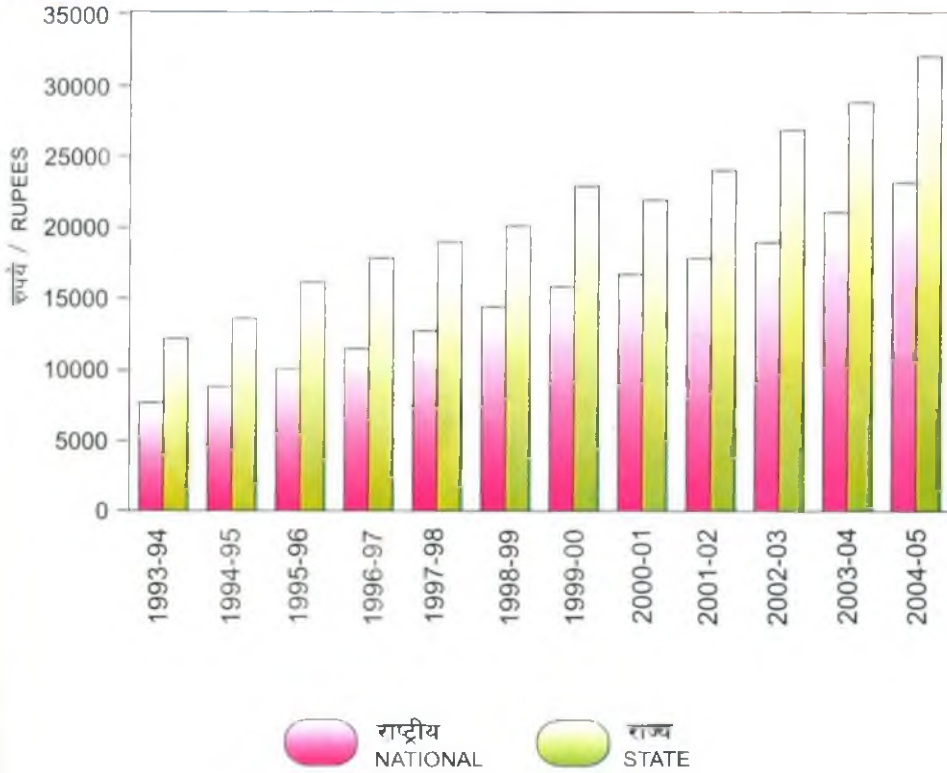
1,01,767 कोटी रुपये / Rs. CRORE

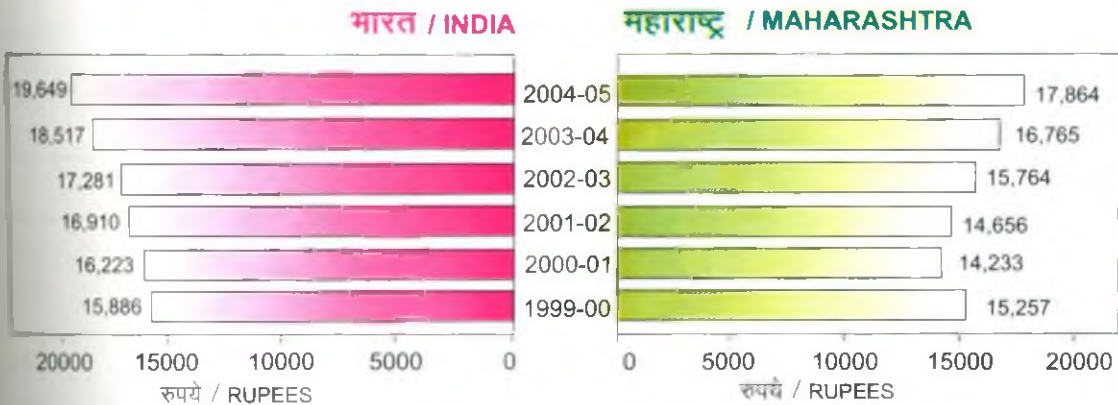
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न

PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

● चालू किंमतीनुसार / AT CURRENT PRICES

● स्थिर किंमतीनुसार / AT CONSTANT PRICES

स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1993-94) PRICES

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

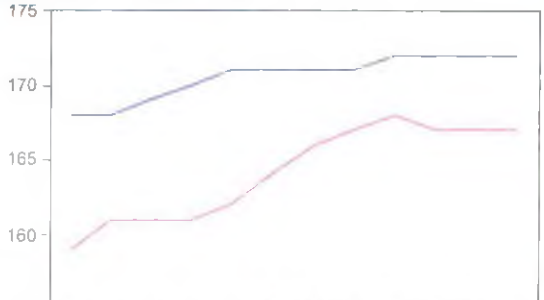
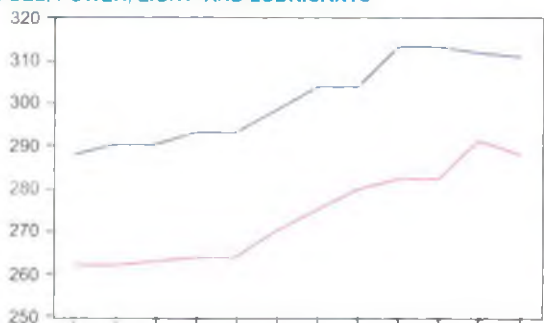
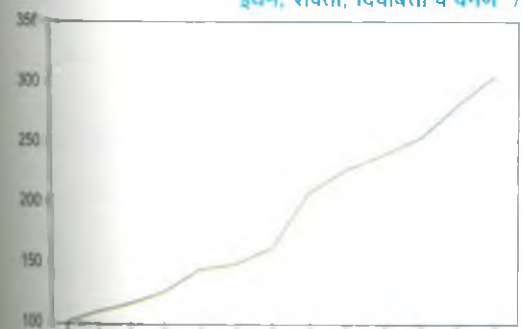
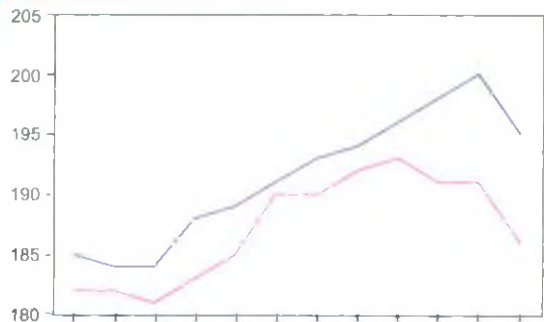
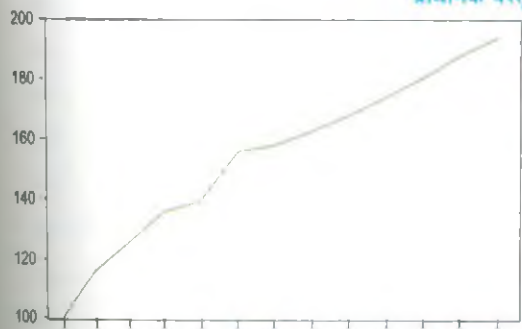
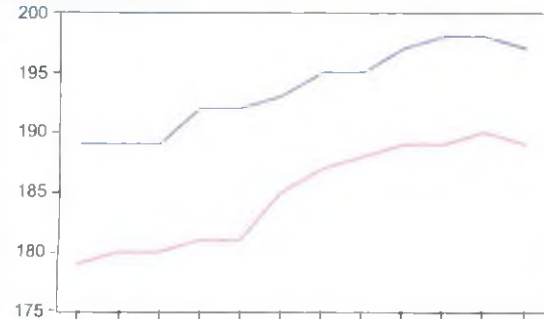
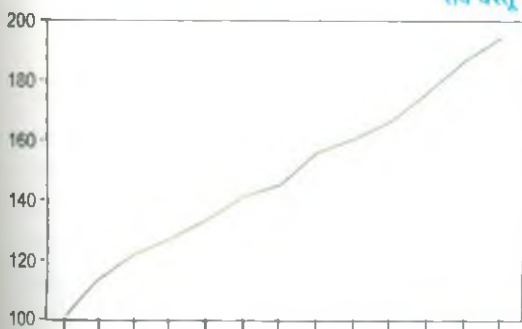
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94 = 100

○ 2005
○ 2004

वार्षिक निर्देशांक / ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

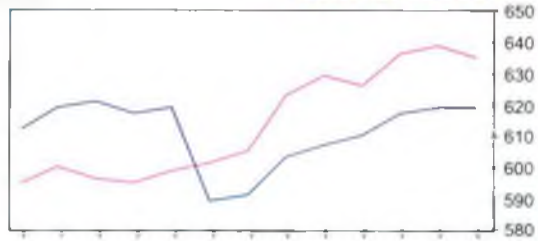
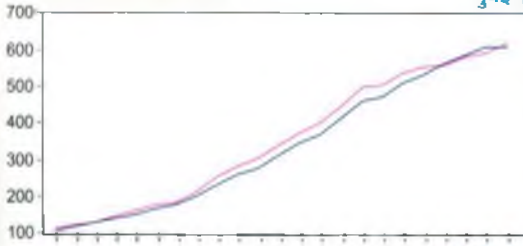
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

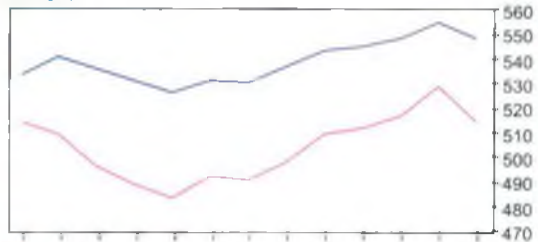
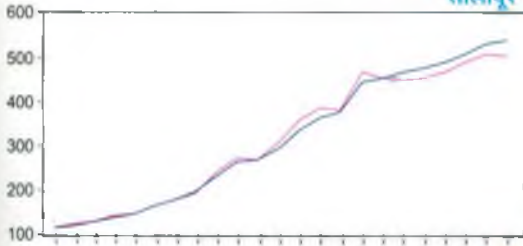
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

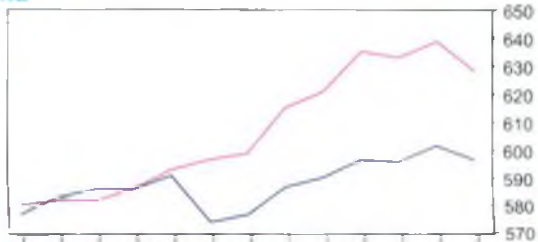
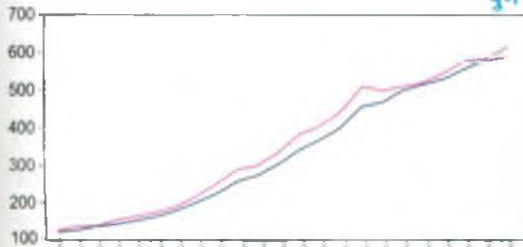
मुंबई / MUMBAI

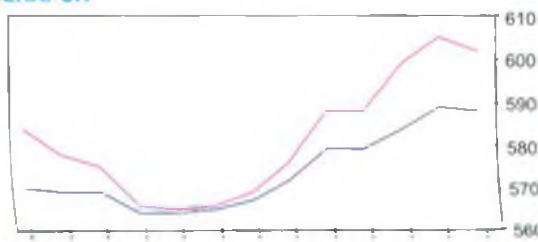
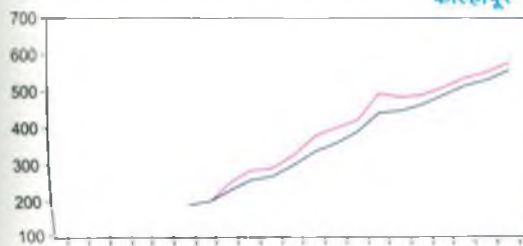
सोलापूर / SOLAPUR

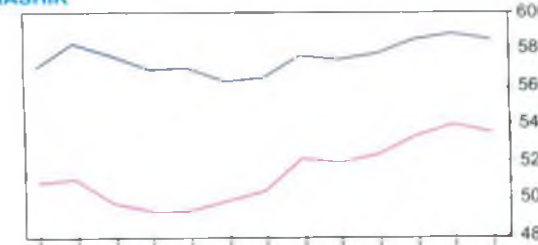
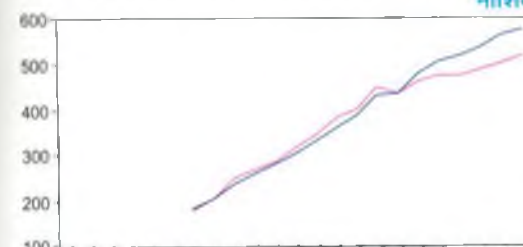
पुणे / PUNE

कोल्हापूर / KOLHAPUR

नाशिक / NASHIK

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2004 2005

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

कोल्हापूर केंद्राचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून आणि नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

पुढे चालू / CONTINUED

THE INDEX NUMBERS FOR KOLHAPUR AND NASHIK CENTRES ARE RELEASED FROM MAY, 1989 & OCTOBER, 1988 RESPECTIVELY.

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

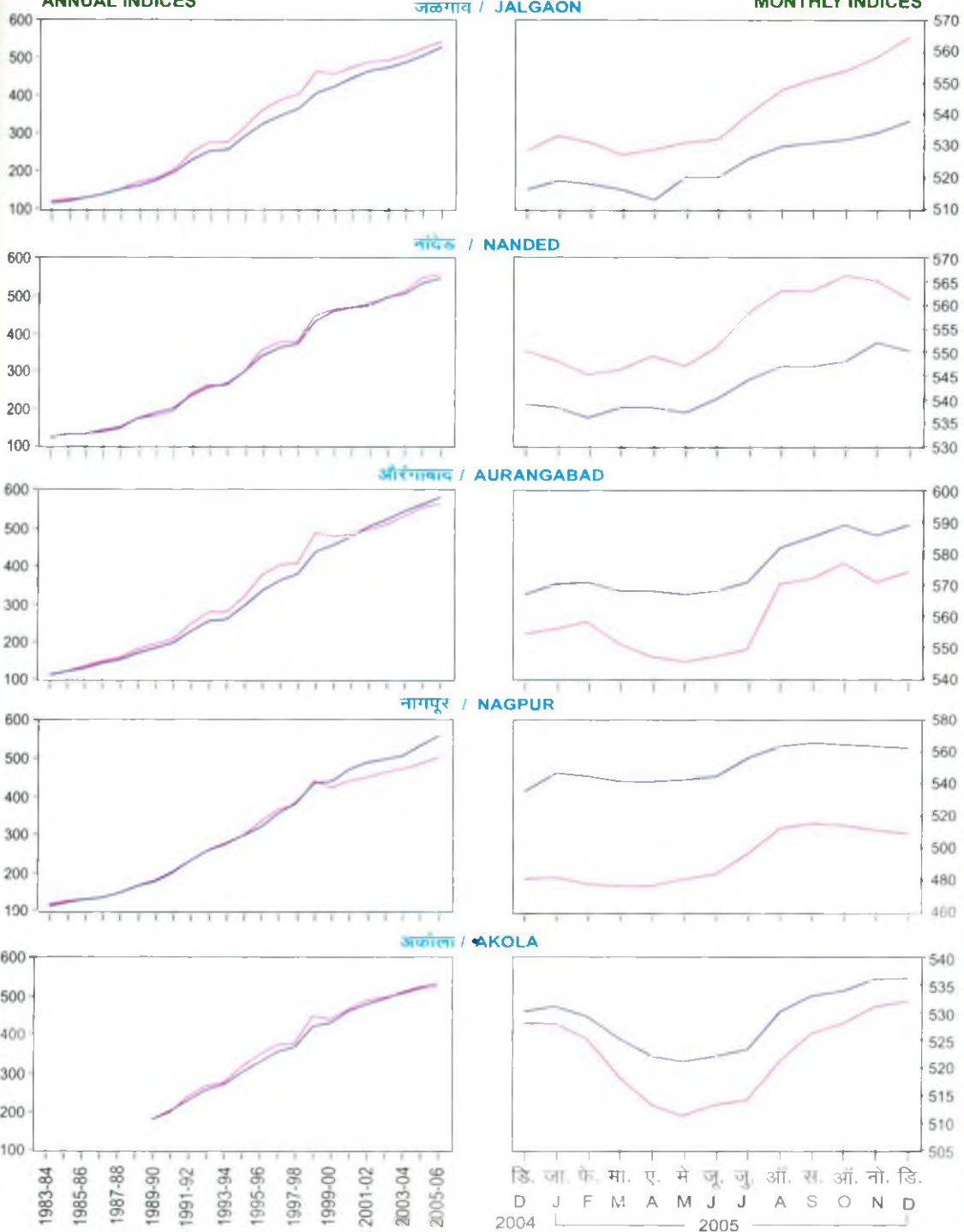
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

खाद्यपदार्थ गट FOOD GROUP (Red line) सर्वसाधारण निर्देशांक GENERAL INDEX (Blue line)

वार्षिक निर्देशांक ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक MONTHLY INDICES

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

अकोला केंद्राचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.
THE INDEX NUMBERS FOR AKOLA CENTRE ARE RELEASED FROM MAY, 1989

समाप्त / CONCLUDED

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

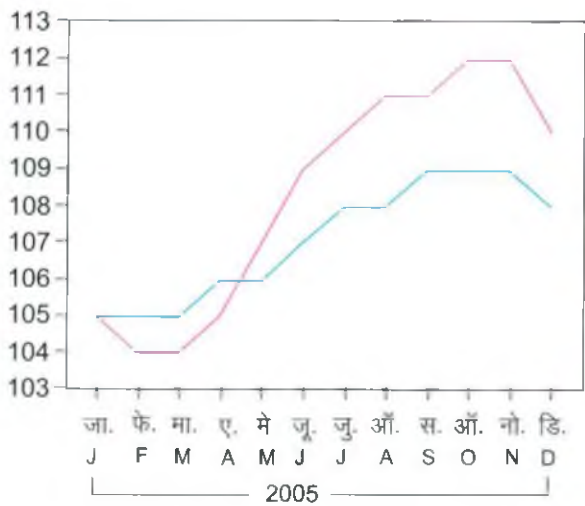
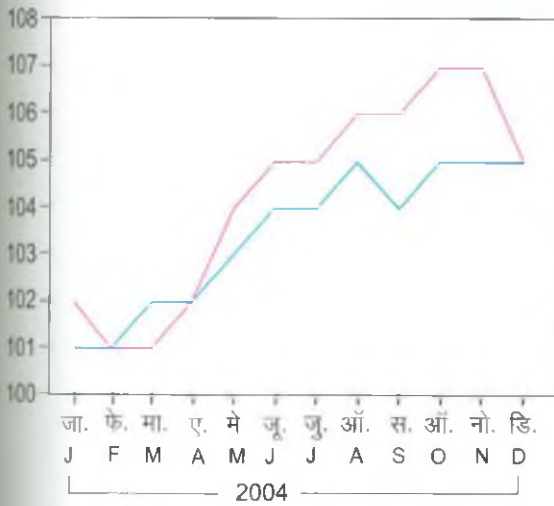
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 2003 = 100

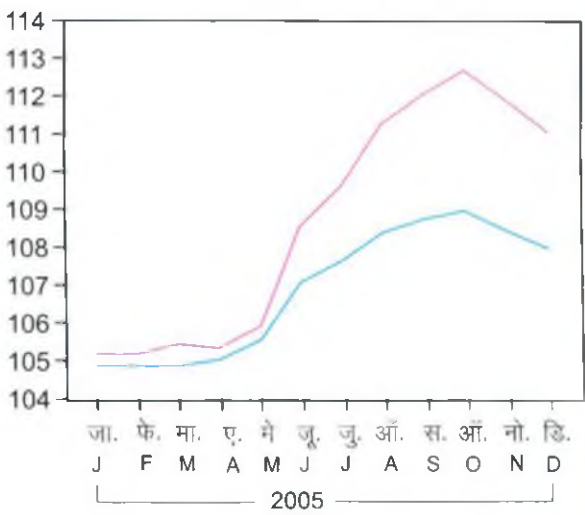
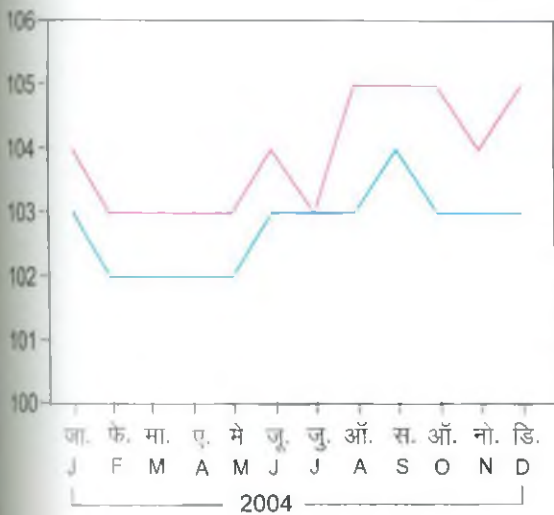
खाद्यपदार्थ गट / FOOD GROUP (Red line)
सर्वसाधारण निर्देशांक / GENERAL INDEX (Blue line)

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

नागरी / URBAN

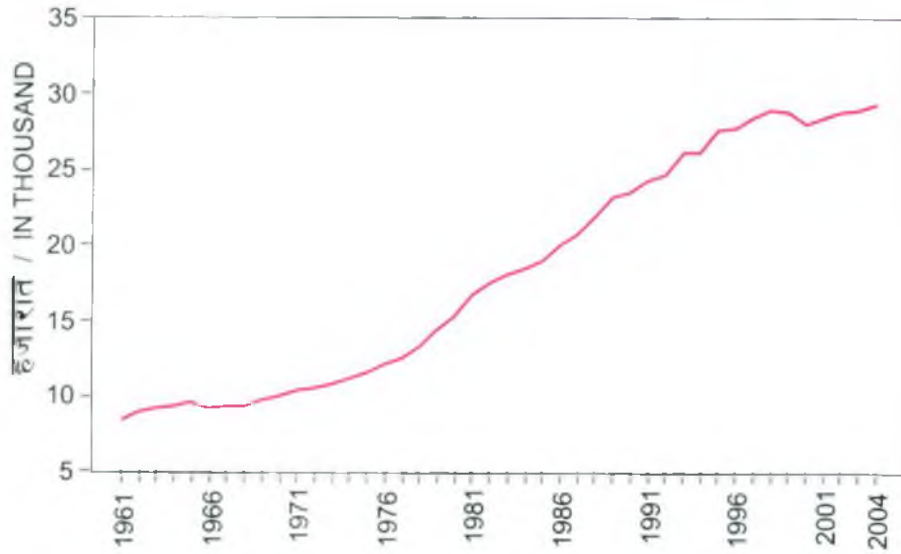

ग्रामीण / RURAL

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार **FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT**

कारखान्यांची संख्या
 NUMBER OF FACTORIES

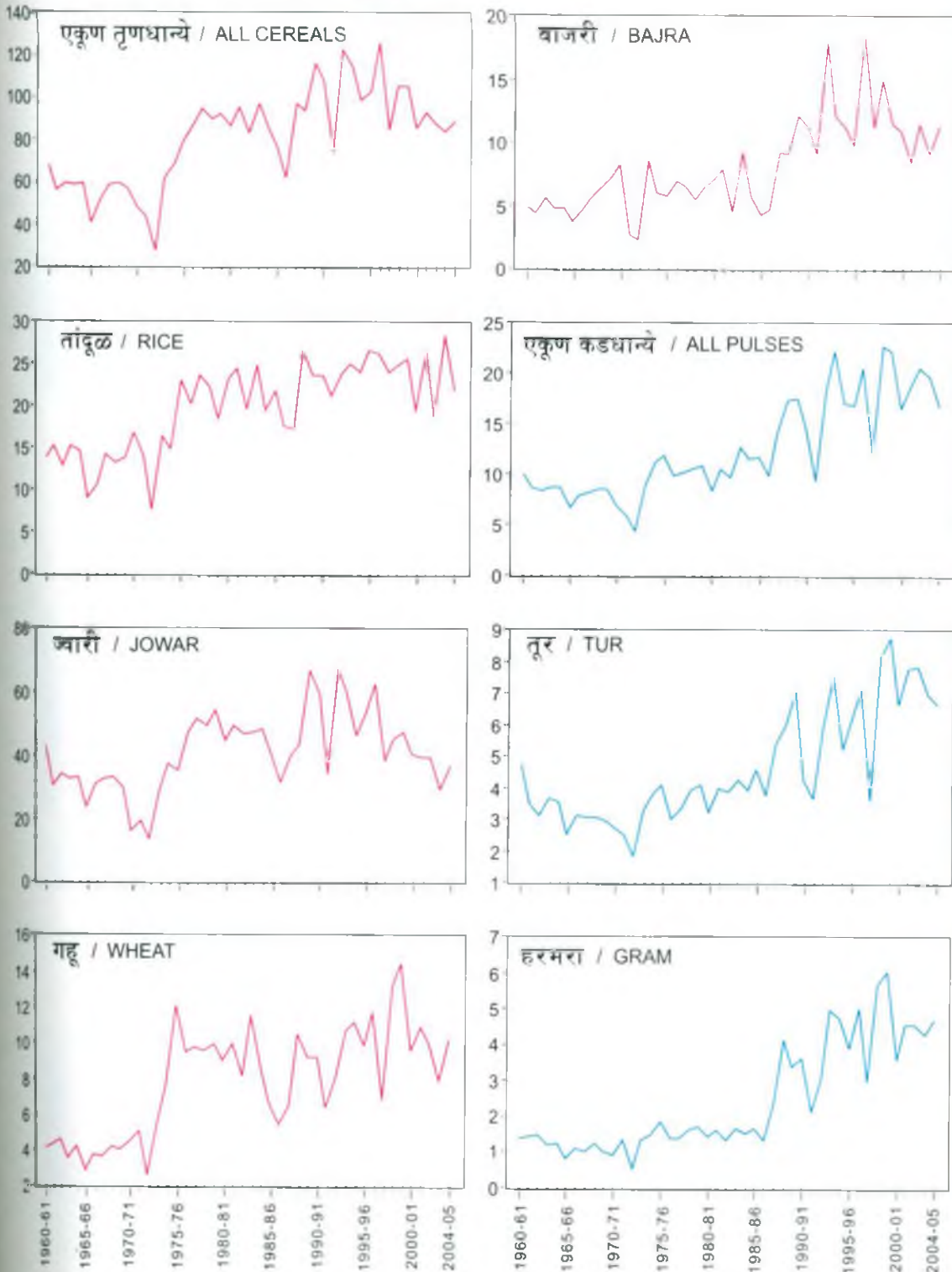

कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार
 AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन / LAKH TONNES

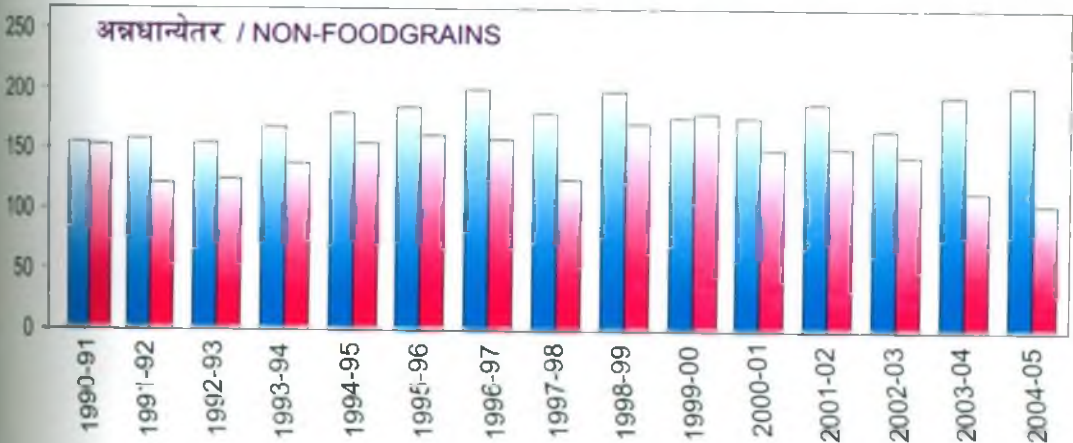
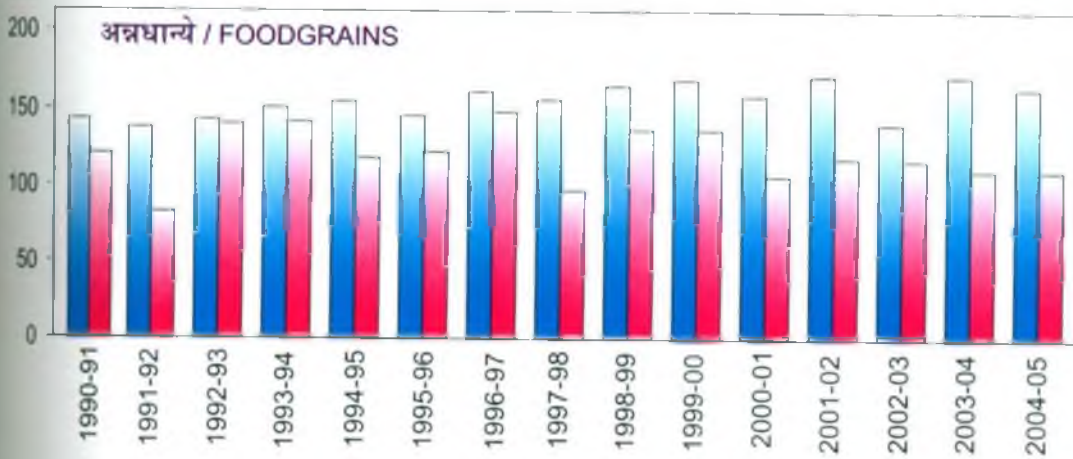
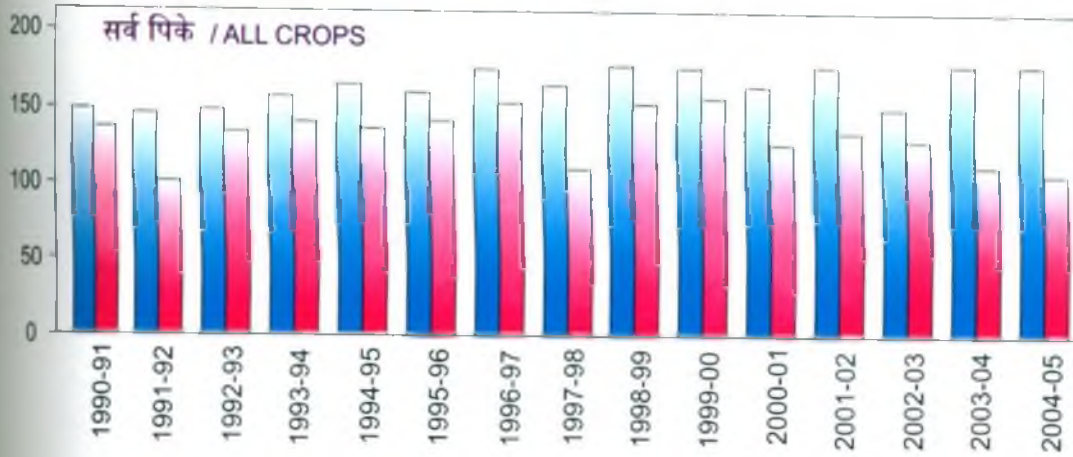

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

भारत INDIA महाराष्ट्र MAHARASHTRA

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन

NO.OF SUGAR FACTORIES & SUGAR PRODUCTION IN MAHARASHTRA & REST OF INDIA

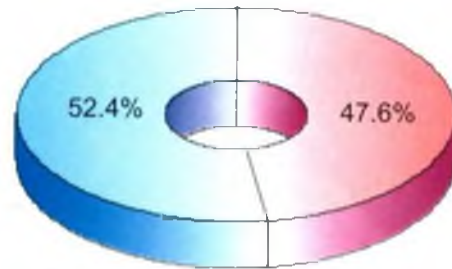
महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या

No. of Total Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या

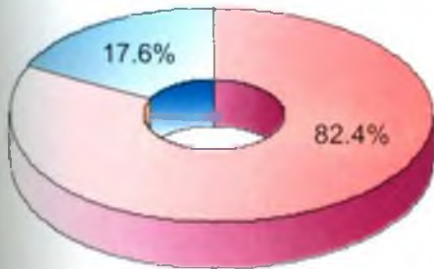
No. of Co-operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

2004-05

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर उत्पादन

Sugar Production in Maharashtra & Rest of India

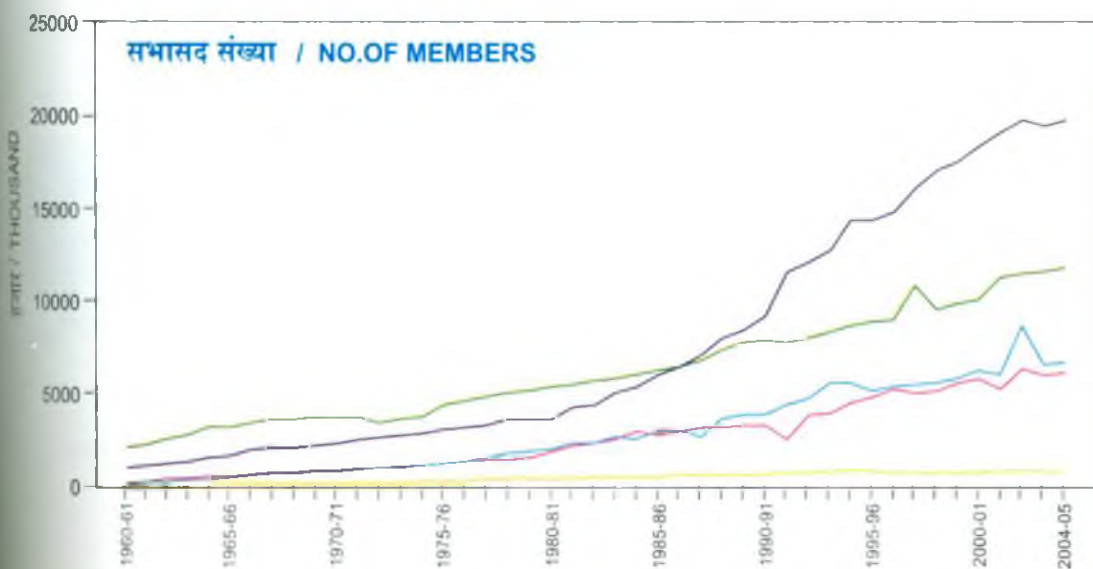
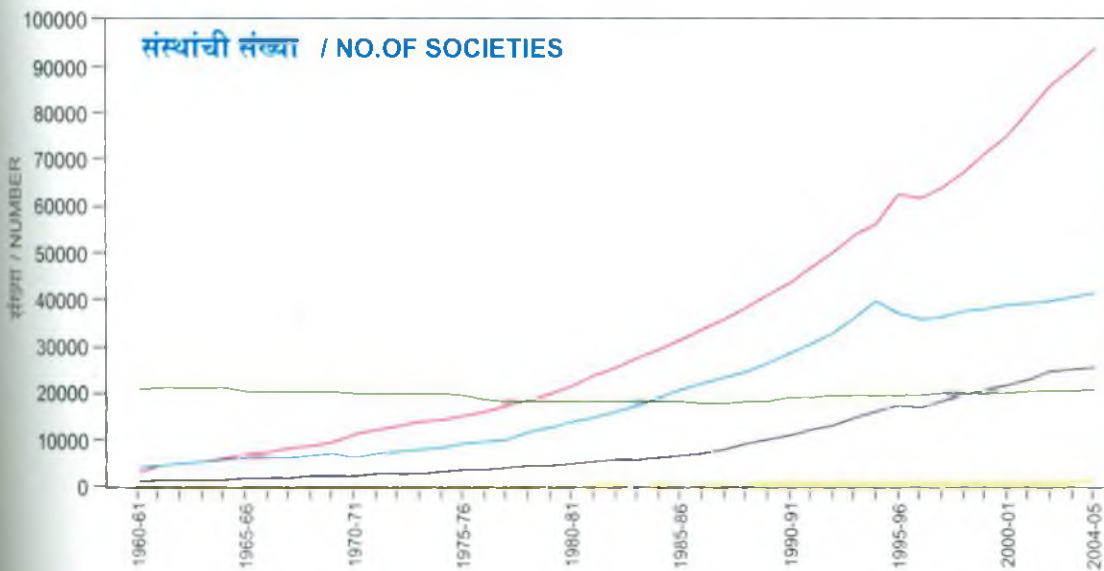
महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांतील साखर उत्पादन

Sugar Production in Co-operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

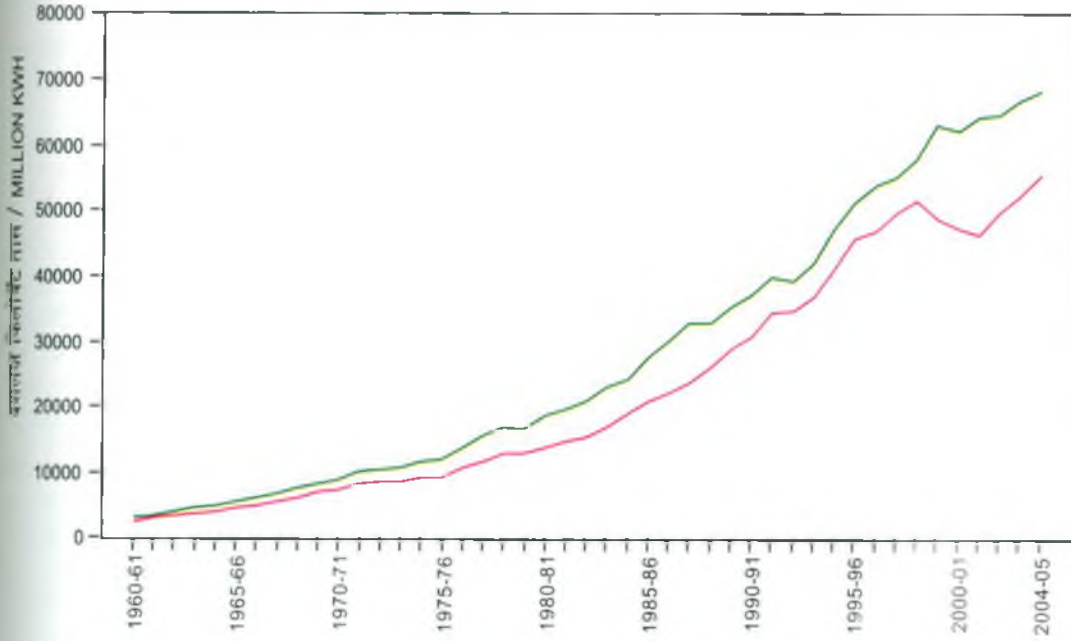
- समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था Social Service & Other Co-op. Societies
- प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था Primary Agricultural Credit Societies
- विगर कृषि पतपुरवठा संस्था Non-Agricultural Credit Societies
- पणन संस्था Marketing Societies
- उत्पादक उपकम Productive Enterprises

विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर

TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

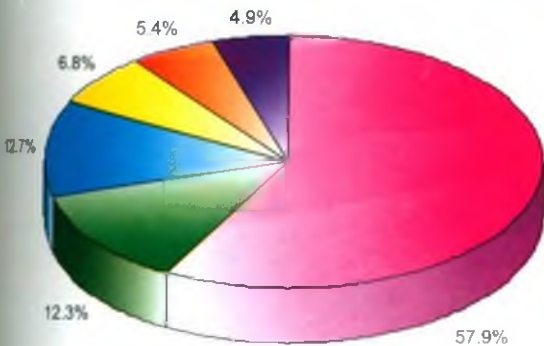
निर्मिती GENERATION वापर CONSUMPTION

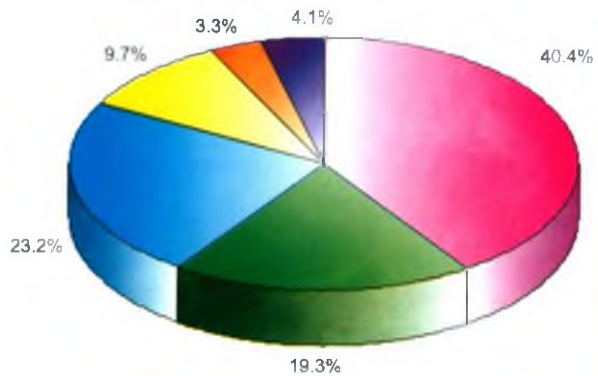
विजेचा वापर / ELECTRICITY CONSUMPTION

1980-81

2004-05

14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

55,684 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

औद्योगिक
INDUSTRIAL	कृषि
AGRICULTURE	घरेलू
DOMESTIC
वाणिज्यिक
COMMERCIAL	रेल्वे
RAILWAY	इतर
OTHERS

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2004-05* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area- (Thousand Sq.Km.)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Setup -
महसुली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तहसील	229	235	301	303	353	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,095	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,616	Un-Inhabited villages
शहरे #	266	289	307	336	378	Towns #
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या - (हजारात)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Population as per Census- (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	96,879	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	50,401	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	46,478	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	55,778	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	41,101	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	9,882	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	8,577	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	315	Density of population (per Sq. Km.)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	76.9	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	922	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.43	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किंमतीनुसार) (१९९३-९४ च्या मालिकेप्रमाणे)						State Income - (At current prices) (As per 1993-94 series)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	1,889	4,738	16,480	60,143	3,28,451+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	649	1,137	4,104	13,191	42,169+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	486	1,526	5,531	19,875	85,181+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	754	2,075	6,845	27,077	2,01,101+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	484	957	2,647	7,696	32,170+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टरसंमध्ये)					(2003-04)	Agriculture - (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,432	Net area sown
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,198	Gross cropped area
स्थूल सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,636	Gross irrigated area
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	16.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टरसंमध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,519	Rice
गहू	907	812	1,063	867	756	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	4,756	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,529	Bajri
सर्व तृणधान्ये	10,606	10,320	19,976	11,136	9,217	All cereals
सर्व कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,384	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	12,601	All foodgrains

* अस्थायी / Provisional + प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

गणना शहरांसह / Including census towns.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2004-05* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	N.A.	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	155	167	258	442	324	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	2,840	Cotton
भुईमूग	1,083	904	665	864	447	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,165	Rice
गहू	401	440	886	909	1,017	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,930	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,128	Bajri
सर्व तणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	8,814	All cereals
सर्व कडधान्ये	989	677	825	1,441	1,665	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	10,539	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	20,475	Sugarcane
कापूस (रुई)	284	82	208	319	500	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	502	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	108.3	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना -		(1970-71)	(1980-81)	(1990-91)	(1995-96)	Agricultural Census -
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	9,470	10,653	Number of operational holdings (In thousand)
वहिलीचे क्षेत्र (हजार हेक्टरसमध्ये)		21,179	21,362	20,925	19,880	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहिलीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.21	1.87	Average size of operational holdings (Hecta)
10. पशुधन गणना -	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(2003)*	Livestock Census -
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	36,775	Total livestock (In thousand)
एकूण कॉबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	37,968	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	1,04,000	Tractors
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,939	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने - @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(2004)	Factories - @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	29,256	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,193	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,172	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ.तास)						Electricity - (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	68,507	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	29,971	55,684	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	22,515	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	10,733	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	12,916	Domestic Consumption

* अस्थायी / Provisional

@ पाया :- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १००/ Base :- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2004-05* (6)	Item (1)
14. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) बँक कार्यालये	N.A.	(June 1971) 1,471	(June 1981) 3,627	(June 1991) 5,591	(Sept. 2005) 6,446	Banking - (Scheduled Commercial) Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	(Mar. 1991) 2,749	(Mar. 2002) 2,300	Villages having banking offices
15. शिक्षण -					(2005-06)@@	Education -
प्राथमिक शाळा	34,594	44,535	51,045	57,744	68,644	Primary schools
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,539	8,392	10,424	11,806	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,313	6,119	10,519	19,400	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,985	3,309	6,260	10,893	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य -		(1971)	(1981)	(1991)	(2004)	Health -
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	1,028	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	2,058	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	N.A.	88	114	144	93	Beds per lakh of population
जन्मदर @ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	19.9	Birth rate @ (**)
मृत्युदर @ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	7.2	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर @ (+)	86	105	79	60	42	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक -						Transport -
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,527	Railway route length (Kilometer)
एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) †	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,29,302	Total Road length (Kilometer) †
त्यापैकी पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	2,00,430	Of which Surfaced
मोटार वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	9,936	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार -						Co-operation -
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	21,091	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	11,840	Membership (In thousand)
सहकारी संस्थांची एकूण संख्या	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,84,390	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	45,810	Total membership (In thousand)
सहकारी संस्थाचे एकूण खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	1,77,494	Total Working capital of Co-op. societies (Rs. In crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था -						Local bodies -
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,920	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	350	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	222	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	22	Municipal Corporations
नगर पंचायत	-	-	-	-	3	Nagar Panchayat
कटकमंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

अस्थायी / Provisional N.A.- उपलब्ध नाही / Not available

नमुना नोंदणी पाहणीनुसार / As per Sample Registration Scheme

अंदाजित / Estimated

**) प्रति हजार लोकसंख्येमागे / Per thousand population

+) प्रति हजार जीवित जन्मांमागे / Per thousand live births

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते / Roads maintained by P.W.D. and Z.P.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (२००१)*						Population (2001)*
1.1 एकूण लोकसंख्या	हजारात	96,879	10,28,610	9.4	In Thousand	Total population
(१) पुरुष	-"-	50,401	5,32,157	9.5	-"-	(i) Males
(२) स्त्रिया	-"-	46,478	4,96,453	9.4	-"-	(ii) Females
1.2 (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	55,778	7,42,491	7.5	In Thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	57.57	72.18	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3 (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	41,101	2,86,120	14.4	In Thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.43	27.82	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4 स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	922	933	...	Females per thousand males	Sex Ratio
1.5 लोकसंख्येतील शकडा वाढ (१९९१-२००१)	टक्के	22.73	21.54	...	Per cent	Percentage growth of population during 1991-2001
1.6 साक्षरता प्रमाण	टक्के	76.88	64.84	...	Per cent	Literacy rate
1.7 (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (२००१)	हजारात	18,459	2,50,962	7.8	In Thousand	population of scheduled castes and scheduled tribes (2001)
1.8 (अ) एकूण काम करणारे (२००१)	हजारात	41,173	4,02,235	10.8	In Thousand	Total workers (2001)
1.9 भौगोलिक क्षेत्र (२००१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq.Km.	Geographical area (2001)
2. कृषि (२००२-०३) †						Agriculture (2002-03) †
2.1 निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,579	1,32,798	13.2	In Thousand hectares	Net area sown
2.2 पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-"-	22,388	1,75,988	12.7	-"-	Gross cropped area
2.3 स्थूल सिंचित क्षेत्र	-"-	3,668	72,575	5.1	-"-	Gross irrigated area
2.4 स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	16.4	41.2	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5 प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२००१-०२ ते २००३-०४ या वर्षाची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 2001-02 to 2003-04)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,525	42,530	3.6	In Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	-"-	734	25,940	2.8	-"-	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	-"-	4,794	9,497	50.5	-"-	(iii) Jowar
(४) बाजरी	-"-	1,424	9,173	15.5	-"-	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	-"-	9,070	97,337	9.3	-"-	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-"-	12,527	1,19,507	10.5	-"-	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	-"-	587	4,257	13.8	-"-	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	-"-	559	N.A.	N.A.	-"-	Harvested Area
(८) कापूस	-"-	2,889	8,147	35.5	-"-	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	-"-	413	6,070	6.8	-"-	(ix) Groundnut

† अस्थायी /Provisional

* मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

* Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA--- contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना (२००३) *						Livestock census(2003)*
3.1 एकूण पशुधन	हजारात	36,775	4,85,002	7.6	In Thousand	Total livestock
3.2 व्हीलड ट्रॅक्टरस	..	104	2,361	4.4	In Thousand	Wheeled Tractors
3.3 सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व इलेक्ट्रीक पंप	..	1,087	15,684	6.9	In Thousand	Diesel engines & Electric pumps for irrigation
4. वने						Forests
4.1 एकूण वन क्षेत्र (२००३) *	चौ.कि.मीटर	61,939	7,74,740	8.0	Sq.km.	Total forest area (2003) *
5. उद्योग *						Industry *
5.1 कारखाने- (२००१)						Factories— (2001)
(अ) चालू कारखाने	संख्या	28,399	2,39,627	11.9	Number	(a) Working factories
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार	हजारात	1,249	10,885	11.5	In Thousand	(b) Average daily employment
6. वीज (२००३-०४)						Electricity (2003-04)
6.1 एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ.तास	66,991	5,65,102	11.9	Million kwh.	Total generation
6.2 एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	52,233	3,60,937	14.5	Million kwh.	Total consumption
6.3 (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	19,806	1,24,573	15.9	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	37.9	34.5	...	Per cent	(b)Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (सप्टे.२००५)	संख्या	6,446	68,246	9.4	Number	Banking offices(Scheduled commercial) (Sept. 2005)
7.2 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च,२००२)	संख्या	2,612	35,502	7.3	Number	Towns and Villages having banking offices (Scheduled commercial) (March,2002)
8. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२००४-०५)						State / National Income (2004-05)
8.1 चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	3,28,451 †	25,31,223**	13.0	Crore Rs.	Income at current prices
8.2 चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	32,170 †	23,222**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3 घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	3,71,878 †	28,43,897**	13.1	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4 दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	36,423 †	26,091**	...	Rs.	Per Capita GDP

* अस्थायी /Provisional

† प्रारंभिक अंदाज १९९३-९४ च्या मालिकेनुसार / Preliminary estimates according to 1993-94 series

** शीघ्र अंदाज १९९९-२००० च्या सुधारित मालिकेनुसार / Quick estimates according to 1999-2000 revised series

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ.कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखांत) Population (In lakh)	लोक-संख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्ये-तील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः कृषि करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	(2001) (2)	(2001) (3)	(2001) (4)	(2001) (5)	(2001) (6)	(1991-01) (7)	(2001) (8)	(2001) (9)	(2001) (10)	(2001) (11)
1 आंध्र प्रदेश	2.75	762.10	277	27.30	7.41	14.59	978	22.78	38.11	62.16
2 अरुणाचल प्रदेश	0.84	10.98	13	20.75	0.11	27.00	893	64.79	37.80	61.74
3 आसाम	0.78	266.56	340	12.90	2.59	18.92	935	19.26	26.69	52.36
4 बिहार	0.94	829.99	881	10.46	8.07	28.62	919	16.64	25.37	77.25
5 झारखंड	0.80	269.46	338	22.24	2.62	23.36	941	38.14	23.92	66.68
6 दिल्ली	0.01	138.50	9,340	93.18	1.35	47.02	821	16.92	31.17	1.17
7 गोवा	0.04	13.48	364	49.76	0.13	15.21	961	1.81	31.56	16.49
8 गुजरात	1.96	506.71	258	37.36	4.93	22.66	920	21.85	33.60	51.58
9 हरियाणा	0.44	211.45	478	28.92	2.06	28.43	861	19.35	29.52	51.29
10 हिमाचल प्रदेश	0.56	60.78	109	9.80	0.59	17.54	968	28.74	32.31	68.47
11 जम्मू व काश्मीर	2.22	101.44	100	24.81	0.99	31.42	892	18.50	25.72	48.96
12 कर्नाटक	1.92	528.50	276	33.99	5.14	17.51	965	22.76	36.64	55.71
13 केरळ	0.39	318.41	819	25.96	3.10	9.43	1,058	10.95	25.87	22.80
14 मध्य प्रदेश	3.08	603.48	196	26.46	5.87	24.26	919	35.44	31.65	71.49
15 छत्तीसगड	1.35	208.34	154	20.09	2.03	18.27	989	43.37	33.86	76.47
16 महाराष्ट्र	3.08	968.79	315	42.43	9.42	22.73	922	19.05	35.87	54.96
17 मणिपूर	0.22	21.67 [#]	97	26.58	0.21	17.94	978	36.98	30.43	52.19
18 मेघालय	0.22	23.19	103	19.58	0.23	30.65	972	86.42	32.65	65.84
19 मिझोराम	0.21	8.89	42	49.63	0.09	28.82	935	94.49	40.79	60.60
20 नागालॅंड	0.17	19.90	120	17.23	0.19	64.53	900	89.15	35.38	68.38
21 ओरिसा	1.56	368.05	236	14.99	3.58	16.25	972	38.66	26.05	64.77
22 पंजाब	0.50	243.59	484	33.92	2.37	20.10	876	28.85	32.17	38.95
23 राजस्थान	3.42	565.07	165	23.39	5.49	28.41	921	29.72	30.86	65.91
24 सिक्कीम	0.07	5.41	76	11.07	0.05	33.06	875	25.62	39.36	56.36
25 तामिळनाडू	1.30	624.06	480	44.04	6.07	11.72	987	20.04	38.07	49.33
26 त्रिपुरा	0.10	31.99	305	17.06	0.31	16.03	948	48.42	28.52	50.83
27 उत्तर प्रदेश	2.41	1,661.98	690	20.78	16.16	25.85	898	21.21	23.67	65.89
28 उत्तरांचल	0.53	84.89	159	25.67	0.83	20.39	962	20.89	27.36	58.38
29 पश्चिम बंगाल	0.89	801.76	903	27.97	7.79	17.77	934	28.51	28.72	44.15
भारत*	32.87	10,286.10 [#]	325	27.82	100.00	21.54	933	24.40	30.43	58.20

* केंद्रशासित प्रदेश घरून /Includes Union Territories

N.A. - उपलब्ध नाही /Not available

मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यांतील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून /Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers particip- ation rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development									दर हजार लोकसंख्येमागे	State
	साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्ष) Life expectancy at birth (years)		जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant morta- lity rate @@	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females						
	(2001)	(2001)	(2001)	(2001- 06)	(2001- 06)	(2003)	(2003)	(2003)	(2003-04)	(30.9.2003)	
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	Reference year or date (1)
35.11	70.32	50.43	60.47	62.79	65.00	20.4	8.0	59	20,757	167	Andhra Pradesh
36.54	63.83	43.53	54.34	N.A.	N.A.	18.9	4.7	34	N.A.	233	Arunachal Pradesh
20.71	71.28	54.61	63.25	58.96	60.87	26.3	9.1	67	13,139	186	Assam
18.84	59.68	33.12	47.00	65.66	64.79	30.7	7.9	60	5,780	139	Bihar
26.41	67.30	38.87	53.56	65.66	64.79	26.3	8.0	51	N.A.	154	Jharkhand
9.37	87.33	74.71	81.67	N.A.	N.A.	17.3	5.0	28	51,664	178	Delhi
22.36	88.42	75.37	82.01	N.A.	N.A.	13.9	8.1	16	N.A.	153	Goa
27.91	79.66	57.80	69.14	63.12	64.10	24.6	7.6	57	26,979	192	Gujarat
27.22	78.49	55.73	67.91	64.64	69.30	26.3	7.1	59	29,963	165	Haryana
43.67	85.35	67.42	76.48	N.A.	N.A.	20.6	7.1	49	24,903	209	Himachal Pradesh
22.45	66.60	43.00	55.52	N.A.	N.A.	18.6	5.7	44	N.A.	167	Jammu & Kashmir
31.98	76.10	56.87	66.64	62.43	66.44	21.8	7.2	52	21,696	192	Karnataka
15.38	94.24	87.72	90.86	71.67	75.00	16.7	6.3	11	24,492	160	Kerala
33.21	76.06	50.29	63.74	59.19	58.01	30.2	9.8	82	14,011	207	Madhya Pradesh
40.04	77.38	51.85	64.66	59.19	58.01	25.2	8.5	70	14,863	227	Chhatisgarh
30.81	85.97	67.03	76.88	66.75	69.76	19.9	7.2	42	28,848	199	Maharashtra
39.02	80.33	60.53	70.53	N.A.	N.A.	15.5	4.8	16	N.A.	218	Manipur
35.15	65.43	59.61	62.56	N.A.	N.A.	24.7	7.4	57	18,101	217	Meghalaya
47.54	90.72	86.75	88.80	N.A.	N.A.	16.0	5.1	16	N.A.	220	Mizoram
38.06	71.16	61.46	66.59	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	150	Nagaland
24.66	75.35	50.51	63.08	60.05	59.71	23.0	9.7	83	12,388	190	Orissa
19.05	75.23	63.36	69.65	69.78	72.00	20.6	7.0	49	27,851	142	Punjab
33.49	75.70	43.85	60.41	62.17	62.80	30.3	7.6	75	15,486	225	Rajasthan
38.57	76.04	60.40	68.81	N.A.	N.A.	21.9	5.0	33	N.A.	197	Sikkim
31.54	82.42	64.43	73.45	67.00	69.75	18.3	7.6	43	23,358	187	Tamil Nadu
21.08	81.02	64.91	73.19	N.A.	N.A.	14.5	5.5	32	N.A.	220	Tripura
16.54	68.82	42.22	56.27	63.54	64.09	31.3	9.5	76	10,817	200	Uttar Pradesh
27.33	83.28	59.63	71.62	63.54	64.09	17.2	6.5	41	N.A.	228	Uttaranchal
18.32	77.02	59.61	68.64	66.08	69.34	20.3	6.6	46	20,896	188	West Bengal
25.63	75.26	53.67	64.84	64.11	65.43	24.8	8.0	60	21,142 †	187	India*

@@ छोटी राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे बालमृत्यू दर त्रैवार्षिक (२०००-०२) सरकत्या सरासरीवर आधारित आहेत/
Infant mortality rates for smaller States and Union territories are based on three year (2000-02) moving averages

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयांच्या लोकसंख्येची आहे /The literacy rates relate to the population aged seven and above

† सुधारित (१९९९-२०००) च्या मालिकेनुसार / According to revised (1999-2000) series

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	दर हेक्टर उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total food grains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugar- cane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (2001-02 to 2003-04)					(2002-03)	(2002-03)	(1999-00)	(1999-2000)	(2001)
	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1 आंध्र प्रदेश	2,551	555	1,936	301	73,744	174.8	128.44	44.1	1.3	948
2 अरुणाचल प्रदेश	1,225	1,056	1,219	N.A.	19,913	215.0	2.84	13.6	0.7	N.A.
3 आसाम	1,489	550	1,450	85	37,018	144.3	42.73	14.0	0.7	370
4 बिहार	1,699	805	1,611	N.A.	43,024	128.1	87.15	48.2	0.7	N.A.
5 झारखंड	1,312	682	1,247	N.A.	35,475	102.9	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
6 दिल्ली	2,738	695	2,717	N.A.	N.A.	8.2	51.48	80.3	N.A.	(R)1,706
7 गोवा	2,817	877	2,514	N.A.	53,805	125.3	32.33	20.3	2.5	2,584
8 गुजरात	1,601	579	1,386	252	70,691	123.9	79.75	37.8	2.0	(R)1,739
9 हरियाणा	3,206	730	3,105	330	57,313	594.9	152.79	85.0	2.0	N.A.
10 हिमाचल प्रदेश	1,741	388	1,689	N.A.	20,388	222.8	41.51	18.7	0.5	(R)1,447
11 जम्मू व काश्मीर	1,546	473	1,512	N.A.	5,667	126.3	60.12	40.7	N.A.	N.A.
12 कर्नाटक	1,304	345	1,041	163	77,558	121.4	90.90	26.1	1.7	(R)1,859
13 केरळ	2,149	766	2,103	267	82,780	19.4	68.17	15.7	2.2	N.A.
14 मध्य प्रदेश	1,344	707	1,114	144	40,269	247.9	36.44	27.1	1.5	674
15 छत्तीसगड	1,098	511	999	340	2,484	283.8	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
16 महाराष्ट्र	988	571	872	165	67,923	108.2	73.80	16.9	1.7	1,285
17 मणिपूर	2,332	505	2,268	N.A.	44,349	153.5	135.17	37.7	0.4	N.A.
18 मेघालय	1,730	736	1,695	183	2,000	97.2	16.78	20.7	0.6	N.A.
19 मिझोराम	1,925	1,136	1,877	482	4,857	148.4	20.54	12.1	0.5	N.A.
20 नागालँड	1,506	871	1,429	1454	45,939	149.5	1.87	24.7	0.8	N.A.
21 ओरिसा	1,267	378	1,152	281	56,787	189.8	34.08	29.5	1.3	369
22 पंजाब	3,957	759	3,932	444	59,762	978.3	174.99	90.9	2.1	1,902
23 राजस्थान	1,309	428	1,087	185	47,670	300.2	28.95	36.0	1.9	663
24 सिक्कीम	1,383	917	1,339	N.A.	N.A.	176.8	10.33	13.2	1.0	N.A.
25 तामिळनाडू	2,137	382	1,790	259	1,00,151	69.8	114.00	55.0	1.0	N.A.
26 त्रिपुरा	2,296	629	2,241	228	47,572	159.3	22.02	14.3	0.9	970
27 उत्तर प्रदेश	2,312	865	2,117	162	56,599	251.2	126.51	66.4	0.8	N.A.
28 उत्तरांचल	1,680	650	1,641	N.A.	58,111	193.7	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
29 पश्चिम बंगाल	2,471	746	2,407	248	74,983	191.6	122.32	26.1	0.9	N.A.
भारत*	1,907	596	1,667	229	63,311	198.2	84.82	40.2	1.3	1,119

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories (R) मागील वर्षाची माहिती / Previous year's data

(P) - अस्थायी /Provisional

N.A. - उपलब्ध नाही /Not available

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA--contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of population (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्ये- मागे रास्त भावाच्या/ शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(2003-04)	(2003-04)	(2003-04)	(2003-04)	(31-3-03) ##	(31-3-02)	(2001)	(31-3- 2005)	(31-3- 2005)	(31-3- 2005)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
10,610	1,717	96.15	116.04	6,443	71	53	6.8	12,383	9,299	Andhra Pradesh
N. A.	N. A.	48.36	2.33	1,865	22	94	5.9	9,360	2,284	Arunachal Pradesh
5,868	1,341	25.02	22.88	2,380	115	123	4.3	6,329	2,177	Assam
1,010	65	13.05	8.99	1,298	81	57	4.0	4,607	1,281	Bihar
9,895	2,901	20.26	210.19	3,949	14	31	5.2	9,532	2,912	Jharkhand
10,691	1,356	376.35	114.39	26,990	2,579	22	10.4	1,43,230	91,216	Delhi
80,952	15,935	259.63	528.86	28,127	242	37	22.6	77,193	19,465	Goa
39,250	8,203	94.69	289.39	12,415	70	29	6.9	18,065	8,442	Gujarat
28,035	4,153	117.71	146.36	10,388	64	39	7.3	16,254	8,443	Haryana
14,253	3,122	122.13	215.32	4,302	53	58	12.6	19,274	6,944	Himachal Pradesh
1,847	174	127.92	64.94	3,744	11	29	7.6	15,303	5,912	Jammu & Kashmir
14,843	2,571	81.81	111.27	6,899	79	39	8.9	19,703	14,605	Karnataka
9,763	1,277	122.72	93.55	7,845	387	44	10.5	21,193	11,836	Kerala
0,866	910	53.02	68.62	5,487	52	31	5.3	7,242	4,015	Madhya Pradesh
9,357	2,450	55.76	106.81	4,978	26	31	4.7	7,212	3,302	Chhatisgarh
23,697	4,164	123.60	194.00	8,140	87	51	6.3	37,393	35,597	Maharashtra
73	13	41.71	3.22	3,929	52	76	3.1	3,840	1,573	Manipur
1,656	290	66.31	190.12	3,065	43	155	7.5	11,890	5,385	Meghalaya
N.A.	N.A.	88.84	1.79	4,026	24	104	8.4	7,656	3,902	Mizoram
499	87	36.95	10.32	9,526	124	21	3.4	6,078	1,393	Nagaland
4,882	978	69.25	81.15	3,605	152	68	5.9	6,905	4,294	Orissa
17,481	2,111	203.95	341.05	13,218	123	59	10.6	25,755	11,776	Punjab
6,311	862	52.54	79.14	5,908	39	35	5.6	7,059	4,871	Rajasthan
N.A.	N.A.	142.25	37.99	2,504	29	155	9.6	22,007	6,370	Sikkim
20,487	3,011	155.22	239.41	12,622	128	44	7.5	17,054	16,787	Tamil Nadu
1,083	206	47.25	21.94	1,737	163	36	5.4	7,848	2,327	Tripura
5,342	729	55.65	29.08	3,417	103	45	4.6	7,507	2,776	Uttar Pradesh
8,211	1,710	122.31	74.02	5,201	63	31	9.7	21,518	5,320	Uttaranchal
6,287	952	66.00	91.49	2,866	103	26	5.3	13,060	6,997	West Bengal
12,077	2,051	83.66	116.14	6,302	75	46	6.2	15,961	10,541	India*

(P) - अस्थायी /Provisional @ यात नॉनयुटीलिटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे / This includes self generation of non-utilities

अरुणाचल प्रदेशाकरिता १९९७ चे, त्रिपुराकरिता २००२ चे आकडे आहेत

Figure(s) for Arunachal Pradesh relates to 1997, for Tripura relate to 2002

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे

** This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department

EXECUTIVE SUMMARY

Economic situation in the country

National Income

1.1 After growing at 8.5 per cent and 7.5 per cent in the last two years, the Indian economy is expected to grow at 8.1 per cent in the current year 2005-06. The sectoral growth rates of GDP for 2005-06 are estimated to be 2.1 per cent for Primary Sector (Agriculture and allied activities) and 9.8 per cent each for Secondary and Tertiary (Service) Sectors. As per the new series (1999-2000), the GDP for 2004-05 at current prices is estimated at Rs. 28,43,897 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs. 25,31,223 crore. The per capita National Income during 2004-05 is estimated at Rs. 23,222, higher by 9.8 per cent over the previous year.

Monsoon (June - September)

1.2 The Indian Meteorological Department (IMD) had predicted near normal rainfall, 98 per cent of the long period average (LPA) in the monsoon 2005 for the country as a whole. The season ended with the area-weighted rainfall for the country as a whole at 99 per cent of the LPA, although its regional spread was not uniform. This uneven distribution of the rains resulted in North-East India being the worst affected region with rainfall deficiency of 20 per cent, followed by North-West India with rainfall deficiency of 9 per cent. The rainfall was above normal in Central India and southern peninsula by 10 per cent and 12 per cent respectively. On the meteorological subdivisional basis, out of its 36 subdivisions in the country, 25 experienced normal monsoon rainfall, 8 experienced excess rainfall, whereas the remaining 3 experienced deficient rainfall. At the end of season two meteorological subdivisions, namely Jharkhand and Assam & Meghalaya experienced moderate drought conditions.

Agricultural Production

1.3 With a good *kharif* and bright *rabi* prospects, the foodgrains production is expected to increase by 5 million tonnes during 2005-06 and is estimated at 209.3 million tonnes. The oil seeds production is estimated at 25 million tonnes, about one million tonnes less than the earlier year's production of 26.1 million tonnes. The production of cotton is expected to be 15.9 million bales, less by about 6.5 per cent over the last year's production of 17 million bales. However, the sugarcane production is expected to increase from 232.3 million tonnes during 2004-05 to 257.7 million tonnes during 2005-06.

Industrial Production

1.4 During 2005-06, the All-India Index of Industrial Production (Base 1993-94), for the period April-December, 2005, was 215.4, higher by 7.8 per cent than that for the corresponding period of the previous year. For the manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-December, 2005 increased at marginally lower rate of 8.9 per cent, as against 9.2 per cent registered during the corresponding period of 2004-05.

Service Sector

1.5 The service sector, which contributes about 52 per cent in GDP, is expected to grow at the rate of 9.8 per cent in 2005-06, marginally lower than 9.9 per cent that registered in 2004-05.

Public Finance

1.6 The fiscal deficit of the Central Government, as a proportion to GDP, is expected to decrease to 3.8 per cent in 2006-07 (BE) as against 4.1 per cent in 2005-06 (RE). In the year 2006-07 (BE), the revenue deficit as a proportion to GDP is also expected to fall down at 2.1 per cent as against 2.6 per cent in 2005-06.

Import-Export

1.7 The country's exports during first ten months (April to January) of 2005-06 were estimated at US \$ 74,978 million, showing an impressive growth of 18.9 per cent over the corresponding period of the previous year. During the same period, imports were estimated at US \$ 1,08,803 million, which were higher by 26.7 per cent. The trade deficit for the period April, 2005 to January, 2006 was US \$ 33,825 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 1,33,770 million at the end of January, 2006 as against US \$ 1,35,571 million by the end of March, 2005. The average exchange rate for the period April, 2005 to January, 2006 was Rs. 44.25 per US dollar.

Balance of Payments

1.8 The current account which is the main component of India's Balance of Payments (BOP), started showing deficit trend since 2004-05, after surplus for the consecutive three years since 2001-02. This trend of deficit on current account was continued in the first half of the year 2005-06 (April-September). The size of the current account deficit in the first half of the current year was about twenty seven times of the deficit that occurred in the corresponding period of the previous year. This high level of deficit amounted to US \$ 12.96 billion during April-September, 2005 as against just US \$ 0.48 billion registered during the corresponding period of the previous year. This deficit was caused by a burgeoning excess of merchandise imports over exports. At present India is one of the progressive economies in the South-East Asia region to have a fairly large current account deficit. The capital account, however, recorded a healthy surplus of US \$ 19.46 billion during first half of the current financial year, which is remarkably more than that of US \$ 7.42 billion recorded in April-September, 2004. The cumulative impact of higher debt and non-debt creating flows was a notable reason for expansion in the size of capital account surplus. This expansion in the capital account surplus has resulted in retaining an overall surplus in the balance of payments.

Money Supply

1.9 On the year-on-year basis, the growth of broad money supply (M3) as on January 20, 2006, which reflects monetary developments,

amounted to 16.4 per cent, more than the growth not only of 13.9 per cent of the previous year but also of the RBI projected 14.5 per cent for the entire year in April, 2005. The growth in net domestic credit during the current financial year up to January 20, 2006 was 14.4 per cent. During the year 2005-06, among the various components of money supply, the rate of expansion in currency with public till January 20, 2006 was 16.4 per cent, which was more than that of 13.4 per cent in the corresponding period of the previous year.

Price Situation

1.10 In the current year, annual point-to-point inflation rate in terms of Wholesale Price Index (WPI) was 5.7 per cent on April 2, 2005, which decelerated to the level of 3.3 per cent on August 27, 2005. However, it started increasing steadily since September, 2005, but remained below 5 per cent. It stood at 4.5 per cent on January 20, 2006, significantly lower than that of 5.4 per cent recorded a year ago. The 52 week average inflation rate as recorded on January 20, 2006 was 4.7 per cent, significantly lower than that of 6.5 per cent registered a year ago.

1.11 The financial year 2005-06 started with inflation rate, based on All-India Consumer Price Index for the Industrial Workers (CPI-IW), at 5.0 per cent. Thereafter CPI inflation rate had a fluctuating trend and stood at 5.6 per cent in December, 2005, as compared to 4.4 per cent average WPI inflation in December, 2005. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 2005 was 4.2 per cent, which was more than that of 3.7 per cent as registered during the corresponding period of the earlier year.

Economic Situation in Maharashtra

Gross State Domestic Product

1.12 As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices is expected to grow at the rate of 8.6 per cent during 2005-06. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be at 5.0 per cent in Primary Sector (Agriculture and allied activities), 8.3 per cent in Secondary Sector and 9.5 per cent in Tertiary Sector (Service). For 2004-05, the GSDP at constant (1993-94)

prices for Maharashtra is estimated at Rs.2,08,253 crore as against Rs. 1,92,190 crore in 2003-04. At current prices, GSDP for 2004-05 is estimated at Rs.3,71,878 crore as against Rs. 3,28,052 crore in the previous year, showing an increase of 13.4 per cent.

State Income

1.13 As per the preliminary estimates, the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year 2004-05 is Rs. 3,28,451 crore and the *per capita* State Income is Rs. 32,170. At constant (1993-94) prices, the State Income in 2004-05 is estimated at Rs. 1,82,389 crore and the *per capita* State Income at Rs. 17,864.

Public Finance

1.14 As per the budget estimates of 2005-06, the revenue receipts of the State Government are expected to increase to Rs. 50,430 crore as against Rs. 42,883 crore in 2004-05 and Rs.34,371 crore in 2003-04. The total revenue expenditure was Rs. 52,083 crore in 2004-05 and is expected to decrease to Rs. 50,164 crore in 2005-06. The State Government debts are expected to increase from Rs. 84,257 crore in 2003-04 to Rs. 1,06,627 crore during 2005-06. But their percentage to GSDP is expected to decline marginally from 25.7 per cent to 25.5 per cent during the same period. The interest payments and debt services, which were Rs. 8,528 crore and Rs. 9,115 crore in 2003-04 and 2004-05 respectively are expected to increase to Rs. 9,947 crore in 2005-06. However, their percentage to revenue receipts is expected to decline from 24.8 per cent in 2003-04 to 21.3 per cent and 19.7 per cent during 2004-05 and 2005-06 respectively. The revenue deficit of the State was Rs. 8,310 crore and Rs. 9,200 crore in 2003-04 and 2004-05 respectively. The fiscal deficit of the State which was Rs. 15,474 crore in 2003-04, has declined to Rs.13,776 crore in 2004-05 and is expected to decline further in 2005-06. Its percentage to GSDP, which was 4.7 per cent in 2003-04, has also decreased to 3.7 per cent in 2004-05 and further is expected to decrease in 2005-06.

Monsoon

1.15 The South-West monsoon arrived in the State by 19th June, 2005, late by 12 days and remained active in the State till 24th June, 2005. There was a break in monsoon thereafter till it revived on 8th July, 2005 and thereafter it

increased gradually till 25th July, 2005. There were torrential rains in last week of July, 2005 and various parts of Maharashtra, specially Konkan region suffered extensive loss/damage to life and property. In early August, 2005 there were heavy rains in Western Maharashtra, Marathwada and Vidharbha regions. The intensity of the monsoon reduced after 8th August, 2005 and again increased from 21st September, 2005. Vidharbha and Marathwada regions received heavy rainfall during this period. The monsoon withdrew from the State on 10th October, 2005. During September-October, 2005, spread of the rainfall was very good throughout the State. The total rainfall received in the State during 19th June to 31st October, 2005 was 119.3 per cent of the normal rainfall. Out of the 33 districts in the State (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts), as per the norms followed by the Indian Meteorological Department (IMD), 2 districts (Jalgaon and Aurangabad) received deficient rainfall i.e. 41 to 80 per cent, 3 districts (Buldhana, Dhule and Sindhudurg) received 81 to 100 per cent and 28 districts received rainfall above 100 per cent.

Agricultural Production

1.16 During 2005-06, the foodgrains production in the State is expected to be at 122.5 lakh tonnes, more by about 17 per cent than that in 2004-05. The production of cotton (lint) is expected to be around 6.16 lakh tonnes, more by about 23 per cent than that during the previous year. The oilseeds production is expected to increase by 30.9 per cent to 33.95 lakh tonnes. The sugarcane production is also expected to be much more at 347 lakh tonnes, more by 69.4 per cent than that in the previous year. This increase in production is mainly due to 61 per cent increase in harvested area of sugarcane during 2005-06.

Livestock Production

1.17 The milk production in the State during 2005-06 is estimated at 67.9 lakh tonnes which is 3.4 per cent more than the estimated production of 65.6 lakh tonnes in 2004-05. The production of eggs (in number) in 2005-06 is estimated at 356 crore, showing an increase of 3.8 per cent over the production of 343 crore in 2004-05. The meat production is estimated at 2.35 lakh tonnes in 2005-06, more by 2.2 per cent than the production of 2.30 lakh tonnes in 2004-05.

1.18 The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies in the State (excluding Greater Mumbai) during 2005-06 is expected to be 38.24 lakh litres, more by 0.37 per cent than the average daily milk collection of 38.10 lakh litres in 2004-05.

Fish Production

1.19 During 2005-06, up to the end of September, the estimated marine fish catch in the State is 1.39 lakh tonnes and up to the end of November, the estimated inland fish catch is 0.77 lakh tonnes. The potential of fish catch from marine area in the State has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2004-05 was 4.18 lakh tonnes, 0.53 per cent less than that in 2003-04. The estimated inland fish catch in 2004-05 was 1.21 lakh tonnes, 3.1 per cent less than that during 2003-04. The approximate gross value of marine and inland fish catch taken together in the State during 2004-05 was Rs. 1,648 crore.

Mineral Production

1.20 The potential mineral bearing area of the State is about 58 thousand sq. km (i.e. about 19 per cent of the total geographical area of the State). The total value of minerals extracted in the State during 2004-05 was at Rs. 3,063 crore, in which the share of coal was about 91 per cent (Rs. 2,810 crore).

Industrial Production

1.21 From the available indications, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in first nine months of 2005-06 has registered a growth of about 9.0 per cent and it was 10.9 per cent in 2004-05. The net value added by all industries covered under Annual Survey of Industries (ASI) in the State, during 2003-04, was Rs. 42,617 crore, higher by 21.2 per cent than that in the previous year.

Industrial Relations

1.22 The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during 2005 was 25 and was higher than that of 23 during 2004. The number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 12.8 lakh during 2005, which was much lower as compared to 27.8 lakh mandays lost during 2004.

Information Technology

1.23 The State Government with the help of City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) is developing public Information Technology (IT) parks in different areas of the State. Accordingly, 27 Government/public IT parks and 146 private IT parks are being developed. The e-governance policy is aimed at providing quality services to citizens, improving efficiency in delivery of services, increasing revenue of the State and bringing greater transparency in the administration. Accordingly, citizen facility centers under the name 'SETU' have already been set up at 27 districts and 306 taluka places, through which 83 often required certificates are issued to the public on demand.

New Investment Proposals

1.24 Since adoption of liberalisation policy, of the total investments proposed in the country till the end of October, 2005, total 12,709 industrial projects with an investment of Rs. 2,85,168 crore and employment potential of about 21.55 lakh have been sanctioned by the Government of India to set up the projects in the State. Out of these, 5,781 projects involving an investment of Rs. 91,207 crore have already started their production by the end of June, 2005 and generated an employment of about 5.63 lakh.

Foreign Direct Investment

1.25 Since adoption of liberalisation policy till the end of August, 2005, under Foreign Direct Investment (FDI), 3,833 projects with an investment of Rs. 52,840 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these, 1,372 projects (36 per cent) with an investment of Rs. 32,532 crore (62 per cent) were commissioned up to May, 2005. Of the proposed total investment under FDI in the country, Maharashtra continued to be at the top position. The FDI projects approved are mainly in the field of Services (24 per cent), IT (21 per cent), Infrastructure (12 per cent), Automobiles (10 per cent), Engineering (5 per cent), Power & Fuel (5 per cent) and Basic Metals (5 per cent).

Industrial Sickness

1.26 Since its inception up to November, 2005, the Board for Industrial and Financial

Reconstruction (BIFR) had received 851 references of sick units from the State, of which 130 cases were sanctioned for rehabilitation, 95 cases were recommended to be wound up, 107 cases were rejected and 5 cases were rehabilitated through workers co-operative scheme. The remaining 514 cases are still pending with the Board. In the case of Small Scale Industries units, out of the 2,627 sick units, 516 units have received sickness certificates from the State Government up to November, 2005 and 7 units are under consideration, which enabled these units to obtain rescheduling of the outstanding dues of sales tax and electricity charges.

Price Situation

1.27 The price rise in the State during 2005-06 was almost the same as that at All-India level. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that, during April to December, 2005, the State experienced a moderate rise in prices. During this period, the average urban CPI has shown a rise of 3.5 per cent, whereas for the rural area the rise was 4.4 per cent. Thus, the price rise in the State remained moderate for the seventh year in succession.

Public Distribution System

1.28 Under Public Distribution System (PDS), the number of authorised ration/fair price shops in the State upto February, 2005 was 50,019. The number of supply cards distributed upto February, 2005 in various types i.e. yellow, saffron and white was 73.40 lakh, 148.81 lakh and 9.43 lakh respectively. During 2005-06, up to December, 2005 under Targeted Public Distribution System, the off-take of rice and wheat (out of the quantity allotted) by BPL (Below Poverty Line) families was 83 per cent and 87 per cent respectively. Similarly, under Antyodaya Anna Yojana up to December, 2005, off-take of rice and wheat was 89 per cent and 88 per cent respectively. In the case of APL (Above Poverty Line) families, the off-take of the total allotment is below one per cent, indicating that APL families have moved out of the PDS network.

Electricity Generation

1.29 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra at the end of March, 2005 stands at 12,909 MW, whereas including the State's share in NTPC/NPC, the total available capacity for Maharashtra stands at 15,098 MW.

During 2005-06, there was no capacity addition till the end of December, 2005. During 2005-06, the generation of electricity in the State upto the end of December, 2005 was 50,486 million KWH, less by 0.40 per cent than that in the corresponding period of 2004-05. During 2005-06 upto December, the peak demand of 16,049 MW was recorded on 28th December, 2005 which was met with effective load shedding of 4,205 MW. The State is facing power deficit during the entire period of the day, except the night off-peak hours (from 22.00 hrs. to 06.00 hrs.) and therefore, the load shedding has become a regular feature. Transmission and Distribution losses of the total electricity distributed by MSEB were 35.3 per cent in 2004-05. As on 31st March, 2005, the cumulative number of agricultural pump sets energised stood at 25.73 lakh. The MSEB has been restructured and divided into four companies, namely i) Maharashtra State Power Generation Company, ii) Maharashtra State Power Transmission Company, iii) Maharashtra State Power Distribution Company and iv) MSEB Holding Company.

Transport and Communications

1.30 The total road length maintained by PWD and ZPs in the State by the end of March, 2005 was 2.29 lakh km. The total rail-route length in the State by the end of March, 2005 was 5,527 km, which was 8.7 per cent of the total rail-route of the country (63,465 km). The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2006 was 106.43 lakh. The number of post offices in the State at the end of March, 2005 was 12,620, of which 11,363 were in rural areas and 1,257 in urban areas. There were 63.99 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 2005. At the end of December, 2005, there were 5.85 crore cell phones in India, out of which 93.71 lakh (16.02 per cent) were in Maharashtra (including Mumbai circle).

Population

1.31.1 As per the Population Census 2001, Maharashtra's population was 9.69 crore. The projected population of the State as on 1st March, 2006 is about 10.41 crore. As per the Population Census 2001, the Scheduled Castes population in the State was 98.82 lakh and the Scheduled Tribes population was 85.77 lakh. Maharashtra is the second largest State in India in respect of population after Uttar Pradesh. With 42.4 per cent urban population, Maharashtra was second

most urbanised state among the major states of India after Tamil Nadu (44.0 per cent). The sex ratio in the State declined from 934 in 1991 to all time low at 922 in 2001. The child sex ratio in the State (for age group 0-6 years) declined to 913 from 945 in 1991. The population in the State with various types of disabilities was 1.6 per cent, less than that of India (2.1 per cent).

1.31.2 During 1991-2001, the number of in-migrants in Maharashtra was as large as 32.80 lakh, in which in-migrants from other states were 32.32 lakh. Large number of in-migrants were from Utter Pradesh (28.5 per cent), Karnataka (14.7 per cent), Madhya Pradesh (8.5 per cent), Gujarat (7.6 per cent), Bihar (7.1 per cent) and Andhra Pradesh (6 per cent). After 1991, the net addition in the population of the State up to 2001 was 1.80 crore, out of which 32.80 lakh (18.2 per cent) were in-migrants. Thus after 1991, for every 5 persons added in the population of Maharashtra, one was an in-migrant. The number of in-migrants to Greater Mumbai from outside the State during 1991-2001 was as high as 11.2 lakh which amounts to 54.8 per cent of the net addition in the population of Greater Mumbai. The number of in-migrants in the decade into some other districts from outside the State was as follows. Thane : 7.64 lakh, Pune : 3.12 lakh, Nagpur : 2.10 lakh, Kolhapur : 1.04 lakh, Nashik : 0.91 lakh and Raigad : 0.87 lakh.

1.31.3 As per the information based on Sample Registration Scheme (SRS) the birth rates, death rates and infant mortality rates for Maharashtra for the year 2003 were 19.9, 7.2 and 42.0 respectively.

Employment

1.32.1 According to factory statistics, the average daily factory employment in the State for the year 2004 was 11.9 lakh, which was 1.8 per cent more than that during 2003.

1.32.2 As per the data collected under Employment Market Information Programme (EMI), the total employment as on 31st March, 2005 in public and private sectors together was 35.4 lakh as against 35.6 lakh during the previous year.

1.32.3 During 2005-06, up to the end of November, 2005, employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) was 12.1 crore mandays as against 22.2 crore mandays

provided during the previous year. In addition to this, till the end of November, 2005, under Sampoorna Gramin Rojgar Yojana, employment of 3.7 crore mandays was provided as against 6.8 crore mandays provided during the entire year 2004-05.

1.32.4 The Centrally sponsored Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana in the 1st phase is being implemented since February, 2005 in rural areas of 12 districts of Maharashtra. Under this programme, minimum 100 days employment is assured during financial year for one person per household in rural area on demand for work, else, unemployment allowance is to be paid.

1.32.5 During 2005-06, from April to December, 2005, the number of persons newly registered in Employment and Self-Employment Guidance Centres was 6.5 lakh as compared with 6.6 lakh in the corresponding period of 2004-05. The actual placements effected during 2005-06 from April to December, 2005 were 13.9 thousand as against 11 thousand during the corresponding period of the previous year. The number of persons on live register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2005 was 40 lakh.

Education

1.33 Education is universally acknowledged as one of the key inputs contributing to the process of national and individual development. During 2005-06, there were 68,644 primary, 15,037 secondary and 3,804 higher secondary schools and 639 junior colleges in the State. The enrolment in primary, secondary and higher secondary schools and junior colleges in the State during 2005-06 was 118.06 lakh, 55.96 lakh, 45.44 lakh and 7.53 lakh respectively.

Agricultural Credit

1.34 The agricultural credit for seasonal agricultural operations is made available through Primary Agricultural Credit Societies (PACS) from the co-operative network, Commercial Banks and Regional Rural Banks (RRBs). During 2004-05, the aggregate loans advanced for seasonal agricultural operations in the State was of the order of Rs.5,548 crore, of which the loans through PACS were Rs.4,115 crore (74.2 per cent), through Commercial Banks were Rs.1,299 (23.4 per cent) and through RRBs were Rs.134 crore (2.4 per cent).

Scheduled Commercial Banks

1.35 As on 30th September, 2005, the total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State was 6,446, which accounted for 9.4 per cent of the total scheduled commercial banking offices (68,246) in the country. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State, as on 30th September, 2005 were Rs. 4,26,299 crore, which were higher by 29 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased impressively by 45 per cent and reached Rs. 4,10,398 crore. The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of September, 2005 was 96 per cent. In respect of both the bank deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th September, 2005, Maharashtra stands first among all the states.

Small Savings

1.36 For the financial year 2004-05, the net collection from small savings was Rs. 14,981 crore as against the target of Rs. 11,171 crore.

Mutual Funds

1.37 Mutual Funds is a fast growing industry, regulated by SEBI. As on 31st December, 2005, there were 39 mutual funds registered in India with the total assets of Rs. 2,00,209 crore, of which 33 (85 per cent) mutual funds were in Maharashtra. The net amount mobilised by these 33 funds during 2005-06 upto December was Rs. 26,467 crore.

Special Study

1.38 In the 62nd round of National Sample Survey (July 2005-June 2006), the information on 'Unorganised Manufacturing', 'Employment and Unemployment' and 'Household Consumer Expenditure' is being collected. Some important results based on quick tabulation of selected data of the State sample for the first two sub-rounds (July-December, 2005) of this survey on the subject 'Unorganised Manufacturing' are given below. The results are based on sample values only and are without applying estimation procedure.

i) Of the total unorganised manufacturing enterprises, about 86.1 per cent from rural areas and 55.1 per cent from urban areas were Own Account Manufacturing Enterprises (OAMEs), and almost all of them were proprietary in nature.

ii) About 93.6 per cent of the rural and 98.0 per cent of the urban enterprises were perennial in nature.

iii) Power-cut and shortage of capital are the main problems faced by the unorganised manufacturing enterprises from both the rural and urban areas.

iv) The business of more than 60 per cent OAMEs in both the rural and urban areas was stagnant during last 3 years period.

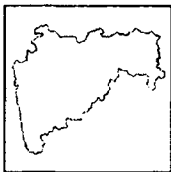
v) About 72.3 per cent rural and 55.8 per cent urban manufacturing enterprises were not registered with any of the registering authorities.

vi) Per enterprise monthly gross value added for OAMEs in rural and urban areas was Rs. 2,516 and Rs. 3,878 respectively. Similarly, it is observed that per establishment monthly gross value added in rural areas and urban areas was Rs. 66,082 and Rs.1,32,825 respectively.

ECONOMIC OUTLOOK AND POLICY IMPERATIVES

State Economy

2.1 During the post liberalisation period 1993 to 2002, the State economy registered annual average growth rate of 5.0 per cent. However, thereafter the State economy is growing with much faster pace. The annual average growth of Gross State Domestic Product (GSDP) is expected to be 8.4 per cent during the first four years (2002-06) of the Xth Five Year Plan (FYP). The State has surpassed the Xth Plan Target of 8.0 per cent GSDP growth, which is commendable, considering the lacklustre growth of the agriculture and allied activities sector over the last few years. Achievement of the sustained GSDP growth rate of above 8.0 per cent in future, therefore, critically depends on reversal of growth trends in agriculture sector which have decelerated continuously.

2.2 The State is expected to achieve impressive growth of GSDP during the Xth FYP mainly due to impressive growth performance in the manufacturing and service sectors. The annual average growth rate of GSDP during the first four years (2002-06) of Xth FYP is expected to be (-) 0.5 per cent for the primary sector, 10.0 per cent for the secondary sector and 9.8 per cent for the tertiary sector. The sectorwise growth scenario in GSDP for the State shows sluggishness in primary sector, wide fluctuations in the secondary sector and performed relatively at higher rate only in the tertiary sector.

2.3 Though the State economy is growing, the State has potential to grow at higher rate. Acceleration in the rate of growth of agriculture can easily take Maharashtra to a growth rate of 10 per cent or more. In order to accelerate the economic growth and ensure wide distribution of its gains, much work needs to be done on farm front. The bottlenecks in the development of agriculture sector need to be identified and

removed on a war footing. Increasing productivity of traditional crops, diversifying to commercial crops, crop planning with effective use of improved seeds and other inputs, establishing agroprocessing units, establishing cold storage chains, creation of efficient markets, market information are the thrust areas for attention of this sector.

2.4 As infrastructure deficiencies eventually restrict the economic growth, substantial investment in the infrastructure development is needed. The role of public private partnerships is further needed to be encouraged in order to bring qualitative and quantitative improvements in the infrastructure and flexible markets. To sustain with high growth, the economy would need more balanced sectoral performance in agriculture, industry and service.

Public Finance

2.5 A series of wide spectrum of fiscal reform measures, such as implementation of Fiscal Responsibility Bill, Value Added Tax system, monthly cash flow system, curtailment in administrative expenditure, initiated by the State Government are expected to bear good fruits of healthy financial condition of the State. The fiscal deficit to GSDP ratio for the State was lowest at 2.0 per cent in 1993-94, afterwards it rose almost continuously to reach at 4.7 per cent in 2003-04. Since then, it has been slowing down and as per the budget estimates for 2005-06, it will decline to 2.1 per cent, almost to the level attained in 1993-94. The target of revenue receipts for 2005-06 is expected at Rs. 50,430 crore, higher by 17.6 per cent to the previous year. The overall debt of the State Government is over Rs.1,06,627 crore and interest payments on the debt is budgeted to Rs. 9,538 crore in 2005-06. The ratio of interest payment to revenue receipts is placed at 18.9 per cent.

2.6 The success of fiscal consolidation efforts is critically contingent upon fiscal empowerment in respect of revenue mobilisation i.e. by expanding the scope and size of revenue flows into the budget.

The State had implemented Value Added Tax system from 1st April, 2005. As the service sector has major share in the economy, by integrating services into tax net in comprehensive manner will help to boost the revenue collection. In order to achieve sustainable fiscal regime and to improve the financial position in medium term, enhancement in resources mobilisation efforts on own tax and non-tax revenue front, further curtailment in the non-plan expenditure and containing the debt servicing costs, emphasis on infrastructure development, reduction in the expenditure on subsidies in power sector are some major areas which need to be monitored effectively. The expeditious monitoring of Fiscal Responsibility Legislation and institutional reforms hold the key for fiscal correction.

Prices

2.7 The inflation rate has witnessed decelerating trend in post-liberalisation period. The average annual rate of inflation during 2001-04 remained subdued at 4.1 per cent. However, erratic and delayed monsoon and hardening of international prices of crude oil, minerals & metal related products reversed the situation and the average inflation rate rose to 6.5 per cent in 2004-05. After easing of petroleum prices, inflation has been declining and during April-January of current fiscal year it has reduced to 4.6 per cent.

Public Distribution System

2.8 Providing food to the poor at prices they can afford is an integral part of the strategy of poverty alleviation programme. The State implements Government of India's public distribution schemes to provide foodgrains to targeted population at subsidised rates. Though the offtake under the Antodaya Anna Yojana is better, it is comparatively low under targeted public distribution system. The low offtake of the foodgrains may be due to implementation of various food based schemes viz. Sampoorna Gramin Rojgar Yojana, the Mid-day Meal Scheme and Provision of Nutritional Supplements to Primary School Children. The measures viz. creating awareness among beneficiaries of their rights, publicity of information regarding quantity, price, availability of commodities to the consumer, keeping fair price shops open in day as well as late evening hours, proper and regular inspection of the fair price shops to check pilferage and quality will certainly help to improve the present status of public distribution system.

Industry and Infrastructure

2.9 Maharashtra is the most industrialised State in the country and has made considerable progress in the industrial development continuously. The State occupies a significant position in the manufacturing sector of the country. The State's share in the value of output of manufacturing sector of the country is about 20 per cent. The growth of industrial sector in the State was subdued in early 2000. In the recent years, this situation has changed and the manufacturing sector is performing with higher growth rate since last three years.

2.10 The opportunities created due to liberalisation need to be concentrated and tapped. The telecom and IT sector are the fastest growing markets in the country. A proper investment climate has to be built for sustainable growth of industrial sector. The State has to take measures for creating sound and upgraded infrastructure. The infrastructural facilities, especially power, ports and road network in the State need to be improved. With considerable good telecom infrastructure, large pool of skilled manpower, material resource base and growing domestic volume, the State has potential to remain at forefront in the country's industrial growth scenario.

Agriculture

2.11 Agriculture in the State has always remained at the mercy of monsoon. Nearly one-third of the area in the State receives scanty and erratic rainfall. After 4-5 years of drought, this year the State has experienced excessive monsoon. The growth rate of agriculture and allied sector's GSDP for the State in the first year of Xth plan (2002-03) period was (-)1.8 per cent; it was (-)7.6 per cent in the second year (2003-04) and (-)2.1 per cent in the third year (2004-05). Thus, the annual GSDP growth of the agriculture and allied sector during the first three years of Xth plan period averages to (-)4.9 per cent. Though the State economy is growing at a robust rate in the recent years, the negative growth in the agriculture sector is hampering the overall economic performance of the State. It is, therefore, essential to view the growth of this sector seriously.

2.12 The growth in the agriculture sector is plagued with low productivity. Attempts are needed to overcome the constraints and increase the productivity and competitiveness of this sector. Policies and priorities have to be reformulated to create an environment conducive

to the agricultural growth. The potential of the agriculture sector should be exploited with increasing public and private investment, crop diversification, efficient water management, setting up of food processing industries and cold storage chains, freer movement of agriculture produce, etc. The specific problems relating to small, marginal farmers and landless are needed to be given special attention. The credit and delivery systems of inputs such as seeds, fertilizers, pesticides and veterinary services need to be revived and rejuvenated. If the State succeeds in accelerating the GSDP growth of agriculture and allied activities sector, it will succeed in achieving double digit GSDP growth in near future.

Electricity

2.13 Electricity is the fulcrum of economic development. It is not only a vital input for industry and agriculture but also significantly improves the quality of life. The Government of India has set a goal of 'Electricity For All'. As per the Census 2001, about 23 per cent of the households in the State do not have electricity. Hence meeting the target of universal access is a daunting task for the State requiring significant addition to generation capacity, expansion of transmission and distribution network and increasing efficiency.

2.14 The Maharashtra State has the highest installed capacity of 12,909 MW in the country. The State is highly industrialised, nearly 40 per cent of the total consumption is for industries and about 19 per cent for agriculture. Though the demand of electricity is very high and increasing continuously, the basic problem that the State is facing is the shortage of installed capacity and generation efficiency. There is no addition in the installed capacity for the last five years. Power cuts and poor quality of supply are rampant in the State and has become a regular phenomenon. The peak demand of electricity in the State during 2004-05 was 14,822 MW, which was met by 3,045 MW load shedding. The MSEB has suffered with extremely high transmission and distribution losses of 35 per cent.

2.15 In order to remove the existing problems in the system and for its effective implementation, the Government of Maharashtra has restructured MSEB and established four new companies recently. Urgent measures such as entry of private sector in the power sector, removing the high level cross subsidisation, enforcing energy

audits and accountability, upgrading distribution system, reducing technical and commercial losses etc. are required to redress the infrastructural bottlenecks.

Roads

2.16 The total road length maintained together by PWD & ZP in the State at the end of March 2005 was 2.29 lakh km. The road length per 100 sq.km. of geographical area in the State was 74.4 km. and it was 223 km. per lakh of population. Out of the 40,412 inhabited villages in the State, 38,262 villages (94.7 per cent) were connected by all-weather roads, while 1,515 villages were connected by fair-weather roads. It is essential to link all villages in the State by all-weather roads and enhance village road connectivity. In the last two decades the number of vehicles on the road had increased rapidly. The road infrastructure in urban areas in comparison with number of motor vehicles is inadequate.

Education

2.17 Education is a critical input of human development and economic growth. It has strong linkage with eradication of poverty and economic progress. Education is a major determinant factor in rise or fall in the major indicators of socio-economic development viz. birth rate, death rate, infant mortality rate, etc. The State has registered impressive growth in literacy over the decades, the dropout rates in the State have also reduced considerably in the last two decades and the gender gap in literacy has also narrowed due to combined efforts of various educational programmes successfully implemented by the State Government. However, lot more is needed to be done. Though the drop out rates are reducing, the level of drop outs, especially in the remote and tribal areas is still high. School infrastructure, inadequate equipments, the quality of education, teacher absenteeism, poor rate of success in the school board exams etc. are the areas of concern in the education system.

2.18 In view of structural changes in the economy, the most important challenge is not just guarantee the expansion of education, but also improvement in quality and linking of the education to society's needs to attain the targeted development goals. The education system needs to be remoulded in a way to suit the requirements of fast growing knowledge economy. The potential of growth in IT, telecom sector, BPO, Bio-technology, agro-technology needs to be tapped with proper vision and investment.

Public Health

2.19 The State Government is committed to the goal 'Health For All' and has done fairly well on the count of raising life expectancy, reducing infant mortality rate (IMR) and total fertility rate. However, there is wide gap in attainment level of health indicators for rural and urban population. Though wide network of primary health centres and sub-centres is created all over the State, the services are not still adequate for the remote rural, tribal areas and disadvantaged sections of the society. Quantitatively and qualitatively there is wide gap in health care infrastructure available in rural and urban areas of the State. The bulk of the curative services are skewed in the urban areas and are dominated by private health institutes. There is need to strengthen the rural health infrastructure and enhance its capacity to deal with curative aspects. The access to health care infrastructure in the rural areas and its utilisation has to be enhanced with consistent funding. Ensuring accessibility, efficiency, equity and quality of health care are the challenges of the health sector. The State has joined the National Rural Health Mission Programme of the Government of India.

Poverty

2.20 The Government has succeeded in reducing the incidence of poverty in the State continuously. However, a quarter of the population of the State was below poverty line as per 1999-2000 National Sample Survey Organisation estimates. Almost 55 per cent of the population in the State is dependent on agriculture for subsistence, it is therefore essential to increase agriculture production and productivity.

Employment

2.21 Over the last few years, the employment in the organised sector has decreased continuously. The closure of factories and voluntary retirement schemes have affected the scenario. The work force dependent on agriculture in the State, though reducing, is still about 55 per cent. The Employment Guarantee Scheme provides support at low end of employment spectrum. In order to provide employment to the educated unemployed,

ways and means need to be tapped for sustainable employment growth.

2.22 The inherent strength of the State lies in the huge size youth profile it has. Almost 45 per cent of the population of the State is in the age group of 15-40 years (as per Census 2001). This potential needs to be brought into mainstream of the State economy to tap its full potential. The process of liberalisation of the economy has thrown up newer opportunities of employment in emerging and dynamic economic activities. Sector specific plan approach based on the competitive advantage of a sector with conducive environment for the robust growth of these activities will help in creating opportunities of employment generation. The efforts are needed to accelerate the growth of labour intensive sectors which will assist in boosting the growth of economy and employment in the State. Informal sector can provide avenues for employment generation.

Summing Up

2.23 In response with various economic and fiscal reforms initiated by the State Government, the State economy is showing strong growth performance during the Xth FYP. The annual average growth rate of GSDP for the State is expected to be 8.4 per cent for the first four years of Xth FYP (2002-06). It is noteworthy that the State has surpassed the Xth FYP (2002-07) target of 8.0 per cent of GSDP set for Maharashtra. The achievement may be viewed on the background of continuous subdued performance of 'agriculture and allied activities' sector over the last few years. As against this, the robust industrial and service sector growth has remained the driving force for achieving the commendable growth for the State. In order to achieve the sustained growth of above 8.0 per cent in the future, it is necessary to view the growth of agriculture sector seriously. The potential of agriculture sector needs to be exploited with proper policies and priorities. The bottlenecks in the power sector need to be removed with expedition of pace of power reforms. With continuance of economic reforms, fiscal consolidation and increased investment in infrastructure, the State's economy is expected to emerge as faster growing economy in the country.

POPULATION

3.1 The population of Maharashtra as per the Population Census 2001 was 9.69 crore, which contributes to 9.4 per cent of the total population (102.86 crore) of India. The projected population of the State as on 1st March, 2006 is about 10.41 crore. In respect of population, Maharashtra is the second largest state in India after Uttar Pradesh.

3.2 During the decade 1991-2001, the population growth in the State was 22.7 per cent (annual compound growth rate 2.07 per cent), less as compared to that of 25.7 per cent in the earlier decade. The decadal population growth rate of the State during the last four decades

remained higher than that for India, except for the 1971-81 decade. The details are shown in Table No.3.1. As will be discussed subsequently, in-migration is one of the major reasons for the high population growth rate of the State.

Decadal population growth rates (1991-2001)

Bihar	- 28.62	Punjab	- 20.10
Haryana	- 28.43	Assam	- 18.92
Rajasthan	- 28.41	West Bengal	- 17.77
Uttar Pradesh	- 25.85	Karnataka	- 17.51
Madhya Pradesh	- 24.26	Orissa	- 16.25
Maharashtra	- 22.73	Andhra Pradesh	- 14.59
Gujrat	- 22.66	Tamil Nadu	- 11.72
India	- 21.54	Kerala	- 9.43

Table No. 3.1

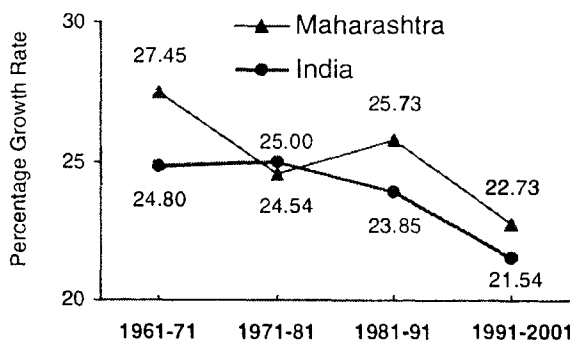
Decadal growth rates of population for Maharashtra and India

Decade	Decadal percentage increase in population	
	Maharashtra	India
1961-71	27.45	24.80
1971-81	24.54	25.00
1981-91	25.73	23.85
1991-2001	22.73	21.54

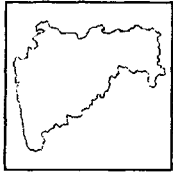
Population features at a glance Maharashtra and India - Census 2001

Item	Maharashtra	India
Population (In crore)		
Total Persons	9.69	102.86
Male	5.04	53.22
Female	4.65	49.64
Rural Persons	5.58	74.25
Male	2.85	38.16
Female	2.73	36.09
Urban Persons	4.11	28.61
Male	2.19	15.05
Female	1.92	13.56
SC Population (%)	10.2	16.2
ST Population (%)	8.9	8.2
Decadal percentage growth (1991-2001)	22.7	21.5
Percentage of urban population	42.4	27.8
Sex-ratio (Females per 1000' males)	922	933
Area (In lakh sq. km.)	3.08	32.87
Population density (Per sq. km.)	315	313
Literacy percentage* (*For the population of 7 years & above)	76.9	64.8

Decadal population growth rates for Maharashtra and India

Population Density

3.3 As per Population Census 2001, the density of population (No. of persons per sq. km.) in Maharashtra was 315, slightly higher than that for India (313).

As per the Population Census 1991, the density of population in the State was 257. Over the decade 1991-2001, there was an addition of 58 persons per sq.km.

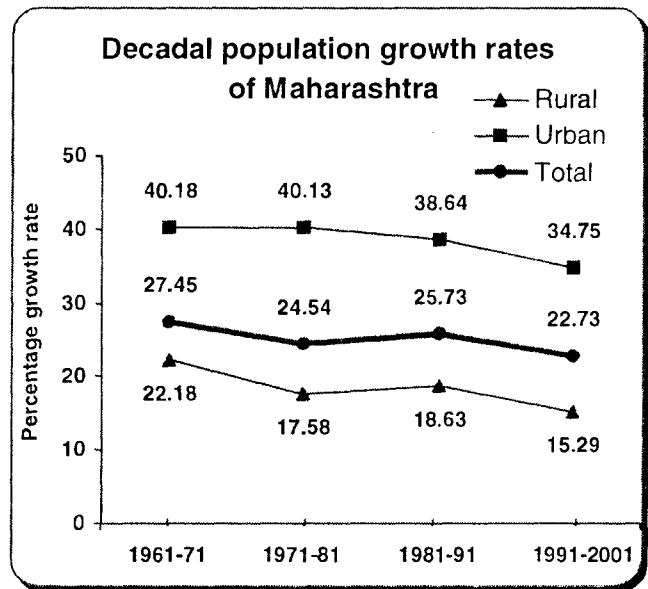
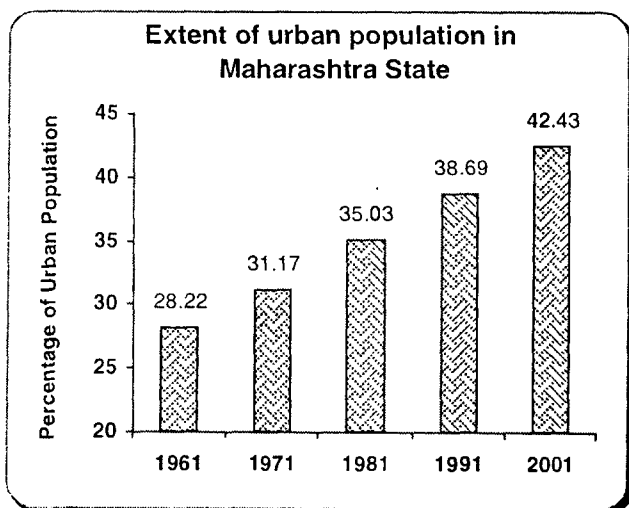
3.4 It is observed that the variation in the density of population across the districts of the State was wide. The highest population density was found in Mumbai City district (21,190) and the lowest in Gadchiroli district (67). There were eight districts in the State having density more than the State average (315) and 27 districts below the State average.

Rural Population

3.5 As per the Population Census 2001, the rural population of the State living in 41,095 villages was 57.6 per cent of the total population. During the decade 1991-2001, the rural population of the State increased by 15.3 per cent, and this increase was less than the corresponding All-India percentage increase (18.1). Also it was less than the decadal growth rate of rural population in the State during 1981-91 (18.6 per cent).

Urban Population

3.6 As per the Population Census 2001, 42.4 per cent of the State's population was living in urban areas. This percentage was much higher than that for All-India (27.8 per cent). The proportion of urban population in the State increased from 38.7 per cent in 1991 to 42.4 per

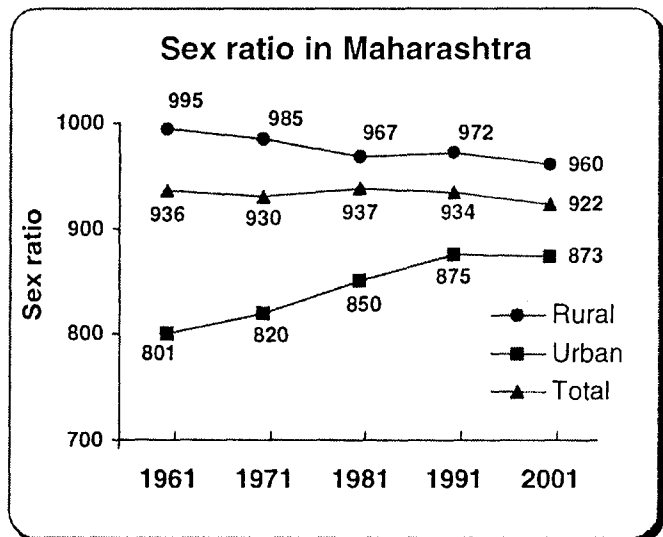

cent in 2001. In respect of the proportion of urban population, the State stands second amongst the major states in the country, after Tamil Nadu (44.0 per cent).

3.7 The decadal population growth rates for rural and urban areas in the State indicate that the population growth rate in urban areas is almost double or more than that in rural areas. The growth also indicates decreasing trend for the last four decades except for the 1981-91 decade.

Sex ratio

3.8 The Census 2001 results revealed that in Maharashtra State, sex ratio (No. of females per thousand males) declined to all time low at 922 from 934 in 1991. As there is improvement in the sex ratio at the national level, the decline in the State is a cause of concern. The sex ratio in rural areas of the State remained higher than that for the urban areas all through out the four decades.

Child Sex Ratio

3.9 The sex ratio in the age group 0-6 years is an important indicator of the future trends of the sex composition in the population of the State. The Population Census 2001 results revealed that the sex ratio in the State for the age-group 0-6 years declined to 913 from 945 in 1991. At the national level, the sex ratio in the age group 0-6 years was higher (927) than that for the Maharashtra (913). It may be guessed that as the society is with a strong preference for a male child, the easy access to sex-test during pregnancy might have added to sex selective abortions.

Literacy

3.10 The Census 2001 results indicate that the Maharashtra State has registered an impressive growth in literacy among the major states in India. The literacy rate of population aged seven years and above has improved from 64.9 per cent in 1991 to 76.9 per cent in 2001. This rise of 12.0 percentage points was the maximum rise during the last four decades. In the case of females, the rise in literacy was more prominent and was about 14.7 percentage points in the latest decade. The literacy rates for males and females in the rural and urban areas are given in Table No 3.2.

Table No. 3.2

Literacy rates in Maharashtra

Area	(Per cent)		
	Persons	Males	Females
Census 2001			
Total	76.9	86.0	67.0
Rural	70.4	81.9	58.4
Urban	85.5	91.0	79.1
Census 1991			
Total	64.9	76.6	52.3
Rural	55.5	69.7	41.0
Urban	79.2	86.4	70.9

3.11 It is observed from the Table No.3.2 that still there is a wide gap between male and female literacy rates and the State has to make concerted efforts to increase the pace of female literacy. Maharashtra has always remained much above the national average in literacy performance. Among the major states in India, as per Census 2001, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent).

3.12 Though the State has registered an impressive growth in literacy, still there were

States having literacy rates above national average- Census 2001

Kerala	-	90.9
Maharashtra	-	76.9
Tamil Nadu	-	73.5
Punjab	-	69.7
Gujarat	-	69.1
Karnataka	-	66.6
All India	-	64.8

1.92 crore illiterate persons in the State, of which about 8 per cent belonged to the age group 7-15 years, and about 69 per cent were females.

Scheduled Castes Population

3.13 The Scheduled Castes population of the State as per the Census 2001 was 98.82 lakh (50.63 lakh males and 48.19 lakh females), of which 61.7 per cent were living in rural areas. The proportion of Scheduled Castes population to total population in the State was 10.2 per cent. The sex ratio in respect of the Scheduled Castes population was 952, which was higher than that for the State as a whole.

Scheduled Tribes Population

3.14 The Scheduled Tribes population of the State as per the Census 2001 was 85.77 lakh (43.48 lakh males and 42.29 lakh females), of which 87.3 per cent were living in rural areas. The proportion of Scheduled Tribes population to total population in the State was 8.9 per cent. The sex ratio in respect of the Scheduled Tribes population was 973, which was much higher than that for the State as a whole.

3.15 The details about SC and ST population in Maharashtra State, based on Population Census 2001, are given in Table No. 3.3.

Table No. 3.3

SC and ST Population in Maharashtra-2001

Item	Total	SC	ST
Population ('000)			
Persons	96,879	9,882	8,577
	(100.0)	(10.2)	(8.9)
Male	50,401	5,063	4,348
Female	46,478	4,819	4,229
Sex Ratio	922	952	973

Figures in brackets indicate percentages to total.

Population by Religion

3.16 Religionwise percentage distribution of population according to the censuses 1991 and 2001 in the State and India is shown in Table No.3.4.

Table No. 3.4

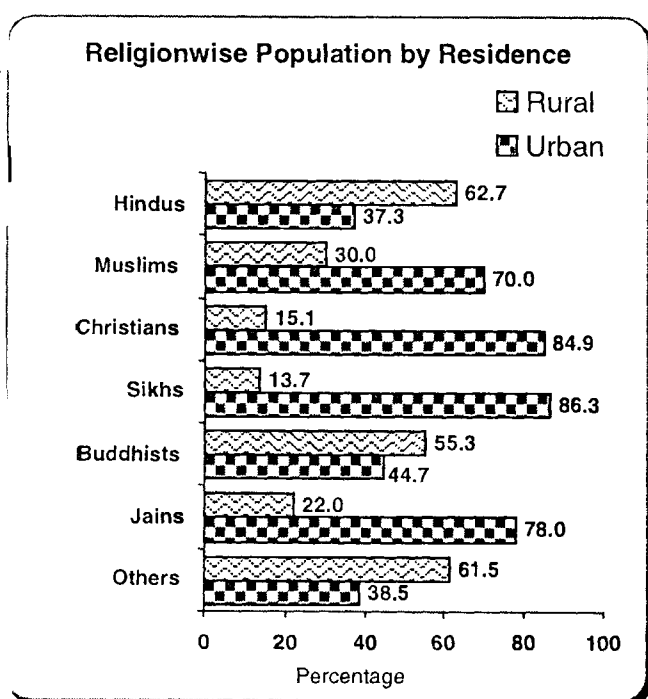
Percentage distribution of population by religion

Religion	Percentage to total population			
	Maharashtra		India	
	1991	2001	1991*	2001
Hindu	81.1	80.4	82.0	80.5
Muslim	9.7	10.6	12.1	13.4
Christian	1.1	1.1	2.3	2.3
Sikh	0.2	0.2	1.9	1.9
Bauddha	6.4	6.1	0.8	0.8
Jain	1.2	1.3	0.4	0.4
Others [@]	0.3	0.3	0.5	0.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

@ Including religion not stated.

* Excluding Jammu & Kashmir

3.17 As per the Population Census 2001, amongst Hindus, about 37.3 per cent population was living in urban areas of the State, while most of the Christian and Sikh population (84.9 and 86.3 per cent respectively) was living in urban areas. Data reveals that Sex Ratio among Christian community was the highest (993), while that for Sikh community was the lowest (829).

Population by Disability

3.18 The Population Census 2001 results revealed that 1.6 per cent persons in the State were having disabilities and this proportion was much less than that for India (2.1 per cent). The incidence of disability in males was much higher than that in females. In the disabled population, 59.5 per cent were males and 40.5 per cent were females. The percentage of disabled population by type of disability is given in Table No.3.5.

Table No.3.5

Percentage distribution of disabled population by type of disability-Census 2001

Type of Disability	Maharashtra	India
In seeing	37.0	48.5
In speech	7.2	7.5
In hearing	5.9	5.8
In movement	36.3	27.9
Mental	13.6	10.3
Total	100.0 (15.7)	100.0 (219.1)

Note: Figures in brackets denote total disabled population in lakh.

Population by Age Group

3.19 The age-groupwise percentage distribution of population in the State as per 1991 and 2001 censuses is shown in Table No. 3.6.

Table No. 3.6

Age groupwise percentage distribution of the population and sex ratio in Maharashtra

Age group (In years)	Population percentage		Sex ratio	
	1991	2001	1991	2001
0-6	17.10	14.11	945	913
7-14	18.50	17.99	933	918
15-49	50.36	52.73	922	893
50-59	6.65	6.32	914	922
60+	6.98	8.73	1018	1150
Age not stated	0.40	0.12	831	797
Total	100.0 (7.89)	100.0 (9.69)	934	922

Note: Figures in brackets denote total population in crore.

3.20 The Census data revealed that during the decade 1991-2001, there was a sizable reduction in the proportion of population, in percentage term, for the age groups 0 to 6 years and 7 to 14 years, whereas the proportion of population in the age

group 15 to 49 years, which is the age group of working force, has increased by about 2.5 percentage points. This gives indication that there is increase in the work force of the State during the last decade. The aged population (60+ age) has also increased from 6.98 per cent in 1991 to 8.73 per cent in 2001. This indicates that longevity in the State has increased.

3.21 The age specific sex ratios indicate that there was drastic reduction in the sex ratio for the age group 0 to 6 years, which is a cause of concern, since this age group of population is going to project the structural scenario of the population of the State. It also indicates disremination towards female in the population composition at lower age groups. This may be due to sex selective abortions.

Fertility Rates

3.22 Based on the Population Census 2001, the Total Fertility Rate (TFR) of the women in Maharashtra was 2.23, much less as compared to that for All-India at 2.52. The religionwise details of TFR are shown in Table No.3.7.

Table No. 3.7

Total Fertility Rates in Maharashtra - 2001			
Religion	Rural	Urban	Total
Hindu	2.57	1.73	2.22
Muslim	2.93	2.32	2.49
Christian	1.96	1.33	1.41
Sikh	2.62	1.44	1.57
Buddhist	2.62	1.85	2.24
Jain	1.66	1.35	1.41
Other	2.99	1.29	2.25
Total	2.58	1.80	2.23
SC	2.71	2.03	2.42
ST	3.30	2.17	3.14

3.23 It is evident from the table that the TFR for Muslims was the highest at 2.49, followed by Buddhists (2.24) and Hindus 2.22. Also the TFR for Scheduled Tribes at 3.14 was much more than the State average at 2.23.

3.24 According to the Population Census 2001, among the 4.65 crore women in Maharashtra, the number of ever married women was 2.66 crore (57.2 per cent). Among them, 0.63 lakh (0.23 per cent) women belonged to the age group below 15 years, violating the minimum age limit of 18 years for getting married. Of these

women, 9.1 per cent had given birth to one child and 15.6 per cent had given birth to two children. Besides this, the number of ever married women in the age group 15-19 years was 7.60 lakh (2.9 per cent among the ever married women) and the percentage of the women among them having given birth to 1, 2, 3 and 4 children was 22.5 per cent, 4.4 per cent, 1.0 per cent and 1.1 per cent respectively.

Migration

3.25 According to the Population Census 2001, among the population of 9.69 crore of Maharashtra, 32.32 lakh persons (3.34 per cent) were in-migrants from other states in India and in addition, 0.48 lakh persons (0.05 per cent) were in-migrants from other countries during 1991-2001 decade. Out of the 32.32 lakh in-migrants from other states, large number of in-migrants were from Uttar Pradesh (28.5 per cent), followed by Karnataka (14.7 per cent), Madhya Pradesh (8.5 per cent), Gujarat (7.6 per cent), Bihar (7.1 per cent) and Andhra Pradesh (6.0 per cent).

3.26 After 1991, the net addition in the population upto 2001 was 1.80 crore, out of which 32.80 lakh (18.2 per cent) persons were in-migrants. In other words, for every 5 persons added in the population of Maharashtra during the decade 1991-2001, one person was in-migrant. In the case of Greater Mumbai, the net addition to its population during 1991-2001 was 20.53 lakh, of which 54.8 per cent were in-migrants (11.24 lakh) from outside the State. The number of in-migrants in the decade into some other districts of the State was as follows. Thane : 7.64 lakh, Pune : 3.12 lakh, Nagpur : 2.10 lakh, Kolhapur : 1.04 lakh, Nashik : 0.91 lakh and Raigad : 0.87 lakh.

3.27 The data as to the reasons for in-migration of the persons from other states reveals that 42.2 per cent of them had migrated in Maharashtra for work/employment and 0.9 per cent for business. The other reasons for migration were education (2.3 per cent), marriage (14.5 per cent), moved after birth (6.6 per cent), moved with households (24.9 per cent) and other reasons (8.6 per cent). Thus the major objective of the in-migrants in Maharashtra is seen to be work/employment/business. The details are shown in Table No.3.8.

Table No. 3.8
Reasons for migration in Maharashtra
during 1991-2001

Reason for migration	No. of migrants (In lakh)	Percentage to total
Work/ employment	13.63	42.2
Moved with household	8.05	24.9
Marriage	4.68	14.5
Moved after birth	2.15	6.6
Education	0.74	2.3
Business	0.29	0.9
Other	2.78	8.6
Total	32.32	100.0

3.28 Out of the total population of 0.48 lakh migrated in Maharashtra from other countries, 60.3 per cent were from Nepal, 7.6 per cent were from Pakistan and 6.7 per cent were from Bangladesh.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality rate

3.29 The birth rates, death rates and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme for the period 1971 - 2003 are available for different states and India. The birth rates,

death rates and infant mortality rates for Maharashtra for the year 2003 were 19.9, 7.2 and 42 respectively. These rates were much less than that for India, which were 24.8, 8.0 and 60 respectively. These rates for Maharashtra and India are given in Table No. 3 of part II.

3.30 The trends of birth rate for rural and urban areas based on SRS data are showing convergence with rural birth rates declining more sharply.

New Population Policy

3.31 Maharashtra State has always remained on the fore-front in implementing various national programmes. The State Government is implementing various family welfare programmes, which has resulted in declining in crude birth rate, crude death rate and infant mortality rate. The State Government has implemented family planning programmes effectively in the State. In spite of this, the population of the State is multiplied by 2.5 times between 1961 to 2001. As a population control measure, the State Government has declared its population policy. The goals set in the new population policy are given in Table No.3.9. Considering the achievement in the State, the State has to strive hard to achieve these targets.

Table No. 3.9
Targets set under new population policy
for Maharashtra

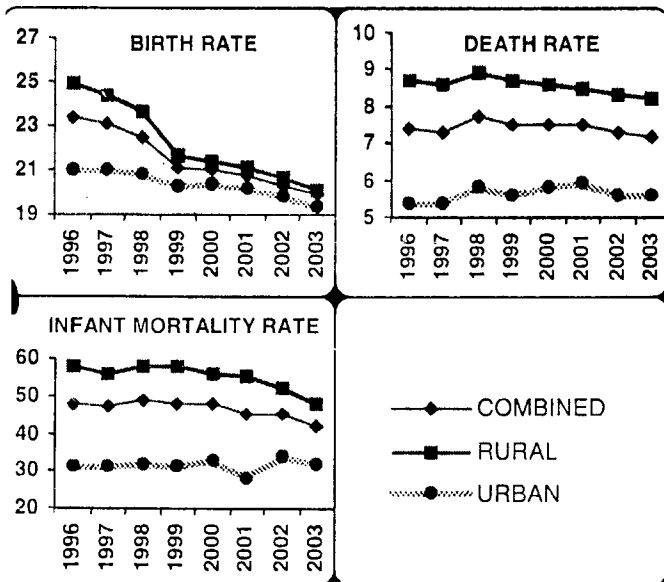
Indicator	Target By 2010	Achievement By 2003
Crude Birth Rate*	15	19.9
Crude Death Rate *	5	7.2
Total Fertility Rate #	1.8	2.3
Infant Mortality Rate [®]	15	42
Neo-natal Mortality Rate [®]	10	28

* Crude Birth Rate and Crude Death Rate are per thousand population.

[®] Infant Mortality Rate and Neo-natal Mortality Rate are per thousand live births.

Total Fertility Rate is per thousand females in reproductive age group of 15 to 49 years.

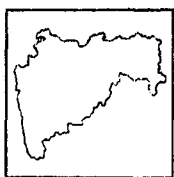
T.F.R. refers to the year 2001.

PUBLIC FINANCE

The State Finances

4.1 Fiscal consolidation was an integral part of the State economic reforms introduced in the post liberalisation period. The financial reforms implied by the Government through the wise taxation policies to increase the revenue receipts on one hand and expenditure policies by curtailment of non-developmental expenditure on the other hand has resulted in improvement of State's financial position.

4.2 Consistent reduction in the fiscal deficit signifies the financial soundness of the Government. The fiscal deficit which was at the peak of 4.7 per cent (as per cent of GSDP) during 2003-04, the Government succeeded to reduce it to 3.7 per cent in 2004-05. As per the budget estimate 2005-06, it is further expected to decline to 2.1 per cent. However, the heavy rains in the last week of July in the State may have somewhat adverse impact on the State finances.

4.3 The tax collection for the year 2004-05 has registered an impressive increase of 20.6 per cent over 2003-04 and as per the available trends in tax collection, this rate may exceed in 2005-06. The success of Government in containing non-plan expenditure is another main reason for improvement in revenue balances. During 2005-06, the percentage of expenditure on salaries & pension payments to revenue receipts is expected to be 48.1 per cent, whereas for interest payments it is expected to be 18.9 per cent.

4.4 The non-tax revenue has also increased by 44.9 per cent in 2004-05 over the previous year. The State's share in Central Taxes has increased to Rs. 3,645 crore in 2004-05 from Rs. 3,371 crore in 2003-04 and is expected to increase further to Rs. 4,749 crore in 2005-06. So also, the borrowings and other liabilities have come

down to Rs. 13,477 crore in 2004-05 from Rs.15,285 crore in 2003-04, which are further expected to come down to Rs.8,893 crore in 2005-06. The annual average growth rates of revenue receipts and revenue expenditure for the period 2000-01 to 2004-05 were recorded at 9.7 per cent and 8.6 per cent respectively, which are expected at 11.3 per cent and 6.1 per cent in 2005-06. The financial resources from the Central Government are also expected to increase from Rs.10,026 crore during 2004-05 to Rs.12,848 crore in 2005-06.

4.5 The buoyancy in tax collection comes mainly from the sales tax (Value Added Tax), stamps and registration fees, electricity duty, state excise duties, motor vehicle taxes, etc. The introduction of VAT regime in the State is a step taken in the right direction. The analysis of various components of State revenue receipts show that the efforts towards revenue mobilisation have to be concentrated on the own tax revenues.

4.6 Reforms in infrastructure with special emphasis on the power sector, the commitment of procurement of cotton at minimum support price, further curtailment in non-development and non-plan expenditure and burden of heavy pension payments are the major fiscal challenges that the Government has to face in near future.

Financial Position 2005-06

4.7 The State Budget 2005-06 shows surplus on both revenue and capital accounts of Rs. 266 crore and Rs.2,973 crore respectively, thereby aggregating total budgetary surplus at Rs. 3,239 crore. Taking into account the opening balance of Rs.(-) 616 crore and the unbudgetted plan outlay of Rs.2,583 crore, the budget for the year 2005-06 reveals a net surplus of Rs.40 crore. The details are given in Table No. 4.1.

Table No. 4.1
Overall Financial Position for 2005-06
(Rs. crore)

Item	Receipts	Expenditure/ Disbursements	Surplus(+) Deficit(-)
(A) Revenue Account	50,429.82	50,163.96	265.86
(B) Capital Account (1 to 8)	64,593.29	61,619.86	2,973.43
1) Capital expenditure outside Revenue Account	0.00	8,551.63	(-)8,551.63
2) Internal Debt of the State Government	7,071.56	2,214.72	4,856.84
3) Loans & Advances from the Central Government	3,402.07	543.71	2,858.36
4) Loans & Advances given by State Government	445.38	1,310.30	(-)864.92
5) Interstate Settlement	0.00	0.00	0.00
6) Appropriation to the Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
7) Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
8) Public Account	53,671.28	48,999.50	4,674.78
(C) Financial Position (A+ B)	1,15,023.11	1,11,783.82	3,239.29
1) Opening balance			(-)615.77
2) Unbudgetted plan outlay			(-)2,583.36
3) The Overall financial position for 2005-06			40.16

Revenue Receipts

4.8 The total revenue receipts are classified into two parts, viz. (1) Tax Revenue and (2) Non-tax Revenue. Though the total revenue receipts, in an absolute term, are increasing; these, as a percentage of GSDP, are declining from 2000-01 to 2002-03. However, since 2003-04, the same are showing an increasing trend. The share of tax revenue in total revenue receipts is observed to be at 83.1 per cent and 80.3 per cent in 2003-04 and 2004-05 respectively and the same is expected to be at 79.4 per cent in 2005-06. The share of non-tax revenue in total revenue receipts is observed to be at 16.9 per cent and 19.7 per cent in 2003-04 and 2004-05 respectively and further it is expected to be at 20.6 per cent in 2005-06. The details are given in Table No. 4.2.

Tax Revenue

4.9 The State's total tax revenue consists of two parts, viz. (1) State's Own Tax Revenue and (2) State's share in Central Taxes. Though the total tax revenue in an absolute term is showing an increasing trend, as per cent of GSDP, it is actually showing a declining trend from 2000-01 to 2002-03. However, the tax revenue for the years 2003-04 and 2004-05 have shown slightly increasing trend at 8.7 per cent and 9.3 per cent respectively as per cent of GSDP. Further it is

Table No. 4.2
Revenue Receipts of Maharashtra State
(Rs. crore)

Year	Tax Revenue	Non-Tax Revenue	Total Revenue	% to GSDP
2000-01	22,508	7,059	29,567	12.4
2001-02	23,756	6,337	30,093	11.3
2002-03	25,079	6,024	31,103	10.4
2003-04	28,552	5,819	34,371	10.5
2004-05(RE)	34,447	8,436	42,883	11.5
2005-06(BE)	40,046	10,384	50,430	12.1

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

expected to rise to 9.6 per cent of GSDP for the year 2005-06. The share of State's own tax revenue in total tax revenue is placed at 87.6 per cent, 89.7 per cent and 91.0 per cent for the years 2000-01, 2001-02 and 2002-03 respectively. Further this share is observed to be at 88.2 per cent and 89.4 per cent in 2003-04 and 2004-05 respectively and is expected to be at 88.1 per cent in 2005-06. The share of Central taxes in total tax revenue remains at 11 to 12 per cent during the same period. The details are given in Table No.4.3. The Maharashtra State is having the highest tax revenue among the major states in India.

Table No. 4.3
Tax Revenue of Maharashtra State
(Rs. crore)

Year	State's own tax revenue	Share in Central taxes	Total tax revenue	% to GSDP
2000-01	19,727	2,781	22,508	9.4
2001-02	21,304	2,452	23,756	8.9
2002-03	22,814	2,265	25,079	8.4
2003-04	25,181	3,371	28,552	8.7
2004-05(RE)	30,802	3,645	34,447	9.3
2005-06(BE)	35,297	4,749	40,046	9.6

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

State's Own Tax Revenue

4.10 The State's Own Tax Revenue plays an important role in the State's total tax revenue. It has contributed 88.2 per cent and 89.4 per cent share in the total tax revenue for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. Further it is expected to contribute 88.1 per cent share for 2005-06. The Maharashtra State is earning the highest revenue from sales tax (Value Added Tax)

State's Own Tax Revenue for 2004-05 (Rs. crore)		
State	State's Own Tax Revenue	% to GSDP
Karnataka	14,958	10.2
Kerala	9,733	9.9
Tamil Nadu	17,439	9.5
Andhra Pradesh	17,264	8.6
Punjab	7,111	8.4
Maharashtra	30,802	8.3
Bihar	3,996	6.8
Uttar Pradesh	16,031	6.6
Rajasthan	8,286	6.5
Madhya Pradesh	7,797	6.3
Gujarat	11,914	6.0
Orissa	3,476	5.3
West Bengal	10,449	4.8

Sales Tax Revenue of states for 2004-05		
State	Sales Tax Revenue (Rs. crore)	% to Revenue Receipts
Kerala	7,123	50.0
Tamil Nadu	11,732	47.3
Maharashtra	18,575	43.3
Gujarat	7,902	38.0
Andhra Pradesh	11,242	34.9
Karnataka	8,109	31.8
West Bengal	5,836	28.5
Rajasthan	4,486	25.8
Punjab	4,025	25.7
Uttar Pradesh	9,000	24.2
Madhya Pradesh	3,960	23.0
Orissa	1,958	17.1
Bihar	2,475	15.2

followed by stamps and registration fees, state excise duties and electricity duties. The sales tax revenue has contributed 60.9 per cent and 60.3 per cent share in State's own tax revenue for the years 2003-04 and 2004-05 respectively and further it is expected to contribute 62.7 per cent in 2005-06. Similarly, the stamps and registration fees have contributed 13.3 per cent and 13.0 per cent share for the years 2003-04

and 2004-05 respectively and further it is expected to contribute 12.7 per cent in 2005-06. The state excise duties have also contributed 9.2 per cent and 8.1 per cent share for the years 2003-04 and 2004-05 respectively and further it is expected to contribute 7.9 per cent share in 2005-06. The electricity duties share is observed at 2.5 per cent, 4.5 per cent and 4.1 per cent share in 2003-04, 2004-05 and 2005-06 respectively. The details are given in Table No. 4.4.

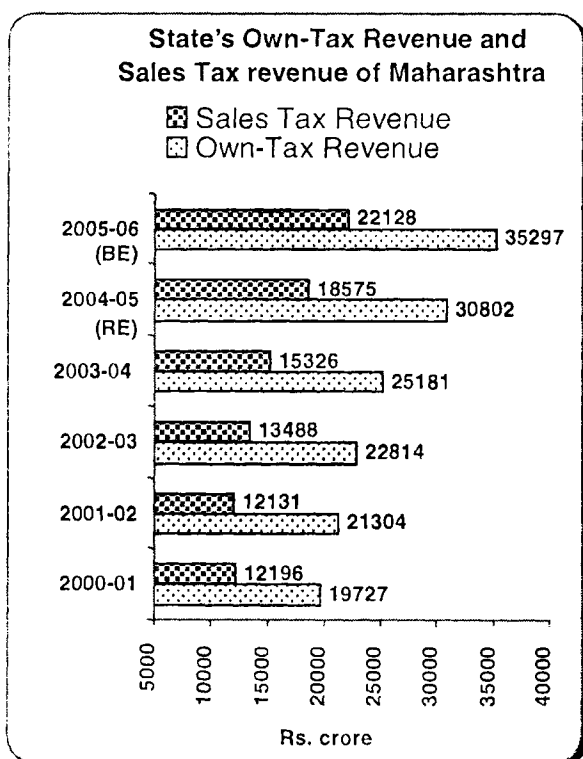

Table No. 4.4
Own Tax Revenue of Maharashtra State
(Rs. crore)

Item	2003-04 (Actual)	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
1) Sales Tax (VAT)	15,326	18,575	22,128
2) Stamps & Reg. fees	3,354	4,000	4,500
3) State excise duties	2,324	2,500	2,800
4) Electricity duties	630	1,383	1,454
5) Other taxes on income and expenditure	1,019	1,068	1,072
6) Taxes on vehicles	1,206	1,200	1,350
7) Other taxes and duties on comm. & services	729	1,242	1,058
8) Taxes on goods and passengers	232	455	511
9) Land revenue	361	379	424
10) Taxes on agri. income	-	-	-
Total Own Tax Revenue	25,181	30,802	35,297
% to GSDP	(7.7)	(8.3)	(8.4)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Tax Collection during April to December, 2005

4.11 As per the data received from Civil Accounts for the period from April to December, 2005, the tax revenue has increased by 20.6 per cent, the non-tax revenue by 41.9 per cent and the total revenue receipts by 23.7 per cent than such receipts in the corresponding period of the previous year. The State's own tax revenue has increased by 15.2 per cent, in which the sales tax revenue (VAT) has increased by 11.4 per cent, stamps & registration fees by 26.6 per cent, state excise duties by 37.9 per cent, electricity duties by 33.1 per cent and the land revenue by 57.5 per cent than such receipts in the corresponding period of the previous year. The details are given in Table No. 4.5.

Table No. 4.5

Tax Collection during April to December 2005

(Rs. crore)

Item	April - December, 2004	April - December, 2005	% Increase over previous year
A) Total Revenue Receipts (a+b)	26,032	32,197	23.7
a) Tax Revenue	22,274	26,863	20.6
b) Non-tax Revenue	3,758	5,334	41.9
Own Tax Revenue (1 to 9)	20,440	23,550	15.2
1) Sales Tax (VAT)	13,267	14,786	11.4
2) Stamps & Reg. fees	2,960	3,746	26.6
3) State Excise duties	1,386	1,911	37.9
4) Taxes & duties on Electricity	478	636	33.1
5) Land Revenue	179	282	57.5
6) Taxes on Vehicles	846	919	8.6
7) Other taxes on Income & Expenditure	803	858	6.8
8) Taxes on goods & passengers	104	53	(-49.0)
9) Other taxes & duties on commodities & ser.	417	359	(-13.9)

4.11.1 During the first nine months of this fiscal, the total Tax Revenue receipts were 67.1 per cent of the budgeted tax revenue. During the same period the total Non-Tax-Revenue receipts were 51.4 per cent of the budgeted non-tax revenue. The details are given in Table No. 4.6.

Table No. 4.6
Revenue Receipts during April to December, 2005
(Rs. crore)

Item	Budget Estimates 2005-06	Receipts during first nine months	% to BE
A) Tax Revenue (i+ii)	40,046	26,863	67.1
i) State's own tax Revenue	35,297	23,549	66.7
ii) Share in Central Taxes	4,749	3,314	69.8
B) Non-Tax Revenue (i+ii)	10,384	5,334	51.4
i) Non-Tax Revenue	5,687	2,528	44.5
ii) Grants-in-aid from Centre	4,697	2,806	59.7
C) Total Revenue Receipts (A+B)	50,430	32,197	63.8

Central Tax Devolution to Maharashtra

4.12 The Maharashtra's share in Central devolution of taxes has been coming down steeply over the years. The share of Central Tax which was 15.97 per cent in the Second Finance Commission period (1957 to 1962) declined to 6.126 per cent in the Tenth Finance Commission period (1995-2000). The Eleventh Finance Commission further reduced it to 4.632 per cent and in that effect the State has suffered a loss of Rs. 5,600 crore during the award period (2000 to 2005). About 35 per cent of the total Income Tax collection at the national level is being done from Mumbai City alone, only 6 per cent

Share in Central Taxes for 2004-05

State	Share in Central Tax (Rs. crore)	% to Revenue Receipts
Bihar	9,114	55.8
Uttar Pradesh	15,050	40.4
Orissa	4,442	38.8
West Bengal	6,383	31.1
Madhya Pradesh	5,310	30.8
Rajasthan	4,438	25.5
Andhra Pradesh	6,056	18.8
Kerala	2,141	15.0
Tamil Nadu	3,710	15.0
Karnataka	3,760	14.7
Gujarat	2,201	10.6
Maharashtra	3,645	8.5
Punjab	868	5.5

share is returned back to the State. This position highlights the need for larger claims on central resources. The Twelfth Finance Commission (TFC) has submitted its report in December, 2004, under which all the States together will receive 30.5 per cent share in Central taxes which is higher by one percentage point than the earlier Commission's recommendations. The Maharashtra's share in Central Taxes as per TFC's Report is fixed at 4.997 per cent for the period 2006-10 and for that period the State will get total Rs. 30,663.19 crore as a share from Central Taxes. In addition to this, during the same period Maharashtra will also get grants-in-aid of Rs. 5,531.06 crore.

Financial Resources from Centre

4.13 The aggregate resource flow from the Central Government to Maharashtra State was Rs. 4,733 crore, Rs. 6,892 crore and Rs.10,026 crore for the years 2002-03, 2003-04 and 2004-05 respectively. This amount is expected to increase further to Rs. 12,848 during 2005-06. The details are given in Table No. 4.7.

Table No. 4.7

Financial Resources from Centre to State

(Rs. crore)

Item	2002-03 Actuals	2003-04 Actuals	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
1) Share in Central Taxes	2,265	3,370	3,645	4,749
2) Central Grants	1,506	2,270	4,022	4,697
3) Central Loans	962	1,252	2,359	3,402
Total(1 to 3)	4,733	6,892	10,026	12,848

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Non-Tax Revenue

4.14 The receipts from Non-Tax Revenue consist of four items viz. (1) Interest Receipts, (2) Dividends and Profits, (3) Central Grants and (4) Other Non-Tax Revenue, such as the receipts from fees, fines, penalties, etc. The receipts from non-tax revenue were Rs. 5,819 crore and Rs. 8,436 crore (16.9 and 19.7 per cent of Revenue Receipts) for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. These receipts are expected to be at Rs. 10,384 crore in 2005-06. The major portion in total non-tax revenue is covered by other non-tax revenue, such as the receipts from fees, fines and penalties. It has contributed 54.5 per cent and 41.7 per cent share in total non-tax revenue for the years 2003-04 and 2004-05

respectively and further it is expected to contribute 47.2 per cent in 2005-06. The details are given in Table No. 4.8.

Table No. 4.8
Non-Tax Revenue of Maharashtra State

(Rs. crore)

Item	2003-04 Actuals	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
1) Interest Receipts	357	888	784
2) Dividends & Profits	19	4	4
3) Central Grants	2,270	4,022	4,697
4) Other Non-Tax Revenue	3,173	3,522	4,899
Total (1 to 4)	5,819	8,436	10,384
% to Revenue Receipts	16.9	19.7	20.6

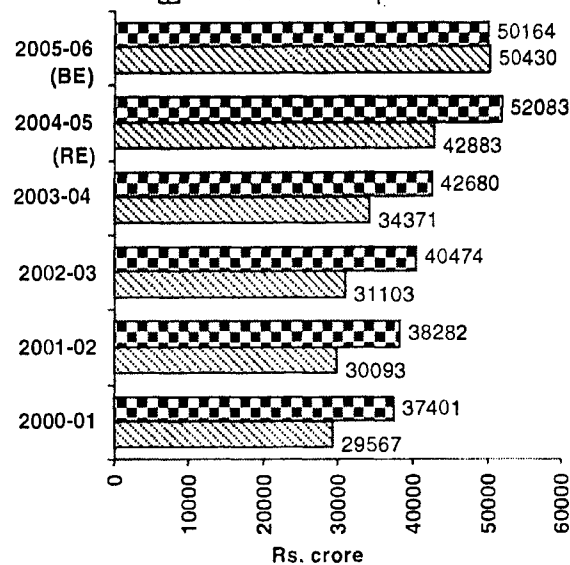
RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Revenue Expenditure

4.15 The Revenue expenditure consists of two parts, viz. (1) Development Expenditure and (2) Non-Development Expenditure. The of Development Expenditure in total revenue expenditure was 53.6 per cent and 56.2 per cent for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. The same is expected to be at 50.1 per cent in 2005-06. The share of Non-Development expenditure in total revenue expenditure was 46.4 per cent and 43.8 per cent for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. The same is expected

Trend in Revenue Receipts and Revenue Expenditure

■ Revenue Expenditure
▨ Revenue Receipts

**Development and Non-Development
Expenditure on Revenue Account**
(Rs. crore)

Year	Development Expenditure	Non- Development Expenditure	Total Revenue Expenditure
2000-01	22,699	14,702	37,401
2001-02	20,551	17,731	38,282
2002-03	22,527	17,947	40,474
2003-04	22,860	19,820	42,680
2004-05(RE)	29,285	22,798	52,083
2005-06(BE)	25,144	25,020	50,164

to be at 49.9 per cent in 2005-06. The Development Expenditure is classified into (a) Social Services (b) Economic Services and (c) Grant-in-aids & contributions to local bodies and Panchayat Raj institutions. Major portion (about 62 to 71 per cent) of the development expenditure was incurred on Social Services during the last three years 2003-04, 2004-05 and 2005-06. The Non-Development Expenditure is classified into (a) General Services and (b) Interest Payments & Debt Services. Major portion (about 57 to 60 per cent) of the non-development expenditure was incurred on General Services during the last three years. The total Revenue Expenditure which was Rs. 42,680 crore (13.0 per cent of GSDP) in 2003-04 increased to Rs.52,083 crore

Table No. 4.9

Revenue Expenditure of Maharashtra State

(Rs. crore)

Item	2003-04 (Actuals)	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
(I) Development Expenditure (a+b+c)	22,860	29,285	25,144
a) Social services	15,990	18,033	17,829
b) Economic services	5,883	10,382	6,647
c) Grant-in-aids to local bodies & P.R. Institutions	987	870	668
(II) Non-Development Expenditure(a+b)	19,820	22,798	25,020
a) General services	11,292	13,682	15,073
b) Interest payments & Debt services	8,528	9,116	9,947
Total Revenue Expenditure (I + II)	42,680	52,083	50,164
% to GSDP	13.0	14.0	12.0

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

(14.0 per cent of GSDP) in 2004-05, however, it is expected to come down to Rs.50,164 crore (12.0 per cent of GSDP) in 2005-06. The details are given in Table No. 4.9.

Capital Receipts and Expenditure

4.16 The capital receipts consist of three parts viz. (1) Recovery of loans, (2) Other receipts on Public Account transactions not bearing interest and other capital receipts from Inter State Settlement, Appropriation to the Contingency Fund and Contingency Fund, etc. and (3) Borrowings and other liabilities.

4.17 Borrowings and other liabilities are the net receipts from internal debt of the State Government, loans and advances from Central Government and the net receipts on Public Account from interest bearing obligations, such as Provident Funds, Reserve Funds and Civil Deposits, etc. The borrowings and other liabilities have contributed 61.7 per cent, 83.9 per cent and 68.5 per cent share in capital receipts for the years 2002-03, 2003-04 and 2004-05 respectively. These receipts are expected to contribute 69.3 per cent share in the year 2005-06. The receipts from borrowings and other liabilities as per cent of GSDP are placed to 4.7 per cent and 3.6 per cent for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. These are expected to come down at 2.1 per cent of GSDP in the budget year 2005-06.

4.18 The capital expenditure consists of two parts viz.(1) Capital Expenditure outside the Revenue Account and (2) Loans and Advances given by the State Government. Major portion (at about 68 to 87 per cent) of total capital

**Capital receipts on
Borrowings & other liabilities**
(Rs. crore)

Year	Borrowings & other liabilities	% to GSDP
2000-01	7,653	3.2
2001-02	9,551	3.6
2002-03	9,102	3.0
2003-04	15,285	4.7
2004-05 (RE)	13,477	3.6
2005-06 (BE)	8,893	2.1

expenditure is covered by capital expenditure outside the revenue account. The details are given in Table No. 4.10.

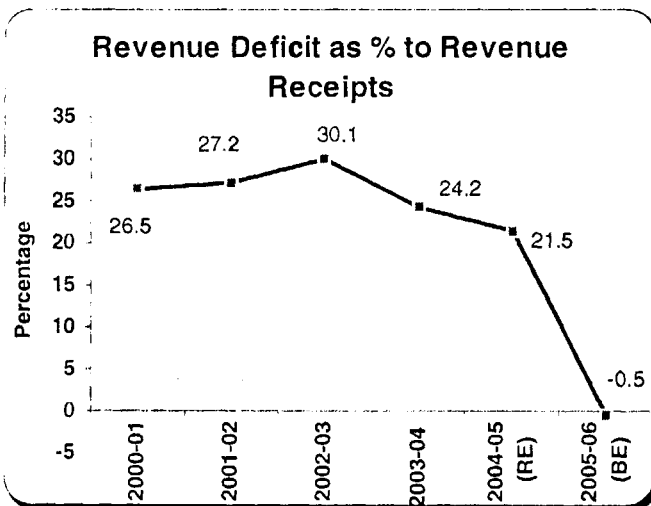
Table No. 4.10
Capital Receipts and Expenditure of
Maharashtra State

Item	(Rs. crore)			
	2002-03 (Actuals)	2003-04 (Actuals)	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
Capital Receipts (1 to 3)	14,754	18,221	19,679	12,835
1) Recovery of loans	469	482	1,494	445
2) Other receipts	5,183	2,454	4,708	3,497
3) Borrowing & other liabilities	9,102	15,285	13,477	8,893
Capital Expenditure (1 to 2)	5,388	10,101	10,778	9,862
1) Capital Exp. outside revenue account	3,684	8,199	7,625	8552
2) Loans and Advances given by the State Govt.	1,704	1,902	3,153	1,310

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Revenue Deficit

4.19 The excess of revenue expenditure over revenue receipts is known as revenue deficit. The revenue deficit as per cent of revenue receipts was 30.1 per cent in 2002-03, which declined to 24.2 per cent and 21.5 per cent in 2003-04 and 2004-05 respectively.

Fiscal Deficit

4.20 Conceptually, the fiscal deficit is a measure for the extent to which government is spending beyond its means. In mathematical term, it is the difference between the total government expenditure and the sum of total revenue receipts, recovery of loans and other receipts. The trend of fiscal deficit as per cent of GSDP is fluctuating since 2000-01. It was 2.9 per cent, 3.8 per cent and 3.0 per cent in 2000-01, 2001-02 and 2002-03 respectively. The highest ratio at 4.7 per cent of GSDP was in 2003-04 and it declined to 3.7 per cent in 2004-05. In the year 2005-06 it is further expected to decline.

Table No. 4.11
Trends in State Budget deficits

Year	(Rs. crore)		
	Revenue Deficit	Primary Deficit	Fiscal Deficit
2000-01	7,834 (3.3)	1,757 (0.7)	6,981 (2.9)
2001-02	8,189 (3.1)	3703 (1.4)	10,132 (3.8)
2002-03	9,371 (3.1)	1,977 (0.7)	9,106 (3.0)
2003-04	8,310 (2.5)	7139 (2.2)	15,474 (4.7)
2004-05(RE)	9,200 (2.5)	4,884 (1.3)	13,776 (3.7)
2005-06(BE)	(-) 266 (- 0.1)	(-) 685 (- 0.2)	8,853 (2.1)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates
Figures in brackets indicate percentage to GSDP.

Primary Deficit

4.21 Primary deficit is the fiscal deficit net of interest payments. The trend of primary deficit as per cent of GSDP is fluctuating since 2000-01. It was observed to be at 0.7 per cent, 1.4 per cent and again 0.7 per cent in 2000-01, 2001-02 and 2002-03 respectively. The highest at 2.2 per cent was observed in 2003-04 which declined to 1.3 per cent in 2004-05.

Gross Fiscal Deficit

4.22 Gross fiscal deficit consists of three parts viz. (i) Revenue Deficit, (ii) Capital Expenditure outside the Revenue Account and (iii) Net Loans and Advances given by the State Government. The gross fiscal deficit of the State is continuously increasing over the last few years. The significantly high proportion of the gross fiscal deficit has been originated from the revenue deficit. In an absolute term, the gross fiscal deficit of the State is high, however, comparing with GSDP, Maharashtra's position is better among the major states in the country. The details are given in Table No.4.12.

Table No. 4.12
Gross Fiscal Deficit

Item	(Rs. crore)			
	2002-03 (Actuals)	2003-04 (Actuals)	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
1) Revenue deficit	9,371	8,310	9,200	(-) 266
2) Capital Expenditure outside the Revenue Account	3,684	8,199	7,625	8,552
3) Net Loans & Advances given by State Government	1,235	1,420	1,659	865
Total (1+2+3)	14,290	17,929	18,484	9,151
% to GSDP	(4.8)	(5.5)	(5.0)	(2.2)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Statewise Gross Fiscal Deficit for 2004-05

State	GFD Rs. crore	% to GSDP
Punjab	6,030	7.1
Bihar	3,337	5.7
Orissa	3,650	5.6
Madhya Pradesh	6,888	5.6
Rajasthan	6,711	5.3
Maharashtra	18,484	5.0
Kerala	4,848	4.9
West Bengal	10,251	4.7
Uttar Pradesh	10,399	4.3
Gujarat	7,665	3.9
Andhra Pradesh	7,570	3.8
Tamil Nadu	6,922	3.8
Karnataka	3,793	2.6

Debt Position of Maharashtra

4.23 The total debt of the State consists of three parts viz. (1) Public Debts, (2) Borrowings from the Small Savings & Provident Funds and (3) Borrowings from the Public Account transactions i.e. Other Interest Bearing Obligations, such as Reserve funds and Civil

Statewise debt position for 2004-05

State	Total Debt (Rs. crore)	% to GSDP
Bihar	55,654	94.6
Orissa	38,085	58.3
Punjab	46,196	54.2
Uttar Pradesh	1,14,737	47.4
Rajasthan	56,580	44.3
West Bengal	95,246	43.9
Madhya Pradesh	53,376	43.2
Kerala	40,420	41.0
Andhra Pradesh	66,392	33.0
Gujarat	60,408	30.4
Tamil Nadu	53,887	29.5
Karnataka	41,649	28.5
Maharashtra	97,734	26.3

Statewise expenditure on Interest Payments for 2004-05

State	Interest Payments	% to Revenue Receipts
West Bengal	9,825	47.9
Uttar Pradesh	11,477	30.8
Orissa	3,462	30.2
Rajasthan	5,166	29.7
Gujarat	5,919	28.4
Kerala	3,712	26.0
Punjab	3,872	24.7
Bihar	3,860	23.6
Andhra Pradesh	7,470	23.2
Madhya Pradesh	3,692	21.4
Tamil Nadu	5,229	21.1
Maharashtra	8,892	20.7
Karnataka	3,920	15.4

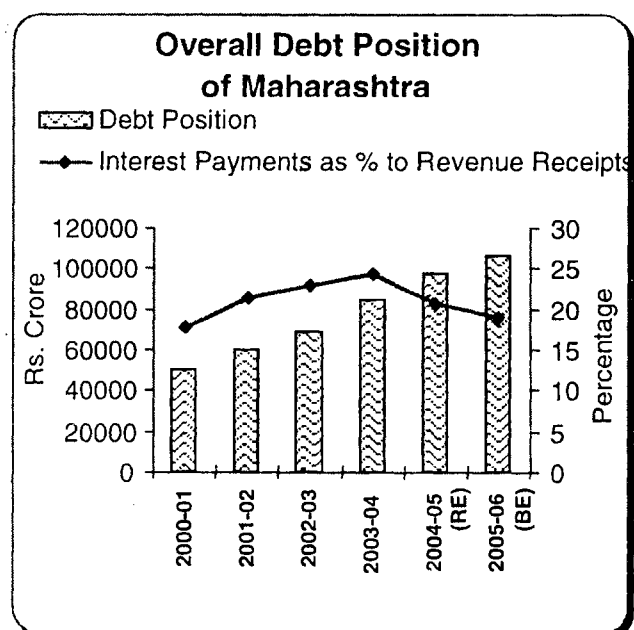
Table No. 4.13
Overall Debt Position of Maharashtra State

(Rs. crore)

Item	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05 (RE)	2005-06 (BE)
1. Public Debt (a + b)	38,171	45,652	54,055	68,183	80,496	88,212
a) Internal debt of the State Govt.	6,482	8,587	17,151	37,869	56,883	61,740
b) Loans & Advances from Central Govt.	31,689	37,065	36,904	30,314	23,613	26,472
2. Small Savings & Provident Funds etc.	6,509	7,143	7,201	7,689	8,313	9,105
3. Other Interest bearing obligations (From Reserve Funds & Civil Deposits)	5,639	7,075	7,715	8,385	8,925	9,310
Total Debt (1 + 2 + 3)	50,319	59,870	68,971	84,257	97,734	1,06,627
% to GSDP	(21.1)	(22.4)	(23.0)	(25.7)	(26.3)	(25.5)
Expenditure on Interest Payments	5,225	6,429	7,130	8,335	8,892	9,538
% to Revenue Receipts	17.7	21.3	22.9	24.3	20.7	18.9

Deposits. The overall debt of the State, which was Rs.50,319 crore (21.1 per cent of GSDP) in 2000-01 increased to Rs.84,257 crore (25.7 per

cent of GSDP) in 2003-04 and further to Rs. 97,734 crore (26.3 per cent of GSDP) in 2004-05. The overall debt of Maharashtra State is expected to reach the level of Rs. 1,06,627 crore (25.5 per cent of GSDP) in the budget year 2005-06. The debt- GSDP ratio for Bihar remains at the highest in the country (94.6 per cent) and that for Maharashtra remains at the lowest (26.3 per cent) for the year 2004-05. Maharashtra is having a better and sustainable debt position. The details are given in Table No. 4.13.

4.24 The interest payments-revenue receipts percentage ratio for West Bengal is the highest (47.9 per cent) and that for Karnataka State remains the lowest (15.4 per cent) for the year 2004-05. This ratio for Maharashtra was 20.7 per cent in 2004-05 and is expected to come down to 18.9 per cent in 2005-06.

Local Self-Government Institutions

4.25 Local Self-Government (LSG) Institutions are the prominent organisations playing an important role in development at local level through public finance. The Local Self-Government Institutions are distinctly divided into rural and urban areas.

4.26 The various typewise Local Self-Government Institutions functioning in the State by the end of March, 2005, their total income (including opening balance) and total expenditure during 2004-05 are given in Table No. 4.14. Though the urban LSG institutions are less in number, their share in both the total income and expenditure of all LSG institutions were 58 per cent and 59 per cent respectively for 2004-05.

Table No. 4.14
Income and expenditure of
Local Self-Government Institutions
during 2004-05

(Rs. in crore)			
Type of LSG Institution	Number	Total @ Income	Total Expenditure
1. Gram Panchayats	27,920	1,050.90	758.44
2. Zilla Parishads	33	9,160.66	7,840.29
3. Municipal Corporations	22	12,454.25	10,883.07
4. Municipal Councils	222	1,761.13	1,363.54
5. Nagar Panchayats	3	19.04	10.31
6. Cantonment Boards	7	157.72	134.65
Total	..	24,603.70	20,990.30

@ Including opening balance

Gram Panchayats

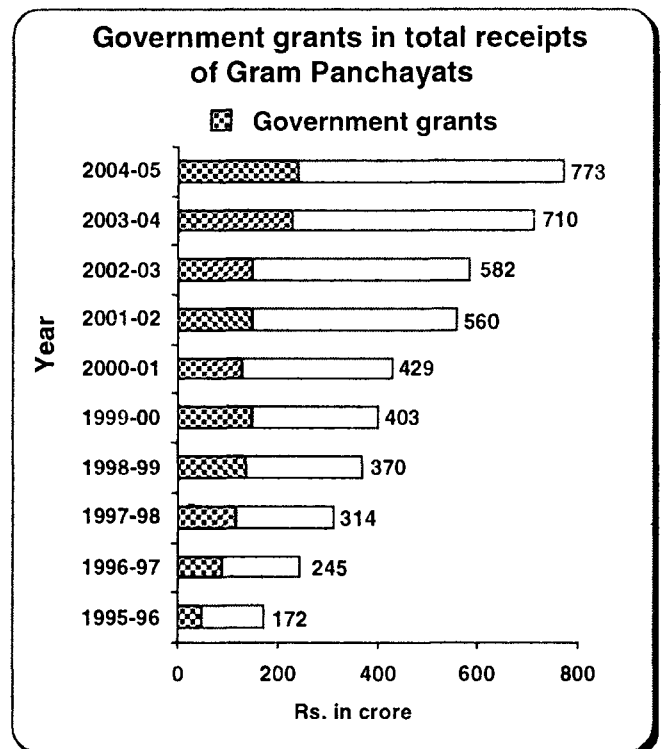
4.27 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of all Gram Panchayats together for the years 2003-04 and 2004-05 are given in Table No. 4.15.

4.27.1 The total receipts of all Gram Panchayats in the State during 2004-05 were Rs.773 crore. The increase in various receipt heads for the year 2004-05 ranges between 7 to 12 per cent, registering 9 per cent increase in the total receipts over the previous year. There was no substantial increase in any one particular receipt head. The Government grants increased

Table No. 4.15
Income and expenditure of
Gram Panchayats

Item	2003-04		2004-05	
	Actuals	Per-centage*	Actuals	Per-centage*
(Rs. in crore)				
Income				
(A) Opening balance	229.39	-	278.07	-
(B) Receipts				
1. Taxes				
i) Taxes on houses & other properties	197.57	27.8	214.76	27.8
ii) Other taxes	118.96	16.8	131.70	17.0
Total taxes (i+ii)	316.53	44.6	346.46	44.8
2. Government grants	227.59	32.1	243.17	31.5
3. Contributions and donations	99.90	14.1	111.41	14.4
4. Other receipts	65.68	9.2	71.79	9.3
Total receipts (B)	709.70	100.0	772.83	100.0
Total Income (A+B)	939.09	-	1050.90	-
Expenditure				
1. Administration	121.89	18.4	136.54	18.0
2. Health and sanitation	166.58	25.2	192.34	25.4
3. Public works	236.75	35.7	282.74	37.3
4. Public lighting	32.64	4.9	35.53	4.7
5. Education	16.73	2.5	20.13	2.6
6. Welfare of people	57.63	8.7	53.98	7.1
7. Other expenditure	30.25	4.6	37.18	4.9
Total expenditure (1 to 7)	662.47	100.0	758.44	100.0

* Excluding opening balance

from Rs. 227.59 crore in 2003-04 to Rs. 243.17 crore in 2004-05. The share of Government grants in total receipts slightly decreased from 32 per cent in 2003-04 to 31 per cent in 2004-05. The Government grants remained the prominent source of receipts for the Gram Panchayats and their share was the highest at 32 per cent in 2003-04. The receipts per Gram Panchayat during 2004-05 were Rs. 2.77 lakh.

4.27.2 The total expenditure of all the Gram Panchayats increased from Rs. 662 crore in 2003-04 by 14 per cent to Rs. 758 crore in 2004-05. Of the total expenditure, the highest expenditure was on account of public works at 37 per cent, followed by health and sanitation with a share of 25 per cent. The share of expenditure on education was only 3 per cent. The expenditure per Gram Panchayat during 2004-05 was Rs. 2.72 lakh.

Zilla Parishads

4.28 The major sourcewise income of all Zilla Parishads in the State during 2003-04 (Actuals) and 2004-05 (RE) is given in Table No. 4.16.

Table No. 4.16
Income of Zilla Parishads

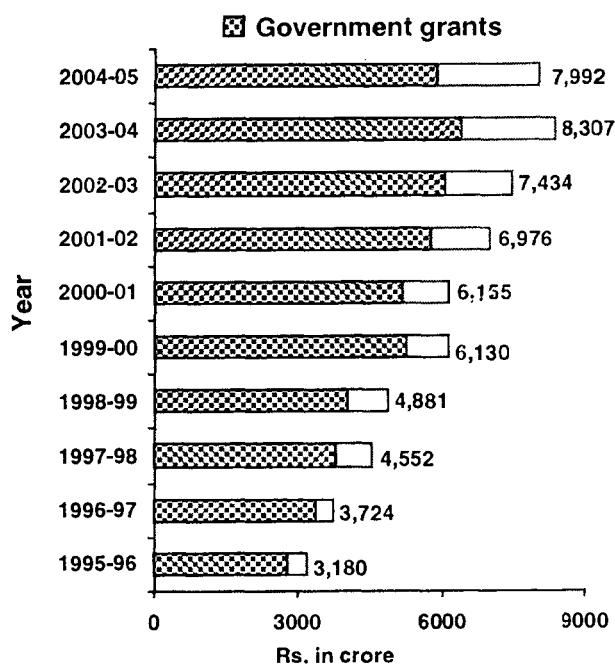
(Rs. in crore)

Item	2003-04		2004-05	
	Actuals	Percent- age*	RE	Percent- age*
A) Opening balance	1023.73	-	1168.68	-
B) Revenue receipts				
1. Self-raised resources	391.71	4.7	321.95	4.0
2. Government grants	6385.02	76.9	5,869.17	73.5
2.1 Statutory Grants				
(a) Purposive	2,876.79	34.6	2,235.15	28.0
(b) Establishment	1,695.14	20.4	2,097.87	26.3
(c) Plan	538.37	6.5	484.07	6.1
(d) Others	584.74	7.1	427.53	5.3
Total (2.1)	5,695.04	68.6	5,244.62	65.7
2.2 For agency schemes	689.98	8.3	624.55	7.8
Total Revenue receipts (B)(1+2)	6,776.73	81.6	6,191.12	77.5
C) Capital receipts	1,529.92	18.4	1,800.86	22.5
D) Total Receipts (B+C)	8,306.65	100.0	7,991.98	100.0
Total Income (A+D)	9,330.38	-	9,160.66	-

* Excluding opening balance

4.28.1 Total receipts of all the Zilla Parishads taken together have decreased by 4 per cent from

Government grants in total receipts of Zilla Parishads

Rs. 8,307 crore in 2003-04 to Rs. 7,992 crore in 2004-05, even though there was a substantial increase of 24 per cent and 18 per cent in the

Table No. 4.17
Expenditure of Zilla Parishads

(Rs. in crore)

Item	2003-04		2004-05	
	Actuals	Percentage	RE	Percentage
(A) Revenue Expenditure				
1. General administration	464.69	6.0	619.59	8.0
2. Education	2,844.98	36.5	2,608.16	33.3
3. Buildings and communications (Public works)	403.7	5.2	438.35	5.6
4. Irrigation	146.36	1.9	152.86	1.9
5. Agriculture	60.3	1.0	56.67	0.7
6. Animal husbandry	75.45	1.0	81.63	1.0
7. Forests	7.02	0.1	14.02	0.2
8. Medical and health services	424.83	5.4	424.27	5.4
9. Public health engineering	275.79	3.5	216.33	2.7
10. Social welfare	237.82	3.0	232.63	3.0
11. Community development	275.45	3.5	291.45	3.7
12. Other expenditure	907.65	11.6	958.84	12.2
Total (A)	6,124.04	78.7	6,094.80	77.7
(B) Capital Expenditure	1,662.61	21.3	1,745.49	3.0
Total Expenditure (A+ B)	7,786.65	100.0	7,840.29	100.0

establishment grants and capital receipts respectively. The share of Government grants in total receipts also decreased from 77 per cent in 2003-04 to 74 per cent in 2004-05.

4.28.2 The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 2003-04 (Actuals) and 2004-05 (RE) is given in Table No. 4.17.

4.28.3 The total expenditure for all the Zilla Parishads for 2004-05 was Rs. 7,840 crore, marginally higher by 1 per cent over the total expenditure of Rs.7,787 crore for 2003-04. The expenditure on education and medical & health services of Zilla Parishads shows decrease, both in terms of percentage and by absolute numbers in 2004-05 over the previous year. However during 2004-05, the expenditure on general administration increased by 33 per cent over the previous year.

Urban Local Self-Government (LSG) Institutions

4.29 The Urban Local Self-Government Institutions in Maharashtra State by the end of March, 2005 comprise of 22 Municipal Corporations, 222 Municipal Councils and 3 Nagar Panchayats. Of the 222 Municipal Councils, 18 were 'A' class (population more than one lakh), 62 'B' class (population more than 40,000 but not more than one lakh) and 142 were 'C'

Table No.4.18
Income and expenditure of
urban LSG institutions

	(Rs. in crore)	
Item	2003-04	2004-05
A) Municipal Corporations		
1. Number	22	22
2. Income	11,134.78	12,454.25
2.1 Opening Balance	1,234.54	1,370.74
2.2 Receipts	9,900.23	11,083.51
3. Expenditure	9,750.87	10,883.07
B) Municipal Councils		
1. Number	222	222
2. Income	1,741.18	1,761.13
2.1 Opening Balance	249.82	338.63
2.2 Receipts	1,491.36	1,422.50
3. Expenditure	1,443.85	1,363.54
C) Cantonment Boards		
1. Number	7	7
2. Income	145.68	157.72
2.1 Opening Balance	11.84	18.85
2.2 Receipts	133.84	138.87
3. Expenditure	123.53	134.65

class (population of 40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards in the State as at the end of March, 2005. The income and expenditure of the urban LSG institutions (excluding Nagar Panchayats) during 2003-04 and 2004-05 are given in Table No. 4.18.

4.29.1 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of urban LSG institutions for 2004-05 are given in Table No.12 of Part II of this publication.

Municipal Corporations

4.30 The total receipts of all Municipal Corporations during 2004-05 were Rs. 11,084 crore (excluding BEST undertaking), more by 12 per cent than those in the previous year. Out of the total receipts, octroi collection constituted for 40 per cent, property tax 7 per cent, Government grants and contributions 4 per cent and receipts from water charges 9 per cent.

4.30.1 The total expenditure of all Municipal Corporations during 2004-05 was Rs. 10,883 crore (excluding BEST undertaking), 12 per cent more than that of the previous year. Of the total expenditure, expenditure on establishment was 34 per cent, water supply 10 per cent, drainage and sewerage 4 per cent and construction works 7 per cent.

4.30.2 Total receipts of Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM) (excluding BEST undertaking) during 2004-05 were Rs. 6,600 crore, which were 60 per cent of the total receipts of all Municipal Corporations in the State.

4.30.3 Total expenditure of MCGM (excluding BEST undertaking) during 2004-05 was Rs. 6,477 crore, which was 59 per cent of the total expenditure of all Municipal Corporations in the State.

4.30.4 Total receipts of BEST undertaking during 2004-05 were Rs. 2,336 crore, of which electric supply division contributed 65 per cent. Though the electric supply division earned profit of Rs. 106 crore, the total deficit during 2004-05 for BEST undertaking was Rs. 196 crore. The deficit was due to part payment towards revised pay scale and payment towards voluntary retirement scheme.

4.30.5 As per the 2001 Population Census,

the total population of MCGM was 1.19 crore. It was 41 per cent of the total population of all the 22 Municipal Corporations in the State. The per capita receipts of MCGM (excluding BEST) during 2004-05 were Rs. 5,546 and per capita receipts for all other Municipal Corporations together were Rs. 2,622. Corresponding per capita expenditure figures were Rs. 5,443 and Rs. 2,577 respectively.

Municipal Councils

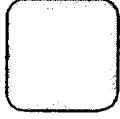
4.31 The total receipts of all Municipal Councils for 2004-05 were Rs. 1,423 crore, less by 5 per cent as compared to those of the previous year. Out of total receipts, receipts of 'A' class were 29 per cent, 'B' Class 39 per cent and 'C' class Municipal Councils were 32 per cent. In the total receipts of all Municipal Councils, the share of taxes, fees and rents was 28 per cent, Government grants 59 per cent and share of deposits and loans was 7 per cent.

4.31.1 The total expenditure of all Municipal Councils during 2004-05 was Rs. 1,364 crore, less by 6 per cent than that in the previous year. Of the total expenditure, 29 per cent was incurred by 'A' class, 39 per cent by 'B' class and 32 per cent by 'C' class. Out of this expenditure, 34 per cent expenditure was on establishment, 18 per cent on construction works, 8 per cent on water supply and 11 per cent on debt services.

Nagar Panchayats and Cantonment Boards

4.32 There are three Nagar Panchayats in the State. Their total receipts and expenditure in 2004-05 were Rs. 14.93 crore and Rs. 10.31 crore respectively.

4.33 There are seven Cantonment Boards in the State. Their total receipts and expenditure in 2004-05 were Rs. 138.87 crore and Rs. 134.65 crore respectively.

STATE INCOME

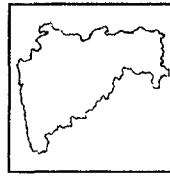
Forecast of Gross Domestic Product for 2005-06

5.1 The Government of India has recently revised the National Income series with 1999-2000 as the base year. As per the advance estimates based on the revised series released by the Central

Statistical Organisation (CSO), the Gross Domestic Product (GDP), which is the aggregate National Income, at constant (1999-2000) prices, is poised to grow at 8.1 per cent during 2005-06. This growth rate is noteworthy over the earlier year's GDP that had grown at 7.5 per cent. The growth of Indian economy is mainly driven by the growth in manufacturing and service sectors. At constant (1999-2000) prices, the primary sector is expected to grow at 2.1 per cent with its percentage contribution in the GDP at 21.7. The agriculture, forestry and fishing sub-sector is likely to grow by 2.3 per cent during 2005-06, as against a marginal growth of 0.7 per cent during 2004-05. The secondary sector is expected to grow by 9.8 per cent during 2005-06 with its percentage share in the GDP at 24.2. This growth is mainly attributed to an accelerated growth of 12.1 per cent in construction and 9.4 per cent in manufacturing sub-sectors. The growth in trade, hotels & restaurants, transport and communication sub-sectors, under tertiary sector, is expected to be 11.1 per cent, that will help to raise the tertiary sector by 9.8 per cent during 2005-06. The share of tertiary sector in the GDP at National

level is expected at 54.1 per cent. The growth of GDP at current prices during 2005-06 is estimated at 12.5 per cent.

5.2 The compilation of State Income series with 1999-2000 as base year on the lines of National Income series is in progress. However, as per the advance estimates based on anticipated level of agricultural and industrial production and the performance of key sub-sectors in tertiary sector, the Gross State Domestic Product (GSDP) for Maharashtra State at constant (1993-94) prices is expected to grow at the robust rate of 8.6 per cent during 2005-06. The GSDP of the State had registered a growth of 8.4 per cent during 2004-05. The expected growth rate for 2005-06 may be viewed in the backdrop of natural fury faced by the State's economy; in the form of unprecedented torrential rains in major parts of the State, causing heavy loss of human lives, livestock and property. After registering of negative growth for last three years in succession, the agriculture sector is expected to show an impressive growth rate of 6.8 per cent during 2005-06. Thereby, the primary sector at constant (1993-94) prices is likely to register an impressive growth of 5.0 per cent during 2005-06 with its share of 11.5 per cent in the GSDP. The encouraging growth perspectives in construction (7.8 per cent) and manufacturing (8.9 per cent) sub-sectors will enable in boosting the growth of secondary sector at 8.3 per cent. The secondary sector is expected to contribute 29.1 per cent in the GSDP of the State during 2005-06. The tertiary sector, the major contributory sector of the GSDP with contribution to the extent of 59.4 per cent, is likely to grow by 9.5 per cent during 2005-06. The expected growth in tertiary sector is mainly due to the higher growth rate of 9.6 per cent in trade, hotels & restaurants, 24.0 per cent in communication and 12.5 per cent in other

Expected Growth Rates in Gross Domestic Product 2005-06

(Per cent)

Sector	India	Maharashtra
Primary	2.1	5.0
Secondary	9.8	8.3
Tertiary	9.8	9.5
Total	8.1	8.6

services. The Gross State Domestic Product (GSDP) at current prices is, however, likely to grow at 12.5 per cent during 2005-06.

Gross State Domestic Product for 2004-05

5.3 As per preliminary estimates, the GSDP of Maharashtra, at constant (1993-94) prices during 2004-05, is estimated at Rs. 2,08,253 crore as against Rs. 1,92,190 crore in 2003-04, showing an increase of 8.4 per cent. The corresponding growth rate for All India was 7.5 per cent. The rainfall received during the monsoon in 2004-05 was uneven and unsatisfactory in some districts of the State, which had resulted fall in the agricultural production, consequently, a negative growth of 1.8 per cent was registered in the primary sector. The secondary sector registered growth of 9.9 per cent, mainly due to accelerated growth in manufacturing and construction sub-sectors. The significant growth of 23.1 per cent in communication and 14.5 per cent in trade, hotels & restaurants resulted in growth of 9.9 per cent in the tertiary sector during 2004-05. It is worth noting that, in real terms, the Gross State Income has increased by

Table No. 5.1
Sectoral growth rates of GSDP for Maharashtra at constant (1993-94) prices

Sector	Percentage change over previous year	
	2003-04*	2004-05@
Primary Sector	(-5.7)	(-1.8)
Agriculture	(-7.6)	(-2.1)
Forestry & Logging	4.3	(-3.8)
Fishing	4.4	(-5.1)
Mining & Quarrying	10.4	5.9
Secondary Sector	11.0	9.9
Manufacturing (a) Registered	13.2	9.5
(b) Un-registered	9.6	9.8
Construction	9.1	12.3
Electricity, Gas & Water Supply	6.0	7.9
Tertiary Sector	10.0	9.9
Railways	6.4	5.3
Transport & Storage	6.2	9.6
Communications	40.1	23.1
Trade, Hotels and Restaurants	9.6	14.5
Banking & Insurance	7.4	2.6
Real Estate, Ownership of Dwellings and Business Services	4.2	5.1
Public Administration	2.4	10.7
Other Services	3.4	5.3
Total (GSDP)	7.9	8.4

* Provisional

@ Preliminary

83.8 per cent over the period of the last eleven years. The sectoral annual growth rates of GSDP at constant (1993-94) prices for the years 2003-04 and 2004-05 are given in Table No. 5.1.

5.4 As per the preliminary estimates, the GSDP of Maharashtra in 2004-05 at current prices is estimated at Rs. 3,71,878 crore, higher by 13.4 per cent than that of Rs. 3,28,052 crore in 2003-04.

State Income

5.5 The preliminary estimate of State Income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra, at current prices, is Rs. 3,28,451 crore in 2004-05, higher by 13.1 per cent than that of 2003-04, for which primary sector registered growth of 6.1 per cent, whereas the secondary and tertiary sectors registered growth of 16.0 per cent and 13.5 per cent respectively. Sectorwise details of NSDP are given in Table No. 5.2.

Table No. 5.2
Sectorwise NSDP of Maharashtra

(Rs. in crore)

Year	Primary	Secondary	Tertiary	Total
At Current Prices				
2003-04	39,754	73,431	1,77,225	2,90,410
2004-05	42,169	85,181	2,01,101	3,28,451
% change	6.1	16.0	13.5	13.1
At Constant (1993-94) Prices				
2003-04	23,793	42,794	1,02,189	1,68,776
2004-05	23,346	47,075	1,11,968	1,82,389
% change	(-1.9)	10.0	9.6	8.1

Per Capita State Income

5.6 The *Per Capita* State Income (*per capita* NSDP) at constant (1993-94) prices increased by 6.6 per cent in 2004-05 over 2003-04 and at current prices, it increased by 11.5 per cent. Details of *per capita* NSDP are given in Table No. 5.3.

Table No. 5.3
Per Capita NSDP of Maharashtra

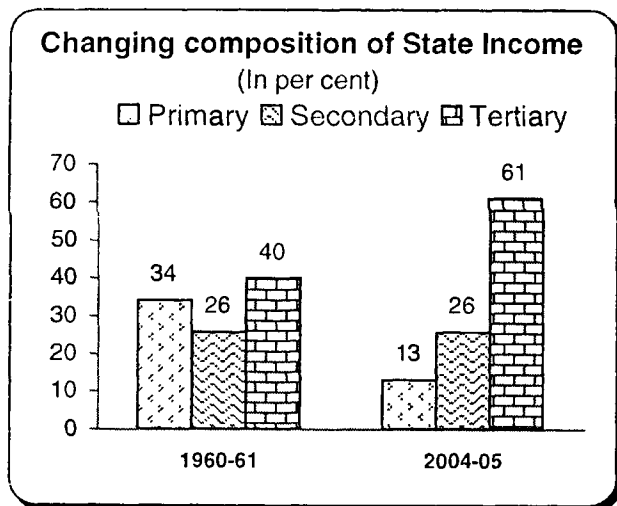
(In Rs.)

	At Current Prices	At Constant (1993-94) Prices
2003-04	28,848	16,765
2004-05	32,170	17,864
% change	11.5	6.6

Sectoral composition of State Income

5.7 The sectoral composition of the State Income, at current prices, in 2004-05 indicates that the share of the primary, secondary and tertiary sectors was 12.9 per cent, 25.9 per cent and 61.2 per cent respectively.

5.8 The sectoral composition of the State Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 2004-05. Over these 44 years, the share of primary sector has declined from 34 per cent to 13 per cent, the share of secondary sector has remained more or less at about 26 per cent, however, the share of tertiary sector has increased from 40 per cent to 61 per cent. Thus, the dependence of State's economy on the primary sector is gradually declining. It indicates a good sign of development of the State's economy.

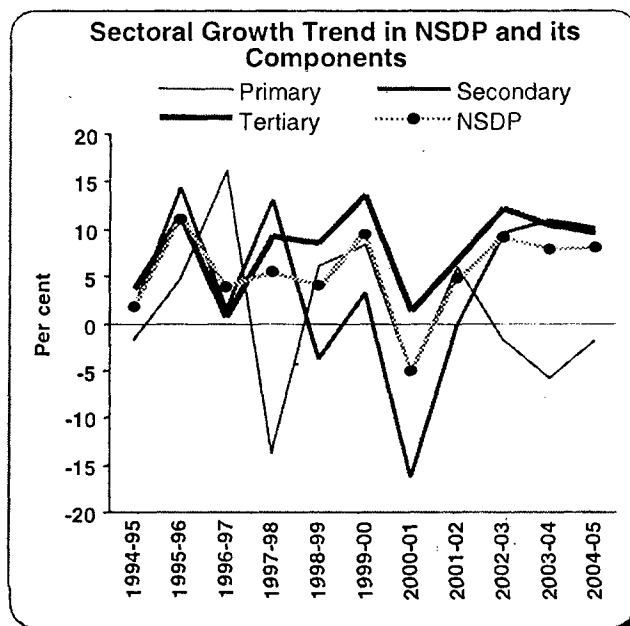

Growth Trends

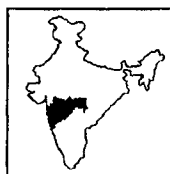
5.9 The average annual growth rate of State Income at constant (1993-94) prices during the last eleven years period from 1993-94 to 2004-05 was 5.1 per cent. During this period, the *Per Capita* State Income grew by an annual growth rate of 3.2 per cent. The sectoral growth rates during this period for primary, secondary and tertiary sectors were 1.1 per cent, 2.3 per cent and 7.9 per cent respectively.

5.10 The trend in the growth of State Income at constant (1993-94) prices for the last eleven years is not uniform for all the three sectors of the economy. The income from the primary sector has increased from Rs. 21,599 crore in 1993-94 to Rs. 23,346 crore in 2004-05, however, it showed wide fluctuations in the intervening period. In the years 1994-95, 1997-98, 2000-01

and 2002-03 to 2004-05, it recorded negative growth due to drought situation in the corresponding years. Except for the years 1998-99, 2000-01 and 2001-02, the secondary sector showed sizeable growth. The tertiary sector grew continuously during 1993-94 to 2004-05.

5.11 Planned economic development is the responsibility of the Government and the State Income is the composite indicator to measure its level of development. Therefore, it is inevitable to measure the growth of State Income in different plan periods. The average annual growth rates of GSDP in the VIIIth and IXth Five Year Plan (FYP) were 7.2 per cent and 3.3 per cent respectively. For the Xth FYP (2002-07), the target set for GSDP average annual growth rate for Maharashtra is 8.0 per cent. The State has achieved average annual growth rate of 8.4 per cent during the first four years of the Xth FYP (2002-06).

Inter-state Comparison

5.12 The State Income and *Per Capita* State Income at current prices for the year 2003-04 and average annual growth rates of State Income and *Per Capita* State Income for major states in India for the period 1993-94 to 2003-04 are given in Table No. 5.4. Among the major states in India, Maharashtra ranked second (after Haryana) in terms of *Per Capita* State Income, however, in the case of State Income, Maharashtra ranks first.

Table No. 5.4
**State Income, Per Capita State Income
 and average annual growth rate for
 major states**

State	At current prices (2003-04)		*Average annual growth rate(%)	
	NSDP (Rs.crore)	Per Capita State Income(Rs.)	State Income	Per Capita State Income
Haryana	66,325	29,963	5.8	3.3
Maharashtra	2,90,410	28,848	4.9	2.9
Punjab	69,841	27,851	4.0	2.3
Gujarat	1,42,559	26,979	5.7	3.6
Himachal Pradesh	15,933	24,903	6.2	4.4
Kerala	80,116	24,492	5.0	4.1
Tamil Nadu	1,48,907	23,358	4.7	3.7
Karnataka	1,18,329	21,696	7.2	5.7
All-India	22,68,576	21,142	@ 5.6	@ 3.8
West Bengal	1,73,674	20,896	7.1	5.6
Andhra Pradesh	1,62,153	20,757	5.5	4.4
Madhya Pradesh	89,236	14,011	4.0	1.8
Orissa	47,002	12,388	3.8	2.4
Uttar Pradesh	1,89,598	10,817	3.2	0.9
Bihar	50,381	5,780	4.8	2.2

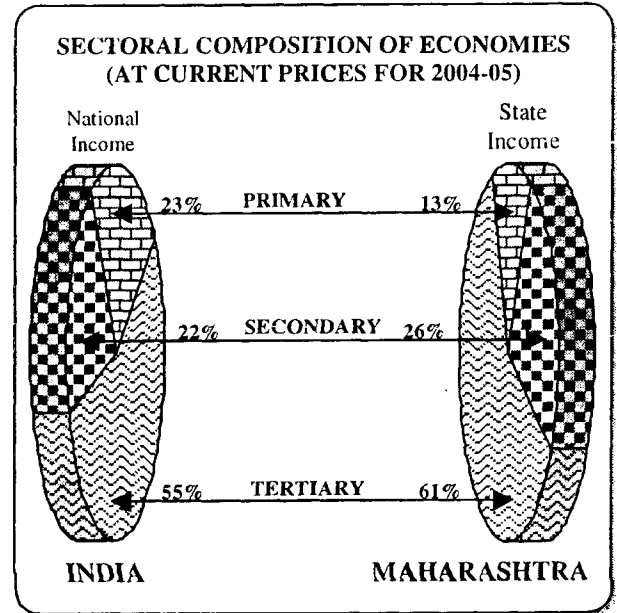
* At constant (1993-94) prices for the period 1993-94 to 2003-04

@ At constant (1999-2000) prices for the period 1999-2000 to 2003-04.

Comparison with National Income

5.13 As per the revised (1999-2000) series, the National Income at current prices (i.e. Net National Product at factor cost) is estimated at Rs. 25,31,223 crore in 2004-05, as against Rs. 22,68,576 crore in 2003-04, showing an increase of 11.6 per cent. The corresponding increase in the State Income was 13.1 per cent. During 2004-05, the *Per Capita* National Income at current prices was Rs. 23,222, whereas the *per capita* State Income was Rs. 32,170. The higher *per capita* State Income is mainly due to the predominance of registered manufacturing and tertiary sectors in the State. At constant (1999-2000) prices, the National Income in 2004-05 increased by 7.8 per cent and the State Income at constant (1993-94) prices increased by 8.1 per cent over that of 2003-04. It is a great honour for Maharashtra State that it has continued to maintain its leading position in the country's economy with contribution of about 13 per cent in the National Income.

5.14 The shares of primary, secondary and tertiary sectors, at current prices, in the National Income during 2004-05 were 23.0 per cent, 22.3 per cent and 54.7 per cent respectively. The corresponding shares in the State Income were 12.9 per cent, 25.9 per cent and 61.2 per cent respectively.

5.15 The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income at current & at constant (1993-94) prices and those for National Income at current and at constant (1999-2000) prices are presented in Table Nos. 13 to 18 of Part II of this publication.

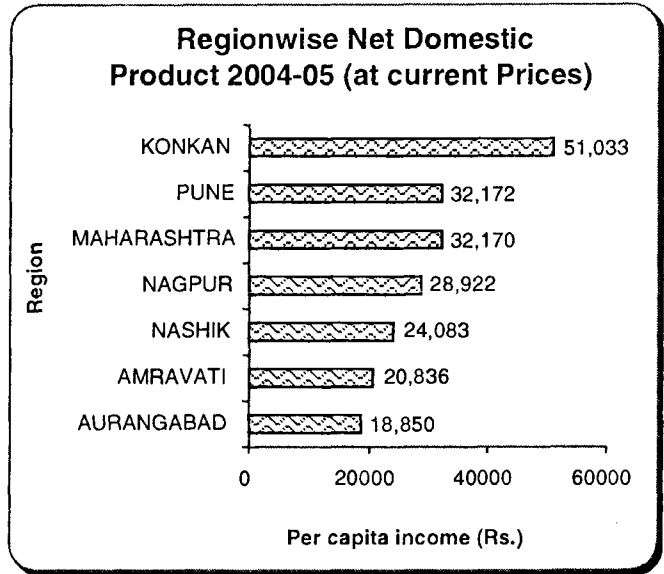
District Domestic Product - Maharashtra

5.16 Estimates of domestic product at district level are compiled by the 'income originating approach', the method used for calculating the State Domestic Product. Though the income accruing concept is a better method to work out estimates of district income, it cannot be adopted because economic activities at the district level are open ended and inter-district flows cannot be captured fully. Therefore, district domestic products estimates have all inherent limitations of the State Domestic Product estimates. The availability of districtwise basic data required for estimation of income at the district level is still not satisfactory. The data in respect of commodity producing sector are mostly available, but the data for other sectors are very scanty. As such, wherever the basic data are available, the methodology used at the State level has been followed for preparation of estimates at district level. Proxy indicators are used to allocate State

level estimates to districts, as and when the actual data are not available. Because of the paucity of data, use of proxy indicators and various limitations in estimation procedure, the district domestic products are to be accepted with a margin of error and can be used to have a broad judgement on income at district level. The district domestic product estimates are presented in Table No. 19 of part-II of this publication.

Per Capita Net District Domestic Product

5.17 Among the districts, Greater Mumbai with *Per Capita* Net District Domestic Product (at current prices) at Rs. 69,696 in 2004-05 stood first in the State, followed by Pune (Rs. 39,882), Nagpur (Rs. 37,917), Raigad (Rs.37,541) and Thane (Rs.35,924). The lowest *Per Capita* Income was for Gadchiroli district (Rs. 14,513).

INSTITUTIONAL FINANCE AND CAPITAL MARKET

6.1 The liberalization process started in India in 1991. Since then the Indian financial sector has been increasingly integrated with the world economy and the IT has become an integral part of their regular operations. The financial institutions in the country are playing an important role in economic development by mobilization of deposits and credit disbursement to various sectors.

Scheduled Commercial Banks

6.2 The scheduled commercial banks in India are categorised into five different groups according to their ownership and/or nature of operations. These groups are (i) State bank of India and its associate banks, (ii) Nationalised banks, (iii) Foreign banks, (iv) Regional rural banks and (v) Other scheduled commercial banks. These institutions are playing an important role for the development of economy. The commercial banks have adopted several initiatives to strengthen their business of operations. The latest available data on outstanding credits according to type of institutions is presented in Table No. 6.1.

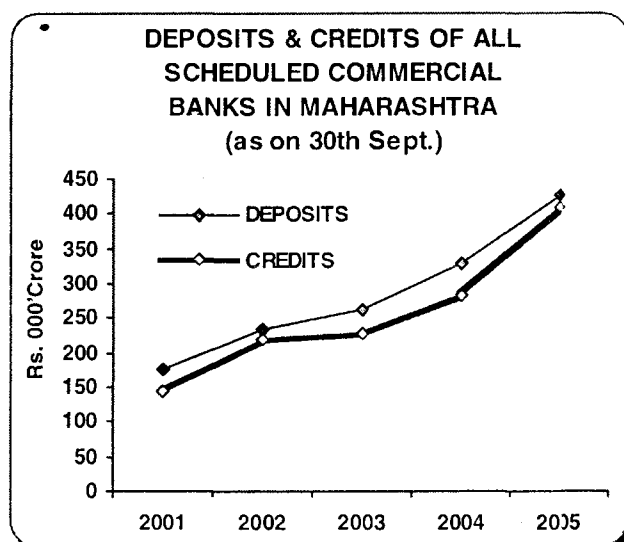
Table No. 6.1
Institutionwise outstanding credits
in Maharashtra

Type	As on 31st March, 2003		As on 31st March, 2004	
	Out-standing credits	Percentage to total	Out-standing credits	Percentage to total
State Bank of India and its associates	34,685	17.9	35,958	17.0
Nationalised banks	91,498	47.3	96,303	45.4
Foreign banks	22,410	11.6	26,611	12.6
Regional Rural Banks	753	0.4	771	0.4
Other scheduled commercial banks	44,002	22.8	52,108	24.6
Total	1,93,348	100.0	2,11,751	100.0

6.3 The outstanding credits of all commercial banks in the State as on 31st March, 2004 were Rs. 2,11,751 crore and were higher by 9.5 per cent than those of the previous year. In the total outstanding credits, the nationalised banks accounted for a sizeable share of 45.4 per cent, followed by State Bank of India and its associates 17 per cent, foreign banks 12.6 per cent and other scheduled commercial banks 24.6 per cent.

Scheduled Commercial Banks in Maharashtra

6.4 As on 30th September, 2005, the total number of banking offices (branches) of scheduled commercial banks in the State was 6,446, which accounted for 9.4 per cent of the total scheduled commercial banking offices (68,246) in the country. The number of banking offices in the State increased substantially by 1.8 per cent in one year as compared to such increase in the previous year (0.3 per cent). Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 34 per cent were in the rural areas, 18 per cent were in semi-urban (population 10,000 and above but less than one lakh) areas and 48 per cent

were in the urban areas. Greater Mumbai alone accounted for 49 per cent of the banking offices in urban areas of the State. Of the total banking offices in India, the rural areas, semi-urban areas and the urban areas accounted for 47, 23 and 30 per cent respectively. The number of scheduled commercial banking offices per lakh population in the State as on 30th September, 2005, was 6.2, which was the same as that for All-India.

6.5 Maharashtra stands first in India in respect of both the aggregate bank deposits and gross bank credits as on 30th September, 2005. Though the State had a share of 9.4 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was as high as 23 per cent and 32 per cent respectively. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State, as on 30th September, 2005 were Rs.4,26,299 crore, which were higher by 29 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased impressively by 45 per cent and reached Rs.4,10,398 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at All-India level was 20 per cent and 36 per cent respectively.

6.6 As on 30th September, 2005, deposits and credits of all scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs.26,908 crore and Rs.18,256 crore respectively, showing an increase in deposits by 11 per cent and in credits by 27 per cent over the previous year. The corresponding increase in deposits and credits in the country was 12 per cent and 31 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 52 per cent branches of the scheduled commercial banks, their share in aggregate deposits and gross credits was merely at 6 per cent and 4 per cent respectively. Both the deposits and credits of these scheduled commercial banks in the State doubled during the span of last five years' period ending September, 2005.

6.7 Greater Mumbai alone accounted for 24 per cent branches of all scheduled commercial banks in the State. However, their share in total deposits and credits was as high as 80 per cent and 87 per cent respectively.

6.8 The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State are given in Table No.20 of Part II.

6.9 As on 30th September, 2005, the *per capita* deposits of scheduled commercial banks in the State were Rs. 41,188 which were more than the double of that for All-India (Rs.16,950). The *per capita* credits of these banks in the State were Rs.39,652, which were more than three times of that for All-India *per capita* credits (Rs.11,539). The per capita deposits and credits for the State, excluding Greater Mumbai, were merely at Rs.8,437 and Rs.5,005 respectively, almost half of the corresponding All-India figures.

6.10 The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of September, 2005 was 96 per cent as against 86 per cent in previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in Greater Mumbai was much higher at 106 per cent at the end of September, 2005. The CDR for rural and semi-urban scheduled commercial banks taken together was 68 per cent as against 59 per cent for the previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in the State (96 per cent) was much higher than that for All-India (68 per cent).

6.11 The sectorwise latest available data on outstanding credits of the scheduled commercial banks in the State is presented in Table No.6.2.

Table No. 6.2
Sectorwise outstanding credits of
scheduled commercial banks in
Maharashtra

Sr. Sector No.	(Rs. in crore)			
	As on 31st March, 2003		As on 31st March, 2004	
	Out st- anding credits	Percen- tage to total	Out st- anding credits	Percen- tage to total
1. Agriculture and allied activities	7,462	3.9	10,015	4.7
2. Mining and quarrying	6,849	3.5	4,248	2.0
3. Manufacturing *	73,651 (8,262)	38.1 (4.3)	75,422 (7,808)	35.6 (3.7)
4. Electricity, Gas and Water Supply	2,589	1.3	2,960	1.4
5. Construction	5,204	2.7	7,329	3.4
6. Transport	3,275	1.7	4,395	2.1
7. Professional and other services	8,189	4.2	10,785	5.1
8. Trade	33,174	17.2	28,857	13.6
9. Personal loans	16,562	8.6	29,291	13.9
10. Others	36,393	18.8	38,449	18.2
Total	1,93,348	100.0	2,11,751	100.0

* Figure in bracket indicates the share of artisans, village industries and other SSI's.

6.12 The outstanding credits of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 2004 were Rs. 2,11,751 crore and were higher by 9.5 per cent than that of the previous year. The share of Maharashtra in total outstanding credits at All-India level was 24.1 per cent as on 31st March, 2004 and was highest among all the states. Of the total credits by the scheduled commercial banks in the State at the end of March, 2004, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 35.6 per cent, followed by personal loans (13.9 per cent). The agriculture and allied activities accounted for only 4.7 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 3.7 per cent of the total credits.

Annual Credit Plan

6.13 With a view to improve the annual rural credit delivery system, Service Area Approach (SAA) scheme has been introduced by Reserve Bank of India. As per the SAA, all credit requirements of the rural population from a cluster of villages are allocated to a unique financial institution. The commercial banks, Regional Rural banks and co-operative banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The target of credit disbursement is fixed by the respective lead bank in each district. The Bank of Maharashtra is functioning as the convenor bank to monitor this scheme in the State. The targets and

achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 2004-05 and 2005-06 are given in Table No.6.3.

6.14 During the year 2004-05 under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.8,957 crore was disbursed to about 9.23 lakh beneficiaries in the rural areas of the State and it was 85 per cent of the set target. In the agriculture and allied activities it was 76 per cent. During the year 2005-06 under the Annual Credit Plan, by the end of September, 2005, credit of Rs.6,361 crore was disbursed to 5.32 lakh beneficiaries. Out of these, 3.33 lakh (63 per cent) beneficiaries were from agriculture and allied activities. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2006-07 is Rs. 15,009 crore.

Joint Stock Companies

6.15 As on 31st March, 2003, the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State was 1,34,352 and was higher by 4.1 per cent over the previous year. The increase in the number of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was 3.9 per cent. Of the total Joint Stock Companies in India as at the end of March, 2003, Maharashtra accounted for 21.9 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State, 1,22,260 (91 per cent) were private limited companies and 12,092 (9 per cent) were public limited companies. During 2002-03 the number of private limited companies in the State increased

Table No. 6.3
Credit disbursement in Maharashtra State under Annual Credit Plan

(Rs. in crore)

Sector	2004-05			2005-06		
	Target	Achievement	No. of beneficiaries	Target	Achievement(*)	No. of (*) beneficiaries
Agriculture and allied activities	7,081	5,392 (76)	5,73,690	8,719	4,353 (50)	3,32,740
Rural artisans, village & cottage industries & SSI	824	835 (101)	6,792	962	406 (42)	4,070
Other sectors	2,669	2,730 (102)	3,42,832	3,039	1,602 (53)	1,95,455
Total	10,574	8,957 (85)	9,23,314	12,720	6,361 (50)	5,32,265

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement to target.

(*) : Upto the end of September, 2005

by 4.6 per cent over the previous year, however, during the same period number of public limited companies decreased marginally by 0.6 per cent. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.78,032 crore as at the end of March, 2002 to Rs.86,186 crore as at the end of March, 2003 registering a growth of 10.5 per cent, which is more than that of the All-India level (7.3 per cent). The paid-up capital at All-India as at the end of March, 2002 and March, 2003 was Rs.4,05,753 crore and Rs. 4,35,311 crore respectively. Of the total paid up capital of Joint Stock Companies in India as at the end of March, 2003, Maharashtra accounted for 19.8 per cent.

Small Savings

6.16. For the financial year 2004-05, the net collection from small savings was Rs.14,981 crore as against the target of Rs. 11,171 crore. The small saving collection was more by Rs. 3,810 crore (34 per cent) of the target. During the year 2005-06, upto September, 2005, the State Government received Rs. 9,347 crore from Government of India as a Central Loan Assistance against the small saving funds. During 2004-05 upto September, 2004, Rs. 8,512 crore were sanctioned as Central Loan Assistance.

Lottery

6.17. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme bumper, monthly, weekly and two digit draws are being arranged. During 2004-05, the net profit from lottery was Rs. 5.10 crore as against Rs. 9.20 crore in the previous year. During 2004-05, Rs. 15.13 crore were paid as sales tax on lottery draws. During 2005-06 upto November, 2005, the profit from lottery was approximately Rs. 15.27 crore. For the same period during the last financial year the profit of Rs.15.73 crore was recorded. The net profit from lottery including expenditure of Rs. 7.16 crore for tax on lottery draws during 2005-06 is expected to be Rs.15.13 crore. On-line Maharashtra State lottery has been launched since July, 2005. The turnover from On-line lottery during 2005-06 is expected to be Rs.200 crore.

Capital Market

6.18 Capital Market plays a vital role in the development of economy by channelising surplus savings to various economic activities. In Maharashtra, three major stock exchanges are functioning viz. Bombay Stock Exchange (BSE), National Stock Exchange (NSE) and Pune Stock Exchange (PSE). Apart from above, two other stock exchanges i.e. Over The Counter Stock Exchange of India (OTCIE) and Inter Connected Stock Exchange (ICSE) are functioning. The capital market is showing significant performance in capital mobilisation, employment and revenue generation during last decade.

Market Capitalisation

6.19 Market capitalisation of equity shares on Indian bourses experienced phenomenal growth during 2004-05. The total market capitalisation of NSE and BSE as at the end of March, 2005 amounted to Rs. 15,85,585 crore and Rs.16,98,428 crore respectively. The market capitalisation of securities available for trading during the year 2004-05 on NSE and BSE witnessed an equal increase of 41 per cent over the previous year's market capitalization. The share of NSE and BSE remained the same at 48:52 in market capitalisation during 2004-05.

Primary Security Market

6.20 As per the data supplied by SEBI, during April-October, 2005 the total amount of resources mobilised through 33 issues was lower at Rs. 5,123 crore, less by more than 50 per cent as compared to Rs. 10,468 crore mobilised through only 10 issues during the corresponding period of the previous year.

Secondary Security Market

6.21 The trading volumes in the equity segments of all the stock exchanges have been witnessing a phenomenal growth in the last few years. The turnover of business at all the 23 stock exchanges in the country had increased from Rs.1,64,057 crore during 1994-95 to Rs.16,66,896 crore during 2004-05. During 2004-05, about 99.5 per cent of the total turnover at all the stock exchanges in the country was from BSE and NSE. Stock exchange wise turnover is shown in Table No. 6.4.

Table No. 6.4
Turnover in the Stock Exchanges
 (Rs. in crore)

Stock Exchange	Turnover	
	2003-04	2004-05
NSE	10,99,534 (67.9)	11,40,072 (68.4)
BSE	5,02,618 (31.0)	5,18,716 (31.1)
All others	18,345 (1.1)	8,108 (0.5)
Total	16,20,497 (100.0)	16,66,896 (100.0)

Source :- SEBI-Annual Report 2004-05

Figures in brackets indicate percentages.

National Stock Exchange

6.22 National Stock Exchange (NSE) is functioning as a recognized stock exchange since April, 1993, which is one of the most important events in the securities market reforms in India. NSE was set up with the objectives of (a) establishing a nationwide trading facility for all types of securities, (b) ensuring equal access for all the investors to all over the country through an appropriate communication network, (c) providing a fair, efficient and transparent securities market using an electronic trading system, (d) enabling shorter settlement cycles and book entry settlements and (e) meeting the current international standards on trading.

6.23 Trading volumes at the National Stock Exchange increased from Rs.10,99,534 crore in 2003-04 to Rs. 11,40,072 crore in 2004-05, by 3.7 per cent.

Very Small Aperture Terminals

6.24 As on 31st March, 2005 there were total 2,829 Very Small Aperture Terminals (VSATs) on which NSE was working for online trading in 345 cities of the country. Out of the total VSATs, 608 Terminals (21 per cent) were in 18 cities from Maharashtra State.

Bombay Stock Exchange

6.25 Bombay Stock Exchange (BSE) is a century year old institution playing an important role in the capital market of the country. During 2004-05, similar to other stock exchanges, Bombay Stock Exchange also has shown an increasing

trend in the turnover. The turnover of BSE increased by 3.2 per cent, from Rs. 5,02,618 crore during 2003-04 to Rs. 5,18,716 crore in the year 2004-05.

Security and Exchange Board of India

6.26 The Security and Exchange Board of India (SEBI) has been discharging its functions in fulfilment of the twin objectives of investor protection and market development mandated by the Securities and Exchange Board of India Act, 1992. The SEBI has been constantly reviewing and reappraising its existing policies and programme, formulating new policies and crafting new regulations for efficient working of the capital market and protecting interest of investors.

6.27 In order to protect the investors interest, SEBI has been strengthening its investigation activities over the years. The redressal rate of grievances received to SEBI upto the year 2004-05 was 94.6 per cent which was 94.5 per cent upto earlier year. The number of grievances received to SEBI during 2004-05 was 54,435 and by the year end, pending cases with SEBI were 1,54,102.

Stock Brokers

6.28 During the year 2004-05, new 239 brokers were registered while 479 of the existing brokers did not renew their registrations. As on 31st March, 2005 the total number of brokers were 9,128, less by 240 than in the previous year.

Dematerialization

6.29 Price and default risk are two very important aspects in the Capital Market. Dematerialization has speeded up the transfer and ownership of securities and many related risks have been almost eliminated. There are two depositories viz. a) National Securities Depository Ltd. (NSDL) and b) Central Depository Services Ltd. (CDSL) which provide demat services to the investors through authorised depository participants (DP's). As on 7th January, 2006, there were 221 DP's with NSDL. The DP's with CDSL at the end of March, 2005 were 244. The number of companies having signed for dematerialization with NSDL was 5,537 and with CDSL was 5,068 by the end of 2004-05. The number of shares dematerialized has also risen to 12,866 crore and 1,908 crore at NSDL and CDSL respectively.

6.30 The number of users of NSDL depository system is steadily increasing. As on 14th January, 2006, there were about 73 lakh investor accounts in operation in the country, out of which 19 per cent (14 lakh) account holders were from Maharashtra State.

Mutual Fund

6.31 In India, the 'Mutual Fund' industry started with setting up of Unit Trust of India in 1964. The public sector banks and financial institutions began to establish mutual funds in

1987. The private sector and foreign institutions were allowed to set up mutual funds since 1993. This fast growing industry is regulated by SEBI. As on 31st December, 2005, there were 39 mutual funds and the total assets of these funds were Rs. 2,00,209 crore. As on 31st December, 2005 out of total mutual funds in India, 33 (85 per cent) mutual funds were registered in Maharashtra. The net amount mobilized by these 33 funds during 2005-06 upto December were Rs. 26,467 crore (99 per cent).

PRICES AND DISTRIBUTION

Inflation

7.1 Containment of high level inflation remains at the top on the agenda of the Government. Abnormal rise in price level, commonly termed as high inflation, affects the conditions of living of the people, particularly the poor. It also adversely affects the development projects due to cost escalation. Against this, a mild inflation to the tune of 2 to 5 per cent is considered to be conducive to economic growth.

7.2 The change in price level over a period of time is measured by the statistical device of index number of prices. The price indices are calculated at both the wholesale and retail levels of prices. While Wholesale Price Index (WPI) is used to measure movements in prices of commodities in wholesale trade and transactions, the Consumer Price Indices (CPIs) are generally used for measuring the variations in retail prices of commodities of daily consumption. At present, four series of CPIs viz. CPI for industrial workers, CPI for agricultural labourers, CPI for rural labourers and CPI for urban non-manual employees are compiled on monthly basis at national level. As all-India WPI is available on weekly basis, the same is conventionally used in India as an indicator to assess the rate of inflation in the economy. To assess the inflation in the State, CPI for rural and urban areas are compiled on monthly basis at State level.

A. Price situation in India

Inflation based on WPI

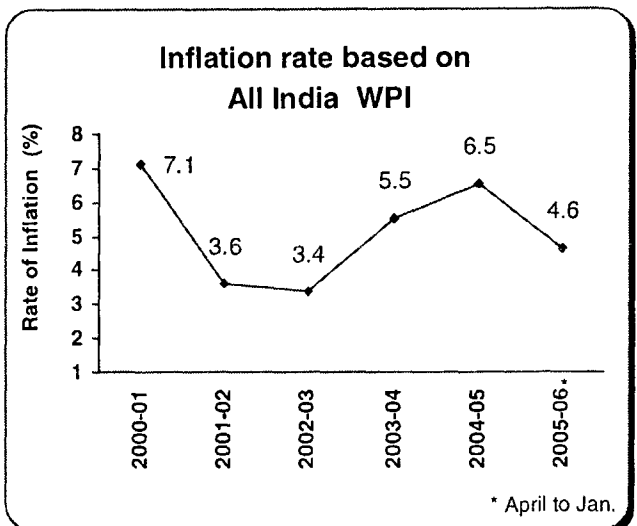

7.3 The post liberalisation period has witnessed decelerating trend in inflation. This is attributed to liberalisation of both internal and external trades and continual reduction and rationalisation of taxes that led to greater competition and cost efficiency. Average annual inflation rate based on

Inflation in India: an overview

The inflation in terms of WPI witnessed double digit figure in the first half of 1970s and again in the first four years of 1990s. It peaked to a level of 13.7 per cent in 1991-92. From 1995-96 onwards, there has been continuous deceleration and the average inflation for the period 1996-97 to 2000-01 was moderate at 5.0 per cent. After remaining subdued during three years 2001-04 at 4.1 per cent, the average inflation rate rose to 6.5 per cent during 2004-05. During 2005-06 inflation was 4.6 per cent (up to January, 06). WPI is released by the office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce & Industry, Govt. of India.

WPI (Base year 1993-94) decelerated from 10.6 per cent in the first half of 1990s to 4.1 per cent during 2001-04. The trend, however, reversed with a sudden bout of inflation in the first half of 2004-05 caused by erratic and delayed monsoon and also by hardening of international prices of

crude oil, minerals and metal related products. The year 2004-05 after starting with a point-to-point annual inflation rate of 4.4 per cent in April, 2004 witnessed a peak level at 8.5 per cent in August, 2004, the highest in the last four years. As a result of the quick monetary and fiscal measures taken by RBI and Central Government, coupled with slight easing of global petroleum prices, inflation was on a declining trend and stood at 5.0 per cent in February, 2005. Inflation rate, however, rose to the level of 6.0 per cent in the first two months of the financial year 2005-06. Subsequently it showed a continual downward slide. The annual rate of inflation slipped to a low level of 3.7 per cent in the month of August, 2005. Though moved up in subsequent months, the inflation rate remained below 5.0 per cent by the end of January, 2006. The major groupwise WPI and inflation rate for the latest periods are given in Table No.7.1.

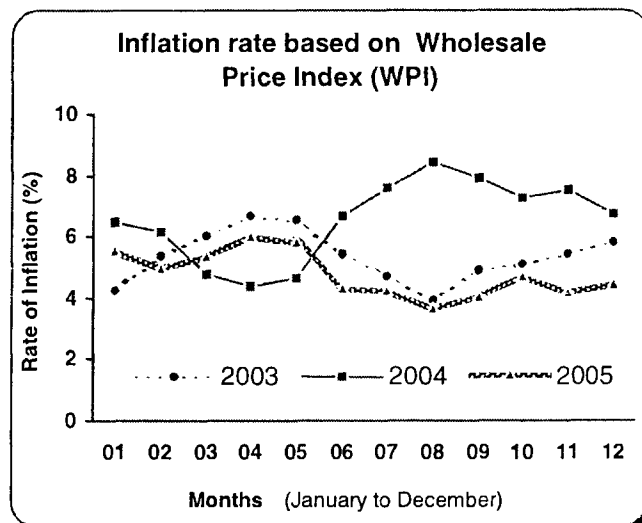
Table No. 7.1
Major Groupwise All-India Wholesale
Price Index Numbers

(Base year 1993-94=100)

Year/ Month	All - India WPI for			Infla- tion rate	
	Primary articles	Fuel, power, light and lubricants	Manu- factured products		
Weight	22.02	14.23	63.75	100.00	
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7	7.1
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3	3.6
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8	3.4
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9	5.5
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3	6.5
2004-05*	188.7	278.4	165.7	186.8	6.7
2005-06*	193.8	305.2	171.5	195.4	4.6
April, 05	187.7	292.9	170.4	191.6	6.0
Jan., 06(P)	194.5	311.0	172.1	196.8	4.4

* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

7.4 The average index of the major group 'primary articles' for the period April, 2005 to January, 2006 registered an increase of 2.7 per cent over the average index of the corresponding period of earlier year. The 'primary articles' with a weight of 22.0 per cent in WPI, contributed 26.9 per cent to overall inflation during this period against 4.3 per cent during corresponding period of the earlier year. Within the major group 'primary articles', the sub-group 'primary food articles' with a weight of 15.4 per cent contributed 23.9 per cent to overall inflation in the current year (April, 2005 to January, 2006) compared to 4.8 per cent in the

corresponding period a year ago. This explains that food items were the main drivers of price rise during the year.

7.5 The average index of the major group 'fuel, power, light and lubricants' for the period April, 2005 to January, 2006 registered an increase of 9.7 per cent. This group with a weight of 14.2 per cent in WPI contributed 38.3 per cent to the overall inflation compared to 39.0 per cent in the corresponding period a year ago. Among all three major groups covered under WPI, 'fuel, power, light and lubricants' group had the highest inflation.

7.6 In the case of major group 'manufactured products', the increase in the average index was 3.5 per cent during the period April, 2005 to January, 2006. The increase during the corresponding period of the earlier year was 6.5 per cent. Manufacturing group with a weight of 63.8 per cent contributed 35.2 per cent to overall inflation in the current year (April, 2005 to January, 2006) compared to 56.5 per cent during the corresponding period a year ago. The introduction of value added tax (VAT) in most of the states with effect from 1st April, 2005 had its impact on the inflation of this group. The inflation rate which was above 5 per cent in the beginning of the financial year decelerated to 2.3 per cent by the end of September, 2005 and fluctuated around 3 per cent during last quarter of 2005.

7.7 During the financial year 2005-06, the monthly all-India WPI moved up from 191.6 in April, 2005 to 196.8 in January, 2006, an increase by 2.7 per cent.

Table No. 7.2
Major Groupwise All-India Consumer Price Index Numbers for Industrial Workers
 (Base year 1982=100)

Year/ Month	Food	Pan, supari tobacco and intoxicants	Fuel and light	Housing	Clothing, bedding, & footwear	Miscell- aneous	General index	Inflation rate
Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	-
2000-01	453	592	454	463	315	442	444.2	3.8
2001-02	466	620	483	514	325	463	463.3	4.3
2002-03	477	633	534	556	332	489	481.8	4.0
2003-04	495	655	566	582	338	507	500.3	3.9
2004-05	506	674	613	652	346	525	519.5	3.8
2004-05*	507	673	609	631	345	522	517.6	3.7
2005-06*	526	686	581	722	353	544	539.6	4.2
April, 2005	507	682	620	713	352	536	529.0	5.0
Dec., 2005	539	691	590	727	353	555	550.0	5.6

*9 months' average (April to December)

Inflation based on CPI

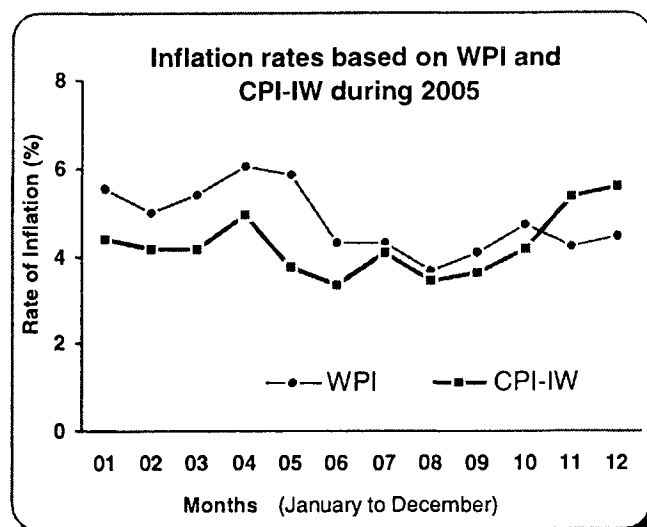
7.8 As mentioned earlier, four series of CPIs covering different socio-economic groups are compiled at present at national level and the inflation based on the same is discussed below.

All-India CPI for Industrial Workers (CPI-IW)

7.9 CPI-IW (Base year - 1982) measures monthly movement of retail prices of essential commodities and services in 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. This index is released by Labour Bureau, Simla. The major groupwise all-India CPI-IW and inflation rates for the latest periods are given in Table No.7.2. In addition, CPI-IW for five centres in the State viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola are also compiled by the office of the Labour Commissioner, Government of Maharashtra. It is generally argued that inflation based on CPI-IW is an appropriate index to determine the impact of price rise on the cost of living of the common man as the same is based on retail prices which include selected services also. That is why this index is used to determine the dearness allowance of employees in public and private sectors.

7.10 The inflation rate based on CPI-IW which was around 5.0 per cent at the beginning of the financial year 2005-06, moved up to 5.6 per cent at the end of December, 2005. The average all-India CPI-IW for the period April to December,

2005 (539.6) was higher by 4.2 per cent than the average index for the corresponding period of the previous year. During the financial year 2005-06, CPI-IW for December, 2005 was 550. This was higher by 4.8 per cent than the index for March, 2005 (525).

7.11 Major groupwise CPI-IW for all the ten centres in the State are given in Table No.23 in Part-II of this publication.

All-India CPI for Urban Non-Manual Employees (CPI-UNME)

7.12 CPI(UNME) (base year -1984-85) is released by Central Statistical Organisation as a monthly series for 59 cities in the country. Out of these, five cities viz., Mumbai, Aurangabad

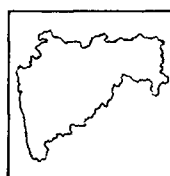
Nagpur, Pune and Solapur are from Maharashtra.

7.13 The above index indicates the changes in retail prices of essential commodities and services in various cities. Banks and foreign embassies use this index for wage compensation of their employees. The inflation rate for the year 2005-06 (April to December) as per CPI-UNME over the corresponding period of the previous year was 4.7 per cent. The same for the entire year 2004-05 was 3.6 per cent. During 2005-06 (April to December) inflation rates for the cities in the State were lower than that of all-India level of 4.7 per cent.

All-India CPI for Agricultural and Rural Labourers

7.14 Labour Bureau, Simla releases CPI for agricultural and rural labourers separately (base year 1986-87) as a monthly series for the country and for each state. During 2005-06 (April to December), the average consumer price indices of agricultural labourers and the rural labourers recorded an inflation rate that hovered around 3.5 per cent in both the series. The CPI for agricultural labourers is used for fixation and revision of minimum wages in agriculture sector.

B. Price situation in Maharashtra

7.15 For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects on a regular basis the retail prices of essential commodities and services from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year-1982) were compiled separately for the urban and rural areas of the State. This index number series has now been revised with the year 2003 as the new base. Household consumption data from 59th round of National Sample Survey have been used for constructing the weighting diagram of this new series. Price quotations (weekly) from 68 rural centres are used for CPI for rural Maharashtra and those from 74 urban centres are used for the CPI for urban Maharashtra. From the CPI (base year 2003) thus compiled for the State, it is observed that during April to December, 2005, the inflation rate in urban and rural areas also remained below 5 per cent as that based on CPI at All-India level.

Table No. 7.3
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban and Rural Maharashtra

URBAN							RURAL							
Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power light	Clothing, bedding, and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate	Year and month	Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power light	Clothing, bedding, and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate
(Base Year 1982=100)														
54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	-	Weight	61.66	—	7.92	7.78	22.64	100.00	-
421	594	380	518	454	437.8	3.3	2000-01	415	—	405	380	503	431.2	(-).1.2
430	608	420	538	481	455.3	4.0	2001-02	415	—	436	383	518	437.7	1.5
441	626	458	544	496	468.9	3.0	2002-03	426	—	456	394	522	447.8	2.3
457	645	461	550	502	480.8	2.6	2003-04	442	—	459	413	523	461.4	3.0
469	657	472	550	514	492.3	2.3	2004-05	467	—	464	419	549	481.3	4.3
(Base Year 2003=100)														
45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	-	Weight	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	-
105	103	103	102	104	104	—	2004-05	104	105	103	102	102	104	-
105	103	103	102	104	104	-	2004-05*	104	105	102	102	102	103	-
110	106	107	102	107	108	3.5	2005-06*	110	108	107	103	104	108	4.4
105	105	106	102	106	106	3.5	April, 05	105	107	106	103	104	105	2.6
110	108	107	103	107	108	3.2	Dec., 05	111	108	107	104	103	108	4.4

* 9 months' average (April to December)

Price behaviour in urban areas of the State

7.16 During 2005-06, the average Urban Consumer Price Index (UCPI) for the period April to December, 2005 was higher by 3.5 per cent than the corresponding average for the previous year.

7.17 The UCPI for December, 2005 (108.2) was higher by 3.1 per cent over that for March, 2005 (104.9). This increase was mainly due to rise in the prices of items like rice, wheat, potato, onion etc. in the 'food group'. The major groupwise UCPI and inflation rates for the latest periods are given in Table No.7.3.

Price behaviour in rural areas of the State

7.18 During 2005-06, the average Rural Consumer Price Index (RCPI) for the period April to December, 2005 was higher by 4.4 per cent than the corresponding average for the previous year.

7.19 The RCPI for December, 2005 (108.0) was higher by 2.8 per cent over that for March, 2005 (105.0). This was mainly due to increase in the prices of commodities like wheat, gram dal, potato, onion etc. in the 'food group'. The major groupwise RCPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.7.3.

CPI for Agricultural and Rural Labourers in Maharashtra

7.20 As per the CPI series for Agricultural and Rural labourers in Maharashtra released by the Labour Bureau, Simla, the average indices for agricultural labourers and rural labourers during the year 2005-06 for the period April to December were higher by 4.0 per cent and 4.5 per cent respectively in both the series over the corresponding period of earlier year.

7.21 The major groupwise WPI, CPIs and the inflation rates are given in Table Nos. 21 to 28 in Part II of this publication.

Civil supplies

Public Distribution System

7.22 The Public Distribution System (PDS) is a major instrument for ensuring availability of selected essential commodities at affordable prices, especially to the families living below poverty line (BPL) and in remote areas of the State. It is an important constituent of the strategy of the poverty eradication programme of the Government. The PDS is operated under joint responsibility of the Central and State Governments. The Central Government has taken responsibility for procurement, storage and bulk allocation of foodgrains, etc. The responsibility of distribution to the consumers through network of fair price shops (FPSs) rests with the State Government. It includes allocation of commodities within State, identification of families below poverty line, issuing of ration cards, supervision and monitoring the functions of FPSs, etc.

7.23 The State Government introduced 'Three Tier Card Scheme' w.e.f. 1st May, 1999, in order to effectively provide foodgrains to the needy families. A supply card is issued to a household according to the norm depending on its annual income. Yellow supply card is issued to a family having annual income upto Rs. 15,000, saffron supply card to a family having annual income between Rs. 15,001 to 1 lakh and white supply card to a family having annual income over Rs. 1 lakh. Considering the general experience that the affluent class of families not purchasing foodgrains from PDS, the supply of foodgrains and sugar has been stopped to the white supply card holders.

Supply cards distributed (Upto Feb. 2005)	
Type	Number
Yellow	73,40,660
Saffron	1,48,81,629
White	9,43,320
Total	2,31,65,609

7.24 The distribution of rice, wheat, sugar, and kerosene through the PDS is continued during the year 2005-06 in the State. In addition to above commodities, iodised salt, tea powder, toilet and washing soaps are also made available in tribal and drought prone areas under specially subsidised PDS.

7.25 There were 50,019 authorised ration/ fair price shops till February, 2005 in the State. Since April, 2002, the monthly quantum of foodgrains under PDS for saffron cardholders has been fixed at 35 kg. per card per month and the rate of rice and wheat per kg. were brought down from Rs.10.00 to Rs. 9.50 and from Rs. 7.25 to Rs. 7.00 respectively w.e.f. September, 2004.

Targeted Public Distribution System

7.26 Under the common minimum needs programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced 'Targeted Public Distribution System (TPDS)'. This system is for the families below poverty line and is being implemented in the State since June, 1997. The Government of India has fixed 65.34 lakh BPL families in the State under this scheme. Under TPDS, every yellow cardholder is entitled to get 35 kg. of foodgrains (wheat and /or rice) per month. The retail prices of wheat and rice supplied to these cardholders under this scheme are fixed at Rs. 5 and Rs. 6 per kg. respectively since October, 2001.

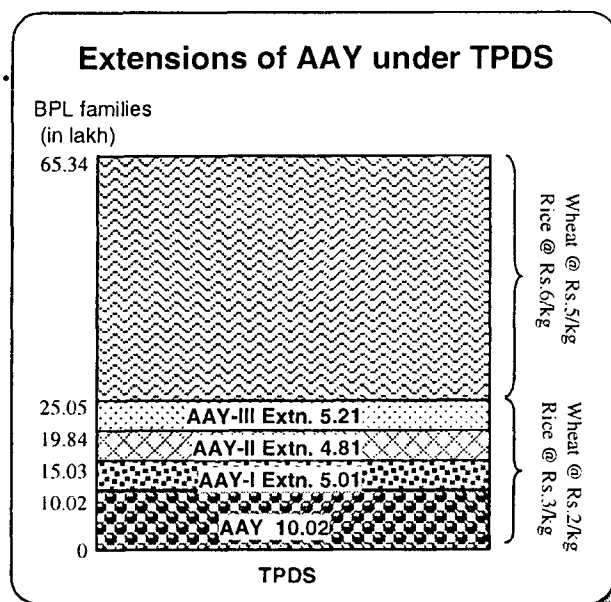
Antyodaya Anna Yojana

7.27 In order to make the TPDS more focused and oriented towards the poorest among poor, the Government of India has launched the Antyodaya Anna Yojana (AAY) in December, 2000. This scheme contemplates benefit to the poorest among poor families. The Government of India has fixed a target of 10.02 lakh beneficiaries for the State of Maharashtra. Accordingly, the beneficiaries are identified and they are supplied 35 kg. of foodgrains per month at the low rate of Rs.2 per kg. for wheat and Rs.3 per kg. for rice.

Extended Antyodaya Anna Yojana

7.28 The Government of India has extended the AAY in October, 2003 and additional target of 5.01 lakh beneficiaries was fixed for the State. The scheme contemplates benefit to the weaker families with family head as widow, disabled, terminally ill person or person aged above 60 years, as well as all primitive tribal households in the priority groups. Accordingly, the identification of beneficiaries is completed as per the directions of Government of India and benefit is being given to them. The Government of India has given further second extension to AAY in the year 2004 and fixed additional target of 4.81 lakh beneficiaries. Accordingly,

beneficiaries were selected and benefit is being given to them. The Government of India has given third extension in 2005 to AAY and fixed additional target of 5.21 lakh beneficiaries. Accordingly, the process of selection of beneficiaries is in progress.

Allotment and off-take of foodgrains

7.29 The Government of India allots rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS.

7.29.1 During 2004-05 under Antyodaya Anna Yojana, the off-take of rice and wheat was 85 per cent and 90 per cent respectively. During 2005-06 upto December, off-take of rice and wheat was 89 per cent and 88 per cent respectively. The details of allotment and off-take are given in the Table No. 7.4.

Table No. 7.4
**Allotment and off-take under
Antyodaya Anna Yojana**

Year	Allotment		Off-take	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat
2004-05	2.49	3.94	2.11	3.55
			(85)	(90)
2005-06*	2.53	3.71	2.25	3.28
			(89)	(88)

Figures in the bracket indicate percentage to allotment.
* Upto Dec. 05

7.29.2 In the case of TPDS (beneficiaries excluding those under AAY, working out to 40.29 lakh families) the off-take of rice and wheat was 79 per cent and 84 per cent respectively for the year 2004-05. During 2005-06 upto December, off-take of rice and wheat was 83 per cent and 87 per cent respectively. The details of allotment and off-take are given in Table No.7.5.

Table No. 7.5
**Allotment and off-take under
BPL (excluding AAY)**
(In lakh tonnes)

Year	Allotment		Off-take	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat
2004-05	7.97	13.04	6.31 (79)	10.97 (84)
2005-06*	5.65	8.69	4.71 (83)	7.58 (87)

Figures in the brackets indicate percentage to allotment.

* Upto Dec. 05

7.29.3 In the case of Above Poverty Line (APL) families, the off-take is almost negligible (below 1 per cent). This may be the result of the narrow gap between the prices of commodities under PDS and those in open market. It indicates that APL families are almost completely moved out of the PDS network. The details of allotment and off-take are given in Table No. 7.6.

Table No.7.6
**Allotment and off-take for
APL**
(In lakh tonnes)

Year	Allotment		Off-take	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat
2004-05	16.50	30.51	0.09	0.50
2005-06*	12.37	22.88	0.07	0.68

* Upto Dec. 05

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

7.30 Considering the inadequate purchasing power of the tribals and the people living in drought prone areas, in addition to the regular commodities of PDS, the State Government is providing some daily needed additional commodities such as iodised salt, tea powder, toilet soap and washing soap under a scheme

known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' (SSPDS). This scheme is being implemented in the State since November, 1992. The scheme covered 68 talukas of 15 tribal districts and 56 Talukas of 12 drought prone districts of the State. However, during 2005-06, no allotment was made of these commodities. The admissible quantity and their subsidised rates per supply card are given in Table No. 7.7.

Table No. 7.7
**Admissible quantity and their subsidised
rates per supply card under SSPDS**

Commodity	Quantum	Rate (Rs.)
1. Iodised salt	1 kg.	1.65 TSP 2.90DPAP
2. Tea Powder	3 Packets @	10.50
3. Toilet Soap	2 Cakes @	3.40
4. Washing Soap	2 Cakes \$	2.40

@ 100 gm. each. ; \$ 125 gm. each

TSP - Tribal Sub Plan

DPAP - Drought Prone Area Programme

Door Step Delivery Scheme

7.31 The 'Door Step Delivery' scheme for the distribution of PDS commodities is being implemented in the TSP and DPAP areas of the State through Tribal Development Corporation and the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation respectively. Under this scheme, the foodgrains are transported at Government cost from Government godowns to the fair price shops.

Controlled (Levy) Sugar

7.32 Since January, 2002, the State receives monthly allocation of 13,918 tonnes of levy sugar for distribution to BPL families under PDS. However, since August, 2005 to December, 2005, the monthly allocation of levy sugar was reduced by 6,500 tonnes. Since March, 2002, the quantum of levy sugar is supplied to BPL cardholders at 500 grams per head per month at the rate of Rs.13.50 per kg.

7.32.1 Apart from the monthly regular allocation of levy sugar during the year 2005, the Government of India has given additional allotment of 4,507 tonnes of levy sugar in August

and November, 2005 each as festival quota. This additional sugar along with regular monthly quota was made available for distribution at the quantum of 500 grams per head in the months of August and November, 2005.

Kerosene

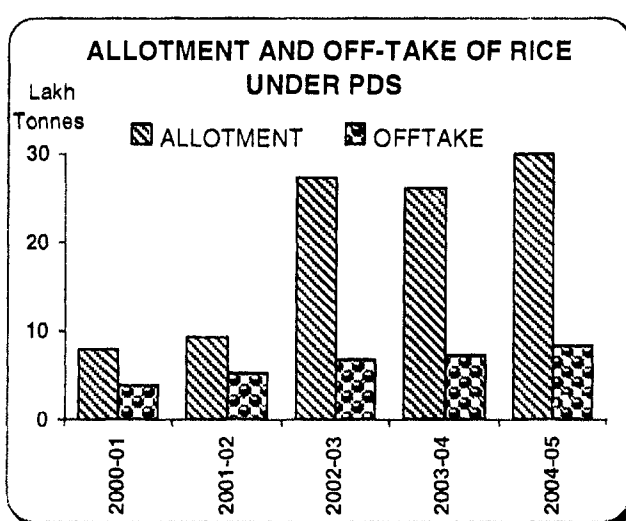
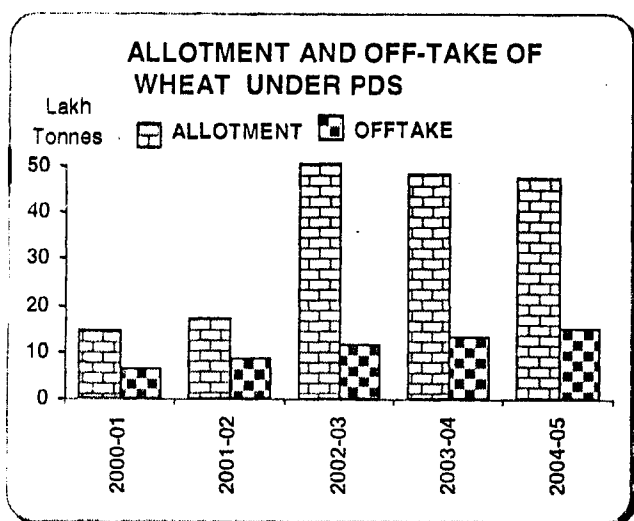
7.33 During the year 1999-2000 upto January, 2000, the State received monthly allocation of 1,68,972 kiloliters of kerosene from the Government of India. However, the Government of India decided to reduce the kerosene allotment at the rate 143 litres per year per additional LPG connection released over and above the normal entitlement. Accordingly, during the period from February, 2000 to March, 2005, the Government of India reduced the State's allocation by 32,240 kiloliters of kerosene. From April, 2005, the State receives monthly allocation of 1,36,732 kiloliters. The retail price of kerosene for Mumbai rationing area is fixed at Rs. 9.05 per litre and for the rest of the districts, it is fixed between Rs.9.25 to Rs.10.80 per litre depending on distance criteria. These prices are in force from October,2002. There are 60,251 kerosene licensees in the State, out of whom 801 are wholesale licensees.

Support Price Scheme

7.34 As in the past, the State Government has made arrangements to purchase paddy, fair average quality (FAQ) jowar, bajra and maize under the support price scheme during kharip marketing season 2005-06 through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and Maharashtra State Tribal Development Corporation. During current marketing season upto the end of February, 2006, about 1,45,254 tonnes of paddy, 60,919 tonnes of jowar, 59 tonnes of bajra and 27,686 tonnes of maize were procured. However, during 2004-05, these quantities were 71,972 tonnes, 11,927 tonnes, 4,811 tonnes and 14,757 tonnes respectively. The support prices of foodgrains declared by Government of India are shown in Table 7.8.

Table No. 7.8
Support prices of paddy and
(FAQ) jowar, bajra & maize

Foodgrains	(Rs./Quintal)	
	2004-05	2005-06
1. Paddy (Grade A)	590	600
2. Paddy (Common)	560	570
3. Jawar	515	525
4. Bajra	515	525
5. Maize	525	540

8.1 Industrial sector plays a crucial role in the economic development of the State. The share of manufacturing sector in the GDP of the State is about 20 per cent and the corresponding share at All-India level is about 14 per cent, which reflects the high level of industrialisation of the State. The Annual Survey of Industries (ASI), the main source of industrial statistics, provides estimates of various parameters like capital structure, employment, output, value added, etc. pertaining to organised manufacturing sector. As per the survey results, Maharashtra was enjoying a leading position over the years in respect of net value added with a contribution of more than 20 per cent in the net value added from organised manufacturing sector in the country. As per the latest ASI results for 2003-04, the State has lost its *numero uno* position in respect of value added

to Gujarat, the latter contributing 19.8 per cent in the net value added in the organised manufacturing sector in the country whereas Maharashtra's corresponding share is 19.1 per cent.

Index number of Industrial Production in India

8.2 The Index number of Industrial Production (IIP) which covers mining, manufacturing and electricity sectors is a statistical device to measure the industrial growth in the country and the same is being published by the Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series. During 2005-06 (April to December) the growth in the industrial sector as per IIP (Base year 1993-94) was 7.8 per cent. The industrial growth as measured by IIP in the manufacturing sector, which accounts for 79 per cent weightage in the index, showed an increase of 8.8 per cent during 2004-05 against a growth of 7.2 per cent recorded during 2003-04. The growth in the manufacturing sector during 2005-06 (April to December) over the corresponding period of 2004-05 was 8.9 per cent. The IIP (manufacturing) for the month of December, 2005 was 245.0 (provisional) which showed an increase of 5.9 per cent over that for December, 2004.

States having prominent share in net value added in organised industrial sector in India*

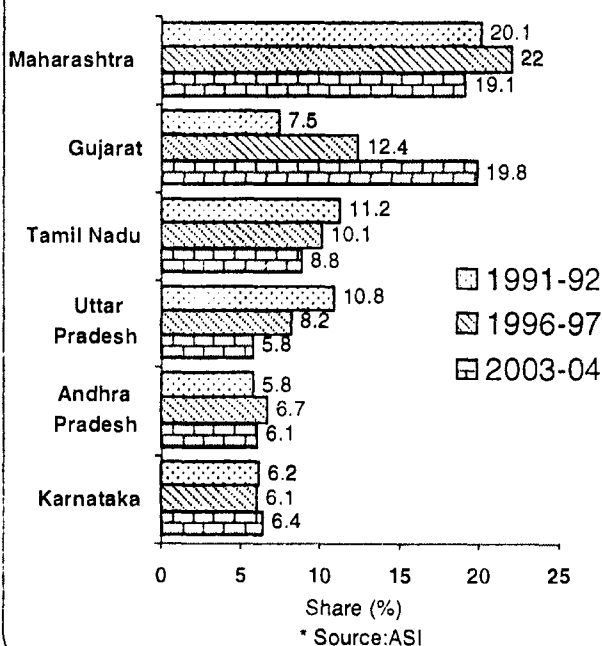

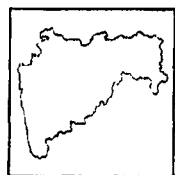
Table No. 8.1
Index Numbers of Industrial Production in India

(Base year 1993-94=100)

Item	Weight	Average Indices		Percentage growth	
		2004-05	2005-06*	2004-05	2005-06*
Gen.Index	100.00	204.2	215.4	8.0	7.8
Mining	10.47	153.2	150.0	4.3	0.4
Manufacturing	79.36	213.9	227.4	8.8	8.9
Electricity	10.17	181.5	189.0	5.2	4.8

* For the period April to December, 2005 (Provisional)

Industrial scenario of Maharashtra

8.3 It has been observed that the industry groups refined petroleum products; chemicals and chemical products; machinery and equipments nec.; food products; motor vehicles, trailers; basic

metals; textile products and furniture contribute substantially to the industrial production of the State and at All-India level. Their contribution together was 75.4 per cent in the total net value added in the manufacturing sector in the State in 2003-04. Based on the index number of industrial production in India in respect of these industry groups (April to December, 2005), it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State during 2005-06 (April to December) has registered a growth of 9.0 per cent against similar growth of 8.2 per cent during the corresponding period of previous year.

8.4 The latest ASI results i.e. for 2003-04 revealed that in the organised industrial sector in the country, the State contributed 18.5 per cent in gross value of output and 19.1 per cent in net value added; deployed 17.6 per cent of fixed capital and 17.1 per cent of productive capital. Out of the 25 major manufacturing industry divisions at 2 digit level (NIC 98) covered under ASI, in as many as 17 industry divisions, Maharashtra was one among the first three leading states in the country in respect of value of output. Of these 17 industry divisions, the State occupied first position in 9 industry divisions and these industry divisions were i) food and beverages, ii) paper and paper products, iii) printing and publishing, iv) rubber and plastic, v) basic metals, vi) metal

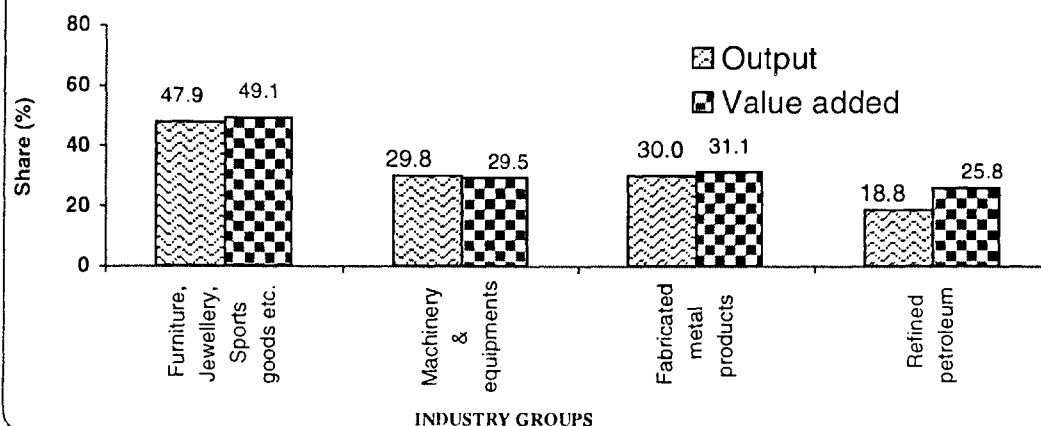
Annual Survey of Industries (ASI)

The ASI, which is the principal source of industrial statistics, is conducted across the country by the National Sample Survey Organisation (NSSO), Government of India. It covers all factories registered under section 2 m (i) and 2 m (ii) of Factory Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Conditions of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services like cold storage, water supply, repairs of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone revision in 1997-98 and again in 1998-99. At present all departmental undertakings and all electricity undertakings have been kept outside the purview of the survey. The National Industrial Classification (NIC) of 1998 has been introduced in the survey from 1998-99.

Table No.8.2
Per factory indicators as per ASI (Rs. in lakh)

Indicator	2002-03	2003-04
1) Investment on fixed capital		
<i>Maharashtra</i>	429	481
<i>India</i>	346	365
2) Value of goods & services produced		
<i>Maharashtra</i>	1,266	1,352
<i>India</i>	884	996
3) Net value added		
<i>Maharashtra</i>	197	241
<i>India</i>	134	169
4) Employment for persons (No.)		
<i>Maharashtra</i>	66	63
<i>India</i>	62	61

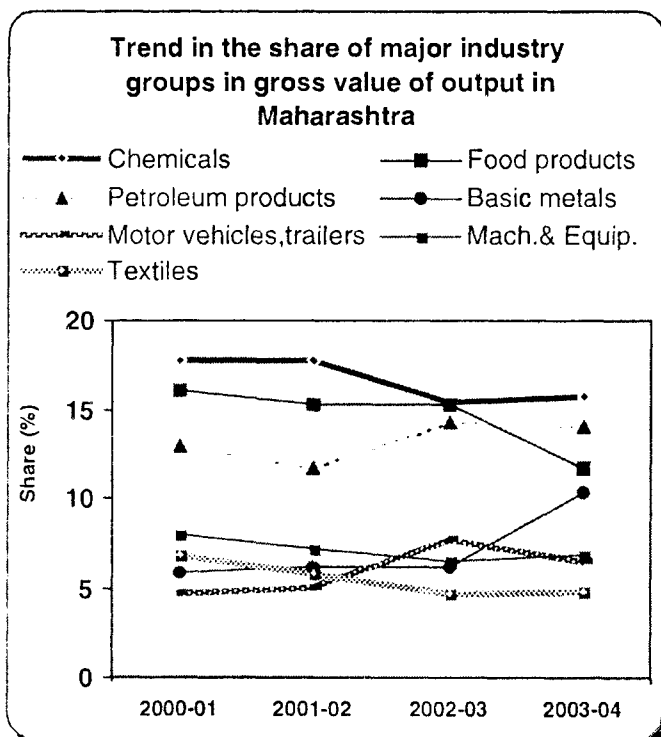
INDUSTRY GROUPS HAVING MORE THAN 25 PER CENT SHARE OF MAHARASHTRA IN THE TOTAL VALUE OF OUTPUT OR VALUE ADDED OR BOTH IN INDIA (ASI 2003-04)

As per ASI 2003-04 results, the per capita net value added in the State (Rs.4,164) was 2.0 times that of All-India per capita net value added (Rs.2,051).

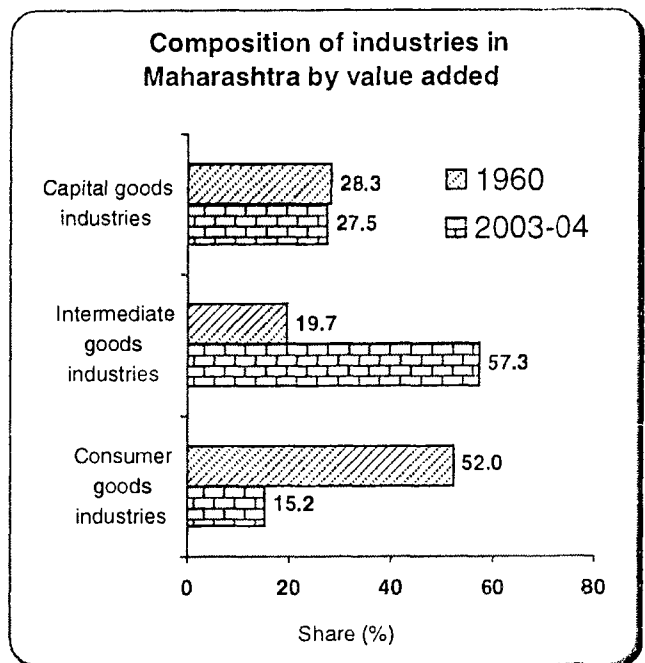
products, vii) machinery, viii) electrical machinery and ix) furniture. The State had more than one-fourth share in the total value of either output or value added or both in the country in respect of 4 industry divisions.

8.5 The industry divisions which contributed together about 75 per cent to the industrial production in the State were (i) chemicals and chemical products (15.7 per cent), (ii) coke, petroleum products and nuclear fuel (14.0 per cent), (iii) food products (11.7 per cent), (iv) basic metals (10.3 per cent), (v) machinery and equipments (6.9 per cent), (vi) motor vehicles, trailers (6.5 per cent), (vii) furniture (4.9 per cent) and (viii) textiles (4.7 per cent). From the point of view of consumption of inputs also, the above industry divisions together consumed about 75 per cent of total inputs consumed by all industries covered under ASI in the State. In the case of investment, these industry divisions accounted for about 74 per cent of fixed capital deployed in all industries taken together. It is, however, observed that the shares of these groups in the total production varied over the years. While the share of the industry group

'basic metals' in the total production showed consistently increasing trend, the same in the case of industry group 'food products' had been declining. The industry groups 'chemicals', 'machinery & equipments' and 'textiles' whose shares in the total production were declining over the years till 2002-03 have improved marginally during 2003-04. In the case of industry group 'motor vehicles' the share in the total production was showing increasing trend till 2002-03. However, the shares of this group and 'petroleum products' in total production remained almost the same during 2003-04 as those in the earlier year.

8.6 The composition of organised industrial sector in Maharashtra, as observed from ASI data has undergone considerable change over the decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant and the share of net value added by these industries was then about 52 per cent of the total net value added by all the industries together. The relative importance of consumer goods industries in the State has gradually declined with shift towards the intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of consumer goods industries was only 15.2 per cent in 2003-04.

8.7 The salient features of industrial sector in the State for 2002-03 and 2003-04 based on ASI data are shown in Table No.32 of Part II. The net value added by all industries covered under ASI in the State during 2003-04 was Rs. 42,617 crore, which was higher by 21.2 per cent than that in 2002-03.

8.8 To get an idea of the overall performance of industries, certain economic indicators are presented in Table No.8.3. The ratio of labour productivity and output per worker in Maharashtra in the year 2003-04 were more than those at All-India level. The wage rate in the State was also found to be higher than that at All-India level.

Table No.8.3
Some economic indicators relating to industries

Indicator	2002-03	2003-04
1) Labour productivity ratio*		
<i>Maharashtra</i>	6.08	7.23
<i>India</i>	5.49	7.18
2) Output per worker (Rs. in lakh)		
<i>Maharashtra</i>	26.45	31.01
<i>India</i>	18.37	21.16
3) Annual wages per worker (in Rs.)		
<i>Maharashtra</i>	70,231	76,368
<i>India</i>	50,797	50,037

* Net value added per rupee of wages to workers

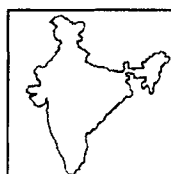
8.9 Broad industry groupwise ratios of economic importance relating to organised industries in the State are given for the years 2001-02 to 2003-04 in Table No. 35 in part II. The capital value added ratio provides a measure of capital required to produce one rupee worth of net value added. This ratio for 2003-04 was 2.0 against 2.2 in 2002-03. The level of efficiency is measured by the ratio of net value added to gross output. This ratio for 2003-04 was 0.18 against 0.16 in 2002-03.

Industrial pollution

8.10 As per ASI 1997-98 results (the latest available data on industrial pollution) nearly 50 per cent of the factories in the State belonged to the polluting category. These industries contributed about 58 per cent of output and 50 per cent of value added in the manufacturing sector in the State. Nearly 50 per cent of factory workers in the State were employed in such polluting industries. As per the survey at All-India level 68 per cent of output in the manufacturing sector was contributed by the polluting industries and 60 per cent of total workforce in the sector was employed in such industries. As such, on environmental reasons the economy cannot afford to shutdown these industries. Instead, pollution abatement measures in such polluting industries need to be rigorously implemented.

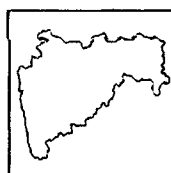
Industrial Policy

Central Policy

8.11 The main thrust of the Indian Industrial Policy is towards creating an atmosphere conducive to development of entrepreneurship augmented with technological support and attainment of competitiveness in the case of indigenous industries in the international market. Under this policy, the Government of India has taken a series of initiatives relating to dispensing with industrial licencing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in the metropolitan regions, liberalisation of foreign equity participation in priority sectors, comprehensive amendment to Monopolies and Restrictive Trade Practices (MRTP) Act, etc.

State Policy

8.12 The State Government has taken proper initiatives in tune with the national industrial policy from time to time. The State Government has declared 'Industrial Policy, 2001' with objectives to accelerate further the flow of investment to industry and infrastructure by promoting Information Technology (IT), high-tech, knowledge based and Bio-technology (BT) industries, augmenting exports from the industrial units in the State and creating large scale employment opportunities duly ensuring environmental planning.

8.13 Highlights of the 'Industrial Policy, 2001' are as follows: 1) Under new package scheme of incentives, exemption from payment of electricity duty, stamp duty and registration fees and refund of octroi/entry tax to all new industrial units in backward areas of the State, 2) Special capital incentives in the form of grant for setting up new Small Scale Industry (SSI) units in backward areas of the State and interest subsidy to new textile, hosiery and knitwear SSI units, 3) Exemption from payment of sales tax to khadi & village industries, 4) Minimum floor rate of sales tax and no turn-over tax on IT products, 5) Rescheduling of arrears payment of sick SSI units, 6) Establishment of IT/BT units on textile mill lands in Greater Mumbai, 7) Additional FSI

for IT units, 8) Establishment of self-governing industrial townships at twelve different places in the State, 9) Development of non-conventional energy, 10) Setting up of special economic zones, 11) Providing land to educational and research institutes of national and international standards in industrial areas/estates at concessional rates, 12) Permission for captive power generation and 13) Stamp duty exemption for the industrial units coming up in backward areas of the State.

8.14 The Government has already developed special economic zones at two different places in the State and it is proposed to develop such zones at six more places. Alongwith development of Self-Governing industrial townships at twelve places as declared in 'Industrial Policy, 2001', the State Government has decided to develop these townships at five more places. For enhancing

Locations of Special Economic Zones

★SEEPZ (Mumbai)	★Dronagiri (Navi Mumbai)
★Butibori (Nagpur)	★Kagal-Hatkanangale (Kolhapur)
★Sinnar (Nashik)	★Shendra (Aurangabad)
★Guhagar (Ratnagiri)	★Khopta (Raigad)

Locations of Self-governing industrial townships

★Vile Bhagad (Raigad)	★Airoli (Navi Mumbai)
★Talegaon-Dabhade (Pune)	★Hinjawadi (Pune)
★Shendra (Aurangabad)	★Additional Latur
★Nandgaon Peth (Amravati)	★Additional Yavatmal
★Tadali (Chandrapur)	★Butibori (Nagpur)
★Additional Sinnar (Nashik)	★Nardhana (Dhule)
★Waluj (Aurangabad)	★Paithan (Aurangabad)
★Nanded	★Hingoli
★Osmanabad	

Locations of Agro-Exports Zones

★Nashik	★Satara	★Pune
★Solapur	★Sangli	★Ahmednagar
★ Grape wine park	- Winchur (Nashik)	Palus (Sangli)
★ Food park	- Alkud- Manerajuri (Sangli)	
★ Floriculture park	- Talegaon (Pune)	
★ Orange city park	- Nagpur	

Locations of Other Exports Zones

★ Gems & Jewellery park	- Andheri (Mumbai)	Navapur (Nandurbar)
★ Textile park	- Butibori (Nagpur)	Airoli (Navi Mumbai)
★ Silver park	- Hupari (Kolhapur)	

exports from the State, the Government has decided to set up agro-exports and other exports zones in the State.

Bio-Technology Policy

8.15 Under the State Government's 'Bio-Technology Policy, 2001', incentives such as exemption in stamp duty, permission for captive power generation, electricity duty exemption, octroi refund and special capital incentives as per 'Package Scheme of Incentives (PSI), 2001' are given to bio-technology units. The State Government has already developed bio-technology parks at Jalna and Hinjawadi (Pune).

Information Technology Policy

8.16 The State Government declared its first 'Information Technology Policy' in 1998 with the mission statement 'Empowerment through connectivity'. The objective was to develop a system in the State having the capacity of 'Anytime, Anyhow and Anywhere connectivity'. The State Government has declared new 'Information Technology (IT) and Information Technology Enabled Services (ITES) Policy' in 2003. The objective of this policy is to make Maharashtra the most favoured destination for investment in the IT and ITES industries. For achieving the objectives of this policy, the State Government has committed for : i) creation of institutional framework in IT and ITES areas, ii) providing unique infrastructure, iii) developing a pool of skilled globally employable manpower, iv) creating industry-friendly and supportive environment, v) providing various fiscal incentives to IT parks and vi) giving directions to urban local bodies for supporting IT and ITES units.

8.17 The State Government with the help of City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) is developing Information Technology (IT) parks in different areas of the State. Accordingly, 27 Public IT parks and 146 private IT parks are being developed in the State. Citywise IT parks in the State as on 31st March, 2005 are shown in Table No.8.4. The e-governance policy is aimed at providing quality services to citizens, improving efficiency in delivery of services, increasing revenue of the State and bringing greater transparency in the administration. Accordingly, citizen facility centres under the name 'SETU' have already been set up at 27 districts and 306 taluka places, through

Table No.8.4
Citywise IT parks in the State
(As on 31st March, 2005)

City	Number	
	Public	Private
Greater Mumbai	3	56
Thane	5	4
Navi Mumbai	2	1
Pune	5	85
Nashik	1	-
Aurangabad	1	-
Nagpur	2	-
Kolhapur	1	-
Solapur	1	-
Sangli	1	-
Ahmednagar	1	-
Satara	1	-
Alibag	1	-
Latur	1	-
Amravati	1	-
Total	27	146

which 83 often required certificates are issued to the public on demand. Table No. 8.5 gives regionwise SETU centres in the State. The Central Government has directed to set up such centres even at village level. It is also proposed to set up I-SETU centres in big cities through which services like railway/bus reservation, payment of telephone/electricity bills, payment of various bills of Municipal Corporation, birth & death certificates, etc. will be provided. The State Government has decided to set-up I-SETU centres on trial basis at 50 places in Greater Mumbai. All Divisional Commissioner's and District Collector's offices in the State are connected to Mantralaya through V-SAT, which has enabled video-conferencing and data transfer.

Table No. 8.5

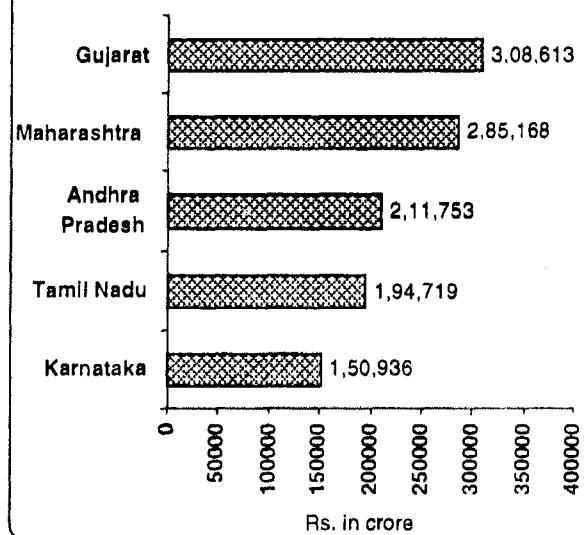
Regionwise SETU centres in the State

Region	No. of SETU Centres
Konkan (including Greater Mumbai)	32
Nashik	53
Pune	57
Aurangabad	76
Amravati	53
Nagpur	62
Total	333

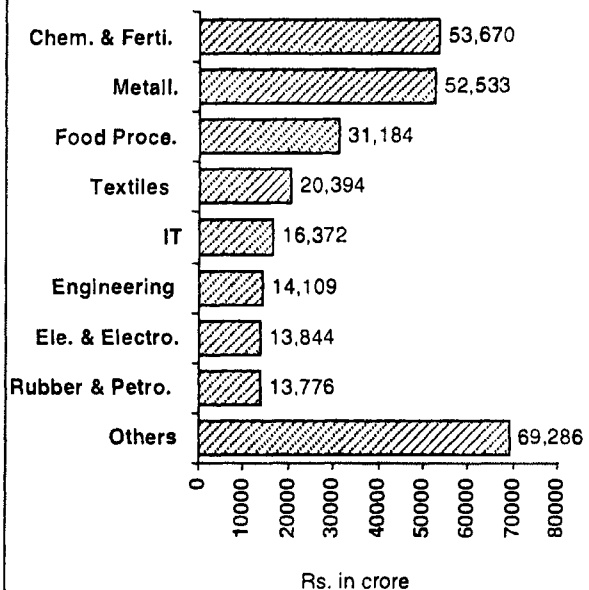
Industrial Investment

8.18 Since adoption of liberlisation policy in August, 1991 to 31st October, 2005, a total 12,709 industrial projects with an investment of

INDUSTRIAL INVESTMENT
(Aug., 1991 to Oct., 2005)

Sectorwise Industrial Investment
(Aug., 1991 to Oct., 2005)

Rs.2,85,168 crore have been registered with the Government of India for setting up industries in the State. These projects are having potential to generate employment of about 21.55 lakh. As compared to other States in India, Maharashtra is the second most favoured destination for industrial investment in India. The State's share in proposed investment and targeted employment was 14 and 17 per cent respectively. Of the 12,709 industrial projects, as at the end of June, 2005, 5,781 projects (45 per cent) involving an

Table No. 8.6
Progress of Industrial Investment in Maharashtra

Year	Projects registered during the year			Out of projects registered in the corresponding year, no. of projects implemented upto the end of June, 2005		
	No.	Investment (Rs.in crore)	Targeted employment (in '000)	No.	Investment (Rs.in crore)	Employment generated (in '000)
1991-92 *	778	20,673	151	448	12,635	69
1992-93	994	21,172	178	553	8,526	69
1993-94	1,480	18,092	230	872	9,879	90
1994-95	979	19,654	160	583	11,402	57
1995-96	1,077	20,780	210	627	10,402	46
1996-97	812	16,568	130	476	3,838	34
1997-98	576	6,947	85	371	3,206	27
1998-99	1,303	42,468	292	460	4,693	47
1999-2000	841	37,789	150	387	3,066	24
2000-01	724	15,114	120	324	1,800	19
2001-02	703	9,997	101	286	2,526	22
2002-03	626	21,583	75	189	14,503	35
2003-04	685	8,878	125	86	1,082	9
2004-05	744	13,816	94	118	3,159	15
2005-06 **	387	11,637	54	1	490	0
Total	12,709	2,85,168	2,155	5,781	91,207	563

* From August, 1991

** Upto October, 2005

investment of Rs.91,207 crore (32 per cent) had started their production and about 5.63 lakh employment (26 per cent) was generated. About 1,539 projects were under erection. The progress of industrial investment in Maharashtra is given in Table No.8.6. In the total investment, the major share was of chemicals & fertilisers (19 per cent), followed by metallurgical (18 per cent), food processing (11 per cent), textiles (7 per cent), IT (6 per cent), engineering (5 per cent), electrical & electronics (5 per cent) and rubber & petroleum projects (5 per cent).

8.19 During 2004-05, the Government of India issued two letters of intent, 12 industrial licences and 744 Industrial Entrepreneur's Memoranda for setting up medium and large scale industries in the State. These were mainly from Mumbai, Thane, Pune, Nashik, Aurangabad and Nagpur districts. The major types of industries among them were textiles, information technology, iron & steel, engineering and drugs & pharmaceuticals. During April-October, 2005, the Government of India issued two industrial licences and 387 Industrial Entrepreneur's Memoranda for the industries to be set up in Maharashtra.

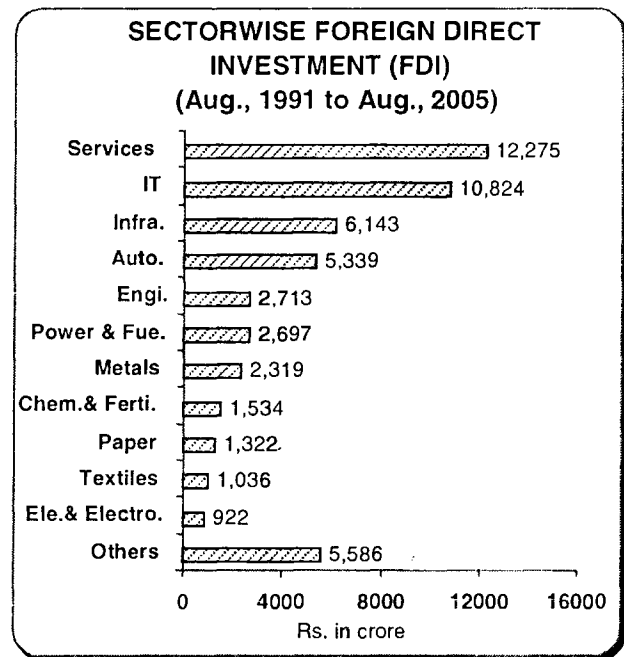
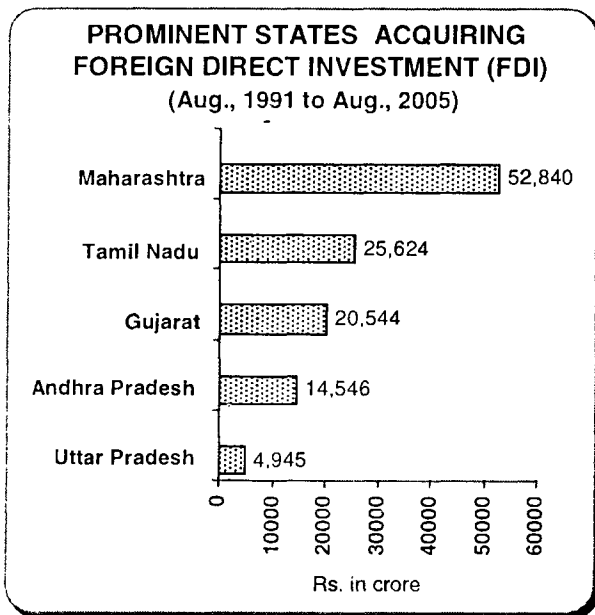
Foreign Direct Investment

8.20 The liberalisation policy adopted in August,1991 and the favourable atmosphere

created by the State Government resulted in faster industrial development in the State. In this industrial development, the share of Foreign Direct Investment (FDI) is sizeable. Since August,1991 to August, 2005, under FDI, 3,833 projects with an investment of Rs.52,840 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these projects, 1,372 projects (36 per cent) with an investment of Rs.32,532 crore (62 per cent) have already started production by May, 2005. Maharashtra remained at the top position among the States in FDI with 21 per cent share of investment in the country. Foreign Direct Investment was mainly in the field of Services (24 per cent), Information Technology (21 per cent), Infrastructure (12 per cent), Automobile (10 per cent), Engineering (5 per cent), Power & Fuel (5 per cent) and Basic Metals (5 per cent).

Foreign Direct Investment (FDI)
in Maharashtra
(Since Aug., 1991 to Aug., 2005)

❖ Projects approved (No.)	3,833
❖ Investment (Rs.in crore)	52,840

Exports from Maharashtra

8.21 The main products exported from the State are software, gems & jewellerys, ready-made garments, cotton yarns, made-up fabrics, machinery & instruments, metal & metal products and agro-based products. The total exports from the State during 2004-05 amounted to Rs.1,93,832 crore which were more than double of the exports for the previous year. Exports from Maharashtra and India are given in Table No.8.7. Of the total exports from India, the share of exports from Maharashtra was about 45 per cent.

Table No. 8.7

Exports from Maharashtra and India
(Rs.in crore)

Year	Maharashtra	India
2000-01	69,474	2,30,809
2001-02	73,865	2,44,245
2002-03	99,778	3,00,290
2003-04	85,916	3,49,617
2004-05	1,93,832	4,34,979

Package Scheme of Incentives

8.22 Package Scheme of Incentives has been introduced in 1964 for dispersal of industries located in the Mumbai, Thane and Pune belt to the underdeveloped and developing areas of the State. Under the scheme, various incentives such as refund of octroi/entry tax, exemption in electricity duty,

concessional power supply, etc. are given to the industries. This scheme is implemented through Directorate of Industries for medium and large scale industries and District Industries Centres for small scale industries. The new Package Scheme of Incentives is being implemented from 1st April, 2001 and is to remain in operation for a period of five years. The industries fulfilling eligibility criteria of 'Package Scheme of Incentives, 1993' are also eligible under new scheme. New units of IT, BT, non-conventional energy units, units generating electricity from bio-gas, municipal waste, etc. and new conventional energy units are also eligible under this scheme. With a view to disperse industries to the industrially backward districts of the State by raising scale of incentives, the talukas have been reclassified as industrially backward talukas under the 'Package Scheme of Incentives, 2001' which is shown in Table No.8.8. During 2005-06 upto February, 2006, an amount of Rs.20 crore was made available by the State Government for disbursement as a subsidy to SSI units.

Small Scale Industry Sector

8.23 The Small Scale Industry (SSI) sector plays a pivotal role in the economy contributing substantially in the form of production, employment and export. For speedy growth of SSI sector in the State, the Government has already brought about simplifications in the SSI

Table No. 8.8
Reclassification of talukas under 'Package Scheme of Incentives, 2001'

Region	No. of talukas	No. of Talukas by category					Total
		A	B	C	D	D+	
Konkan	47	14	3	7	3	20	47
Pune	58	5	-	7	17	29	58
Nashik	54	-	2	3	18	31	54
Aurangabad *	76	-	-	-	1	70	71
Amravati	56	-	-	-	-	56	56
Nagpur *	64	-	-	-	1	51	52
Total	355	19	5	17	40	257	338

* Hingoli and Gadchiroli districts are declared as no industry districts.

registration procedure. The maximum investment limit for hand tools and hosiery SSI units is kept at Rs.5 crore and that for other SSI units is kept at Rs.1 crore. These limits for tiny SSI units and small scale service & business enterprises are set at Rs.25 lakh and Rs.10 lakh respectively. The maximum composite term loan limit for SSI units is Rs.5 lakh. The SSI units are initially given provisional registration and after commencement of production, they are given permanent registration. The total number of registered (provisional and permanent) SSI units in the State at the end of January, 2006 was 2.75 lakh. The total capital investment therein was Rs.61,656 crore and employment generated was 31.79 lakh.

Third SSI Census

8.24 As per the third SSI Census 2001-02, the total registered SSI units in the State as on 31st March, 2001 were 1,37,341, of which 83,098 SSI units (61 per cent) were actually working. Of the working registered SSI units, the maximum working units (26,177) were from Pune district, followed by Thane (7,433), Mumbai Suburban (6,718), Nagpur (5,761) and Nashik (4,731) districts. Of the registered working SSI units, 72 per cent were proprietary and 18 per cent were in partnership. Among them, 91 per cent SSI units were engaged in manufacturing/ assembling, seven per cent SSI units in service sector and remaining two per cent in repairs and maintenance. About 94 per cent registered SSI units were fully dependent on electricity.

8.25 A sample survey on unregistered SSI units was also conducted alongwith the third Census of registered SSI units. The number of working SSI units (registered & unregistered) and employment therein is given in Table No. 8.9.

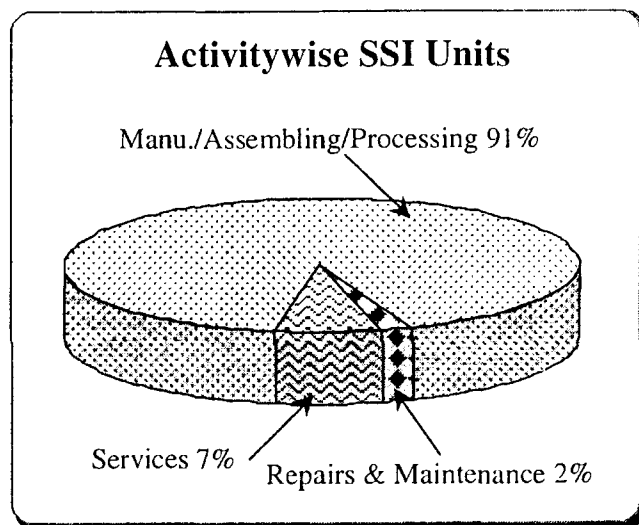

Table No. 8.9
Number of working SSI units and employment therein for Maharashtra and India

Item	Maharashtra		India	
	Reg.	Un-reg.*	Reg.	Un-reg.*
SSI units	83	720	1,375	9,146
Employment	631	1,421	6,163	18,769

* estimated

Co-operative Industrial Estates

8.26 The main objective of the scheme of establishing co-operative industrial estates is to relocate industries concentrated in urban areas to rural areas and thereby generate more employment opportunities in rural areas. The State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on areas other than MIDC areas on a co-operative basis. The Government gives 20 per cent of the total cost of

project for establishing co-operative industrial estate as a share capital and makes available 60 per cent amount of the total cost as a loan from financial institutions on Government guarantees and the remaining 20 per cent amount is to be collected from the members of the industrial estates in the form of share capital. The necessary land required for co-operative industrial estates is acquired under Maharashtra Industrial Development Act. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layout, advice on water sources, etc. The status of co-operative industrial estates in the State as on 31st December, 2005 is given in Table No.8.10.

Table No. 8.10

Status of Co-operative Industrial Estates in the State as on 31st December, 2005

Region	Industrial Estates Indus. Employ-			
	Sanc- tioned	Fuction- ing	Unit	ment
Greater Mumbai	3	3	224	11,123
Konkan	14	12	500	9,653
Nashik	33	26	1,272	38,294
Pune	44	33	2,783	48,203
Aurangabad	26	13	430	3,961
Amravati	10	3	74	575
Nagpur	10	4	267	2,710
Total	140	94	5,550	1,14,519

Rehabilitation of Sick Industries

Medium and Large Scale Industries

8.27 The Government of India has formed Board for Industrial & Financial Reconstruction (BIFR) under Sick Industry Companies Act (Special Provision), 1985 for rehabilitation of medium and large scale industries. The industrial unit which has lost its net worth needs to approach BIFR to get benefit for sickness of industry. The following type of incentives are given to sick industries: 1) preferential treatment/exemption in the case of power cut/restrictions, 2) assistance in negotiation with labour through the official machinery, 3) rescheduling of payment of arrears of principal amount of government duty such as sales tax, purchase tax, land revenue, etc. and 4) complete waiving of delayed payment charges of MSEB between the date of reference to BIFR and cut-off date. The status of medium and large scale sick industries as on 30th November, 2005 is shown in Table No. 8.11.

Table No.8.11

Status of Medium and Large scale Sick Industries as on 30th November, 2005

Item	No.
Cases received to the board	851
Cases sanctioned for rehabilitation	130
Recommended for winding up	95
Cases rejected	107

Sick SSI Units

8.28 The sickness certificates are granted to the SSI units by the State Government which enables sick units to obtain rescheduling of the outstanding dues of sales tax and electricity charges. Of the total 2,627 sick SSI units, 516 SSI units received sickness certificates and seven SSI units were under consideration upto November, 2005.

Assistance to industries

8.29 The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government fulfils its objectives by giving technical and financial assistance through institutions such as Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), etc. In addition to the above State level organisations, central level financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India Ltd., etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by all these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

(a) State Level Industrial Development Institutions

(i) Maharashtra Industrial Development Corporation

8.30 The Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) was established in 1962 with the objective of setting up industrial areas for planned and systematic industrial development in the State. The MIDC supplies

developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs in the industrial areas. The State Government is implementing following important programmes through MIDC: (1) establishment of growth centres, (2) establishment of mini-industrial areas to cover all talukas in the State and (3) setting-up of 'Five Starred' industrial areas at Mahad (Raigad), Butibori (Nagpur), Additional Sinnar (Nashik), Indapur (Pune), Hatkanangale (Kolhapur), Shendra (Aurangabad), Waluj (Aurangabad), Kushnur (Nanded) and Nandgaon Peth (Amravati) as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

8.31 Operational data regarding MIDC industrial areas in the State is given in Table No.8.12 and the performance status of MIDC as on 31st March, 2005 is given in Table No.8.13.

(ii) Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation

8.32 The Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) was set up in the year 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries. The main activities of MSSIDC are : (i) procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) providing assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material to them, (iii) assisting small scale industries in import and export, (iv) helping handicraft artisans and (v) organising exhibitions.

Table No.8.13
Performance status of MIDC as on
31st March, 2005

i) Area notified (hect.)	64,361.50
ii) Area under possession (hect.)	53,027.91
iii) Plots demarcated	
a) No.	56,675
b) Area (hect.)	22,202.13
iv) Plots allotted	
a) No.	47,659
b) Area (hect.)	19,660.30
v) Galas/shades (No.)	
a) constructed	6,362
b) allotted	5,108
vi) Industrial Units (No.)	
a) Started production	26,620
b) Under construction	2,623
vii) Per day Water supply capacity (Million lit.)	1,941

The performance of MSSIDC is shown in Table No.8.14.

Table No.8.14
Performance of MSSIDC

Item	Turnover (Rs. in crore)		
	2003-04	2004-05	2005-06*
Procurement of raw materials	34.68	120.28	18.20
Marketing	86.48	114.18	52.16
Others	3.45	3.98	2.66
Total	124.61	238.44	73.02

* upto Dec.2005

Table No.8.12
Operational data regarding MIDC Industrial areas in the State

Region	MIDC Industrial areas				No.	Industrial units		No. of plots#	
	Major	Mini	Growth Centre	Total		Investment (Rs. in crore)	Employment	Devp.	Allotted
Greater Mumbai	1	0	0	1	305	305	24,823	353	331
Konkan	22	3	2+1	27+1	7,882	4,765	1,72,249	15,970	14,084
Nashik	8	9	10+1	27+1	4,716	790	41,506	8,334	7,311
Pune	27	17	14	58	7,145	16,006	1,26,797	13,890	11,839
Aurangabad	14	18	10+1	42+1	3,577	1,369	46,128	8,687	7,448
Amravati	7	32	7+1	46+1	1,183	462	15,344	4,198	2,694
Nagpur	11	25	9+1	45+1	1,812	4,498	49,352	5,243	3,952
Total	90	104	52+5*	246+5*	26,620	28,195	4,76,199	56,675	47,659

* Growth Centres being developed by the Government of India

Position upto 31st March, 2005

(iii) Maharashtra State Khadi and Village Industries Board

8.33 The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB) was established in the year 1962. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangements in marketing of products of village industries.

8.34 Details of financial assistance made available by various financial institutions and the State Government to KVI sector in the State are given in Table No.8.15.

Table No.8.15
Financial assistance provided to KVI Sector

Particulars	(Rs. in lakh)		
	2003-04	2004-05	2005-06 (Expected)
a) Grants by:			
KVI Commission	241	622	1,171
State Government	1,411	1,764	--
b) Loans by:			
Banks*	1,559	1,643	--

* These include nationalised banks, co-operative banks and other financial institutions.

8.35 Presently, 116 categories of industries are in the purview of the KVI sector. Under Artisan Employment Guarantee Scheme, employment opportunities were provided to 3.86 lakh artisans during 2004-05, as compared to 3.74 lakh artisans in the previous year. It is expected that during 2005-06, employment opportunities will be provided to 4.17 lakh artisans.

8.36 The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western part of the State. Presently, 6,596 bee boxes are in working condition. From these bee boxes, 20,929 kg. honey worth of Rs.31.31 lakh was produced.

8.37 The value of production and employment generated in KVI assisted units is given in Table No.8.16.

Table No.8.16
Value of production and employment generated in KVI units

Year	Units assisted	Value of production (Rs. in crore)	Employment (In lakh)
2003-04	2,48,089	1,132	5.18
2004-05	2,59,162	1,333	5.46
2005-06 *	2,72,120	1,399	5.73

* Estimated

(b) State and Central Level Financial Institutions

8.38 Several Central as well as State level financial institutions are providing financial assistance to the industries in Maharashtra. The Central level financial institutions are Life Insurance Corporation of India, Industrial Development Bank of India, General Insurance Corporation of India, Industrial Finance Corporation of India Ltd., Small Industries Development Bank of India and Industrial Investment Bank of India Ltd., whereas the State level financial institutions are SICOM Ltd. and Maharashtra State Financial Corporation. Details of finance sanctioned and disbursed to the industries in Maharashtra are shown in Table No.8.17. During the year 2004-05, these institutions together sanctioned loan of Rs.5,345 crore whereas disbursed Rs.4,920 crore to the industrial units in Maharashtra. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No.36 of part II.

Minerals

8.39 In Maharashtra, minerals like coal, limestone, manganese ore, bauxite, iron ore, dolomite, laterite, kyanite, fluorite (graded), chromite, etc. are found. These minerals are mainly found in Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane districts. The total potential mineral area is about 58 thousand sq.km. which is about 19 per cent of the total geographical area. The production of major minerals alongwith their values are given in Table No.37 of Part II.

8.40 The total value of minerals extracted during the year 2004-05 was Rs.3,063 crore which was more by six per cent than the total value in the previous year. The value of coal

extracted during 2004-05 was Rs.2,810 crore, which was 91 per cent of the total value of minerals extracted in the State.

Table No.8.17

Details of finance sanctioned and disbursed to the industries in Maharashtra

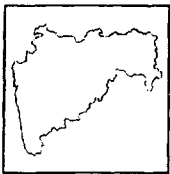
(Rs.in crore)

Financial Institutions	No. of Institutions	2003-04		2004-05	
		Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed
Central	4	6,442	8,154	4,548	4,339
State	2	226	234	797	581

AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Maharashtra Scenario

9.1 Agriculture sector plays an important role in the economy. As per the Population Census 2001, the total number of workers (main and marginal) in Maharashtra was 4.12 crore, of which cultivators and agricultural labourers were 28.7 per cent and 26.3 per cent respectively. Thus, about 55 per cent of the workers in the State were directly depending on agriculture for their livelihood. The share of Agriculture and Animal Husbandry in the Gross State Domestic Product (GSDP) for the year 2004-05 has remained low, at around 10.1 per cent. This is because the soil, topography and climate in Maharashtra are not much favourable to agriculture. Nearly one-third area of the State falls under rain shadow region. As a result, the agriculture in the State is not as productive as that at the national level. Though the proportion of area under agriculture in the State at 57.2 per cent is much more than such proportion at the national level (40.4 per cent), the proportion of gross irrigated area in the State is only 16.4 per cent, as against 41.2 per cent at the national level. Consequently, the per hectare crop yield in Maharashtra is much lower than that at the national level.

Monsoon 2005

9.2 The South-West monsoon arrived in the State by 19th June, 2005, late by 12 days and remained active in the State till 24th June, 2005. There was a break in monsoon thereafter till it revived on 8th July, 2005 and thereafter increased gradually till 25th July, 2005. There were torrential rains in last week of July, 2005 and various parts of Maharashtra, specially Konkan region suffered extensive loss/damage to life and property. In early August, 2005, there were heavy rains in Western Maharashtra, Marathwada and Vidharbha regions, adversely affecting the districts of Satara, Sangli, Kolhapur,

Parbhani, Chandrapur, Bhandara, Yavatmal, etc. The intensity of the monsoon reduced after 8th August, 2005 and again increased from 21st September, 2005. Marathwada and Vidharbha regions received heavy rainfall during this period which badly affected the districts of Latur, Nanded, Parbhani, Beed, Chandrapur, etc. The monsoon withdrew from the State on 10th October, 2005.

9.2.1 The rainfall received in the month of June was 102.0 per cent of the normal rainfall, while it was 125.4 per cent in July, 101.7 per cent in August, 151.0 per cent in September and 119.7 per cent in October, 2005. The total rainfall received in the State during 19th June to 31st October, 2005 was 119.3 per cent of the normal rainfall. Out of the 33 districts in the State (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts), as per the norms followed by the Indian Meteorological Department (IMD), 2 districts (Jalgaon and Aurangabad) received deficient rainfall i.e. 41 to 80 per cent, 3 districts (Buldhana, Dhule and Sindhudurg) received 81 to 100 per cent and 28 districts received rainfall above 100 per cent. Classification of the districts according to the extent of rainfall is shown in Table No. 9.1.

Table No. 9.1

Classification of districts according to the percentage rainfall received during the monsoon 2005

Percentage of rainfall to the normal rainfall	Number of districts *
Up to 40	- (0.0%)
41-80	2 (6.1%)
81-100	3 (9.1%)
101-119	17 (51.5%)
120& above	11 (33.3%)
Total	33 (100.0%)

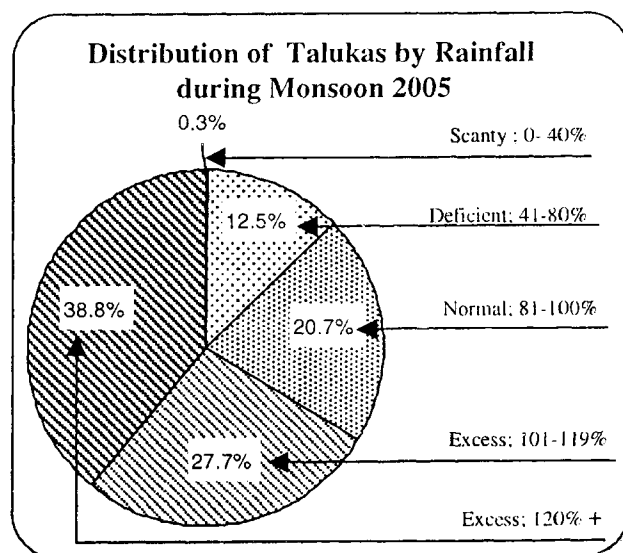
*Excluding Mumbai City & Mumbai Suburban districts

9.2.2 The State received pre-monsoon rains in the months of April and May, which were useful for early pre-seasonal field operations. But late arrival of monsoon affected paddy nurseries and ragi sowing. The heavy rainfall received in the State in late July caused heavy loss of sown *kharif* crops, especially soyabean, cotton, paddy, jowar and sugarcane. The *wapsa* condition prolonged in the unsown area due to continuous rains, resulting in late sowing. The *kharif* crops in 12.43 lakh hectares were affected in 29 districts due to heavy rainfall. Of the total affected *kharif* area, about two-third of the area was such that losses incurred were more than 50 per cent. However, the intensity and spread of the monsoon in the State was better, resulting escalation in the sowing of *kharif* crops area to 102 per cent of the normal sowing area and the area under maize, sunflower, soyabean and sugarcane increased substantially. During September-October, 2005, spread of rainfall was very good throughout the State. As a result, 107 per cent *rabi* sowing was completed, as against 98 per cent during the previous year. Overall situation of *rabi* crops in the State was satisfactory.

9.3 Talukawise rainfall data reveals that according to IMD norms, only one (Atpadi, Dist. Sangli) out of the total 353 talukas in the State received scanty (less than 40 per cent to normal), 44 talukas received deficient (41 to 80 per cent), 73 talukas received 81 to 100 per cent, while 235 talukas received more than 100 per cent of the average rainfall. The details are presented in Table No.9.2.

Table No. 9.2
Classification of talukas according to the percentage of rainfall received during monsoon 2005

Average normal rainfall percentage classes	Number of talukas						Total
	Kon-kan	Nas-hik	Pune	A'bad	Amra-vati	Nag-pur	
0-40	-	-	1	-	-	-	1 (0.3%)
41-80	1	17	3	8	13	2	44 (12.5%)
81-100	9	12	4	14	18	16	73 (20.7%)
101-119	17	8	9	22	14	28	98 (27.7%)
120 & above	20	17	40	32	11	17	137 (38.8%)
Total	47	54	57	76	56	63	353 (100.0%)

9.4 Out of the 45 talukas which received scanty or deficient rainfall, 15 (33.3 per cent) talukas were from Vidharbha region, 8 (17.8 per cent) from Marathwada region, 21 (46.7 per cent) were from Central Maharashtra (Nashik and Pune regions) and one (2.2 per cent) taluka was from Konkan region. Thus, the overall picture of the rainfall received during monsoon 2005 in the State was very much satisfactory. But heavy rainfall has adversely affected the agricultural production of pulses and groundnut for the *kharif* 2005.

9.5 The percentage distribution of 353 talukas according to the rainfall is given in Table No. 9.3.

Table No. 9.3
Percentage distribution of talukas by actual rainfall received

Rainfall classes (In mm)	Percentage distribution of talukas	
	Monsoon 2005	As per long term average
Up to 250	0.3	-
251-500	11.0	8.2
501-750	20.1	29.4
751-1,000	15.3	24.9
1,001-2,000	33.7	22.3
2,001-5,000	17.6	14.7
Above 5,000	2.0	0.5
Total	100.0	100.0
	(353)	(353)

Reservoir Storage Status

9.6 The total live storage as on 15th October, 2005 in the major, medium and minor irrigation (State sector) reservoirs in the State taken together was 27,857 million cubic meters (MCM), which was about 88 per cent of the project storage. This percentage was 69 on the same date in the year 2004 and 65 in 2003. Divisionwise information presented in the Table No. 9.4 reflects that the percentage of live storage as on 15th October, 2005 was comparatively high in Konkan (96 per cent), Nashik (93 per cent) and Pune (91 per cent) divisions and low in Nagpur (88 per cent), Aurangabad (79 per cent) and Amaravati (78 per cent) divisions.

Table No. 9.4

Live storage status of reservoirs

Division	No. of reser-voirs	Live Storage (MCM)		Percentage of live storage as on 15 th October		
		As per project design	As on 15 th Oct.' 05	2005	2004	2003
Konkan	114	514	492	96	96	88
Nashik	320	3,743	3,481	93	96	80
Pune	488	9,459	8,618	91	86	57
Aurangabad	485	6,228	4,930	79	46	38
Amaravati	331	2,460	1,928	78	32	66
Nagpur	359	3,451	3,052	88	27	85
Others*	14	5,636	5,356	95	91	86
Total	2,111	31,491	27,857	88	69	65

* Storages for drinking water and hydro-electric projects

Agricultural Production in 2005-06

9.7 According to the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State during 2005-06 is expected to be 122.47 lakh tonnes, more by 17.08 per cent than the production of 104.6 lakh tonnes during the previous year. Broad details of the foodgrains production are given in the Table No. 9.5.

Table No. 9.5

Foodgrains production in Maharashtra (Lakh tonnes)

Crop	2005-06 (Tentative)	2004-05 (Final forecast)	Percentage increase (+)/ decrease (-)
<i>Kharif + Rabi</i>			
(i) Cereals	104.54	87.93	18.89
(ii) Pulses	17.93	16.67	7.56
Total foodgrains	122.47	104.60	17.08
Oilseeds	33.95	25.93	30.93

Kharif Crops

9.8 During 2005-06, the status as regards the area under *kharif* crops and the production thereof was as follows.

Kharif cereals

9.8.1 During 2005-06, the area under *kharif* cereals was 51.7 lakh hectares, which was more by one per cent than that in the previous year. However, the production of cereals during 2005-06 is expected to be more by 11.8 per cent at 65.0 lakh tonnes than that of 58.1 lakh tonnes during the previous year. The area under rice during 2005-06 was 14.8 lakh hectares, less by 0.3 per cent than that in the earlier year, while the production is expected to be at 23.5 lakh tonnes, more by 11.9 per cent than that in the earlier year. The area under *kharif* jowar was 15.2 lakh hectares, less by one per cent than that in the earlier year and the production thereof is expected to be more by 9.1 per cent at 19.6 lakh tonnes. In the case of bajri, the cropped area (14.4 lakh hectares) was less by 5.6 per cent and the production is expected to be at 11.4 lakh tonnes, more (1.5 per cent) than that in the earlier year.

Kharif pulses

9.8.2 The area under *kharif* pulses in the State in 2005-06 was 21.6 lakh hectares, less by 12.3 per cent than that in the earlier year and the production is expected to be low at 10.3 lakh tonnes, less by 12.6 per cent than that in the earlier year. According to the preliminary forecast, area under tur in 2005-06 is estimated at 11.2 lakh hectares, more by 4.4 per cent, however, the production is expected to be at 6.3 lakh tonnes, less by 3.8 per cent than that in the earlier year.

Kharif oilseeds

9.8.3 The area under *kharif* oilseeds during 2005-06 was 30.3 lakh hectares, more by 10.8 per cent and the production is expected to be at 30.5 lakh tonnes, more by 29.7 per cent than that in the previous year. Under *kharif* oilseeds, soyabean is major crop and it accounted for 79.3 per cent area. The area under soyabean was more by 14.2 per cent than that in the previous year and its production during 2005-06 is expected to be at 26.3 lakh tonnes, much more by 38.9 per cent than that in the previous year. Area under *kharif* groundnut during 2005-06

was 3.2 lakh hectares, less by 8.6 per cent than that in the previous year and the production is expected to be at 2.8 lakh tonnes, less by 21.7 per cent.

Cotton

9.8.4 The area under cotton during 2005-06 was 28.9 lakh hectares, more by 1.7 per cent than that in the previous year and the cotton (lint) production is expected to be at 6.2 lakh tonnes, more by 23.2 per cent.

Sugarcane

9.8.5 During 2005-06, the area under sugarcane (Harvested) considerably increased to 5.2 lakh hectares, more by 61.4 per cent than that in the previous year. The sugarcane production is expected to be at 347 lakh tonnes, much more by 69.4 per cent than that in the previous year.

9.8.6 The area and production of principal *kharif* crops in the State are given in Table No. 9.6.

Rabi crops

9.9 The area under *rabi* foodgrains (excluding summer crops) in 2005-06 was 54.5 lakh hectares, more by 9.6 per cent than that in the previous year. In 2005-06, the area under *rabi* jowar is expected to be less by 3.3 per cent than the area during the previous year, while that under wheat is expected to be much more by 36.4 per cent. In the case of *rabi* pulses, the area is expected to be more by 32.1 per cent than that in the earlier year. As per tentative forecast, the production of *rabi* foodgrains (excluding summer cereals) in 2005-06 is expected to be 47.26 lakh tonnes, more by 36.0 per cent than the production of 34.76 lakh tonnes in 2004-05. During 2005-06, as per tentative forecast, the production of *rabi* jowar, *rabi* wheat and *rabi* oilseeds is expected to be more by 30.3 per cent, 39.8 per cent and 42.4 per cent respectively. The area and production of principal *rabi* crops in the State are given in Table No. 9.7.

Table No. 9.6

Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

(Area in thousand hectares, Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2004-05 (Final forecast)	2005-06 (Tentative)	Percentage change	2004-05 (Final forecast)	2005-06 (Tentative)	Percentage change
Rice	1,488	1,484	(-) 0.3	2,097	2,347	11.9
Bajri	1,529	1,443	(-) 5.6	1,126	1,143	1.5
<i>Kharif</i> jowar ...	1,533	1,517	(-) 1.0	1,792	1,955	9.1
Other <i>kharif</i> cereals	573	729	27.2	796	1,051	32.0
Total <i>kharif</i> cereals	5,123	5,173	1.0	5,811	6,496	11.8
Tur	1,074	1,121	4.4	658	633	(-) 3.8
Other <i>kharif</i> pulses	1,390	1,039	(-) 25.3	515	392	(-) 31.4
Total <i>kharif</i> pulses	2,464	2,160	(-) 12.3	1,173	1,025	(-) 12.6
Total <i>kharif</i> foodgrains	7,587	7,333	(-) 3.3	6,984	7,521	7.7
Soyabean	2,102	2,401	14.2	1,892	2,628	38.9
Groundnut (Pods)	347	317	(-) 8.6	359	281	(-) 21.7
Other oilseeds ...	284	310	9.2	99	140	41.4
Total <i>kharif</i> oilseeds	2,733	3,028	10.8	2,350	3,049	29.7
Cotton (Lint) ...	2,840	2,889	1.7	500	616	23.2
Sugarcane ...	324(H)	523(H)	61.4	20,475	34,690	69.4
Total ...	13,484	13,773	2.1	—	—	—

H - Harvested area

Table No. 9.7
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State
 (Area in thousand hectares, Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2004-05 (Final forecast)	2005-06 (Tentative)	Percentage change	2004-05 (Final forecast)	2005-06 (Tentative)	Percentage change
<i>Rabi jowar</i>	3,223	3,117	(-) 3.3	1,832	2,387	30.3
Wheat	756	1,031	36.4	1,016	1,420	39.8
Other <i>rabi</i> cereals	74	88	18.9	134	151	12.7
Total <i>rabi</i> cereals	4,053	4,236	4.5	2,982	3,958	32.7
Gram	830	1,074	29.4	466	704	51.1
Other <i>rabi</i> pulses	91	143	57.1	28	64	128.6
Total <i>rabi</i> pulses	921	1,217	32.1	494	768	55.5
Total <i>rabi</i> foodgrains	4,974	5,453	9.6	3,476	4,726	36.0
Oilseeds (<i>rabi</i>)	515	593	15.1	243	346	42.4
Total	5,489	6,046	10.1	—	—	—

Index Numbers of Agricultural Production

9.10 The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 2004-05 was 108.3, lower by 3.9 per cent than that for 2003-04. The decrease in index is seen in almost all the groups of crops. The long-term annual growth rate of the agricultural production in the State for the period 1982-83 to 2004-05 was less than one per cent. The Table No. 9.8 gives index numbers of agricultural production for various groups of crops. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No. 42 of Part-II. The annual growth rate in agricultural production in the State is generally less than that at All-India level. The wide

fluctuations in the indices indicate the vulnerability of agriculture sector in the State.

Horticulture Development

9.11 Fruit crops have a very high return per hectare as compared to the conventional foodgrain crops. Up to 1990-91, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectares. The State Government has been implementing programmes to promote horticulture development by establishing nurseries to supply genuine plants of various fruit crops to farmers and granting subsidy to encourage them to grow selected fruit crops. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS). During 2005-06 upto the end of October,

Table No. 9.8
Index numbers of agricultural production by groups of crops
 (Base : Triennial average 1979-82=100)

Group of crops	Weight	1982-83	1987-88	1992-93	1997-98	2002-03	2003-04	2004-05
Cereals	42.22	88.5	103.3	131.3	92.8	94.5	88.9	95.5
Pulses	10.44	99.2	139.3	180.3	117.5	206.8	195.0	170.0
Total foodgrains	52.66	90.6	110.4	141.1	97.7	116.8	109.9	110.3
Oilseeds	9.16	73.3	133.4	121.0	95.6	84.6	78.5	93.4
Fibres	9.93	110.1	102.7	129.3	115.8	177.4	210.4	200.8
Miscellaneous	28.25	113.3	102.8	127.4	142.8	154.3	94.5	76.8
Total non-foodgrains	47.34	104.9	108.7	126.6	128.0	145.6	115.7	106.0
All groups	100.00	97.4	109.6	134.2	112.0	130.4	112.7	108.3

0.44 lakh hectares of land was brought under fruit crops benefiting 0.55 lakh farmers. Up to October, 2005 under this programme, the cumulative area brought under horticulture was 11.64 lakh hectares and the number of farmers benefited were 15.63 lakh.

9.12 By the end of March, 2005, the total area under all horticulture crops including EGS linked scheme in the State was 13.66 lakh hectares and the share therein of main horticultural crops was as follows. Mango : 4.33 lakh hectares, Cashew nut : 1.64 lakh hectares, Orange : 1.19 lakh hectares, Pomegranate: 0.89 lakh hectares, Sweet orange : 0.85 lakh hectares, Banana : 0.72 lakh hectares and Grapes : 0.44 lakh hectares.

9.13 Yield value of the conventional foodgrain crops is in the range of Rs. 4 thousand to Rs. 12 thousand per hectare. As against this, the yield values per hectare for main fruit crops, based on the data of 2004-05, were as follows. Grapes : Rs. 5.88 lakh, Sweet orange : Rs. 2.82 lakh, Banana: Rs.3.59 lakh and Mango: Rs. 1.28 lakh. The additional area brought under fruit crops is expected to add substantially into the gross value of agriculture production in the State. The area under main horticultural crops and the production are given in Table No. 9.9.

Irrigation

9.14 The net area irrigated in the State in 2003-04 was 29.4 lakh hectares and was about

the same as that in the earlier year. Of the net irrigated area, the area irrigated under wells was 19.1 lakh hectares. The gross irrigated area in 2003-04 was 36.4 lakh hectares. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 2003-04 was 16.4. This percentage remained almost the same at about 15 to 17 per cent since 1990-91 and there was no noticeable improvement in proportion of gross irrigated area to gross cropped area. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No.41 of Part-II.

Irrigation Projects

9.15 According to the Maharashtra Water and Irrigation Commission (1999), considering water availability in river basins, cultivable land, augmentation of ground water, ground water recharge facilitated through watershed area development, use of modern irrigation techniques and improvement in the water application systems on farms, the irrigation potential of the State can be increased upto 126 lakh hectares. It has also been anticipated by the Commission that the share of surface storages and wells in command area is around 85 lakh hectares. Number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the maximum possible irrigation potential. The details of irrigation projects taken up in the State and the irrigation potential created therefrom are given in the Table No. 9.10.

Table No. 9.9
Area and production of main horticultural crops in the State

(Area in 00' hectares, Production in 00' Tonnes)

Name of fruit crop	Item	1990-91	1995-96	1999-00	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05
Banana	Area	290	385	613	721	721	574	574	722
	Prod.	16,040	22,168	36,780	43,305	43,313	36,075	35,588	45,346
Orange	Area	300	534	1,411	1,322	1,484	1,508	1,303	1,185
	Prod.	2,290	5,578	13,233	10,776	8,331	8,815	8,754	7,184
Grapes	Area	150	275	298	298	298	352	390	438
	Prod.	2,450	6,784	7,792	7,790	7,790	9,887	8,960	12,339
Mango	Area	776	2,659	3,764	4,035	4,095	4,198	4,254	4,327
	Prod.	2,444	3,510	5,005	5,005	5,590	6,159	6,847	4,343
Cashew nut	Area	150	199	1,305	1,384	1,533	1,591	1,615	1,638
	Prod.	112	161	955	1,015	1,252	1,345	1,576	1,598

Table No. 9.10

Number of irrigation projects and potential created thereunder in the State

Sr. No.	Item	Major	Medium	Minor (State sector)	Minor (Local sector)					Total minor	Total
					K.T. Weirs	Perco-lation tanks	Lift Irriga-tion	M.I. tanks	Others		
1.	No. of projects * completed up to 30.6.2005	32	178	2,274	8,943	17,106	2,847	1,936	16,803	49,903	-
2.	No. of projects ongoing up to 30.6.2005 **	21	39	183	1,894	3,304	115	360	2,085	7,949	-
3.	Irrigation potential created										
	(a) Up to 30.6.2005 (lakh ha.) ***	23.27	6.92	9.84	2.51	5.43	0.36	1.98	1.41	21.53	51.72
	(b) Up to 30.6.2004 (lakh ha.)	22.85	6.67	9.61	2.46	5.30	0.36	1.96	1.39	21.08	50.60
4.	Actual utilisation of irrigation potential during 2004-05 (lakh ha.)	9.07	1.33	2.19	0.86	1.32	0.14	0.59	0.97	6.07	16.47
5.	Area under irrigation on wells in command area in addition to Sr.No.4 (lakh ha.)	3.51	0.55	0.34	-	-	-	-	-	0.34	4.40

* Irrigation potential fully created, ** Irrigation potential partly created, *** Provisional

9.16 The total irrigation potential created in the State by the end of June, 2005 through major, medium and minor irrigation projects taken together was 51.72 lakh hectares. The share of major, medium, minor (State sector) and minor (Local sector) irrigation projects in the total irrigation potential created was 45.0 per cent, 13.4 per cent, 19.0 per cent and 22.6 per cent respectively. The additional irrigation potential created during 2004-05 was 1.12 lakh hectares showing an increase of 2.2 per cent over the cumulative achievement by the end of June, 2004. The actual utilisation of irrigation potential

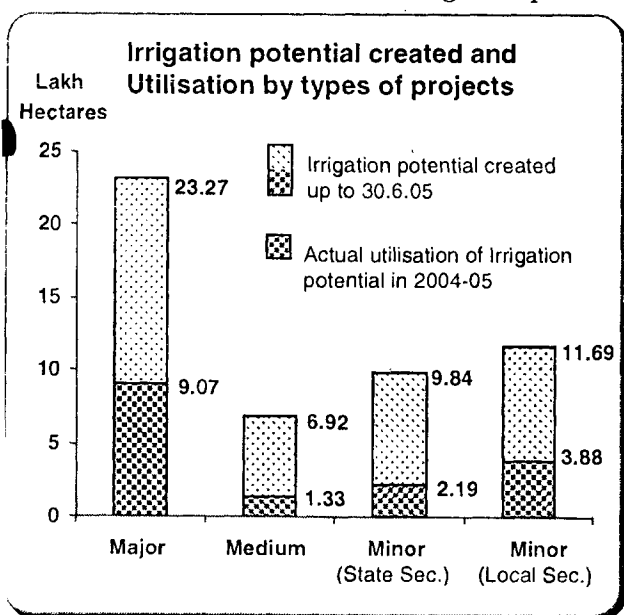
in 2004-05 was 16.5 lakh hectares (32.5 per cent) as against the potential of 50.6 lakh hectares created upto the end of June, 2004.

Reforms in the Irrigation Sector

9.17 The Government of Maharashtra has taken some reform measures for improvement in the irrigation sector of the State, which are as given below.

9.17.1 *State Water Policy* :- The Government of Maharashtra has released State Water Policy in July, 2003, which ensures sustainable development, efficient management and optimal use of scarce water resources in a manner to maintain importance of ecological values within rivers and adjoining lands in order to provide economic and social benefits to the people.

9.17.2 *Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Act, 2005* :- Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Act, 2005 has been approved by Government of Maharashtra and has come into existence from May, 2005. This Act contemplates to regulate, facilitate and ensure judicious, equitable allocation and utilisation of water. It also ensures sustainable water management and fixing of water rates for use of agriculture, industry, domestic and other purpose. As per the provision in the said Act, the Maharashtra Water Resources Regulatory Authority has been constituted in August, 2005.

9.17.3 *Maharashtra Management of Irrigation System by Farmers Act, 2005* :- In order to bridge the gap between the irrigation potential created and its actual utilization and to optimize the benefits by ensuring proper use of surface and ground water by increased efficiency in distribution, delivery, application and drainage of irrigation system, the State Government has taken policy decision to provide a legal recognition to the constitution and operation of Water User Associations. Accordingly, the Maharashtra Management of Irrigation System by Farmers Act, 2005 has been approved and came into operation from May, 2005.

9.17.4 *Water Users Associations* :- The State Government has taken policy decision in July, 2001 for formation of Water Users Associations (WUAs) and handing over the irrigation management to WUAs for all irrigation projects in the State. The policy seeks i) to reduce the gap between irrigation potential created and actual area irrigated, ii) to increase efficiency of irrigation management for water use, iii) to restrict the expenditure on maintenance and

repairs of irrigation system, iv) to take up repairs of irrigation system before handing over, v) to use water more efficiently and vi) to recover water charges effectively.

Irrigation Development Corporations

9.18 In order to accelerate the completion of the irrigation projects in the State, the Government established following five Irrigation Development Corporations during the period from February, 1996 to August, 1998. i) Maharashtra Krishna Valley Development Corporation, ii) Vidarbha Irrigation Development Corporation, iii) Tapi Irrigation Development Corporation, iv) Konkan Irrigation Development Corporation and v) Godavari-Marathwada Irrigation Development Corporation. These Corporations raised funds to the tune of Rs. 12,048 crore till March, 2005 from open market. The paid-up share capital of the Government to these corporations upto March, 2005 was of the order of Rs. 6,770 crore. The interest payment of Rs. 5,896 crore on bonds upto March, 2005 was borne by the State Government. The details of these corporations are given in Table No. 9.11.

Table No. 9.11

Details of Irrigation Development Corporations established by the State Government

Sr. No.	Name of Corporation with the month of establishment	Targeted irrigation potential (lakh hectares)	Number of irrigation projects incorporated	Total funds required (Crore Rs.) (Balance cost as on 1.4.05)	Govt.'s share capital		Funds raised through debentures upto 2004-05 (Crore Rs.)
					i) Total	ii) Upto 2004-05\$ iii) Interest on debentures upto 2004-05\$\$ (Crore Rs.)	
1.	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (February, 1996)	10.85	20 * 41 ** 260 @ 19 +	11,632	3,500.00 2,880.14 3,472.19		6,234.55
2.	Vidarbha Irrigation Development Corporation (March, 1997)	11.00	14 * 27 ** 55 @	9,950	3,335.00 1,554.60 979.89		2,064.62
3.	Tapi Irrigation Development Corporation (December, 1997)	5.23	5 * 26 ** 107 @ 10 +	5,807	2,337.00 510.10 542.89		1,320.59
4.	Konkan Irrigation Development Corporation (December, 1997)	0.80	1 * 4 ** 33 @	2,052	428.00 274.38 233.00		594.55
5.	Godavari-Marathwada Irrigation Development Corporation (August, 1998)	5.61	12 * 17 ** 258 @ 9 +	4,014	1,950.00 1,550.29 668.10		1,834.17

* Major, ** Medium, @ Minor, +Lift Irrigation Schemes, \$ Share capital paid upto the end of 2004-05,

\$\$ This amount has been paid by Government to concerned Corporations.

Integrated Watershed Development Programme

9.19 As the agriculture in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale. With a view to increase the production from dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983. Various programmes are reframed and are being implemented under Integrated Watershed Development Programme. As per the laid down norms, in all 15,739 villages were selected and works were actually undertaken in 25,906 watersheds in 12,119 villages. The expenditure incurred on the programme during 2004-05 was Rs. 595 crore and during 2005-06 upto the end of September, Rs. 246 crore were incurred. During the same period of the previous year, an expenditure of Rs. 398 crore was incurred. The cumulative expenditure incurred on this programme from 1992 till the end of September, 2005 was Rs. 4,129 crore.

Improved seeds

9.20 Among the various measures being taken for enhancing the agricultural production in the State, distribution of hybrid and improved certified/quality seeds of various crops is of prime importance. The public and private sectors play a significant role in distribution of such seeds.

Seed replacement programme is implemented to a large extent in the State for most of the crops. The total seed distribution during *khharif* 2004 was 11.94 lakh quintals and during *rabi* 2004, it was 3.88 lakh quintals. It is estimated that the certified/quality seeds distributed in the *khharif* 2005 season through public and private sectors were to the extent of 12.21 lakh quintals and 4.23 lakh quintals respectively. During 2005-06, seeds of different varieties of 22 crops were made available to the farmers. The quantity of seed distributed for some important crops is given in Table No. 9.12.

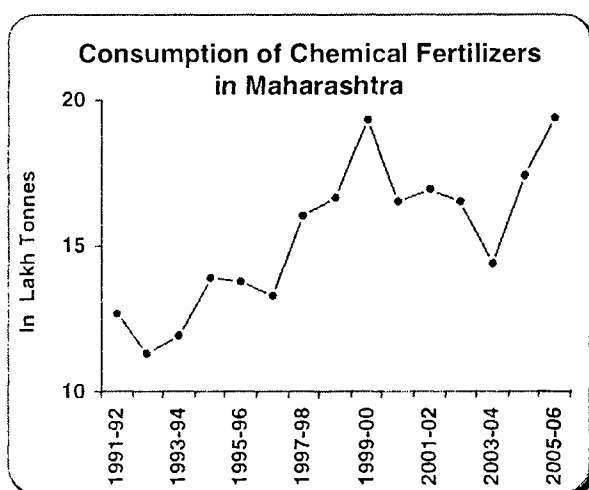
Use of Chemical Fertilizers and Pesticides

9.21 The fertilizer consumption in the State during 2005-06 is expected to be at 19.4 lakh tonnes, more by 11.5 per cent than that of 17.4 lakh tonnes during the earlier year. During 2004-05, distribution of fertilizers to the farmers was made through 37,293 fertilizer distribution outlets in the State, of which 4,672 outlets were in co-operative sector, 252 were in public sector and 32,369 were in private sector. During 2004-05, the consumption of technical grade pesticides in the State was to the extent of 3,203 tonnes, which was less by 2 per cent than that of the previous year. During *khharif* 2004, consumption of pesticides was 1,953 tonnes. During *khharif* 2005, it is estimated at 1,928 tonnes, which is less by 3 per cent than the consumption during the *khharif* 2004.

Table 9.12
Quantity of seeds distributed through public and private sectors in Maharashtra

(In '000' Quintals)

crop	2000			2001			2002			2003			2004		
	Public	Pri- vate	Total	Public	Pri- vate	Total	Public	Pri- vate	Total	Public	Pri- vate	Total	Public	Pri- vate	Total
Khharif															
Soyabean	156	126	282	169	80	249	216	223	439	373	226	599	454	290	744
Hybrid Jowar	21	108	129	19	95	114	16	98	114	12	98	110	13	84	97
Paddy	61	14	75	64	17	81	83	25	108	58	28	86	73	15	88
Hybrid Cotton	6	39	45	6	42	48	6	35	41	5	39	44	5	44	49
Hybrid Bajri	2	32	34	1	25	26	2	31	33	2	23	25	2	58	60
Rabi															
Wheat	151	55	206	159	63	222	146	85	231	173	61	234	166	146	312
Gram	18	9	27	14	10	24	13	18	31	30	15	45	23	17	40
Jowar	15	9	24	9	7	16	11	12	23	10	13	23	12	17	29

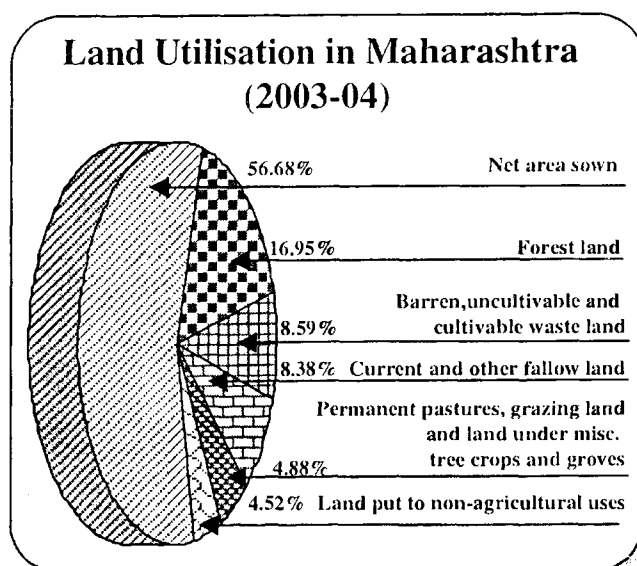

Sprinkler and drip irrigation

9.22 Adoption of sprinkler and drip irrigation systems enables 28 to 56 per cent economy in the quantity of water used for irrigation, which in turn enables to bring 25 to 40 per cent additional area under irrigation. Moreover, it reduces the extent of soil erosion, facilitates tilling operations, increases efficiency of fertilizers, reduces the damages through pests and consequently, enhances the crop production by 12 to 31 per cent depending upon the crop. The State Government encourages the cultivators to adopt these irrigation systems by giving them subsidy for purchase of sprinkler/drip irrigation equipments through the schemes formulated for this purpose. Up to the end of March, 2005, the total area brought under sprinkler and drip irrigation in the State was 1.35 lakh hectares and 3.18 lakh hectares respectively and the subsidy given by the government to the cultivators under the scheme was Rs. 135.6 crore and Rs.436.7 crore respectively.

Land utilisation

9.23 As per the land utilisation statistics for the year 2003-04, out of the total geographical area of 307.6 lakh hectares, net area sown was 174.3 lakh hectares, area under forest was 52.1 lakh hectares, land not available for cultivation was 31.2 lakh hectares, other uncultivated land was 24.2 lakh hectares and fallow land was 25.8 lakh hectares. The details of land utilisation statistics of Maharashtra are given in Table No. 39 of Part-II.

National Agricultural Insurance Scheme

9.24 As per the guiding principles laid down by the Government of India, Comprehensive Crop Insurance Scheme was in force in Maharashtra since 1985-86. The Government of India has introduced modified New Crop Insurance Scheme titled as 'National Agricultural Insurance Scheme' (NAIS), which is being implemented in the State since Rabi 1999-2000.

9.25 In addition to the 10 *kharif* crops, viz. paddy, jowar, bajra, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean & ragi and 7 *rabi* crops, viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut & summer paddy under the original crop insurance scheme, new crops introduced in the scheme were sugarcane, onion, maize, moong, udid and cotton, of which sugarcane was dropped since 2002 but again is notified with effect from the year 2005. The details of NAIS are given in Table No. 9.13.

Table No. 9.13

Progress of National Agricultural Insurance Scheme (NAIS) in the State

Season	No. of farmers covered (In lakh)	Total amount of sum insured (Crore Rs.)	Amount of premium collected (Crore Rs.)	Compensation paid (Crore Rs.)
<i>Kharif</i> 2001-02	26.67	1,814	80.26	93.15
<i>Rabi</i> 2001-02	0.86	20	0.50	2.12
<i>Kharif</i> 2002-03	17.93	1,013	52.05	28.24
<i>Rabi</i> 2002-03	2.48	84	2.75	16.33
<i>Kharif</i> 2003-04	17.27	921	35.84	100.95
<i>Rabi</i> 2003-04	10.35	349	10.17	193.82
<i>Kharif</i> 2004-05	20.70	1,121	46.04	126.07
<i>Rabi</i> 2004-05	1.41	65	1.99	3.95

Operational Holdings

9.26 As per the Agricultural Census 1995-96, there were 106.53 lakh operational holdings in the State showing an increase of 12.5 per cent during the five years period from the preceding census held in 1990-91. However, the total area of the operational holdings, which was 209.3 lakh hectares in 1990-91 had decreased by 5.0 per cent to 198.8 lakh hectares in 1995-96. The average size of holding decreased from 2.21 hectares in 1990-91 to 1.87 hectares in 1995-96 and which was less than half the average size of holding (at 4.28 hectares) as per 1970-71 census. Some main features of the agriculture census 1995-96 are given in Table No. 9.14 and Table No. 38 of part -II.

Table No. 9.14

Operational holdings and area thereunder as per Agricultural Census, 1995-96 in Maharashtra State

Size Class (Hectares)	No. of operational holdings (In 00')	Area of operational holdings (In 00' ha.)	Average size of holding (In ha.)
0.0 - 1.0	42,661	20,866	0.49
1.0 - 2.0	31,755	46,059	1.45
2.0 - 5.0	25,393	75,933	2.99
5.0 - 10.0	5,558	37,150	6.68
10.0 - 20.0	1,029	13,514	13.13
20.0 and above	132	5,274	39.95
Total	1,06,528	1,98,796	1.87

Agricultural Finance

9.27 The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Co-operative Societies (PACS) extending short-term crop loans to their cultivator members. The number of PACS at the end of 2004-05 was 21,047 with a membership of 106.80 lakh. During 2004-05, the amount of loans advanced to the cultivators by these PACS was Rs. 4,109 crore, of which Rs.1,767 crore i.e. 43 per cent were given to small and marginal farmers.

9.28 The disbursement of direct finance for agriculture and allied activities in the State in 2003-04 and 2004-05 by Scheduled Commercial Banks (including nationalised banks) and Regional Rural Banks (RRBs) are given in Table No. 9.15.

Table No. 9.15

Purposewise agriculture loans advanced by Commercial Banks & RRBs in the State

(Rs. in Crore)

Purpose	Commercial Banks (Including nationalised banks)		R.R.B.s		Total	
	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05
Seasonal agricultural operations	1,054	1,299	100	134	1,154	1,433
Dairy development	96	133	3	3	99	136
Poultry	22	11	-	-	22	11
Fisheries	25	2	-	-	25	2
Agricultural implements	40	64	17	1	57	65
Horticulture & plantation	153	207	-	3	153	210
Other activities	187	753	8	29	195	782
Total	1,577	2,469	128	170	1,705	2,639

9.29 During 2004-05, the amount of loans advanced for agriculture and allied activities by PACS, Commercial Banks (including nationalised banks) and RRBs taken together in the State was Rs. 6,748 crore, which was more by 23.3 per cent than that of the previous year (Rs. 5,474 crore).

NABARD

9.30 The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), the apex bank in the country for supporting and promoting agricultural and rural development, performed the following important role in the State during the year 2004-05.

Credit Limits

9.30.1 During 2004-05, short term credit limit sanctioned by NABARD for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs. 559.8 crore as compared to Rs. 336.6 crore during 2003-04. The maximum level of credit outstanding reached to Rs. 550.7 crore, i.e. 95 per cent of the credit limit sanctioned. In addition, NABARD had sanctioned Rs. 6.13 crore to RRBs for Other than Seasonal Agricultural Operations (OSAO) in the State against which the maximum outstanding reached was Rs. 3.63 crore. For the year 2005-06, NABARD has sanctioned credit limit of Rs. 1059.66 crore for

supporting SAO by the Co-operative Banks and RRBs in the State. As at the end of January, 2006, the maximum level of credit outstanding reached was Rs. 813.23 crore. In addition, NABARD has also sanctioned a limit of Rs. 5.9 crore to RRBs for OSAO against which the maximum outstanding reached, as at the end of November, 2005, was Rs. 3.68 crore.

Investment Credit

9.30.2 A refinance assistance of Rs. 475.88 crore was disbursed by NABARD to various credit agencies in the State supporting investment credit during 2004-05, which was 3.9 per cent more than the disbursement made during the previous year. The State was the sixth largest recipient of refinance from NABARD during the year 2004-05 and its share was 5.6 per cent in the country, which had declined from 6.0 per cent of share during the previous year.

Rural Infrastructure Development Fund

9.30.3 NABARD had sanctioned loan aggregating to Rs. 3,163 crore to the Government of Maharashtra for 7,475 projects under Rural Infrastructure Development Fund (RIDF). Out of this amount, Rs. 2,220 crore were disbursed upto the end of November, 2005. Out of the 7,475 projects sanctioned so far, 5,994 projects are completed upto the end of November, 2005. Of the 7,475 projects, 409 were irrigation projects, 5,484 were rural roads, 1,321 were rural bridges, 228 were rural water supply schemes and 33 were micro irrigation projects. Of the 5,994 projects completed, 171 were irrigation projects, 5,676 were rural roads & bridges and 147 were rural water supply schemes. Out of the total disbursement of Rs. 2,220 crore, the disbursement during 2004-05 and 2005-06 (up to the end of November, 2005) amounted to Rs. 513 crore and Rs. 102 crore respectively.

Land Reforms in Maharashtra

9.31 The policy of reforming the agrarian system is continued in the State. As a result of the implementation of the tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of March, 2004.

9.32 The work of computerisation of 'Village Form No.7/12' has been completed in the State. This was taken up under 100 per cent centrally

sponsored scheme for computerisation of land records. The data entry work of all the 7/12 forms totalling to 212 lakhs in the State has been completed. Validation and verification of the data entered in the computers has also been completed. The computerised print outs of record of rights are made available at taluka level across the counter.

World Trade Organisation

9.33 The restrictions on international trade of agricultural produce have been reduced largely due to international agreement with World Trade Organisation (WTO). The object of the agreement is to have equal opportunities to all in the open trade and none of the country is allowed to disturb the balance in the international trade by way of charging undue custom duties or by giving subsidies for exports. This ensures the countries to take agricultural production at low cost by utilising their natural resources efficiently and to sell their produce freely any where in the international market. On this background, the State Government has taken initiative actions such as public education, increasing productivity, promotion of post-harvest technology, etc.

Developments in the field of bio-technology

9.34.1 In order to enhance the agricultural production for meeting the requirements of the increasing population, it has been necessary to adopt bio-technology in the field of agriculture. Accordingly, the State Government has established a committee for enlarging the scope and development of Bio-technology. The Government of Maharashtra has announced its Bio-Technology Policy in January, 2002 and constituted Maharashtra Bio-Technology Board under the chairmanship of Chief Minister. The board is supported by Maharashtra Bio-Technology Commission, the latter works as a key advisor to the board on the diversified trade policy related issues.

9.34.2 The Government has decided to supply electricity to the Agro-Bio-Technology companies at the rates prevailing in agriculture sector and further to establish the centre for research and development. Besides this, a Pharma Bio-Technology park at Hinjawadi (Pune), Agro-Bio-Technology parks at Shendra (Jalna) and Akola are also established. The Bio-Technology units are eligible under this scheme for all the benefits available to industry units located in 'D' and 'D+' industry zones.

Forests

9.35 The National Forest Policy-1988 (NFP-1988) has set a goal to attain 33 per cent of country's geographical area under forest and tree cover. The total forest area in the Maharashtra State is 61,939 sq. km.(provisional), which works out to 20.1 per cent of State's geographical area and 8 per cent of the country's total forest area. As per State of Forest Report 2003 (provisional), out of the total 61,939 sq.km. of forest area, 46,865 sq.km. was forest cover which accounts for 15.2 per cent of State's geographical area, far below the national standard norm of forest cover. Of the total forest cover, 17.2 per cent was very dense forest, 43.4 per cent was moderately dense forest and 39.4 per cent was open forest.

State	% Forest Cover
Chhattisgarh	41.42
Orissa	31.06
Madhya Pradesh	24.79
Karnataka	19.00
Tamil Nadu	17.41
Andhra Pradesh	16.15
Maharashtra	15.23
Gujarat	7.62
Uttar Pradesh	5.86
Rajasthan	4.62

Environmentally, healthy mangrove forests are key to healthy marine ecology. Area under mangrove cover in Maharashtra is 116 sq.km. In order to increase forest cover the State Government implements various afforestation programmes. During 2004-05, about 38,600 hectares of forest land as well as village community land was covered under afforestation programmes, which was much higher than that of previous year (24,200 hectares).

Forest Produce

9.36 The production and value of timber and firewood from the forests in the State is given in Table No. 9.16.

Table No. 9.16

Production and value of timber and firewood

(Production: Lakh cu.m./Value: Rs.crore)

Item	2003-04		2004-05	
	Production	Value	Production	Value
Timber	1.28	95	1.23	96
Firewood	8.04	22	4.86	25

9.37 The value of minor forest produce is expected to be Rs. 58.30 crore in 2005-06, of which the value of tendu leaves and bamboo is expected to be Rs. 37.74 crore and Rs. 19.87 crore respectively. The value of minor forest produce for the years 2003-04 and 2004-05 is given in Table No. 9.17.

Table No. 9.17
Value of minor forest produce
(Rs. in crore)

Item	2003-04	2004-05
Bamboo	30.56	27.31
Tendu	34.54	28.41
Grass & Grazing	0.35	0.30
Gum	0.24	0.32
Others	1.85	0.48
Total	67.54	56.82

Social forestry

9.38 With a view to maintaining ecological balance through plantation of trees on community land and encouraging tree plantation on private land, several plantation programmes have been undertaken in the State. During 2004-05, in addition to the plantation carried out by the Forest Department, the Social Forestry Department carried out plantation on community land of about 3.80 thousand hectares area and supplied 3.40 crore plants for plantation on private land under 20 Point Programme. During 2005-06, upto the end of October, 2005, plantation was carried out on an area of about 2.70 thousand hectares of community land and 4.10 crore plants were supplied for plantation on private land under 20 Point Programme.

Sericulture

9.39 Sericulture is an agro-based cottage industry with a high capacity of employment generation in the rural areas and is also useful in the upliftment of the cultivator's income. It is observed that State's environment is in favour of sericulture activity and there is wide scope to develop this industry. Sericulture activity covers plantation of Mulberry and Ain trees, culturing of silk worms, production of cocoons and raw silk. Mulberry Silk Development Programme is implemented in 20 districts of Maharashtra and Tasar Silk Development Programme is implemented in 4 districts of Vidarbha, viz. Gadchiroli,

Chandrapur, Bhandara and Gondia. The performance of the State Government's Sericulture Development Programme regarding the area under plantation, production of silk and employment generation is given in Table No. 9.18.

Table No. 9.18
Performance under sericulture activities

Item	Mulberry silk		Tasar silk	
	2004-05	2005-06*	2004-05	2005-06*
Area under plantation (Ha.)	1,666	1,373	1,100	1,100
Production of raw silk (kg.)	9,654	2,901	1,700	702
Employment generated (No.)	50,000	23,000	25,000	14,000

* Upto the end of Oct. 2005

Animal Husbandry

9.40 Livestock plays an important role in the development of agricultural economy. As per the provisional results of Livestock Census, 2003, the total livestock population in Maharashtra was about 3.68 crore, less by 7.2 per cent as compared to Livestock Census Population of 1997 (3.96 crore). The total poultry population was 3.79 crore. The density of livestock per sq.km. in Maharashtra State was 119. In the total livestock and the poultry population, the share of Maharashtra in India was 7.6 per cent and 7.8 per cent respectively. The categorywise livestock population details with respect to Livestock Census 1997 and Livestock Census, 2003 are given in Table No. 9.19.

Table No. 9.19

Livestock and Poultry population in Maharashtra

(In thousand)

Category	Livestock Census		%
	1997	2003	
			change
Cattle	18,071	16,303	(-) 9.8
Buffaloes	6,073	6,145	1.2
Sheep & goats	14,802	13,779	(-)6.9
Other livestock	692	548	(-)20.8
Total livestock	39,638	36,775	(-)7.2
Total poultry	35,392	37,968	7.3

9.41 Due to heavy rainfall during 2005-06, State suffered considerable loss of livestock. The loss includes total livestock of 27,788, poultry 1,96,157 and other animals such as donkeys, horses and pigs 1,381. In order

to avoid epidemics due to heavy rainfall, the government implemented vaccination programme of livestock. The vaccination administered animals were 8,96,084.

9.42 Milk, eggs, meat and wool are the main livestock products which contribute a lot in our day to day life. The last ten year's data shows that production of these four items has been increasing constantly. There is remarkable increase in milk, eggs and meat production.

Production of milk, eggs, meat and wool

Item	1994-95	2004-05	% increase
Milk @	4,811	6,567	36
Eggs \$	250	343	37
Meat @	170	230	35
Wool #	15.32	16.20	6

@ Thousand tonnes, \$ Crore, # Lakh Kg.

9.43 During 2004-05, *per capita* daily availability of milk in the State was 175 gms. which is much below the *per capita* daily milk availability at national level (232 gms). During 2004-05, *per capita per annum* egg availability in the State was 33 which is too below the national level i.e. 41.

9.44 As per preliminary forecast, during 2005-06, the production of milk, eggs, meat and wool would be 6,792 thousand tonnes, 356 crore, 235 thousand tonnes and 16.40 lakh kg. respectively. Details of production of milk, eggs, meat and wool are given in Table No. 9.20.

Table No. 9.20

Main Livestock Products

Item	2003-04	2004-05	% change
Total milk @	6,377	6,567	2.9
<i>Of which,</i>			
Cow milk @	3,161	3,326	5.2
Eggs \$	336	343	2.1
Meat @	225	230	2.2
Wool #	16.74	16.20	(-)3.2

@ Thousand tonnes, \$ Crore, # Lakh Kg.

9.45 In order to take preventive measures against epidemic diseases of cattle, buffalo and poultry birds, government provides veterinary services. Details of veterinary infrastructure

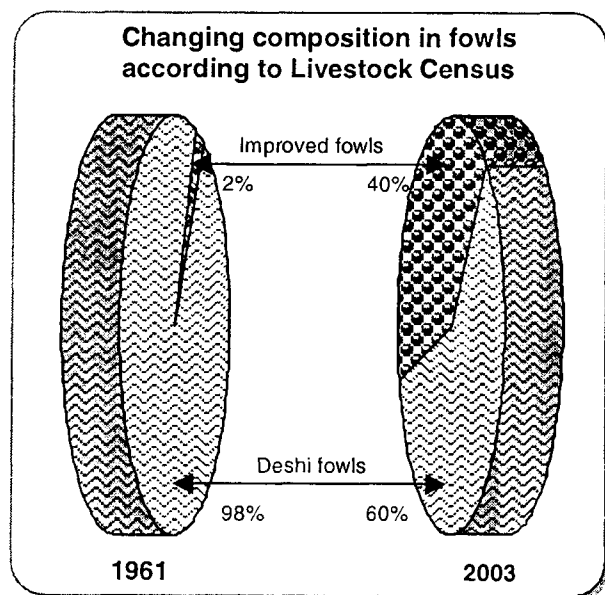
available as on 31st March, 2005 are given in Table No. 9.21. For the production of frozen semen, there were three laboratories in the State located at Pune, Nagpur and Aurangabad. The number of (fresh) artificial inseminations (A.I.) performed during 2004-05 was 2.72 lakh under exotic and 7.60 lakh under crossbreed category as against 3.11 lakh exotic and 9.13 lakh crossbreed performed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 2004-05 was 4.28 lakh as against 4.46 lakh during 2003-04.

Table No. 9.21
Veterinary facility centres as on
31st March, 2005

Category	Number
Veterinary poly-clinics	31
Veterinary dispensaries	1,523
Primary veterinary aid centres	2,392
Mobile veterinary clinics	65
District A.I.centres	26
Institutes with A.I. facilities	4,691

Poultry Development

9.46 In order to make available improved layers / eggs to farmers as well as poultry centres at village, taluka and district levels, government has established four central hatcheries, 16 poultry development blocks and two poultry extension centres. The number of birds supplied through government hatcheries during 2004-05 was 5.20 lakh as against 5.48 lakh in 2003-04.

Milk collection through government and Co-operative Dairies

9.47 During 2005-06, there were 63 milk processing plants in operation in the State and aggregate processing capacity of all these plants was 71.65 lakh liters per day. Besides these processing plants, there were 127 government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 2005-06 and their aggregate capacity was 22.76 lakh liters per day.

9.48 The average daily collection of milk by the government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Greater Mumbai) during 2005-06 (Upto the end of December) would be 38.24 lakh liters, which is more by 0.37 per cent than the average daily collection of 38.10 lakh liters during the year 2004-05.

Fisheries

9.49 Fish is one of the staple food of most of the coastal population. One of the major objective of Fisheries Department is to increase fish production and socio-economic upliftment of the fish farmers. Fisheries sector is a generator of employment and many subsidiary industries. Maharashtra has a coastal length of about 720 kms., rivers of about 3.2 thousand kms. length and canals of about 12.8 thousand kms. length. The area suitable for marine fishing is 1.12 lakh sq. km., for inland fishing is 3.01 thousand sq. km. and for brackish water fishing is 18.6 thousand hectares out of which government land is 10 thousand hectares and the remaining is private land. Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq. km., the continental shelf extends upto 180 meters of depth having area of only 1.12 lakh sq. km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 meters in depth i.e. 30 to 40 fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2004-05 was 4.18 lakh tonnes which is 0.53 per cent less than that in 2003-04. Out of this fish catch, 2.85 lakh tonnes were used in fresh form, 0.10 lakh tonnes were sent for salting and 0.96 lakh tonnes were sundried. In 2004-05, fish catch to the tune of 112 thousand tonnes valued at Rs. 1,038 crore was exported. The estimated marine fish catch during 2005-06 (upto the end of September) was 1.39 lakh tonnes.

9.50 The government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth, in order to achieve the optimum capacity of the fish production (6.3 lakh tonnes per year). For intermediate fishing, so far 61 medium size boats have been financed. Fishing in deep sea is carried out by using mechanised boats which result in increased fish production. The number of boats used in the State for marine fishing was 22,322 in 2003-04 which increased to 22,423 in 2004-05. Of the total fishing boats, 11,725 (52 per cent) were mechanised. There were 184 landing centres in the State along the coastline. In marine area, out of the 13 ports and 38 jetties proposed under Konkan Development Project, construction of 14 jetties is completed and that of 2 ports and 7 jetties is in progress.

9.51 The estimated inland fish catch in 2004-05 was 1.21 lakh tonnes, 3 per cent less than that in 2003-04. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The approximate gross value of the marine and inland fish catch taken together in the State during 2004-05 was Rs. 1,648 crore. The estimated inland fish catch in 2005-06, upto the end of November was 0.77 lakh tonnes.

9.52 Under the fish seed production programme, during 2004-05, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in these farms was 22.39 crore, as against 21.65 crore in the earlier year from the same number of fish seed production rearing farms.

CO-OPERATION

10.1 Co-operation plays an important role in safeguarding the vulnerable unorganised sections of the people engaged in various economic activities. The co-operative movement has helped in preventing exploitation of the rural masses from capitalists and in raising economic standards of small farmers, village artisans, landless labours, etc. It has developed growth centres in the rural areas generating new employment opportunities, augmenting productive capacity and enhancing the competitive ability of the weaker sections. However, the co-operative movement in the post-liberalisation era has been facing new challenges of cut-throat competition and upkeeping qualitative standards of products and services.

Co-operative Movement in Maharashtra

10.2 In its initial era, the co-operative movement in Maharashtra was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on it rapidly

spread over to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services, etc. This has resulted in a considerable beneficial impact in raising the standard of living of the people. However, suitable strategies need to be adopted in order that the co-operative movement competes in the new economic scenario and market trends.

10.3 The number of co-operative societies by type in the State since 1961 is given in Table No.10.1.

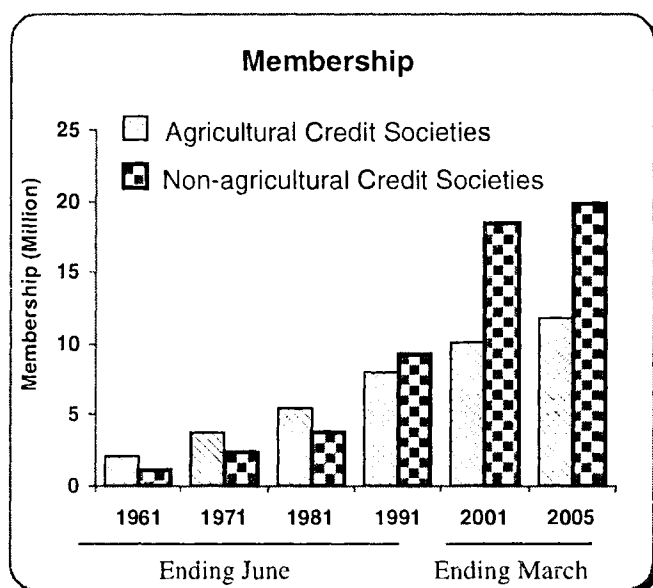
10.4 The substantial growth in the number of co-operative societies in the State is mainly due to the higher increase in the number of housing societies, non-agricultural credit and productive enterprises. Since 1961 upto 1981, the membership of primary agricultural credit societies was more than the membership of non-agricultural credit societies. However, from

Table No. 10.1
Co-operative societies in Maharashtra

Sr. No.	Type of co-operative society	As on 30 th June		As on 31 st March		
		1961	1981	2001	2004	2005
1.	Apex and Central- Credit societies					
	i) Agricultural	37	28	32	32	33
	ii) Non-agricultural	2	3	2	2	2
2.	Primary agricultural credit societies	21,400	18,577	20,551	21,000	21,091
3.	Non-agricultural credit societies	1,630	5,474	22,014	25,664	26,145
4.	Marketing societies	344	423	1,115	1,222	1,314
5.	Productive enterprises*	4,306	14,327	39,070	40,885	41,699
6.	Social service and other co-operative societies**	3,846	21,915	75,232	90,049	94,106
Total Societies		31,565	60,747	1,58,016	1,78,854	1,84,390

* Sugar factories, rice mills, dairy societies etc.

** Consumer stores, housing societies, labour contract societies etc.

1991, the membership of non-agricultural credit societies increased substantially than the membership of agricultural credit societies. The membership of all types of co-operative societies taken together in the State as on 31st March, 2005 was 458 lakh, which was 1.6 per cent more than that of 451 lakh as on 31st March, 2004. The total working capital of these societies by the end of March, 2004 was Rs.1,70,466 crore, which increased by 4 per cent to Rs.1,77,490 crore as on 31st March, 2005. The total outstanding loans of these societies as on 31st March, 2004 were Rs. 87,079 crore, which increased by 2.5 per cent to Rs.89,231 crore by the end of March, 2005.

10.5 The details regarding the membership, working capital, advances, outstanding loans and turnover of the co-operative societies in Maharashtra State are presented in Table No.44 in Part II of this publication.

10.6 Some important characteristics of the co-operative societies of all types taken together in the State are given in Table No.10.2.

10.7 The gross as well as net advances given by co-operative societies in the State increased during 2004-05. The increase in gross advances by co-operative societies was 4.7 per cent over the previous year. As on 31st March 2005, the contribution of the State Government in the total paid-up share capital in co-operative societies was Rs. 1,573 crore (13.9 per cent). Of the total 1,84,390 societies, about 34 per cent societies were in profit, 24 per cent in loss, 7 per cent with no profit no loss position and the

Table No. 10.2
Important characteristics of the
co-operative societies in the State
(Rs. in crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2004	2005*	
1. Number of societies	1,78,854	1,84,390	3.1
2. Number of members (in lakh)	451	458	1.6
3. i) Paid-up share capital	10,818	11,315	4.6
ii) of which Govt.	1,558	1,573	1.0
4. Deposits	1,00,961	1,07,374	6.4
5. Working capital	1,70,466	1,77,490	4.0
6. Advances (Gross)	77,100	80,735	4.7
7. Advances (Net)	58,637	61,402	4.7
8. Societies in profit			
i) Number	60,452	62,165	2.8
ii) Profit	2,255	2,381	5.6
9. Societies in loss			
i) Number	43,669	44,940	2.9
ii) Loss	3,063	3,169	3.5
10. Number of societies with no profit no loss	12,479	13,209	5.8
11. Number of societies profit/loss not reported	62,254	64,076	2.9

* Provisional

societies for which the information was not available were about 35 per cent.

Apex and Central Co-op. Credit Societies

10.8 The apex and central co-operative credit societies in the State include Maharashtra State Co-operative Bank, Maharashtra State Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Bank, 31 District Central Co-operative Banks, Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Housing Finance Corporation. The working capital of these apex and central co-operative credit societies together as on 31st March, 2005 was Rs.54,376 crore, which was higher by 4 per cent than that in the previous year and it was 31 per cent of the total working capital of all types of co-operative societies taken together. The total loans advanced by these 35 co-operative societies during 2004-05 was Rs.19,336 crore. The share of apex and central credit co-operative societies in the total loans advanced by all types of co-operative societies together was 24 per cent. The amount of outstanding loans as on 31st March, 2005 of these co-operative societies was Rs. 26,023 crore, lower by 0.2 per cent than that in the previous year. The total employment in these co-operative societies as at the end of March,

2004 was 28,774, lower by 15 per cent than that in the previous year.

10.8.1 Some important characteristics of apex and central agricultural and non-agricultural co-operative credit societies in the State, ending March, 2004 and 2005 are given in Table No.10.3.

Table No. 10.3
Important characteristics of the Apex and Central Agricultural and Non-Agricultural Co-operative Credit Societies in the State
(Rs. in crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2004	2005*	

AGRICULTURAL CREDIT

Maharashtra State Co-operative Bank

Members	43,259	47,448	9.7
Deposits	13,300	13,404	0.8
Working capital	17,694	18,082	2.2
Gross loans advanced	6,946	6,906	(-) 0.6
Loans outstanding	8,432	7,643	(-) 9.4
Overdues	1,508	1,373	(-) 9.0

District Central Co-operative Banks (31)

Members	1,28,616	1,22,791	(-) 4.5
Deposits	23,887	24,823	3.9
Working capital	32,903	34,506	4.9
Gross loans advanced	11,517	12,427	7.9
Loans outstanding	16,358	17,133	4.7
Overdues	5,332	4,390	(-) 17.7

Maharashtra State Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Bank

Members	828	827	(-) 0.1
Deposits	-	-	-
Working capital	1,318	1,394	5.8
Gross loans advanced	-	-	-
Loans outstanding	1,046	1,039	(-) 0.7
Overdues	273	239	(-) 12.5

NON-AGRICULTURAL CREDIT

Solapur District Industrial Co-operative Bank

Members	1,971	1,971	0.0
Deposits	33	32	(-) 3.0
Working capital	49	47	(-) 4.1
Gross loans advanced	12	-	-
Loans outstanding	28	26	(-) 7.1
Overdues	28	26	(-) 7.1

Maharashtra State Co-op. Hsg. Finance Corporation

Members	11,809	11,742	(-) 0.6
Deposits	0.73	0.61	(-) 16.4
Working capital	358	347	(-) 3.2
Gross loans advanced	8.43	3.14	(-) 62.8
Loans outstanding	200	182	(-) 9.3
Overdues	129	133	3.4

Provisional

Agricultural Credit

10.8.2 In the case of Maharashtra State Co-operative Bank, the overdues as on 31st March, 2005 were less by 9 per cent than those as on 31st March, 2004. Also, in the case of District Central Co-operative Banks, overdues were less by 17.7 per cent than the previous year. Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank was reorganised into a federal structure with effect from 1st October, 2001 and 29 District Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Banks (Primary) with the apex bank at Mumbai named Maharashtra State Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Bank were created.

Non-Agricultural Credit

10.8.3 Due to liquidation from 7th February 2004, Solapur District Industrial Co-operative Bank was unable to advance new loans during the year 2004-05. Its overdues were less by 7.1 per cent than those in the previous year. In the case of Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation, the gross loans advanced during 2004-05 were Rs. 3.14 crore, which were lower by 62.8 per cent than that of the previous year.

Primary Agricultural Credit Societies

10.9 Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are the grassroot level co-operative credit societies playing a important role in the disbursement of short-term agricultural credit. However, the high level of overdues, inadequacy and irregularity in availability of funds for giving credit to the farmers and lack of resource mobilisation continued to be major reasons of weaknesses of PACS.

10.9.1 As on 31st March, 2005, there were 21,091 primary agricultural credit societies and their membership was 118 lakh. These societies include Primary Agricultural Credit Societies (20,074), Farmers Service Societies (21), Adivasi Co-operative Societies (942), Grain Banks (25) and District Co-operative Agriculture rural Multipurpose Development Banks (29). The working capital of the PACS increased by 1.5 per cent to Rs. 10,624 crore at the end of 31st March, 2005 from Rs. 10,467 crore. These societies advanced loans of Rs. 4,115 crore during 2004-05, which were higher by 1.6 per cent than those of Rs.4,050 crore during 2003-04. These

loans were advanced to 34.98 lakh members, of whom 8.36 lakh members were small farmers and about 9.37 lakh members were marginal farmers. Of the total loanee members of PACS, 51 per cent were small and marginal farmers. However, the average amount of loan advanced per marginal and small farmer was Rs. 9,304 and Rs. 10,708 respectively, which was less as compared to Rs. 11,745, the average loan advanced per loanee member of PACS.

10.9.2 The loans outstanding as on 31st March, 2005 in respect of PACS alone were Rs.8,151 crore, which were higher by 10 per cent than those of Rs.7,438 crore at the end of the previous year. The loans due for recovery of PACS as on 31st March, 2005 were Rs. 6,488 crore as against Rs. 6,438 crore as on 31st March, 2004. The loans recovered during 2004-05 by the PACS were Rs.3,692 crore, which were higher by 1 per cent than those of previous year. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was about 57 per cent during last year. The loans overdue as on 31st March, 2005 were Rs.2,796 crore. The proportion of overdues to outstandings was 39 per cent as on 31st March, 2005, which was lower by 4 per cent than that in the previous year. As on 31st March, 2005 out of the total loans overdue, 52 per cent overdues were for less than two years. The total employment in PACS as at the end of March, 2004 was 29,288. The details regarding land holdingwise loans advanced per borrowing member by PACS during 2004-05 are given in Table No. 10.4

Table No. 10.4
Land holdingwise loans advanced by PACS
(Excluding Grain Banks)

Size class (Hectare)	Members (Lakh)	Borrowing members (Lakh)	Percentage of borrowing members to total members	Loan advanced per borrowing member (Rs.)
< 1	25.86	9.37	36.2	9,304
1 - 2	26.86	8.36	31.1	10,708
2 - 4	18.93	7.31	38.6	11,917
4 - 8	11.86	5.84	49.3	13,303
> 8	5.54	4.02	72.6	16,977
Others	16.70	0.08	0.5	13,782
Total	105.75	34.98	33.1	11,745

10.9.3 The details regarding the loans given to small and marginal farmers by PACS during 2004-05 are given in Table No.10.5.

Table No.10.5
Details of loans given by PACS during 2004-05
(Excluding Grain Banks)

Item	Marginal land holders	Small land holders	All members
Loans advanced (Crore Rs.)	871.79	895.11	4,108.65
Percentage share in loans advanced	91.2	21.8	100.0
Loans outstanding (Crore Rs.)	1,397.48	1,493.99	7,138.74
Percentage share in loans outstanding	18.6	19.9	100.0
Loans advanced per member (Rs.)	9,304	10,708	11,745
Loan outstanding per loanee member (Rs.)	14,914	17,872	20,407

Non-Agricultural Credit Societies

10.10 The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 2005 was 26,145. The total membership of all these societies was 198.41 lakh, which was more by 1.5 per cent than the previous year. In the total membership of all types of co-operative societies together, the share of membership of non-agricultural credit societies was 43 per cent. The deposits of these societies as on 31st March, 2005 were Rs. 67,398 crore, which were higher by 8.6 per cent than those in the previous year. The working capital of these societies as on 31st March, 2005 was Rs.96,440 crore which was 54 per cent of the working capital of all types of co-operative societies taken together. In the total loans advanced by all types of co-operative societies taken together during 2004-05, the non-agricultural credit societies' share was 71 per cent. The loans advanced by these credit societies were higher by 5 per cent during 2004-05 at Rs.56,965 crore over the previous year. The loans outstanding of these societies as on 31st March, 2005 were Rs.53,991 crore, which were higher by 3 per cent than those of Rs.52,561 crore in the previous year. The loans overdue of these societies as on 31st March, 2005 were Rs.4,395 crore as against Rs.4,186 crore in the previous year.

Co-operative Marketing Societies

10.11 The basic objectives of the co-operative marketing are to prevent exploitation

of the agriculturists by traders and to enable the cultivators to have better returns of their produce by making arrangements for sales of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With these objectives in view, financial assistance in the form of share capital and loans is provided by the State Government to co-operative marketing societies for enlarging the scope of their activities.

10.11.1 The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.20.67 crore as on 31st March, 2005. Its total paid up share capital was Rs.13 crore, of which Rs.12.35 crore was of the State Government. The share of the State Government in the total paid up share capital was 95 per cent. Its total turnover in 2004-05 was Rs. 292.30 crore, out of which agricultural requisites accounted for 55.81 per cent.

10.11.2 The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation Ltd. had a working capital of Rs. 4.92 crore as on 31st March, 2005. Its total turnover had raised to Rs.3,780 crore during the season 2004-05 as against Rs.0.96 crore in the year 2003-04 season.

10.11.3 The number of co-operative marketing societies including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 2005 was 1,314 with a membership of 9.30 lakh and working capital of Rs.1,229 crore. The turnover of these societies was Rs. 2,146 crore in 2004-05, as compared with Rs.2,104 crore in 2003-04.

Monopoly Procurement of Cotton

10.12 The procurement of raw cotton under the Maharashtra Raw Cotton(Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971, has been given extension in the state upto 30th June, 2006. The Government has taken a decision to purchase cotton through Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation for the season 2005-06. The varietywise per quintal purchase price (guaranteed price) of cotton as declared by the State Government for the season 2005-06 ranged from Rs.1,675 to Rs.2,010 for F.A.Q. grade. The procurement of cotton for the season 2005-06 was started from 11th November, 2005 in the main cotton producing region viz. Vidarbha, Marathwada and Khandesh. Total 13.97 lakh quintals of cotton valued at Rs. 268.37 crore was procured up to 6th March, 2006 during the season 2005-06.

10.12.1 Under this scheme, the procurement of cotton during 2004-05 was 211.65 lakh quintals valued at Rs.4,719.45 crore. The cotton procured during 2004-05 was processed and 44.94 lakh bales were pressed and 130 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 44.94 lakh bales pressed, approximately 35.53 lakh bales were contracted for sale upto 7th March, 2006. The cotton seed of 130 lakh quintals was sold at Rs.727 crore. For the season 2004-05 upto 28th February, 2006, 31.04 lakh bales were sold at Rs.7,031 per bale as an average selling price.

10.12.2 The final account for the cotton season 2003-04 as per the guaranteed prices generated a loss of Rs. 43.29 crore.

Productive Enterprises

10.13 The processing of agricultural produce has a strategic place in rural economy. Co-operative processing helps farmers for getting better returns and to create non-exploitative industrial environment in the rural agro-industry.

10.13.1 The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2005 was 41,699, the membership of all these societies was 67.90 lakh and their working capital was Rs.10,555 crore. Out of these, 849 co-operative societies were independent processing societies. Of these 849 societies, the number of registered co-operative sugar factories, as on 31st March, 2005 in the State was 202, of which 83 were in production during 2004-05. During the year 2004-05, these 83 co-operative and 18 private sugar factories crushed 194.54 lakh metric tonnes of sugarcane and produced 22.33 lakh metric tonnes sugar. As per the pre-seasonal estimates, it is expected that 430 lakh metric tonnes of sugarcane will be crushed during the season 2005-06 and the production of sugar is expected to be 50 lakh metric tonnes.

10.13.2 As on 31st March 2005, the number of other independent registered co-operative societies, except sugar factories, engaged in productive activities were 647, of which 608 were in production during the year 2004-05. The membership of these societies together was 5.48 lakh and the total paid up share capital was Rs. 55 crore, of which the Government's paid-up share capital was Rs.10 crore (18 per cent). The total working capital of these societies together was Rs. 256 crore. The loan outstanding of these societies was Rs.34 crore.

10.13.3 The quantity of cotton processed by 238 cotton ginning and pressing societies in the year 2004-05 was 4.9 lakh tonnes, which was higher by 1.2 per cent than that in the previous year. The quantity of paddy processed by the 88 rice mills was 97 thousand tonnes which was the same as that in the previous year.

10.13.4 The details of co-operative societies engaged in independent productive activities are given in the Table No.10.6.

10.14 As on 31st March, 2004, the number of co-operative spinning mills in the State was 191 and their membership was 5.21 lakh. The paid-up share capital of these mills was Rs. 758 crore, of which Rs. 639 crore was of the State Government. The share of the State Government in total paid-up share capital was 84 per cent. The working capital of these mills was Rs. 1,508 crore. The loans outstanding of these spinning mills was 747 crore as on 31st March, 2004. Of the total 191 spinning mills in the State, only 45 mills having 16 lakh spindles were in production and produced yarn worth Rs.727 crore during the year 2003-04. Out of the remaining 146 spinning mills, 4 mills were under conversion, 11 mills had stopped their production, 42 mills were under erection and 89 mills made no further progress after registration.

10.15 There were 680 co-operative handloom societies and 1,039 co-operative powerloom societies in the State at the end of 2003-04. The handloom societies with 32.2 thousand handlooms produced cloth worth Rs.89.35 crore during 2003-04 as against Rs.84.53 crore during the year 2002-03, and the powerloom societies with 30.4 thousand powerlooms produced cloth worth Rs.35.65 crore during 2003-04 as against Rs.36.78 crore in the previous year.

10.16 There were 26,277 primary co-operative dairy societies and 83 dairy unions in the State with membership of 19.99 lakh and 0.34 lakh respectively in 2004-05. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs. 389.26 crore and Rs. 441.70 crore respectively. During 2004-05, the total value of sale of milk and milk products of the dairy societies was Rs.1,049.56 crore and that of the dairy unions was Rs.1,455.30 crore. The same was Rs. 1,685.06 crore and Rs.1,966.89 crore respectively in the year 2003-04.

10.17 During 2004-05, there were 2,752 primary fisheries co-operative societies, 30 fisheries co-operative unions and 2 federations were working. All these societies had membership of 2.3 lakh. They had working capital of Rs.102.1 crore and they sold fish and fish products worth Rs.123.1 crore as against the sale of Rs.120.8 crore in 2003-04.

Social Service and Other Co-operative Societies

10.18 By the end of March, 2005, besides an apex consumers federation, there were 150 wholesale consumers stores and 3,276 primary consumers stores in the State. The sale of the apex consumers federation during 2004-05 was Rs.70 crore as against Rs.69 crore in 2003-04. The amount of the profit gained by the apex consumers federation by the end of March, 2005 was Rs.24.50 lakh as against Rs. 34.60 lakh at the end of March, 2004. The total sale of all these consumers stores was Rs. 1,038 crore during the year 2004-05 as against Rs.1,018 crore in the previous year.

Table No. 10.6
Independent agro-processing co-operative societies

Type of Society	Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed† (in thousand tonnes)	
	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05*	2003-04	2004-05*
Sugar factories	201	202	120	83	29,064	19,454
Cotton ginning and pressing societies	248	248	234	238	484	490
Rice mills	89	92	88	88	97	97
Oil mills	13	14	12	12	30	30
Others	302	293	278	270	22	20
Total	853	849	732	691

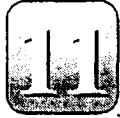
† Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* Provisional

10.19 There were 63,475 co-operative housing societies in the State with a membership of 17.04 lakh as at the end of March, 2005. The progressive number of tenements as on 31st December, 2004 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.19 lakh, of which, the construction of work of almost all the tenements was completed up to 31st December, 2005. At the end of March 2005, the total employment in these societies was 46,071.

10.20 There were 10,163 labour contract societies in the State with 7.14 lakh members as at the end of 2004-05. These societies executed work of Rs.584 crore during 2004-05, as against Rs.573 crore during the previous year. The total employment in these societies as at the end of March, 2004 was 83,830.

10.21 There were 270 forest labour societies in the State with membership of 69 thousand as at the end of March, 2005. The wood and other forest produce sold by these societies during the year 2004-05 were worth Rs.59 crore.

INFRASTRUCTURE

11.1 The infrastructure in a broad sense covers power, irrigation, communication and transportation by railway, road, air & water, etc. The growth of economy calls for a matching rate of growth in the infrastructure facilities. The growth rate of demand for power in developing countries is generally higher than that of GDP growth rate. Therefore, in order to support growth rate of GDP at 7 per cent plus per annum, the growth rate of power supply needs to be over 10 per cent annually. Traditionally, the power sector is funded mostly through public sector. Since infrastructure in power sector needs heavy investment in order to expand the capacity and improve quality, private investment has become a need of hour. By taking concrete measures, the State Government has opened up power sector to the private sector in order to increase the capacity, generation, transmission and distribution.

11.2 Systematic and planned investment made in the basic infrastructure boosts not only the growth of the economy but also assures its sustainable development over a sufficiently long period. The ultimate goal of infrastructure policy is to effectively deliver infrastructure services of high quality and at competitive prices. The success of infrastructure policy must be judged by the quality, quantity and prices that end users are charged for these services and in comparison with global standards on each of these three fronts.

Energy

Electricity

11.3 The growth of power sector since independence has been noteworthy. However, in the recent years, the demand of electricity has been outstripping the availability in the State. This is due to inadequacies in generation, transmission and distribution as well as inefficient use of electricity. This has laid to very high technical and commercial losses, lack of commercial

approach, etc. and thereby unsustainable financial operations. The National Electricity Policy aims at laying guidelines for accelerated development of power sector, providing supply of electricity to all areas and protecting interests of consumers and other stakeholders keeping in view availability of energy resources, technology usage to exploit these resources, economics of generation using different resources and energy security aspects. This policy envisages per capita availability of electricity to be increased to over 1,000 units by 2012.

11.4 Maharashtra State is the second most populous state in India. State had succeeded in achieving high level of industrialisation and has been identified as the country's industrial power house. Therefore, the demand for electricity in the State has been increasing continuously. The requirement of electricity in the State is substantially met from Maharashtra State Electricity Board (MSEB) and partially from Central Government Power Projects, Tata Electricity Company, Reliance Energy and Maharashtra Energy Development Agency (MEDA).

11.5 The Government of Maharashtra, under National Electricity Act, 2003, has transferred the properties, interests, rights, liabilities, obligations, proceeding and personnel of Maharashtra State Electricity Board to the four companies incorporated under the Companies Act, 1956 viz. (1) Maharashtra State Power Generation Company Ltd (MAHAGENCO), (2) Maharashtra State Power Transmission Company Ltd.(MAHATRANSCO) (3) Maharashtra State Power Distribution Company Ltd.(MAHADISCOM) and (4) MSEB Holding Company Ltd.

Installed Capacity

11.6 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra as on 31st March, 2005 was 12,909 MW, which was more by 6 MW

than that of the earlier year. Of the total installed capacity of 12,909 MW, MSEB accounted for major share of 75 per cent, Tata for 14 per cent, Reliance Energy for 4 per cent, Dabhol Power Corporation (DPC) for 6 per cent and Tarapur for 1 per cent. The capacity of DPC was not in use since May, 2001. However, the Government has actively initiated steps for its revival and electricity is likely to be generated by May, 2006.

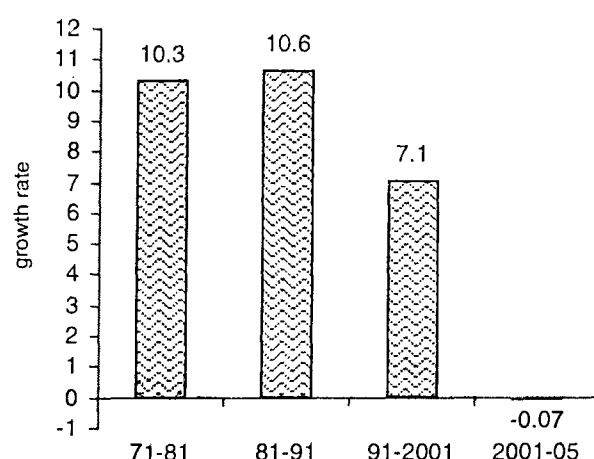
11.6.1 In addition to above installed capacity, the State has share of 2,189 MW in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC). Thus, the total installed capacity of electricity generation available to the State as on 31st March, 2005 was 15,098 MW. The installed capacity in hydro has increased by 6 MW in 2004-05 compared with 2003-04 as the Tillari power project is uprated from 60 MW to 66 MW. The Table No. 11.1 gives details of available installed capacity by type of electricity generation.

Table No. 11.1
Installed Capacity

Type of generation	(MW)	
	As on 31st March	
	2004	2005
(A) In the State		
Thermal	8,075	8,075
Hydro	2,878	2,884
Natural Gas	1,760	1,760
Nuclear (State's Share)	190	190
Total (A)	12,908	12,909
(B) State's share in NTPC/NPC	2,189	2,189
Total (A+B)	15,092	15,098

11.6.2 The installed capacity of electricity generation in the State increased annually at the compound rate of 7.3 per cent during the period from 1960-61 to 2004-05. During 1961-71 decade, the installed capacity in the State increased annually at the compound rate of 10.6 per cent. However during 1995-2005, it increased annually with much lower rate of 4.6 per cent (compounded), nearly half the rate observed in 1961-71 decade. In the recent years, there was no much addition in the installed capacity in the State, which is a cause of concern and will have serious implications, as the demand of electricity is rising enormously. MAHAGENCO has proposed various measures to fulfil the increased demand of electricity in the State by augmenting capacity addition in existing MSEB projects and by way of stake in Central and interstate projects. The

Average annual growth rate in installed capacity of Electricity in Maharashtra

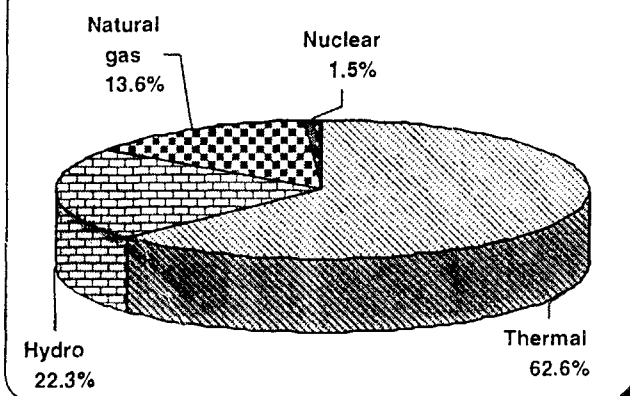
expected addition capacity which will be available in the near future is shown in the Table No. 11.2.

Table No. 11.2

Expected Addition Capacity in the State (MW)

Year	Addition capacity (MW)
2005-06	247
2006-07	1,191
2007-08	935
2008-09	172
2009-10	264
Total	2,809

Installed capacity (MW) during 2004-05

11.6.3 In addition to above, the Government of India is facilitating development of very large size Ultra Mega Power Projects at coal pit-heads and at coastal locations. These projects are aimed at using the economies of scale, delivering comparatively cheaper power to the system. In

the tentative power allocation from the Ultra Mega Power Projects, the Maharashtra State is going to receive total 3,800 MW power, of which 800 MW from Mundra Project (Gujarat), 2,000 MW from Ratnagiri (Maharashtra) and 1,000 MW from coastal Karnataka.

11.6.4 Of the total installed capacity of 12,909 MW in the State as on 31st March, 2005, the thermal capacity accounted for 62.6 per cent, followed by hydro 22.3 per cent, natural gas 13.6 per cent and nuclear (Maharashtra State's share) 1.5 per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State as on 31st March, 2005 was 12,850 MW. During 2005-06 there was no capacity addition by the end of December, 2005.

Generation of Electricity

11.7 During 2004-05, the total generation of electricity (including electricity received from non-conventional sources) was 68,507 million Kilo Watt Hours (KWH), which was higher by 2.26 per cent over the previous year. Thermal electricity generation accounted for 81 per cent of the total generation of electricity in the State. The share of Tata Power and Reliance Energy in the generation of total electricity was 16 per cent and 6 per cent respectively. The details of electricity generated in the State during 2003-04 and 2004-05 are given in Table No.11.3.

Table No. 11.3

Generation of Electricity in the State (Million KWH)

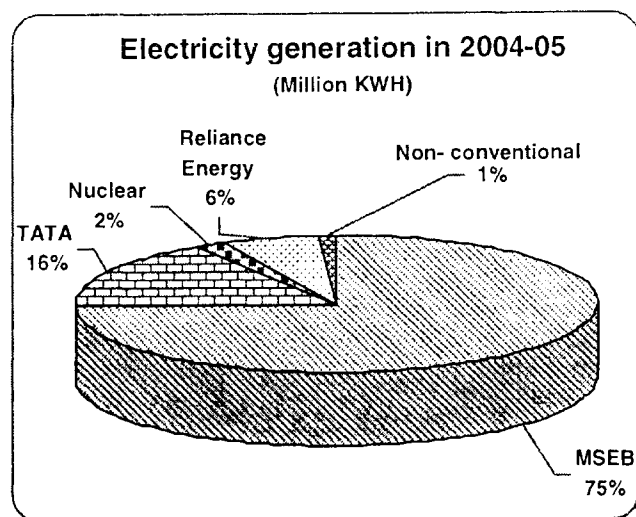
Type	2003-04	2004-05	% change
Thermal	54,071	55,484	(+)2.6
Hydro	5,425	5,514	(+)1.6
Natural Gas	5,432	5,450	(+)0.3
Nuclear *	1,131	1,176	(+)3.9
Others	932	883	(-)5.3
Total	66,991	68,507	(+)2.26

* State's share

Privatisation of Electricity Generation

11.7.1 In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. Accordingly, MAHAGENCO has made memorandum of understanding with 8 private companies for total capacity addition of 12,500 MW viz.. (1) CIPCO (2,000 MW), (2) ESSAR (1,500 MW), (3) GHR Energy (1,000 MW),

(4) ESPAT Energy (1,000 MW), (5) Reliance Energy (4,000 MW), (6) Spectrum Technology (500 MW), (7) Tata Power Corporation (1,500 MW) and (8) Jindal Power Corporation (1,000 MW). The MAHAGENCO is going to purchase the electricity on competitive prices from the above companies.

11.7.2 During 2005-06 upto the end of December, the total generation of electricity in the State was 50,486 million KWH, which was less by 0.40 per cent than that in the corresponding period of 2004-05.

Purchase of Electricity

11.7.3 During 2004-05, the State has purchased 19,457 million KWH electricity costing Rs. 3,624.80 crore. The details of purchase of electricity are shown in Table No.11.4.

Table No. 11.4

Name of Company	Purchase of Electricity in 2004-05	
	Million KWH	Rs. in crore
NTPC and NPC	16,570	2,896.96
BHEP (Dodson)	36	9.48
Power Trading Corporation of India	1,959	487.35
Adani Export Ltd	525	132.97
NVVN	356	95.54
Global Energy Ltd	11	2.50

Consumption of Electricity

11.8 The total consumption of electricity in the State (excluding electricity sold to other states) during 2004-05 was 55,684 million KWH, which was higher by 6.6 per cent compared to 52,233 million KWH during 2003-04. The industrial sector (40.4 per cent) was the largest

consumer of the electricity in the State, followed by domestic (23.2 per cent) and agriculture sector (19.3 per cent). These three sectors together accounted for 82.9 per cent of the total electricity consumption in the State. The Table No.11.5 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra.

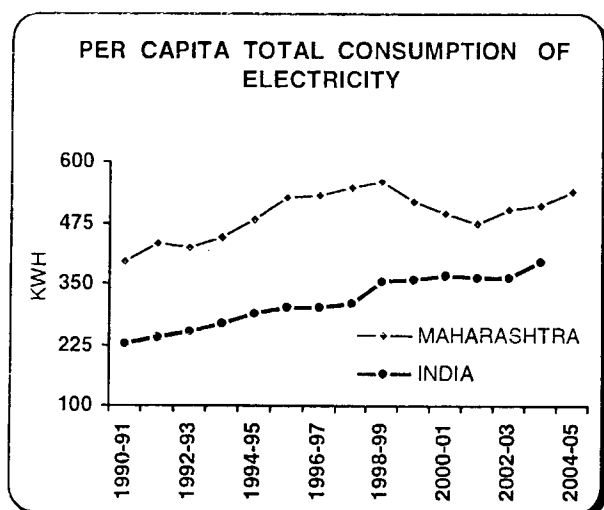
Table No. 11.5

Consumption of electricity in the State (Million KWH)

Type	2003-04	2004-05	% change
Domestic	12,617	12,916	2.3
Commercial	5,015	5,420	8.0
Industrial	19,806	22,515	13.7
Agriculture	10,572	10,733	1.5
Public lighting	632	630	(-0.3)
Railways	1,749	1,850	5.8
Public water works	1,493	1,544	3.4
Miscellaneous	349	76	(-78.2)
Total	52,233	55,684	6.6

Note : Consumption indicated in the table is exclusive of electricity sold to other states.

11.8.1 As per the latest available data, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity for All-India in

Progress of electricity connectivity

Ending March	Towns & villages electrified	Agriculture pumps energised (In thousand)	Consumers connected (In lakh)
1962	1,191	8	1.41
1975	19,085	381	18.35
1990	39,413	1,475	77.04
2000	39,413	2,223	129.83
2004	40,687	2,274	135.32
2005	40,687	2,573	136.56

2003-04 was 390 KWH, 116.14 KWH and 83.6 KWH and for Maharashtra it was 511.6 KWH, 194 KWH and 123.6 KWH respectively. During 2004-05, the corresponding figures for Maharashtra were 537.9 KWH, 217.5 KWH and 124.7 KWH respectively.

Sale of Electricity

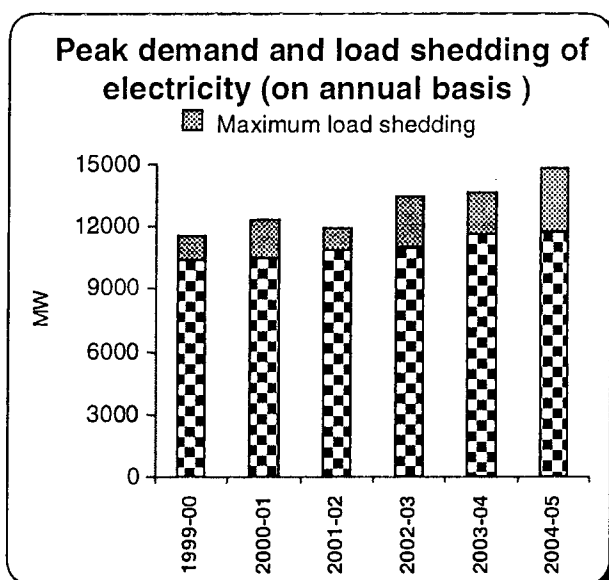
11.8.2 Maharashtra sold 0.39 million KWH of electricity to other states in 2004-05 as against 8.64 million KWH sold during 2003-04.

Plant Availability and Load Factors

11.9 During 2004-05, the average plant availability factor (AVF) of thermal power stations of MSEB was 85.57 per cent and that of Tata Electric Company (TEC) was 94 per cent. The plant load factor (PLF) of MSEB was 76.62 per cent and that of TEC was 81.6 per cent. The average PLF for All India was 75.9 per cent during 2003-04. The gap between AVF and PLF for MSEB and TEC was 8.95 percentage points and 12.4 percentage points respectively. Theoretically, the AVF and PLF should be nearly equal. The AVF is influenced by many factors like the quality of coal, quality of maintenance and age of plant, while the PLF is influenced by the quality of load management.

Peak Demand

11.9.1 During 2004-05, the peak demand of 14,822 MW electricity was met on 28th March, 2005 with load shedding of 3,045 MW. During 2005-06, upto December, the peak demand of 16,049 MW was met on 28th December, 2005 with load shedding of 4,205 MW.

Transmission and Distribution (T&D) Losses

11.10. The MSEB has initiated measures like replacement of faulty meters, bifurcation of LT Circuits, diversion of heavily loaded feeders, checks on power thefts and unauthorised energy consumption, etc. under the internal reforms programme. As a result, T & D losses were reduced by 3 per cent point during 2004-05 as compared to the earlier year. The T & D losses during 2004-05 were 35.3 per cent.

11.10.1 In order to detect and curb the theft of electricity, there are 36 flying squads operative at different places in the State. During 2004-05, these squads detected 12,802 irregular/unauthorised electric connections, of which 1,847 were theft cases.

11.10.2 The financial statistics of the MSEB for the years 2003-04 and 2004-05 are presented in Table No. 11.6.

Table No. 11.6
Financial Statistics of the MSEB
(Rs. in crore)

Item	2003-04	2004-05
1. a. Revenue Receipts	14,453.7	15,072.4
b. Subsidy from State Govt.	-	-
Total receipts (a+b)	14,453.7	15,072.4
2. a. Expenditure	14,352.2	15,563.9
b. less : Expenses capitalized		
(i) Interest and finance charges	86.1	92.4
(ii) Other expenses	163.9	190.4
Total (i+ii)	250.0	282.8
c. Other Expenditure	398.7	347.0
Total expenditure (a-b+c)	14,501.0	15,628.1
3. a. Profit before tax	(-47.3)	(-555.6)
b. Prior period (charges)/ credits	(-501.7)	(-248.3)
Profit	(-549.0)	(-803.9)

11.10.3 The MSEB received total revenue (excluding subsidy) of Rs.15,072 crore during 2004-05, which was 4.28 per cent higher than that of the previous year. The total expenditure during 2004-05 was Rs.15,876 crore which was more by 5.82 per cent than that of the previous year.

Rural Electrification

11.11 In order to stimulate the growth of small-scale industries, electrification of agriculture pump sets and promote a more balanced and diversified economy, rapid rural electrification was found necessary and was pursued vigorously

at State level. All Harijan Basties feasible for electrification (33,711) in the State have been electrified. Apart from this, 86 wadis were electrified during 2004-05, bringing the total number of wadis electrified to 37,823.

11.11.1 During 2004-05, 81,294 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 25.73 lakh by the end of March, 2005. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 2005 were 3.54 lakh, as compared with 4.03 lakh as on 31st March, 2004.

Maharashtra Electricity Regulatory Commission

11.12 The Government of Maharashtra has set up the Maharashtra Electricity Regulatory Commission (MERC) under the provisions of the Electricity Regulatory Commission Act, 1998, for regulation of pricing of the electricity and for the economic management reforms of the power sector. The Commission is primarily entrusted with the task of pricing of electricity in a rational and transparent manner.

11.12.1 As per Maharashtra Electricity Regulatory Commission's (MERC) latest order dated 10th March, 2004, the current average cost of power supply per unit worked out to Rs.2.83. However, the electricity is not charged at uniform rate to all the users. The details of the tariff rates in force for different types of users and ratio of average realisation to average cost of supply per unit are given in Table No.11.7.

Table No. 11.7
Average realisation and its ratio to average cost of power supply (as on 10th March, 2004)

Category of user	Average realisation (Rs. per unit)	Ratio of average realisation to average cost of supply (%)
Low Tension Power		
Domestic	2.79	99
Non-Domestic	3.94	138
General motive power	2.83	100
Public Water Works		
i) Urban	2.82	100
ii) Rural	1.54	55
Agriculture	1.94	69
Street Lighting	2.41	85
High Tension Power	3.20	113

Note: Average cost of power supply per unit is Rs.2.83.

Captive Power Generation

11.13 The Captive Power Plant is a generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. Under this scheme, a threshold level is prescribed for the industry's own consumption from the captive units and capacity in excess is permitted for sale into the grid. In accordance with this policy, the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 163 projects based on conventional energy generation for total capacity of 1,757 MW upto December, 2005. Out of these projects, the total generation capacity so far commissioned is 921 MW by 36 plants of below 5 MW capacity and 42 plants of above 5 MW capacity.

Non-Conventional Energy Sources

11.14 During the last two decades, there has been a vigorous pursuit of activities relating to the development, trial and induction of a variety of renewable energy technologies. The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides financial assistance depending upon the projects and schemes. In Maharashtra, the programmes covered under non-conventional energy are implemented by Maharashtra Energy Development Agency (MEDA).

11.14.1 For about one decade since its establishment, MEDA did extensive work in the field of renewable energy focussed in rural areas on stand-alone devices. Energy conservation work was also taken up in around 388 industries in the State.

11.14.2 With the excellent participation of the private sector, MEDA has been able to facilitate establishment of about 710 MW of installed capacity in wind power generation at 13 different locations in Maharashtra during 2004-05. During the last two years, MEDA has also initiated establishment of power projects with other renewable sources of energy. Bagasse based co-generation and power projects based on other agricultural waste like rice husk, generation of power from industrial and urban waste etc. are other areas in which significant advancements have been made.

11.14.3 Maharashtra is the second largest state in the country in production of power from renewables with around 903 MW installed

capacity (including Small Hydro) which is 6.3 per cent of the total installed capacity of the State.

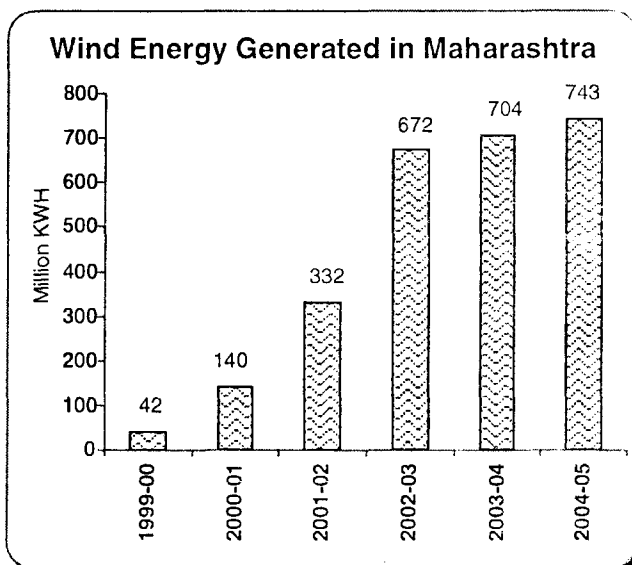
Co-generation of Electricity by Sugar Factories

11.14.4 There are 135 sugar factories in Maharashtra having potential of 1,250 MW capacity of power generation. Total 73.5 MW projects are commissioned, out of which nearly 32.5 MW power is exported to grid. In addition, MEDA has approved 15 projects having total capacity of 233.5 MW.

11.14.5 The MSEB entered into power purchase agreement with 33 sugar and other factories having installed capacity of 411 MW, of which 10 sugar factories with capacity 79.50 MW had commissioned projects.

Wind Energy

11.15 Wind power potential in Maharashtra is 3,650 MW. The sites with annual mean Wind Power Density more than 200 Watt per square meter are considered as potential sites. Maharashtra has 28 such sites. Technical viability of demonstration projects and investor friendly policy announced by the Government of Maharashtra has facilitated private investment of more than Rs. 4,000 crore in the wind energy sector. Nearly 710 MW of private wind power projects have been installed in the State at 13 sites. During 2004-05, 743 million KWH energy was generated by these projects. The new wind energy policy of State government declared in 2004 envisages to establish private projects which will generate total 750 MW energy by 2007.

Biomass Power

11.16 The potential of grid quality power from surplus biomass material in the State is 781 MW. The policy for attracting private participation in Maharashtra is showing encouraging trend. As a result, first project of 6 MW capacity is installed and commissioned at Kay Pulp and Power Ltd, Satara and another agro-waste power project of 8 MW at village Tumkheda in Gondia district has been commissioned. The 41 projects of 394 MW capacity are in the pipeline.

Energy Conservation Programme

11.17 Under this programme, energy audit of various industrial establishments are undertaken by MEDA in order to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save the energy. The estimated scope for energy conservation in industrial, agricultural, domestic and commercial sector are 25 per cent, 30 per cent, 20 per cent and 30 per cent respectively.

11.17.1 The performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA is shown in Table No.11.8.

Table No. 11.8
Performance in respect of schemes implemented by MEDA

Item	During 2004-05	Cumulative upto March, 2005
(1) Installed capacity of Power Generation from Renewables (MW)		
(a) Wind Energy Power Projects	48.8	456.4
(b) Biomass Power Project	0.0	6.0
(c) Bagasses Co-generation	0.0	32.5
(d) Industrial Waste	0.0	6.1
(2) Solar Energy Programmes		
(a) Solar cookers sold (No.)	395	47,652
(b) Total capacity of Solar systems (lakh litres per day)	5.7	63.9
(c) Solar desalination systems installed (No.)	0.0	954
(d) Solar Photovoltaic lanterns installed (No.)	776	9,753
(e) Solar Photovoltaic battery chargers distributed (No.)	0.0	310
(f) Solar Photovoltaic sprayers supplied (No.)	0.0	179
(3) Bio-gas Programme		
(a) Community bio-gas plants installed (No.)	0.0	72
(b) Institutional bio-gas plants installed (No.)	0.0	35
(c) Nightsoil based bio-gas plants installed (No.)	0.0	352
(4) Bio-mass Gasifier Programme		
(a) Improved crematoria (No)	23	975

Transport and Communications

Transport

11.18 The transport system comprises of distinct modes and services which include roads, road transport, railways, water transport and air transport. An efficient transport system is one of the prerequisites for sustained economic development. It is not only the key infrastructural input for the growth process but also plays a significant role in promoting national and cultural integration. In a liberalised setup, in order to increase productivity and enhance the competitive efficiency of the economy, an efficient transport network plays vital role, especially in integration of the backward areas into the main stream.

11.19 Ever increasing vehicle growth choking the road corridors, particularly in big cities in the State has become routine. Lack of adequate transport infrastructure has not only been constraining the growth performance of the economy but also has induced significant costs in terms of environmental degradation, morbidity and welfare loss. The maintenance and upkeepment of the increasing road network is equally important for smooth operation of transport system. It is essential to keep pace in the expansion of road network with the traffic growth so that heavy congestion, especially in the big cities, can be avoided.

Roads

11.20 The road infrastructure development works are carried out by Public Works Department (PWD) of the State Government, Zilla Parishads (ZPs), Municipal Corporations, Municipal Councils and Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) etc. in the State. The total road length maintained together by PWD and ZPs (excluding internal road length of local bodies) at the end of March, 2005 was 2.29 lakh km. The road length by categories of road is given in Table No. 11.9.

Table No. 11.9

Road length maintained by PWD and ZPs (In km.)

Category of road	Ending March		Per cent increase
	2004	2005	
National highways	4,225	4,367	3.36
State highways	33,633	33,406	(-)0.67
Major district roads	48,220	48,824	1.25
Other district roads	44,321	44,792	1.06
Village roads	96,593	97,913	1.37
Total	2,26,992	2,29,302	1.02

11.21 The data on road length reveals that, at the end of March, 2005, the road length maintained together by PWD and ZPs registered an increase of 1.02 per cent over the previous year. The length of national highways during 2004-05 was higher by 3.36 per cent and that of major district roads, other district roads and village roads was higher by 1.25 per cent, 1.06 per cent and 1.37 per cent respectively over the previous year. The length of state highways decreased marginally by the 0.67 per cent due to conversion into the higher category.

11.22 At the end of March, 2005, the proportion of surfaced (2,00,430 km) and unsurfaced (28,872 km) road length maintained together by PWD and ZPs was 87.4 per cent and 12.6 per cent respectively, the same as that in the previous year.

11.23 At the end of March, 2005, the road length maintained by PWD and ZPs in the State

was 74.4 km. per 100 sq.km. of geographical area and 223.1 km. per lakh population.

11.24 At the end of March, 2005, out of the total 40,412 inhabitate villages (as per Census 1991) in the State, 38,262 villages (94.7 per cent) were connected by all-weather roads, while 1,515 villages (3.7 per cent) were connected by fair-weather roads. Remaining 635 inhabitate villages were not connected by all-weather or fair-weather roads. Further, out of these 635 villages, 244 villages were in tribal area, including 104 in hilly area and 391 villages were in non-tribal area, including 137 in hilly area.

Maharashtra State Road Development Corporation

11.25 Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) was established in 1996 for road development through private participation. The major projects undertaken on 'Build, Operate and Transfer' (BOT) basis by MSRDC estimated project cost and the expenditure incurred thereon are given in Table No. 11.10.

Table No. 11.10

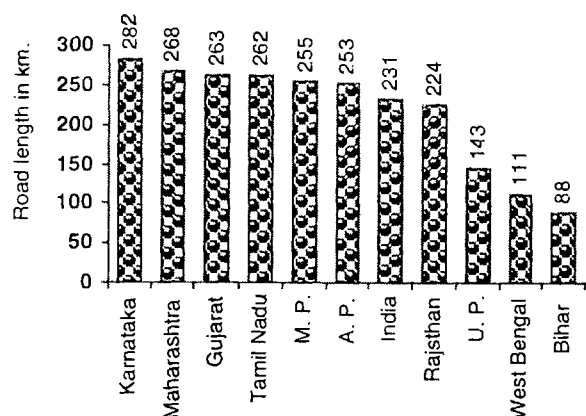
Major projects undertaken by MSRDC

(Rs. in Crore)

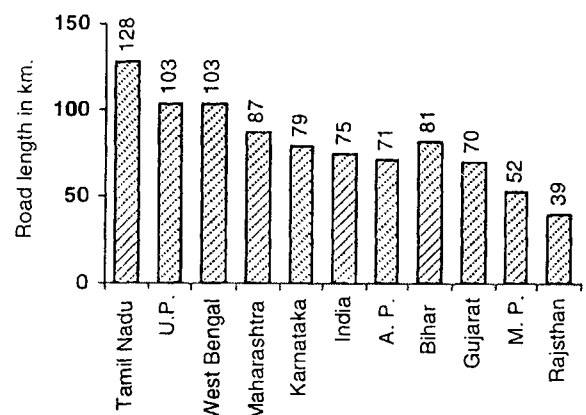
Name of the Project	Project cost	Expenditure upto Dec.05
I) Completed Projects		
1 Mumbai Pune Expressway	2,136	2,105.21
2 50 Flyovers & 5 underground sub-ways in Mumbai.	1,617	1,189.19
3 Railway Over Bridges	195	198.56
4 Kalyan Durgadi Bridge	4	6.31
5 Thane-Ghodbunder Road	118	73.18
6 Wardha Nakoda Road	N.A.	7.69
7 PWD Projects	43	76.64
8 Road works in Latur	33	32.50
II) On Going Projects		
1 Bandra Worli Sealink	1306	464.36
2 Western Freeway Sealink Project	3751	N.A.
3 Mumbai Trans Harbour Sealink Project	4000	N.A.
4 Improvement of Nagpur-Aurangabad-Ghoti-Sinner Road	525	421.97
5 Four laning Satara-Kolhapur-Kagal Section of NH-4	632	763.58
6 Road works in Nagpur city (Total 75 works, 48 completed)	422	277.08
7 Road works in Aurangabad (Total 10 works, 4 completed)	142	31.12
8 Road works in Nandurbar	21	9.35
9 Road works in Amravati	115	49.40
10 Road works in Nanded	88	7.86
11 Road works in Pune	271	100.71
12 Road works in Baramati	36	31.28
13 Road works in Solapur	88	34.41
14 Road works in Kolhapur	172	0.70

N.A. - Not available

Road length per lakh population for major states (31st Mar, 2002)

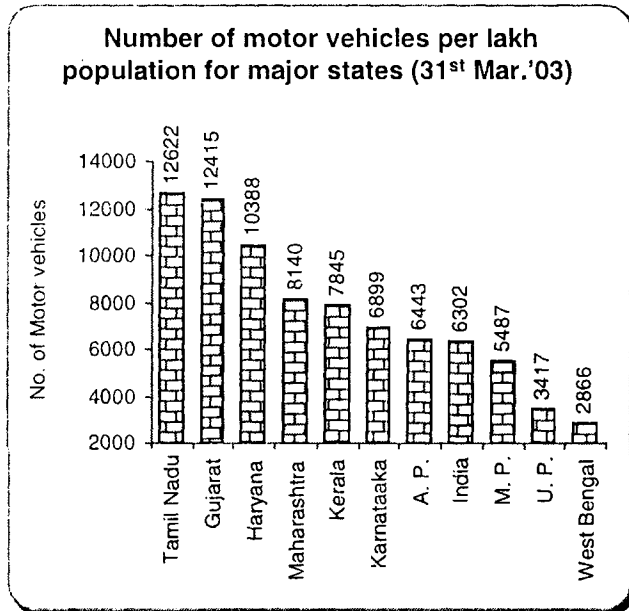

Road length per 100 sq.km. area for major states (31st Mar, 2002)

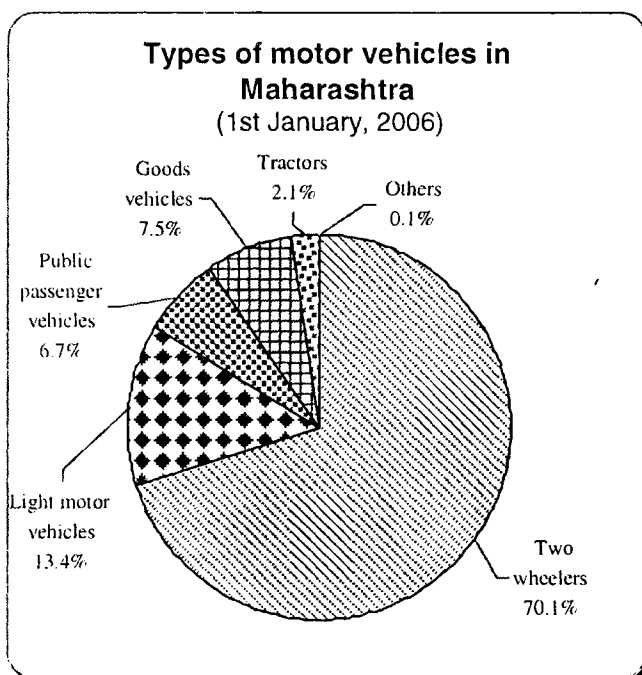

Motor Vehicles

11.26 The number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2006 was 106.43 lakh showing an increase of 10.22 per cent over the previous year. Of the total vehicles, Greater Mumbai alone accounted for 12.81 per cent. The details of motor vehicles on road as on 31st March for selected years in the State are given in the Table No.47 in Part-II of this publication.

11.27 The number of motor vehicles on road in the State as on 31st March, 2005 was 99.36 lakh and the number of motor vehicles per lakh of population was 9,666.

11.28 The number of valid motor driving licenses in the State at the end of March, 2005 was 144.88 lakh as against 135.40 lakh at the end of March, 2004. This means that every 7th person living in the State is having a driving license. There were 1,393 approved Pollution Under Control (PUC) checking centers at the end of March, 2005 in the State.

11.29 During 2004-05, the revenue receipts of the State from taxes and fees on motor vehicles were Rs. 1,584.76 crore, higher by 9.78 per cent as compared to such increase of 36.4 per cent in the previous year.

11.30 During 2004-05, the revenue receipts from the Mumbai Motor Vehicle Tax and Passenger Tax worked out to 74 per cent and 26 per cent respectively to the total revenue collected. The total collection from border check posts, flying squad, clandestine, PUC and overloading goods was Rs. 176.24 crore during 2004-05, as against Rs.132.13 crore during 2003-04.

Maharashtra State Road Transport Corporation

11.31 The total traffic receipts by Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) during 2004-05 were Rs. 2,910 crore, registering an increase (8.36 per cent) over the previous year. During 2004-05, Rs. 19.11 lakh were received per bus as traffic realisation as against Rs. 17.69 lakh received during the previous year. During 2004-05, the percent average seating capacity utilisation of buses on road remained the same as it was in the previous year i.e. at 56 per cent. The MSRTC carried 58.65 lakh passengers per day during 2004-05, higher by 3.99 per cent than that in the previous year. The operational statistics of the MSRTC for 2003-04 and 2004-05 are presented in Table No.11.11.

11.32 At the end of March 2005, the population residing in about 1,433 villages in the State required to walk more than 5 km to reach the nearest MSRTC bus stop. Concessions in the bus fares for travel in MSRTC buses are given to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. Due to the low paying 'c' category trips operated for providing service to the population in remote areas, MSRTC incurred losses of approximately Rs. 226.18 crore during the year 2004-05, which were higher by Rs. 59.25 crore than those in the previous year.

Table No. 11.11
Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

Item	Unit	Year		Percentage change over 2003-04
		2003-04	2004-05	
1. Routes operated at the end of the year	Number	17,835	17,584	(-) 1.40
2. Route length at the end of the year	Lakh km.	12.81	12.66	(-) 1.17
3. Average effective kms. operated per day	Lakh	48.23	49.25	2.11
4. Average number of passengers carried per day	Lakh	56.42	58.65	3.99
5. Average number of buses owned by the MSRTC	Number	16,120	15,952	(-) 1.04
6. Average number of buses on road per day	Number	15,179	15,229	0.32
7. Average fleet utilisation	Per cent	94.16	95.47	1.31
8. Average seat capacity utilisation of buses on road	Per cent	55.98	56.20	0.22
9. Total traffic receipts	Creore Rs.	2,685.24	2909.72	8.36

11.33 During 2004-05, the MSRTC received revenue of Rs. 3,263 crore, which was 18.8 per cent higher than the previous year. The operating expenses increased by 16.7 per cent over that of previous year. The profit before tax increased from Rs. 223 crore in 2003-04 to Rs. 296 crore in 2004-05. After paying of taxes and prior adjustment, total losses of MSRTC in 2004-05 were Rs. 129 crore, which were less than the losses of Rs. 205 crore incurred in the previous year. The financial statistics of MSRTC are given in Table No.11.12.

Table No. 11.12
Financial Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation
(Rs. crore)

Sr.No.	Item	2003-04	2004-05
1	Total receipts	2,747.07	3,263.45
2	Total expenses (excl. taxes) of which	2,524.21	2967.32
	(a) Operating expenses	2,473.20	2913.52
	(b) Non-operating expenses	51.01	53.80
3	Profit before taxes (1 - 2)	222.86	296.13
4	Total Taxes	402.90	429.31
	(a) Passenger tax	393.17	419.78
	(b) Motor vehicle & other taxes	9.73	9.53
5	Total expenses (2 + 4)	2,927.11	3396.63
6	Net profit / loss (1 - 5)	(-)180.04	(-)133.18
7	Prior period adjustment (Profit / loss)	(-)25.03	3.81
8	Total profit / loss (6 + 7)	(-)205.07	(-)129.37

City Transport

11.34 Public transport facility is available in 34 cities in the State. Of these cities, MSRTC

provides local transport facility in 12 cities viz. Vasai, Nalasopara, Ratnagiri, Aurangabad, Nanded, Akola, Amravati, Sangli-Miraj, Karad, Nagpur, Chandrapur and Nashik as on 31st March 2005 and in the remaining cities, the respective Municipal Corporations / Councils are providing such facilities. In the year 2004-05 MSRTC was operating 694 city buses, while municipal transport was operating around 4,872 city buses (municipal transport includes only BEST, PMT, TMTU, PCMT, KMTU and NMMT) out of which BEST alone in Greater Mumbai was operating 3,387 city buses (70 per cent)

Railways

11.35 The total railway route length in the State by the end of March, 2005 was 5,527 km. This was 8.71 per cent of the total length in the country (63,465 km as on 31st March, 2005). The railway routes are classified as broad gauge (1.676 m.), meter gauge (1 m) and narrow gauge (0.762 m & 0.610 m). Of the total railway route length in the State, 78.6 per cent was broad gauge, 7.8 per cent was metre gauge and remaining 13.6 per cent was narrow gauge. Corresponding percentages for All-India were 75.2, 20.0 and 4.8 respectively. The railway route length per 1000 sq.km of geographical area as on 31st March, 2005 was 18.0 km in the State, as against 19.3 km in the country. At the end of March 2005, the proportion of electrification of the railway route length in the State was 40.0 per cent, as against 28.0 per cent for the country as a whole. The proportion of railway routes with double line in the State was 32.5 per cent.

11.36 The status of on going works of Railways (at the end 31st March, 2005) in the State is given below.

11.36.1 The construction work of 138 km new broad gauge line between Amravati and Narkhed is under progress of which 40 per cent work was completed and it is scheduled to complete this project by March 08, with total estimated cost of Rs. 284.27 crore.

11.36.2 The work of Ahmednagar-Beed-Parali, Vaijanath, new broad gauge railway line of 261.25 km was under progress, of which, work of 209 km (80 per cent) was completed. The total estimated cost of the project is Rs. ~~15.71~~ ⁴⁶³ crore.

11.36.3 The construction work of 54 km new broad gauge line between Baramati-Lonand is under progress and 7 per cent project is completed. The total estimated cost of the project is Rs.138.48 crore.

11.36.4 The construction work of 17.8 km new broad gauge line between Puntamba and Shirdi is in progress. The total cost of the project is Rs. 48.78 crore. Currently, 21 per cent work of the project is completed.

11.36.5 The gauge conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is being done in phases. The first phase of gauge conversion work from Kurduwadi to Pandharpur (52 km) was completed and commissioned in March, 2001. The conversion of the track linking between Latur to Latur Road (42 km) section was completed and Kurduwadi-Latur (152 km) section is in progress. The work of 43 minor and 3 major bridges on this track is also completed. The Miraj-Pandharpur (137 km), the last phase IV work is in progress.

11.36.6 The work of New Panvel-Karjat broad gauge railway route 28.05 km was completed. The line has been opened in March,2005 with total cost of Rs. 137.44 crore.

11.36.7 The 23 per cent work of doubling of Panvel-Jasai-JNPT (28.5 km) route was completed. The 45 per cent work of doubling Diva-Kalyan (10.73 km) 5th-6th line was completed. Apart from these 70 and 20 per cent doubling works of Panvel-Roha (75.44 km) and Pakni-Solapur (16.28 km) has been completed respectively.

11.36.8 In order to decongest Mumbai

and to develop Navi Mumbai, the following railway works are in progress:-

(1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi (23.3 km) project work is under progress. The Thane-Trubhe-Vashi (18.5 km) was opened on 19.11.2004.(2) Belapur-Seawood-Uran (27 km) new broad gauge line costing Rs. 495 crore is in progress and 15 per cent of it's work was completed. (3) Remodelling of Kalyan yard (cost Rs. 14.50 crore), stabling lines at Kalyan (cost Rs. 33.70 crore) are in pipeline. (4)Thane-Mumbra (9.44 km) 5th and 6th additional new broad gauge line project is awaited for sanction from MUTP. (5) The Kurla-Thane 5th and 6th additional new broad gauge line work is in progress. The target date of completion is 18 months after removal of encroachments and handling of private land to railways. The phase-I Kurla-Bandup (10 km) line is 46.5 per cent completed. (6) The Borivali-Vasai Road, part of Borivali-Virar (15.60 km) Quadruping work is in progress. The total cost of project is 15.6 crore.

Ports

11.37 Along the 720 km coastal line of the State, two major ports, namely Mumbai Port Trust and Jawaharlal Nehru Port Trust (JNPT) at Nhawa-Sheva are in operation. Apart from these, as per the State Government's policy of ports development, 48 notified minor ports are developed for handling passenger and cargo traffic, with participation of private sector on the principle of 'Build, Own, Operate and Transfer (BOOT)' basis. For this purpose, Maharashtra Meritime Board was established in 1996. In order to develop multi-user port facilities capable of handling all types of cargos like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the Government declared policy for ports development.

11.38 The Mumbai Port Trust handled 282.40 lakh tonnes cargo comprising of 101.10 lakh tonnes of coastal and 181.30 lakh tonnes of overseas cargo during 2004-05, as against 265.51 lakh tonnes cargo handled in the previous year comprising of 88.92 lakh tonnes of coastal and 176.59 lakh tonnes of overseas cargo. During 2004-05, out of the total cargo handled, 167.64 lakh tonnes related to imports and 114.76 lakh tonnes to export. The passenger traffic at the Mumbai Port during 2004-05 was 2.77 thousand, comprising entirely of overseas passengers. During 2005-06 upto

December, the cargo handled was 201.74 lakh tonnes of imports and 129.91 lakh tonnes of exports. During this period, the port handled 7.85 thousand overseas passengers and 54.99 thousand coastal passenger traffic.

11.39 JNPT handles three types of cargo, namely containers, liquid cargo and break bulk / project cargo. The port has its own container terminal (JNPCT) with handling capacity of 11 lakh TEU's (132 lakh tones) of container per annum and private terminal built on BOT basis with capacity of 12 lakh TEUs (144 lakh tonnes) of containers per annum. JNPT handled total 328 lakh tonnes of cargo during 2004-05 as against 312 lakh tonnes of cargo handled in the previous year. Out of the 328 lakh tonnes of cargo, 87.62 per cent was container cargo and 10.63 per cent was liquid cargo. During 2005-06 upto end of October, cargo handled was 218 lakh tones, 14.6 per cent more than that during the corresponding period of the previous year.

11.40 The 48 minor ports together handled 133.67 lakh passenger traffic during 2004-05, of which 114.71 lakh passenger traffic was through mechanized vessels and 18.96 lakh was by non-mechanized vessels.

11.41 During 2004-05, the 48 minor ports handled 127.23 lakh tonnes of cargo as against 123.23 lakh tonnes of cargo during 2003-04. Out of the 127.23 lakh tonnes cargo, import contributed 87 per cent and the rest was export. During 2005-06, upto the end of September,

43.14 lakh tonnes of cargo was handled by minor ports.

Air Transport

11.42 There are three international airports in Maharashtra located at Mumbai (Chhatrapati Shivaji Maharaj International airport), Nagpur and Pune. The details regarding aircraft movement as well as passenger and cargo traffic from these international airports and 5 other domestic airports in the State are presented in Table No. 11.13. During 2004-05, international aircraft movement increased by 16.5 per cent, whereas the domestic aircraft movement increased by 3.4 per cent as compared to the previous year. The number of domestic aircraft flights routed through Mumbai airport accounted for 88 per cent of the total domestic flights taken place in the State during 2004-05. Similarly, the number of domestic passengers embarked and disembarked during 2003-04 and 2004-05 were the same as 90.4 per cent.

Communications

11.43 The communication system comprises posts, telegraphs and telecommunication. The telecommunication system in the State is operated both by the private operators and the public undertakings. The modern hightech communication system is an integral part of the development process and is growing rapidly after liberalisation and privatisation policies implemented in 1990s.

Table No. 11.13

Aircraft movement, passenger and cargo traffic by airports in Maharashtra

Airport	Total Flights		Passengers				Cargo (tonnes)			
			Embarking		Disembarking		Loaded		Unloaded	
	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05
Domestic										
Mumbai	99,652	1,09,423	39,81,210	48,03,452	39,67,083	47,74,705	41,976	61,201	50,521	68,246
Pune	7,462	7,745	2,33,306	2,99,369	2,32,969	3,01,580	3,368	3,945	4,011	4,846
Nagpur	4,271	4,192	1,16,996	1,39,943	1,13,810	1,35,466	789	482	1,310	1,798
Aurangabad	2,668	2,276	56,759	67,840	53,624	65,359	479	550	401	508
Kolhapur	90	662	222	5,239	222	5,981	-	-	-	-
Total	1,14,143	1,24,298	43,88,493	53,15,843	43,67,708	52,83,091	46,612	66,687	56,243	75,398
International										
Mumbai	37,560	43,743	25,31,961	28,64,100	22,84,905	26,35,762	1,49,625	1,69,006	84,355	1,04,259
Nagpur	18	24	-	2,421	-	-	-	-	-	-
Pune	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

11.44 At the end of March, 2005, the number of Post Offices in the rural areas of the State was 11,363 and in the urban areas, it was 1,257. At the end of March, 2005, the number of letter boxes in the rural areas was 40,039 and in the urban areas it was 10,747. At the end of March, 2005, there were 550 delivery postmen in the rural areas and 7,194 were in the urban areas.

11.45 A public sector company 'Bharat Sanchar Nigam Ltd.' (BSNL) was established in October, 2000 for providing telecom services in the country. There were 63.99 lakh telephone connections as on 31st March, 2005 in the State, showing an increase of 0.7 per cent over that of the previous year. Out of the total 63.99 lakh telephone connections, 23.4 per cent were in the rural areas and 76.6 per cent were in urban areas. The number of telephone connections per lakh population at the end of March, 2005 in the State was 6,225. Out of the 63.99 lakh telephone connections, 23.10 lakh (36.9 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Limited (MTNL) in Greater Mumbai. The number of telephone connections in Greater Mumbai decreased by 4.04 per cent as compared to the previous year. At the end of March, 2005, the number of PCOs under MTNL and BSNL were 1.78 lakh and 1.90 lakh respectively. PCOs with STD and ISD facilities under MTNL and BSNL were 32,611 and 91,067 respectively.

11.46 At the end of March, 2005, there were 2.43 lakh internet account holders registered with MTNL.

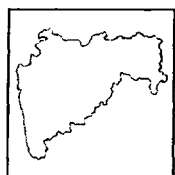
11.47 Cellular Technology is the most recently developed fast communication technology all over the world and is growing by leaps and bounds. These cellular services are provided by private and public operators. As on 31st December, 2005, there were 5.85 crore cell phones in India, out of which 93.71 lakh (16.01 per cent) were in Maharashtra (including Greater Mumbai Circle). The data which could be made available on the service providers figures for the Maharashtra and Mumbai circle are given in Table No.11.14.

Table No. 11.14
**Circle/operator wise cellular data
as on 31st Dec. 2005**

Mumbai	
BPL Mobile	13,28,447
Hutchison Max	17,78,144
MTNL	8,32,431
Bharati Cellular	10,66,426
Maharashtra (Excluding Greater Mumbai)	
BPL Cellular	6,73,941
Idea Cellular	15,39,449
Bharati Cellular	10,96,486
BSNL	10,56,053

Source : Cellular Operators Association of India

Poverty

12.1 The poverty alleviation programme has always been on the top of the priorities of both the Central and State governments. The Planning Commission regularly estimates

the incidence of poverty (percentage of families living below poverty line) at national and state levels based on the data from large scale quinquennial sample survey on Household Consumer Expenditure conducted by National Sample Survey Organisation (NSSO). The latest available estimates of poverty relate to the year 1999-2000 based on 55th round of NSS.

12.2 The success of anti-poverty strategy in Maharashtra is evident from the sharp decline in the incidence of poverty from 53.2 per cent in 1973-74 to 36.9 per cent in 1993-94 and further to 25.0 per cent in 1999-2000, which is lower than the All-India ratio of 26.1 per cent. However, in absolute number, more than 2.5 crore population in the State in that year did not have sufficient income to access a consumption basket which defines the poverty line. Of this 2.5 crore below poverty line population, 1.4 crore lived in rural areas of the State. Planning Commission has projected the population below poverty line by the end of tenth five year plan. As per this projection, by the end of 2006-07, the population below poverty line in the State would be 1.7 crore of which 1.1 crore (65 per cent) will be in rural areas.

12.3 The Planning Commission's poverty projections (percentage of poor) for 2006-07, the terminal year of 8th five year plan, are based on certain targeted growth rates of GDP, agriculture productivity, per capita plan expenditure etc. The same for some major states are given in Table No.12.1. Provided the targeted growth rates during Tenth plan are

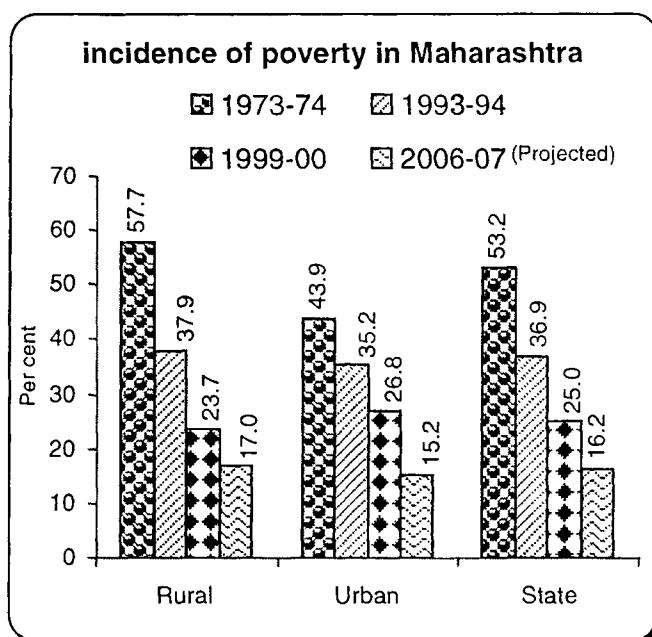
achieved, the poverty ratio in India is expected to decline to about 19.3 per cent in 2006-07 from 26.1 per cent in 1999-2000. During the same period, the poverty ratio in Maharashtra is expected to decline from 25 per cent to 16.2 per cent.

Table No.12.1

Poverty Projections for some major states- 2006-07

State	Rural	Urban	Combined
Bihar	44.8	32.7	43.2
Orissa	41.7	37.5	41.0
Madhya Pradesh	28.7	31.8	29.5
Uttar Pradesh	24.2	26.2	24.7
West Bengal	21.9	9.0	18.3
Maharashtra	17.0	15.2	16.2
Rajasthan	11.1	15.4	12.1
Andhra Pradesh	4.6	19.0	8.5
Karnatak	7.8	8.0	7.9
Tamil Nadu	3.7	9.6	6.6
India	21.1	15.0	19.3

Source :- Xth FYP (2002-07)

12.4 The trend that emerged from the Planning Commission's estimate of poverty during 1993-94 and 1999-2000 is that rural poverty decreased much faster than urban poverty in most of the states including Maharashtra. The incidence of poverty in rural areas of the State reduced from 57.7 per cent in 1973-74 to 23.7 per cent in 1999-2000. That is expected to decline further to 17 per cent by the end of Tenth Plan (2006-07). During the same period, in urban areas of the State it reduced from 43.9 per cent to 26.8 per cent and is expected to decline to 15.2 per cent by 2006-07.

12.5 Over the years, anti-poverty programmes have been strengthened to generate additional employment, create productive assets, impart technical and entrepreneurial skills and raise income level of the poor. In the State, it was long realised that employment intensive growth can only make continued poverty reduction possible and the EGS was the outcome of this. The present National Rural Employment Guarantee Act at national level which is an adoption of EGS of the State, corroborates this view point. Apart from EGS, other major poverty alleviation and employment generation programmes implemented in the State are *Sampoorna Gramin Rojgar Yojana (SGRY)*, *Swarna Jayanti Gram Swarajgar Yojana*, *Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana*, *PM's Rojgar Yojana etc.* In addition, the recently launched national rural job guarantee programme, covered under National Rural Employment Guarantee Act (NREGA) envisages legal guarantee of 100 days work in a financial year to each work demanding rural household. Of the 200 districts selected in the country for the implementation of the scheme, in the first phase, 12 districts are from Maharashtra. The entire country is expected to be covered under the programme within four years.

Employment

12.6 The Population Census, 2001 in the country throws light on the work participation rate and composition of workforce. Work Participation Rate(WPR) is defined as the percentage of total workers (Main and Marginal) to the total population. In the

Table No.12.2

Work Participation Rates (WPR) in the State					
Sr. No.	Item	Maharashtra		India	
		1991	2001	1991	2001
1)	WPR	43.0	42.5	37.7	39.3
	a) Rural	49.7	48.9	40.2	42.0
	b) Urban	32.3	33.8	30.5	32.2
2)	Male WPR	52.2	53.3	51.5	51.9
	a) Rural	53.2	53.9	52.4	52.4
	b) Urban	50.6	52.4	49.0	50.9
3)	Female WPR	33.1	30.8	22.7	25.7
	a) Rural	46.0	43.6	27.1	31.0
	b) Urban	11.4	12.6	9.7	11.6
4)	Proportion of Male workers to total workers	62.8	65.2	71.0	68.4
5)	Proportion of Female workers to total workers	37.2	34.8	29.0	31.6

census, workers are classified into two broad categories viz (i) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 6 months or more) and (ii) Marginal workers i.e. those who worked for less than 6 months in a year. The WPRs in the State for the latest two censuses are given in Table No. 12.2. The WPRs for some major states are also given in Table No.12.3.

Table No.12.3

Work Participation Rates in major states - 2001

State	Rural	Urban	Total
Andhra Pradesh	50.9	32.3	45.8
Tamil Nadu	50.3	37.5	44.7
Karnataka	49.1	35.7	44.5
Madhya Pradesh	47.1	30.6	42.7
Maharashtra	48.9	33.8	42.5
Rajasthan	45.9	29.6	42.1
Gujarat	47.2	33.1	41.9
West Bengal	37.9	33.9	36.8
Bihar	34.7	25.6	33.7
Uttar Pradesh	33.9	26.9	32.5
India	41.8	32.3	39.1

Composition of Workers

12.7 The composition of workers in 2001 indicates that the proportion of main workers to total population in the State decreased from 39.3 per cent in 1991 to 35.9 per cent in 2001. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, increased substantially (6.6 per cent) in 2001. The proportion of main workers to total workers which was 91.4 per cent in 1991 declined to 84.4 per cent in 2001. Against this, the proportion of marginal workers to total workers which remained stable as per 1981 and 1991 censuses, around 9 per cent, rose to 15.6 per cent in 2001.

12.8 Population Census 2001 revealed that the incidence of marginal workers among the males was lower as compared with the females. Only 5.9 per cent of the males in the State were marginal workers, while 9.7 per cent of the females were marginal workers. The incidence of marginal workers was comparatively higher in the rural areas (9.7 per cent) than that in the urban areas (2.5 per cent). This may be due to the fact that in the rural areas the workers are generally engaged more in seasonal work.

12.9 The percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification (4 categories) is presented in the Table No.12.4.

12.10 The proportion of cultivators in the State declined from 34.0 per cent in 1991 to 28.7 per cent in 2001. The proportion of agricultural labourers also declined from 28.1 per cent to 26.3 per cent in the same period in the State. In the rural areas of the State, even though the proportion of cultivators declined to 42.4 per cent in 2001 from 46.7 per cent in 1991, the same in the case of agricultural labourers showed a marginal increase in 2001 (37.8 per cent) over 1991 (37.4 per cent). The proportion of workers in the household industry also showed an increase from 1.7 per cent in 1991 to 2.6 per cent in 2001. The composition of workforce in 2001 indicates that there was a shift of workforce from agriculture to other sectors in the last decade. That means in comparison to earlier decades the economy is less dependent on agriculture. However, about 55 per cent of the workforce is still dependent on agriculture.

Factory Employment

12.11 The factory employment covers the employment in the factories registered under sections 2m(i), 2m(ii) and section 85 of the Factories Act, 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which pertain to the year 2002, indicate that, Maharashtra State occupied the second position in respect of the average daily factory employment amongst all the states in the country.

Table No.12.4

Percentage distribution of workers (main plus marginal) as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification

Class of Workers	Rural		Urban		Total	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
1. Cultivators	46.7	42.4	3.2	1.8	34.0	28.7
2. Agricultural labourers	37.4	37.8	5.5	3.6	28.1	26.3
3. Household industry*	1.5	2.3	2.1	3.4	1.7	2.6
4. Other classes	14.4	17.5	89.2	91.2	36.2	42.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Total workers (000)*	(24,033)	(27,261)	(9,877)	(13,912)	(33,910)	(41,173)

* This relates to production, processing, servicing, repairing or making and selling of goods in household industry.

12.12 The data on average daily factory employment in the State for the last few years show a declining trend. This may be due to closure of factories or modernisation of units resulting in the downsizing of workforce. However, as per the latest data available for the year 2004, the average daily factory employment in the State showed marginal increase from 11.7 lakh in 2003 to 11.9 lakh in 2004, an increase by 1.8 per cent. It is observed that the proportion of the female workers (about 6 to 7 per cent) in the total factory employment remained unchanged over the years. The manufacturing sector which accounted for about 92 per cent of the total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No. 48 of Part II of this publication.

12.13 From the point of view of factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 2004. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 65 per cent of the total factory employment. Its share declined to 34 per cent in 2004. This is mainly due to large scale reduction in employment in textile industry. The employment in textile industry which was 3.7 lakh in 1961 declined by more than 50 per cent to 1.8 lakh in 2004. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 32 per cent in 1961 to 59 per cent in 2004.

12.14 In intermediate goods industry (chemicals; petroleum, rubber, plastic; basic metals etc.), the employment increased from 1.3 lakh in 1961 to 3.8 lakh in 2004. Similarly, the employment in capital goods industry (machinery & equipments and transport equipments) also increased from 1.2 lakh to 3 lakh in the same period.

Long-term growth rate

12.15 During the period 1961 to 2004, the total factory employment in the State registered an annual growth rate of one per cent. But intermediate and capital goods industries together recorded a higher annual growth rate of 1.9 per cent in the same period. The annual growth rate in factory employment during the period 1961 to 1990 was 1.3 per cent, however, the factory employment registered no positive growth during the period 1990 to 2004. During the period 1961 to 2004, the annual growth rate in employment in the industry divisions petroleum, rubber, plastic (3.2 per cent); tanning and dressing of leather and leather products (3.1 per cent); chemicals and chemical products (2.9 per cent); food products; beverages etc. (2.9 per cent) and basic metals and metal products (2.1 per cent), registered were more than double the annual growth rate of one per cent for all industry divisions together. The total number of factories for the same period, however, recorded much higher annual growth rate of 3.5 per cent.

Newly registered factories

12.16 During 2004, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 1,577. The employment in these factories was 63 thousand. Amongst the newly registered factories, 70 per cent were employing less than 50 workers each. Higher proportion of employment in the newly registered factories is accounted for by the industry groups (i) textiles (18.6 per cent), (ii) machinery and equipments (11.9 per cent), (iii) fabricated metal products (7.4 per cent), (iv) paper and paper products (5.5 per cent), (v) petroleum, rubber (5.2 per cent) and (vi) chemicals (4.7 per cent).

12.17 The thrust of the government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced districts of Mumbai city, Mumbai Suburb, Thane and Pune. As a result of this policy, the total share of districts excluding the above four districts in the factory employment went up to 44 per cent in 2004 from 23 per cent in 1975.

Employment Market Information

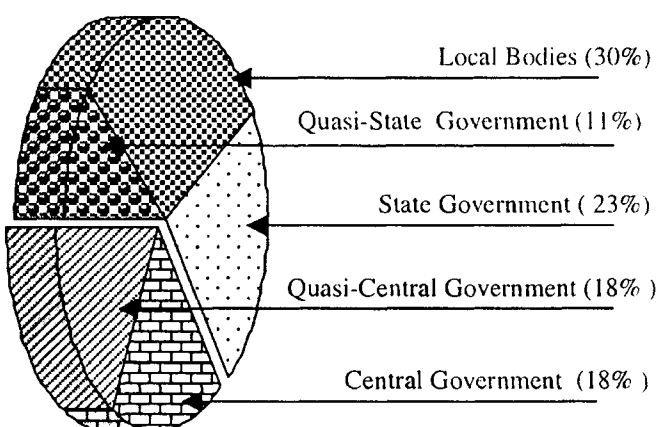
12.18 The information about the number of establishments in public and private sectors and employment therein is being collected quarterly under Employment Market Information (EMI) programme as per the provision made in the Employment Exchanges (Compulsory Notification of Vacancies) Act, 1959. Under this programme, data on employment is collected from (public and private sector) establishments those employing 25 or more employees in Greater Mumbai and 10 or more employees in the rest of the State.

12.19 The total employment in public and private sector establishments reported under EMI programme as on 31st March, 2005 was 35.4 lakh which was less by 0.6 per cent than that of 35.6 lakh reported as on 31st March, 2004. The total employment in public and private sectors has come down by 4.1 per cent from 36.9 lakh during 2000-01 to 35.4 lakh during 2004-05. By the end of March, 2005 the employment in public sector was 21.4 lakh and the employment in the private sector was 14 lakh. Employment in these sectors were less by 5.3 per cent and 2.1 per cent respectively when compared to the public sector employment of 22.6 lakh and private sector employment of 14.3 lakh at the end of March, 2001. The trend

in employment in both the public and private sectors under this programme reveals that it has been declining, though marginally, over the last few years.

12.20 Of the 21.4 lakh employment in the public sector as at the end of March, 2005, the share of local bodies was 30 per cent, State Government 23 per cent and the Central Government 18 per cent. The shares of Quasi-Central Government and Quasi-State Government in the public sector employment were 18 per cent and 11 per cent respectively. The employment in private sector as at the end of March, 2005 was 14 lakh as against 13.9 lakh as at the end of the March, 2004. Of the total employment reported under EMI as at the end of March, 2005, the female percentage was 15.3.

Distribution of public sector employment reported under EMI programme as at the end of March, 2005

Employment in the State Government and Local Bodies

12.21 As per the Census of Government Employees, 2004, the total number of regular and other employees in State Government and local bodies was 12.2 lakh, of which 5.9 lakh employees were in the State Government, 4.4 lakh were in Zilla Parishads, 0.6 lakh were in Municipal Councils and 1.3 lakh were in Municipal Corporations (excluding Greater Mumbai). The number of employees in the State Government and local bodies (excluding Municipal Corporation of Greater Mumbai) as on 1st July, 2004 are given in Table No. 12.5.

Employment under EMI Programme (In lakh)

Table No. 12.5
**Employees in State Government and
 Local Bodies as on 1st July, 2004**

Category	Regular	Others@	Total	(In lakh)
				Of which, females
State Govt.	5.17	0.73	5.90	0.97
Z.Ps. (33)	3.06	1.36	4.42	2.00
M. Councils (228)	0.54	0.04	0.58	0.15
M. Corpns. ** (21)	1.27	-	1.27*	0.36
Total	10.04	2.13	12.17	3.48

@ Covers daily wage/honourary and part time employees.

* Breakup as regular and other employees is not available.

** Excluding Greater Mumbai.

Employment and Self-Employment Guidance Centres

12.22 The number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres (ESGC) in the State during 2004-05 was 8.4 lakh, which showed a decrease of 1.2 per cent over the 8.5 lakh registrations during 2003-04. The number of vacancies notified and the actual placements effected during 2004-05 were 69.2 thousand and 14.2 thousand respectively, as against 51.6 thousand vacancies notified and 17.6 thousand placements effected during the previous year. During 2005-06 upto December, the number of persons registered at employment centres was 6.5 lakh which showed a decrease of 1.5 per cent over the 6.6 lakh registrations made during the corresponding period of 2004-05. The number of vacancies notified and the actual placements effected during 2005-06 upto December were 44.2 thousand and 13.9 thousand respectively, as against 31.7 thousand vacancies notified and 11 thousand actual placements effected during the corresponding period of 2004-05. The data about registrations, vacancies notified and placements effected are given in Table No.51 of Part - II.

12.23 The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres at the end of December, 2005 was 40.0 lakh, of which 8.5 lakh (21.2 per cent) were females. About 16.2

per cent persons on the Live Register as at the end of December, 2005 were below S.S.C. (Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 46 per cent were S.S.C. and 20.9 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the Live Register was less than one per cent (0.94 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2005 is given in the Table No. 52 of Part-II.

State Sponsored Employment Schemes/ Programmes

(1) Employment Guarantee Scheme

12.24 The Employment Guarantee Scheme (EGS) is being implemented in the State since 1972. The fundamental objective of the scheme is to provide gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand' in the rural areas and in the areas of 'C' class municipal councils. The sub-schemes viz. Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on Barren Lands and Sericulture are also being implemented under EGS. Data regarding number of works, mandays provided and expenditure incurred under EGS for the latest periods are given in Table No.12.6. During 2004-05, work of 22.2 crore mandays was provided under EGS as against 18.5 crore mandays provided during 2003-04. During 2005-06 up to the end of November, work of 12.1

Table No. 12.6

Number of works, mandays and expenditure incurred under EGS

Year	No. of works completed (ending March)	Mandays provided (Crore)	Expenditure incurred (Rs. in crore)
2001-02	30,579	16.2	914
2002-03	42,500	15.5	889
2003-04	68,782	18.5	1,051
2004-05	74,724	22.2	1,259
2005-06 (P)	91,665	12.1	667

(Upto November)

(P) Provisional

crore mandays was provided under this scheme. The average per day labour attendance under EGS during the year 2004-05 and during 2005-06 upto the end of November, 2005 was 4.3 and 2.8 lakh respectively. Of the completed works under EGS, soil conservation and land development works together accounts for 73 per cent and irrigation works 3 per cent. Information about categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State is given in the Table No. 53 of Part-II.

(2) Employment Promotion Programme

12.25 Under this programme, groups of educated unemployed who are registered in ESGCs are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. The number of candidates placed under training during 2004-05 was 6,786 as against 4,395 during 2003-04. The number of trainees who completed training during 2004-05 was 5,012 as against 3,102 during 2003-04. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 2004-05 was 960 as against 796 absorbed in the previous year. The number of candidates placed under training during 2005-06 up to the end of December was 6,337, of which 216 (3.4 per cent) were females, as compared to the 4,347 candidates placed under training during the corresponding period of the previous year, of which 636 candidates (14.6 per cent) were females.

(3) Seed Money Assistance Programme

12.26 Under this programme, the educated unemployed who are domiciled in Maharashtra and have passed minimum standard-VII or are ITI trained are given 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, during 2004-05, Rs.2.7 crore were given as assistance to 596 beneficiaries. During April to December, 2005, assistance of Rs.3.1 crore was given to 728 beneficiaries.

(4) Apprenticeship Training Programme

12.27 Under this programmes the number of apprentices undergoing training in various trades during the academic year 2005-06 (July

to June) is 29.1 thousand, which is 5.4 per cent higher than 27.6 thousand apprentices having undergone training during the previous academic year.

(5) Entrepreneurial Development Training Programme

12.28 The programme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under this programme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this programme, during 2004-05, the number of youths trained was 4,977 and the number of youths trained during 2005-06 up to the end of December was 5,011.

Centrally Sponsored Employment Programmes

(1) *Sampoorna Gramin Rojgar Yojana*

12.29 Two Central schemes viz. *Employment Assurance Scheme (EAS)* and *Jawahar Gram Samridhhi Yojana (JGSY)* were merged by Government of India and launched in September, 2001 as a new scheme '*Sampoorna Gramin Rojgar Yojana*'. It is one of the important schemes aimed at poverty alleviation in the tenth five year plan. In Maharashtra State, this scheme is being implemented since January, 2002. It is linked with food security. The primary objective of the scheme is to provide additional employment in all rural areas for providing food security and also to improve nutritional level of the poor masses. The secondary objective is to create durable community, social and economic assets and infrastructural development in rural areas. The scheme is implemented as a centrally sponsored scheme on a cost sharing basis between the Centre and the State in the ratio of 75:25 of cash component. However, the cost of kind component (foodgrains) is borne 100 per cent by the Government of India and it is supplied free to the State. Under this scheme, 5 Kg. of foodgrains (wheat/rice) is made available per manday to the workers at a rate of Rs. 5 per Kg. for wheat and Rs. 6 per Kg. for rice. The remaining wages are paid in cash after deducting the cost of foodgrains.

12.30 The scheme is implemented by Zilla Parishad, Panchayat Samiti and Grampanchayat

in three tiers with the distribution of available funds in the proportion of 20 per cent, 30 per cent and 50 per cent respectively. Of the funds and foodgrains made available to the Zilla Parishads and Panchayat Samitis, share of 22.5 per cent is to be provided for the individual beneficiary schemes for SC/ST families living Below Poverty Line. Similarly, 50 per cent of the funds and foodgrains available for the Grampanchayat are to be provided for the creation of the need based village infrastructure in SC/ST habitations.

12.31 Under this scheme during 2004-05, employment of 6.8 crore mandays was provided, against 6.3 crore mandays provided during 2003-04. During 2005-06, by the end of December, an amount of Rs.414.7 crore was made available (including unspent balance of Rs.32.9 crore of the last year) against which an expenditure of Rs.285.8 crore was incurred and employment of 3.7 crore mandays was provided.

(2) *Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana*

12.32 *Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana* (SGSY) has been started by Central Government in April, 1999 by restructuring Integrated Rural Development Programme (IRDP) and other self employment programmes. This scheme intends to bring the assisted poor families above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. The financial pattern of this scheme is 75:25 basis between Central and State Government. Under this programme, either individuals or Self Help Groups (SHGs) are given assistance. This programme lays more emphasis on group approach, under which the rural poor are organised into Self Help Groups. The beneficiaries are known as Swarajgaris under this programme. Under SGSY during 2004-05, subsidy of Rs.70 crore and credit of Rs.111 crore was disbursed to 70,146 swarajgaris (individuals and SHGs). During 2005-06 by the end of December, a subsidy of Rs. 34.9 crore and credit of Rs. 57.6 crore was disbursed to 36,081 swarajgaris as against the subsidy of Rs.28.9 crore and credit of Rs.48.1 crore disbursed to 28,803 swarajgaris during the corresponding period of the previous year. During 2004-05, out of the 70,146 swarajgaris, 53,177 swarajgaris (76 per cent) were females. During 2005-06 by the end of December, the female component in the total swarajgaris was 75 per cent.

12.33 During 2004-05, out of the total 70,146 swarajgaris, 59,194 were SHG swarajgaris from 10,952 SHGs. The proportion of female swarajgaris in SHG during 2004-05 was 76 per cent. During 2005-06 by the end of December, 2005, it was 75 per cent. The details of subsidy and credit given to SHG swarajgaris are given in Table No. 12.7.

Table No. 12.7

Subsidy and credit given to SHG swarajgaris under SGSY

Year	SHGs Assisted (No.)	SHG Swarajgaris (No.)	Subsidy (Rs.in crore)	Credit (Rs.in crore)
2001-02	2,350	25,357	28.90	39.93
2002-03	3,227	34,129	36.20	51.42
2003-04	4,266	45,074	44.24	66.79
2004-05	5,603	59,194	69.55	110.58
2005-06*	2,999	31,912	30.16	47.96

* Upto the end of December, 2005

(3) *Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana*

12.34 *The Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana* has been started by the Central Government in December, 1997, replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Service for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. The Central and the State Governments provide the funds to the scheme in the ratio of 75:25. This scheme seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed living Below Poverty Line and educated minimum upto standard-IX by encouraging them for setting up self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises of two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

12.35 Under Urban Self Employment Programme, during 2004-05, expenditure of Rs.2.7 crore was incurred on 7,822 beneficiaries. During 2005-06 upto the end of December, expenditure of Rs.1.14 crore was incurred on 2,744 beneficiaries as against an expenditure of Rs. 1.47 crore incurred

on 4,037 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. During 2004-05, expenditure of Rs.3.04 crore was incurred on imparting training of self employment to 18,255 beneficiaries. During 2005-06 upto the end of December, expenditure of Rs.0.73 crore was incurred on imparting training to 4,521 beneficiaries as compared to an expenditure of Rs. 1.11 crore incurred for imparting training of self employment to 7,713 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. Under Urban Wage Employment Programme during 2004-05, expenditure of Rs.4.7 crore was incurred and employment of 2.44 lakh mandays was generated. During 2005-06 upto December, expenditure of Rs. 1.78 crore was incurred and employment of 0.87 lakh mandays was generated as compared to Rs.1.96 crore expenditure and 1.18 lakh mandays generated during the corresponding period of the previous year.

(4) Prime Minister's Rojgar Yojana

12.36 *The Prime Minister's Rojgar Yojana* (PMRY) is implemented both in the urban and rural areas of the State with a view to providing self employment to the educated unemployed youths. Any person between the age group of 18 to 35 years (SC/ST, ex-servicemen, handicapped and women have age relaxation upto 10 years), VIIIth passed or I.T.I. passed or having undergone Government technical course for 6 months and whose annual income is not more than Rs.40,000 is eligible for assistance. For business, Rs.1 lakh and for industry and service, Rs. 2 lakh as project cost is provided under this scheme. An entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance is to be sanctioned as loan by the banks. During 2004-05, Rs. 211.1 crore loan was sanctioned by banks to 37,007 beneficiaries and during 2005-06 by the end of December, Rs.87.5 crore loan was sanctioned to 15,637 beneficiaries.

(5) Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana

12.37 *The Centrally sponsor Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana (Maharashtra Gramin Rojgar Hami Yojana)* in the Ist phase is being implemented since February, 2006 in rural areas of 12 districts of Maharashtra, namely Ahmednagar, Nandurbar, Dhule, Aurangabad, Hingoli, Nanded, Amravati, Yavatmal, Bhandara, Gondia, Chandrapur and Gadchiroli. Under this programme, minimum 100 days employment is assured during financial year for one person per household in rural area on demand for work, else, unemployment allowance is to be paid.

Total Employment Generated

12.38 Under all the aforesaid centrally sponsored employment programmes, during 2004-05, total employment of 6.8 crore mandays was generated as compared to the total employment of 6.3 crore mandays generated during 2003-04. During 2005-06 up to the end of December, employment of 3.7 crore mandays was generated as against employment of 3.9 crore mandays generated during the corresponding period of the previous year. The performance of centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State is given in Table No. 54 of Part-II.

Industrial Relations

12.39 The number of work stoppages (strikes and lockouts) increased from 23 during the period of January to December, 2004 to 25 during the corresponding period of January to December, 2005. The number of workers (14,449) involved in the work stoppages during January to December, 2005 was higher by 129 per cent than that in the corresponding period of January to December, 2004. The number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages of earlier year was lower by 54 per cent and stood at 12.8 lakh during January to December, 2005 against 27.8 lakh mandays lost during January to December, 2004. The details of industrial disputes in Maharashtra State are given in Table No.55 of Part-II.

Closed Industries

12.40 The number of small scale, medium and large scale industries closed down in the State and the workers affected are shown in Table No.12.8.

Table No. 12.8
Industries closed down and
workers affected

Year	Small Scale Industries		Medium & Large Scale Industries	
	Closed down (No.)	Workers affected (No.)	Closed down (No.)	Workers affected (No.)
2001-02	5,726	30,769	203	27,807
2002-03	6,249	28,996	339	45,509
2003-04	4,686	29,371	213	51,804
2004-05	2,566	12,830	343	33,621
2005-06*	2,216	11,779	17	11,723

*Upto the end of December, 2005

Education

12.41 Education has ever remained a determining factor in the progress of human-kind. In modern era, education has been increasingly used as an instrument for socio-economic development. Education has proved to be the principal instrument for developing human capabilities and social justice. The State is firmly committed to provide education for all.

12.42 Universalisation of primary education is spelled out more forcefully in the directive principles of State Education Policy. In Maharashtra, education governance, especially for primary education, takes place through collaborative efforts of the State Government and local bodies. Though the major responsibility for basic education lies with the State Government, the local self-government bodies in rural areas and municipal councils in the urban areas have also been associated with school education in order to make the education system more responsive to local conditions and facilitate community participation.

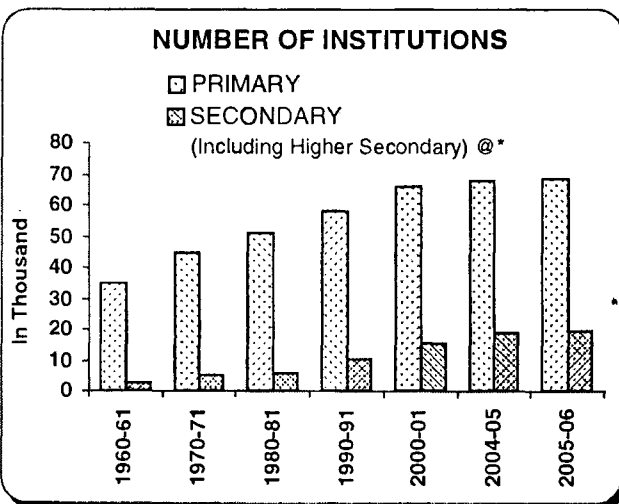
Educational progress

12.43 Universalisation of primary education has led to massive demand for secondary education. In the field of secondary education, non-government institutions are performing important role. In Maharashtra

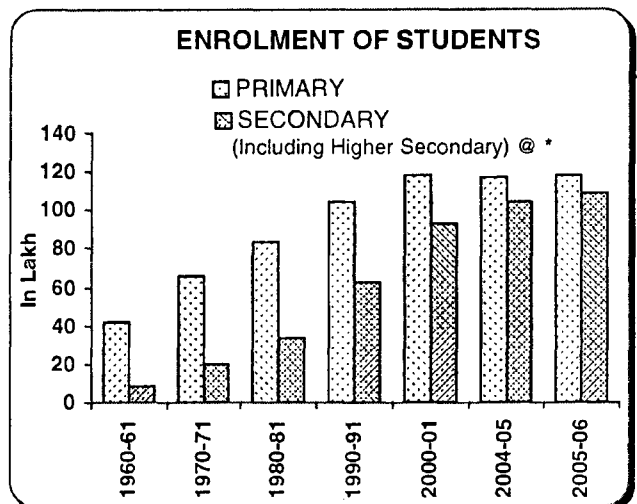
State, most of the schools are run by private societies and Government pays grant-in-aid to them. In addition to this, local bodies like municipal corporations, municipal councils are also running secondary schools in their jurisdictions, resulting into phenomenal increase in the enrolment. During 2005-06 as compared to 1960-61, the enrolment of students in primary schools has tripled, whereas the enrolment in secondary and higher secondary institutions has increased thirteen times. The teacher-student ratio for primary schools was fluctuating between 33 to 39 from 1960-61 to 2000-01, thereafter it remained around 35 to 36. However, this ratio for secondary and higher secondary institutions together has increased from 25 students in 1960-61 to 38 students in 2005-06. The number of primary schools in the State has increased from 67,964 in 2004-05 to 68,644 in 2005-06, with a marginal increase in the enrolment. As against this, the number of secondary and higher secondary institutions together increased from 18,717 in 2004-05 to 19,480 in 2005-06 with corresponding increase in enrolment. The educational progress in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No. 56 of part II of this publication.

12.44 The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the years 2004-05 and 2005-06 are given in Table No. 12.9.

PROGRESS OF EDUCATION IN THE STATE

* Excluding Students from school level vocational institutions.

@ Including junior colleges and students therein from 1994-95.

Table No. 12.9

Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment in Maharashtra State

(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational Institution@	2004-05*	2005-06*
1. Primary		
1) Schools (I to VII)	67,964	68,644
2) (a) Enrolment	11,747	11,806
(b) Of these, girls	5,633	5,661
3) Teachers	330	338
2. Secondary		
1) Schools (I to X)	14,391	15,037
2) (a) Enrolment	5,466	5,596
(b) Of these, girls	2,568	2,645
3) Teachers	158	161
3. Higher Secondary		
1) Schools (I to XII)	3,693	3,804
2) (a) Enrolment	4,331	4,544
(b) Of these, girls	1,971	2,096
3) Teachers	107	110
4. Junior College		
1) Institutes (XI & XII)	633	639
2) (a) Enrolment	702	753
(b) Of these, girls	288	310
3) Teachers	13	13

* Estimated

@ Excluding school level vocational education institutions.

12.45 The percentage increase in the enrolment during 2005-06 over that of the previous year was more for girls than that for the boys for secondary, higher secondary and junior college education. This may be due to increasing awareness of girls' education in the State. The number of students per teacher in 2005-06 were 35 for primary and secondary schools, 41 for higher secondary schools and 58 for junior colleges.

12.46 The enrolment according to group of standards in schools for the years 2004-05 and 2005-06 in the rural and urban areas of the State is given in Table No. 12.10.

Table No. 12.10
Enrolment of students by group of standards

(In '000)

Group of Standards		2004-05*	2005-06*
I—IV	Rural	5,473	5,591
	Urban	3,648	3,721
V—VIII	Rural	5,072	5,173
	Urban	3,381	3,449
IX—X	Rural	1,735	1,770
	Urban	1,157	1,180
XI—XII	Rural	712	726
	Urban	1,068	1,089

* Estimated

12.47 The enrolment during 2005-06 over that of the year 2004-05 in all groups of standards increased by about 2.0 per cent for both the rural and urban areas.

Vasti Shala

12.48 As a part of universalisation of education, the Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 km. of a habitation having minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1.0 km. vicinity and population 100. But still there are some habitations which do not fulfil the above norms. For such habitations, the Government has started 'Vasti Shalas' as alternative education within a radius of 1.0 km. for at least 15 students. Under this scheme, in all 9,691 vasti shalas were running. Of these, 915 vasti shalas are opened during the year 2005-06. The provision of Rs. 1,384.98 lakh was made during the year 2005-06 under this scheme and about 2.06 lakh students are expected to get benefit. Each of these shalas is run by a single teacher.

Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana

12.49 For children working as child labourer in urban and rural areas, mainly in agricultural field, animal rearing and / or for shelterless deprived from primary education due to poor economic condition, the 'Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana' is being implemented. Under this scheme, total 3.94 lakh students have taken education from 20,269 centres in the State.

Women Education

12.50 During 2004-05, there were 1,981 primary schools, 885 secondary schools and 277 higher secondary institutions exclusively for girls in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary, secondary and higher secondary schools in the State in 2004-05 was 48, 47 and 46 respectively. In 1985-86, when education for girls was made free upto standard X, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively. Enrolment figures, at least at primary school level, indicate that the girls enrolment is matching to the sex ratio in the respective population group and the gender gap in enrolment at secondary and higher secondary school levels is also reducing fast in the recent years.

12.51 The continuous efforts to promote quality education throughout the State needs spending of sizeable funds. The total State Government expenditure on primary, secondary and higher secondary education for the year 2004-05 was Rs. 8,639 crore, which was 2.3 per cent of the Gross State Domestic Product. The average expenditure incurred by the State Government per student in 2004-05 was Rs. 2,845 for primary stage (Std. I - VII), Rs. 7,627 for secondary and Rs. 3,096 for higher secondary stage. The State Government expenditure on primary, secondary and higher secondary education is given in Table No. 12.11.

Table No. 12.11
Expenditure incurred on primary,
secondary and higher secondary education
by the State Government

Year	(Rs. in crore)			
	Primary	Secondary	Higher secondary	Total
2000-01	3,545	2,852	429	6,826
2001-02	4,172	2,769	429	7,370
2002-03	4,039	3,004	478	7,521
2003-04	4,121	3,311	521	7,953
2004-05	4,474	3,614	551	8,639

Information Technology Policy related to school education

12.52 Acknowledging the importance of the Information Technology in the process of

development, the State Government has declared the 'Information Technology Policy' in 1998. According to this policy, the State Government has introduced Information Technology as an optional subject for Standards VIII to X from June, 1999 and for Standards XI and XII from June, 2000. The State Government has suggested various alternatives/ options for establishing computer labs in the schools for teaching this subject. Apart from own funds of the managements, donations from private industries, companies, co-operative societies, business organisations can be utilised for creation of infrastructure for computer education. The schools are allowed to engage private computer training institutions for establishment of computer labs in their school premises allowing them to use this space for commercial purpose after school time on a condition of providing free training to the students. Out of the 15,000 secondary schools in the State, about 7,000 schools are using computers. Of these, 3,060 schools received 5,302 computers through funds of the Local Area Development Programme.

Maharashtra Cadet Corps

12.53 The objective of the scheme is to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national integrity, social service etc. among the students. This scheme has been restructured in the year 2000 and is implemented in all the schools for students of standards VIII and IX. However, it is kept voluntary for the students. The school shall have at least one troop in it. Each troop shall consist of minimum 100 students in urban areas, 50 in rural and 30 in tribal and hilly areas. The ratio of boys and girls should be maintained 50:50 as far as possible. During 2004-05, this scheme covered 18.98 lakh students and during 2005-06, about 19.50 lakh students are expected to get benefit.

Drop Out Rates

12.54 In 1980-81, the drop out rate (DOR) for boys and girls in the State for standard V was 53 per cent and 63 per cent respectively. In 2002-03, this rate for boys and girls reduced to 13 per cent and 14 per cent respectively. The

drop out rate for standard VIII for boys and girls has reduced to 31 per cent and 36 per cent respectively in 2002-03 as compared to 65 per cent and 78 per cent in 1980-81.

DROP OUT RATE

$DOR_{(i,j)}$ = Drop Out Rate of students for standard 'i' with reference to year 'j'

$$= 100 \times \left[1 - \frac{B_{(i,j)}}{A_{(1,j-i+1)}} \right],$$

where, $B_{(i,j)}$ = No. of students on enrolment in standard 'i' for the year 'j'

$A_{(1,j-i+1)}$ = No. of students on enrolment in the first standard in the year (j-i+1).

Though the drop out rate of boys and girls for standard X has reduced considerably over last 20 years, still it is 50 per cent for boys and 55 per cent for girls. High drop out rate of standard VIII and X for both boys and girls may be due to need of student's participation in the economic and domestic activities of the families. The drop out figures for 2002-03 indicate that about 87 per cent of total boys and girls had completed primary education, 67 per cent had completed upper primary education and 48 per cent had completed secondary education. The students drop out rates are given in Table No. 12.12.

Table No. 12.12

Drop out rates of students

(Percentage)

Standard		1980-81	1990-91	2000-01	2002-03
V	Boys	53	29	15	13
	Girls	63	39	19	14
VIII	Boys	65	47	35	31
	Girls	78	62	41	36
X	Boys	74	64	52	50
	Girls	86	76	57	55

Nutritional diet for students in primary schools

12.55 : With a view to providing nutritional diet to students for increasing their attendance in the school, this scheme is being implemented for primary school students. This scheme is fully

centrally sponsored and is being implemented in the State from the year 1995-96. Under this scheme, students of standard I to V from Government and Government aided private schools, vasti shalas, education centers under Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana, schools for handicaps, deaf and dumb students etc. having minimum 80 per cent attendance in a month were given 3 kg. of rice per month as a nutritional diet. However, as per the order of the Hon. Supreme Court, students are to be provided cooked food from 2002-03 onward and responsibility of providing cooked food is assigned to the respective school management. Under this scheme, rice is provided by the Central Government and grants of Rs.75 per quintal for transportation and Re.1 per student per school day for cooked food, is made available. In addition to this, the State Government gives grant of 50 Paise per student per school day for cooked food. Honorarium, in proportion to students' strength is also being paid to the principal /teacher participating in this scheme. Under this scheme, 80.87 lakh students were benefited during 2004-05. A provision of Rs.307.62 crore is made under this scheme for the year 2005-06. Out of this, State Government's share is Rs. 124.75 crore and Central Government's share is Rs. 182.87 crore.

Free text books to primary students

12.56 : In order to boost the literacy rate in the Panchayat Samiti areas where the female literacy rate is below the national average (i.e. 39.3 per cent as per 1991 census), the State Government is supplying free text books to all primary school students of standard I to IV from 1996-97 in 103 Panchayat Samities in the State identified for this purpose. During the year 2004-05, under the scheme of Sarva Shiksha Abhiyan, State Government distributed free text books to all the students studying in std. I to X (excluding unaided and English medium schools). Under this scheme, 55.32 lakh students were benefited during 2004-05 and expenditure incurred was Rs. 65.83 crore, of which State Government's share was Rs. 20 crore. During 2005-06, under this scheme 3.72 lakh students (std. I & II) are expected to get benefit and expenditure of Rs.1.28 crore is expected.

Sainik Schools

12.57 The main objective of the scheme is to develop the spirit of nationality, co-operation, discipline, leadership, self-confidence, valour and patriotism amongst the students. In 1996-97, the State Government has taken the decision to start sainik school in every district by giving permission to non-government organisations. By the end of November, 2005 under this scheme, 42 sainik schools (including 3 existing schools) have been established in 33 districts. Of these, six schools are exclusively for girls. Intake capacity per class in these schools for standard V to XII is fixed at 45 students and 9,549 students are taking education in all these schools.

Ahilyabai Holkar Scheme

12.58 To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme providing free travel concession to girls students from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend middle / secondary school, if such school is not available in their village. During 2004-05, about 15.06 lakh girls availed such facility and in 2005-06, about the same number of girls are expected to avail this concession. Out of the total expenditure made under this scheme, one-third expenditure is reimbursed to the Maharashtra State Road Transport Corporation by the State Government. The share of State Government in the expenditure incurred for the year 2004-05 was Rs. 63.78 crore.

Attendance Allowance to Girls Learning in Primary School

12.59 With a view to increase the rate of attendance and to reduce the drop out rates of the school going girls, this scheme is being implemented in the State from 1992 for the girls from below poverty line families in tribal sub-plan areas and the girls from below poverty line families from Scheduled Castes, Scheduled Tribes and Vimukta Jati/Nomadic Tribes in remaining parts of the State. Under this scheme, one rupee per day per girl student is paid as attendance

allowance for girls studying in Standard I to IV. During 2004-05, under this scheme 4.58 lakh girl students were benefited and during 2005-06, about 4.36 lakh girl students are expected to get benefit.

Book Bank Scheme

12.60 A large number of students belonging to Scheduled Castes, Scheduled Tribes and Vimukta Jati / Nomadic Tribes and other deprived sections of the community are provided with text books under this scheme. The Government has established book banks for the students of primary and secondary schools run by Zilla Parishads, municipal councils and municipal corporations and also by the recognised/ aided secondary schools. The set of text books supplied is to be returned to the book bank at the end of academic year. The scheme covers the students upto standard X. The State Government has taken a decision to provide free text books to all students, studying in standard I to X in all Government, Non-Government recognised & aided and local bodies schools excluding all English medium schools for 2004-05 academic year. During 2005-06 provision of Rs. 149.06 lakh is made and about 1.10 lakh students are expected to get benefit.

Shikshan Sevak Yojana

12.61 The Government of Maharashtra has introduced various schemes for expansion as well as for the qualitative improvement in education, which has resulted in enormous rise in the education expenditure. For filling up the large number of vacant posts of teachers in the State, the Government has started *Shikshan Sevak Yojana* from 2000. The Government has given permission to appoint Shikshan Sevaks in all recognised / aided primary, secondary, higher secondary schools and junior colleges, etc. These Shikshan Sevaks are being paid with Rs. 3,000 to Rs. 5,000 as honorarium per month as per their educational qualifications. Initially, these appointments are made for three academic years. After successful completion of three years tenure, these Shikshan Sevaks are appointed on a regular pay scales.

Adult Education

12.62 In order to eradicate the illiteracy in the age group of 15-35, National Literacy Mission was established in 1988. In order to increase the literacy percentage in the State and for effective implementation of the Literacy Programme, Maharashtra Rajya Saksharata Parishad was established in the year 1996 in the State, as per the guidelines of the National Literacy Mission. Total Literacy Campaign, Post Literacy Programme and Continuing Education Programme are being implemented in the State progressively. For effective implementation of Mass Literacy Programme, Zilla Saksharata Samiti (Z.S.S.), a registered body is established in each district of the State.

12.63 As per the guidelines of the National Literacy Mission, literacy programme for illiterates in the age group of 15-35, was implemented in all districts of the State. Total Literacy Programme is completed in all districts of the State. Under this programme, a target of 69.5 lakh illiterates in the age group of 15-35 was fixed. Out of the 64.4 lakh registered illiterates in the State, 54.1 lakh illiterates have completed the specific curriculum prescribed for that purpose. As per 2001 Census, the total literacy percentage of the State is 76.9, while Male and Female literacy percentages are 86.0 and 67.0 respectively.

12.64 In order to attain the literacy skills achieved by neo-literates and to increase the literacy percentage, Post Literacy Programme of one year's duration is being implemented in the State. The Post Literacy Programme has been completed in 27 districts of the State and is in progress in Raigad and Nashik districts and Pune City area. The proposals for Post Literacy Programme of the districts of Mumbai, Thane, Washim, Dhule and Nandurbar are under consideration of the Central Government for sanction.

12.65 After completion of Post Literacy Programme, Continuing Education Programme is implemented. Under this programme, total 20,070 centres are sanctioned. At present, 18 districts have been covered in which 11,678 centres are functioning.

Higher Education

12.66 Higher education creates technical and skilled human resource as an important input necessary for the overall economic development. The higher education in this publication covers education on agriculture, veterinary, medical/pharmaceutical, engineering, technical and vocational education, etc. along with general higher education.

12.67 There are four agriculture universities, one university for health science courses, one university for veterinary science, one technological and 12 non-agricultural universities in the State, including SNDT University, Mumbai which is exclusively for women, Yeshwantrao Chavan open University, Nasik for non-formal education and Kavi Kulguru Kalidas University, Ramtek established for conduct of studies, research, development and spread of Sanskrit language. In addition, there are six deemed universities in the State.

General Higher Education

12.68 The total number of colleges for general education and other higher educational institutions (excluding colleges and institutions of medical, engineering and agriculture) in the State

Table No. 12.13

Colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment (Teachers and enrolment in thousand)

Type of educational institution	2004-05	2005-06	Percentage increase
1. Colleges for general education			
(1) Number	1,590	1,612	1.4
(2) (A) Enrolment	1,006	1,056	5.0
(B) Of these, girls	434	456	5.1
(3) Teachers	29	30	3.4
2. Other higher educational institutions			
(1) Number	39	42	7.7
(2) (A) Enrolment	36	38	5.6
(B) Of these, girls	13	14	7.7
(3) Teachers	2	2	--
3. Total			
(1) Number@	1,629	1,654	1.5
(2) (A) Enrolment	1,042	1,094	5.0
(B) Of these, girls	447	470	5.1
(3) Teachers	31	32	3.2

@ Excluding Junior, Medical, Engineering & Agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions

during 2005-06 stood at 1,654 showing an increase of 1.5 per cent over the previous year. Of these, 1,145 are Science, Arts and Commerce colleges, 76 Law Colleges and 258 B.Ed. colleges. The total enrolment of these 1,654 colleges and other institutions taken together for the year 2005-06 is 10.94 lakh students which is higher by 5.0 per cent than that of 2004-05. The enrolment of girls in these colleges/institutions during 2005-06 showed an increase of 5.1 per cent over that of the previous year. The number of colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment are given in the Table No. 12.13.

Agricultural Education

12.69 The number, intake capacity and admitted students of Government aided and unaided colleges affiliated to the four agricultural universities in the State are given in Table No.12.14.

Table No. 12.14

No. of agricultural colleges, their intake capacity and admitted students during 2005-06

Type of college	Aided			Unaided		
	No.	Intake capacity	admitted students	No.	Intake capacity	admitted students
1. Agriculture	13	1,564	1,573	21	2,016	1,957
2. Horticulture	4	132	136	6	576	525
3. Forestry	2	64	67	--	--	--
4. Fisheries	1	40	38	--	--	--
5. Agriculture Engineering	4	215	208	5	480	400
6. Food Technology	1	64	62	6	576	404
7. Home Science	1	32	30	--	--	--
8. Bio-Technology	--	--	--	5	480	370
9. Agriculture Marketing and Management	--	--	--	3	288	236
Total	26	2,111	2,114	46	4,416	3,892

12.69.1 For the year 2005-06, intake capacity of aided and unaided agriculture colleges was 2,111 and 4,416 students respectively and admitted students were 2,114 and 3,892 respectively. All the four agriculture universities have post graduation and Ph.D. facilities. Intake capacity and admitted students for post graduation courses and Ph.D. courses is given in Table No.12.15 and 12.16 respectively.

Table No.12.15
Post Graduate courses and their intake capacity and admitted students during 2005-06

Courses	Intake capacity	Admitted Students
M.Sc. (Agriculture)	666	669
M.Tech. (Agri. Engg.)	52	54
M.Tech. (Food Science)	6	7
M.Sc. (Home Science)	12	7
M.F.Sc.	18	16
Total	754	753

Table No.12.16
Ph.D. courses and their intake capacity and admitted students during 2005-06

Courses	Intake capacity	Admitted Students
Agriculture	99	78
Home Science	2	1
Fisheries	3	2
Total	104	81

Veterinary Education

12.70 Maharashtra Animal and Fishery Sciences University was established in Maharashtra in the year 2000. Under this university there are 6 veterinary and one dairy technology college. During 2005-06, the intake capacity of six veterinary colleges and one dairy technology college for under-graduate students was 323 and the enrolment therein was 291. Apart from this, all the six veterinary colleges and veterinary institute at Akola have post graduate facilities. During 2005-06 the intake capacity of these colleges/

Table No.12.17
Intake capacity and enrolment of students in veterinary and dairy technology colleges during 2005-06

Faculty	Intake capacity	Enrolment	Curriculum period (in years)
1. Veterinary Colleges			
(1) Under Graduate (BVSc & AH)	287	260	5
(2) Post Graduate (MVSc)	186	152	2
(3) Ph.D.	54	13	3
2. Dairy Technology College			
Under Graduate D.T. (B.Tech)	36	31	4

institution for post graduate students was 186 and enrolment therein was 152. The intake capacity and enrolment in these colleges are given in Table No.12.17.

Medical Education

12.71 The State Government has established Maharashtra University of Health Sciences at Nashik in the year 1998 for integration of all the health science courses. During 2005-06, there are 31 Allopathic, 53 Ayurvedic, 43 Homeopathic, 5 Unani and 19 Dental degree colleges/institutions in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No.57 in part II of this publication. Apart from these health science colleges, there are 6 Medical colleges and 4 Dental Colleges in Maharashtra having deemed university status.

Other Medical Courses

12.72 Several other courses such as Diploma in Medical Laboratory and Technology (D.M.L.T.), physiotherapy, occupational therapy, audiology and speech language pathology, prosthetics and orthotics are considered as health science courses. The number of institutions, their intake capacity and admitted students in respect of these courses for the year 2005-06 is given in Table No.12.18.

Table No.12.18

Number of institutions, their intake capacity and admitted students for other medical courses in the year 2005-06

Faculty	No. of Institutions	Intake capacity	Admitted Students
D.M.L.T.	10	176	176
Physiotherapy	17	510	510
Occupational Therapy	6	120	120
Audiology and Speech Language pathology	2	25	25
Prosthetics and orthotics	1	10	10

Nursing Education

12.73 During 2005-06, there are 23 basic nursing and 6 post-basic nursing degree institutions, 156 institutions of nursing diploma education (91 institutions of General Nursing and Midwifery Nursing [G.N.M.], 46 institutions of Auxiliary Nursing and Midwifery Nursing [A.N.M.] and 19 institutions of G.N.M. and A.N.M.) and 5 institutions of post-certificate courses after G.N.M. nursing training in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No.57 in part II of this publication.

Technical and Vocational Education

12.74 During the academic year 2005-06, there are 154 engineering degree colleges (including 4 autonomous institutions viz.VJTI,

Mumbai, College of Engineering, Pune, UICT, Mumbai and SGGGS college, Nanded), 34 architectural degree and 103 management science colleges/institutions in the State. In addition, there are 9 institutions of degree in hotel management and catering technology, 81 pharmaceutical science degree, 158 engineering diploma, Two architecture diploma, 17 hotel management and catering technology diploma, 106 pharmaceutical science diploma, 55 institutions of M.C.A.(Master in Computer Application) and 563 industrial training institutions. Their intake capacity and total number of students admitted by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No.58 in part II of this publication. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere, taluka Mangaon, district Raigad is included in engineering degree institutions.

12.75 The details of universitywise number of engineering degree colleges/institutions, their intake capacity and admitted students for the year 2005-06 are given in Table No.12.19.

Table No.12.19

Universitywise No. of engineering degree colleges/institutions, their intake capacity and admitted students in the year 2005-06

University	No. of Institutions	Intake capacity	Admitted students
1. Mumbai University	43	12,450	12,025
2. Pune University	35	10,985	10,921
3. North Maharashtra University, Jalgaon	13	3,030	2,371
4. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	13	3,384	2,502
5. Swami Ramanand Tirth Marathwada University, Nanded	3	870	470
6. Shivaji University, Kolhapur	14	4,970	4,737
7. Sant Gadge Baba Amravati University	10	3,015	2,764
8. Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University	17	5,713	5,476
9. S.N.D.T. University, Mumbai	1	180	183
10. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University, Lonere (Raigad)	1	390	379
Total	150*	44,987	41,828

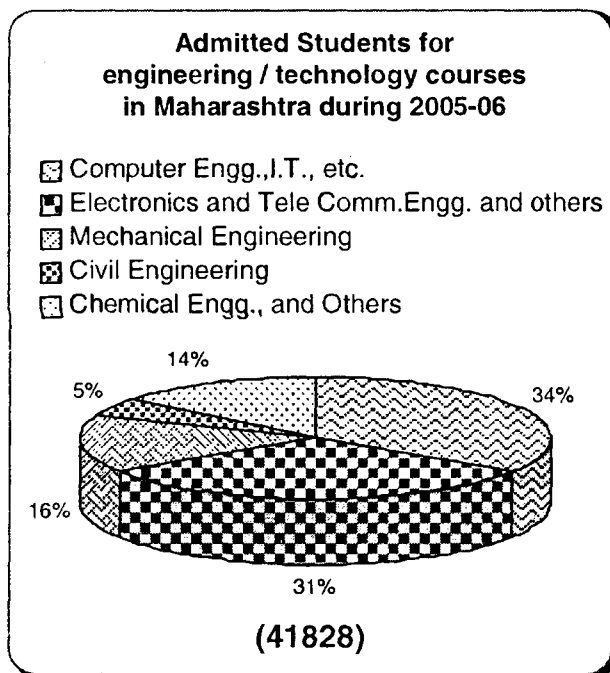
* Excluding 4 autonomous institutions having intake capacity 1,588 and the number of admitted students 1,507

12.76 During the academic year 2005-06, students admitted for engineering degree courses were 41,828, out of which 9,704 were girls (23 per cent) and 3,159 (7 per cent) seats remained vacant.

12.77 Ministry of Human Resource Development through National Project Implementation Unit

(N.P.I.U.) has selected 17 institutes from Maharashtra for the Technical Education Quality Improvement Programme (TEQIP) of Government of India and allocated Rs. 168.67 Crore for these institutes. The Government has released Rs. 20 crore in 2004-05 and Rs. 45 crore in 2005-06. The cumulative expenditure incurred upto 31st December, 2005 is Rs. 30.1 crore. Out of these 17 institutes, total autonomy is awarded to 4 degree institutions, viz. VJTI, Mumbai, College of Engineering, Pune, UICT, Mumbai and SGG \bar{S} college, Nanded.

12.78 The number of Art Colleges/Institutions in the State, their intake capacity and the number of admitted students for the year 2005-06 are given in Table No. 58 in part II of this publication.

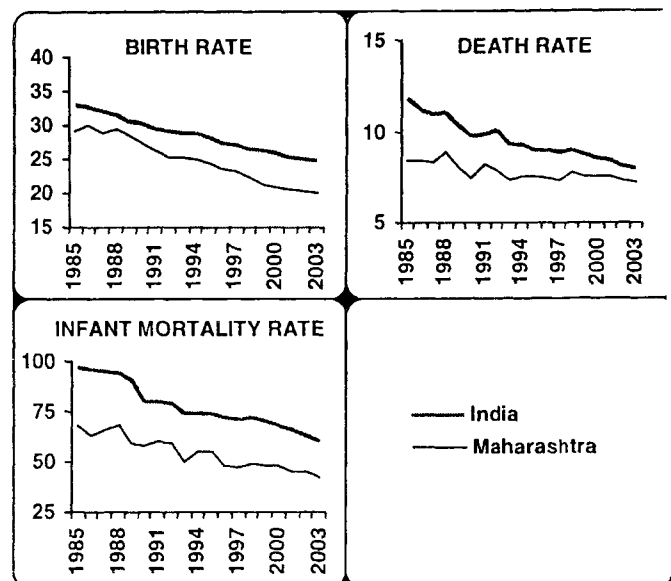
Sports Academy

12.79 For development of sportspersons of national and international standard from the students of age group 8 to 14 years by imparting them training for about 8-10 years, the State Government in 1995 took the decision to establish Central Sports Centre at Pune and Sports Academies at various places in the State. Accordingly, sports academies are established at 11 places in the State. In these 11 sports academies trainings for athletics, swimming, diving, volleyball, foot-ball, hand ball, wrestling, judo, hockey, cycling, triathlon, archery, rowing, shooting and gymnastics were given. The number of trainees during the years 2004-05 and 2005-06 were 471 and 465 respectively. During 2004-05, 354 trainees have been awarded at State level, 152 trainees at National level and 4 trainees at international level. During 2005-06, out of the 465 trainees selected, 77 (17 per cent) are girls.

Public Health

12.80 The role of public health services is to assure that effective prevention and treatment interventions are accessible to people and they are applied efficiently. Public health service aims to protect, preserve and improve the health of people by creating low-cost, easily available, nutritive, preventive and curative solutions.

12.81 There were 1,028 Public and Government aided hospitals, 2,058 dispensaries and 1,807 primary health centres in the State for rendering health services by the end of 2004. These services have appreciably helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low crude death rate (7.2) and low infant mortality rate (42) achieved at the end of 2003 in the State, as compared with the similar rates of 8 and 60 respectively for All-India. Maharashtra also shows a continuous improvement in life expectancy at birth. During 1970-75, the life expectancy at birth for males and females was 53.3 and 54.5 years respectively and which, as per projection for 2001-06, for males is 66.8 years and for females 69.8 years. The details of vital statistics and medical facilities are given in Table No. 3 and Table No. 59 respectively in part-II of this publication.

Family Welfare

12.82 Maharashtra is the second largest state in India in respect of population after Uttar Pradesh. Large population affects the quality of life of the people, the economy and various other characteristics. In order to control the population growth in the State, the State Government announced a new population policy on 9th May, 2001. Accordingly, the targets set in this policy are shown in Table No.12.20.

Table No. 12.20
Targets as per Population Policy, 2001 for
Maharashtra

Indicator	Target upto 2004	Achievement by 2003
CBR	18	19.9*
CDR	6.4	7.2*
IMR	25	42*
MMR	150	365**
NMR	20	28@
TFR	2.1	2.3@

* - SRS 2003, ** - IIFHW 1998, @ - SRS 2002

CBR/CDR :- Per 1,000 population

IMR/MMR/NMR:- Per 1,000 live births

12.82.1 The State Government is implementing various family welfare programmes, which has resulted in declining in crude birth rate, crude death rate and infant mortality rate. The main objective of the family welfare programme is to stabilize population and improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of 19.9 in the State as compared with that of 24.8 for All-India for the year 2003. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme was 60.9 as observed in the National Family Health Survey of 1998 (NFHS-2) in the State as against 48.2 for All-India. From the survey report, it is revealed that out of the total eligible couples in the State, 52.2 per cent were covered under the sterilisation methods.

12.82.2 The number of sterilisation operations performed in the State during 2004-05 was 6,89,747 as against 6,89,070

sterilisation operations performed during 2003-04. During 2005-06 upto the end of October, the number of sterilisation operations performed in the State was 2,85,737 which is less by 3 per cent than that during the corresponding period of 2004-05.

12.83 Though the sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past, the spacing in between births of two children has become equally important aspect. The Government is therefore, giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation is 8.7 (NFHS-2). During the year 2005-06 upto the end of October, the number of Copper-T acceptors in the State was 2.36 lakh, which is less by 1 per cent than that of the corresponding period of 2004-05.

12.84 For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having one or two living children. The average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.61 in 2003-04 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.5 to 2.49. In respect of I.U.D acceptors, it has declined from 2.3 in 1979-80 to 1.49 in 2003-04. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 to 28.8 years for vasectomy acceptors, from 32.4 to 27.0 years for tubectomy acceptors and from 27.4 to 24.8 years for I.U.D. acceptors, which is a good sign. For every vasectomy acceptor, the State Government and the Central Government give incentive of Rs.351 and Rs.150 respectively.

Reproductive and Child Health Programme

12.85 The programme is aimed at reducing the child mortality and maternal mortality. Under this programme, three

activities are undertaken. The details of the activities and progress of the programme is given in Table No.12.21.

Table No.12.21

Number of beneficiaries under Reproductive and Child Health Programme in Maharashtra

(In lakh)

Sr. No.	Name of Scheme	2004-05	2005-06*
(A) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets			
1.	For pregnant women --		
	(a) Prophylatic	13.65	7.53
	(b) Therapeutic	8.35	4.32
2.	For children between 1 to 5 years	30.43	16.68
(B) Immunisation			
1.	D.P.T. - 3rd Dose	20.48	11.15
2.	Polio - 3rd Dose	20.49	11.07
3.	BCG	21.64	12.17
4.	Measles	19.97	11.12
5.	Anti tetanus (pregnant women)	20.92	11.28
(C) Other immunisation doses			
1.	Tetanus toxoid (1-10 years)	20.66	13.61
2.	Tetanus toxoid (10-16 years)	19.22	11.87
3.	Oral Vitamin - A (9 months to 3 years)	87.74	47.82

* Upto the end of October, 2005.

Pulse Polio Programme

12.86 To protect children from the cruel and fatal consequences of polio, the World Health Organisation has aimed at making the world 'Polio Free'. As a part of this, the Health Department of the Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To eradicate polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine every year were administered to the children in the age group 0-5 years during the years 1995-96 to 2004-05 (except, four doses during 1999-2000 and three doses during 2004-05). During 2004-05, these doses were administered to about 116 lakh children in the State. Under National Immunization Day (NID) programme, for the year 2005-06 on 17th April and 15th May, these additional doses of polio vaccine are administered to about 116.3 lakh and 113.7 lakh children respectively. While under Sub National Immunization Day (SNID) programme, doses of polio vaccine are given on 27th February, 26th June, 28th August and 25th September. In

2005, no virological polio cases were found in Maharashtra. Most of the virological positive polio cases detected in the State during last five years are from urban area. Hence, necessary steps are being taken to strengthen the coverage of pulse polio immunization rounds in urban and semi-urban areas.

Special School Health Programme

12.87 The school health programme is being conducted as a regular activity. All the services are free of charge. For needy students, even major operations like cardiac surgery are free of cost. Under this programme, medical check-up of the students in standard I to IV is done every year. During the year 2004-05, such programme was taken up from 17th to 31st January, 2005 and about 62.87 lakh students from 67,594 schools throughout the State were examined and primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness. An expenditure of Rs. 1.15 crore is expected under this scheme during 2005-06. This scheme is regularly implemented from July, 2005 during 2005-06.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.88 As per the State's new population policy, the scheme is modified with effect from 1st April, 2000. This scheme is applicable only for below poverty line families having one or two daughters and no male child and accepting sterilization. The couple having no male child and accepting terminal method after one daughter is given an incentive of Rs. 10,000 in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughter and couple having no male child and accepting terminal method after two daughters is given an amount of Rs. 5,000 to each daughter in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughters. Under 2nd part of the scheme, an additional incentive of Rs. 5,000 each for beneficiary daughter will be provided as a fixed deposit for five years who completes her schooling upto Std. X and does not get married before 20 years of age. During 2003-04 and 2004-05, under this scheme there were 1,331 and 1,717 beneficiaries and the total expenditure of Rs.133.1 lakh and Rs. 171.7 lakh has been incurred respectively.

Since inception upto the end of September, 2005 total expenditure of Rs.6.54 crore was incurred on this scheme, covering 6,538 beneficiaries.

Navsanjeevani Yojana

12.89 Navsanjeevani Yojana has been initiated in 1995-96 with the aim of reducing IMR and MMR in tribal area. It is implemented in 15 tribal districts of Maharashtra. Following components of this scheme are related to Health Department :

1) Medical check-up of children in Anganwadi is done regularly. Treatment is provided for sick children and if required, referral services are provided. In case of grade 3 and grade 4 children, medical check-up is done regularly and instant treatment is provided.

2) Free meal facility is available at rural hospitals and primary health centres in tribal area.

3) In highly sensitive districts, if a child suffering from malnutrition is admitted in a hospital, Rs.40 per day are paid to the relative of the patient as a compensation for his loss of daily wages. Also, free meal is provided twice a day to the relative.

Funds received and expenditure incurred in different schemes are given in Table No. 12.22.

Table No. 12.22

Funds received and expenditure incurred
under Navsanjeevani Yojana
(Rs. in thousand)

Scheme	Funds received	Expenditure* incurred
Honorary pay for Pada Volunteers	38,221	6,108
Vigilance Squad	41,808	5,251
Matrutva Anudan	88,661	33,060
Treatment for mother and grade-3 and grade-4 children	98,145	6,147
Meetings of Nursing Assistants	2,866	1,059
Total	2,66,835	51,625

* Provisional

National AIDS Control Programme

12.90 In order to control the HIV/AIDS pandemic, the Government of India

established a separate body, the National AIDS Control Organisation (NACO) in 1992, for defining policies, strategies and implementing the programme in the country. The NACO launched National AIDS Control Programme (NACP) which is financially assisted by World Bank. The Government of Maharashtra formed Maharashtra State AIDS Control Society (MSACS) in 1998 to implement phase II of NACP. During 2004-05, MSACS received funds of Rs. 14 crore and an expenditure of Rs.13.25 crore was incurred. During 2005-06 upto October, funds of Rs.17 crore have been received and expenditure of Rs.10.18 crore has been met. Funds received and expenditure incurred are shown in Table No.12.23.

Table No. 12.23

Funds received and expenditure incurred
(Rs. in Crore)

Year	Funds received	Expenditure incurred
2002-03	10.50	8.93
2003-04	10.00	10.77
2004-05	14.00	13.25
2005-06*	17.00	10.18

* Upto October, 05.

The statistics regarding the AIDS control programme for Maharashtra is given in the Table No.12.24.

Table No.12.24

The statistics regarding the AIDS
in the Maharashtra State

Item	2005-06 upto Sept. 2005	Cumulative upto Sept. 2005 from Aug.1986
Persons screened from risk groups	2,98,489	16,33,789
a) H.I.V. positive by 2 tests	20,067	1,73,530
b) H.I.V. positivity rate (per cent)	6.7	10.6
AIDS Cases	2,164	28,142
AIDS Deaths	173	2,433
Blood units screened	6,43,147	85,26,555
Elisa Reactive	4,166	98,865
Elisa Reactivity Rate(per cent)	0.60	1.2

HIV - Human Immuno-deficiency Virus

12.91 For prevention of HIV spread through blood, each and every blood unit received in the hospital is tested for HIV, Malaria, Hepatitis C, VDRL etc.. In Maharashtra State, there are total 285 registered blood banks, of which 252 are functioning. There are total 135 Voluntary Counselling Testing Centers (VCTC) established in the State, out of which 38 centres are in Mumbai and 97 are in other districts. Under Sexually Transmitted Diseases (STD) control programme, there are 111 STD clinics established in the State, out of which 37 are in Mumbai. For prevention of HIV transmission from infected mother to her child, 'Prevention of Parent to Child Transmission Centres' (PPTCT) are established. In the State, 103 such centers are functioning in different Government Hospitals, Government Medical Colleges and Private Medical Colleges. Out of the 103 centers, 26 are in Mumbai and 77 are in other districts.

Sentinel Surveillance

12.92 Sentinel Surveillance for HIV Infection round 2005 was launched in the State from 1st August to 31st October, 2005. During this period, blood samples were collected in 88 sites which consist of 9 STD sites, 67 ANC (Ante Natal Care) sites, 10 NGO sites, 1 TB patients site and 1 Special Age Group ANC site. These blood samples were tested for HIV and VDRL at district testing laboratories. Such study is being taken every year to see the trend of prevalence. The prevalence of HIV observed in ANC sites is 0.88 per cent and in STD it is 10.4 per cent. Also for TB patients it is 4.2 per cent and for female sex workers it is 20 per cent.

School AIDS Prevention and Education Programme

12.93 Since 1994, School AIDS Prevention and Education Programme has been implemented with the support of UNICEF, for students of IXth and XIth standards and for students of VIIth to IXth standards of Ashram schools. The programme

being imparted through teachers also has support from governmental as well as non-governmental organisations. Out of the 15,510 schools from the State, so far 13,000 schools are covered under this programme. In the year 2004-05, IXth standard students of all the schools from focus districts were covered under SALSEP (School Adolescence Life Skill Education Programme). In the year 2005-06, secondary schools and junior colleges in the State are targetted under this programme.

Anti Retroviral Therapy (ART)

12.94 The primary aim of ART strategy is to suppress viral replication to undetectable levels. With ART, HIV can be converted into a chronic manageable illness. ART helps in restoring the balance within the immune system, slow or halt disease progression, prevent drug resistance and improve quality of life. In Maharashtra, 7 ART centers are functioning. Six new centers are sanctioned. In these ART centers, ARV (Anti Retro Viral) drugs are supplied free of cost to the AIDS patients visiting these centers. During 2005-06 upto November, 5,121 patients were treated in these ART centers.

AIDS Control Programme in Greater Mumbai

12.95 Fast increasing population and the constant influx of single male migrants to the city have resulted HIV/AIDS being one of the most important health problems in Mumbai.

Table No. 12.25
Positivity percentage by Activity in
AIDS Cases in Greater Mumbai

Activity	Positivity
Prevention from parent to child transmission	1.00
Commercial sex workers	30.7
Sexually Transmitted Infections	19.4
Intravenous Drug Users	12.80
Man having sex with man	6.40
Transgender	43.9
Blood Bank	0.76

In Greater Mumbai, 3,996 AIDS cases and 170 AIDS deaths have been recorded during the year 2005. Mumbai Districts AIDS Society received Rs.7.75 crore and incurred expenditure of Rs. 7.61 crore in the year 2004-05. During 2005-06 upto 31st December, the society received fund of Rs. 6.25 crore and incurred expenditure of Rs. 5.43 crore. So far, in about 85 per cent schools, AIDS Prevention Education Programme has been undertaken for the benefit of students and teachers. MDACS conducts AIDS Control Programme in 22 different parts of Greater Mumbai in collaboration with 14 NGOs.

Schemes for Social Justice

National Social Assistance Programme

12.96 National Social Assistance Programme (NSAP) introduces a National Policy for social assistance to households which are below poverty line. There are two centrally sponsored schemes viz. 1) National Old Age Pension Scheme and 2) National Family Benefit Scheme under the National Social Assistance Programme.

1) National Old Age Pension Scheme:- Under this scheme, each old and destitute person above 65 years is provided with an assistance of Rs.75 per month by Central Government. The said beneficiaries are also provided with an assistance of Rs. 175 per month from State Government under Shraavanbal Seva Yojana. During 2004-05, Rs.73.75 crore from Central fund and Rs.137 crore from State fund have been paid to 6,15,374 beneficiaries.

2) National Family Benefit Scheme :- In the case of death of a primary bread winner of a family living below poverty line and in the age group of 18 to 64 years, the family is provided with an assistance of Rs. 10,000 lump sum as an interim relief. During 2004-05, 25,158 affected families have been paid Rs.25.16 crore from Central fund.

Sanjay Gandhi Niradhar / Arthik Durbalansathi Anudan Yojana

12.97 This scheme is applicable to the persons and destitute widows below the age

of 65 years and those who cannot earn due to physical/mental illness like the blindness, handicapped, crippled, paralysis, cancer, T.B, AIDS, etc. Under this scheme, Rs. 250 per month are given to the beneficiary. If there are two beneficiaries in a family, such family is given Rs. 500 per month and if there are more than two beneficiaries in a family, they get Rs.625 per month. In the year 2004-05, there were 3,26,506 beneficiaries under this scheme and Rs. 90.84 crore have been paid to them.

Indira Gandhi Niradhar and Bhumiheen Shetmajoor Mahila Anudan Yojana

12.98 Under this scheme, women below the age 65 years and in the categories of landless agricultural labourer, destitute, widows, parityaktya, in divorce process, sexually abused woman, whose husband is head of family and is in prison, released from prostitution and orphan girls, are benefitted. The beneficiaries are paid Rs. 250 per month up to their permanent rehabilitation. The rehabilitation of these women categories is carried out by the Women and Child Development Department. Under this scheme, other eligibility conditions and pattern for financial assistance is similar as that of Sanjay Gandhi Niradhar/Arthik Durbalansathi Anudan Yojana. Under this scheme, 1,10,768 women/girls were benefitted during 2004-05 and Rs.28.65 crore were disbursed.

Women Policy

12.99 Convention on the elimination of all forms of discrimination against women was adopted by the United Nations General Assembly in 1979. The convention binds signatory nations to end all forms of discrimination against women. Maharashtra was the first State in India to formulate women policy in the year 1994. The Government of India took a historic decision to provide one-third reservation for women in public representation in the local bodies through 73rd and 74th Constitutional Amendments. The Women Policy, 1994 provides for review after every three years, and accordingly, revised policy and various recommendations / measures for the development

of the women are incorporated in the Women's Policy, 2001. This Policy provides for participation, protection, economic development, capacity building and a supportive environment to the women. The main objectives of Women Policy, 2001 are :

i) Enhancement of women in the decision making.

ii) Formulation of programme relating to agriculture and rural development keeping focus at women.

iii) Preparation of action plan for empowering women in the government and non-government institutions.

iv) Economic development through self help groups.

Child Development Policy

12.100 In the Child Rights Convention (CRC) of the United Nations, an appeal was made to all the nations to focus special attention on children. India has ratified this convention. The child's right for survival, growth, development and protection has already been included in the Constitution of India. Besides this, provisions have been made under various laws set up at the National and State level to punish those who violate and threaten the safety and rights of the child. Although many laws related to children exist in our country, most of them do not meet the standards of CRC. The 'National Child Policy' was declared in the year 1974. In order to protect the rights of the child in Maharashtra, framing of the Child Development Policy became the need of the hour. The Child Development Policy was declared first in the year 2002 by Government of Maharashtra in concurrence with the commitments made by the Central Government with the international health institutions. The main objectives of the policy are as follows :

i) Enhancement of antenatal and postnatal care of child health.

ii) To provide free of cost educational and entertainment facilities in foster care, sponsorship and adoption programme.

iii) Prevention of the sexual exploitation and trafficking of children and implementation of the Child Marriage Restraint Act, 1929.

iv) To establish sufficient institutions for

HIV affected children, missing children, physically and mentally challenged children for their protection, education and training.

Women and Child Development

12.101 Women and Child Development Department of the State Government looks after the welfare of women and children with a view to ensure their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women and children in the State is shown in the Table No.12.26.

Table No. 12.26
Performance under important schemes
for upliftment of women and children
during 2004-05 in the State.

Sr. No.	Name of the scheme	No. of beneficiaries	Expenditure (Rs. in lakh)
1.	Government Women Hostels for destitute women	500	344.01
2.	Voluntary Rescue Homes	248	223.30
3.	Multipurpose Community Centres for women	5**	6.12
4.	Hostel for Devdasi children	134	12.03
5.	Educational assistance to Devdasi children	125	0.48
6.	Subsistence allowance to Devdasis	3,751	123.79
7.	Assistance to NGO's for propaganda against Devdasi system	1*	0.10
8.	Dowry Prohibition	33 ^e	1.44
9.	Financial assistance for the marriage of the inmate in Govt. Institutions	6	0.60
10.	Financial assistance for the marriage of widow's daughter	381	7.62
11.	Marriage allowance for marriage of Devdasi/or daughter of Devdasi	3	0.30
12.	Individual aid under self employment scheme to women	6,426	32.13
13.	Award of stipend to the girls for Vocational Training	2,962	29.62
14.	Grant-in-aid to Mahila Mandals training centre (262 centres)	6,115	61.15
15.	Women and Child Welfare Committee Z.P. (24 schemes)	33#	79.82

* Institutions @ Districts # Zilla Parishad ** Centres

12.102 Under the child welfare programme, various Government / voluntary institutes are functioning in the State. The performance of child welfare schemes is given in Table No.12.27.

Table No.12.27
Performance under important schemes for child welfare during 2004-05 in the State

Name of the scheme	No. of beneficiaries	Expenditure (Rs. in lakh)
Government and voluntary observation homes	4,588	620.86
Government and voluntary children homes	14,950	1,159.29
Balsadan and destitute children homes	6,779	335.12
Orphanages	1,405	65.25
Voluntary after-care homes	150	1.59
Foster-care	865	27.98
Juvenile and Child Guidance Clinics	9	0.39

Nutrition Programme

12.103 In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers, and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

Integrated Child Development Services

Supplementary Nutrition Programme

12.103.1 The 'Supplementary Nutrition Programme' (SNP) is implemented under the Integrated Child Development Services Scheme (ICDS). The SNP aims to provide nutritious diet to the children below six years of age and improve the standard of health of the pregnant women and nursing mothers belonging to the families from the disadvantaged sections of the society, to focus and control malnutrition situation in remote and sensitive areas and to minimise the rate of infant mortality. The programme is operationalised through Anganwadi centres situated at village level. The population norm for establishment of Anganwadi centre in non-tribal area is of 1,000, while in tribal area it is 700. By the end of December, 2005, there were in all 64,040 Anganwadi centres in operation in the State. The implementation of the ICDS in the State is

monitored by 372 Child Development Project Offices established at project (taluka/block) level, out of which 99 projects are being assisted by the World Bank.

Table No.12.28
Integrated Child Development Projects in the State

Type	Rural	Tribal	Urban	Total
General	195	50	28	273
World Bank assisted	63	-	36	99
Total	258	50	64	372

12.103.2 In order to cover the gap of 300 calories and 10 to 12 gms of proteins in diet, Rs. 1.50 per day per beneficiary are made available under this scheme as the feeding cost for providing 'usal' or 'khichdi' at Anganwadi centre in rural area and diet in 'ready to eat' form (sheera or usal) in urban area. The expenditure on nutrition is borne by the Government of Maharashtra, while the expenditure other than nutrition is fully reimbursed from the Government of India.

12.103.3 During 2004-05, the number of beneficiaries covered under the programme in the rural area in the State was 46.85 lakh including the children in the age-group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 167.98 crore was incurred thereon. During 2005-06 upto the end of December, total beneficiaries covered under this programme were 45.82 lakh and expenditure incurred thereon was Rs. 153.10 crore.

12.103.4 During 2004-05, the number of beneficiaries covered under the programme in urban area was 2.33 lakh including the children in the age group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 11.14 crore was incurred thereon. During 2005-06 upto end of December, total beneficiaries covered under this programme were 6.06 lakh and expenditure incurred thereon was Rs. 10.58 crore.

Housing

12.104 The National Housing and Habitate Policy, 1998 has been formulated in order to address the issues of sustainable development of housing infrastructure through strong public and private participation. It also seeks to ensure that housing, alongwith supporting services, is treated as the priority sector at par with infrastructure. The State Government realises the need to provide fiscal concession and to carry out legal and regulatory reforms in order to create a conducive environment for housing construction. To look after the housing problems in urban areas, the State Government has set up the Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Limited. Valmiki Ambedkar Awas Yojana and Beedi Worker Gharkul Yojana are also implemented through MHADA in urban areas. Apart from this, the Slum Rehabilitation Scheme and Shivshahi Punarvasan Prakalpa are also implemented to construct houses in urban slums. Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP) are implemented in Greater Mumbai by Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) and under these projects, houses are constructed for the affected families. In the rural areas, Indira Awas Yojana and Pradhan Mantri Gramodaya Yojana are implemented to provide houses to the families below poverty line and for weaker sections.

Urban Housing

Maharashtra Housing and Area Development Authority

12.105 The main objective of the Maharashtra Housing and Area Development

Authority (MHADA) is to meet the need for housing in urban areas of the State. The MHADA secures funds for housing activities from the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO), Life Insurance Corporation of India (LIC) and from the State Government.

12.106 MHADA has constructed in all 4,03,535 dwelling units since inception up to the end of March, 2005, out of which 6,810 dwelling units were constructed during 2004-05. Details of categorywise construction of dwelling units by MHADA and yearwise expenditure incurred since 1999-2000 are shown in Table No.12.29.

City and Industrial Development Corporation Ltd.

12.107 The City and Industrial Development Corporation (Maharashtra) Ltd. (CIDCO) was formed in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966 for undertaking development works in the urban areas of the State. CIDCO is implementing ambitious development programmes covering housing for all sections of the community providing infrastructure like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas, public utilities and land scaping, etc.

12.108 Since inception up to March, 2005, CIDCO has constructed 1,15,200 tenements (including sites and services) in different nodes of Navi Mumbai for which an expenditure of Rs.1,157 crore has been incurred. An expenditure of Rs. 33 crore was incurred on housing during the year 2005-06 upto the end of December. CIDCO has taken up construction of following housing schemes.

Table No. 12.29
Progress of dwelling units constructed by MHADA

Year	Category					Total dwelling units	Expenditure (Rs. in lakh)
	E.W.S.	L.I.G.	M.I.G.	H.I.G.	Other		
1999-00	1,595	9,890	523	165	50	12,223	15,285
2000-01	1,044	2,462	279	290	79	4,154	9,856
2001-02	1,013	3,549	418	223	57	5,260	15,235
2002-03	93	1,796	1,235	516	698	4,338	24,546
2003-04	1,361	3,862	975	642	1,301	8,141	20,619
2004-05	997	2,824	903	1,270	816	6,810	30,541
2005-06*	-	311	454	14	16	795	11,230

* Upto the end of September, 2005

HIG Scheme of 'Millennium' Tower at Sanpada

Under Phase-II, 456 HIG tenements along with club houses and swimming pools and under Phase-III, 156 HIG tenements of Millennium Tower at Sanpada are taken up and an amount of Rs.30 crore was spent during 2004-05 on these projects. During 2005-06 upto the end of December, an expenditure of Rs. 9.84 crore has been incurred. Under these schemes, 1,200 tenements are under construction by the end of December, 2005.

LIG and MIG Scheme 'Spaghetti'

Under 'Spaghetti' housing scheme, 1,456 tenements catering to LIG and MIG at Kharghar is taken up and an amount of Rs. 21 crore was spent during 2004-05. During 2005-06 upto the end of December, an expenditure of Rs. 3.33 crore was incurred.

LIG and MIG Scheme 'Gharonda'

Under 'Gharonda' housing scheme, 3,236 tenements catering to LIG and MIG in sector-9 at Ghansoli are taken up and an amount of Rs. 22 crore was spent during 2004-05. During 2005-06 upto the end of December, an expenditure of Rs. 27.98 crore was incurred.

12.109 Upto the end of March, 2005 CIDCO has constructed 21,088 tenements at Aurangabad; 24,544 tenements at Nashik, 7,884 tenements at Nanded and 972 tenements at Walunj (Aurangabad) incurring total expenditure of Rs.107 crore. The categorywise number of tenements constructed at various places by CIDCO in the State and expenditure incurred thereon is given in Table No.12.30.

Table No. 12.30

Progress of tenements constructed by CIDCO upto March, 2005

Place	Category			Total tenements	Expenditure (Rs.in crore)
	E.W.S./ L.I.G.	M.I.G.	H.I.G.		
Navi Mumbai	57,003	32,555	25,642	1,15,200	1,157
Aurangabad	18,759	1,897	432	21,088	47
Nashik	21,343	2,619	582	24,544	42
Nanded	7,758	126	0	7,884	9
Walunj (Aurangabad)	742	230	0	972	9

Slum Rehabilitation Scheme

12.110 The Slum Rehabilitation Authority received 1,453 proposals upto October, 2005, of which 760 proposals were approved. By the end of December, 2005, total 47,016 slum families were rehabilitated.

Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd.

12.111 Under Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd. (SPPL), construction work of 56 buildings comprising 4,751 tenements was completed so far and work of 5,930 tenements in 55 buildings is in progress.

Lok Awas Yojana

12.112 The Government of India has started National Slum Development Programme (NSDP) from October, 1999. Under this programme, 10 per cent budget of NSDP is spent for housing and shelter development. The Government of Maharashtra is participating in the scheme named as Lok Awas Yojana since August, 2000 for construction of 50,000 houses for low income group families in 61 towns (except Greater Mumbai) of the State. Under this scheme the construction work is entrusted to MHADA. Under Lok Awas Yojana, total 7,056 houses were constructed upto the end of September, 2005. State Government has decided in September 2002 to implement Valmiki Ambedkar Awas Yojana scheme and given stay to Lok Awas Yojana.

Valmiki Ambedkar Awas Yojana

12.113 The Valmiki Ambedkar Awas Yojana, a centrally sponsored scheme is being implemented in 80 cities in the Maharashtra State since September, 2002 with a view to upgrading the living standard of the slum dwellers who have been living in unhygienic conditions in slums and also for the people below poverty line and belonging to economically weaker sections within the city and urban agglomeration. The construction cost to be given to each beneficiary in the Mega city is Rs. 60,000, Metro cities Rs. 50,000 and other cities Rs. 40,000 per house. Out of the total outlay, the Central Government and the State Government have to contribute share of 50 per cent each towards the scheme. MHADA is the nodal agency for implementation of this scheme and the expenditure incurred upto November, 2005 was Rs. 257.40 crore. The scheme envisages -

- i) Construction of new houses by the beneficiaries themselves
- ii) Upgradation / Repairs of the existing slums

iii) Construction of toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan.

12.114 Under this scheme during 2004-05, the Central Government had accorded sanction for construction of about 46,908 houses, upgradation of 501 houses and construction of 21,380 toilet seats at the total cost of Rs. 291 crore. During 2004-05 construction of 21,627 houses, 103 upgradation and construction of 6,252 toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan were completed and total expenditure incurred was Rs. 125 crore.

Beedi Worker Gharkul Yojana

12.115 The Government of Maharashtra has been implementing Beedi Worker Gharkul Yojana since July, 2001 in order to raise the living standard of the Beedi workers belonging to economically weaker section in the State. Under this scheme, financial assistance of Rs. 20,000, each from the State and Central Government is given for each dwelling unit. An amount of Rs.15.24 crore has been distributed upto March, 2005. Under this scheme, financial assistance is given to two co-operative housing societies of Beedi workers in Solapur city. These societies proposed to construct 10,309 houses, of which 7,381 houses were completed by the end of November, 2005.

The Mumbai Metropolitan Region Development Authority

12.116 In order to promote infrastructure development and to improve the quality of life of the people in Greater Mumbai, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) has undertaken two ambitious innovative projects -Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP). The MUIP concentrates mostly on improvement of railway sector which is joint venture of Government of Maharashtra and Central Government. Under MUIP, construction of two vital link roads for connecting eastern and western suburbs viz. Jogeshwari-Vikroli Link Road (JVLR) and Santacruz-Chembur Link Road (SCLR) is taken up. Both the MUTP and MUIP are World Bank assisted projects with estimated cost of Rs. 4,526 crore and Rs. 2,648 crore respectively.

12.117 Implementation of MUTP and MUIP requires shifting of total 58,000 slum dweller families comprising of about 3.5 lakh population residing in the right of way of roads and safety margins on the rail corridors. About 23,000 slum dwelling families are to be affected by MUIP. The

MMRDA has constructed 50,024 tenements with each having 225 sq.ft. area at 31 different locations in Greater Mumbai. An expenditure of Rs. 1,650 crore has been incurred on the construction of these tenements upto December, 2005.

Rural Housing

Indira Awas Yojana

12.118 The objective of Indira Awas Yojana (IAY) is to provide houses free of cost to below poverty line families in rural areas. In order to construct houses of durable quality, the State Government has fixed cost per house at Rs.30,000. The funding pattern of this scheme currently in force from April, 2004 is given below.

a) Central Government share (75%)	Rs.	18,750
b) State Government share (25%)	Rs.	6,250
Sub-total	Rs.	25,000
c) State Government's additional share	Rs.	3,500
d) Beneficiary's share	Rs.	1,500
Total	Rs.	30,000

12.119 IAY in its present form has a limited scope for construction of new houses and there is a need of upgradation of unserviceable Kutcha houses in the rural areas. It is, therefore, felt that it would be most effective to provide part financing for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. In view of this, Government has decided to modify IAY scheme suitably. As per the modified scheme, 80 per cent of the funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of the funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For upgradation of unserviceable Kutcha houses, Rs. 12,500 per unit are fixed. This 20 per cent fund can also be used for improving sanitary, latrine and smokeless chulhas attached to the houses, wherever necessary.

12.120 The funds made available (including last year's unspent balance) for construction of new houses and upgradations of existing houses in 2004-05 were Rs. 235 crore and an expenditure of Rs. 226 crore was incurred. During 2004-05, the target of construction of 70,415 houses was fixed against which 69,570 houses were constructed

and construction of 27,593 new houses was in progress. Target for construction of 78,478 houses is fixed for the year 2005-06, against which 44,190 houses have been constructed by the end of December and construction work of 56,806 houses was in progress. During 2005-06 upto the end of December, funds of Rs. 165 crore were made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs. 123 crore was incurred. Target and achievement and expenditure incurred under centrally sponsored scheme Indira Awas Yojana during last four years are given in Table No. 12.31.

Table No. 12.31
Progress under Indira Awas Yojana

Year	No. of houses		Expenditure (Rs. crore)
	Target	Achievement	
2002-03	88,625	80,928	211
2003-04	1,00,365	1,01,794	227
2004-05	1,05,622	1,05,083	226
2005-06*	78,478	44,190	123

* Upto the end of December, 2005

12.121 The funds made available under IAY for upgradation of unserviceable kutcha houses for 2004-05 were Rs. 44 crore, against which an expenditure of Rs. 40 crore was incurred. A target of upgradation of 35,207 kutcha houses was fixed during 2004-05 against which upgradation of 35,513 houses was completed and upgradation of 13,277 houses was in progress during 2005-06.

Pradhan Mantri Gramodaya Yojana

12.122 The Government of Maharashtra is participating in the centrally sponsored scheme 'Pradhan Mantri Gramodaya Yojana' for the weaker sections, houseless and marginal land holders since October, 2001. This scheme contemplates an assistance of Rs. 25,000 per dwelling unit in plain areas and Rs. 27,500 per unit in hilly remote areas of the State from April, 2004. In addition to this, for reconstruction of existing dwelling unit an assistance of Rs. 12,500 is provided per beneficiary. Under this scheme, Rs. 24.75 crore were distributed during 2002-03. However, for the years 2003-04 and 2004-05 the grants received under this scheme from Central Government were Rs. 10.46 and 3.43 crore respectively. Out of this, Rs. 7.02 crore and Rs. 1.26 crore were distributed during 2003-04 and 2004-05 respectively.

Water Supply

12.123 Availability of safe drinking water and provision of sanitation facilities are the basic minimum requirements for healthy living. State Government and urban local bodies are responsible for providing such facilities to the urban population. There is increasing awareness that supply of drinking water in cities is posing serious problems because of scarcity of water and inability of civic authorities to access new sources of potable water. Acute scarcity of water in summer has become common. During the 10th five year plan, augmentation schemes for 182 towns are taken up. Out of these, 44 schemes are completed up to March, 2005 and during 2005-06 augmentation schemes for 32 towns are taken up. A provision of Rs. 92 crore is made in 2005-06 for urban water supply and sanitation programme.

12.124 The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme. This programme has been included in the '20 point programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, bore wells and dug wells, depending on source of water, terrain and population of the village. With the help of Central Government, through Accelerated Rural Water Supply Programme (ARWSP), Sector Reforms, Swajaldhara and Jalswaraj Schemes with the help of World Bank and K.F.W. (Germany), Water Supply Programmes are being implemented in the State. Various measures are also being taken up to rejuvenate the existing schemes.

12.125 A survey carried out on 1st April, 2005 revealed that there were 327 villages/wadis having acute problem of drinking water and 22,411 villages/wadies having partial problem of drinking water in the State. A provision of Rs. 450.23 crore is earmarked for rural water supply programme in the Annual Plan 2005-06. During 2005-06, up to the end of December, 483 villages/wadis were tackled for which an expenditure of Rs. 155.56 crore was incurred.

12.126 Due to inadequacy of rainfall and water shortage in regular water sources, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages/towns. The District

Collectors and Divisional Commissioners have been given adequate powers for execution and monitoring of the scarcity programmes. Every year, the scarcity programmes are implemented during the period from October to June. However, due to inadequate rainfall in this year in some parts of the State, extension was given to scarcity programme in Jalgaon and Ahmadnagar districts from the Nashik division, Solapur district from Pune division and all districts in Aurangabad and Amravati divisions up to 31st August, 2005. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period from October, 2004 to August, 2005 are shown in Table No.12.32.

Table No. 12.32
Schemewise number of villages/wadies covered under emergency water supply schemes during October, 2004 to August, 2005

Name of the scheme	Villages	Wadis
Construction of new borewells	1,533	244
Special repairs to piped waterschemes	1,498	300
Special repairs to borewells	3,324	539
Temporary supplementary piped water schemes	587	35
Supply of water by tankers/bullock carts	3,596	3,757
Requisition of private wells	4,778	545
Deepening/desiltation of existing wells	1,534	13
Construction of Budkies	63	4

12.127 The total expenditure in the State on the various schemes of water supply from 1999-2000 to 2004-05 is given in Table No. 12.33.

Table No 12.33
Expenditure incurred on various water supply schemes

Year	Expenditure (Rs. in crore)
1999-00	1,475
2000-01	981
2001-02	572
2002-03	692
2003-04	503
2004-05	349

Environment Conservation

12.128 A conducive environment is considered as the totality of social, biological, physical and chemical surroundings which leads to a better life. An ever increasing influence on environment resulting in its degradation is due to rapidly growing urbanisation and industrialisation without proper and scientific arrangements made for disposal of effluents. The environmental stress is greatly caused by emissions and discharge of carbon monoxide, sulphur dioxide, suspended particulate matter, oxide of nitrogen, volatile hydrocarbon oxidants, ozone and lead into air, water and soil. The State Government has been taking sufficient care for implementation of Water and Air (Prevention and Control of Pollution) acts rigorously in the State. The Maharashtra Pollution Control Board (MPCB) in the State is regularly monitoring environmental water quality of main rivers every month at 48 locations under Global Environmental Monitoring System (GEMS) and Monitoring of Indian National Aquatic Resources (MINARS) projects. Out of these 48 locations, the water quality was found to be maximum deteriorated at 19 locations during 2004-05, since Bio-Oxygen Demand (BOD) was exceeding the limits. The main reason for this is the discharge of domestic effluents in the river without treatment after monsoon.

National Ambient Air Quality Standards				
Pollutant	Time Weighted average	Industrial area $\mu\text{g}/\text{m}^3$	Residential area $\mu\text{g}/\text{m}^3$	Sensitive area $\mu\text{g}/\text{m}^3$
SO ₂	Annual	80	60	15
	24 hours	120	80	30
NO _x	Annual	80	60	15
	24 hours	120	80	30
SPM	Annual	360	140	70
	24 hours	500	200	100

12.129 The ambient air quality in Greater Mumbai is monitored by Municipal Corporation of Greater Mumbai at 6 locations. MPCB and various educational institutes are monitoring air quality at 28 locations under National Ambient Air Quality Monitoring (NAAQM) project in the State. MPCB is monitoring air quality at 4 locations and the remaining 24 stations are monitored by the educational institutes. During 2004-05, SO₂ and NO_x levels were found within limit at 19 locations, whereas at 17 locations, Suspended Particulate Matter (SPM) level was

found within the limit. The ambient air quality status under NAAQM project for the year 2004-05 is shown in Table No.12.34.

Table No. 12.34
Ambient Air Quality Status (Annual average)
under NAAQM Projects for 2004-05

Region	Type	Station	SO ₂	NO _x	SPM
Thane	R	Dhobighat, Kopri	7.6	11.4	45.5
	R	Shahu Mkt, Naupada	7.9	12.2	46.3
Nashik	I	Balkum & Kolshet	9.1	25.5	48.4
	I	RTO	-	-	76.0
	R	VIP	-	-	73.4
Nagpur	R	NMC	-	-	75.6
	R	Govt. Polytechnic	8.5	20.5	44.0
	I	IOE Ambazari Road	8.3	20.4	51.0
Solapur	R	Hingna Road	9.1	22.2	50.6
	I	WIT Campus Ashok Chowk	18.2	40.1	137.9
Mumbai	R	Sat Rasta	18.5	40.3	144.3
	R	Kalbadebvi	6.3	18.9	63.6
	R	Parel	6.4	16.3	70.8
Chandrapur	R	Worli	7.2	14.2	76.1
	R	SRO office	18.9	28.5	87.7
Kalyan	I	MIDC, Chandrapur	25.8	37.1	110.5
	I	Dombivali	56.7	41.7	74.9
	R	Ambarnath	32.8	47.7	93.0
R- Residential	I - Industrial				

12.130 The Government of India has recently enacted Bio-Medical (Management and Handling) Rules, 1998 and Government of Maharashtra has appointed Maharashtra Pollution Control Board as its implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of December, 2005, the Board has given authorisation to 7,770 medical institutions.

12.131 The Board collects data on various aspects of water and air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 2004-05, under 'Water and Air Pollution Act' the Board issued 12,125 consents to various industries to establish or expand, as against 8,923 consents issued during 2003-04. During 2005-06, up to the end of September, the Board has issued 11,268 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. An amount of Rs.19.14 crore was collected as Sub-Tax during 2004-05.

12.132 The Board monitors the polluting industries for their pollution control operations and action is taken against defaulters. The information regarding the details of legal actions taken against defaulting industries is given in Table No. 12.35.

Table No. 12.35
(a) Complaints filed under Water and Air Prevention and Control of Pollution Acts by the end of March, 2005

Cases	No. of cases	
	U/S 43 & 44*	U/S 37/39@
Filed	441	149
Convicted	145	115
Acquitted	160	32
Pending	136	2

(b) Applications filed under Water and Air Prevention and control of Pollution Acts by the end of December, 2005

Particulars	No. of cases	
	U/S 33*	U/S 22A@
Applications filed	140	3
Applications decided in favour of Board	87	1
Applications against the Board	52	2
Applications pending	1	-

* As per Water (P & CP) Act, 1974

@ As per Air (P & CP) Act, 1981

National River Action Plan

12.133 Under National River Action Plan, the Central Government has decided to purify the polluted area of main rivers in the country. The National River Action Plan has been launched in 1995 in the Maharashtra State. This was 100 per cent Centrally sponsored scheme up to April, 1997. In the Tenth Five Year Plan, Government of India has changed the sharing pattern and accordingly 70 per cent cost will be shared by Central Government and 30 per cent cost will be shared by concerned Municipal Corporation/Municipal Council. The main objective of this scheme is to reduce river water pollution due to municipal sewage/domestic liquid waste. Under this scheme, initially Nashik and Nanded cities on the bank of Godavari river and Karad & Sangli cities on the bank of Krishna river were covered and Tryambakeshwar is added in the Tenth Five

Year Plan. Sub-schemes like sewage treatment plant, interception & diversion river front development, low cost sanitations, crematoria development and afforestation works are undertaken under this scheme. The cumulative expenditure incurred under the scheme since inception upto the end of November, 2005 is given in Table No.12.36.

Table No. 12.36

**Expenditure incurred under the National
River Action Plan**

Name of Town	Cumulative Expenditure (Rs. in Lakh)
Tryambakeshwar	1,031
Nashik	5,374
Nanded	1,185
Karad	291
Sangli	639

National lake conservation plan

12.134 The Government of India has undertaken National Lake Conservation Plan in order to conserve important ecologically viable lakes in the country. Initially under the Plan, urban lakes are proposed to be covered. The Government

of India has included 20 important lakes under this scheme throughout the country. In the first phase, 11 lakes have been covered which include Powai lake from Mumbai. The scheme is 100 per cent centrally sponsored. The Government of India has sanctioned grant of Rs. 6.62 crore for the Powai scheme, of which Rs. 4.7 crore have been released to Mumbai Municipal Corporation. The work of this scheme is completed in March, 2005 within the released amount of Rs. 4.7 crore.

12.135 From December, 2002, 9 lakes from Thane district have been covered under this scheme. For maintenance of the ecological balance of the lake, the works under this scheme are supplemented by a process called bioremediation. For cleaning of lake by bioremediation method, financial assistance to the extent of Rs. 2.53 crore has been approved by Central Government, of which Rs. 1.50 crore have been released to Thane Municipal Corporation. 65 per cent works have been completed upto September, 2005.

12.136 The Ministry of Environment and Forest (MOEF), Government of India has accorded approval for development of Mahalakshmi Lake at Vadgaon in Kolhapur district in March, 2005. The cost approved for the project is Rs. 1.85 crore and fund released in April, 2005 is Rs. 50 lakh. The work of the scheme has started recently.

13.1 The Government of India regularly conducts nationwide sample surveys through National Sample Survey Organisation (NSSO) to collect data on socio-economic aspects of various sectors of the economy. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from the State sample. So far, 61 such survey-rounds are conducted. The survey work of 62nd round is in progress. In the 62nd round (July, 2005 - June, 2006) of NSS, the information on 'Unorganised Manufacturing', 'Employment and Unemployment' and 'Household Consumer Expenditure' is being collected.

13.2 Some important results based on quick tabulation of selected data of the State sample for the first two sub-rounds of this survey (July-December, 2005) on the subject 'Unorganised Manufacturing' are presented below. These results are based on the sample data values only and without applying estimation procedure. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data is available.

13.3 The objective of this survey is to collect data on economic and operational characteristics of manufacturing enterprises in unorganised sector (excluding enterprises registered under section 2m(i) and 2m(ii) of the Factory Act, 1948). The results presented here are based on the data collected from 4,022 unorganised manufacturing enterprises selected from 104 villages in the rural areas and 417 blocks in the urban areas. Of the selected 4,022 sample enterprises, 931 were from the rural areas and 3,091 were from the urban areas.

13.4 The unorganised sector refers to those enterprises whose activities or the collection of data is not regulated under any legal provision and/or

which do not maintain any regular accounts. Manufacture is the term used to denote all activities relating to the transformation of materials. The sample survey frame covered all manufacturing enterprises not registered under section 2m(i) and 2m(ii) of Factory Act, 1948, non-ASI enterprises engaged in cotton ginning, cleaning & baling and non-ASI enterprises manufacturing bidi and cigar. The unorganised manufacturing enterprises are classified as Own Account Manufacturing Enterprise (OAME), Non-Directory Manufacturing Establishment (NDME) and Directory Manufacturing Establishment (DME). An OAME is a manufacturing enterprise run by household labour, usually without any hired worker employed on a 'fairly regular basis'. The NDME is a manufacturing establishment (with at least one hired worker) having at the most five workers including household members. The DME is a manufacturing establishment (with at least one hired worker) having six or more workers (including household members). Hereafter, the term establishment refers to both NDME and DME taken together.

13.5 It is observed that 86.1 per cent enterprises in the rural areas were OAME. This percentage in the urban areas was 55.1. The percentage distribution of manufacturing enterprises in unorganised sector is given in Table No. 13.1.

Table No.13.1
Percentage distribution of manufacturing enterprises in unorganised sector

Area	OAME	Establishment	Total
Rural	86.1	13.9	100.0
Urban	55.1	44.9	100.0

13.6 It is seen that the manufacturing enterprise divisions- wearing apparels; dressing and dying of fur were prominent, followed by food products and bevarages in both the rural and urban areas. Considering the percentage share of employment, three most prominent manufacturing enterprise divisions were (i) wearing

Table No. 13.2
**Percentage distribution of unorganised manufacturing enterprises
 by major industry division**

Major Industry Division	Enterprises		Workers	
	Rural	Urban	Rural	Urban
Food products and beverages	20.2	11.5	14.8	9.2
Textiles	1.4	7.0	1.6	9.2
Wearing apparels; dressing & dying of fur	31.6	33.6	19.5	22.3
Wood and wood products	16.5	3.0	18.8	2.8
Publishing, printing & reproduction of recorded media	1.1	4.4	1.3	5.8
Other non-metallic mineral products	8.8	2.9	17.2	4.0
Fabricated metal products except machinery & equipments	9.3	11.5	11.9	13.8
Electrical machinery and apparatus	0.8	3.7	0.5	5.8
Furniture and sports goods	4.1	10.6	3.3	9.9
Others	6.2	11.8	11.1	17.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

apparels; dressing and dying of fur, (ii) wood and wood products and (iii) other non-metallic mineral products in the rural areas and (i) wearing apparels; dressing and dying of fur, (ii) fabricated metal products and (iii) furniture & sports goods in the urban areas. The percentage distribution of unorganised manufacturing enterprises by major industry division is given in Table No. 13.2.

13.7 The average number of persons engaged per enterprise was 2.5 in the rural areas and 3.6 in the urban areas.

13.8 It is observed that 91.9 per cent OAMEs in the rural areas and 88.9 per cent in the urban areas were having one or two workers. About 54.3 per cent establishments in the rural areas were having two to five workers. This percentage in the urban areas was 62.3. The percentage distribution of enterprises by size class of employment is given in Table No. 13.3.

Table No. 13.3
**Percentage distribution of enterprises by
 size class of employment**

Size class of employment	Rural		Urban	
	OAME	Est.	OAME	Est.
1	66.0	2.3	63.9	0.7
2	25.9	22.5	25.0	16.1
3	3.1	16.3	6.4	18.1
4	1.9	10.1	2.9	16.1
5	0.3	5.4	0.4	12.0
6-9	0.3	30.1	0.2	26.2
10 & above	2.5	13.3	1.2	10.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

13.9 Almost all OAMEs in the rural and urban areas were proprietary in nature. The percentage of OAMEs with female proprietor was 19.1 in the rural areas and 16.6 in the urban areas. About 88.3 per cent rural and 89.7 per cent urban establishments also were of proprietary in nature. The percentage of establishments run by female proprietor was 1.6 in the rural areas and 4.1 in the urban areas. The percentage distribution of enterprises by type of ownership is given in Table No. 13.4.

Table No. 13.4
**Percentage distribution of enterprises
 by type of ownership**

Type of ownership	Rural		Urban	
	OAME	Est.	OAME	Est.
Proprietary male	79.1	86.7	80.1	85.6
Proprietary female	19.1	1.6	16.6	4.1
Sub-total	98.2	88.3	96.7	89.7
Partnership	0.7	10.9	2.2	9.1
Co-operative society	0.0	0.8	0.1	0.1
Others	1.1	0.0	1.0	1.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

13.10 About 93.6 per cent of the rural and 98.0 per cent of the urban enterprises were perennial in nature. The percentage of casual enterprises in both the rural and urban areas was meagre. The percentage distribution of enterprises by nature of operation is given in Table No. 13.5.

13.11 'Power cut' and 'shortage of capital' are the main two problems faced by the unorganised

Table No. 13.5
Percentage distribution of enterprises by nature of operation

Nature of operation	Rural	Urban
Perennial	93.6	98.0
Seasonal	6.1	1.5
Casual	0.3	0.5
Total	100.0	100.0

manufacturing enterprises both in the rural and urban areas. In the rural areas, 51.9 per cent establishments were facing problem of 'power cut' in contrast with relatively less establishments (27.6 per cent) facing the same in the urban areas. The percentages of enterprises by type of major problems faced by them are presented in Table No. 13.6.

Table No. 13.6
Percentages of enterprises by type of major problems faced by them

Type of problem faced	Rural		Urban	
	OAME	Est.	OAME	Est.
Non-availability of electricity	9.4	8.5	3.8	2.3
Power cut	22.1	51.9	19.0	27.6
Shortage of capital	42.9	33.3	28.4	26.6
Non-availability of raw materials	7.5	15.5	5.9	4.3
Marketing of products	13.6	23.3	10.0	8.3
Other problems	48.6	37.3	35.5	33.6

13.12 It is observed that the business of majority of OAMEs as well as establishments in both the rural and urban areas was stagnant during last three years. The business of about 16.0 per cent OAMEs in the rural areas and 16.4 per cent OAMEs in the urban areas was contracting during last three years. The percentage distribution of enterprises in operation for more than three years by their business status is given in Table No. 13.7.

Table No. 13.7
Percentage distribution of enterprises in operation for more than three years by their business status

Business status	Rural		Urban	
	OAME	Est.	OAME	Est.
Stagnant	63.5	47.4	61.1	63.1
Contracting	16.0	11.9	16.4	16.1
Expanding	20.5	40.7	22.5	20.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

13.13 About 72.3 per cent rural and 55.8 per cent urban manufacturing enterprises were not registered with any registering authority. The percentage of enterprises registered under single authority was 20.2 in the rural areas and 30.2 in the urban areas. The percentage distribution of enterprises by status of registration is given in Table No. 13.8.

Table No. 13.8
Percentage distribution of enterprises by status of registration

Area	Registered with		Not regi.	Total
	One authority	Multiple authorities		
Rural	20.2	7.5	72.3	100.0
Urban	30.2	14.0	55.8	100.0

13.14 It is observed that more than three-fourth of the total OAMEs in both the rural and urban areas were not registered. Of the registered OAMEs, the maximum of the enterprises (18.3 per cent rural and 20.5 per cent urban) were registered with local bodies. Of the total establishments, more than one-fourth establishments in both the rural and urban areas were not registered under any act/authority. Of the total manufacturing establishments in the rural areas, 29.5 per cent were registered as small scale industry, whereas 47.3 per cent were registered with local bodies. The corresponding percentages in the urban areas were 18.0 and 59.3 respectively. The percentages of enterprises registered under different acts/authorities are given in Table No. 13.9.

Table No. 13.9
Percentages of enterprises registered under different acts/authorities

Act/Authority	Rural		Urban	
	OAME	Est.	OAME	Est.
Registered under				
SSI	0.4	29.5	2.0	18.0
Local Body	18.3	47.3	20.5	59.3
Factory Act u/s 85	0.2	7.8	1.5	4.5
Other	4.2	19.4	3.7	12.8

13.15 Per enterprise monthly gross value added for OAME was Rs.2,516 in the rural areas and Rs.3,878 in the urban areas. Per enterprise monthly gross value added for establishment was Rs.66,082 in the rural areas and Rs.1,32,825 in the urban areas. Per enterprise fixed assets

amounted to Rs.39,793 in the rural areas and Rs.85,934 in the urban areas. Per establishment fixed assets amounted to Rs. 5,01,827 in the rural

areas and Rs.6,84,820 in the urban areas. Per enterprise and per worker monthly gross value added and fixed assets is given in Table No. 13.10.

Table No.13.10
**Per enterprise and per worker monthly gross value added
and fixed assets**

(In Rs.)

Enterprise type	Area	Monthly gross value added		Fixed Assets	
		Per enterprise	Per worker	Per enterprise	Per worker
OAME	Rural	2,516	1,285	39,793	20,327
	Urban	3,878	2,132	85,934	47,239
Establishment	Rural	66,082	10,985	5,01,827	83,822
	Urban	1,32,825	23,337	6,84,820	1,20,320

भाग दोन

सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

T-1

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@
2001	9.69	102.86	(+) 22.73	(+) 21.54	76.9	64.8 **

† जम्मू आणि काश्मीरची प्रक्षेपित केलेली लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu & Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१ व २००१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. / Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 years and above. The rates for the years 1981, 1991 and 2001 relate to population aged 7 years and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम आणि जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu & Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu & Kashmir.

** २००१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी गुजरात व हिमाचल प्रदेश मधील नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील लोकसंख्या व साक्षरांची संख्या वगळून./ Literacy percentage of 2001 is excluding the population and number of literates in the areas affected by natural calamities in Gujrat and Himachal Pradesh.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 2

महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN MAHARASHTRA

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (No.of females per thousand males)	घनता (दर चौ.कि.मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	per sq. km.)	
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257
11	2001	5.58	4.11	9.69	5.04	4.65	42.43	922	960	873	315

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source - i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म दर, मृत्यू दर व बालमृत्यू दर
**BIRTH RATES, DEATH RATES AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON
 SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE**

वर्ष Year (1)	ग्रामीण / Rural			नागरी / Urban			एकत्र / Combined		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)	जन्म दर Birth rate (8)	मृत्यू दर Death rate (9)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*	26.0 (30.0)	8.9 (9.8)	66 (80)	22.4 (22.7)	5.4 (6.6)	34 (48)	24.5 (28.3)	7.5 (9.0)	55 (74)
1996*	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)
1997*	24.4 (28.9)	8.6 (9.6)	56 (77)	21.0 (21.5)	5.4 (6.5)	31 (45)	23.1 (27.2)	7.3 (8.9)	47 (71)
1998*	23.6 (28.0)	8.9 (9.7)	58 (77)	20.8 (21.1)	5.8 (6.6)	32 (45)	22.5 (26.5)	7.7 (9.0)	49 (72)
1999*	21.6 (27.6)	8.7 (9.4)	58 (75)	20.3 (20.8)	5.6 (6.3)	31 (44)	21.1 (26.1)	7.5 (8.7)	48 (70)
2000	21.4 (27.6)	8.6 (9.3)	56 (74)	20.4 (20.7)	5.8 (6.3)	33 (44)	21.0 (25.8)	7.5 (8.5)	48 (68)
2001	21.1 (27.1)	8.5 (9.1)	55 (72)	20.2 (20.3)	5.9 (6.3)	28 (42)	20.7 (25.4)	7.5 (8.4)	45 (66)
2002#	20.6 (26.6)	8.3 (8.7)	52 (69)	19.8 (20.0)	5.6 (6.1)	34 (40)	20.3 (25.0)	7.3 (8.1)	45 (63)
2003#	20.1 (26.4)	8.2 (8.7)	48 (66)	19.4 (19.8)	5.6 (6.0)	32 (38)	19.9 (24.8)	7.2 (8.0)	42 (60)

टीप/Note - (१) कसातील आकडे भारताकरिता आहेत.

(३) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत.

Bracketed figures are for India.

Birth rates and Death rates are per thousand population.

(२) * जम्मू व कश्मीर वगळून आणि १९९५ वरिता त्यासह मिझोरम व्हेडील वगळून/ (४) बालमृत्यू दर एक हजार जीवित जन्मांमागे आहेत.

* Excludes Jammu & Kashmir and for 1995 Mizoram also. Infant mortality rates are per thousand live births.

(५) # नागालँड (ग्रामीण) वगळून / Excludes Nagaland (Rural)

आधार - नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली Source - Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 4
काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER
POPULATION CENSUS 2001

(हजारात/In thousand)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी (1)	मुख्यतः सीमांतिक एकूण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Main Marginal Total (2)	Class of workers (1)
		पुरुष Males (3)	स्त्रिया Females (4)	एकूण Total (5)	पुरुष Males (6)	स्त्रिया Females (7)	एकूण Total (8)		
(अ) काम करणारे									(A) Workers
1 शेतकरी	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	6,181 500 6,681	4,001 1,132 5,133	10,182 1,632 11,813	78,259 7,158 85,416	25,367 16,529 41,896	1,03,626 23,687 1,27,313	Main Marginal Total	Cultivators
2 शेतमजूर	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	3,942 982 4,924	3,700 2,192 5,891	7,641 3,174 10,815	41,119 16,210 57,329	22,378 27,068 49,446	63,497 43,278 1,06,775	Main Marginal Total	Agricultural labourers
3 घरगुती उद्योग	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	494 73 567	316 206 522	810 279 1,089	7,509 1,235 8,744	4,697 3,516 8,213	12,206 4,751 16,957	Main Marginal Total	Workers engaged in Household Industries
4 इतर	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	13,800 881 14,681	2,315 460 2,775	16,115 1,340 17,455	1,13,261 10,264 1,23,525	20,415 7,250 27,665	1,33,676 17,514 1,51,190	Main Marginal Total	Other
एकूण (अ)	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	24,416 2,436 26,852	10,332 3,989 14,321	34,748 6,425 41,173	2,40,148 34,867 2,75,014	72,857 54,363 1,27,220	3,13,005 89,230 4,02,235	Main Marginal Total	Total (A)
(ब) काम न करणारे	एकूण	23,549	32,157	55,705	2,57,142	3,69,233	6,26,376	Total	(B) Non Workers
एकूण (अ+ब)		50,401	46,478	96,879	5,32,157	4,96,454	10,28,610		Total (A+B)

* मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मराम, पाओमाटा आणि पुरूल हे उपविभाग वगळून.

Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapti district of Manipur.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source- i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 5

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा

REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Sr. No (1)	तपशील (2)	1990-91 (3)	2000-01 (4)	2001-02 (5)	2002-03 (6)	2003-04 (7)	2004-05 (R/E) (8)	2005-06 (B/E) (9)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	0.64	0.00	15.87	0.00	0.23	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	2,543.38	6,417.57	7,929.28	9,262.29	16,103.62	10,891.53	14,733.84	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	Increase in land revenue under Sec. 3 of Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	186.99	374.86	441.29	403.54	550.66	836.32	988.62	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	1,115.45	4,326.11	5,311.32	5,823.84	5,454.03	6,977.32	7,055.77	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	3,892.98	9,415.54	8,296.73	2,484.45	398.01	887.00	12,000.00	Tax on purchase of sugarcane
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	0.00	0.00	0.71	56.38	0.08	0.00	0.00	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम-								Education Cess—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	91.88	1,584.63	1,835.83	2,015.99	1,424.41	2,056.90	2,900.00	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	39.14	310.11	585.64	521.94	276.94	532.30	510.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	12.20	106.29	141.75	47.58	4.73	48.50	65.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	7,882.66	22,535.11	24,558.42	20,616.01	24,212.71	22,229.87	38,253.23	Total

T-4

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

Source - Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	2001-02 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	2002-03 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	2003-04 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	2004-05 सु.अं. (R/E) (5)	2005-06 अ.अं. (B/E) (6)	Item (1)
(अ) एकूण महसुली जमा (१+२+३+४) ...	30,093	31,103	34,371	42,883	50,430	(A) Total Revenue Receipts (1+2+3+4)
(१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल (१ ते १०) - ...	21,304	22,815	25,181	30,802	35,297	(1) State's own Tax Revenue (1 to 10)
(१) विक्रीकर ...	12,131	13,488	15,326	18,575	22,128	(1) Sales Tax
(२) मुद्रांक व नोंदणी फी ...	2,443	2,823	3,354	4,000	4,500	(2) Stamps and Registration Fees
(३) राज्य उत्पादन शुल्क ...	1,787	1,939	2,324	2,500	2,800	(3) State Excise Duties
(४) विजेवरील कर व शुल्क ...	1,034	1,149	630	1,383	1,454	(4) Taxes and Duties on Electricity
(५) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर ...	986	1,032	1,019	1,068	1,072	(5) Other Taxes on Income & Expenditure
(६) वाहनांवरील कर ...	948	941	1,206	1,200	1,350	(6) Taxes on Vehicles
(७) विक्रीय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क ...	687	811	729	1,242	1,058	(7) Other Taxes & Duties on Commodities & Services
(८) माल व उताकवरील कर ...	1,027	245	232	455	511	(8) Tax on Goods and Passengers
(९) जमीन महसूल ...	261	387	360	379	424	(9) Land Revenue
(१०) कृषि उत्पन्नावरील कर ...	0	0	0	0	0	(10) Agriculture Income Tax
(२) करांव्यतिरिक्त महसूल (१+२) - ...	4,655	4,517	3,549	4,414	5,686	(2) Non-Tax Revenue (1+2)
(१) व्याजाच्या जमा रकमा ...	1,846	1,777	357	888	784	(1) Interest Receipts
(२) इतर करांव्यतिरिक्त महसूल ...	2,809	2,740	3,192	3,526	4,902	(2) Other non-tax revenue
(३) केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ६) - ...	2,452	2,265	3,370	3,645	4,749	(3) Share in Central Taxes (1 to 6)
(१) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर ...	473	404	573	591	927	(1) Taxes on Income other than Corporation Tax
(२) निगम कर ...	527	499	850	1,095	1,434	(2) Corporation Tax
(३) संपत्ती कर ...	1	1	1	1	3	(3) Taxes on Wealth
(४) जकात ...	557	505	699	675	761	(4) Customs
(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क ...	844	793	1,135	1,087	1,360	(5) Union Excise Duties
(६) सेवा कर ...	50	63	113	196	265	(6) Service Tax
(४) केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने ...	1,682	1,506	2,270	4,022	4,697	(4) Grants in Aid from Central Government
(ब) एकूण भांडवली जमा (१+२+३+४) ...	24,237	30,107	35,796	35,565	15,594	(B) Total Capital Receipts (1+2+3+4)
(१) सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ+ब) - ...	21,103	23,756	31,702	28,200	10,474	(1) Receipts from Public Debts (a+b)
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण* ...	14,766	22,794	30,450	25,841	7,072	(a) Internal Debt of the State Govt.*
(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा ...	6,337	962	1,252	2,359	3,402	(b) Loans & Advances from Central Govt.
(२) राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली) ...	298	469	482	1,494	445	(2) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(३) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) ‡ ...	40	(-) 21	(-) 11	0	0	(3) Other Capital Receipts. (net) ‡
(४) लोक लेखा (निव्वळ) (अ+ब+क+ड) ...	2,796	5,903	3,522	5,871	4,675	(4) Public Account (net) (a+b+c+d)
(अ) अल्पबचत, भावस्थानिवाहनिधी इ. (निव्वळ) ...	634	58	487	624	793	(a) Small Savings, Provident Funds, etc. (net)
(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१+२) ...	1,853	2,074	2,516	3,668	1,834	(b) Reserve Funds (net) (1+2)
(१) व्याजी ...	8	3	(-) 7	9	(-) 2	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी ...	1,845	2,071	2,523	3,659	1,836	(2) Non-interest Bearing
(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१+२) ...	1,289	902	1,080	1,013	810	(c) Civil Deposits (net) (1+2)
(१) व्याजी ...	1,427	637	677	531	387	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी ...	(-) 138	265	403	482	423	(2) Non-interest Bearing
(ड) इतर ...	(-) 980	2,869	(-) 461	566	1,238	(d) Others
एकूण जमा (अ + ब) ...	54,330	61,210	70,167	78,448	66,023	Total Receipts (A + B)

T-5

‡ यात 'आंतरराज्यीय तडजोड' (निव्वळ), 'आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन' (निव्वळ) आणि 'आकस्मिकता निधी' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

‡ It comprises 'inter-state settlement' (net), 'appropriations to the contingency fund' (net) and 'contingency fund' (net).

आधार - शिक्षित अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra, Mumbai.

* अर्थापय व आगाऊ रकमा धरून

* Inclusive of ways & means advances

महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 प्रत्यक्ष Actuals (2)	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals (3)	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals (4)	2004-05 सु.अं. (R/E) (5)	2005-06 अ.अं. (B/E) (6)	Item (1)
(अ) महसुली खर्च (१ + २)	38,281	40,475	42,680	52,083	50,164	(A) Revenue Expenditure (1+2)
(१.) विकास खर्च (अ+ब+क)	20,551	22,528	22,860	29,285	25,144	(1.) Development Expenditure (a+b+c)
(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	14,137	14,218	15,990	18,033	17,829	(a) Social Services (1 to 8)
(१) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	9,382	8,937	9,432	10,234	10,219	(1) Education, Sport, Art & Culture
(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	1,784	1,656	1,768	1,979	2,148	(2) Health & Family Welfare
(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	988	1,480	1,894	2,785	2,413	(3) Water Supply Sani. Housing and Urban Development
(४) माहिती व ध्वनी प्रसारण	16	19	20	24	22	(4) Information & Broadcasting
(५) अ.जा.,अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	730	831	1,080	1,353	1,599	(5) Welfare of SC. ST. & OBC
(६) कामगार व कामगार कल्याण	182	189	194	218	247	(6) Labour and Labour Welfare
(७) समाज कल्याण व पोषण आहार	1,032	1,079	1,571	1,407	1,148	(7) Social Welfare and Nutrition
(८) इतर	23	27	31	34	32	(8) Others
(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	5,876	7,636	5,883	10,382	6,647	(b) Economic Services (1 to 9)
(१) कृषि व संलग्न सेवा	2,392	2,651	2,386	3,375	2,163	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास	522	905	2,065	2,404	2,181	(2) Rural Development
(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	35	53	51	39	21	(3) Special Area Programme
(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	1,874	1,811	357	782	933	(4) Irrigation and Flood control
(५) ऊर्जा	723	759	353	3,007	902	(5) Energy
(६) उद्योग व खनिजे	133	226	201	310	125	(6) Industry and Minerals.
(७) वाहतूक आणि दळणवळण	74	997	262	151	141	(7) Transport and Communication
(८) विज्ञान, तंत्रशास्त्र व पर्यावरण	1	7	15	7	14	(8) Science, Technology & Environment
(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	122	227	193	307	167	(9) General Economic Services
(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने	538	674	987	871	668	(c) Grants-in-Aid & contributions to Local Bodies & P.R. Institutions
(२.) विकासेतर खर्च (अ+ब)	17,730	17,947	19,820	22,798	25,020	(2.) Non-Development Expenditure (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	11,168	10,661	11,292	13,682	15,073	(a) General Services (1 to 5)
(१) राज्यांची अंगे	296	325	390	634	406	(1) Organs of State
(२) करवसुली खर्च	1,086	345	548	571	621	(2) Collection Charges
(३) प्रशासकीय सेवा	3,334	3,152	3,387	3,942	4,585	(3) Administrative Services
(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,715	2,802	3,244	3,816	6,816	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	3,737	4,037	3,723	4,719	2,645	(5) Transfers to Reserve Funds
(ब) ऋण सेवा	6,562	7,286	8,528	9,115	9,947	(b) Debt Services

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7 - (समाप्त/ Conclld.)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 प्रत्यक्ष Actuals (2)	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals (3)	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals (4)	2004-05 सु.अं. (R/E) (5)	2005-06 अ.अं. (B/E) (6)	Item (1)
(ब) भांडवली खर्च (१+२)	16,630	20,740	27,676	26,664	12,620	(B) Capital Expenditure (1+2)
(१) विकास खर्च (अ+ब)	3,007	5,387	10,101	10,778	9,862	(1) Development Expenditure (a+b)
(अ) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च	2,948	3,683	8,199	7,625	8,552	(a) Capital Expenditure outside the Revenue Account
(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	59	1,704	1,902	3,153	1,310	(b) Loans and Advances given by the State Government
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब)	13,623	15,353	17,575	15,886	2,758	(2) Non-Development Expenditure (a+b)
(सरकारी ऋणाची परतफेड)						(Repayment of Public debt)
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	12,662	14,231	9,732	6,826	2,215	(a) Internal Debt of the State Government
(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	961	1,122	7,842	9,060	544	(b) Loans & Advances from Central Govt.
एकूण खर्च (अ + ब)	54,911	61,215	70,356	78,747	62,784	Total Expenditure (A + B)

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.
आधार - संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.
Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/
महाराष्ट्र राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

		सर्वसाधारण सेवा General Services		सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services	
आर्थिक वर्गीकरण (1)	2003-04 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (2)	2004-05 (सु.अं.) (R/E) (3)	2003-04 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (4)	2004-05 (सु.अं.) (R/E) (5)	उद्देशानुसार Purpose
१ चालू खर्च--					
(अ) सेवा व वस्तु ..	5,314	7,869	3,210	3,648	
(ब) व्याज प्रदान ..	0	0	0	0	
(क) अनुदाने ..	1,692	1,430	11,410	13,075	
(ड) इतर चालू खर्च ..	479	855	833	1,022	
एकूण-(१) ..	7,485	10,154	15,453	17,745	
२ भांडवली खर्च--					
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती ..	325	207	897	1,017	
(ब) भांडवली अनुदाने ..	115	178	425	384	
(क) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0	0	48	105	
(ड) कर्ज ..	35	249	305	485	
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	26	31	14	20	
उपबेरीज - (२.१) . .	501	665	1,689	2,011	
२.२ ऋणाची परतफेड . .	0	0	0	0	
एकूण-(२) . .	501	665	1,689	2,011	
एकूण-(१+२) . .	7,986	10,819	17,142	19,756	

सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

- टीप - (१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनांत प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवांत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, प्रागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवांत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

वर्गीकरण Classification		आर्थिक सेवा Economic Services		इतर सेवा Other Services		एकूण Total		
2003-04 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (6)	2004-05 (सु.अं.) (R/E) (7)	2003-04 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (8)	2004-05 (सु.अं.) (R/E) (9)	2003-04 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (10)	2004-05 (सु.अं.) (R/E) (11)	Economic Classification (1)		
3,699	3,728	680	785	12,903	16,030	...	1. Current Expenditure	
0	0	8,835	8,892	8,835	8,892	...	(a) Consumption expenditure	
1,330	1,678	1,024	474	15,456	16,657	...	(b) Interest payments	
2,120	717	41	179	3,473	2,773	...	(c) Grants	
						...	(d) Other current expenditure	
7,149	6,123	10,580	10,330	40,667	44,352	...	Total—(1)	
							2. Capital Expenditure --	
7,676	9,217	0	0	8,898	10,441	...	2.1 (a) Gross capital formation	
2,435	2,930	0	0	2,975	3,492	...	(b) Capital grants	
238	232	1	0	287	337	...	(c) Investment in shares	
1,561	2,148	1	1	1,902	2,883	...	(d) Loans	
35	35	1	2	76	88	...	(e) Other capital transfers	
11,945	14,562	3	3	14,138	17,241	...	Sub-total - 2.1	
0	0	17,575	15,886	17,575	15,886	...	2.2 Repayment of Debt	
11,945	14,562	17,578	15,889	31,713	33,127	...	Total - (2)	
19,094	20,685	28,158	26,219	72,380	77,479	...	Grand Total - (1+2)	

Note - (1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Surveys upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

महाराष्ट्र शासन : दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA : BUDGET AT A GLANCE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2004-05 (R/E) (सु.अं.) (5)	2005-06 (B/E) (अ.अं.) (6)	Item (1)
1. महसुली जमा (अ + ब)	30,092.95	31,103.05	34,370.52	42,882.95	50,429.82	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	23,756.40	25,079.42	28,551.65	34,447.20	40,046.24	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	6,336.55	6,023.63	5,818.87	8,435.75	10,383.58	b) Non-Tax Revenue
2. महसुली खर्च	38,281.52	40,474.30	42,680.06	52,082.92	50,163.96	Revenue Expenditure
त्यापेकी						of which
अ) व्याज प्रदान	6,429.08	7,129.75	8,335.48	8,892.47	9,537.79	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	3,334.00	3,152.03	3,386.71	3,941.74	4,585.30	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,715.42	2,801.91	3,244.13	3,816.25	6,815.64	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	8,188.57	9,371.25	8,309.54	9,199.97	- 265.86	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	10,614.72	14,754.25	18,221.58	19,679.10	12,835.36	Net Capital Receipts
त्यापेकी						of which
अ) कर्जाची वसुली	298.09	469.16	482.16	1,493.96	445.38	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	766.01	5,183.41	2,454.22	4,708.01	3,496.94	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्वे	9,550.62	9,101.68	15,285.20	13,477.13	8,893.04	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	3,007.27	5,387.76	10,101.13	10,777.97	9,861.93	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	40,707.67	45,857.30	52,592.10	62,562.05	63,265.18	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	41,288.79	45,862.06	52,781.19	62,860.89	60,025.89	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6) @	581.12	4.76	189.09	298.84	- 40.16	Budgetary Deficit (7 - 6) @
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	10,131.74	9,106.44	15,474.29	13,775.97	8,852.88	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (9 - 2 अ)	3,702.66	1,976.69	7,138.81	4,883.50	- 684.91	Primary Deficit (9 - 2 a)

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.

1. महसुली जमा (अ + ब)	11.3	10.4	10.5	11.5	12.1	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	8.9	8.4	8.7	9.3	9.6	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	2.4	2.0	1.8	2.3	2.5	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	14.3	13.5	13.0	14.0	12.0	Revenue Expenditure
त्यापेकी						of which
अ) व्याज प्रदान	2.4	2.4	2.5	2.4	2.3	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	1.2	1.1	1.0	1.1	1.1	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	1.0	0.9	1.0	1.0	1.6	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	3.1	3.1	2.5	2.5	(-) 0.1	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	4.0	4.9	5.6	5.3	3.1	Net Capital Receipts
त्यापेकी						of which,
अ) कर्जाची वसुली	0.1	0.2	0.1	0.4	0.1	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	0.3	1.7	0.7	1.3	0.8	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्व	3.6	3.0	4.7	3.6	2.1	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	1.1	1.8	3.1	2.9	2.4	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	15.3	15.3	16.0	16.8	15.1	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	15.5	15.3	16.1	16.9	14.3	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6)	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	Budgetary Deficit (7 - 6)
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	3.8	3.0	4.7	3.7	2.1	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (9 - 2 अ)	1.4	0.7	2.2	1.3	(-) 0.2	Primary Deficit (9 - 2a)

महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न 2,66,797 2,99,923 3,28,052 3,71,878 4,18,441 G.S.D.P. of Maharashtra State

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

टीप/Note - वर्षाच्या सुरुवातीची शिल्लक (-) ६१५.७७ कोटी रुपये आणि अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला २,५८३.३६ कोटी रुपयांचा नियत व्यय यामुळे २००५-०६ चे अर्थसंकल्पातील आधिक्य ४०.१६ कोटी रुपये इतके आहे. / Budgetary surplus for 2005-06 is Rs. 40.16 crore due to opening balance of Rs. (-) 615.77 crore and the un-budgetted plan out lay of Rs. 2,583.36.

T-11

तक्ता क्रमांक / Table No.10

राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य

CAPITAL FORMATION BY STATE GOVERNMENT AND ITS FINANCING

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

बाब (1)	2000-01 Actuals प्रत्यक्ष (2)	2001-02 Actuals प्रत्यक्ष (3)	2002-03 Actuals प्रत्यक्ष (4)	2003-04 Actuals प्रत्यक्ष (5)	2004-05 (R/E) (सु.अं.) (6)	Item (अ.अं.) (1)
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	3,119.50	3,264.15	4,450.80	8,898.20	10,441.04	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	6,407.59	2,996.08	2,618.78	4,151.68	4,872.11	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	3,543.57	1,518.03	1,503.85	2,975.50	3,491.83	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	58.67	41.88	77.10	293.74	0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	580.08	1,000.78	692.52	595.14	1,043.13	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	2,225.27	435.39	345.31	287.30	337.15	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	9,527.09	6,260.23	7,069.58	13,049.88	15,313.15	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.						
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	1.3	1.2	1.5	2.7	2.8	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	2.7	1.1	0.9	1.3	1.3	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	1.5	0.6	0.5	0.9	0.9	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	0.2	0.4	0.2	0.2	0.3	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0.9	0.2	0.1	0.1	0.1	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	4.0	2.3	2.4	4.0	4.1	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न	2,38,747	2,66,797	2,99,923	3,28,052	3,71,878	G.S.D.P. of Maharashtra State

सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

Source - Economic and purpose classification of State Budget.

वर्षभरातील कर्जे, इतर दायित्वे आणि इतर प्राप्ती

BORROWINGS & OTHER LIABILITIES AND OTHER RECEIPTS DURING THE YEAR

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2004-05 (R/E) (र.सु.अं.) (5)	2005-06 (B/E) (अ.अं.) (6)	Item (1)
एक - कर्जे व इतर दायित्वे (१+२+३) (व्याजी)	9,550.62	9,101.68	15,285.20	13,477.13	8,893.04	Borrowings & Other Liabilities (1+2+3) (bearing interest)
१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	2,104.84	8,563.42	20,717.78	19,014.90	4,856.84	1) Internal Debt of the State Government (net)
२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	5,375.69	(-)160.31	(-)6,589.84	(-)6,701.04	2,858.36	2) Loans & Advances from Central Government (net)
३) व्याजी गटबंधने (अ+ब+क)	2,070.09	698.57	1,157.26	1,163.27	1,177.84	3) Interest bearing obligations (a + b + c)
अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	634.57	58.01	487.45	623.67	792.83	a) Provident Fund (net)
ब) राखीव निधी (निव्वळ)	7.83	3.36	(-) 7.07	8.80	(-) 2.03	b) Reserve Fund (net)
क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	1,427.69	637.20	676.88	530.80	387.04	c) Civil Deposites (net)
दोन - इतर प्राप्ती (१+२) (बिन व्याजी)	766.01	5,183.41	2,454.22	4,708.01	3,496.94	Other Receipts (1+2) (Not bearing interest)
१) लोकलेखातील निव्वळ जमा @	726.36	5,204.45	2,464.87	4,708.01	3,496.94	1) Net receipts on Public Account@
२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)#	39.65	(-) 21.04	(-) 10.65	0.00	0.00	2) Other capital receipts (net) #

- सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज B/E - Budget Estimates.

@ लोकलेखाच्या निव्वळ प्राप्तीमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

@ Net Receipts on Public Account consist of Reserve Funds, Deposits, Suspense & Misc. and Remittances Accounts.

यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

It comprises the receipts of Inter-State Settlement (net), Appropriation to the Contingency Fund (net) and Contingency Fund (net)

आधार - महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प

Source - Maharashtra State Budget.

INCOME AND EXPENDITURE OF URBAN LSG INSTITUTIONS DURING 2004-05

(रुपये कोटीत / Rs in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils			नगर पंचायती Nagar All Panchayats (6)	कटक मंडळे Cantonment Boards (8)	सर्व नागरी संस्था All Civic Bodies (9)	Item (i)	
		वर्ग 'अ' Class'A' (3)	वर्ग 'ब' Class'B' (4)	वर्ग 'क' Class'C' (5)					
उत्पन्न									
1. आरंभीची शिल्लक	1,370.74	99.99	102.95	135.70	338.64	4.10	18.85	1,732.33	Income Opening Balance
2. जमा									
2.1. पट्टी, कर इत्यादी	7,817.52	115.94	166.94	116.15	399.04	2.92	85.36	8,304.83	Receipts Rents, taxes etc.
2.2. शासकीय अनुदाने	424.41	230.80	329.73	276.65	837.17	9.26	7.08	1,277.92	Government grants
2.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	92.40	1.18	4.36	5.83	11.37	0.00	0.04	103.81	Commercial enterprises
2.4. ठेवी आणि कर्जे इ.	447.00	21.99	49.78	31.56	103.34	0.89	46.02	597.25	Deposits and Loans etc.
2.5. इतर उत्पन्न	2,302.17	38.18	4.36	29.03	71.58	1.86	0.38	2,375.99	Other income
एकूण जमा (2)	11,083.50	408.09	555.18	459.23	1,422.50	14.93	138.87	12,659.80	Total receipts(2)
एकूण उत्पन्न (1+2)	12,454.25	508.08	658.13	594.93	1,761.13	19.04	157.72	14,392.14	Total Income(1+2)
खर्च									
1. प्रशासन									Expenditure Administration
(अ) आस्थापना	3,703.49	123.19	190.41	148.61	462.21	1.50	32.98	4,200.18	(a) Establishment
(ब) इतर	163.78	8.73	15.63	13.74	38.10	0.50	0.46	202.85	(b) Others
2. कर वसुली	27.59	3.07	2.73	2.76	8.56	0.02	0.23	36.40	Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	206.05	11.43	16.15	11.03	38.61	0.27	1.72	246.65	Street lighting
4. पाणीपुरवठा	1,054.08	35.24	45.25	30.37	110.86	1.69	2.41	1,169.04	Water supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	20.59	1.93	3.46	1.76	7.15	0.09	0.17	28.00	Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	393.29	22.34	13.88	11.41	47.63	0.40	3.71	445.04	Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	412.62	9.76	6.26	6.70	22.72	0.23	0.65	436.21	Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	735.48	69.46	83.55	92.09	245.10	2.20	17.53	1,000.31	Construction works
9. परिवहन	305.51	0.33	0.18	1.06	1.57	0.00	0.26	307.34	Transport
10. शिक्षण	188.92	6.04	9.16	4.34	19.54	0.00	0.26	208.73	Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	38.46	2.89	6.14	3.66	12.69	0.08	0.00	51.23	Expenditure on weaker sections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	577.79	48.57	56.83	38.57	143.96	2.18	71.32	795.25	Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	3,055.43	54.74	87.74	62.36	208.84	1.13	2.94	3,264.35	Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	10,833.07	397.71	537.37	428.46	1,363.54	10.31	134.65	12,391.58	Total expenditure (1 to 13)

टीप - १) विविध विभागांतर्गत कर्मचारी / आस्थापनांवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - 1) Expenditure on staff / establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

2) Details may not add upto totals due to rounding.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	Industry (2)
1	कृषि	20,265	31,080	35,596	32,954	36,074	36,004	34,928	36,863	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,303	1,949	2,224	2,772	3,120	3,240	3,499	3,864	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	927	915	899	980	1,080	1,255	1,374	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	1,787	1,928	2,177	2,393	2,458	2,844	3,004	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	22,849 (20.1)	35,743 (17.0)	40,663 (16.7)	38,802 (16.3)	42,567 (16.0)	42,782 (14.3)	42,526 (13.0)	45,105 (12.1)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	19,354	34,677	38,039	35,090	34,817	40,249	47,786	55,965	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	9,116	14,301	17,309	15,217	17,454	18,193	21,051	25,227	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	11,316	11,173	10,877	12,999	14,916	16,418	18,528	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	5,911	6,188	4,950	6,322	7,000	7,734	8,095	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	37,133 (32.8)	66,205 (31.6)	72,709 (29.9)	66,134 (27.7)	71,592 (26.8)	80,358 (26.8)	92,989 (28.3)	1,07,815 (29.0)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (19.1)	45,016 (21.5)	47,922 (19.7)	52,089 (21.8)	57,031 (21.4)	66,082 (22.0)	76,635 (23.4)	91,073 (24.5)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (28.0)	62,735 (29.9)	81,938 (33.7)	81,722 (34.2)	95,607 (35.8)	1,10,701 (36.9)	1,15,902 (35.3)	1,27,885 (34.4)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	53,338 (47.1)	1,07,751 (51.4)	1,29,860 (53.4)	1,33,811 (56.0)	1,52,638 (57.2)	1,76,783 (58.9)	1,92,537 (58.7)	2,18,958 (58.9)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320 (100.0)	2,09,699 (100.0)	2,43,232 (100.0)	2,38,747 (100.0)	2,66,797 (100.0)	2,99,923 (100.0)	3,28,052 (100.0)	3,71,878 (100.0)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	13,566	22,665	25,795	24,856	27,284	30,234	32,587	36,423	Per capita Gross State Income (Rs.)

T-14

* अस्थायी / Provisional

टीप - १) कंसांतील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

2) Details may not add upto totals due to rounding.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs in crore)

अनुक्रमांक Sr. No (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	Industry (2)
1	कृषि	20,265	22,077	23,963	22,394	23,773	23,340	21,571	21,110	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,303	1,229	1,241	1,425	1,449	1,440	1,501	1,445	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	714	659	619	676	658	686	651	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	1,115	1,212	1,327	1,357	1,399	1,546	1,637	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	22,849 (100.0)	25,135 (110.0)	27,075 (118.5)	25,765 (112.8)	27,255 (119.3)	26,837 (117.5)	25,304 (110.7)	24,843 (108.7)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	19,354	25,521	27,117	23,258	22,307	24,737	27,994	30,657	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	9,116	11,841	13,970	11,692	12,662	12,888	14,122	15,509	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	7,371	6,888	6,423	7,024	7,843	8,559	9,609	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	4,466	4,205	4,194	4,059	4,442	4,710	5,080	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	37,133 (100.0)	49,199 (132.5)	52,180 (140.5)	45,567 (122.7)	46,052 (124.0)	49,910 (134.4)	55,385 (149.2)	60,855 (163.9)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (100.0)	32,835 (151.8)	34,687 (160.3)	37,172 (171.8)	38,771 (179.2)	44,853 (207.3)	52,087 (240.8)	60,315 (278.8)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्य घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (100.0)	41,379 (130.5)	49,081 (154.8)	48,116 (151.8)	52,307 (165.0)	56,510 (178.2)	59,414 (187.4)	62,240 (196.3)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	53,338 (100.0)	74,214 (139.1)	83,768 (157.1)	85,288 (159.9)	91,078 (170.8)	1,01,363 (190.0)	1,11,501 (209.0)	1,22,555 (229.8)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320 (100.0)	1,48,548 (131.1)	1,63,023 (143.9)	1,56,620 (138.2)	1,64,385 (145.1)	1,78,110 (157.2)	1,92,190 (169.6)	2,08,253 (183.8)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	13,566 (100.0)	16,056 (118.4)	17,288 (127.4)	16,306 (120.2)	16,811 (123.9)	17,954 (132.3)	19,091 (140.7)	20,397 (150.4)	Per capita Gross State Income (Rs.)

T-15

* अस्थायी / Provisional

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col. (3).

2) Details may not add upto totals due to rounding.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 15

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत / Rs.in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	Industry (2)
1	कृषि	19,343	29,405	33,820	31,100	34,070	33,876	32,864	34,684	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,285	1,913	2,186	2,731	3,078	3,196	3,452	3,812	Forestry and logging
3	मासेमारी	441	746	806	793	862	923	1,072	1,175	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	530	1,386	1,494	1,712	1,867	2,045	2,366	2,498	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	21,599 (21.2)	33,450 (18.0)	38,306 (17.7)	36,336 (17.3)	39,877 (17.0)	40,040 (15.0)	39,754 (13.7)	42,169 (12.9)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	16,451	28,980	30,392	27,115	25,861	30,564	36,287	42,498	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	7,877	11,429	14,300	11,941	13,908	14,296	16,542	19,824	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,322	10,860	10,684	10,425	12,471	14,383	15,829	17,863	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	3,945	4,050	2,656	3,810	4,319	4,773	4,996	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	31,706 (31.2)	55,214 (29.6)	59,426 (27.4)	52,137 (24.8)	56,050 (23.8)	63,562 (23.9)	73,431 (25.3)	85,181 (25.9)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	19,151 (18.8)	40,322 (21.6)	42,908 (19.8)	46,563 (22.1)	50,991 (21.7)	60,044 (22.5)	69,913 (24.1)	82,901 (25.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311 (28.8)	57,378 (30.8)	76,034 (35.1)	75,231 (35.8)	88,199 (37.5)	1,02,789 (38.6)	1,07,312 (36.9)	1,18,200 (36.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	48,462 (47.6)	97,700 (52.4)	1,18,942 (54.9)	1,21,794 (57.9)	1,39,190 (59.2)	1,62,833 (61.1)	1,77,225 (61.0)	2,01,101 (61.2)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न	1,01,767 (100.0)	1,86,364 (100.0)	2,16,674 (100.0)	2,10,267 (100.0)	2,35,117 (100.0)	2,66,435 (100.0)	2,90,410 (100.0)	3,28,451 (100.0)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	12,183	20,143	22,978	21,891	24,044	26,858	28,848	32,170	Per capita State Income (Rs.)

T-16

* अस्थायी / Provisional

टीप - १) कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

२) आकडे संक्षिप्तता दित्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

2) Details may not add upto totals due to rounding.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	Industry (2)
1	कृषि	19,343	20,981	22,845	21,252	22,602	22,131	20,453	20,017	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	1,285	1,209	1,220	1,402	1,426	1,418	1,478	1,423	Forestry and logging
3	मासेमारी	441	587	586	549	603	561	586	555	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	530	836	920	1,027	1,037	1,155	1,276	1,351	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	21,599 (100.0)	23,613 (109.3)	25,571 (118.4)	24,230 (112.2)	25,668 (118.8)	25,265 (117.0)	23,793 (110.2)	23,346 (108.1)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	16,451	20,895	21,012	16,980	15,644	17,796	20,140	22,055	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	7,877	9,771	11,857	9,482	10,408	10,482	11,486	12,614	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,322	7,004	6,498	6,083	6,642	7,466	8,148	9,148	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	3,125	2,792	2,719	2,525	2,849	3,020	3,258	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	31,706 (100.0)	40,795 (128.7)	42,159 (133.0)	35,264 (111.2)	35,219 (111.1)	38,593 (121.7)	42,794 (135.0)	47,075 (148.5)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	19,151	29,356	31,080	33,380	34,768	40,894	47,894	55,164	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311	37,604	45,053	43,838	47,659	51,624	54,295	56,804	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	48,462 (100.0)	66,960 (138.2)	76,133 (157.1)	77,218 (159.3)	82,427 (170.1)	92,518 (190.9)	1,02,189 (210.9)	1,11,968 (231.0)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न	1,01,767 (100.0)	1,31,368 (129.1)	1,43,863 (141.4)	1,36,712 (134.3)	1,43,314 (140.8)	1,56,376 (153.7)	1,68,776 (165.8)	1,82,389 (179.2)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	12,183 (100.0)	14,199 (116.5)	15,257 (125.2)	14,233 (116.8)	14,656 (120.3)	15,764 (129.4)	16,765 (137.6)	17,864 (146.6)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col (3).

2) Details may not add upto totals due to rounding.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 17

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr No. (1)	उद्योग (2)	# सुधारित मालिका / Revised Series								Industry (2)
		1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	
1	कृषि	2,10,919	3,87,100	3,94,946	3,93,412	4,19,192	3,94,623	4,57,213	4,73,581	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	11,166	17,260	18,845	20,613	21,684	22,874	23,638	24,382	Forestry and logging
3	मासेमारी	7,744	16,107	17,440	19,292	20,847	23,953	25,038	26,257	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	14,950	26,777	33,027	36,761	38,636	52,540	55,079	62,912	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	2,44,779 (35.1)	4,47,244 (31.3)	4,64,258 (28.9)	4,70,078 (27.2)	5,00,359 (26.7)	4,93,990 (24.5)	5,60,968 (24.5)	5,87,132 (23.0)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	65,774	1,22,236	1,28,310	1,49,695	1,59,462	1,78,737	2,05,027	2,44,329	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	37,965	77,939	76,118	84,609	83,823	91,352	1,02,943	1,14,722	b) Un-registered
6	बांधकाम	38,749	88,365	1,02,364	1,12,127	1,21,055	1,35,209	1,55,251	1,81,548	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	24,108	24,269	24,058	23,187	27,689	27,852	28,309	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	1,51,289 (21.7)	3,12,648 (21.8)	3,31,061 (20.6)	3,70,489 (21.5)	3,87,527 (20.6)	4,32,987 (21.4)	4,91,073 (21.5)	5,68,908 (22.3)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	1,34,348 (19.2)	3,03,180 (21.2)	3,53,675 (22.0)	3,91,249 (22.6)	4,37,478 (23.3)	4,84,321 (24.0)	5,63,694 (24.6)	6,47,750 (25.4)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576 (24.0)	3,66,989 (25.7)	4,56,649 (28.5)	4,95,636 (28.7)	5,50,921 (29.4)	6,08,674 (30.1)	6,71,091 (29.4)	7,45,349 (29.3)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	3,01,924 (43.2)	6,70,169 (46.9)	8,10,324 (50.5)	8,86,885 (51.3)	9,88,399 (52.7)	10,92,995 (54.1)	12,34,785 (54.0)	13,93,099 (54.7)	Sub- Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	6,97,992 (100.0)	14,30,061 (100.0)	16,05,643 (100.0)	17,27,452 (100.0)	18,76,285 (100.0)	20,19,972 (100.0)	22,86,826 (100.0)	25,49,139 (100.0)	Total - Net National Domestic Product.
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	6,85,912	14,15,093	15,90,212	17,04,719	18,56,217	20,03,282	22,68,576	25,31,223	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	7,690	14,396	15,886	16,729	17,883	18,988	21,142	23,222	Per capita National Income(Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने १९९९-२००० हे आधारभूत वर्ष धरून अलिकडेच सुधारित मालिका तयार केली आहे./ The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised Series with base year 1999-2000.

टीप - १) कंसांतील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवतात.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Net National Domestic Product.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

2) Details may not add upto totals due to rounding

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - स्थिर किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	उद्योग (2)	१९९३-९४ च्या किंमतीनुसार/At 1993-94 Prices		# सुधारित मालिका १९९९-२००० च्या किंमतीनुसार / Revised Series At 1999-2000 Prices						Industry (2)
		1993-94 (3)	1998-99 (4)	1999-00* (5)	2000-01* (6)	2001-02* (7)	2002-03* (8)	2003-04* (9)	2004-05† (10)	
1	कृषि	2,10,919	2,50,854	3,94,946	3,93,385	4,19,819	3,84,882	4,28,031	4,30,519	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	11,166	11,960	18,845	19,287	19,495	19,676	19,933	20,190	Forestry and logging
3	मासेमारी	7,744	8,823	17,440	17,743	18,469	19,418	20,257	20,365	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	14,950	20,212	33,027	33,916	34,501	38,090	40,223	42,826	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	2,44,779 (100.0)	2,91,849 (119.2)	4,64,258 (100.0)	4,64,331 (100.0)	4,92,284 (106.0)	4,62,066 (99.5)	5,08,444 (109.5)	5,13,900 (110.7)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	65,774	88,484	1,28,310	1,39,586	1,46,022	1,58,980	1,72,366	1,89,418	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	37,965	55,017	76,118	82,204	80,626	85,125	90,611	95,801	b) Un-registered
6	बांधकाम	38,749	51,447	1,02,364	1,08,581	1,12,923	1,21,672	1,34,890	1,51,921	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	13,678	24,269	24,183	24,030	25,288	26,394	27,261	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	1,51,289 (100.0)	2,08,626 (137.9)	3,31,061 (100.0)	3,54,554 (107.1)	3,63,601 (109.8)	3,91,065 (118.1)	4,24,261 (128.2)	4,64,401 (140.3)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	1,34,348	2,13,252	3,53,675	3,79,540	4,16,212	4,55,466	5,12,548	5,68,068	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576	2,46,827	4,56,649	4,77,207	5,03,854	5,33,334	5,59,450	6,12,349	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण - तृतीय	3,01,924 (100.0)	4,60,079 (152.4)	8,10,324 (100.0)	8,56,747 (105.7)	9,20,066 (113.5)	9,88,800 (122.0)	10,71,998 (132.3)	11,80,417 (145.7)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	6,97,992 (100.0)	9,60,554 (137.6)	16,05,643 (100.0)	16,75,632 (104.4)	17,75,951 (110.6)	18,41,931 (114.7)	20,04,703 (124.9)	21,58,718 (134.4)	Total - Net National Domestic Product.
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	6,85,912 (100.0)	9,48,581 (138.3)	15,90,212 (100.0)	16,53,087 (104.0)	17,55,280 (110.4)	18,23,126 (114.6)	19,86,858 (124.9)	21,41,776 (134.7)	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	7,690 (100.0)	9,650 (125.5)	15,886 (100.0)	16,223 (102.1)	16,910 (106.4)	17,281 (108.8)	18,517 (116.6)	19,649 (123.7)	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने १९९९-२००० हे आधारभूत वर्ष धरून अलिकडेच सुधारित मालिका तयार केली आहे/The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised Series with base year 1999-2000

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (३) / स्तंभ (५) शी टक्केवारी दर्शविताने.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col. (3) / Col. (5).

२) आकडे सांक्षिपात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

2) Details may not add upto totals due to rounding.

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19
निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न
NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT AND PER CAPITA NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT

अनुक्रमांक Serial No. (1)	जिल्हा (2)	निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये लाखात) Net District Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई जिल्हा उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Product (Rs.)					Districts (2)
		चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर किमतीनुसार At Constant Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (7)	चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर किमतीनुसार At Constant Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (12)	
		2003-04*	2004-05@	2003-04*	2004-05@		2003-04*	2004-05@	2003-04*	2004-05@		
		(3)	(4)	(5)	(6)	(8)	(9)	(10)	(11)			
1	मुंबई #	76,13,673	87,16,196	44,86,785	49,65,153	10.7	61,572	69,696	36,285	39,702	9.4	Mumbai #
2	ठाणे	29,35,818	33,58,534	17,13,591	18,79,562	9.7	32,636	35,924	19,049	20,104	5.5	Thane
3	रायगड	7,60,070	8,71,320	4,20,545	4,57,267	8.7	33,196	37,541	18,367	19,701	7.3	Raigad
4	रत्नागिरी	4,27,354	4,66,578	2,44,535	2,57,367	5.2	24,973	27,206	14,290	15,007	5.0	Ratnagiri
5	सिंधुदुर्ग	2,27,385	2,47,997	1,43,138	1,50,259	5.0	26,021	28,278	16,380	17,133	4.6	Sindhudurg
	कोकण विभाग	1,19,64,300	1,36,60,625	70,08,594	77,09,608	10.0	45,603	51,033	26,714	28,802	7.8	KONKAN DIV.
6	नाशिक	12,92,696	15,00,819	7,60,718	8,28,882	9.0	24,599	28,027	14,476	15,479	6.9	Nashik
7	धुळे	3,22,586	3,62,118	1,83,032	1,94,948	6.5	18,347	20,390	10,410	10,977	5.4	Dhule
8	नंदुरबार	2,28,994	2,53,343	1,33,860	1,40,925	5.3	16,986	18,614	9,929	10,354	4.3	Nandurbar
9	जळगांव	8,09,159	8,98,204	4,76,689	5,09,872	7.0	21,526	23,731	12,681	13,471	6.2	Jalgaon
10	अहमदनगर	8,56,177	9,58,246	4,91,363	5,32,831	8.4	20,528	22,713	11,781	12,629	7.2	Ahmednagar
	नाशिक विभाग	35,09,612	39,72,730	20,45,662	22,07,458	7.9	21,543	24,083	12,557	13,382	6.6	NASHIK DIV.
11	पुणे	27,78,339	31,15,215	16,40,332	17,63,590	7.5	36,325	39,882	21,446	22,578	5.3	Pune
12	सातारा	6,58,333	7,65,233	3,93,756	4,24,246	7.7	23,007	26,580	13,761	14,736	7.1	Satara
13	सांगली	6,55,373	7,55,191	3,92,915	4,28,636	9.1	24,771	28,316	14,851	16,072	8.2	Sangli
14	सोलापूर	8,05,751	9,55,092	4,61,446	5,17,953	12.2	20,331	23,853	11,643	12,936	11.1	Solapur
15	कोल्हापूर	10,06,907	11,69,653	6,01,351	6,63,712	10.4	27,831	32,028	16,621	18,174	9.3	Kolhapur
	पुणे विभाग	59,04,703	67,60,384	34,89,800	37,98,137	8.8	28,474	32,172	16,829	18,075	7.4	PUNE DIV.

(पुढे चालू /Contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19 (समाप्त/Concltd.)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	जिल्हा (2)	निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये लाखात) Net District Domestic Product (Rs. in lakh)					दरडोई जिल्हा उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Product (Rs.)					Districts (2)
		चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर किमतीनुसार At Constant Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (7)	चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर किमतीनुसार At Constant Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (12)	
		2003-04* (3)	2004-05@ (4)	2003-04* (5)	2004-05@ (6)		2003-04* (8)	2004-05@ (9)	2003-04* (10)	2004-05@ (11)		
16	औरंगाबाद	6,76,721	7,34,813	3,91,350	4,02,973	3.0	22,125	23,544	12,795	12,912	0.9	Aurangabad
17	जालना	2,46,663	2,68,323	1,42,165	1,46,320	2.9	14,887	16,038	8,580	8,746	1.9	Jalna
18	परभणी	2,71,454	2,80,892	1,53,183	1,49,880	(-) 2.2	17,226	17,633	9,721	9,409	(-) 3.2	Parbhani
19	हिंगोली	1,82,300	1,82,672	1,05,118	1,00,937	(-) 4.0	18,025	17,909	10,393	9,896	(-) 4.8	Hingoli
20	बीड	3,80,108	4,56,337	2,07,807	2,30,072	10.7	17,116	20,354	9,357	10,262	9.7	Beed
21	नांदेड	4,80,044	5,29,813	2,75,173	2,88,567	4.9	16,068	17,491	9,211	9,527	3.4	Nanded
22	उस्मानाबाद	2,16,844	2,63,185	1,23,790	1,44,017	16.3	14,262	17,179	8,142	9,401	15.5	Osmanabad
23	लातूर	3,42,989	3,76,564	1,94,973	2,04,523	4.9	15,844	17,148	9,006	9,313	3.4	Latur
	औरंगाबाद विभाग	27,97,123	30,92,599	15,93,559	16,67,289	4.6	17,270	18,850	9,839	10,163	3.3	AURANGABAD DIV.
24	बुलढाणा	3,95,408	4,20,927	2,22,512	2,28,347	2.6	17,246	18,190	9,705	9,868	1.7	Buldhana
25	अकोला	3,34,418	3,74,996	1,86,296	1,96,274	5.4	19,875	22,033	11,072	11,532	4.2	Akola
26	वाशिम	2,00,935	2,21,244	1,17,137	1,21,790	4.0	19,172	20,912	11,176	11,511	3.0	Washim
27	अमरावती	5,79,300	6,22,202	3,14,746	3,24,729	3.2	21,622	23,002	11,748	12,005	2.2	Amravati
28	यवतमाळ	4,81,167	5,12,576	2,68,381	2,72,541	1.6	19,055	20,109	10,628	10,692	0.6	Yavatmal
	अमरावती विभाग	19,91,228	21,51,945	11,09,072	11,43,681	3.1	19,469	20,836	10,844	11,074	2.1	AMRAVATI DIV.
29	वर्धा	3,04,690	3,32,717	1,72,033	1,76,598	2.7	24,121	26,157	13,619	13,883	1.9	Wardha
30	नागपूर	14,24,828	16,25,517	8,10,467	8,71,850	7.6	33,700	37,917	19,169	20,337	6.1	Nagpur
31	भंडारा	2,47,351	2,70,863	1,40,830	1,44,604	2.7	21,554	23,533	12,272	12,563	2.4	Bhandara
32	गोंदिया	2,15,502	2,35,164	1,23,782	1,28,876	4.1	17,777	19,355	10,211	10,607	3.9	Gondia
33	चंद्रपूर	5,45,256	5,94,276	3,07,551	3,17,759	3.3	25,684	27,757	14,487	14,842	2.5	Chandrapur
34	गडचिरोली	1,36,409	1,48,326	76,206	73,010	(-) 4.2	13,536	14,513	7,562	7,144	(-) 5.5	Gadchiroli
	नागपूर विभाग	28,74,036	32,06,863	16,30,869	17,12,697	5.0	26,171	28,922	14,851	15,446	4.0	NAGPUR DIV.
	महाराष्ट्र	2,90,41,002	3,28,45,146	1,68,77,556	1,82,38,870	8.1	28,848	32,170	16,765	17,864	6.6	MAHARASHTRA

T-21

* अस्थायी / Provisional @ प्रारंभिक / Preliminary

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

मुंबई शहर + मुंबई उपनगर जिल्हा / Mumbai City + Mumbai Suburban District.

Note - Details may not add up to totals due to rounding

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credits (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					(12)	(13)	(14)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5
2002	7,383.50	6,848.91	10,911.60	4,567.24	2,16,620.09	2,07,032.17	2,34,915.19	2,18,448.32	23,667	22,008	3,380	2,940	6,320	6.4
2003	7,995.72	7,488.71	12,110.58	5,220.14	2,41,394.39	2,14,735.11	2,61,500.68	2,27,443.97	25,824	22,461	3,360	2,957	6,317	6.2
2004	10,231.00	8,175.00	14,104.00	6,167.00	3,04,995.00	2,69,249.00	3,29,330.00	2,83,591.00	32,256	27,776	3,326	3,006	6,332	6.2
2005*	10,952.00	9,472.00	15,956.00	8,784.00	3,99,391.00	3,92,141.00	4,26,299.00	4,10,398.00	41,188	39,652	3,327	3,119	6,446	6.2

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June, 1971.

* सप्टेंबर, २००५ पर्यंत

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not Available.

* As on September, 2005

Note - Details may not add up to totals due to rounding

Source - Reserve Bank of India, Mumbai.

T-23

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1993-94=100)

वर्ष/महिना Year / Month (1)	प्राथमिक वस्तु Primary articles (2)	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants (3)	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products (4)	सर्व वस्तु All commodities (5)
भार / Weight	(22.025)	(14.226)	(63.749)	(100.000)
1995-96	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3
2005-06*(P)...	193.8	305.2	171.5	195.4
जानेवारी/January,2005	184.6	288.1	167.7	188.6
फेब्रुवारी/February,2005	184.1	289.6	168.0	188.8
मार्च/March,2005	183.9	289.8	169.0	189.5
एप्रिल/April, 2005	187.7	292.9	170.4	191.6
मे/May, 2005	188.8	293.1	170.8	192.1
जून/June, 2005	190.9	298.2	170.6	193.2
जुलै/July, 2005	193.1	304.3	170.7	194.6
ऑगस्ट/August, 2005	193.8	304.0	171.5	195.3
सप्टेंबर/September, 2005	196.0	312.9	171.7	197.2
ऑक्टोबर/October, 2005	197.9	312.8	172.2	197.8
नोव्हेंबर/November, 2005(P)...	199.6	312.3	172.3	198.2
डिसेंबर/December, 2005(P)...	195.4	310.9	172.4	197.2
जानेवारी/January, 2006(P) ...	194.5	311.0	172.1	196.8

* १० महिन्यांची सरासरी/ Average for 10 months (P) अस्थायी / Provisional.

आधार - आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source - Office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार / Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91	199	243	186	185	154	187	193
1991-92	230	280	204	198	169	210	219
1992-93	254	315	220	212	185	233	240
1993-94	272	340	234	224	201	251	258
1994-95	304	368	243	237	227	273	284
1995-96	337	397	260	255	253	294	313
1996-97	369	432	295	280	271	322	342
1997-98	388	479	328	304	286	354	366
1998-99	445	515	353	389	296	386	414
1999-00	446	565	379	437	306	416	428
2000-01	453	592	454	463	315	442	444
2001-02	466	620	483	514	325	463	463
2002-03	477	633	534	556	332	489	482
2003-04	495	655	566	582	338	507	500
2004-05	506	674	613	652	346	525	519
2005-06*	526	686	581	722	353	544	540
जानेवारी/January, 2005	504	679	630	713	348	531	526
फेब्रुवारी/February, 2005	501	677	630	713	349	535	525
मार्च/March, 2005	502	681	619	713	350	535	525
एप्रिल/April, 2005	507	682	620	713	352	536	529
मे/May, 2005	509	683	569	713	353	538	527
जून/June, 2005	512	683	566	713	354	539	529
जुलै/July, 2005	525	685	565	727	354	542	538
ऑगस्ट/August, 2005	527	686	570	727	354	544	540
सप्टेंबर/September, 2005	530	686	578	727	355	544	542
ऑक्टोबर/October, 2005	538	688	583	727	353	547	548
नोव्हेंबर/November, 2005	548	688	586	727	353	548	553
डिसेंबर/December, 2005	539	691	590	727	353	555	550

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	
	भार/Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	...	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97	...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98	...	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99	...	502	461	466	445	440	435	513	457
1999-00	...	504	474	454	452	421	439	502	468
2000-01	...	541	512	451	466	439	469	513	501
2001-02	...	556	536	454	477	448	487	523	519
2002-03	...	562	565	466	490	460	496	548	534
2003-04	...	583	588	491	509	471	507	580	561
2004-05	...	595	610	509	532	484	533	588	579
2005-06*	...	621	608	505	540	500	556	618	590
जानेवारी/January, 2005	...	600	619	509	541	482	547	582	583
फेब्रुवारी/February, 2005	...	596	621	496	536	477	545	582	586
मार्च/March, 2005	...	595	617	489	531	476	542	586	586
एप्रिल/April, 2005	...	599	619	483	526	476	542	593	591
मे/May, 2005	...	601	589	492	531	480	543	597	574
जून/June, 2005	...	605	591	491	530	484	545	599	577
जुलै/July, 2005	...	623	603	498	537	496	556	615	587
ऑगस्ट/August, 2005	...	629	607	509	543	512	564	621	590
सप्टेंबर/September, 2005	...	626	610	512	545	515	566	635	597
ऑक्टोबर/October, 2005	...	636	617	517	548	514	565	633	596
नोव्हेंबर/November, 2005	...	639	619	529	555	511	564	639	602
डिसेंबर/December, 2005	...	635	619	514	548	509	563	628	597

(पुढे चालू /contd...)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रांतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credits (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					(12)	(13)	(14)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5
2002	7,383.50	6,848.91	10,911.60	4,567.24	2,16,620.09	2,07,032.17	2,34,915.19	2,18,448.32	23,667	22,008	3,380	2,940	6,320	6.4
2003	7,995.72	7,488.71	12,110.58	5,220.14	2,41,394.39	2,14,735.11	2,61,500.68	2,27,443.97	25,824	22,461	3,360	2,957	6,317	6.2
2004	10,231.00	8,175.00	14,104.00	6,167.00	3,04,995.00	2,69,249.00	3,29,330.00	2,83,591.00	32,256	27,776	3,326	3,006	6,332	6.2
2005*	10,952.00	9,472.00	15,956.00	8,784.00	3,99,391.00	3,92,141.00	4,26,299.00	4,10,398.00	41,188	39,652	3,327	3,119	6,446	6.2

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June, 1971.

* सप्टेंबर, २००५ पर्यंत

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.= उपलब्ध नाही / Not Available.

* As on September, 2005

Note - Details may not add up to totals due to rounding

Source - Reserve Bank of India, Mumbai

T-23

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1993-94=100)

वर्ष/महिना Year / Month (1)	प्राथमिक वस्तू Primary articles (2)	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants (3)	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products (4)	सर्व वस्तू All commodities (5)
भार / Weight	(22.025)	(14.226)	(63.749)	(100.000)
1995-96	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3
2005-06*(P)...	193.8	305.2	171.5	195.4
जानेवारी/January,2005	184.6	288.1	167.7	188.6
फेब्रुवारी/February,2005	184.1	289.6	168.0	188.8
मार्च/March,2005	183.9	289.8	169.0	189.5
एप्रिल/April, 2005	187.7	292.9	170.4	191.6
मे/May, 2005	188.8	293.1	170.8	192.1
जून/June, 2005	190.9	298.2	170.6	193.2
जुलै/July, 2005	193.1	304.3	170.7	194.6
ऑगस्ट/August, 2005	193.8	304.0	171.5	195.3
सप्टेंबर/September, 2005	196.0	312.9	171.7	197.2
ऑक्टोबर/October, 2005	197.9	312.8	172.2	197.8
नोव्हेंबर/November, 2005(P)...	199.6	312.3	172.3	198.2
डिसेंबर/December, 2005(P)...	195.4	310.9	172.4	197.2
जानेवारी/January, 2006(P) ...	194.5	311.0	172.1	196.8

* १० महिन्यांची सरासरी/ Average for 10 months (P) अस्थायी / Provisional.

आधार - आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source - Office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार / Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91	199	243	186	185	154	187	193
1991-92	230	280	204	198	169	210	219
1992-93	254	315	220	212	185	233	240
1993-94	272	340	234	224	201	251	258
1994-95	304	368	243	237	227	273	284
1995-96	337	397	260	255	253	294	313
1996-97	369	432	295	280	271	322	342
1997-98	388	479	328	304	286	354	366
1998-99	445	515	353	389	296	386	414
1999-00	446	565	379	437	306	416	428
2000-01	453	592	454	463	315	442	444
2001-02	466	620	483	514	325	463	463
2002-03	477	633	534	556	332	489	482
2003-04	495	655	566	582	338	507	500
2004-05	506	674	613	652	346	525	519
2005-06*	526	686	581	722	353	544	540
जानेवारी/January, 2005	504	679	630	713	348	531	526
फेब्रुवारी/February, 2005	501	677	630	713	349	535	525
मार्च/March, 2005	502	681	619	713	350	535	525
एप्रिल/April, 2005	507	682	620	713	352	536	529
मे/May, 2005	509	683	569	713	353	538	527
जून/June, 2005	512	683	566	713	354	539	529
जुलै/July, 2005	525	685	565	727	354	542	538
ऑगस्ट/August, 2005	527	686	570	727	354	544	540
सप्टेंबर/September, 2005	530	686	578	727	355	544	542
ऑक्टोबर/October, 2005	538	688	583	727	353	547	548
नोव्हेंबर/November, 2005	548	688	586	727	353	548	553
डिसेंबर/December, 2005	539	691	590	727	353	555	550

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	
	भार/Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	...	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97	...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98	...	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99	...	502	461	466	445	440	435	513	457
1999-00	...	504	474	454	452	421	439	502	468
2000-01	...	541	512	451	466	439	469	513	501
2001-02	...	556	536	454	477	448	487	523	519
2002-03	...	562	565	466	490	460	496	548	534
2003-04	...	583	588	491	509	471	507	580	561
2004-05	...	595	610	509	532	484	533	588	579
2005-06*	...	621	608	505	540	500	556	618	590
जानेवारी/January, 2005	...	600	619	509	541	482	547	582	583
फेब्रुवारी/February, 2005	...	596	621	496	536	477	545	582	586
मार्च/March, 2005	...	595	617	489	531	476	542	586	586
एप्रिल/April, 2005	...	599	619	483	526	476	542	593	591
मे/May, 2005	...	601	589	492	531	480	543	597	574
जून/June, 2005	...	605	591	491	530	484	545	599	577
जुलै/July, 2005	...	623	603	498	537	496	556	615	587
ऑगस्ट/August, 2005	...	629	607	509	543	512	564	621	590
सप्टेंबर/September, 2005	...	626	610	512	545	515	566	635	597
ऑक्टोबर/October, 2005	...	636	617	517	548	514	565	633	596
नोव्हेंबर/November, 2005	...	639	619	529	555	511	564	639	602
डिसेंबर/December, 2005	...	635	619	514	548	509	563	628	597

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 23 - (समाप्त/concl.)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	खाद्यपदार्थ	सर्वसाधारण	
	गट Food group (10)	निर्देशांक General index (11)	गट Food group (12)	निर्देशांक General index (13)	गट Food group (14)	निर्देशांक General index (15)	गट Food group (16)	निर्देशांक General index (17)	गट Food group (18)	निर्देशांक General index (19)	गट Food group (20)	निर्देशांक General index (21)	
भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98	...	400	386	375	365	423	388	400	364	375	372	405	379
1998-99	...	448	431	445	421	497	442	460	408	443	429	484	437
1999-00	...	433	434	439	429	487	450	456	423	465	458	477	456
2000-01	...	461	477	466	459	489	466	477	449	469	466	483	479
2001-02	...	474	503	488	479	509	488	489	464	475	474	493	502
2002-03	...	474	517	497	490	539	517	493	474	495	494	507	523
2003-04	...	487	537	505	507	553	535	507	490	510	508	531	542
2004-05	...	499	563	519	523	578	561	525	509	545	534	554	562
2005-06*	...	518	576	521	529	584	576	545	528	558	545	561	578
जानेवारी/January, 2005	...	511	583	528	531	578	569	533	519	548	538	556	570
फेब्रुवारी/February, 2005	...	498	577	525	529	575	569	531	518	545	536	558	571
मार्च/March, 2005	...	493	569	518	525	566	564	527	516	546	538	551	568
एप्रिल/April, 2005	...	493	570	513	522	565	564	529	518	549	538	547	568
मे/May, 2005	...	499	563	511	521	566	565	531	520	547	537	545	567
जून/June, 2005	...	504	565	513	522	569	567	532	520	551	540	547	568
जुलै/July, 2005	...	521	577	514	523	576	572	540	526	558	544	549	571
ऑगस्ट/August, 2005	...	519	575	521	530	588	579	548	530	563	547	570	582
सप्टेंबर/September, 2005	...	523	578	526	533	588	579	551	531	563	547	572	585
ऑक्टोबर/October, 2005	...	533	585	528	534	599	584	554	532	566	548	577	589
नोव्हेंबर/November, 2005	...	539	589	531	536	605	589	558	534	565	552	571	586
डिसेंबर/December, 2005	...	535	586	532	536	602	588	565	538	561	550	574	589

* ९ महिन्यांची सरासरी / * Average for 9 months आधार : कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई.

Source - Office of the Labour Commissioner, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 24

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	ओरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1995-96	260	277	251	251	256	259
1996-97	285	297	280	275	277	283
1997-98	309	311	302	298	293	302
1998-99	339	345	327	336	336	337
1999-00	353	369	339	355	342	352
2000-01	375	393	359	384	359	371
2001-02	395	420	375	404	368	390
2002-03	406	443	388	421	386	405
2003-04	415	470	407	439	402	420
2004-05	434	486	421	453	412	436
2005-06 *	448	498	436	469	424	454

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months आधार -केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना,नवी दिल्ली. Source - Central Statistical Organisation, New Delhi

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 25

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS AND RURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1986-87=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Agricultural Labourers				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Rural Labourers			
	महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India		महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (9)
1998-99	309	288	299	293	309	288	300	294
1999-00	317	299	312	306	316	299	311	307
2000-01	316	305	303	305	316	305	303	307
2001-02	307	303	302	309	308	304	303	311
2002-03	322	317	312	319	322	317	313	321
2003-04	342	332	325	331	341	332	326	333
2004-05	357	346	333	339	356	346	334	341
2005-06*	N.A.	360	N.A.	351	N.A.	361	N.A.	353
जानेवारी/January, 2005	357	351	333	341	356	351	334	343
फेब्रुवारी/February, 2005	353	350	331	340	352	350	332	343
मार्च/March, 2005	351	349	330	340	350	349	330	342
एप्रिल/April, 2005	350	348	332	341	349	349	332	344
मे/May, 2005	354	351	333	343	353	351	334	345
जून/June, 2005	357	353	336	345	356	354	337	347
जुलै/July, 2005	368	362	344	350	367	362	344	353
ऑगस्ट/August, 2005	374	366	346	352	374	366	346	354
सप्टेंबर/September, 2005	373	365	348	354	372	366	348	356
ऑक्टोबर/October, 2005	376	368	350	356	375	368	351	358
नोव्हेंबर/November, 2005	376	368	355	360	375	369	356	362
डिसेंबर/December, 2005	N.A.	367	N.A.	358	N.A.	368	N.A.	361

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available.

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 26

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/Inflation Rates				
	अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number@	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers+	नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1994-95	12.58	10.27	9.49	11.94	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-00	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-01	7.13	3.82	5.59	(-) 0.33	0.03
2001-02	3.02	4.31	5.12	1.09	1.33
2002-03	3.38	3.98	3.72	3.16	3.13
2003-04	5.49	3.85	3.74	3.90	3.79
2004-05	6.48	3.83	3.62	2.60	2.58
2005-06 (P)	4.60 **	4.25 *	4.68 *	3.47 *	3.51 *
डिसेंबर/December, 2004	6.72	3.78	3.56	3.01	2.99
जानेवारी/January, 2005	5.54	4.37	3.77	2.71	2.69
फेब्रुवारी/February, 2005	5.00	4.17	3.77	2.41	2.39
मार्च/March, 2005	5.39	4.17	4.00	2.41	2.40
एप्रिल/April, 2005	6.03	4.96	4.23	3.02	2.99
मे/May, 2005	5.84	3.74	4.22	3.00	2.99
जून/June, 2005	4.32	3.32	3.94	2.68	2.66
जुलै/July, 2005	4.29	4.06	4.84	3.55	3.82
ऑगस्ट/August, 2005	3.66	3.45	4.35	3.23	3.21
सप्टेंबर/September, 2005	4.06	3.63	4.81	3.21	3.19
ऑक्टोबर/October, 2005	4.71	4.18	4.55	3.19	3.17
नोव्हेंबर/November, 2005	4.21 (P)	5.33	5.46	4.65	4.62
डिसेंबर/December, 2005	4.45 (P)	5.56	5.73	4.68	4.94
जानेवारी/January, 2006	4.35 (P)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available. (P) अस्थायी / Provisional

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months. ** १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months.

टीप - चलनवाढ दर= मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note - Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार - @ आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

@@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - @ Office of Economic Advisor, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi.

+ Labour Bureau, Government of India, Simla.

@@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

T-29

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 27

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN MAHARASHTRA

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan,Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	भाववाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)								
भार	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
२०००-०१	421	594	380	518	454	438	3.31	2000-01
२००१-०२	430	608	420	538	481	455	4.00	2001-02
२००२-०३	441	626	458	544	496	469	2.99	2002-03
२००३-०४	457	645	461	550	502	481	2.56	2003-04
२००४-०५	469	657	472	550	514	492	2.29	2004-05
(पायाभूत वर्ष/Base Year 2003=100)								
भार	45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	...	Weight
२००४-०५	105	103	103	102	104	104	...	2004-05
२००४-०५*	105	103	103	102	104	104	...	2004-05*
२००५-०६*	110	106	107	102	107	108	3.53	2005-06*
जानेवारी, २००५	105	104	106	102	105	105	3.48	January, 2005
फेब्रुवारी, २००५	104	104	106	102	106	105	3.35	February, 2005
मार्च, २००५	104	105	106	102	106	105	3.24	March, 2005
एप्रिल, २००५	105	105	106	102	106	106	3.48	April, 2005
मे, २००५	107	106	107	102	106	106	3.27	May, 2005
जून, २००५	109	105	107	103	106	107	3.11	June, 2005
जुलै, २००५	110	105	107	103	106	108	3.64	July, 2005
ऑगस्ट, २००५	111	106	107	103	106	108	3.66	August, 2005
सप्टेंबर, २००५	111	107	107	103	107	109	3.89	September, 2005
ऑक्टोबर, २००५	112	107	107	103	107	109	3.74	October, 2005
नोव्हेंबर, २००५	112	107	107	102	108	109	3.75	November, 2005
डिसेंबर, २००५	110	108	107	103	107	108	3.23	December, 2005

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco (3)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (4)	कापड Clothing (5)	संकीर्ण Miscella- neous (6)	सर्व वस्तू All Commo- dities (7)	चलनवाढीचा दर Inflation rate (8)	Year/ Month (1)
(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)								
भार	61.66	...	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
२०००-०१	415	...	405	380	503	431	(-) 1.22	2000-01
२००१-०२	415	...	436	383	518	438	1.50	2001-02
२००२-०३	426	...	456	394	522	448	2.28	2002-03
२००३-०४	442	...	459	413	523	461	3.02	2003-04
२००४-०५	468	...	464	419	549	481	4.31	2004-05
(पायाभूत वर्ष/Base Year 2003=100)								
भार	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	...	Weight
२००४-०५	104	105	103	102	102	104	...	2004-05
२००४-०५*	104	105	102	102	102	103	...	2004-05*
२००५-०६*	110	108	107	103	104	108	4.35	2005-06*
जानेवारी, २००५	105	105	107	102	104	105	1.93	January, 2005
फेब्रुवारी, २००५	105	105	107	102	104	105	2.58	February, 2005
मार्च, २००५	105	105	106	103	104	105	2.56	March, 2005
एप्रिल, २००५	105	107	106	103	104	105	2.62	April, 2005
मे, २००५	106	109	108	103	105	106	3.17	May, 2005
जून, २००५	109	109	108	103	105	107	3.89	June, 2005
जुलै, २००५	110	108	107	104	105	108	4.95	July, 2005
ऑगस्ट, २००५	111	109	107	103	105	108	4.83	August, 2005
सप्टेंबर, २००५	112	108	107	103	105	109	4.93	September, 2005
ऑक्टोबर, २००५	113	108	107	103	104	109	5.34	October, 2005
नोव्हेंबर, २००५	112	108	107	104	104	108	5.03	November, 2005
डिसेंबर, २००५	111	108	107	104	103	108	4.39	December, 2005

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 29

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION/
 FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनात/ Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या* No. of ration/fair price shops* (8)
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col.5+ Col.6) (7)	
1999-2000 (एकूण/ Total)	1.28	5.61	6.89	1.33	9.34	10.67	45,827
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.02	2.44	2.46	0.02	4.17	4.19	...
2000-01 (एकूण/ Total)	0.03	3.91	3.94	0.05	6.59	6.64	46,756
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.03	3.77	3.80	0.04	6.38	6.42	...
2001-02 (एकूण/ Total)	0.02	5.16	5.18	0.05	8.48	8.53	48,655
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.02	5.01	5.02	0.04	8.27	8.31	...
2002-03 (एकूण/ Total)	0.08	6.72	6.80	0.14	11.46	11.60	49,502
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.05	6.62	6.67	0.07	11.38	11.45	...
2003-04 (एकूण/ Total)	0.06	7.15	7.21	0.16	13.25	13.41	49,921
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.06	7.10	7.16	0.09	12.95	13.04	...
2004-05 (एकूण/ Total)	0.09	8.42	8.51	0.25	14.77	15.02	50,160
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.07	8.35	8.42	0.16	14.43	14.59	...
2005-06 (एकूण/ Total) (डिसेंबर, २००५ पर्यंत/upto Dec., 2005)	0.06	6.96	7.02	0.37	11.17	11.54	50,019
Of which, TPDS	0.05	6.90	6.95	0.06	10.80	10.86	...

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 30

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/Lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)
1999-2000 (एकूण/ Total)	7.63	11.69
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	2.54	4.72
2000-01 (एकूण/ Total)	7.91	14.66
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	5.22	9.69
2001-02 (एकूण/ Total)	9.23	17.12
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	6.54	12.16
2002-03 (एकूण/ Total)	27.20	50.37
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	9.60	17.38
2003-04 (एकूण/ Total)	26.10	48.34
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	9.61	17.83
2004-05 (एकूण/ Total)	26.96	47.48
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	10.46	16.96
2005-06 (एकूण/ Total) (डिसेंबर, २००५ पर्यंत/upto Dec., 2005)	20.55	35.27
Of which, TPDS	8.18	12.39

टीप - अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत आकडेवारीमध्ये समाविष्ट केलेली आहे.

Note - Figures of Antyodaya Anna Yojana included in TPDS

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 31
 भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
 INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	भार/ Weight (3)	1999-00 (4)	2000-01 (5)	2001-02 (6)	2002-03 (7)	2003-04 (8)	2004-05 (9)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	154.9	162.7	167.0	176.6	189.0	204.2	General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	126.7	131.4	131.9	139.6	146.9	153.2	Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	159.4	167.9	172.7	183.1	196.6	213.9	Manufacturing
	उद्योग गट								Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	140.3	154.5	152.0	168.7	167.9	166.3	Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	192.1	200.4	224.8	287.6	312.1	346.9	Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	5.52	123.7	127.3	124.5	121.2	117.4	126.4	Cotton textiles
4	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	197.8	209.3	218.5	225.1	240.5	247.0	Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	105.0	105.8	99.6	107.9	103.4	107.2	Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	156.1	162.4	166.3	190.3	184.3	217.9	Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	101.4	104.3	92.8	76.5	81.7	74.8	Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	180.5	164.0	169.0	180.5	208.7	228.0	Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	135.5	150.0	158.0	152.9	147.0	157.1	Leather & leather products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	14.00	164.6	176.6	185.0	191.8	208.4	238.1	Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	137.2	153.4	170.4	179.7	187.7	191.6	Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	220.8	218.2	220.7	232.0	240.6	244.2	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	146.9	149.6	156.0	170.4	186.0	196.5	Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	137.8	158.5	142.6	151.7	157.3	166.4	Metal products & parts (except machinery & equipment)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	182.5	195.8	198.3	201.4	233.3	278.2	Machinery & equipment (except transport equipment)
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	3.98	194.1	190.3	203.3	232.9	272.6	282.6	Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	142.5	159.1	173.2	173.3	186.6	216.8	Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	148.5	154.4	159.2	164.3	172.6	181.5	Electricity

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

दोन अंकी उद्योग गट	वर्ष	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	मूल्यवृद्धी Value added	Industry groups at two digit level
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
(1) सरकी काढणे, वटणी, सफाई इत्यादी (०१)	2002-03	84	39	23	284	179	251	22	Cotton ginning, cleaning etc. (01)
	2003-04	116	60	18	777	665	724	38	
(2) मिठाचे उत्पादन (१४)	2002-03	1	2	2	5	0	2	3	Extraction of salt. (14)
	2003-04	2	2	3	6	0	2	4	
(3) खाद्य उत्पादने व पेये (१५)	2002-03	7,481	841	655	33,435	22,104	29,433	3,287	Food products and beverages (15)
	2003-04	8,210	2,472	606	27,879	18,431	24,348	2,792	
(4) तंबाखू उत्पादने (१६)	2002-03	206	102	169	1,206	440	751	426	Tobacco products (16)
	2003-04	209	128	117	1,181	519	834	323	
(5) वस्त्रोद्योग (१७)	2002-03	5,913	-1,531	651	10,526	5,955	8,772	1,166	Textiles (17)
	2003-04	6,781	-961	592	11,348	6,435	9,112	1,563	
(6) परिधान करण्याची वस्त्रे (१८)	2002-03	216	602	64	1,474	586	1,179	266	Wearing apparel (18)
	2003-04	265	188	65	1,630	705	1,268	327	
(7) कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (१९)	2002-03	17	46	6	186	109	150	33	Tanning and dressing of leather (19)
	2003-04	30	42	8	240	122	195	41	
(8) लाकूड व लाकडाची उत्पादने (२०)	2002-03	200	44	14	336	165	255	57	Wood and wood products (20)
	2003-04	176	70	13	367	215	308	43	
(9) कागद व कागदाची उत्पादने (२१)	2002-03	2,999	53	106	3,517	1,785	2,885	386	Paper and paper products (21)
	2003-04	2,186	202	103	3,447	1,792	2,731	553	
(10) प्रकाशन आणि मुद्रण (२२)	2002-03	969	549	99	2,621	1,102	1,839	653	Publishing and printing (22)
	2003-04	1,044	348	90	2,596	1,115	1,726	752	
(11) कोळसा, शुध्द पेट्रोलियम यांची उत्पादने इत्यादी. (२३)	2002-03	4,227	-199	172	31,110	22,580	23,299	7,516	Coke, refined petroleum products etc. (23)
	2003-04	4,629	2,316	166	33,589	22,602	23,314	9,994	
(12) रसायने व रासायनिक उत्पादने इ. (२४)	2002-03	13,808	5,157	876	33,639	16,546	25,067	7,157	Chemicals and chemical products (24)
	2003-04	14,652	4,551	940	37,527	18,127	28,099	7,893	
(13) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२५)	2002-03	3,176	1,066	209	6,578	3,710	4,732	1,522	Rubber and plastic products (25)
	2003-04	3,796	1,459	240	7,541	4,510	5,836	1,350	

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 32 - (समाप्त/concltd.)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

दोन अंकी उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (5)	एकूण उत्पादन Total output (6)	वापरलेला माल Material consumed (7)	एकूण निविष्टी Total input (8)	मूल्यवृद्धी Value added (9)	Industry groups at two digit level (1)
(14) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२६)	2002-03 2003-04	3,262 4,109	641 689	149 145	3,567 4,463	1,258 1,714	2,633 3,056	711 1,105	Other non-metallic mineral products (26)
(15) मूलभूत धातू (२७)	2002-03 2003-04	13,611 18,489	-1,500 -982	335 346	17,904 24,673	11,855 16,153	16,010 21,275	1,081 2,568	Basic metals (27)
(16) धातूच्या तयार वस्तू (२८)	2002-03 2003-04	2,182 2,374	1,207 1,476	295 301	7,011 9,197	3,289 4,382	5,451 7,351	1,293 1,568	Fabricated metal products (28)
(17) यंत्रे व यंत्रसामग्री (२९)	2002-03 2003-04	4,328 4,353	2,189 2,091	582 618	14,234 16,379	7,683 8,746	11,376 12,575	2,332 3,265	Machinery and equipments (29)
(18) कार्यालयीन, लेखांकन व संगणना यंत्रसामग्री (३०)	2002-03 2003-04	80 118	-38 40	10 13	218 513	147 391	190 451	22 48	Office, accounting and computing machinery (30)
(19) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे (३१)	2002-03 2003-04	2,441 1,888	964 1,039	248 243	6,594 6,740	3,371 3,647	4,857 5,040	1,482 1,440	Electrical machinery and apparatus (31)
(20) रेडिओ, दूरदर्शन, दळणवळण सामग्री आणि उपकरणे (३२)	2002-03 2003-04	2,144 2,711	1,174 1,173	85 82	6,389 5,281	4,147 3,270	5,242 4,277	912 705	Radio, T.V. and communication equipments and apparatus (32)
(21) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची व ऑप्टिकल साधने इत्यादी (३३)	2002-03 2003-04	309 320	290 306	58 59	1,188 1,431	520 668	739 962	411 434	Medical, precision and optical instruments (33)
(22) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (३४)	2002-03 2003-04	5,441 4,536	-599 151	471 542	16,831 15,523	12,254 10,200	14,573 12,166	1,593 2,717	Motor vehicles, trailers (34)
(23) इतर परिवहन सामग्री (३५)	2002-03 2003-04	1,779 1,890	477 79	209 227	6,866 7,755	4,267 4,945	5,159 5,945	1,464 1,523	Other transport equipments (35)
(24) फर्निचर (इतरत्र वर्गीकरण न केलेले) (३६)	2002-03 2003-04	969 1,165	2,266 2,773	268 267	9,854 11,768	6,013 7,543	8,677 10,304	1,063 1,333	Furniture (not elsewhere classified) (36)
(25) इतर	2002-03 2003-04	596 1,008	166 -832	40 89	2,777 7,403	151 993	2,443 7,080	290 238	Others
एकूण	2002-03 2003-04	76,439 85,056	14,007 18,880	5,797 5,892	2,18,351 2,39,255	1,30,216 1,37,889	1,75,964 1,88,979	35,149 42,617	Total

T-34

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2003-04**

उद्योग गट / Industry groups															
रोजगार आकार वर्ग	सरकी काढणे	मिठाचे उत्पादन	खाद्य उत्पादने	तंबाखू उत्पादने	बस्तोद्योग	परिधान करण्याची वस्त्रे	चामड्याची उत्पादने	लाकडाची उत्पादने	कागदाची उत्पादने	प्रकाशन, मुद्रण	कोळसा, पेट्रोलियम इत्यादी	रासायनिक उत्पादने	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने	Size class of employment	
	Cotton ginning	Salt extraction	Food products	Tobacco products	Textiles	Wearing apparel	Products of leather	Wood products	Paper products	Publishing, printing	Coke, petroleum products	Chemical products	Rubber, plastic products		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)	
२० पेक्षा कमी ..	48.1	58.9	57.1	24.0	42.4	52.9	64.3	79.4	64.0	68.7	46.7	42.8	65.0	Below 20	
२०-४९ ..	26.2	22.8	18.5	18.0	25.3	35.7	16.9	10.8	25.7	21.6	29.1	30.0	18.3	20-49	
५०-९९ ..	21.1	13.3	9.1	16.3	14.2	6.4	16.6	6.7	5.9	4.3	16.0	12.0	11.1	50-99	
१००-१९९ ..	4.2	5.0	5.1	13.5	7.5	4.3	1.1	1.6	3.0	4.2	3.7	8.6	2.4	100-199	
२००-४९९ ..	0.4	0.0	5.8	10.0	6.5	0.8	1.1	1.5	0.7	1.0	1.8	4.8	2.4	200-499	
५०० आणि जास्त ..	0.0	0.0	4.4	18.2	4.2	0.0	0.0	0.0	0.7	0.3	2.7	1.9	0.9	500 and above	
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total	

T-35

उद्योग गट / Industry groups														
रोजगार आकार वर्ग	अधातू उत्पादने	खनिज धातू	मूलभूत धातू	धातूच्या वस्तू	यंत्रे	कार्यालयीन यंत्रसामग्री	विद्युत यंत्रसामग्री	दळणवळण सामुग्री	मोजमापाची साधने इ.	मोटार वाहने	इतर परिवहन सामग्री	फर्निचर	एकूण	Size class of employment
	Non-metal mineral products	Basic metals	Metal products	Machinery	Office machinery	Electrical machinery	Comm-unication equipments	Precision instruments etc	Motor vehicles	Other transport equipments	Furniture	Total		
(1)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(1)	
२० पेक्षा कमी ..	69.4	45.7	64.5	55.0	63.9	56.5	35.9	35.0	46.6	36.1	54.2	54.2	Below 20	
२०-४९ ..	16.8	27.9	23.8	24.7	8.9	26.4	31.5	41.3	28.8	27.3	19.2	24.5	20-49	
५०-९९ ..	6.9	13.7	6.2	10.5	22.8	7.2	9.9	14.3	9.2	22.5	10.0	10.4	50-99	
१००-१९९ ..	2.6	6.1	2.5	5.4	0.0	4.9	15.9	6.9	8.9	4.9	7.6	5.3	100-199	
२००-४९९ ..	2.8	4.0	2.2	3.2	4.4	3.6	3.7	1.3	5.1	5.4	8.5	3.7	200-499	
५०० आणि जास्त ..	1.6	2.5	0.7	1.3	0.0	1.6	3.1	1.3	1.4	3.8	0.7	1.9	500 and above	
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total	

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 34

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2003-04**

उद्योग गट / Industry groups														
स्थिर भांडवल आकार वर्ग (रूपये)	सरकी काढणे Cotton ginning	मिठाचे उत्पादन Salt extraction	खाद्य उत्पादने Food products	तंबाखू उत्पादने Tobacco products	वस्त्रोद्योग Textiles	परिधान करण्याची वस्त्रे Wearing apparel	चामड्याची उत्पादने Products of leather	लाकडाची उत्पादने Wood products	कागदाची उत्पादने Paper products	प्रकाशन, मुद्रण Publishing, printing	कोळसा, पेट्रोलियम इत्यादी petroleum products	रासायनिक उत्पादने Chemical products	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने Rubber, plastic products	Size class of Fixed Capital (Rs.) (1)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	31.0	79.0	18.4	44.2	15.6	23.6	22.0	44.4	13.4	10.0	3.2	6.0	15.3	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	8.6	7.1	7.1	4.2	3.8	11.4	0.0	11.7	4.4	10.3	7.4	5.8	12.0	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	8.2	0.0	7.5	2.7	6.5	7.0	19.9	1.0	12.6	6.0	0.0	4.3	4.9	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	5.9	0.0	5.1	1.8	6.2	4.1	11.0	9.2	6.3	4.7	1.8	4.2	5.1	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	14.8	5.9	6.3	5.9	6.6	7.5	4.4	3.9	9.9	5.9	0.0	8.1	5.3	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	5.8	2.7	4.1	2.4	3.8	5.5	2.8	3.3	5.8	7.5	0.0	5.0	8.8	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	13.4	2.7	15.6	10.8	18.2	24.6	15.7	5.0	20.3	26.2	31.0	18.2	19.5	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	8.0	2.7	11.3	14.3	10.5	5.1	16.6	10.6	10.7	10.4	18.3	11.6	10.7	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.5	0.0	11.8	9.9	17.1	10.2	7.5	6.9	11.6	13.4	16.4	18.8	13.0	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	0.0	0.0	12.7	3.7	11.7	1.1	0.0	4.0	4.9	5.5	21.9	17.9	5.5	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 34 (समाप्त/Concltd.)

स्थिर भांडवल आंकार वर्ग (रूपये) (1)	उद्योग गट / Industry groups												Size class of Fixed Capital (Rs.) (1)
	अधातू खनिज उत्पादने Non-metal mineral products (15)	मूलभूत धातू Basic metal (16)	धातूच्या वस्तू Metal products (17)	यंत्रे Machi- nery (18)	कार्यालयीन यंत्रसामग्री Office machi- nery (19)	विद्युत यंत्रसामग्री Electrical machi- nery (20)	दळणवळण सामग्री Comm- unication equipments (21)	मोजमापाची साधने इ. Precision instru- ments etc (22)	मोटर वाहने Motor vehicles (23)	इतर परिवहन सामग्री Other transport equipments (24)	फर्निचर Furni- ture (25)	एकूण Total (26)	
२.५ लाखापेक्षा कमी	32.9	9.7	24.2	9.4	41.1	12.8	9.4	8.8	14.8	6.9	27.6	16.7	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	12.1	6.6	10.0	11.4	0.0	8.8	2.9	5.8	2.8	2.1	12.2	8.1	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	9.4	3.8	4.7	5.2	0.0	9.4	11.1	8.5	6.4	3.6	2.4	6.1	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	6.5	5.1	7.5	5.3	0.0	3.1	4.9	5.7	4.3	1.0	6.3	5.3	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	-6.5	8.9	8.8	10.5	0.0	11.4	11.2	7.4	5.7	12.7	8.7	8.0	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	3.1	9.2	3.4	10.3	0.0	6.9	6.5	5.3	3.1	6.0	4.0	5.7	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	13.0	19.3	19.5	18.1	18.4	15.4	11.1	27.8	20.7	20.4	11.7	18.2	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	3.0	7.8	7.5	10.3	27.2	11.2	15.1	8.8	15.6	12.8	7.1	9.9	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	7.7	18.8	10.3	12.6	8.9	13.7	18.7	15.1	15.0	20.5	14.1	13.4	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	5.7	10.8	4.2	6.9	4.4	7.4	9.1	6.8	11.5	14.1	5.9	8.6	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 35

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे
IMPORTANT RATIOS FOR BROAD GROUPS OF INDUSTRY DIVISIONS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio	स्थिर भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to gross output ratio	उत्पादनाचे निविष्टीशी गुणोत्तर Output to input ratio	वापरलेल्या मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio	Broad groups of Industry divisions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	2001-02 2002-03 2003-04	1.86 2.07 2.70	0.24 0.22 0.29	0.13 0.11 0.11	1.18 1.15 1.15	0.67 0.65 0.65	Food products, beverages and tobacco products
वस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	2001-02 2002-03 2003-04	5.03 4.28 3.71	0.53 0.51 0.52	0.11 0.12 0.14	1.19 1.20 1.24	0.55 0.55 0.57	Textiles, wearing apparels, etc.
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	2001-02 2002-03 2003-04	2.18 3.70 2.47	0.56 0.63 0.52	0.26 0.17 0.21	1.44 1.30 1.34	0.48 0.47 0.49	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॉस्टिक उत्पादने इ.	2001-02 2002-03 2003-04	1.74 1.31 1.20	0.35 0.30 0.29	0.20 0.23 0.24	1.30 1.34 1.37	0.60 0.60 0.58	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
अधातू खनिज उत्पादने, मूलभूत आणि धातूच्या तयार वस्तू	2001-02 2002-03 2003-04	6.57 6.42 4.92	0.71 0.68 0.66	0.11 0.11 0.13	1.19 1.18 1.21	0.57 0.58 0.58	Non-metallic mineral products, basic metal and fabricated metal products
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	2001-02 2002-03 2003-04	1.90 2.05 1.58	0.37 0.31 0.29	0.19 0.15 0.19	1.31 1.24 1.29	0.57 0.62 0.60	Machinery, transport equipment and other equipment
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	2001-02 2002-03 2003-04	2.30 2.17 2.00	0.38 0.35 0.36	0.16 0.16 0.18	1.25 1.24 1.27	0.58 0.60 0.58	All Industries Maharashtra
सर्व उद्योग भारत	2001-02 2002-03 2003-04	2.99 2.57 2.16	0.45 0.39 0.37	0.15 0.15 0.17	1.24 1.23 1.26	0.61 0.62 0.61	All Industries India

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य
**FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS
 TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE**

(कोटी रुपये /Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1990-91		2000-01		2003-04		2004-05 (Provisional)		Financial institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	407.77	251.93	275.60 (16%)	288.49 (13%)	...	100.62 (36%)	...	47.67 (52%)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	आयसीआयसीआय मर्यादित	85.00	52.00	1,113.43	379.30	55,815.19 (31%)	31,664.55 (27%)	ICICI Ltd. @
3	भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	1,271.68	700.15	5,382.90 (22%)	4,216.20 (25%)	920.83 (33%)	659.76 (21%)	1,588.06 (11%)	1,452.34 (24%)	Industrial Development Bank of India *
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	306.73	227.24	2,081.87 (19%)	1,320.79 (21%)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Small Industries Development Bank of India
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	33.54	25.54	576.59 (27%)	560.27 (33%)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Industrial Investment Bank of India Ltd.
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	157.97	94.61	68.63	47.12	2.49	1.56	14.49	5.28	Maharashtra State Financial Corporation
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	85.40	68.87	593.00	463.00	224.00	232.00	782.00	576.00	SICOM Ltd.
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	1,006.27	901.58	22.00	6.00	Unit Trust of India @
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	254.55	110.58	5,150.65 (47%)	3,919.12 (55%)	5,205.10 (19%)	7,097.30 (45%)	2,873.00 (22%)	2,745.90 (30%)	Life Insurance Corporation of India
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	108.34	52.25	61.41 (39%)	88.60 (56%)	316.00 (47%)	296.50 (45%)	87.10 (33%)	93.20 (31%)	General Insurance ** Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	4,745.68	2,812.05	70,027.84	42,574.14	6,668.42	8,387.74	5,344.65	4,920.39	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य/Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.
 कंसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत) महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शविताना/ Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

@ युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया व आयसीआयसीआय मर्यादित या संस्थांनी उद्योगांना वित्तीय सहाय्य देणे थांबविले आहे. / UTI and ICICI Ltd. have stopped giving financial assistance to the industries.

** यामध्ये वित्तीय संस्थांचे बॉन्ड्स व शासनाची हमी असलेल्या बॉन्ड्सचा अंतर्भाव आहे. /Includes Bonds of Financial Institutions and Government guaranteed Bonds.

आधार - ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था

Source - Financial institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 37
महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनात/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्य हजार रुपयात/Value in thousand Rs.)

अ.क्र. Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1980-81 (6)	1990-91 (7)	1995-96 (8)	2000-01 (9)	2003-04 (10)	2004-05 (Provisional) (11)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	1 108	3 468	2 539	...	2 1,323	0.6 792	0.005 21	0.003 12	Quantity Value	Chromite
2	कोळसा	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	856 18,643	2,085 74,517	5,770 6,68,090	16,848 47,24,381	22,815 110,96,766	28,754 2,10,19,200	32,912 2,67,87,500	34,529 2,81,03,498	Quantity Value	Coal
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	362 5,099	613 6,933	1,456 65,657	645 38,427	172 11,427	22 3,097	118 17,904	554 46,407	Quantity Value	Iron ore
4	चुनखडी	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	55 230	363 3,316	715 16,318	5,135 1,96,850	5,980 3,67,600	6,066 5,26,625	10,212 8,83,989	10,293 9,12,281	Quantity Value	Limestone
5	कच्चे मँगनीज	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	179 20,625	218 14,784	232 55,315	276 1,61,462	321 3,67,649	363 6,27,980	453 9,52,346	559 11,73,605	Quantity Value	Manganese ore
6	केओलिन(नेसर्गिक)	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	2 13	3 16	5 114	3 94	5 431	0.2 29	0.06 7	0.7 58	Quantity Value	Kaolin (Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	27 199	302 2,052	365 13,742	543 44,263	724 1,35,849	1,027 1,70,492	1,206 2,28,473	1,410 2,88,972	Quantity Value	Bauxite
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	540*	229*	224	148	204	183	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	6 38	5 53	27 750	28 2,667	36 6,819	65 14,538	85 10,598	89 10,713	Quantity Value	Dolomite
10	सिलिका सॅंड	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	5 34	27 346	89 2,474	197 8,717	144 12,831	168 22,845	239 35,542	247 36,050	Quantity Value	Silica sand
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	3 2,444	3 7,877	5 9,401	3 6,858	Quantity Value	Fluorite (Graded)
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	85 7,603	263 23,629	83 10,728	254 43,910	173 29,474	Quantity Value	Laterite
13	कायनाईट	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	...	5 1,066	22 5,312	15 8,529	5 3,336	0.2 149	3 2,409	1 689	Quantity Value	Kyanite
14	इतर	(i) उत्पादन (ii) मूल्य	...	4 36	544 2,717	912 19,610	442 13,333	306 4,855	477 11,814	756 21,918	Quantity Value	Others**
एकूण मूल्य (१ ते १४)			44,989	1,03,587	8,31,028	52,15,047	120,45,154	2,24,09,207	2,89,83,914	3,06,30,535	...	Total Value (1 to 14)†
			(100)	(230)	(611)	(11,592)	(26,774)	(49,810)	(66,203)	(68,084)	...	

*आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/Figures are for calendar year.

** कोरंडम, क्ले, पायरोफायलाईट, स्फटिक, वाळू(इतर), सिलीमानाईट आणि शेल हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत

Others include minerals like Corundum, Clay, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others), Sillimanite and Shale.

टीप - (१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शवतात.

(२) मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार - (१) इंडियन ब्युरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

Note - (1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

Source - (1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 38

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (संभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसमधे) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1995-96 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1990-91 (13)	1995-96 (14)
1	Below 0.5 पेक्षा कमी	6,834	9,914	16,672	22,409	1,634	2,630	4,119	5,746	0.24	0.27	0.25	0.26
2	0.5—1.0	5,585	9,345	16,075	20,252	4,142	7,103	12,057	15,120	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	27,276	31,755	12,842	23,337	39,833	46,059	1.46	1.51	1.46	1.45
4	2.0—3.0	6,266	10,275	13,969	14,745	15,386	25,363	33,689	35,420	2.46	2.47	2.41	2.40
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,289	6,774	15,920	22,815	25,108	23,303	3.46	3.47	3.44	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,469	3,874	15,961	20,556	19,864	17,210	4.46	4.47	4.44	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	7,241	5,558	61,213	63,937	48,700	37,150	7.02	6.86	6.73	6.68
8	10.0—20.0	4,180	2,819	1,530	1,029	56,302	37,213	19,749	13,514	13.47	13.20	12.91	13.13
9	20.0 व त्यापेक्षा अधिक/and above	961	363	176	132	28,394	10,662	6,129	5,274	29.55	29.37	34.82	39.95
एकूण / Total		49,506	68,625	94,697	1,06,528	2,11,794	2,13,616	2,09,248	1,98,796	4.28	3.11	2.21	1.87

साधर - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 39
महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरसमूह/ Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडीत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area		पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वा वापराखाली आणलेली जमीन Land put to agricultural uses	मशागत-योग्य पडीत जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडूपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड इतर पड Current fallows Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net sown area	दुसोटा/तिसोटा क्षेत्र Area sown more than once			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	2,09,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	51,480	15,435	13,486	9,596	11,663	2,921	10,724	12,478	1,79,800	35,240	2,15,040
1996-97	...	3,07,583	51,486	15,435	13,501	9,577	11,737	3,080	10,278	14,006	1,78,483	39,876	2,18,359
1997-98	...	3,07,583	51,481	15,438	13,504	9,632	11,798	3,304	10,805	14,406	1,77,215	36,623	2,13,838
1998-99	...	3,07,583	51,497	15,440	13,520	9,586	11,678	3,275	11,318	12,861	1,78,408	37,481	2,15,889
1999-00	...	3,07,583	53,651	16,979	12,448	8,894	13,405	2,241	11,540	11,513	1,76,912	46,600	2,23,512
2000-01	...	3,07,583	52,958	16,957	13,010	9,029	13,410	2,256	11,886	11,713	1,76,364	46,194	2,22,558
2001-02	...	3,07,583	52,155	17,205	13,739	9,143	12,491	2,456	12,163	11,918	1,76,313	47,734	2,24,047
2002-03	...	3,07,583	52,140	17,195	13,799	9,150	12,486	2,468	12,547	12,004	1,75,794	48,081	2,23,875
2003-04	...	3,07,583	52,136	17,253	13,898	9,172	12,493	2,512	13,638	12,157	1,74,324	47,580	2,21,904

टीप - १९९९-०० ते २००३-०४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note - The figures for 1999-00 to 2003-04 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
 AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in thousand hectares,

उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अन्नधान्ये
Foodgrains

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
3	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
4	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
5	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
6	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
7	1995-96	...	1,552	26,592	1,713	770	9,772	1,270	5,658	51,996	919
8	2000-01	...	1,512	19,297	1,277	754	9,476	1,256	5,094	39,878	783
9	2003-04	...	1,535	28,386	1,849	665	7,782	1,171	4,440	28,883	651
10	2004-05	...	1,519	21,646	1,425	756	10,168	1,345	4,756	39,300	830

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
3	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
4	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
5	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
6	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
7	1995-96	...	1,732	9,718	561	10,120	1,02,818	1,016	1,039	6,055	583
8	2000-01	...	1,800	10,872	604	9,824	84,965	865	1,096	6,603	602
9	2003-04	...	1,325	8,963	676	8,568	83,670	977	1,046	6,930	662
10	2004-05	...	1,529	11,280	734	9,217	88,140	963	1,074	6,580	613

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
3	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
4	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
5	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
6	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
7	1995-96	...	733	3,857	526	3,361	16,730	498	13,481	1,19,548	887
8	2000-01	...	676	3,508	519	3,557	16,369	460	13,382	1,01,334	757
9	2003-04	...	795	4,211	530	3,436	19,551	569	12,004	1,03,221	860
10	2004-05	...	830	4,660	562	3,384	16,650	492	12,601	1,05,390	836

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.40 - (समाप्त/concltd.)

नगदी पिके
Cash crops(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये / Area in thousand hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	कापूस(रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut			
		क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,843	114	1,083	7,999	739
2	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
3	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
4	1980-81	...	2,550	2,081	82	695	4,507	648
5	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
6	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
7	1995-96	...	3,078	4,781	155	590	6,424	1,089
8	2000-01	...	3,077	3,064	100	490	4,696	958
9	2003-04	...	2,762	3,080	190	390	4,532	1,162
10	2004-05	...	2,840	2,939	176	447	5,020	1,123

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	ऊस/Sugarcane			तंबाखू/Tobacco				
		तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
3	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
4	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
5	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
6	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
7	1995-96	...	527	657	4,41,944	83,800	5	52	1,040
8	2000-01	...	595	687	4,95,687	83,267	8	93	1,148
9	2003-04	...	526	442	2,69,817	51,315	6	69	1,113
10	2004-05	...	324	N.A.	2,04,750	63,000	6	70	1,111

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available

टीप - (१) माहिती अंतिम अनुमानावर आधारित आहे.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note - (1) Information is based on final forecast.

(2) Production of cotton is in lint.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये / In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र / Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	114	542	1.10	18,823	6.48
2	1970-71	768	579	1,347	1,570	117	694	1.11	18,737	8.38
3	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
4	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
5	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
6	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
7	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
8	1995-96	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
9	1996-97	2,059	1,028	3,087	3,769	122	1,243	1.66	21,836	17.26
10	1997-98	2,090	1,050	3,140	3,693	118	1,276	1.64	21,384	17.27
11	1998-99	2,210	1,063	3,273	3,858	118	1,291	1.71	21,589	17.87
12	1999-00	1,921	1,051	2,972	3,663	123	N.A.	N.A.	22,351	16.39
13	2000-01	1,912	1,047	2,959	3,647	123	N.A.	N.A.	22,256	16.39
14	2001-02	1,922	1,053	2,975	3,667	123	N.A.	N.A.	22,405	16.37
15	2002-03	1,931	1,040	2,971	3,668	123	N.A.	N.A.	22,387	16.38
16	2003-04	1,914	1,030	2,944	3,636	124	N.A.	N.A.	22,190	16.39

टीप - (१) आकडे सक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) x १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९९-०० ते २००३-०४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

N. A. = उपलब्ध नाही/Not available

Note - (1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under Col. No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) x 100.

(3) Figures for the years 1999-00 to 2003-04 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२ = १००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1996-97 (7)	1997-98 (8)	1998-99 (9)	1999-00 (10)	2000-01 (11)	2001-02 (12)	2002-03 (13)	2003-04 (14)	2004-05 (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये-															
(अ) तृणधान्ये--															
(१) तांदूळ	9.49	87.4	79.8	106.1	109.0	121.2	109.4	113.7	115.9	87.4	120.1	84.0	128.6	97.9	(i) Rice
(२) गहू	5.92	80.6	58.4	93.9	118.8	122.6	70.5	133.6	148.3	97.9	111.3	101.6	80.4	105.0	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	22.16	95.5	63.4	121.1	95.9	127.5	79.1	93.3	95.8	81.4	79.8	79.3	59.0	74.0	(iii) Jowar
(४) बाजरी	3.08	64.2	64.6	154.3	153.3	255.7	163.5	207.8	157.0	150.5	115.0	158.7	124.1	155.9	(iv) Bajri
(५) बार्ली	0.02	37.7	56.6	17.0	24.5	13.2	17.0	20.8	20.7	13.2	17.0	9.4	15.1	13.2	(v) Barley
(६) मका	0.46	36.9	63.4	105.2	274.3	258.7	265.1	369.8	362.7	253.8	491.8	622.9	630.3	630.5	(vi) Maize
(७) नाचणी	0.85	92.0	70.5	98.4	80.6	77.2	70.0	76.3	79.4	60.8	85.8	58.7	80.4	69.6	(vii) Ragi
(८) कोदरा	0.05	73.7	61.9	66.6	48.9	26.5	28.3	47.7	47.7	43.6	34.2	41.3	28.3	34.2	(viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये	0.19	76.7	83.7	150.8	83.9	75.2	112.5	120.9	91.4	162.5	94.9	49.1	51.7	57.6	(ix) Other cereals
एकूण - तृणधान्ये	42.22	88.5	66.7	115.7	107.7	134.8	92.8	114.6	114.6	91.9	100.4	94.5	88.9	95.5	Total - Cereals
(ब) कडधान्ये--															
(१) हरभरा	1.47	78.4	80.5	215.8	277.6	278.4	172.8	342.6	364.9	213.3	274.0	272.8	256.1	233.5	(i) Gram
(२) तूर	5.45	96.1	90.6	105.2	128.7	173.1	87.7	210.3	218.2	166.0	193.7	195.3	179.2	165.4	(ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	3.52	112.5	110.3	160.0	171.1	163.4	140.4	216.0	177.5	150.0	157.8	196.9	201.6	129.6	(iii) Other pulses
एकूण - कडधान्ये	10.44	99.2	95.8	139.2	163.9	202.3	117.5	230.9	225.1	167.3	192.9	206.8	195.0	170.0	Total - Pulses
एकूण - अन्नधान्ये	52.66	90.6	72.5	120.4	118.8	148.1	97.7	137.6	136.5	106.8	118.8	116.8	109.9	110.3	Total - Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															
(अ) गळिताची धान्ये--															
(१) भुईमूग	7.23	71.4	72.4	158.9	103.2	122.6	87.5	108.7	92.9	76.2	79.9	73.1	70.9	81.5	(i) Groundnut
(२) तीळ	0.57	94.2	141.0	223.7	161.6	136.3	105.4	133.4	115.7	88.9	110.1	103.9	111.9	79.8	(ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.78	73.4	66.0	86.5	72.8	64.8	27.8	52.5	52.6	30.8	39.8	23.5	29.1	23.7	(iii) Rape, mustard and linseed
(४) फरडी	0.01	25.0	83.3	166.7	166.7	58.3	166.7	225.0	233.3	358.3	258.3	566.7	391.7	283.3	(iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल	0.57	76.8	170.8	609.8	573.3	643.6	280.3	379.2	422.2	352.3	263.8	287.3	203.0	356.9	(v) Sunflower
एकूण - गळिताची धान्ये	9.16	73.3	82.3	184.8	133.5	150.9	95.6	122.4	111.5	90.6	90.0	84.6	78.5	93.4	Total - Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42 - (समाप्त/*concl'd.*)

गट/पिके (1)	भार														Groups / Crops (1)
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1996-97 (7)	1997-98 (8)	1998-99 (9)	1999-00 (10)	2000-01 (11)	2001-02 (12)	2002-03 (13)	2003-04 (14)	2004-05 (15)	
(ब) तंतू पिके --															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	128.6	158.2	219.1	116.2	180.1	212.5	123.6	184.4	178.0	211.2	201.5	(i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.04	44.5	44.0	38.0	36.3	24.2	24.6	4.7	42.4	36.5	34.5	28.2	25.6	26.2	(ii) Mesta
एकूण - तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	128.2	157.7	218.2	115.8	179.4	211.8	123.2	183.8	177.4	210.4	200.8	Total - Fibres
(क) संकीर्ण															1. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	158.2	167.1	144.2	147.3	205.8	200.3	186.9	170.2	160.7	96.8	77.2	(i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	117.3	179.7	93.6	133.7	68.3	163.4	138.1	98.0	139.6	102.5	103.9	(ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.2	110.8	120.9	113.7	117.0	115.5	130.3	119.9	121.9	129.7	127.8	125.6	125.6	(iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	102.2	87.6	88.0	84.9	77.6	79.7	82.0	79.3	71.6	59.7	64.1	(iv) Chilli
एकूण - संकीर्ण ..	28.25	113.3	98.7	153.9	161.3	139.9	142.8	195.8	191.3	179.0	163.4	154.3	94.5	76.8	Total- Miscellaneous
एकूण - अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	154.5	155.2	158.4	128.0	178.2	180.2	150.2	153.4	145.6	115.7	106.0	Total - Non - Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	136.5	136.1	153.0	112.0	156.8	157.2	127.4	135.2	130.4	112.7	108.3	All Crops

टीप - १९९९-२००० ते २००४-०५ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note - Index numbers for 1999-2000 to 2004-05 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No.43

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनु क्रमांक Serial No	वर्ष Year	गाई-बेल Cattle	म्हशी-रेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि शेळ्या Sheep and goats	इतर* पशुधन Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर		दर लाख लोकसंख्ये- मागे No. of Live-stock per lakh of population	एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	पिकांखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live-stock per hundred hectares of net area cropped (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187
8	1997	18,071	6,073	14,802	692	39,638	1,104	223	50	35,392
9	2003@	16,303	6,145	13,779	548	36,775	1,024	207	38	37,968

* 'इतर पशुधन' या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

@ अस्थायी आकडेवारीनुसार / Provisional Figures

टीप - आकडे संक्षिप्ततात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - पशुधन गणना

Source - Livestock Census

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)
CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1995-96 (7)	2000-01 (8)	2002-03 (9)	2003-04 (10)	2004-05 (11)	Item (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या--											
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	29	31	34	34	34	34	34	34	35	Number of co-operative societies— Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions Primary Agricultural credit societies* Non-agricultural credit societies Marketing societies Productive enterprises @ Social Services & Other Co-op. Societies @
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,420	18,577	18,458	19,565	20,137	20,551	20,839	21,000	21,091	
(3) बिगर कृषि पत संस्था	1,630	2,964	5,474	7,112	11,291	17,671	22,014	25,107	25,664	26,145	
(4) पणन संस्था	344	410	423	655	931	1,044	1,115	1,252	1,222	1,314	
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,810	14,327	21,148	28,954	37,380	39,070	40,171	40,885	41,699	
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	3,846	11,964	21,915	31,883	43,845	62,823	75,232	85,999	90,049	94,106	
एकूण	31,565	42,597	60,747	79,290	1,04,620	1,39,089	1,58,016	1,73,402	1,78,854	1,84,390	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)											
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	76	70	1,014	1,065	1,485	1,305	1,371	177	186	185	Number of members (In thousand)— Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions** Primary Agricultural credit societies Non-agricultural credit societies Marketing societies Productive enterprises Social Services & Other Co-op. Societies
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	2,170	3,794	5,416	6,327	7,942	8,936	10,125	11,500	11,629	11,840	
(3) बिगर कृषि पत संस्था	1,087	2,438	3,759	6,169	9,302	14,488	18,467	19,818	19,547	19,841	
(4) पणन संस्था	141	282	471	624	745	888	840	903	917	930	
(5) उत्पादक उपक्रम	323	959	2,124	3,037	3,974	5,246	6,339	8,722	6,695	6,790	
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	394	1,038	1,999	2,919	3,455	4,907	5,880	6,468	6,127	6,218	
एकूण	4,191	8,581	14,783	20,141	26,903	35,770	43,022	47,588	45,101	45,804	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)											
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	11,907	61,317	1,83,052	3,99,218	8,80,554	17,83,481	39,26,678	46,78,195	52,32,214	54,37,595	Working capital (In lakh Rs.)— Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions Primary Agricultural credit societies Non-agricultural credit societies Marketing societies Productive enterprises Social Services & Other Co-op. Societies
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	5,812	34,329	52,746	89,328	1,85,100	3,29,138	6,98,824	9,71,670	10,46,727	10,62,366	
(3) बिगर कृषि पत संस्था	4,593	16,806	1,20,881	3,15,985	7,50,784	15,95,438	66,88,685	85,31,976	91,84,721	96,43,957	
(4) पणन संस्था	592	3,910	18,822	26,149	33,960	54,010	1,51,791	1,22,024	1,21,727	1,22,919	
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	21,920	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,78,192	13,28,835	25,84,302	10,42,940	10,55,480	
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	2,060	10,749	42,591	79,915	1,19,137	5,03,676	6,49,249	3,98,256	4,18,311	4,26,644	
एकूण	29,096	1,49,031	5,21,037	10,84,737	24,28,345	50,43,935	1,34,44,062	1,72,86,423	1,70,46,640	1,77,48,961	Total

* यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

*Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

@ १९९५-९६ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@ Lift Irrigation societies are classified in Social Services & Other Co-op. Societies category instead of 'Productive' category since 1995-96.

(पुढे चालू /contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.44 - (समाप्त/concltd.)

नाम (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1995-96 (7)	2000-01 (8)	2002-03 (9)	2003-04 (10)	2004-05 (11)	Item (1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)											Advances (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	17,538	75,103	1,52,751	2,80,348	9,08,475	16,97,396	28,70,873	26,80,617	18,48,336	19,33,614	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	13,296	24,999	41,892	79,966	1,51,027	3,73,418	3,82,462	4,04,991	4,11,497	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	4,703	20,443	1,12,948	3,47,448	5,17,816	12,00,097	39,26,791	50,98,643	54,25,248	56,96,511	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	327	349	585	845	1,564	1,813	351	358	366	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	328	1,208	1,077	1,678	5,844	10,273	8,307	8,696	8,870	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	84	374	1,218	5,289	6,029	17,540	23,476	21,719	22,390	22,614	Social Services & Other Co-op. Societies
एकूण	26,999	1,09,871	2,93,473	6,76,639	15,14,809	30,73,468	72,06,644	81,92,099	77,10,019	80,73,472	Total
V. येणे कर्ज (लाख रुपये)											Outstanding loans (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	8,714	47,803	1,13,677	2,47,693	5,88,901	11,00,931	23,12,013	26,17,031	26,06,451	26,02,250	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	28,410	38,367	64,417	1,31,021	2,31,023	5,30,833	7,06,361	7,43,755	8,15,126	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	3,185	10,506	73,089	1,85,402	4,59,440	9,43,857	35,90,811	49,52,200	52,56,134	53,99,101	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	182	387	489	935	1,032	18,174	4,683	6,218	6,529	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	607	3,033	4,376	6,884	16,994	23,559	25,416	22,554	23,641	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	218	785	2,523	10,870	19,101	39,181	2,89,949	59,300	72,801	76,441	Social Services & Other Co-op. Societies
एकूण	17,042	88,293	2,31,076	5,13,247	12,06,282	23,33,018	67,65,339	83,64,991	87,07,912	89,23,088	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)											Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—
(1) शिखर व मध्यवर्ती- कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था											Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	5,097	14,623	19,458	23,948	47,052	1,01,159	1,17,054	29,284	29,869	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर कृषि पत संस्था	247	306	977	1,793		6,802	3,754	13,240	5,076	5,178	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	21,389	97,923	1,22,259	2,60,247	2,64,689	3,20,543	1,82,648	2,10,380	2,14,587	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	19,433	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,82,402	7,49,603	11,42,617	2,40,098	2,43,352	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	1,117	6,914	18,684	27,756	33,008	1,34,963	1,58,769	1,63,735	2,21,379	2,25,786	Social Services & Other Co-op. Societies
एकूण	10,731	53,139	2,35,341	3,66,666	6,63,906	11,35,908	13,33,828	16,19,294	7,06,217	7,18,772	Total

टीप -- (१) २००४-०५ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेर पर्यंतची असून १९९५-९६ पासून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note—(1) Figures for 2004-05 are provisional. (2) Figures upto 1990-91 are at the end of June and from 1995-96 onwards are at the end of March

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	2000-01 (7)	2002-03 (8)	2003-04 (9)	2004-05 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)										
A. Installed capacity (Mega Watt)										
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-										
A-1 Installed Capacity in the State										
(1) औष्णिक ..	443	1,051	1,401	2,771	6,462	8,075	8,075	8,075	8,075	Thermal
(2) तेलजन्य ..	34	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	282	844	1,175	1,317	1,552	2,874	2,878	2,878	2,884	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	1,820	1,820	1,760	1,760	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य	210	210	210	190	190	190	190	190	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)										(Maharashtra's share)
एकूण (अ-१) ..	759	2,119	2,786	4,298	8,876	12,959	12,963	12,903	12,909	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										
A-2 State's share in Installed Capacity of—										
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	2,048*	2,052	2,052	2,052	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ती महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण (अ-२) ..	NA	NA	NA	NA	NA	2,185	2,189	2,189	2,189	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२) ..	759	1,304	2,119	2,786	7,091	15,144	15,152	15,092	15,098	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन										
B. Generation (Million Kilo Watt Hour)—										
(दशलक्ष किलोवॅट तास)-										
(1) औष्णिक ..	1,835	3,392	6,252	11,416	28,085	49,377	52,204	54,071	55,484	Thermal
(2) तेलजन्य ..	68	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	1,365	4,533	4,753	6,448	5,615	4,889	5,534	5,425	5,514	Hydro
(4) नैसर्गिक व वायूजन्य	2,730	6,943	5,043	5,432	5,450	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य	1,209	1,047	887	881	1,097	1,158	1,131	1,176	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)										(Maharashtra's share)
(6) इतर	151	801	932	883	Other
एकूण ..	3,268	9,134	12,052	18,751	37,311	62,457	64,740	66,991	68,507	Total

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 45 - (समाप्त/concl'd.)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	2000-01 (7)	2002-03 (8)	2003-04 (9)	2004-05 (10)	Item (1)
क. वापर										
(दशलक्ष किलोवॉट तास)										
(1) घरगुती ..	260	732	1,049	1,779	5,065	11,172	12,267	12,617	12,916	Domestic
(2) वाणिज्यिक ..	198	547	745	949	2,068	4,105	4,669	5,015	5,420	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	1,853	5,312	5,935	8,130	14,706	18,363	18,156	19,806	22,515	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	74	101	159	291	551	666	632	630	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण ..	339	421	658	766	970	1,581	1,748	1,749	1,850	Railways
(6) कृषि	15	356	803	1,723	6,604	9,940	10,642	10,572	10,733	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	35	146	196	330	N.A.	1,199	1,416	1,493	1,544	Public Water works
(8) संकीर्ण	...	62	3	198	267	378	381	349	76	Miscellaneous
एकूण ..	2,720	7,650	9,490	14,034	29,971	47,289	49,945	52,233	55,684	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर -										
(किलोवॉट तास)										
(1) वाणिज्यिक	5.0	10.9	13.3	15.1	27.5	42.7	46.8	49.1	52.4	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	105.4	106.7	129.5	195.4	191.2	182.0	194.0	217.5	Industrial

Neg.—नगण्य / Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available

- टीप -** (१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत .
(२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(३) * यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशाक्ती महामंडळाकडील चाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगॅवॉटचा अतिरिक्त वाटा समाविष्ट आहे.
- आधार -** (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

- Note -** (1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3)* This includes additional share of 323 MW from NTPC/ NPC which was unallocated share and surplus from Goa.
- Source -** (1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.46

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE
(MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHADS)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	1965-66	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1992-93	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
8	1993-94	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
9	1995-96	2,958	32,259	40,514	40,733	68,829	1,85,283
10	1996-97	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
11	1997-98	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
12	1998-99	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
13	1999-00	3,688	33,212	46,473	43,005	87,573	2,13,951
14	2000-01	3,688	33,212	46,751	43,696	89,599	2,16,946
15	2001-02	3,710	33,405	47,927	43,906	93,652	2,22,600
16	2002-03	3,710	33,705	48,192	44,183	95,150	2,24,940
17	2003-04	4,225	33,633	48,220	44,321	96,593	2,26,992
18	2004-05	4,367	33,406	48,824	44,792	97,913	2,29,302

टीप - (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note - (1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावरील झाल्याने रकाना क्र.७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(२) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं.४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(३) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No.4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1971	1981	1986	1991	1996	2001	2003	2004	2005	2006	Class of vehicles (2)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड	83,930	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	44,09,906	54,31,255	60,37,975	67,17,466	74,60,510	Motor-cycles, scooters & mopeds
2	मोटर गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॉगन्स	1,22,508	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	9,01,278	10,65,035	11,62,978	12,97,632	14,27,340	Motor cars, Jeeps & Station vagns
3	टॅक्सी कॅबज	17,806	31,302	39,838	43,168	58,662	86,438	89,958	99,389	1,10,666	1,18,655	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	3,049	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	4,07,660	4,55,897	4,82,343	5,08,158	5,28,947	Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरेजेस	10,250	13,789	16,515	18,203	22,923	27,286	26,742	28,155	28,332	30,130	Stage carriages—
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस		1,498	2,732	3,980	8,616	13,975	12,068	13,121	16,604	20,652	Contract carriages
7	मालमोटारी-											Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने											A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	10,878	23,719	29,427	33,065	@	@	@	@	@	@	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	9,354	7,755	69,095	6,713	@	@	@	@	@	@	(ii) Petrol engaged
	(ब) सार्वजनिक वाहने-											B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	24,109	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,842	3,41,334	4,48,301	4,88,211	5,42,785	5,99,805	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	12,437	10,250	7,676	7,061	30,019	57,317					(ii) Petrol engaged
8	रुग्णवाहिका	441	925	1,504	2,233	3,024	4,025	4,371	4,674	5,310	6,136	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	491	594	795	1,025	1,371	1,714	1,984	2,296	2,770	3,158	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	810	2,171	3,278	4,622	7,787	5,815	6,352	6,323	7,197	8,348	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	7,075	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,67,856	1,84,456	1,89,049	1,92,072	2,01,740	Trailors
12	ट्रॅक्टरस	7,821	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,72,578	1,92,211	1,99,707	2,07,029	2,23,696	Tractors
13	इतर	810	1,319	3,193	5,040	7,712	9,872	10,410	10,930	20,282	14,283	Others
	एकूण	3,11,669	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	66,07,054	79,29,040	87,25,151	96,56,303	1,06,43,400	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	618	1,309	2,193	3,353	4,275	7,186	7,908	8,703	9,458	10,247	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.9	1.5	2.1	2.8	3.5	4.4	4.4	4.7	5.2	5.9	Ambulances per lakh of population

टीप / Note - (१) वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत./Figures are as on 1st January of each year.

(२) @ नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने सार्वजनिक वाहने या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत. / According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

(३) # पेट्रोल व डिझेल या दोन्ही वाहनांची संख्या समाविष्ट. / Includes petrol & diesel vehicles both.

आधार - परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

FACTORY EMPLOYMENT IN MAJOR INDUSTRY DIVISIONS IN MAHARASHTRA STATE

उद्योग गट (1)	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily employment (No.)			एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	2003 (3)	2004 (4)	1961 (5)	2003 (6)	2004 (7)	
	(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,21,460	4,01,484	64.8	36.0	
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,60,270	1,43,908	11.5	13.7	12.0	Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,69,157	1,87,962	1,82,087	46.9	16.0	15.3	Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	15,269	16,158	1.4	1.3	1.4	Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने प्रकाशन, मुद्रण इत्यादी	38,982	55,558	56,701	5.0	4.7	4.8	Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कामावणे व चामड्याची उत्पादने	1,052	2,401	2,630	0.1	0.2	0.2	Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,61,313	3,81,677	16.5	30.8	32.0	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,37,072	1,40,308	4.3	11.7	11.8	Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	17,379	59,068	65,922	2.2	5.0	5.5	Petroleum, rubber, plastic products
8. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	29,666	30,769	3.6	2.5	2.6	Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू, धातूच्या वस्तू	49,853	1,35,507	1,44,678	6.3	11.6	12.1	Basic metal and metal products
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	2,98,266	3,16,764	15.5	25.5	26.6	C. Capital goods industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,64,662	1,67,822	7.5	14.1	14.1	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	89,046	93,021	6.0	7.6	7.8	Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	44,558	55,921	2.0	3.8	4.7	Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	90,519	92,694	3.2	7.7	7.8	Others
एकूण	7,87,379	11,71,558	11,92,619	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार
WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजाराला)
(Employment in thousand)

वर्ष (1)	बाब ** Item (2)	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year (1)
		५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (3)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (4)	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated (5)	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (6)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (7)	एकूण बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated (8)	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (9)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (10)	एकूण सर्व कारखाने Total all factories (11)	
१९६१	कारखाने / Factories	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार / Employment	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने / Factories	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार / Employment	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने / Factories	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार / Employment	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने / Factories	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार / Employment	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने / Factories	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार / Employment	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने / Factories	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार / Employment	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने / Factories	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार / Employment	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने / Factories	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार / Employment	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

(पुढे चालू/contd.)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
२००१	कारखाने / Factories	...	15,977	3,929	19,906	8,393	25	8,418	24,370	3,954	28,324	2001
	रोजगार / Employment	...	266	891	1,157	42	2	44	308	893	1,201	
२००४	कारखाने / Factories	...	17,286	3,915	21,201	8,035	2	8,055	25,321	3,935	29,256	2004
	रोजगार / Employment	...	304	846	1,150	41	2	43	345	848	1,193	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी.

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

- टीप - (१) रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे.
(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.
(३) २००४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणाऱ्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.
(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

** Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

- Note - (1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.
(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.
(3) Figures for 2004 are provisional.
(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.
(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 50
महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात /In hundred)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग गट (2)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment										Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	2001 (11)	2004 (12)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,662	1,439	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,167	1,821	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	154	162	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	525	567	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	25	26	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,299	1,403	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	535	659	Petroleum, rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	317	308	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,311	1,447	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,720	1,678	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिवहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,025	930	Transport equipments
12	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	395	559	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	870	927	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,006	11,926	Total

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) २००४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note - (1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.
(3) Figures for 2004 are provisional.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51

राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या,
अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

**REGISTRATIONS IN THE EMPLOYMENT AND SELF EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES
IN THE STATE, THE VACANCIES NOTIFIED AND PLACEMENTS EFFECTED**

(हजारत/In thousand)

वर्ष Year	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations during reference year	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या Number of vacancies notified	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या Number of placements during reference year	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	278.0	62.0	29.0	162.0
1965-66	381.0	102.0	60.0	267.0
1970-71	415.0	87.0	40.0	361.0
1975-76	456.0	83.0	35.0	795.0
1980-81	608.0	86.0	40.0	1 268.0
1985-86	639.0	80.0	40.0	2,546.0
1990-91	622.0	64.0	31.0	3,022.0
1995-96	750.0	52.0	21.0	3,693.0
1996-97	654.0	51.0	21.0	3,799.0
1997-98	697.0	44.0	21.0	3,923.0
1998-99	785.0	46.0	16.0	4,153.0
1999-00	852.0	45.0	17.0	4,225.0
2000-01	668.0	40.0	17.0	4,322.0
2001-02	637.8	32.8	11.8	4,415.0
2002-03	691.0	44.4	10.1	3,979.0
2003-04	850.9	51.6	17.6	3,740.9
2004-05	841.0	69.2	14.2	4,153.0
2005-06*	645.2	44.2	13.9	4,000.0

टीप - वरील आकड्यात 'डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' यांचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note - The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'

* सदर आकडेवारी एप्रिल ते डिसेंबर, २००५ या कालावधीसाठी आहे. /Figures are for the period of April to December, 2005

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source - Directorate of Employment and Self - Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 52

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००५ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या
**NUMBER OF PERSONS ON THE LIVE REGISTER OF EMPLOYMENT AND
 SELF-EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES AS AT THE END OF DECEMBER, 2005**

अ.क्र. Sr.No.	शैक्षणिक पात्रता	व्यक्ती Persons	पैकी स्त्रिया of which, females	स्त्रियांची टक्केवारी Percentage of females	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी Percentage of persons to grand total	शैक्षणिक पात्रता Educational Qualification
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(2)
1.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	6,47,856	91,054	14.05	16.20	Below S.S.C (including illiterates)
2.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	18,41,043	3,72,958	20.25	46.02	S.S.C. Passed
3.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	8,37,174	2,34,950	28.06	20.93	H.S.C. Passed
4.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	1,51,962	6,570	4.32	3.80	I.T.I. trained and Apprentices
5.	पदविकाधारक					Diploma holder
5.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	47,528	5,278	11.10	1.90	Engineering/Technology
5.2	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	273	5	1.83	*	Medicine, DMLT and Pharmacy
5.3	इतर	18,436	2,415	13.09	0.46	Others
	एकूण (5.1 ते 5.3)	66,237	7,698	11.62	1.68	Total (5.1 to 5.3)
6.	पदवीधर					Graduate
6.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	26,752	5,535	20.69	0.67	Engineering/Technology
6.2	वैद्यकीय	4,631	1,677	36.21	0.12	Medicine
6.3	इतर	3,87,171	1,28,515	33.19	9.68	Others
	एकूण (6.1 ते 6.3)	4,18,554	1,35,727	32.42	10.46	Total (6.1 to 6.3)
7.	पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduate
7.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	212	10	4.72	*	Engineering/Technology
7.2	वैद्यकीय	180	26	14.44	*	Medicine
7.3	इतर	37,062	13,471	36.40	0.93	Others
	एकूण (7.1 ते 7.3)	37,454	13,507	36.06	0.94	Total (7.1 to 7.3)
	एकूण बेरीज	40,00,280	8,49,382	21.22	100.00	Grand Total

टीप / Note - * नगण्य / Negligible

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई

Source - Directorate of Employment and Self-Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	2003-04		2004-05		2005-06*		Category of work
	वर्षाअखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	वर्षाअखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	नोव्हेंबर, २००५ अखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works at the end of Nov., 2005	नोव्हेंबर, २००५ पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred upto Nov., 2005	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	1,286	17,015.81	2,314	13,714.78	8,909	7,544.83	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	36,819	49,201.89	54,644	51,825.51	67,922	30,217.35	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	2,857	7,498.29	3,218	13,294.27	3,170	5,987.41	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,840	24,713.92	9,082	21,660.42	9,816	8,069.99	Roads
5. इतर कामे ...	25,980	3,495.56	2,774	255.18	1,848	21.22	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास इत्यादी)	--	3,145.46	2,692	10,253.96	--	6,918.75	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, Jawahar wells, horticulture development etc.)
			4,315 (Hect.) (Horticulture)	10,978.50	--	5,719.18	
				3,872.21 (Estt. Expenditure)	--	2,210.72 (Estt. Expenditure)	
एकूण	68,782	1,05,070.93	74,724 @	1,25,854.83	91,665	66,689.45	Total

* अस्थायी / Provisional. @ फळबागा वागळून / Excluding Horticulture

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती
**PERFORMANCE OF CENTRALLY SPONSORED EMPLOYMENT PROGRAMMES
 IMPLEMENTED IN MAHARASHTRA STATE**

अ.क्र. Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम (2)	2003-04 (3)	2004-05 (4)	डिसेंबर अखेरपर्यंत Upto end of December 2004-05 2005-06 (5) (6)		Employment Programme (2)
१.	संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना					Sampoorna Gramin Rojgar Yojana
	अ) उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अर्धचित निधी धरून (कोटी रुपये)	505.67	529.53	370.43	414.73	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
	ब) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	474.11	496.85	280.33	285.84	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
	क) रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	6.31	6.79	3.89	3.69	c) Employment generated (crore mandays)
२.	स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना					Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana
२.१	एकूण स्वरोजगारी (संख्या)	60,451	70,146	28,803	36,081	2.1 Total Swarajgaries (Number)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (संख्या)	15,377	10,952	5,582	4,169	a) Individuals Swarajgaries (Number)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (संख्या)	45,074	59,194	23,221	31,912	b) SHG swarajgaries (Number)
२.२	स्वरोजगारींना एकूण अनुदान (कोटी रुपये)	59.76	69.55	28.89	34.90	2.2 Total subsidy to Swarajgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	15.52	12.66	6.00	4.73	a) Individuals Swarajgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	44.24	56.89	22.89	30.17	b) SHG swarajgaries (Crore Rs.)
२.३	स्वरोजगारींना एकूण कर्ज (कोटी रुपये)	99.49	110.58	48.11	57.60	2.3 Total credit to Swarajgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	32.70	24.69	12.10	9.64	a) Individuals Swarajgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	66.79	85.89	36.01	47.96	b) SHG swarajgaries (Crore Rs.)
२.४	सहाय्यीत स्वसहाय्य गट (संख्या)	4,266	5,603	2,230	2,999	2.4 Self Help Group Assisted (Number)
३.	स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना					Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana
३.१	उपलब्ध निधी					3.1 Funds available
	अ) केंद्र शासन (कोटी रुपये)	3.23	15.08	11.08	19.06	a) Central Government (Crore Rs.)
	ब) राज्य शासन (कोटी रुपये)	1.07	4.35	3.59	0.00	b) State Government (Crore Rs.)
३.२	शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम					3.2 Urban Self Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	13,637	14,807	*14,807	*14,807	a) Target (Number of Beneficiaries)
	ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	8,332	7,822	4,037	2,744	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	2.75	2.68	1.47	1.14	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.३	प्रशिक्षण					3.3 Training
	अ) लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थींची संख्या)	22,123	23,350	23,350	23,350	a) Target (Number of Trainees)
	ब) साध्य (प्रशिक्षणार्थींची संख्या)	21,758	18,255	7,713	4,521	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.68	3.04	1.11	0.73	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.४	शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम					3.4 Urban Wage Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाख मनुष्यदिवस)	3.00	5.00	5.00	5.00	a) Target (Lakh mandays)
	ब) साध्य (रोजगार निर्मिती लाख मनुष्यदिवस)	3.19	2.44	1.18	0.87	b) Achievement (Employment generated lakh mandays)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	5.88	4.67	1.96	1.78	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
४.	पंतप्रधान रोजगार योजना					Prime Minister's Rojgar Yojana
	अ) मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	151.60	211.10	75.82	87.54	a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
	ब) लाभधारक (संख्या)	26,181	37,007	12,848	15,637	b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक / Annual

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 55

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers participated and mandays lost in hundred)

बाब	1961	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2003	2004	2005@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 कापड गिरण्या--												Textile mills —
(अ) संप व टाळेबंद्यांची संख्या	34	156	72	66	28	10	11	12	6	6	7	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,197	955	564	108	61	38	86	17	17	51	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	356	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	4,533	5,666	3,063	1,617	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने--												Engineering factories —
(अ) संप व टाळेबंद्यांची संख्या	57	211	143	119	65	59	47	28	12	9	4	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	469	276	412	140	110	184	65	25	30	33	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	1,071	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	25,786	25,317	18,024	7,674	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण--												Miscellaneous —
(अ) संप व टाळेबंद्यांची संख्या	183	323	122	451	207	148	54	19	9	8	14	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	841	287	1,031	584	423	144	85	23	17	60	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	4,329	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	15,896	12,561	6,738	3,489	(c) Mandays lost
4. एकूण--												Total —
(अ) संप व टाळेबंद्यांची संख्या	274	690	337	636	300	217	112	59	27	23	25	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	4,507	1,519	2,007	831	594	366	237	65	63	144	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	5,756	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	52,309	43,543	27,825	12,780	(c) Mandays lost.

टीप - (१) @ २००५ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही.

(३) * राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note - (1) @ Figures for 2005 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

Source - Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 56

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती

PROGRESS OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	2000-01	2004-05(E)	2005-06(E)	Type of institutions †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	44,535	48,018	51,045	54,406	57,744	62,342	65,960	67,964	68,644	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,539	7,367	8,392	9,418	10,424	11,717	11,857	11,747	11,806	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	113	153	178	220	222	245	268	302	313	330	338	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	37	33	38	38	39	39	38	36	35	No. of students per teacher
२ माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(१) संस्था	2,468	4,032	5,313	5,897	6,119	8,177	10,519	13,646	15,389	18,717	19,480	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,985	2,513	3,309	4,585	6,260	7,615	9,267	10,499	10,893	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	35	57	75	94	114	146	194	229	255	278	285	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	26	27	29	31	32	33	36	38	38	No. of students per teacher
३ उच्च (सर्व प्रकारचे)*												Higher (All types)*
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,528	1,629	1,654	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	1,086	1,042	1,094	Enrolment (in thousand)

T-64

E - अंदाजित/Estimated

† शालेय व पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे/From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि संस्था वगळल्या आहेत/From 1994-95 Medical, Engineering and Agricultural Institutions are excluded.

आधार - शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
NUMBER OF HEALTH SCIENCE, NURSING COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE AND THEIR INTAKE
CAPACITY FOR THE YEAR 2005-06

विद्याशाखा (1)	शासकीय Government @		शासन अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित Unaided		एकूण Total		Faculty (1)
	संस्था Institutions (2)	प्रवेशक्षमता Capacity (3)	संस्था Institutions (4)	प्रवेशक्षमता Capacity (5)	संस्था Institutions (6)	प्रवेशक्षमता Capacity (7)	संस्था Institutions (8)	प्रवेशक्षमता Capacity (9)	
Medical									
Allopathic									
1. अॅलोपॅथिक ..									
1.1 पदवी	18	2,060	1	64	12	1,170	31	3,294	Graduate
1.2 पदव्युत्तर	15	1,051	-	-	9	150	24	1,201	Post-Graduate
Ayurvedic									
2. आयुर्वेदिक ..									
2.1 पदवी	4	220	16	800	33	1,645	53	2,665	Graduate
2.2 पदव्युत्तर #	4	75	11	136	4	28	19	239	Post-Graduate #
Homeopathic									
3. होमिओपॅथिक ..									
3.1 पदवी	-	-	-	-	43	3,085	43	3,085	Graduate
3.2 पदव्युत्तर #	-	-	-	-	10	402	10	402	Post-Graduate #
Unani									
4. युनानी ..									
4.1 पदवी	-	-	3	150	2	90	5	240	Graduate
4.2 पदव्युत्तर #	-	-	2	5	-	-	2	5	Post-Graduate #
Dental									
5. दंत चिकित्सा ..									
5.1 पदवी	4	240	-	-	15	1,230	19	1,470	Graduate
5.2 पदव्युत्तर	4	48	-	-	2	42	6	90	Post-Graduate
Nursing*									
Nursing Degree									
1. परिचर्या पदवी ..									
1.1 मूलभूत	2	80	-	-	21	900	23	980	Basic
1.2 मूलभूत नंतर	2	38	-	-	4	105	6	143	Post Basic
Nursing									
2. परिचर्या ..									
पदव्युत्तर	1	8	1	16	2	30	4	54	Post - Graduate
3. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण ..	28	817	-	-	82	2,113	110**	2,930	General Nursing and Midwifery Nursing Training
4. सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण ..	23	460	-	-	42	1,030	65**	1,490	Auxiliary Nursing / Midwifery Nursing Training
5. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणपत्रोत्तर शिक्षणक्रम	2	50	-	-	3	70	5	120	Post Certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training

@ महानगरपालिका व शासकीय महाविद्यालये धरून / Including Municipal Corporation and Government Colleges.

आधार - संचालनालय वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Medical Education & Research, Government of Maharashtra, Mumbai.

आयुर्वेद संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई * महाराष्ट्र परिचर्या परिषद, मुंबई.

Directorate of Ayurved, Government of Maharashtra, Mumbai * Maharashtra Nursing Council, Mumbai

** यात सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका आणि सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकांच्या १९ संस्थांचा समावेश आहे

** This includes 19 institutions of G.N.M & A.N.M.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 58

राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES/ INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2005-06

विद्याशाखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित Government aided			विनाअनुदानित Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Insti- tutions (2)	प्रवेश- क्षमता Capacity (3)	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students (4)	संस्था Insti- tutions (5)	प्रवेश- क्षमता Capacity (6)	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students (7)	संस्था Insti- tutions (8)	प्रवेश- क्षमता Capacity (9)	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students (10)	संस्था Insti- tutions (11)	प्रवेश- क्षमता Capacity (12)	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students (13)	
1. अभियांत्रिकी													Engineering
1.1 पदविका	34	9,760	9,548	18	2,830	2,658	106	30,250	27,888	158	42,840	40,094	Diploma
1.2 पदवी	5	1,260	1,191	8	1,475	1,395	137	42,252	39,242	150	44,987	41,828	Graduate
1.3 पदव्युत्तर	3	421	132	5	428	N.A.	31	1,362	N.A.	39	2,211	N.A.	Post-Graduate
2. वास्तुशास्त्र													Architecture
2.1 पदविका	-	-	-	-	-	-	2	120	110	2	120	110	Diploma
2.2 पदवी	-	-	-	3	137	133	31	1,360	1,023	34	1,497	1,156	Graduate
2.3 पदव्युत्तर	1	12	N.A.	-	-	-	5	140	N.A.	6	152	N.A.	Post-Graduate
3. व्यवस्थापन शास्त्र	1	60	51	8	660	626	92 92	6,334 6394	6,199	103	7,114	6,876	Management Sciences
4. हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान													Hotel Management & Catering Technology
4.1 पदविका	2	120	120	-	-	-	15	840	460	17	960	580	Diploma
4.2 पदवी	-	-	-	1	40	32	8	430	350	9	470	382	Graduate
5. औषध निर्माणशास्त्र													Pharmaceutical Science
5.1 पदविका	4	210	210	21	1,240	1,236	81	4,860	4,778	106	6,310	6,224	Diploma
5.2 पदवी	3	150	145	6	270	229	72	4,102	3,920	81	4,522	4,294	Graduate
5.3 पदव्युत्तर	2	28	28	5	172	N.A.	16	282	N.A.	23	482	N.A.	Post-Graduate
6. मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	2	60	59	5	215	212	48	2,623	2,246	55	2,898	2,517	Master in Computer Application
7. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था *	361	66,124	49,603	-	-	-	202	25,676	21,112	563	91,800	70,715	Industrial Training * Institutes

(पुढे चालू / contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.58 (समाप्त/Concl.)

राज्यातील वर्ष २००५-०६ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND
ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2005-06

विद्याशाखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित / विनाअनुदानित Govt. Aided / Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
8. रेखाकला व रंगकला, शिल्पकला, कला व शिल्प, उपयोजित कला										Drawing & Painting, Sculpture & Modelling, Art & Craft, Applied Art
8.1 पदवी	4	1,275	1,173	--	--	--	4	1,275	1,173	Graduate
मूलभूत, कला शिक्षक प्रशिक्षण, रेखाकला व रंगकला, उपयोजित कला, शिल्पकला व प्रतिमानबंध, इंटेरिअर डेकोरेशन, वस्त्रकाम, धातूकाम, मातकाम, ए.एम.व डीप.ए.एड.										Foundation, Art Teacher Diploma, Drawing & Painting, Applied Art, Sculpture & Modelling, Interior Decoration, Textile, Metal Art, Ceramic, Art Master, Diploma in Art Education
8.2 पदविका	3	220	199	222	11,059	10,590	225	11,279	10,789	Diploma
एम.एफ.ए. (पेंटिंग), एम.एफ.ए. (उपयोजित कला)										Master of Fine Art (Painting), Master of Fine Art (Applied art)
8.3 पदव्युत्तर	2	54	55	--	--	--	2	54	55	Post-Graduate

आधार - (१) तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई.
(२) * व्यवसाय शिक्षण संचालनालय, मुंबई.
(३) कला संचालनालय, मुंबई.

Source - (1) Directorate of Technical Education, Mumbai
(2) * Directorate of Vocational Education, Mumbai
(3) Directorate of Art , Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 59

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग	रुग्णालये	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या) Beds in Institu- tions (No.)	दर लाख@ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of popula- tion
						आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88	
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105	
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114	
4	1986	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142	
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144	
6	1994	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105	
7	1995	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101	
8	1996	828	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99	
9	1997	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97	
10	1998	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96	
11	1999	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98	
12	2000	889	1,629	1,768	169	2,520	97,007	104	
13	2001	981	1,629	1,768	169	2,520	1,01,670	105	
14	2002	964	2,081	1,806	174	2,520	92,106	93	
15	2003	945	2,019	1,807	177	2,520	92,472	92	
16	2004	1,028§	2,058	1,807	177	2,520	96,464§	93	

@@ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.
Includes beds in General and Government Aided Hospitals only. Beds in Private Hospitals not included.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे. / Based on mid year projected population of respective year.

* नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगाव, मुखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.
Due to Closure of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Mukhed (Dist.-Nanded)

** जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्यांचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.
Due to stopping of the aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

† जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.
As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund have been closed, hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाढ झाल्यामुळे / Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

§ महाराष्ट्र आरोग्यसेवा विकास प्रकल्पांतर्गत रुग्णालये कार्यान्वित झाल्यामुळे संख्या वाढली आहे.
Number has increased as Hospital under Maharashtra Health Services Development Board have started functioning.

आधार - आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 60

तक्ता क्रमांक /
उपभोग्य वस्तूंच्या गटानुसार
MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूंचे गट (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ / July, 1993 to June, 1994						जुलै, १९९९ ते जून, २००० /			
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban	
	द.मा.ख. M.P.C.E. Percentage	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E. Percentage	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E. Percentage	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E. Percentage	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1. तृणधान्ये ...	55.95	16.81	63.16	11.64	58.49	14.38	81.65	16.70	97.91	
2. कडधान्ये ...	16.41	4.93	19.32	3.56	17.43	4.29	21.73	4.44	26.68	
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	21.75	6.53	45.40	8.36	30.07	7.39	33.16	6.78	66.62	
4. इतर अन्नपदार्थ ...	102.20	30.70	169.41	31.21	125.85	30.94	139.48	28.53	234.65	
एकूण अन्नपदार्थ	196.31	58.97	297.29	54.77	231.84	57.00	276.02	56.45	425.86	
5. कापड ...	22.56	6.78	25.23	4.65	23.50	5.78	36.37	7.44	55.90	
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	26.35	7.91	36.63	6.75	29.97	7.37	39.79	8.14	67.01	
7. इतर अन्नपदार्थ ...	87.71	26.34	183.61	33.83	121.46	29.85	136.75	27.97	336.61	
एकूण अन्नपदार्थ	136.62	41.03	245.47	45.23	174.93	43.00	212.91	43.55	459.52	
एकूण	332.93	100.00	542.76	100.00	406.77	100.00	488.93	100.00	885.38	

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध राज्य नमुन्यातील फेऱ्यांच्या माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. १४ ते १९ मधील आकडेवारी ६१ व्या फेऱ्याच्या (जुलै, २००४ - जून, २००५) शीघ्र तक्तीकरणवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 60

दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख.रुपयात/MPCE in Rs.)

July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५/July, 2004 to June, 2005						Group of items of consumption (1)	
Urban	राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State			
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी		
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage		
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.06	88.01	13.67	79.69	13.67	101.60	8.31	88.11	10.63	...	Cereals
3.01	23.66	3.67	20.89	3.58	27.68	2.26	23.50	2.83	...	Pulses
7.53	46.24	7.18	33.26	5.70	81.46	6.66	51.79	6.25	...	Milk and milk products
26.50	176.69	27.44	157.75	27.05	275.43	22.53	203.00	24.48	...	Other food items
48.10	334.60	51.96	291.59	50.00	486.17	39.76	366.40	44.19	...	Total - Food items
6.31	44.01	6.83	26.86	4.60	33.94	2.77	29.58	3.57	...	Clothing
7.57	50.43	7.83	64.81	11.11	121.65	9.95	86.66	10.45	...	Fuel and light
38.02	214.88	33.38	200.00	34.29	581.12	47.52	346.53	41.79	...	Other non-food items
51.90	309.32	48.04	291.67	50.00	736.71	60.24	462.77	55.81	...	Total - Non-food items
100.00	643.92	100.00	583.26	100.00	1,222.88	100.00	829.17	100.00	...	Total

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey. Figures in col. no. 14 to 19 are based on quick tabulation of 61st Round (July, 2004 - June, 2005) data and are provisional.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 61

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी
PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
EXPENDITURE CLASS

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपये) Monthly per capita expenditure class (Rs.) (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५ July, 2004 to June, 2005		
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	राज्य State (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	राज्य State (10)
Below 100 पेक्षा कमी . .	0.15	0.01	0.10	0.07	0.00	0.04	0.16	0.00	0.10
100-200 . .	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08	0.71	0.18	0.51
200-400 . .	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72	28.40	6.15	19.85
400-600 . .	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94	38.15	15.04	29.27
600-800 . .	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81	17.33	17.33	17.33
800-1000 . .	1.38	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90	7.98	16.25	11.16
1000 आणि अधिक/ and above . .	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51	7.27	45.05	21.78
एकूण /Total . .	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

T-72

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध फेऱ्यांच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. ८ ते १० मधील आकडेवारी ६१ व्या फेरीच्या (जुलै, २००४ - जून, २००५) शीघ्र तक्तीकरणवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey. Figures in col. no. 8 to 10 are based on quick tabulation of 61st Round data (July, 2004 - June, 2005) and are provisional

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८
ECONOMIC CENSUS 1990 AND 1998 AT A GLANCE

(हजारात/In thousand)

बाब (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item (1)
	1990 (2)	1998 (3)	शेकडा वाढ per cent increase (4)	1990 (5)	1998 (6)	शेकडा वाढ per cent increase (7)	1990 (8)	1998 (9)	शेकडा वाढ per cent increase (10)	
1 उपक्रमांची संख्या										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,008	1,294	28.36	714	969	35.76	1,722	2,263	31.42	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना*	300	319	6.30	602	652	8.38	902	971	7.69	(b) Establishments*
(क) एकूण	1,308	1,613	23.30	1,316	1,621	23.24	2,624	3,234	23.27	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या										II. Persons usually working in—
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,375	2,008	46.09	998	1,305	30.71	2,373	3,313	39.62	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना	1,472	1,680	14.10	5,115	5,452	6.62	6,587	7,132	8.26	(b) Establishments
(क) एकूण	2,847	3,688	29.55	6,113	6,757	10.52	8,960	10,445	16.57	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.3	..	4.7	4.2	..	3.4	3.2	..	III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	5.3	..	8.5	8.4	..	7.3	7.4	..	IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांवरील मजुरीवरील व्यक्ती	1,332	1,495	12.25	4,561	4,782	4.83	5,893	6,277	6.50	V. Hired workers in all to establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या--										VI. No. of enterprises according principal characteristics
(१) हंगामी	163	137	(-) 16.13	38	23	(-) 37.19	201	160	(-) 20.08	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	231	218	(-) 5.88	156	226	44.73	387	444	14.54	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	218	239	9.46	304	363	19.44	522	602	15.27	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	118	124	5.11	62	100	62.39	180	224	24.82	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	63	92	45.04	26	48	87.78	89	140	57.34	(b) Scheduled tribes
(५) मालकाचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	1,147	1,472	28.27	1,241	1,568	26.36	2,388	3,040	27.28	(a) Private
(ब) सहकारी	25	21	(-) 17.12	18	12	(-) 36.29	43	33	(-) 25.18	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	136	121	(-) 11.11	55	40	(-) 27.03	191	161	(-) 15.72	(c) Public

*आस्थापना -- ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती मजुरीवर काम करते/ Establishment — enterprises with atleast one hired worker.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने टक्केवारी जुळतीलच असे नाही/Note - Percentage may not tally due to rounding

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई /Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 63

प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या
NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS
(आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1998)

प्रमुख उद्योग गट (1)	उपक्रमांची संख्या No of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि	4,88,692	28,840	5,17,532	903	65	968	54	19	73	Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम	2,361	507	2,868	22	22	44	19	21	40	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा	2,15,909	2,27,936	4,43,845	861	1,547	2,408	533	1,245	1,778	Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	600	671	1,271	9	22	31	9	22	31	Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम	38,002	20,306	58,308	70	67	137	18	42	60	Construction
6. घाऊक व्यापार	21,984	65,658	87,642	54	214	268	24	129	153	Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार	3,99,319	6,87,286	10,86,605	634	1,365	1,999	93	497	590	Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स	46,052	77,256	1,23,308	112	349	461	43	248	291	Restaurants and hotels
9. वाहतूक	34,533	84,929	1,19,462	64	323	387	23	232	255	Transport
10. साठवण आणि गोदामे	1,606	9,258	10,864	5	30	35	4	21	25	Storage and warehousing
11. दळणवळण	5,805	18,989	24,794	14	108	122	12	88	100	Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	33,015	79,859	1,12,874	89	582	671	58	500	558	Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,25,474	3,19,175	6,44,649	852	2,062	2,914	605	1,718	2,323	Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	16,13,352	16,20,670	32,34,022	3,689	6,756	10,445	1,495	4,782	6,277	Total

टीप - स्तंभ क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तपणे दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

LIBRARY & DOCUMENTATION
National Institute of Educational
Planning and Administration,
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
DOC. No. 17-195
Date: 17-11-1998

T-74

